

Pelgrimstekens op perkament

Originele en nageschilderde
bedevaartssouvenirs
in religieuze boeken (ca 1450 – ca 1530)

Hanneke van Asperen

Pelgrimstekens op perkament

Originele en nageschilderde bedevaartssouvenirs
in religieuze boeken (ca 1450 – ca 1530)

Pelgrimstekens op perkament
is in opdracht van de Stichting Nijmeegse Kunsthistorische Studies
uitgegeven door Orange House in Edam.

Stichting Nijmeegse Kunsthistorische Studies
Afdeling Kunstgeschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen
Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen

Uitgeverij Orange House
Lingerzijde 1, 1135 AM Edam
www.orangehouse.nl
© 2009 Hanneke van Asperen
Stichting Nijmeegse Kunsthistorische Studies
Lithografie en productie: Colour & Books, Apeldoorn
Ontwerp omslag en lay-out: Peter Jonker, Utrecht
Druk: Die Keure, Gent

ISBN 978 94 90128 18 0
NUR 642

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, without the prior permission in writing of the publisher.

Pelgrimstekens op perkament

Originele en nageschilderde

bedevaartssouvenirs

in religieuze boeken (ca 1450 – ca 1530)

Hanneke van Asperen

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor

aan de Radboud Universiteit Nijmegen

op gezag van de rector magnificus prof. mr. S.C.J.J. Kortmann,

volgens besluit van het College van Decanen

in het openbaar te verdedigen op vrijdag 11 december 2009

om 13.00 uur precies

door

Hanneke van Asperen

geboren op 5 mei 1974

te Veghel

Nijmegen 2009

promotor en commissie

Promotor: Prof. dr. A.M. Koldewij

Manuscriptcommissie:

Prof. dr. S.L. de Blaauw

Dr. A.S. Korteweg

Dr. C.M.A. Caspers

Getijden- en gebedenboek, begin van de getijden tot het H. Kruis met een volbladminiatuur van de Kruisiging, afdrukken en naaigaatjes van twee insignes in de zijmarge. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 541, f. 10v (**cat. I 21**).

Getijdenboek Van Alphen, begin van de Mariagetijden met Maria en Kind in de initiaal H, afdruk van een verdwenen insigne in de ondermarge. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 782, f. 15r (cat. I 12).

241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
850
851
852
853
854
855
856
857
858
859
860
861
862
863
864
865
866
867
868
869
870
871
872
873
874
875
876
877
878
879
880
881
882
883
884
885
886
887
888
889
890
891
892
893
894
895
896
897
898
899
900
901
902
903
904
905
906
907
908
909
910
911
912
913
914
915
916
917
918
919
920
921
922
923
924
925
926
927
928
929
930
931
932
933
934
935
936
937
938
939
940
941
942
943
944
945
946
947
948
949
950
951
952
953
954
955
956
957
958
959
960
961
962
963
964
965
966
967
968
969
970
971
972
973
974
975
976
977
978
979
980
981
982
983
984
985
986
987
988
989
990
991
992
993
994
995
996
997
998
999
1000

126
125

Dit is een suuerlic ghebet vā
onser lieuer vrouwen soe wie
dattet el' dighen aen een leser
die vercriget een ghebet aen
onser lieuer vrouwen

O va troestelichster
toeuertlaet en
alre sekerste
hoep O ouerste
alre barmher
ticheit O fonteyn alre gena
den maria reine suuer inagt
ende heylige moeder ons he
ren ihu xpi O heylige eughel
gabriel michael ende mpha
el mit allen ueghen choren
der engelen die alle dage mit
sueter melodie In hoger uibi
lacie den ouerste coninc telone

INHOUDSOPGAVE

WOORD VOORAF	11
INLEIDING	13
Een historiografisch overzicht	13
Originele insignes	16
Geschilderde insignes	17
Probleem- en doelstelling	10
Originele insignes	22
Geschilderde insignes	23
De bronnen	25
Begripsbepaling en afbakening	27
Theoretische perspectieven	30
Onderzoek naar prenten	33
Het corpus	35
De opzet van het boek	40
1. GEBED EN BEDEVAART: ENKELE ASPECTEN VAN LEKENDEVOTIE	42
Gebed	43
De inhoud van het getijdenboek	44
De toepassing van het devotionele boek	47
Boekbezit en geletterdheid	52
Bedevaart	54
Jeruzalem, Rome en andere bedevaartplaatsen	56
De pelgrims	60
Bedevaartpraktijk	62
Bedevaartssouvenirs	65
Met “aandacht en devotie”	69
Besluit: Heilzaam voor lichaam en ziel	71
2. DE BEDEVAART VOORBIJ	73
Gebruikssporen en gebruikscontext	73
Kerkelijke toepassingen	74
Particuliere toepassingen	80
Pelgrimstekens in boeken	90
De insignes	90
Gebruiksboeken	94
De lezende leek	95
Kloosterhandschriften	102
De geografische spreiding	108
Besluit: Van pelgrimskleding tot perkament	111
3. VASTGEZET OP PERKAMENT	113
Verinnerlijking van bedevaart	113
Het pelgrimsteken in context	121

De verzameling voor persoonlijke devotie	122
Het insigne als tekstmarkering	126
Visualisatie	128
Representatie van de heilige	130
Representatie van de gemeenschap van heiligen	135
Het hemels visioen	137
De pelgrimagemetafoor	139
Het insigne als symbool van bedevaart	141
Insigne en gebed als ‘amuletten’	142
Besluit: Markering, visualisering en intensivering	151
 4. VOOR HET AANGEZICHT VAN GOD	 155
De devotie tot de Vera Icon	156
De Vera Icon en Rome	156
De ostensio	160
Romesouvenirs of niet	162
De Vera Icon in context	167
De bladvullende Veronica's	168
De Vera Icon op schutbladen	174
De passie	175
De Salve Sancta Facies	178
De Dag des Oordeels	181
Besluit: Spiegel van het hiernamaals	185
 5. GESCHILDERD OP PERKAMENT: HET INSIGNE ALS MARGEMOTIEF	 187
De term Gent-Brugs	189
De atelierpraktijk	190
A. Het getijdenboek G&A	191
B1. Het getijdenboek van Isabella la Católica	195
B2. Het breviarium van Eleonora van Portugal	199
B3. Het getijdenboek van Louis Quarre	200
C. Het getijdenboek van Filips van Kleef	203
D1. Het getijdenboek van Johanna van Castilië	208
D2. Het getijdenboek Borgia	212
De ateliers en de ontwikkeling van de insignemarge	214
Voorbeeldbladen of voorbeeldinsignes?	220
Supplementaire modellen	222
Insignes en de rozenkrans	224
De locatie van de insignemarges	227
Excurs: Jakobsschelpen	233
De betekenis van het insignemotief: piëteit en prestige	238
De geschilderde insignes als bron voor de originelen	249
De herkomst en bestemming van de insignes	254
Besluit: Margedecoratie met betekenis	258

6. BESLUIT: DE RELATIE TUSSEN ORIGINELE	
EN AFGEBEELDE INSIGNES	261
Insignes in religieuze boeken	261
Het getijdenboek	262
Het vastgehechte pelgrimsteken	263
De Vera Icon	264
De margeverluchting	266
De samenhang en verscheidenheid van origineel en kopie	269
Eenvoudige versus kostbare boeken	270
Persoonlijke devotionalia versus margeverluchting	271
Beeld versus materiaal	272
Een toegevoegde waarde	273
 SUMMARY	 274
Badges in Manuscripts	274
Books of hours	275
Pilgrims' badges	276
The Vera Icon	277
Marginal decorations	279
The Relationship and Diversity of the Original and Its Representation	282
Simple versus costly books	283
Personal piety versus marginal decoration	283
Image versus material	284
An Additional Value	285
 CATALOGUS I: Handschriften met originele insignes	 286
CATALOGUS II: Handschriften met afgebeelde insignes	367
 APPENDICES:	
I. Afgewezen handschriften met 'sporen van insignes'	489
II. Overige handschriften met insignesporen	491
III. Teksten over de gemeenschap der heiligen	496
IV. Insignes met Christus	498
V. Insignes met Maria	515
VI. Insignes met heiligen	536
VII. Vera Icon	572
 FOTOVERANTWOORDING	 580
BRONNEN EN LITERATUUR	581
REGISTERS	606

WOORD VOORAF

‘Ik ben zo vrij geweest mij deze mand toe te eigenen om er de spullen in te doen die ik heb afgekeurd. Mag ik hem hier laten?’ En hij zette het hele geval, boordevol gescheurde kaarten en papieren en doosjes met stukjes bot en kraakbeen, in een hoek. ‘Ik ben blij dat ik u kan zeggen dat ik vijf volkomen authentieke relikwieën heb aangetroffen, die het waard zijn te worden vereerd. De rest zit daarin,’ zei hij en hij wees op de mand. ‘Kunt u mij zeggen, dames, waar ik me kan afborstelen en mijn handen wassen?’¹

Een diepgevoelde religiositeit gaf tot voor kort het leven in alle Westerse landen kleur, in sommige streken zelfs tot op de dag van vandaag. De hierboven door Tomasi di Lampedusa geschetste situatie komt velen echter vreemd voor. De verering van ‘stoffige’ relieken en mirakelbeelden hoort voor menigeen niet meer tot het leven van alledag. De ontstaanslegenden en mirakelen waaraan elke bedevaartplaats zijn bestaansrecht ontleende, roepen vandaag eerder een glimlach dan begrip op. De talloze relieken ontlokken snerende opmerkingen over de vele kruisen die van de overblijfselen kunnen worden samengesteld. De hervormer Calvin – hoe toepasselijk in dit Calvinjaar – merkte ooit schamperend op dat er van elke heilige wel twee of drie lichamen worden bewaard. Bronnen met betrekking tot de grote bedevaartplaatsen uit zijn tijd verhalen van onhoudbare situaties die doen denken aan de hedendaagse massahysterie bij popconcerten waarbij mensen elkaar letterlijk onder de voet lopen. In het jubeljaar 1502 was de drukte in de straten van de Maria-bedevaartplaats Le Puy zo groot dat niemand durfde te bukken om iets van de grond op te rapen uit angst om vertrappt te worden. Voor de huidige toehoorder hebben dergelijke perikelen weinig met oprecht en diep geloof van doen. Ook al gaat het om excessen, toch duidt de anekdote op het rotsvaste vertrouwen in de kracht van God die via relieken en beelden uitging. De grote verschillen tussen toen en nu maakt het voor de hedendaagse beschouwer soms moeilijk om zich in die andere wereld te verplaatsen. Toch geven de wonderlijke verhalen over heiligen en hun cultus de ‘donkere’ Middeleeuwen ook kleur. Mijn nog steeds groeiende fascinatie voor de middeleeuwse cultuur ligt aan de basis van dit onderzoek.

En dan ligt er een boek. Een boek over boeken. Een boek over lezers en de voorwerpen die zij verzamelden tussen de pagina’s. Dit boek heb ik volgestopt met teksten en afbeeldingen waarvan ik denk dat ze er thuis horen. Daarbij heb ik niet de illusie objectief te hebben gewerkt. Een boek is altijd persoonlijk. De inhoud is gekleurd door de handschriften die ik heb gezien, de literatuur die ik heb gelezen en de mensen die ik heb gesproken. Ieder ander was tot een ander resultaat gekomen. Toch, tussen “de stukjes bot en kraakbeen” bevinden zich mogelijk enige fragmenten die het waard zijn om te worden bewaard, maar dat is aan de lezer.

Het opsporen van manuscripten waarin zich afdrukken van insignes bevinden, is een taak die ik niet zonder hulp van velen had kunnen uitvoeren. Ik ben daarom aan menigeen dank verschuldigd. Op het gevaar af dat ik namen vergeet, wil ik hier toch

1 G. Tomasi di Lampedusa (2005). *De Tijgerkat*. Amsterdam, Athenaeum en Polak & Van Gennep [vertaald door Anthonie Kee]: 252.

enkele mensen noemen die me zo genereus te hulp kwamen: Herman Mulder, Anne Korteweg, Rob Dückers, Pieter Roelofs, Roger Wieck, Anne Margreet As-Vijvers, Todor Todorev Petev, Susannah Morris en Sarah Blick. Behalve hen ben ik talrijke conservatoren, bibliothecarissen en archivarissen dankbaar die mij toestemming gaven om handschriften in hun collecties te bekijken, terwijl het soms om waardevolle exemplaren ging. Veel mensen waren mij ter plekke van dienst. Medewerkers van veilinghuizen, bibliotheken en musea stelden mij bereidwillig, en soms tegen lage kosten, foto's ter beschikking. Voor steun klopte ik nooit vergeefs aan bij de medewerkers van het Centrum voor Kunsthistorische Documentatie in Nijmegen. Vooral Willy Piron met wie ik altijd met veel plezier samenwerk, wil ik hier danken voor zijn inzet die elke verplichting te boven ging. H.J.E. van Beuningen en Dory Kicken hebben mij steeds met raad en daad bijgestaan. Hun enthousiasme voor de insignes werkt aanstekelijk.

Mijn promotor Jos Koldewij is de stuwende factor geweest in de totstandkoming van dit boek. Hij hielp me mijn onderzoeksvoorstel te formuleren, stelde me materiaal ter beschikking – mijn bureau ligt nog er nog steeds vol mee – en hij hielp me om mijn weg te vinden als ik tegen problemen aanliep. Met hem voerde ik gesprekken die bepalend zijn geweest voor de structuur en de inhoud van het boek. Steevast wist hij nieuwe literatuur en invalshoeken aan te dragen die niet mochten ontbreken. Dit boek is van mij, maar draagt onmiskenbaar zijn stempel. Sible de Blaauw die het manuscript van kritische kanttekeningen voorzag, en Anne Margreet As-Vijvers die mijn hoofdstuk over de laat-Vlaamse margeverluchting las, gaven me het commentaar waarop ik hoopte, maar dat ik ook vreesde: altijd gedetailleerd en feilloos met de vinger op de zere plek. Het boek is er onbetwistbaar beter van geworden.

De onderzoeksmaterie heeft me afwisselend gefascineerd en tegenzin ingeboezemd. Er waren dagen dat ik alles zag zitten, maar daarop volgde steevast een periode waarin ik de relevantie en de originaliteit maar moeilijk kon onderkennen. Al schrijvend en redigerend, wanneer dezelfde teksten steeds opnieuw doorgelezen moeten worden en soms na uren werk enkel een komma schijnt te zijn verplaatst, lijkt het onderzoek onbezield en onvernieuwend. Gesprekken met lotgenoten gaven me frisse moed. Daarom wil ik hier medepromovendi, Mariëtte, Karine – hoe meer rare heiligen, hoe beter – Marieke en Annemarie bedanken voor de inspirerende en motiverende gesprekken tijdens onze gezellige (al dan niet Christelijk Culturele) bijeenkomsten. Vooral met Mariëtte Verhoeven en Katja Boertjes, mijn successieve kamergenoten op de universiteit, heb ik veel promotielief en -leed gedeeld.

Aan de basis ligt de liefde van mijn ouders voor cultuur en geschiedenis. Voor de vele kerkbezoeken die vroeger een straf leken, ben ik ze nu dankbaar. Het heeft mijn broer, mijn zus en mij gevormd. Een van hen ging Kunstgeschiedenis studeren, een ander Museologie en de derde Bouwkunde. Dat zegt genoeg. Dieuwke en Abe hebben me geleerd te relativeren, hoe klein ze ook nog maar zijn. Zij wijzen me op de dingen die echt belangrijk zijn. En voor alles, en daarom hier tot slot komt Gjalt: Jij hebt op zoveel verschillende manieren bijgedragen dat ik niet weet waar ik zou moeten beginnen.

INLEIDING

Gebruikte boeken zitten vol met oneigenlijke papieren. Ze bevatten soms zo veel krantenknipsels en folders dat ze bijna uit hun kaft barsten. Een Sinterklaasgedicht vindt een plaats in het boek dat van de rijmende Sint afkomstig is. De recensie van een tentoonstelling wordt in de bijbehorende catalogus geschoven. Negentiende- en twintigste-eeuwse missalen die op rommelmarkten worden aangeboden, bevatten vaak bidprentjes of communieplaatjes uit het bezit van de voormalige eigenaars. Boeken, die nooit licht zullen worden weggegooid, vormen van oudsher de ideale bewaarplaats voor een keur aan objecten. Ook in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd bewaarde men allerlei memorabilia in manuscripten. Bijvoorbeeld bedevaartssouvenirs werden met naald en draad, en soms met lijm, aan het perkament van getijdenboeken bevestigd om vaak door latere eigenaars weer verwijderd te worden.

Al vanaf de twaalfde eeuw namen pelgrims metalen bedevaartssouvenirs mee uit de cultusplaatsen die zij bezochten. Met de toenemende populariteit van de bedevaart groeide het aantal pelgrimsplaatsen en daarmee de variatie aan insignes. In de loop van de vijftiende eeuw kwam het gebruik in zwang om de pelgrimstekens in handschriften te bevestigen. Niet lang daarna gingen manuscriptverluchters de insignes afbeelden in de marges van rijk verluchte boeken. De beide praktijken lijken gerelateerd. Hoewel er al het een en ander over is gezegd in de wetenschappelijke literatuur zijn er nog steeds veel onduidelijkheden over de onderlinge relatie tussen de originele en geschilderde insignes.

Een historiografisch overzicht

Pelgrimstekens zijn al geruime tijd een dankbaar onderwerp van studie. De interesse voor deze objecten stamt al uit de negentiende eeuw, toen de belangstelling voor het middeleeuws verleden grif toenam. Opgravingen en vooral baggerwerkzaamheden brachten grote hoeveelheden pelgrimstekens aan het licht die de nieuwsgierigheid naar het materiaal verder aanwakkerden.² Toch bleven bepaalde aspecten van insignegebruik nog onderbelicht; insignes in handschriften bleven lang onopgemerkt.

Al in 1831 beschrijft Francis Douce een getijdenboek dat hij had verworven (nu in de Bodleian Library, Oxford; cat. I 72), als “A small ill^d. Horae with silver saints fastened to the margins”.³ De ‘silver saints’ zijn pelgrimstekens van Maria en een van Maria Magdalena van verschillende herkomst. Het zal nog een eeuw duren voordat ook onderzoekers insignes in boeken opmerken, meestal in besprekingen van laatmiddeleeuwse handschriften en hun verluchtingen. De interpretaties lopen uiteen. Paul Wescher spreekt van “alte goldene und silberne Münzen”, als hij in 1931 een marge omschrijft

2 Om een idee te krijgen van de vondsten in de tweede helft van de negentiende eeuw en de groeiende interesse voor het middeleeuwse materiaal, volgt hier een kleine greep uit de literatuur. Voor de bagger-vondsten in de Seine te Parijs, zie Forgeais (1862-66), vooral delen II (Enseignes de pèlerinage) en IV (Imagerie religieuse). Voor de vroege vondsten in de Thames te Londen, zie bijvoorbeeld Smith (1848): 81-91, pl. XXXI-XXXIII, id. (1852): 43-50, pl. XVI, id. (1857): 165-172, pl. XXXIX, Cuming (1863): 94-100, id. (1865): 193-196, id. (1867): 327-333 en id. (1868): 219-230. Voor de vondsten in de Stour, zie Akerman (1855): 71-73 en id. (1857): 94-97. Abt Desnoyer omschreef de insignes uit de Loire. Zie Desnoyers (1873): 245-295, id. (1876): 174-196, id. (1889): 183-201 en id. (1898): 41-58.

3 Gillam (1984): 167.

waarin de verluchter een groot aantal insignes had afgebeeld (cat. II 3).⁴ In hetzelfde jaar bespreekt Frédéric Lyna een boek met getijden en gebeden van hertog Filips de Goede (1396-1467; cat. I 24).⁵ Lyna publiceert het getijdenboek voor de eerste maal en naast de miniaturen en de teksten hebben ook de gebruikssporen zijn belangstelling. Hij merkt op dat er ooit objecten bevestigd waren geweest aan het perkament en concludeert dat het “images de Sainte Véronique” betrof. Verderop in het handschrift zitten vier geschilderde voorstellingen van het gelaat van Christus die hem op dat spoor zetten.

Vooraf dankzij de pelgrimstekensspecialist Kurt Köster groeit het begrip voor het materiaal. Behalve de hernieuwde impuls aan de studie van bedevaartssouvenirs legt Köster het fundament voor het onderzoek naar insignes in handschriften. Na de Tweede Wereldoorlog maakt hij de pelgrimstekens tot het onderwerp van zijn omvangrijke onderzoek. In 1965 publiceert Köster een artikel in de bundel *Buch und Welt* met daarin een opsomming van verschillende devotionele boeken waarin laat-Vlaamse verluchters insignes als randdecoratie aanbrachten. De margeschilders creëerden de illusie van een collectie objecten die op de pagina zijn gerangschikt alsof ze daar werden neergelegd of bevestigd door de gebruiker van het boek. In samenhang hiermee noemt Köster “eine bisher unbeachtet gebliebene Erscheinung”. Hij doelt op de verzamelingen van originele bedevaartssouvenirs in manuscripten.⁶ Als voorbeelden noemt hij drie codices in Wenen, waarvan er één ooit toebehoorde aan keizer Karel V (cat. I 87) en twee andere aan diens broer, aartshertog Ferdinand I van Oostenrijk (cat. I 88 en I 89). In de devotionele handschriften bevinden zich sporen van metalen insignes en bewaard gebleven originelen.

In een vervolgartikel vult Köster de nog beperkte selectie van originele insignes aan met vier andere handschriften die hij ontdekte in een particuliere collectie in Bonn-Bad Godesberg (cat. I 64) en openbare verzamelingen in Brussel (cat. I 24), Cambridge (cat. I 36) en Oxford (cat. I 72).⁷ De insignes completeren het beeld “das uns in diesen bescheidenen dinglichen Überresten spätmittelalterlicher Wallfahrtsfrömmigkeit und Devotion die Menschen jener Tage – von den Fürsten bis hinab zu Bettler und Landfahrern – genauer kennen und tiefer verstehen lehrt”.⁸ Omdat de geslagen insignes volgens Köster pas op hun vroegst vanaf de jaren zestig van de vijftiende eeuw worden vervaardigd, moeten de insignes pas daarna aan de veelal Noord-Franse handschriften zijn toegevoegd.⁹ De insignes van de kostbaarste materialen “dem hohen Stande ihrer Sammler und Besitzer angemessen”, stammen volgens hem vooral uit de Zuidelijke Nederlanden en de aangrenzende Noord-Franse en West-Duitse gebieden.¹⁰ Köster tekent daarbij wel aan dat ook in andere gebedenboeken nog sporen van het devotionele gebruik te vinden zullen zijn. Terecht houdt Köster daarom een slag om de arm en weigert hij te stellige uitspraken te doen op basis van slechts zeven handschriften.

⁴ Wescher (1931): 175.

⁵ Lyna (1931): 255. Zie ook Gaspar en Lyna (1984): 421.

⁶ Köster (1965): 484.

⁷ Köster (1979).

⁸ Köster (1979): 130.

⁹ Köster (1979): 114.

¹⁰ Köster (1979): 129.

De twee artikelen uit 1965 en 1979 vult Köster in 1984 verder aan met een stuk waarin hij enige handschriften met geschilderde insignes aan zijn voorlopige inventarisatie toevoegt.¹¹ Het aantal handschriften met geschilderde insignes komt daarmee op zestien te staan (tabel 1). Ook in dit artikel probeert hij enkele voorlopige conclusies te verbinden aan zijn opsomming, dit keer over de geschilderde insignes. De afgebeelde pelgrimstekens stammen volgens Köster uit een beperkt gebied van de Zuidelijke Nederlanden en de aangrenzende Noord-Franse, Rijnlandse en Noord-Nederlandse gebieden, al werden de handschriften ook wel voor bestemmingen in verder gelegen streken vervaardigd.¹² De verluchter bepaalde de samenstelling van de collectie, niet de opdrachtgever. Daarnaast, zo stelt Köster, kozen de verluchters van circa 1480-1510 die met de insigneschilderingen begonnen, hun voorbeelden het meest zorgvuldig uit en probeerden zij nauwkeurig insignes uit specifieke bedevaartplaatsen af te beelden.¹³ De jongere collecties van rond 1520-30 geven vaak insignes voor algemene verering weer in plaats van plaatsgebonden tekens. Bovendien is de weergave vaak minder nauwgezet. Volgens Köster zijn juist die insignevoorstellingen het meest waardevol met “weithin getreu wiedergegebenen ortsspezifischen Stücke, die *Wallfahrts-devotionalien* im engere Sinne.”¹⁴ Köster legt zo in het artikel vooral de nadruk op de geschilderde marges als bron voor de originele insignes.

Kurt Köster geeft een degelijke voorzet tot verder onderzoek met een inventarisatie die als stevig fundament kan dienen, en koppelt daaraan enkele voorlopige observaties. Hij geeft uitvoerige beschrijvingen van de originele insignes en de afdrukken. Zijn grootste interesse gaat uit naar de afzonderlijke voorwerpen. Köster blijft boven alles een man van de insignes. De inhoud en het totaalbeeld van de handschriften laat hij buiten beschouwing, terwijl deze toch de context vormen waarin de insignes functioneerden. Waarom de eigenaars insignes aanbrachten en waarom daar, blijft vaak onderbelicht. Alleen bij een duidelijke een-op-eenrelatie, waarbij een insigne met een specifieke heilige wordt aangebracht bij een gebed tot die heilige, gaat Köster in op de verhouding tussen insigne en tekst. Daarnaast legt Köster weinig verbanden tussen de handschriften onderling. Omdat hij de ingenaaide en geschilderde insignes als gelijkwaardig beschouwt, komt het verschil in aard van beide collecties of het eventuele verschil in totstandkoming en functie niet aan bod. Köster laat bovendien veel manuscripten buiten beschouwing. Zijn inventarisatie, hoe waardevol ook, is verre van volledig. Op het moment dat hij de verzamelaars van de bedevaartssouvenirs moet karakteriseren, ontbreekt hem een grote groep manuscripten die belangrijke nuances had kunnen aanbrengen in zijn conclusies.

¹¹ Köster (1984)a.

¹² Köster (1984)a: 489.

¹³ Köster (1984)a: 521-522.

¹⁴ Köster (1984)a: 523.

Originele insignes

Ondanks enkele tekortkomingen zijn Kösters inspanningen een openbaring geweest voor andere onderzoekers. In navolging van Köster hielden enkele kunst- en cultuurhistorici zich in meer of mindere mate bezig met originele insignes in laatmiddeleeuwse manuscripten. Denis Bruna bijvoorbeeld vult in 1998 de inventarisatie van Köster aan met een aantal boeken, waaronder een vroege druk, uit voornamelijk Franse bibliotheken.¹⁵ Hij geeft in het artikel aan dat het zeker niet zijn bedoeling is de inventarisatie van Köster te completeren; hij probeert eerder “de montrer la diversité des objets insérés.”¹⁶ Naast boeken met pelgrimstekens noemt hij bijvoorbeeld ook een handschrift met uitsluitend toegevoegde prenten dat hier van minder belang is. Zijn selectie van Franse handschriften toont aan – zonder dat Bruna het expliciteert – dat het gebruik om insignes te verzamelen in grote delen van Frankrijk ingeburgerd was en zich niet beperkte tot de Nederlanden en het noorden van Frankrijk.

Eberhard König meldt in de tekstband bij de recente facsimile van de *Belles Heures* van hertog Jean de Berry twee ronde afdrukken op de blanco pagina die volgt op de miniatuurcyclus van de heilige Catharina van Alexandrië (cat. I 62): “sie stammen offenbar von Abzeichen, wie sie Pilger heimbrachten.”¹⁷ Ook Jos Koldewij presenteert in uiteenlopende artikelen enkele handschriften met originele insignes, bijvoorbeeld het inmiddels vermaarde handschrift D’Oiselet waarin maar liefst drieëntwintig insignes bewaard bleven (cat. I 42).¹⁸ Koldewij plaatst het aanbrengen van insignes bovendien in een breder kader. Zo behandelt hij in een artikel over geestelijke pelgrimage een handschrift met een *Vera Icon* dat in een klooster van de Moderne Devotie gecirculeerd moet hebben (cat. I 90).¹⁹ Volgens hem brachten dergelijke plaatjes een spirituele reis teweeg bij de gelovige die het boek ter hand nam. “Afbeeldingen van het Ware Gelaat vormden het visuele houvast en het hoogtepunt voor de spirituele tocht.”²⁰

Steeds vaker worden de veelzeggende afdrukken van insignes vermeld in codicologische beschrijvingen van handschriften, waar dit vroeger structureel achterwege bleef. Joachim Plotzek brengt het gebruik al ter sprake in de tentoonstellingscatalogus *Andachtbücher des Mittelalters aus Privatbesitz* uit 1987.²¹ Hij beschrijft daar enkele codices waarin volgens hem insignesporen te zien zijn. Lilian Randall noemt in haar grondige inventarisatie van de Franse en Zuid-Nederlandse manuscripten in het Walters Art Museum trouw de afdrukken en naaigaatjes die zij tegenkwam.²²

¹⁵ Bruna (1998). In zijn recente overzichtswerk dat geheel gewijd is aan pelgrimstekens, wijdt Bruna ook enkele pagina's aan het gebruik om insignes in handschriften aan te brengen. Bruna (2006): 147-152. Hij noemt hier geen nieuwe handschriften en zijn conclusies komen grotendeels overeen met het artikel uit 1998.

¹⁶ Bruna (1998): 129.

¹⁷ König (2004): 13.

¹⁸ Koldewij (1995)a. Ook publiceert Koldewij in een inleiding op een artikel van H.J.E. van Beuningen een handschrift dat zich in Museum Catharijneconvent bevindt, met daarin een *Vera Icon* en een afdruk van een pelgrimsteken uit Rhenen. Van Beuningen (1993)a: 64-65. Kaufmann en Roehrig Kaufmann noemen een Vlaams getijdenboek met afdrukken in de bibliotheek van Princeton University. Kaufmann en Roehrig Kaufmann (1991): afb. 26. Het artikel werd herdrukt als hoofdstuk in een boek. Kaufmann (1993): 11-48.

¹⁹ Koldewij (2000)a: 235-236.

²⁰ Koldewij (2000)a: 241-242.

²¹ Plotzek (1987): 51-53.

²² Randall (1992) en Randall (1997).

Helaas worden de sporen nog steeds vaak niet opgemerkt of niet noemenswaardig geacht. In het omvangrijke inventarisatieproject van de Middel nederlandse hand-schriften in de Koninklijke Bibliotheek van België bijvoorbeeld waar zich toch menig handschrift bevindt met afdrukken van insignes, worden gebruikssporen niet vermeld.²³

Door de groeiende aandacht voor insignes in de wetenschappelijke literatuur ontstaat er langzaamaan een bewustzijn waardoor de insigneafdrukken worden herkend en op waarde geschat. Dit leidt soms zelfs tot overcompenserende pogingen. Een vlekje of puntje op een middeleeuws folium wordt hoopvol als insignespoor bestempeld. Köster zelf wijst bijvoorbeeld op een dertiende-eeuws psalter in de Koninklijke Bibliotheek van België (Ms IV 1066) met de opmerking: “fol. 14 und 15 weisen zahlreiche Nadeldurchstiche auf, deren Gruppierung auf eine hier einst aufgenähte Kollektion von (originalen) metallenen Devotionalien (religiösen Medaillen und Wallfahrtsplaketten) hinweist”. Sommige sporen wijzen mogelijk op insignes. Vaak ontbreken echter duidelijke afdrukken in het perkament. De gaatjes zijn te willekeurig over het folium verspreid om naaisporen van insignes te kunnen zijn. Lilian Randall beweert in haar bespreking van een handschrift in het Walters Art Museum te Baltimore (Ms W 164) dat een “circular pattern of sewing-holes in top r. margin indicates former presence of badge or seal (f. 177)”.²⁴ Bij nadere bestudering betreft het echter maar één gaatje, de overige ‘naaigaatjes’ zijn slechts oppervlakkige puntjes in de bladzijde.

Inmiddels is duidelijk geworden dat het insigne op diverse vlakken kan bijdragen aan de kennis van het laatmiddeleeuwse (geloofs)leven. De insigne-afdrukken worden daardoor niet altijd meer als oneigenlijke gebruikssporen terzijde geschoven. Alles bij elkaar is inmiddels een corpus van handschriften met (afdrukken van) originele insignes ontstaan dat zich nog steeds uitbreidt en dat een geschikt uitgangspunt vormt voor verder onderzoek naar de devotie-nale praktijk in het algemeen en naar het gebruik om insignes te bevestigen in boeken in het bijzonder.

Geschilderde insignes

Over de in handschriften afgebeelde insignes wordt vanaf de jaren negentig met enige regelmaat gepubliceerd. Dit hangt samen met de aanhoudende interesse voor de rijke Vlaamse miniatuurkunst van het einde van de vijftiende en begin van de zestiende eeuw. De laat-Vlaamse boekdecoraties worden wel beschouwd als de meest verblijvende voortbrengselen van manuscriptverluchters uit die tijd.²⁵

Al geruime tijd wordt onderzoek gedaan naar de afzonderlijke werkplaatsen en de onderlinge samenwerking. De recente catalogus *Illuminating the Renaissance* en de diepgaande onderzoeken naar specifieke ateliers, zoals de studie van Anne Margreet As-Vijvers naar de Meester van de Davids scènes in het Grimani Breviarium (waarschijnlijk actief in Brugge vanaf de jaren 1490 tot 1520) en het onderzoek van Bodo Brinkmann naar de Meester van het Dresden Gebedenboek (actief in Brugge

²³ Deschamps en Mulder (1998-). Herman Mulder was zo vriendelijk om mij op de hoogte te houden van insignes-poren die hij tegenkwam, ook al neemt hij deze zelf niet op in de codicologische beschrijvingen die deel uitmaken van het grootschalige inventarisatieproject.

²⁴ Randall (1997): 136 en Köster (1965).

²⁵ Bijvoorbeeld Los Angeles en Londen (2003): 1 en Marrow (2005): 1.

van 1460-70 tot ongeveer 1520) zijn slechts de meest omvangrijke studies naar Vlaamse miniaturen en verluchters van de laatste tijd.²⁶ Ook Simon Bening (actief vanaf 1500 in Gent en later ook in Brugge) werd al verscheidene malen aan een uitvoerig onderzoek onderworpen, vooral door Judith Testa.²⁷ Toch zijn er ook nog diverse verluchters – met een noodnaam of niet – die een afzonderlijke studie moeten ontberen, zoals Gerard Horenbout, de Meester van de Gebedenboeken rond 1500 en de Meester van Karel V.

Steeds vaker wordt bij de studie naar verluchters en werkplaatsen ook de margedecoratie betrokken, waar de aandacht eerst vooral uitging naar de miniaturen. Volgens Brigitte Dekeyzer is randversiering geen ornamenteel detail; het behoort tot de essentie van de stijl.²⁸ Anne Margreet As-Vijvers maakt de margeversiering zelfs tot de belangrijkste insteek in haar studie naar de Meester van de Davidscènes, voluit getiteld *Randversieringen in Gents-Brugse manuscripten. De Meester van de Davidscènes en andere verluchters als specialisten in margedecoratie*. Volgens haar is de margeverluchting onontbeerlijk voor hen die zich bezighouden met de Vlaamse miniatuurkunst: “Onderzoek naar de margedecoratie vraagt geduld en oog voor detail, maar verheldert de relaties tussen verluchters en de organisatie van de productie, juist daar waar de miniaturen ons niet verder meer brengen.”²⁹ Naast de verluchters heeft zij aandacht voor specifieke motieven uit de laat-Vlaamse marges, zoals bijvoorbeeld textiel, edelstenen, architectuur- of retabelranden en ook pelgrimstekens.³⁰

Het onderzoek naar de geschilderde insignes richt zich vooral op enkele bijzondere aspecten: de natuurgetrouwheid van het geschilderde insigne, de betekenis van het motief (of de relatie woord-beeld) en het modelgebruik in de werkplaats. Thomas DaCosta Kaufmann en Virginia Roehrig Kaufmann richten zich op het nabootsende karakter van het insignemotief.³¹ Hun redenering is als volgt: Omdat de geschilderde pelgrimstekens een ‘echte’ tegenhanger hebben, zullen ook de andere objecten die zijn afgebeeld in de Vlaamse marges, gebaseerd zijn op voorwerpen die in manuscripten werden verzameld. Pelgrims namen bloemen, veren en gebedssnoeren mee van hun bedevaart. Deze werden vervolgens als souvenirs en objecten van devotie bewaard in getijdenboeken, waaruit ze door handschriftverluchters konden worden gekopieerd.

Kaufmann en Roehrig Kaufmann zien het boek als een verzamelpunt van objecten waaruit de verluchter vrijelijk kon kopiëren. Voorbeelden van manuscripten met verzamelingen van echte insecten en planten daarin – door de auteurs aangedragen om het argument te ondersteunen – dateren echter alle uit de zestiende eeuw of later.³² Een ander argument dat Kaufmann en Roehrig Kaufmann aanvoeren,

²⁶ Los Angeles en Londen (2003), As-Vijvers (2002) en Brinkmann (1997) en Brinkmann (1991).

²⁷ Testa (1984), *ibid.* (1986), *ibid.* (1992), *ibid.* (1994), *ibid.* (1996) en *ibid.* (2000), Kren en Rathofer (1988), Kren (1998), Brinkmann en König (1991) en Brinkmann, in: Turner (1996) III: 724-727. Eva Wolf onderzocht het werk van Lievin van Lathem. Wolf (1996).

²⁸ Dekeyzer (2002): 320.

²⁹ As-Vijvers (2002): 400.

³⁰ Margaret Goehring wijdt enkele artikelen aan de textielmarge. Goehring (2006) en Goehring (2007). Kate Challis wijdt een artikel aan edelstenen, zie Challis (1998). Robert Calkins doet onderzoek naar wat hij de retabelrand noemt. Calkins (1989).

³¹ Kaufmann en Roehrig Kaufmann (1991).

³² Kaufmann en Roehrig Kaufmann (1991): 58-59.

“Flowers and insects are often shown as if they had been laid out flat on the page, even seeming to have been pressed between the leaves of the volume”, is zelfs pertinent onjuist.³³ Zoals Anne Margreet As-Vijvers al tegenwierp: “For the most part, the flowers are not depicted life-size. They are painted as though their stems are slipped through fictive slits in the pages only sporadically, and not ‘often’ as they claim, and *very* rarely as though pressed between the pages of the book.”³⁴ In de Vlaamse miniaturen vliegen de insecten rond of zitten ze op de bladeren, terwijl de bloemen op de pagina liggen, alsof ze er juist zijn uitgestrooid. De kleuren zijn nog volledig intact, alsof ze net zijn geplukt. Niets wijst erop dat de verluchters een collectie gedroogde bloemen en insecten kopieerden. Kaufmann en Roehrig Kaufmann willen de Vlaamse marges graag zien als de vroegste uitingen van het onafhankelijke stillevens. Dit levert een vertekend beeld op van de margeschilderingen die in een laatmiddeleeuwse traditie staan en niet los gezien kunnen worden van hun devotionele en decoratieve betekenis.

Anne Margreet As-Vijvers die zich buigt over de Vlaamse margeverluchting van het einde van de vijftiende en begin van de zestiende eeuw, bekijkt de geschilderde insignes vanuit een ander oogpunt. Zij gebruikt de margedecoratie (insignes en andere motieven) als bron voor de atelierpraktijk en het modelgebruik. As-Vijvers komt tot enkele interessante bemerkingen over het gebruik van het insigne als motief en de werkplaatspraktijk. De gehele of gedeeltelijke terugkeer van dezelfde exemplaren wijst volgens haar op het gebruik van modelbladen, waarop verschillende insignes bij elkaar waren afgebeeld.³⁵

Als uitstapje bespreekt As-Vijvers de rol van de insignes binnen het getijdenboek en hun eventuele betekenis. Ze betreft niet alle voorstellingen met geschilderde insignes bij haar onderzoek. Haar selectie van handschriften bevat alleen uiterst rijk verluchte boeken die van voor tot achter zijn geïllustreerd met motieven op de blanke delen van boven-, zij- en ondermarge. Hoewel haar inventarisatie een mooie aanvulling is op die van Köster, ontbreken veel boeken met uitgevulde randen van insignes (tabel 2). Met conclusies over de betekenis van de insignes is As-Vijvers dan ook terughoudend. De insignes weerspiegelen volgens haar een religieus gebruik en passen daarom uitzonderlijk goed in een handschrift met een devotionele inhoud. Vanwege hun devotionele connotaties passen de insignes bij elke openingspagina van een nieuw onderdeel in het getijdenboek. De margeversieringen met bedevaarts-souvenirs hebben zelden of nooit een directe relatie tot de tekst. Integendeel, de geschilderde insignes hebben volgens As-Vijvers “een losse, algemene relatie [...] tot de inhoud van het getijdenboek”.³⁶

Isabel von Bredow-Klaus richt zich op de betekenis van de geschilderde insignerand in haar gepubliceerde proefschrift *Heilsrahmen* uit 2005.³⁷ Von Bredow-Klaus neemt de inventarisatie van Köster als uitgangspunt bij de totstandkoming van haar corpus

³³ Kaufmann en Roehrig Kaufmann (1991): 59.

³⁴ As-Vijvers (2003): 17.

³⁵ As-Vijvers (2002): 97-98.

³⁶ As-Vijvers (2002): 219. In een Engelstalig artikel over de rol van margeverluchting herhaalt zij de belangrijkste conclusies uit haar ongepubliceerde proefschrift: As-Vijvers (2003).

³⁷ Von Bredow-Klaus (2005).

en voegt hieraan enkele handschriften met insignemarges toe die zij in de literatuur tegenkwam (tabel 3). Zij was niet op de hoogte van het onderzoek van As-Vijvers bij het verschijnen van haar boek en de uitermate bruikbare bevindingen van As-Vijvers spelen in haar boek dus geen rol. Ook de handschriften die As-Vijvers toevoegde aan de inventarisatie van Köster, ontbreken.

Von Bredow-Klaus beziet de rol van het insigne binnen de context van het totale getijdenboek en niet uitsluitend in relatie tot de omkaderde miniatuur of tekst. Volgens haar bieden de insignes “einen passenden ‘Rahmen’ für den Inhalt des Buches, den Text und die Miniaturen, der dem Betrachter bei seiner Suche nach Heilserlangung behilflich ist.”³⁸ Von Bredow-Klaus gaat nog een stap verder: omdat de geschilderde en originele insignes nooit tegelijkertijd in een boek voorkomen, kan volgens haar geconcludeerd worden dat ze een vergelijkbare werking hadden. “Der außerordentliche Realitätsgrad der gemalten Kollektionen machte die originale Einbringung von Objekten überflüssig, da die Bilder die Andachtsgegenstände ersetzten.”³⁹ De insignemarges zouden de beschouwer hebben geholpen bij zijn spirituele bedevaart. Bovendien – zo redeneert Isabel von Bredow-Klaus – zijn ze als weergave van de aardse wereld tegelijkertijd een *vanitas*-motief dat de beschouwer herinnerde aan de vergankelijkheid van het leven.⁴⁰

Denis Bruna wijdt een recent overzichtswerk, getiteld *Enseignes de plombs et autres menues choses du Moyen Âge*, volledig aan pelgrimstekens en spreekt daarin ook kort over insignes in handschriften. In enkele alinea’s passeren de geschilderde pelgrimstekens de revue. Volgens hem moet de functie die de originele insignes in getijdenboeken hebben als “auxiliaire de piété”, ook aan de geschilderde tekens worden toegekend. De schilders beeldden insignes af uit hun directe omgeving, die door de opdrachtgevers-bestemmingen herkend zullen zijn. Bruna lijkt zich niet te realiseren dat sommige van de boeken terecht kwamen op plaatsen ver buiten de grenzen van Vlaanderen. Hij sluit af met de woorden, “l’enseigne ... sans avoir été acquise au sanctuaire, introduit l’idée paradoxale de pèlerinage immobile.”⁴¹ Bruna volgt hiermee dezelfde denktrant die Von Bredow-Klaus aanhoudt. Door de nadruk te leggen op de overeenkomsten, marginaliseren de onderzoekers de onmiskenbare verschillen tussen het originele en het geschilderde insigne.

Enkele onderzoekers gebruiken de natuurgetrouwe weergave van de insignes ten slotte als bron om meer te weten te komen over ‘echte’ insignes en hun bedevaartplaatsen, zoals Kurt Köster al voorstond. Zo wijst Stephane Vandenberghe op de geschilderde insignes uit Asse waarvan geen originelen zijn overgeleverd, terwijl Jos Koldewij geschilderde insignes uit enkele Vlaamse getijdenboeken gebruikt om zijn artikelen over Thomas Becket in Vlaanderen en de heilige Servatius van Maastricht te illustreren.⁴² In 1991 publiceert Jos Koldewij een getijdenboek van de Meester van het Getijdenboek van Catharina van Kleef met afbeeldingen van Jakobsschelpen

³⁸ Von Bredow-Klaus (2005): 23. Eigenlijk is haar conclusie van toepassing op alle laat-Vlaamse illusionistische margedecoratie die een symbolische element in zich draagt “that is always implicitly present for the reader-beholder”. As-Vijvers (2003): 26.

³⁹ Von Bredow-Klaus (2005): 166 en zie ook de samenvatting op pp. 203-207.

⁴⁰ Von Bredow-Klaus (2005): 169-171.

⁴¹ Bruna (2006): 152.

⁴² Vandenberghe (1987): 219-220, Koldewij (2000)b en Koldewij (2002).

in de marge (cat. II 2).⁴³ Op een van de schelpen is een insigne van Jacobus Maior ‘bevestigd’. De schildering lijkt een aankondiging te zijn van de laat-Vlaamse marges met geschilderde insignes. Wellicht is hierin een voorbeeld te zien van de mogelijke artistieke uitwisseling tussen de Noord-Nederlandse meester en Vlaamse verluchters, zoals de Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I en de Meester van het Dresden Gebedenboek.⁴⁴

Samenvattend kan men constateren dat de geschilderde marges met insignes – in tegenstelling tot de handschriften met verdwenen originelen – dankzij hun grote esthetische waarde al enige tijd een dankbaar onderwerp van onderzoek zijn. De geschilderde bedevaartssouvenirs zijn aanleiding tot diverse, soms tegengestelde interpretaties van betekenis en functie. Ze worden beschouwd als de voorlopers van het geschilderde stillevens, als hulpmiddelen bij spirituele bedevaarten, als *vanitas*-motieven en simpelweg als geschikte margedecoratie voor religieuze boeken vanwege hun devotionele connotaties. De uiteenlopende theorieën roepen meer vragen op dan antwoorden.

Probleem- en doelstelling

Hoewel er al het een en ander is gepubliceerd over insignes in manuscripten, als originele objecten en als geschilderde margedecoratie, moge duidelijk zijn dat verschillende hiaten en onduidelijkheden resten. De schijnbare samenhang van de originele en geschilderde insignes roept vragen op. Was de devotionele praktijk om insignes in te naaien, het uitgangspunt voor de verluchters die de marge decoreerden met geschilderde insignes? Tonen de originele en geschilderde collecties (grotendeels) dezelfde insignes? Kunnen de geschilderde insignes gezien worden als het verlengde van de originelen en vervulden zij dezelfde functie in het handschrift? Zijn er ook verschillen aan te wijzen tussen de originelen en hun reproducties en, zo ja, waarin uiten de verschillen zich? Hoe is het onderscheid te verklaren? Welke taak vervulden de originele insignes en welke rol hadden de geschilderde exemplaren in het handschrift? Kortom, hoe verhouden de eigenlijke objecten en hun representaties zich tot elkaar? Om zicht te krijgen op de potentiële verschillen en overeenkomsten, is het noodzakelijk om de originele en geschilderde insignes eerst afzonderlijk te bestuderen. De originele insignes in handschriften roepen andere vragen op dan de margeverluchting. Pas nadat de eigenschappen en de daarmee samenhangende functie van beide in kaart zijn gebracht, is het mogelijk om de overkoepelende vragen naar de onderlinge verhouding te beantwoorden.

⁴³ Koldewey (1991), Koldewey (1992) en Koldewey (1993)a.

⁴⁴ Voor de suggestie dat de Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I wellicht op de hoogte was het werk van zijn Noord-Nederlandse voorganger, zie De Winter (1981): 362. De Meester van het Dresden Gebedenboek was wellicht afkomstig uit Utrecht en kende zo mogelijk het werk uit de noordelijke streken. Brinkmann (1997): 356-369 en Brinkmann (1991).

Originele insignes

Het onderzoek naar het originele insigne richt zich vooral op de gebruiker-verzamelaar en de waarde die deze aan het insigne hechtte, en minder op de maker van het boek. Het handschrift – een unieke context van overlevering van de insignes, ook al zijn deze verdwenen – levert een schat aan gegevens over de boeken, de eigenaars en de rol van het insigne in het boek.

In de late Middeleeuwen was de boekproductie niet meer voorbehouden aan kloosters, zoals dat in de vroege Middeleeuwen was geweest. Om aan de groeiende vraag naar boeken tegemoet te komen, waren talrijke scribenten actief. Religieuzen vervaardigden nog steeds boeken. Wanneer een boek in een religieus milieu werd vervaardigd, wil dit niet altijd zeggen dat het boek dienovereenkomstig was bestemd voor geestelijken. Kloosterlingen schreven en verluchtten boeken voor leken, in opdracht en voor de vrije markt. Ook als een boek teksten bevat die zijn gericht op een gebruik binnen het klooster, dan nog is het mogelijk dat het boek later in handen kwam van leken. Voor een duidelijk beeld van de geïntendeerde en eigenlijke gebruikers van een boek is een nadere studie noodzakelijk. De inhoud en de vorm geven aanwijzingen over de beoogde toepassing. Getijdenboeken bijvoorbeeld waren vooral bedoeld om door leken te worden gebruikt (**zie ook hoofdstuk 1**). Daartegenover staan latere toevoegingen, zoals eigendomsnotities, die informatie geven over de latere toepassing van het boek. Een snelle inventarisatie van de boeken met (sporen van) originele insignes leert dat het bijna altijd gaat om manuscripten met getijden, devotionele boeken die bestemd waren voor leken. Het verzamelen van insignes was een praktijk die vooral tot het lekenmilieu behoorde. Leken waren echter van vele rangen en standen; de groep behoeft dus enige differentiatie.

Handschriften met insignes vormen een unieke gelegenheid om eigenaars te bestuderen, omdat het boek contextuele informatie levert die vaak ontbreekt in mediëvistisch onderzoek. Altaarstukken werden uit de kerken verwijderd waarvoor ze ooit zijn vervaardigd, om opgehangen te worden in een museum. Daar hangen ze tussen andere objecten die van hun gebruikerscontext zijn ontdaan. Van sommige voorwerpen is de herkomst niet eens meer bekend. Tijdens archeologische opgravingen worden insignes veelal teruggevonden in beerputten die weinig tot niets onthullen over het gebruik van het object voordat het werd weggegooid. Insignes in handschriften daarentegen werden voorzien van een waardevolle contemporaine context. Ook als het insigne later werd verwijderd, geven sporen blijk van de voormalige aanwezigheid en vormt het boek nog steeds een contextuele bron. De uniciteit van de handschriften als bron van onderzoek wordt nog versterkt door de kwantiteit van het overgeleverde materiaal. Veel meer manuscripten dan een eerste blik in handschriftencatalogi doet vermoeden, bevatten voorheen insignes.

De codices leveren een schat aan gegevens over de eigenaar, zelfs als deze niet met naam bekend is. Was het een leek of een geestelijke, een man of een vrouw? Boekbezit zelf is al een aanwijzing voor een zekere status en positie, ook al kwamen de aanschaf en het gebruik van boeken binnen bereik van een groeiend deel van de (stedelijke) bevolking in de late Middeleeuwen. De periode waaruit het handschrift stamt, de staat en de inhoud (tekst en miniaturen) vertellen over de herkomst en de functie van het boek en indirect ook over de insignes. Concrete

kwesties waarop het materiaal mogelijk zicht biedt, betreffen het soort handschriften, de boekeigenaars die de insignes verzamelden, en het gebied en de periode waarin het gebruik werd toegepast.

Het boek geeft daarnaast aanwijzingen over de rol die het insigne speelde in het leven van de eigenaar. De bevestiging in een boek was niet de eerste toepassing van het pelgrimsteken. De pelgrim kocht het object in een cultusplaats en nam het mee naar huis. Pas in tweede instantie kregen de insignes een plaats in een religieus handschrift. Op het moment dat de insignes aan het perkament van een boek werden bevestigd, gingen ze een nieuwe rol spelen in het devotionele leven van de eigenaar. Uit de precieze locatie van het insigne kan mogelijk iets worden afgeleid over de eigenschappen en de functie die de eigenaar aan het insigne toekende. De plaats van de objecten in het handschrift geeft inzicht in de wijze waarop insignes ‘werkten’ en hoe ze konden worden ingezet. Gebruikte de boekbezitter het insigne vooral om kwaad af te weren, als focus voor het gebed of was het insigne alleen een herinnering aan een succesvol afgeronde bedevaart?

Andersom geeft de (voormalige) aanwezigheid van het insigne aanwijzingen over het gebruik van het boek. Over de manier waarop getijdenboeken functioneerden, is helaas nog altijd onduidelijkheid. “Despite their alluring visual properties, books of hours, even in Catholic countries, are among the least understood of the written artifacts of the Middle Ages. In particular, little consideration has been given to how these books were actually read and used in daily life.”⁴⁵ Met andere woorden, het geïntendeerde en het eigenlijke gebruik van de boeken komt niet altijd overeen. De getijdenboeken, en in het bijzonder de sporen van gebruik, ontsluiten kennis over de geloofservaring en –praktijk van de boekeigenaars. De bevestiging van pelgrimstekens aan het perkament van een getijdenboek is een persoonlijke expressie van godsdienstigheid die zijn sporen heeft achtergelaten en dus als bron voor devotiebegrip kan fungeren. De plaatsing van een insigne bij een specifieke tekst is bijvoorbeeld een indicatie dat de eigenaar een bijzondere waarde hechtte aan dat onderdeel. De insignes zijn vaak niet de enige sporen. De handschriften zitten vol aanwijzingen over de manier waarop het boek werd gebruikt. Hoe gaf de boekeigenaar zijn devotionele leven vorm, welke teksten gebruikte hij daarvoor (en welke niet of minder intensief) en hoe pasten de insignes daarbij?

Geschilderde insignes

Het is verleidelijk om de bevindingen van het onderzoek naar de originelen te projecteren op de geschilderde exemplaren. De originelen – beladen met betekenis en connotaties – lijken immers model te hebben gestaan voor de illusionistische randversieringen. Voorzichtigheid is echter geboden: in hoeverre verschilt de functie van de originele en gerepresenteerde objecten en heeft dit verschil gevolgen voor de verschijningsvorm en toepassing? Zijn de geschilderde insignes altijd afgebeeld alsof ze zijn vastgenaaid? Verschijnen ze in getijdenboeken, net als de originelen? En verschijnen ze op dezelfde plaatsen in het handschrift? Kort

gezegd, wat verbindt de originele insignes en de representaties en waarin onderscheiden ze zich van elkaar?

Om goed zicht te krijgen op de overeenkomsten en de verschillen tussen de originelen enerzijds en hun representaties in laat-Vlaamse handschriften anderzijds, is er hier voor gekozen om het geschilderde insigne vanuit diverse oogpunten te bekijken. Betekenis is een mogelijke benaderingswijze. Pelgrimstekens werden vooral afgebeeld in getijdenboeken en brevieren die specifiek waren bedoeld voor leken. Het insigne als een 'relik' van een devotionele activiteit is een passende illustratie voor een devotieel handschrift dat een hulpmiddel was bij de devotionele oefeningen van de eigenaar. Waren andere aspecten van het insigne nog van belang, zoals het materiaal of de voorstelling? Legden verluchters een relatie met de inhoud van de pagina waarop het insigne werd afgebeeld? Kozen randschilders vooral voor de onderdelen van het boek die aan Maria waren gewijd, zoals wel eens is geopperd, of waren de locaties uitwisselbaar?

Het insignemotief was tevens een onderdeel van een systeem van margeverluchting. Wanneer de diverse insigneminiaturen onderling worden vergeleken, kunnen clusters worden samengesteld waaraan dezelfde voorbeelden ten grondslag lagen. In de verluchterswerkplaats (en mogelijk ook daarbuiten) circuleerden klaarblijkelijk modellen voor de insigneranden. Mogelijk geeft de clustering meer zicht op de atelierwerkwijze wat betreft de insignemotieven. Wellicht is af te leiden of de verluchters originelen of getekende modellen gebruikten, of beide. De werkwijze van de schilder had misschien gevolgen voor de verschijningsvorm van de insignes. Wanneer gebruik werd gemaakt van getekende modellen, is dat mogelijk terug te zien in de arrangering van de insignes: Verschijnen geschilderde pelgrimstekens altijd in dezelfde volgorde of wisselt de ordening?

Een derde – zeker zo waardevolle – invalshoek is het geschilderde insigne als bron voor de originelen. De geslagen insignes hebben in de margeschilderingen hun visuele tegenhangers. Kurt Köster schreef over deze miniaturen al:

“Von diesen an ganz bestimmte Wallfahrten und Gnadenorte gebundenen ‘Zeichen’ konnten wir manche identifizieren, andere aber harren noch ihrer Entschlüsselung und örtlichen Zuweisung. Eben darum verdienen die gemalten Devotionalien-Kollektionen das besondere Interesse der regionalen und lokalen Forschung: nur sie wird das hier bereitliegende Quellenmaterial voll ausschöpfen und damit neue Fakten zur Geschichte der heimischen Wallfahrten und ihrer Realien, der Pilger-Devotionalien, beibringen können. Die neuen Fakten werden die Kenntnis der Kult- und Sakrallandschaft Flanderns und der angrenzenden Regionen erweitern und vertiefen, sie werden uns damit zugleich Rolle und Formen der Volksfrömmigkeit im spätmittelalterlichen Alltag gründlicher kennen und besser verstehen lehren.”⁴⁶

Van veel geschilderde insignes zijn inderdaad originele exemplaren overgeleverd. Betekent dit dat geschilderde insignes waarvan geen originelen bewaard zijn gebleven, ook teruggaan op inmiddels verloren prototypen? Als dat zo is, ontsluit de margeschildering kennis over de originelen die als model fungeerden. Echter, een aanwijsbaar prototype voor een insigne wil niet zeggen dat er aan de andere

pelgrimstekens ook originelen ten grondslag lagen. Zijn er voorbeelden aan te wijzen van ‘verzonnen’ insignes?

Tot slot is het interessant om te kijken naar de ‘herkomst’ van de insignes die zijn afgebeeld, vooral in relatie tot de herkomst en bestemming van het handschrift. Het gebruik van modellen dat ervoor zorgde dat steeds dezelfde insignes terugkeren in de randen van diverse handschriften, doet reeds vermoeden dat de keuze van insignes bij de verluchter lag, niet bij de opdrachtgever. Kurt Köster suggereert dat de verluchters uitsluitend kozen voor insignes uit Vlaamse bedevaartplaatsen en de nabije omstreken. Schilderden de verluchters inderdaad alleen insignes uit hun omgeving? Of keken zij ook over de grenzen van hun directe milieu? Zijn er wellicht verschillen in insignekeuze tussen de diverse verluchters die zich met de insigne-marges bezig hielden? Was de bestemming van het handschrift nog van invloed op de keuze van de verluchter of beeldde deze altijd dezelfde insignes af, ongeacht het geïntendeerde publiek?

De bronnen

De materiële cultuur van de insignes is het uitgangspunt van het onderhavige onderzoek. Onderwerp van studie is niet de iconografie of stijl, al komen deze belangrijke aspecten van kunsthistorisch onderzoek vaak wel in tweede instantie om de hoek kijken. Het insigne wordt hier gebruikt als cultuurhistorische bron. Een dergelijke benadering – van het beeldend voorwerp als historisch document – gaat uit van de vooronderstelling dat het onderzoeksobject kennis ontsluit over contemporaine denkbeelden. De insignes – vooral wanneer het bedevaartssouvenir betreft – vertellen het verhaal van een cultus en zijn daarom te classificeren als hagiografische bronnen. Dit zijn niet alleen geschreven ‘biografieën’ (*vitae*), maar alle culturele voortbrengselen die iets over een heilige vertellen. “Elke tekst, in welk genre dan ook, die handelt over heiligen is een hagiografische tekst en verdient bestudering; of, om het krachtiger te zeggen, elke bron die iets zegt over een heilige, ook een beeld of een tastbaar object, is een hagiografische bron.”⁴⁷ Vanuit dit gezichtspunt kunnen pelgrimstekens met een beeltenis van een heilige (in de vorm van een reliekhouders, een cultusbeeld of scène uit de *vita*) worden opgevat als een hagiografische bron waaruit informatie gedestilleerd kan worden over de betreffende heilige en diens cultus.

De insignes staan hier echter niet op zich. In deze studie staat de devotie context van de metalen plaatjes centraal. Veel insignes zijn overgeleverd in handschriften en wanneer ze daaruit werden verwijderd, getuigen sporen vaak nog van hun eerdere aanwezigheid. De handschriften vormen een zeker zo belangrijke materiële bron als de insignes.

Het onderzoek dat uitgaat van deze materiële bronnen – het insigne enerzijds en het manuscript anderzijds – biedt inzicht in de devotie en aanverwante praktijken van de late Middeleeuwen. Onder het begrip ‘devotie’ wordt hier verstaan: de vorm

⁴⁷ Mulder-Bakker (2002): 13. Voor het beeld als historische bron, zie ook Wohlfeil (1991), Rooijakkers (1990) en Wohlfeil (1986).

waarin mensen in de praktijk van alledag gestalte gaven aan hun geloof.⁴⁸ Het gaat dus om religieus gedrag. Twee belangrijke (kern)aspecten van persoonlijke lekenvroomheid staan centraal: gebed en bedevaart.⁴⁹ Insignes zijn onlosmakelijk verbonden met bedevaart, terwijl het devotionele boek een hulpmiddel bij het gebed is. Beide zijn een bron voor persoonlijke devotiebeleving.

Om een eenzijdig beeld van de laatmiddeleeuwse devotiepraktijk te voorkomen, zijn aanvullende bronnen – naast de materiële objecten – onmisbaar. Tekstuele en andere visuele bronnen die op enigerlei wijze, specifiek of in verdekke termen, gedetailleerd of juist in algemeenheden, verder ingaan op de diverse karakteristieken van laatmiddeleeuwse vroomheid, zijn gewenst.⁵⁰ Aan de ene kant wordt hier veelvuldig gebruik gemaakt van literaire kennisbronnen, zoals heiligenlevens, Marialegenden, *exempla*, devotionele traktaten, bedevaartgidsen en pelgrimsverslagen. Aan de andere kant zijn er administratieve bronnen, zoals rekeningen van pelgrims en de archieven van bedevaartkerken. Vaak wordt hierin vermeld hoeveel insignes de kerkfabriek bestelde, voor welke prijs, bij wie en wanneer. Ook boedelbeschrijvingen leveren, zij het vaak karig, informatie over pelgrimstekens. Hoewel het goedkope objecten betreft, worden de insignes soms toch opgenomen in de inventarissen.

De hier gebruikte literaire bronnen zijn vaak normatief van aard. Ze zijn sterk gekleurd. Wonderverhalen over opwekkingen uit de dood bijvoorbeeld doen de hedendaagse lezer vaak een wenkbrauw optrekken, terwijl ze voor de (laatmiddeleeuwse) pelgrim een essentieel onderdeel uitmaakten van het beeld van de bedevaartplaats waarnaar hij afreisde. De verhalen werden gebruikt om de cultus te propageren en werden voorgelezen aan gelovigen. *Exempla* waarin de leek een nastrevenswaardige voorstelling voor ogen werd getoverd, zijn geïdealiseerde voorbeelden, geen overleveringen van een historische gebeurtenis. Ook heiligenlevens zijn ideaalvoorstellingen. In devotionele traktaten stond beschreven hoe de leek zijn dagelijks leven moest invullen en welke voorbeelden hij moest navolgen. Zo schreef de klerk Jan van Boendale (1279-ca. 1350) bijvoorbeeld in de proloog van het derde boek, getiteld de *Lekenspiegel*: “Men kan het [boek *Lekenspiegel*] niet genoeg raadplegen, er staan vele wetenswaardigheden in over zeden en gewoonten die u moet kennen, zowel voor uw lichamelijk welbevinden als voor uw zielenheil.”⁵¹ Uiteraard was de geschetste voorstelling een ideaalbeeld waaraan niet altijd gehoor zal zijn gegeven in de praktijk. Toch was het wel een beeld dat uitgedragen werd en waaraan de gelovige leek zich in ieder geval gedeeltelijk zal hebben gespiegeld en geconformeerd of dit althans zal hebben gepoogd.

48 Zie Rooijackers (1990): 12-13 die zich daar vooral bezighoudt met volksgeloof. Eerder prefereren Gerard Rooijackers en Theo van der Zee de term 'religieuze volkscultuur' boven volksgeloof. Rooijackers en Van der Zee (1986): 11. Ik kies hier voor 'devotie' met de kanttekening dat daar gebruiken bijhoren die vandaag weinig 'devoot' toeschijnen, maar die in de late Middeleeuwen onderdeel uitmaakten van de onontwarpbare kluwen van religieuze én magische praktijken.

49 Voor manieren om lekendevotie te onderzoeken, zie Schreiner (1992)a: 63-78 en Davis (1974). In zijn essay over Margareta van York oppert Harry Schnitker al dat mate van vroomheid niet vastgesteld kan worden zonder pelgrimage daarin te betrekken. Schnitker (2004): 81, n. 2.

50 Richard Kieckhefer wijst op de mogelijkheid om zowel literaire als visuele bronnen te gebruiken om devotionele trends te begrijpen. Kieckhefer (1988): 79-80.

51 Van Boendale, in: De Vries (1844-48) III: 12. “Lese desen boec dat hine versta / Ende pijnre hem te werkene na / Ende verlesene dicke ghenoech: / Hi vinter in sijn ghevoech / Van menigherhande wijsheden / Van manieren ende van zeden / Die goet sijn. Dat ghijt wet / Der zielen ende den live met.”

Hoewel het ‘waarheidsgehalte’ van prescriptieve bronnen met een korrel zout moet worden genomen, zijn ze relevant als het om devotiebeleving gaat. Marialegenden, heiligenverhalen, *exempla* en devotionele traktaten vertellen over de sociale context die van groot belang is voor het onderzoek naar lekendevotie. Ze illustreren op treffende wijze de visie van de middeleeuwer op verschillende aspecten van het geloof, zoals de hemel, Maria en de heiligen. Prescriptieve bronnen zijn daarom belangrijke hulpmiddelen om zicht te krijgen op de (ideale) devotie van de leek. Om dezelfde reden vervullen de bedevaartgidsen en pelgrimsverslagen een rol van betekenis in het onderzoek naar de devotie en de geloofservaring van de pelgrim.

Afb. 1 Getijdenboek met lijmresten in de marge van de kalender, Luik, ca. 1420-30, 162 x 110 mm. Particuliere collectie, f. 3r (detail)

Begripsbepaling en afbakening

Het woord ‘insigne’ is een algemene term die in het kader van dit onderzoek enige duiding behoeft. Insignes zijn hier het best materieel en formeel te definiëren als metalen plaatjes van loodtin, koper of zilver met een figuratieve afbeelding.⁵² De afbeelding kan van alles zijn. Wanneer de onderzoeker zich beperkt tot insignes in handschriften, zoals hier het geval is, heeft hij of zij alleen te maken met insignes van het geslagen type (in tegenstelling tot de gegoten soort). Deze dunne, lichte voorwerpen waren bij uitstek geschikt om aan het perkament van een boek te bevestigen. Ze beschadigden het perkament nauwelijks. De insignes die in handschriften worden aangetroffen, hebben uitsluitend een religieuze thematiek. Meestal gaat het om bedevaartssouvenirs. Anders gezegd, de plaatjes komen doorgaans uit een pelgrimsoord en hebben de aldaar vereerde relikwie of het mirakelbeeld tot onderwerp. Een enkele keer beeldt het insigne een heilige af of een religieuze scène die niet naar een specifieke bedevaartplaats verwijst. Het insigne kwam dan tegemoet aan een algemene devotie die niet plaatsgebonden was. Een herkomstplaats kan dan niet worden vastgesteld.

Uiteraard werden in de late Middeleeuwen, toen het boekbezit onder leken toenam, veel meer objecten aan handschriften toegevoegd en het is daarom de kunst (of kunde) om insigneafdrukken te onderscheiden van andere sporen. Als de pagina waarop de insignes waren bevestigd, nog aanwezig is, resteren bijna altijd naaigatjes. Soms zijn de resten van het bevestigingsdraad te zien en afdrukken van

het object op het onderliggende perkament. Als de insignes op het perkament gelijmd waren, zijn lijmresten achtergebleven. Naaigaatjes ontbreken in dat geval (bijvoorbeeld cat. I 16, I 22 en I 50).

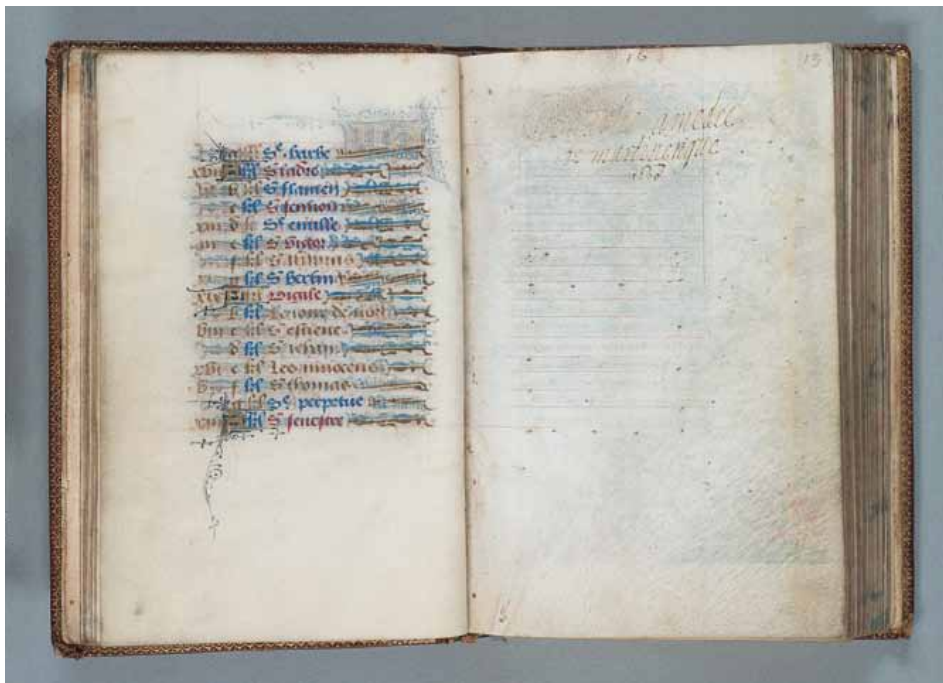
Bij het ontbreken van naaigaatjes of lijmresten kan moeilijk met zekerheid worden vastgesteld of de kleurvlekken veroorzaakt werden door insignes. Volgens Anne Margreet As-Vijvers bevat een getijdenboek in Brooklyn “mogelijk sporen van insignes of devotieplaatjes”.⁵³ Op diverse plaatsen in het getijdenboek verschijnen roestkleurige cirkels. Hier ontbreken echter zowel naaigaatjes als lijmresten en ook afdrukken van reliëf in het perkament zijn niet te bespeuren. De verkleuringen wijzen niet op (verguld) zilver of koper waarvan de insignes meestal waren gemaakt. Insignes lieten meestal grijze (geoxideerd zilver) of groene (geoxideerd koper) sporen achter. De roestkleurige cirkels in het getijdenboek te Brooklyn lijken niet op insignes te wijzen.

Lijmsporen, naaigaatjes en verkleuringen zijn niet voorbehouden aan insignes. Resten van gom en verkleuringen in het perkament kunnen bijvoorbeeld ook duiden op de voormalige aanwezigheid van prenten of andere voorstellingen op perkament of papier, ook wel aangeduid met de contemporaine term ‘briefjes’, zoals mogelijk in het getijdenboek in een particuliere collectie (afb. 1).⁵⁴ Naaisporen die een duidelijk rechthoekig patroon volgen, kunnen eveneens duiden op een briefje, zoals in het getijdenboek van de Franse familie Talaru (afb. 2). Als de naaigaatjes een groot gebied beslaan, wordt het helemaal onwaarschijnlijk dat het om een metalen insigne gaat en is een papieren of perkamenten plaatje een beter alternatief. De bladvullende naaisporen en draadafdrukken op het vierde schutblad in het getijdenboek van Filips van Matenes, dienden waarschijnlijk voor de bevestiging van een grote prent, tekening of schildering (cat. I 40). Naaigaatjes in de hoeken van een miniatuur kunnen duiden op de voormalige aanwezigheid van zijden lapjes die wel ter bescherming van verluchting werden aangebracht.

Prenten, schilderijen en tekeningen laten nooit een diepteafdruk in het perkament achter. Hoogteverschillen in het vlakke perkament (vaak met residu van metaal in de dieper gelegen delen), al dan niet in combinatie met naaigaatjes of lijmsporen, zijn daarom de beste indicatie dat er op die plaats een insigne heeft gezeten. Soms beperkt de afdruk zich tot een reeks puntjes van de parelrand die zich langs de omtrek van het insigne bevond. De *Belles Heures* geven hiervan twee mooie voorbeelden (cat. I 62). De pagina waarop de twee insignes waren bevestigd, werd verwijderd. De tegenoverliggende pagina is wel bewaard gebleven (f. 21r). Het reliëf van de parelranden drukte zich daarin duidelijk af. Andere handschriften behielden het folium waarop de insignes waren bevestigd. Deze pagina levert soms zelfs een duidelijke afdruk op, als van een matrijs, zoals in een getijdenboek in Brussel (cat. I 28). Hier is zelfs een identificatie van enkele insignes mogelijk: het gaat om een rond exemplaar met een afbeelding van het gelaat van Christus (onderaan) en een langwerpig Adrianus-insigne uit Geraardsbergen (daarboven). Meestal echter zegt de afdruk slechts iets over de vorm en de globale afmetingen van het oorspronkelijke object, zoals de drie ronde insignes langs de bovenzijde van deze pagina.

⁵³ As-Vijvers (2002): 94.

⁵⁴ Voor de gegevens van dit getijdenboek, zie Dückers en Roelofs (2005): 334-335, nr. 81.

Afb. 2 Getijdenboek van de familie Talaru, naaigaatjes en sporen van een briefje op een blanco blad, Frans, ca. 1475-1500, 147 x 97 mm. Berkeley, University of California, The Bancroft Library, Ms UCB 29, f. 13r.

Tijdens de uitvoering van het onderzoek komt altijd ‘verwant’ materiaal aan het licht. Boeigeigenaars bevestigden niet uitsluitend geslagen insignes in hun boeken, ook andere zaken komen voor. Deze studie is beperkt tot toevoegingen aan handschriften die complementair zijn aan de insignes. Briefjes met religieuze afbeeldingen, bijvoorbeeld van heiligen, vormen hier slechts een marginale groep. Ze zijn alleen dan relevant indien ze een analoge functie hebben, en dit is slechts een enkele keer het geval. Prenten en miniaturen die tijdens het ontstaansproces van het boek onderdeel werden van een handschrift en waarmee rekening werd gehouden tijdens het schrijfproces, vallen volledig buiten beschouwing.

De ‘briefjes’ van het gelaat van Christus, geschilderd op perkament en leer, hebben veel raakvlakken met pelgrimstekens. Sommige afbeeldingen van het Heilig Aanschijn, hoewel zeker niet allemaal, zijn afkomstig uit Rome. De plaatjes met de *Vera Icon* komen regelmatig voor in handschriften waarin ook sporen van insignes worden aangetroffen, zoals in het handschrift Van Adrichem waarin ook een Cunera-insigne was aangebracht (cat. I 85). In geschilderde collecties van bedevaartssouvenirs worden de *Vera Icons* afgebeeld temidden van de metalen voorwerpen (bijvoorbeeld cat. II 3, II 15 en II 23). De *Vera Icons* zijn zo prominent aanwezig, dat hier besloten is om ze bij het onderzoek te betrekken. Ze behoeven echter wel een gescheiden aanpak. De *Vera Icons* vormen een aparte categorie van ‘originale insignes’, niet alleen omdat hun verschijningsvorm afwijkt. De meeste *Vera Icon*-voorstellingen zijn geen bedevaartssouvenirs in de strikte zin des woords. Hoewel

de plaatjes altijd de associatie met de Romeinse relik van het *sudarium* behielden, zijn ze zeker niet altijd uit Rome afkomstig.

Het tijdsbestek waar dit onderzoek op is gericht, wordt impliciet door het materiaal zelf afgebakend. Het hoofdbestanddeel van de handschriften uit het werkcorpus dateert uit de vijftiende eeuw. Slechts een kleine hoeveelheid van de codices dateert uit de veertiende eeuw of de eerste decennia van de zestiende eeuw. Uiteraard is de datering van het handschrift slechts een datum *post quem* die alleen aangeeft *waarna* het insigne moet zijn bevestigd. Het gebruik om insignes aan het perkament van handschriften te bevestigen, raakte waarschijnlijk pas in de loop van de vijftiende eeuw ingeburgerd. Het jongste handschrift met originele insignes stamt uit 1520-30 (cat. I 89).⁵⁵ Omdat er geen jongere handschriften overgeleverd zijn met insignes of afdrukken daarvan, zal het gebruik om insignes te bevestigen, wel kort daarna zijn doodgebloed. Dit wordt bevestigd door de laat-Vlaamse getijdenboeken met insigne-miniaturen. De jongste handschriften met geschilderde insignes stammen eveneens uit de periode 1520-30 (cat. II 4, II 11, II 13, II 16 en II 30).

Kort samengevat, dit onderzoek beperkt zich tot de vijftiende en de eerste decennia van de zestiende eeuw. De voornaamste studieobjecten zijn de religieuze handschriften, voornamelijk getijdenboeken, met insignes, zowel pelgrimstekens als andere metalen plaatjes met een religieuze thematiek. De insignes kunnen realiter in de boeken bevestigd zijn (geweest) of waren erin geschilderd. Ook briefjes met de *Vera Icon* zijn bij dit onderzoek betrokken vanwege hun duidelijke associaties met bedevaart en pelgrimstekens. Ze komen bovendien voor in dezelfde handschriften waarin ook insignes een plaats kregen.

Theoretische perspectieven

Menig onderzoek binnen de mediëvistiek richt zich op de ‘functie en betekenis’ van voorstellingen, begrippen of teksten. In dit onderzoek staan de betekenis en functie van het insigne, origineel of geschilderd, centraal. Alvorens met de probleemstelling aan de slag te kunnen, is het noodzakelijk om een theoretisch kader te schetsen waarin de termen ‘betekenis’ en ‘functie’ worden toegelicht. Wat houdt het gebruik van deze begrippen in en (hoe) is het mogelijk om ze te onderzoeken?

In de semiotische visie wordt realiteit gezien als een constructie: betekenis wordt altijd geconstrueerd.⁵⁶ Tekens – letters, symbolen, gebaren, beelden en ook tastbare objecten – zijn a priori betekenisloos. Een teken krijgt pas betekenis in het oog van de beschouwer. Deze ziet en interpreteert het teken en associeert dit vervolgens met verwante voorstellingen, begrippen, fenomenen en objecten. Betekenis komt tot

⁵⁵ Het getijdenboek Parradin-Bernhard dat in 1962 bij Sotheby's werd geveild, maar helaas niet meer kan worden achterhaald, stamt eveneens uit deze periode. Zie appendix II: Overige handschriften met insignesporren, nr. 19.

⁵⁶ Inleidende literatuur over semiotiek of de wetenschappelijke studie van tekens, hun onderlinge relatie en de processen die daarbij horen: Chandler (2007); Copley (2001); Kim (1996); Van Zoest (1978) en Barthes (1957). Voor de betekenis van de semiotiek voor de kunstwetenschappen, zie bijvoorbeeld ‘Die semiotische Kunstwissenschaft’, in: Brassat en Kohle (2003): 148-164; Gelderblom (1993); Duroy en Kerner (1988).

stand in een dynamisch proces tussen beeld en ontvanger, een proces van associatie en interpretatie. Omdat associaties cultureel en sociaal bepaald zijn, komt de betekenis die personen in hetzelfde tijdvak met dezelfde ervaringen aan overeenkomstige objecten in een vergelijkbare context toekennen, in de praktijk vaak gedeeltelijk overeen.⁵⁷ Sociale constructies of conventies die van tijd tot tijd en van cultuur tot cultuur verschillen, beïnvloeden en vormen de systemen die een sociale groep gebruikt om zin te geven aan de wereld. De verzender van een 'boodschap' is echter steeds afhankelijk van de ontvanger. Zonder de juiste achtergrondinformatie – op zichzelf een set van tekens – kan de ontvanger de boodschap niet begrijpen.

Betekenis wordt geconstrueerd in een context. Een voorbeeld van een afbeelding met diverse betekenislagen is de 'Gregoriusmis', waar Christus in een visioen aan paus Gregorius de Grote verschijnt.⁵⁸ Aan de beeltenis waren diverse aflaten gekoppeld. In de context van heilzame afbeeldingen, als van Christoffel, wordt dan ook de beschermende kwaliteit van de scène benadrukt. De scène kan echter ook fungeren als attribuut van de heilige paus Gregorius of als beeltenis van de Eucharistie. Gepaard met beelden van de Geboorte van Christus of de Aanbidding der Koningen ligt de nadruk eerder op de aanschouwing en verering van Christus. De overdracht van een boodschap vindt plaats in een context en de context kan zelfs worden beschouwd als een vormend onderdeel van betekenis.

Een ander voorbeeld, geen beeltenis maar een object, is de Jakobsschelp of *pecten maximus*. Deze zal sommige mensen aan de zee, vooral de Atlantische Oceaan, doen denken, andere aan de oliemaatschappij Shell die de schelp als beeldmerk heeft, of aan de culinaire delicatessen die de schelp herbergt. De mantelschelp brengt velen bovendien de pelgrimstocht naar Santiago de Compostela in herinnering, al in de hoge en late Middeleeuwen. Sinds de elfde eeuw nam menig pelgrim een *pecten maximus* mee die vanaf de Atlantische kust naar Santiago was gebracht. De schelp werd daarom eveneens het herkenningsteken of attribuut van de apostel Jacobus Maior die in Santiago werd vereerd. Afbeeldingen van Jacobus tonen de heilige met een schelp op tas of hoed als was hij zelf een pelgrim die terugkeert uit Santiago.⁵⁹ Omdat de Jacobusbedevaart vanaf de elfde eeuw snel in populariteit toenam, werd de apostel tot de beschermheilige van alle pelgrims en de schelp het symbool voor pelgrims naar alle windstreken, niet alleen Santiago de Compostela.

De context of concrete situatie waarin het teken verschijnt, is van essentieel belang voor de herkenning. In een nieuwe situatie worden immers weer andere accenten gelegd. Als een persoon in de late Middeleeuwen een schelp of ander pelgrimsteken op zijn kleding bevestigde, droeg hij daarmee een boodschap uit die door de meeste mensen om hem heen 'gelezen' en gereciperd kon worden.⁶⁰ De drager werd herkend als pelgrim. Vervolgens kon hij rekenen op gastvrijheid, barmhartigheid, vrijgeleide door vijandig gebied en vrijstelling van tol.

⁵⁷ Hodge en Kress (1988).

⁵⁸ Gormans en Lentes (2007): 7-9 en Ganz (2007): 208-257. Zie ook Bynum (2006): 217.

⁵⁹ Måle (1972): 309, 325-327 en Koldeweij (2006): 97-107.

⁶⁰ Het 'lezen van beelden' is een metafoor die zich in de kunstgeschiedenis heeft geworteld. Zie bijvoorbeeld Hageman en Mostert (2005), vooral pp. 1-7 voor een reflectie op het lezen van beelden; Sears en Thomas (2002); Lewis (1995); Belting (1989). Voor insignes als dragers van betekenis, zie ook Koldeweij (2006).

De hedendaagse beschouwer ziet hetzelfde als de middeleeuwse waarnemer, maar interpreteert het mogelijk anders omdat zijn referentiekader en culturele bagage verschillen. Bepaalde aspecten worden onherroepelijk gemist. Om toch een zo compleet mogelijk begrip te krijgen van de contemporaine betekenis, dienen vier variabelen in ogenschouw te worden genomen: het teken zelf, de werkelijkheid waarnaar het teken verwijst, het publiek en vooral de context.

De insignes in handschriften zijn voorzien van een laatmiddeleeuwse context die de onderzoeker van de nodige handgrepen voorziet om het ‘teken’ te kunnen lezen. Boeken zijn een unieke en bruikbare bron voor studie naar devotionele praktijken en het gebruik van insignes in het bijzonder, omdat er veel gegevens uit te destilleren vallen. Niet alleen levert het manuscript informatie over de gebruiker van het insigne, het biedt tevens inzicht in het proces van betekenisgeving. In dit onderzoek wordt gekeken naar de betekenis en de functie van insignes, meer specifiek naar het gebruik van het insigne en de productie van betekenis waarbij – in de lijn van de semiotiek – de beschouwer (als individu en zeker ook als onderdeel van een sociale structuur) een essentiële rol speelde. Deze bleef niet passief; hij maakte het insigne operationeel. Enerzijds richt dit onderzoek zich op het proces van betekenisvorming tussen insigne en beschouwer – de boekeigenaar interpreteerde het insigne – maar eveneens wordt bekeken hoe deze het insigne toepaste en betekenis toevoegde door het in een specifieke en ‘nieuwe’ context te plaatsen, namelijk het handschrift.

Het is van belang om het volledige boek in ogenschouw te nemen en niet alleen de plaats waar het insigne bevestigd was. Delaissé benadrukte de relevantie van het totaalbeeld als volgt: “... we can undoubtedly be deprived of essential elements in our research if, when using manuscripts, we limit ourselves to an exclusive interest and neglect any of the technical aspects of these books.”⁶¹ Hij noemde dit de archeologische methode. Alleen een studie van het volledige handschrift, uitgevoerd met een ruime blik, kan alle relevante data voor analyse en interpretatie naar boven halen. Het individuele gebruik van insignes wordt hier bekeken binnen de brede context van het boek om zo een beeld te kunnen vormen van de betekenis van het insigne voor de middeleeuwse beschouwer en de integratie ervan in de dagelijkse praktijk.

Het aanbrengen van een insigne in een handschrift weerspiegelt een gebruik of ritueel waardoor het onderzoek het onderzoeksdomein nadert van historisch-geöriënteerde antropologen en volkskundigen. Zij bestuderen menselijke activiteiten ofwel de geleefde praktijk via de rituelen en symbolen uit het dagelijks leven die vorm kregen in tekstuele en visuele cultuur.⁶² De antropologen beschrijven het sociale leven van een gemeenschap aan de hand van termen en begrippen die mensen zelf gebruiken, en trachten zo grip te krijgen op achterliggende regels en normen die nu niet meer direct te doorzien zijn. Deze gedachte nadert die van de semiotici die pogen om tekens te lezen en zo hun achterliggende betekenis te begrijpen, ook al is deze betekenis niet meteen duidelijk voor mensen die niet tot dezelfde cultuur behoren.

⁶¹ Delaissé (1967): 33.

⁶² Te Boekhorst, Burke en Frijhoff (1992): 11-33, Rooijakkers (1990): 16, Burke (1990), Burke (1987): 3-24, De Jong (1986) en Van Engen (1986).

Om zicht te krijgen op impliciete regels en normen, beschouwen antropologen visuele bronnen en schriftelijke documenten als gelijkwaardig. Beide zijn impliciete ‘tekenen’ van eigentijdse leefregels, mythen en vooroordelen die men ook in rituelen en alledaagse gebruiken aantreft. Visuele bronnen kunnen afkomstig zijn uit hoge of lage cultuur; de betekenis voor het onderzoek is gelijk. De overtuiging dat leken niet gedwee aan de leiband van de clerus liepen, onderstreept de wenselijkheid van de antropologische invalshoek voor de mediëvistiek. De Kerk legde een grote tolerantie aan de dag voor allerlei onofficiële gebruiken, vaak omschreven als ‘magisch’, ook in de late Middeleeuwen. De scheidslijn tussen de elite en de grote massa die bestond uit de lagere standen in de samenleving, is evenmin scherp te trekken. Kerkelijke leer en religieuze praxis, elitaire en meer ‘volkse’ gebruiken vormden een onontwarbaar geheel.

Ook voor het onderzoek naar insignes in handschriften loont het de moeite om visuele en schriftelijke bronnen van verschillende soort te combineren, daar beide exponenten zijn van dezelfde cultuur.⁶³ De informatie die insignes met de afbeelding van een heilige leveren, is van dezelfde waarde als voorstellingen van dezelfde heilige op bijvoorbeeld een altaarstuk of muurschildering. Behalve dat worden hier luxueuze handschriften geplaatst naast hun eenvoudige tegenhangers met als doel een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de toepassing van het insigne en de achterliggende tradities, gebruiken en gewoontes in hun sociale en culturele context. De interesse gaat niet zozeer uit naar de objecten als zodanig, als wel de rol die ze speelden in de dagelijkse praktijk.

Onderzoek naar prenten

Een belangrijke parallel voor het onderhavige onderzoek naar insignes vormt de studie naar laatmiddeleeuwse prenten, ook in aanpak. Insignes zijn immers nauw verwant met de vroege drukgrafiek in functie en techniek. In beide gevallen gaat het om goedkope massaproducten. In de tentoonstelling *Die Anfänge der europäischen Druckgraphik* werden de gegoten insignes niet voor niets getoond als de directe voorlopers van de prentkunst, samen met objecten in andere reproductietechnieken.⁶⁴ De boekdrukker Johannes Gutenberg (ca. 1400-1468) die de losse letterdruk introduceerde als dienstig alternatief voor de blokdruk, hield zich korte tijd bezig met het gieten van gecompliceerde pelgrimstekens.⁶⁵ Ook geslagen insignes hebben affiniteiten met prenten. Veel edelsmeden die geslagen insignes vervaardigden, bekwaamden zich als stempelsnijder of graveur.⁶⁶ Op veel plaatsen in Europa was het zelfs een verplichte voorwaarde het graveren machtig te zijn om de meestertitel als edelsmid te verkrijgen. Omgekeerd bekommerden ook graveurs zich om geslagen insignes. Zo ontwierp de schilder-graveur Albrecht Altdorfer (ca. 1480-1538) zowel de insignes als de prenten van de *Schöne Maria* die in zijn geboortestad Regensburg aan pelgrims werden aangeboden

⁶³ Voor de betekenis van de historische antropologie voor de kunstwetenschappen, zie Falkenburg (1993).

⁶⁴ Washington en Neurenberg (2005): 60-62.

⁶⁵ Zie Köster (1956), Köster (1973)a, Köster (1983)a en Fleischmann (1998): 83-97.

⁶⁶ Van den Bergh-Hoogterp (1990) I: 142-143 en Koldeweij (2000)c: 31-37.

(zie ook hoofdstuk 5, p. 223).⁶⁷ De tinnegieters Jan Oris en zijn zoon Peter die van 1591 tot 1647 in de Zuidelijke Nederlanden actief waren, produceerden naast pelgrimstekens ook papieren vaantjes voor enkele Brabantse en Vlaamse bedevaartsoorden, zoals Antwerpen, Lede, Wakkerzeel, Wetteren en Zoutleeuw.⁶⁸ De overeenkomsten tussen insignes en prenten strekken zich verder uit naar de toepassing. Beide werden wel in handschriften aangebracht.

De studie naar de context van de vroege drukgrafiek – en daarmee naar de oorspronkelijke toepassing en het gebruik – kent dezelfde obstakels als het onderzoek naar insignes. Immers, de prenten werden vaak uit hun originele context verwijderd, vooral in de negentiende eeuw met de toentertijd gevoelde behoefte aan compartimentering. Hermann Degering noemt in zijn catalogus van de handschriften in de Preussische Staatsbibliothek een gebedenboek “ursprunglich mit zahlreichen eingeklebten Frühholzschnitten versehen ...”⁶⁹ Hij baseert zich daarvoor op een notitie die de privéverzamelaar Hagen in het boek maakte. Daarin legde deze de aanwezigheid van de houtsneden vast. Bij de aanschaf van het boek in 1856 uit de nalatenschap van Hagen waren de houtsneden echter al niet meer aanwezig. Een summiere notitie op een houtsnede met IHS-monogram in het prentenkabinet van Brussel luidt: “cette estampe était collée sur la garde d’une livre d’heures mss sans date.”⁷⁰ Elke verdere specificatie van het getijdenboek waaruit de prent stamt, ontbreekt.

Ook medewerkers van bibliotheken maakten zich schuldig aan de opsplitsing van prenten en boeken. Zo gaf Louis-Joseph Alvin die van 1850 tot 1887 hoofdconservator was van de Koninklijke Bibliotheek van België, de opdracht om houtsnedes en gravures uit handschriften te verwijderen en ze naar het prentenkabinet over te brengen.⁷¹ In de meest gunstige gevallen werd genoteerd waar een prent vandaan kwam. Peter Schmidt die prenten in hun oorspronkelijke context bestudeerde, beklaagt zich expliciet: “Ein sehr großer Teil aller heute in den Mappen der Kupferstichkabinette verwahrten Blätter aber wurde aus Handschriften gelöst, zu deren Illustration sie im 15. Jahrhundert eingeklebt, eingebunden oder eingedruckt worden waren.” Daarmee ging belangrijke informatie over gebruik en gebruikers van vroege drukgrafiek verloren.⁷²

Volgens Peter Schmidt moet het onderzoek naar het gebruik van prenten, en dus de speurtocht naar de oorspronkelijke context, zich – naast de in hun oorspronkelijke context bewaard gebleven exemplaren en schriftelijke bronnen – richten op beeldende getuigen, zoals laatmiddeleeuwse schilderijen. Hier en daar kunnen contemporaine voorstellingen de kennis van de overgeleverde originelen aanvullen. Ook bij het onderzoek naar insignes dienen derhalve visuele bronnen betrokken te worden, zoals beeltenissen van pelgrims. Bijvoorbeeld Jacobus, Rochus, Birgitta van Zweden, Renildis en Judocus zijn heiligen die vaak als pelgrim worden voorgesteld, soms met insignes op hun hoed of mantel. De Emmausgangers dragen vaak een pelgrimsuitrusting. Ook ‘gewone’ pelgrims zijn wel afgebeeld, bijvoorbeeld op voorstellingen van processies, reliektoningen (*ostensiones*) en de daden van

⁶⁷ Winzinger (1963): 30-32 en 135.

⁶⁸ Thijs (1991): 67-88.

⁶⁹ Degering (1970): 91, nr. 268.

⁷⁰ Van der Stock (2002): 49, nr. 110.

⁷¹ Van der Stock (2002): 21.

⁷² Schmidt (2000): 71. Zie ook Schmidt (2003): 43-44 en Van der Stock (2002): 21-22.

barmhartigheid (zoals het herbergen van pelgrims). De beeldende getuigen geven zicht op de diverse manieren waarop het insigne kon worden toegepast en zo kan het gebruik om insignes in handschriften aan te brengen, in een breder kader worden geplaatst. Door de handschriften onderling te vergelijken en ze in verband te brengen met schriftelijke en tekstuele getuigenissen, ontstaat een zo compleet mogelijk beeld van de wijze waarop de eigenaars hun insigne konden inzetten.

Het corpus

Veel mediëvisten hebben te kampen met een gebrek aan oorspronkelijk materiaal. Gelukkig zijn er uit de late Middeleeuwen voldoende getijdenboeken overgeleverd, hoewel het nog steeds maar een fractie van de ooit geproduceerde handschriften betreft.⁷³ Vooral de rijk verluchte manuscripten bleven bewaard; de spaarzaam gedecoreerde codices gingen sneller verloren, omdat de waarde ervan niet direct meer zichtbaar was voor latere eigenaars. De manuscripten die het uitgangspunt vormen van dit onderzoek, zijn bijeengebracht in een catalogus die bestaat uit twee delen, een met de handschriften waarin originele insignes waren aangebracht en een ander met margeschilderingen waarin insignes voorkomen.

In het kader van dit onderzoek was het onmogelijk om alle handschriften met insignes bijeen te brengen. Daarvoor zouden simpelweg alle bibliotheken en musea met laatmiddeleeuwse devotionele handschriften in de wereld bezocht moeten worden en de handschriften stuk voor stuk bekeken. Bij het onderhavige onderzoek doet zich het probleem voor dat de originele insignes vaak zijn verdwenen en de sporen ervan vaak aan de aandacht van de catalogiseerders ontsnapten. Ook de geschilderde insignes zijn lastig te inventariseren. In tegenstelling tot de miniaturen wordt het onderwerp van de margeschilderingen zelden beschreven. Het corpus is daarom noodzakelijkerwijs een selectie van het beschikbare materiaal. Er is niet gestreefd naar volledigheid. De inventarisatie bevat een omvangrijke hoeveelheid materiaal op basis waarvan uitspraken gedaan kunnen worden over de handschriften en de boekeigenaars. De bijeengebrachte handschriften geven bovendien een goede indruk van de aard van de boeken en de plaats van de insignes daarin.

Voor een selectie van handschriften met originele insignes is voor een combinatie van benaderingen gekozen. Allereerst werden catalogi en andere literatuur over handschriften nageplozen op originele insignes en hun afdrukken. De inmiddels bekende artikelen van Kurt Köster en Denis Bruna die de basis vormden, konden verder worden aangevuld met andere manuscripten, bekend uit de literatuur (bijvoorbeeld van de hand van Thomas DaCosta Kaufmann en Jos Koldewij). De handschriften van enkele grote musea en bibliotheken werden in het verleden uitputtend geïnventariseerd en beschreven waarbij de betreffende inventariseerder oog had voor insignes sporen, zoals de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en het Walters Art Museum in Baltimore.

Ten tweede werd bij wetenschappers en verzamelaars die zich met laatmiddeleeuwse

73 "More Books of Hours, I believe, have come down to us than any other type of manuscript. And this in spite of the fact that ... many of them must have disappeared in the casual disorder of ordinary households, particularly when they became unfashionable." Delaissé (1974): 203. Zie ook Burin (1999-2000): 46-47.

handschriften bezig houden, navraag gedaan naar dergelijke sporen. Vaak gaat het hier om personen die in het kader van een inventarisatieproject of collectiebeschrijving, een groot aantal handschriften onder ogen krijgen (Herman Mulder, Anne S. Korteweg, Roger S. Wieck, Erik Drigsdahl, Tine Melis en Rob Dückers). In het kader van het Byvanck-inventarisatieproject bijvoorbeeld dat liep van 1995 tot 1998, werden de sporen van insignes soms opgemerkt en genoteerd.⁷⁴ Omdat hieraan diverse wetenschappers deelnamen die helaas niet allen op dezelfde manier werkten, is niet structureel melding gemaakt van insignes of sporen daarvan.

Om een zekere representativiteit te waarborgen, is steeds gezocht in een grote variëteit aan boeken. In eerste instantie is gekeken naar handschriften van allerlei aard. In catalogi worden niet-devotionele en devotionele manuscripten vermeld die insignesporen zouden bevatten. In tweede instantie vielen vele van deze handschriften af, omdat de vermelde sporen bij nadere bestudering niet van insignes afkomstig bleken te zijn. Deze handschriften zijn in een aparte inventaris bijeen gebracht met vermelding van de reden waarom ze niet in het corpus zijn opgenomen (**appendix 1**). De overgebleven handschriften bleken uitsluitend devotionele boeken te zijn, voor het overgrote deel boeken met de getijden. Ook het beperkte tijdsbestek waarin de boeken zijn vervaardigd, bleek pas na de totstandkoming van het corpus. De representativiteit mag verder blijken uit de uiteenlopende waarde van de handschriften; de lijst bevat zowel uiterst kostbare als eenvoudige boeken.

Uit deze verschillende benaderingen kwam een grote groep handschriften naar voren. De handschriften uit de collecties van het Walters Art Museum te Baltimore en de koninklijke bibliotheken te Brussel en Den Haag vormen het hoofdbestanddeel van de inventaris. Het gaat om bijna de helft van het totale corpus: veertig van de negentig boeken. De drie collecties zijn complementair: In de verzameling van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag die zich tegenwoordig richt op een “sterkere profilering op het gebied van de Nederlandse geschiedenis, cultuur en samenleving”, ligt de nadruk op boeken met een Nederlandse herkomst.⁷⁵ Vanwege schenkingen en aankopen uit het verleden bezit de Koninklijke Bibliotheek echter ook enkele Vlaamse en andere handschriften. De Koninklijke Bibliotheek van België met zijn wortels in de librije van de hertogen van Bourgondië, richt zich vooral op Zuid-Nederlandse en Noord-Franse handschriften. Henry Walters (1848-1931), de grondlegger van de collectie van het Walters Art Museum, verzamelde middeleeuwse manuscripten met de brede blik van een collectioneur. De diversiteit van de drie verzamelingen komt in de hier bijeengebrachte handschriften tot uitdrukking. De drie manuscriptencollecties zijn aangevuld met handschriften uit andere bibliotheken en musea, verdeeld over Europa en de Verenigde Staten, en het corpus bevat zelfs een boek dat zich nu in Sidney (Australië) bevindt. De nadruk ligt evenwel op collecties die zich op betrekkelijk korte reisafstand bevinden van de plaats waar het onderzoek werd uitgevoerd.

⁷⁴ Het Byvanck-project behelsde een inventarisatie van alle middeleeuwse verluchte handschriften in openbare collecties in Nederland en Noord-Nederlandse verluchte handschriften in buitenlandse collecties door het Alexander Willem Byvanck Genootschap, een werkgroep van kunsthistorici en mediaevisten. De database die het resultaat is van deze inventarisatie, is als standalone raadpleegbaar in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

⁷⁵ *Beleidsplan 2006-2009. Koninklijke Bibliotheek. Nationale bibliotheek van Nederland*. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag 2006: 11. Zie ook <http://www.kb.nl/bst/beleid/bp/2006/2006.html>.

Voor het tweede deel van het onderzoek werden zoveel mogelijk geschilderde marges verzameld waarin pelgrimstekens zijn afgebeeld. De inventarisatie van Kurt Köster werd aangevuld met handschriften uit de publicaties van Anne Margreet As-Vijvers en Isabel von Bredow-Klaus.⁷⁶ Deze studies bleken de lading vrij uitvoerig te dekken, hoewel ook hiervoor geldt dat in de toekomst ongetwijfeld nog andere insigneranden zullen opduiken. Ook hier vielen enkele grensgevallen van marges met insigne-achtige voorwerpen af die in het verleden wel als ‘insignes’ werden omschreven.⁷⁷

Het werkcorpus bestaat uit dertig handschriften. Kurt Köster noemde in 1965 en 1984 al in totaal zestien handschriften met geschilderde randen met pelgrimstekens die tot dan toe ongepubliceerd waren (tabel 1).⁷⁸ Anne Margreet As-Vijvers beschreef in de catalogus van haar proefschrift over de Meester van de Davids scènes nog eens zeven handschriften met geschilderde insignes (tabel 2).⁷⁹ Alleen het getijdenboek van Johanna van Castilië (cat. II 14) werd al eerder door Köster genoemd. Een getijdenboek uit Baltimore in de catalogus van As-Vijvers werd in 1992 al door Lilian Randall beschreven (cat. II 1).⁸⁰ Verder waren de insignemarges uit het proefschrift van As-Vijvers ongepubliceerd. Isabel von Bredow-Klaus nam Kösters inventarisatie van zestien handschriften als uitgangspunt en voegde daar zes ‘nieuwe’ handschriften met insignemarges aan toe (tabel 3).⁸¹ Enkele van deze insignemarges waren al eerder gepubliceerd, zoals het getijdenboek van Isabella la Católica (cat. II 10)⁸², een getijdenboek in Parijs met een rand van insignes en juwelen (cat. II 24)⁸³ en een getijdenboek dat in 1986 geveild werd in Londen (cat. II 20).⁸⁴ Isabel von Bredow-Klaus die het proefschrift van As-Vijvers niet kende, spreekt van slechts “22 Stundenbücher mit solchen Darstellungen”.⁸⁵

Het totale corpus van handschriften met originele en gerepresenteerde insignes is in twee verschillende bijlagen uitvoerig beschreven (catalogusdelen I en II). De handschriften zijn alfabetisch geordend op plaats en naam van de collectie. Naast de codicologische gegevens (titel en aard van het boek, plaats van ontstaan, datering, aantal folia en afmetingen) is de inhoud van het handschrift uitvoerig beschreven. Immers, de inhoud vormt de context voor de insignes. Het gaat niet om een precieze

⁷⁶ Von Bredow-Klaus (2005), As-Vijvers (2002), Köster (1984)a, Köster (1979) en Köster (1965).

⁷⁷ In de tentoonstellingscatalogus *Das christliche Gebetbuch im Mittelalter* wordt bijvoorbeeld een gebedenboek beschreven met “Devotionalien, wie Rosenkränzen und Pilgermedaillen” (Berlijn, Preussische Staatsbibliothek, Ms germ. oct. 672). Achten (1987): 119. Het getijdenboek van Albrecht van Brandenburg uit de collectie van de Biblioteca Philosophica Hermetica die in 2001 werd geveild, heeft een “Rand mit hl. Zeichen, Skapulieren, Kreuzen und Medaillons” volgens Biermann (1968): 54. In het Rothschild-gebedenboek (olim Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms Series nova 2844), uitvoerig beschreven door Ernst Trenkler, verschijnen diverse medaillons met afbeeldingen van heiligen en andere religieuze voorstellingen. Trenkler (1979): 48, 52, 58 en 64-65.

⁷⁸ Köster (1965) en Köster (1984)a.

⁷⁹ As-Vijvers (2002). Anne Margreet As-Vijvers spreekt zelf van twaalf handschriften met afbeeldingen van insignes. As-Vijvers (2002): 94. De schelpen, medaillons en rozenkranshangers die As-Vijvers wel meerekent, laat ik hier echter buiten beschouwing.

⁸⁰ Randall (1997): 480-486.

⁸¹ Von Bredow-Klaus (2005).

⁸² De Winter (1981): 366, Fig. 130.

⁸³ Koldewey (1991): 212-213, Fig. 3. Het oorspronkelijk Engelstalige artikel is in het Nederlands vertaald en opnieuw gepubliceerd. Koldewey (1992). De Nederlandse versie is herdrukt in: Koldewey (1993)a.

⁸⁴ Plotzek (1987): 51-52 en 206-208, nr. 67.

⁸⁵ Von Bredow-Klaus (2005): 11, zie ook p. 52.

identificatie van alle gebeden, maar eerder om een beeld van de inhoud van het boek: welke thema's worden aangesneden, welke heiligen worden aangeroepen? Waar zitten de blanco pagina's en zijn die ruimtes gebruikt om objecten of gebeden toe te voegen of verschijnen deze elders? De totale samenhang van het handschrift plaatst de effectieve locatie van het insigne in perspectief. Uit de beschrijving van de inhoud komt bovendien het karakter van het manuscript naar voren: bevat het handschrift de vertrouwde of juist unieke teksten? Is het rijk of juist spaarzaam verlucht? In de beschrijving worden naast de tekstuele elementen ook de volbladen en halfbladminiaturen genoemd. Kleine miniaturen en gehistorieerde initialen zijn niet apart vermeld, daar de beschrijving slechts dient om een globale indruk te krijgen van de rijkdom of eenvoud van het handschrift. Vervolgens komen het folium of de folia met insignes en de herkomst van het manuscript aan bod. In het geval van de originele insignes wordt ook de mogelijke verzamelaar van de insignes besproken, indien hierover iets meer te zeggen valt. In het geval van de geschilderde insignes zijn eerder het atelier waar de verluchting ontstond, en de affiniteiten met insignerenden in andere handschriften van belang.

Tabel 1: Kurt Köster

Handschrift	Concordantie Köster	Concordantie Van Asperen
1 Berlijn, Ms 78 B 14	Köster (1984)a: a	II 3
2 Brussel, Ms II 5941	Köster (1965): X	II 4
3 Brussel, Ms IV 40	Köster (1965): I	II 5
4 Brussel, Ms IV 280	Köster (1984)a: b	II 6
5 Brussel, Ms IV 441	Köster (1984)a: c	II 7
6 Brussel, Ms IV 480	Köster (1984)a: d	II 8
7 Chantilly, Ms 77	Köster (1984)a: e	II 9
8 Den Haag, Ms 10 E 3	Köster (1984)a: f	II 11
9 Lissabon, Ms L.A. 210	Köster (1965): IX	II 13
10 Londen, Add. Ms 18852	Köster (1965): IV	II 14
11 Londen, Ms Millar 4	Köster (1965): VII	II 15
12 New York, Ms M. 52	Köster (1965): III	II 19
13 Oxford, Ms Douce 219-220	Köster (1984)a: g	II 22
14 Oxford, Ms Douce 311	Köster (1965): II	II 23
15 Venetië, Ms lat. I, 99	Köster (1965): VIII	II 29
16 Wenen, Ms 1979	Köster (1965): VI	II 31

Tabel 2: Anne Margreet As-Vijvers

Handschrift	Concordantie As-Vijvers	Concordantie Köster	Concordantie Van Asperen
1 Baltimore, Ms W 427	As-Vijvers (2002): 453-455		II 1
2 Kopenhagen, Ms GKS 1605 40	As-Vijvers (2002): 464-468		II 12
3 Londen, Add. Ms 18 852	As-Vijvers (2002): 470-475	Köster IV	II 14
4 New Haven, Ms 287	As-Vijvers (2002): 493-496		II 18
5 Rouen, Ms 3028	As-Vijvers (2002): 501-504		II 27
6 Sibiu, Ms 761	As-Vijvers (2002): 505-513		II 28
7 Vic, Ms 88	As-Vijvers (2002): 518-520		II 30

Tabel 3: Isabel von Bredow-Klaus

Handschrift	Concordantie Von Bredow-Klaus	Concordantie Köster	Concordantie Van Asperen
1 Berlijn, Ms 78 B 14	Von Bredow-Klaus (2005): B 1	Köster a	II 3
2 Brussel, Ms II 5941	Von Bredow-Klaus (2005): B 21	Köster X	II 4
3 Brussel, Ms IV 40	Von Bredow-Klaus (2005): B 8	Köster I	II 5
4 Brussel, Ms IV 280	Von Bredow-Klaus (2005): B 20	Köster b	II 6
5 Brussel, Ms IV 441	Von Bredow-Klaus (2005): B 4	Köster c	II 7
6 Brussel, Ms IV 480	Von Bredow-Klaus (2005): B 12	Köster d	II 8
7 Chantilly, Ms 77	Von Bredow-Klaus (2005): B 11	Köster e	II 9
8 Cleveland, Ms 63 256	Von Bredow-Klaus (2005): B 7		II 10
9 Den Haag, Ms 10 E 3	Von Bredow-Klaus (2005): B 22	Köster f	II 11
10 Lissabon, Ms L.A. 210	Von Bredow-Klaus (2005): B 9	Köster IX	II 13
11 Londen, Add. Ms 18852	Von Bredow-Klaus (2005): B 16	Köster IV	II 14
12 Londen, Ms Millar 4	Von Bredow-Klaus (2005): B 17	Köster VII	II 15
13 Milaan, Ms S.P. II. 189	Von Bredow-Klaus (2005): B 19		II 16
14 New York, Ms M. 52	Von Bredow-Klaus (2005): B 3	Köster III	II 19
15 Olim Londen, Sotheby's 1986, lot 117	Von Bredow-Klaus (2005): B 5		II 20
16 Oxford, Ms Douce 219-220	Von Bredow-Klaus (2005): B 2	Köster g	II 22
17 Oxford, Ms Douce 311	Von Bredow-Klaus (2005): B 6	Köster II	II 23
18 Parijs, Ms Lat. 10 555	Von Bredow-Klaus (2005): B 14		II 24
19 Parma, Ms Pal. 165	Von Bredow-Klaus (2005): B 13		II 25
20 Parma, Ms Pal. 195	Von Bredow-Klaus (2005): B 15		II 26
21 Venetië, Ms lat. I, 99	Von Bredow-Klaus (2005): B 18	Köster VIII	II 29
22 Wenen, Ms 1979	Von Bredow-Klaus (2005): B 10	Köster VI	II 31

De lijst van achtentwintig handschriften, zoals geïnventariseerd door Köster, As-Vijvers en Von Bredow-Klaus, kan hier verder worden aangevuld met een insignemarge in het La Flora getijdenboek (**cat. II 17**) die is afgebeeld in het facsimile van de miniaturen uit dit prachthandschrift onder redactie van Romeo de Maio.⁸⁶ Tot slot werd in 2007 een handschrift met pelgrimstekens in de marge geveild bij Christie's (**cat. II 21**).

De opzet van het boek

Om de kaders van dit onderzoek verder te omlijnen en de historische context te schetsen, begint dit boek met een hoofdstuk over lekendevotie en pelgrimage (hoofdstuk 1). Het hoofdstuk valt in twee delen uiteen. De tweedeling wordt ingegeven door de materiële bronnen die aan de basis van dit onderzoek liggen: insignes en getijdenboeken. In het eerste deel van dit hoofdstuk wordt ingegaan op devotio-nale praktijk van het gebed in de late Middeleeuwen en het belangrijkste hulpmid-del daarbij: het getijdenboek. Het tweede deel van het hoofdstuk heeft pelgrimage als onderwerp. Concrete vragen komen aan de orde, zoals: wat is een getijdenboek, wie bezaten getijdenboeken en waarom? Wie gingen er eigenlijk op pelgrimage en met welk doel? En waarom kocht men insignes?

Na dit brede kader geschetst te hebben, wordt in hoofdstuk 2 aandacht besteed aan de toepassing van het insigne na afloop van de bedevaart. Voor de rol van het insigne tijdens de bedevaart was al ruime belangstelling; dit geldt echter niet voor het insigne na de pelgrimage. Wat gebeurde er met de insignes als de pelgrimstocht was voltooid? Archeologische vondsten leveren vaak weinig informatie over de toepassing van de gevonden voorwerpen. Uit de talloze insignes die uit de modder en klei tevoorschijn komen, ontstaat het beeld dat de voorwerpen werden wegge-gooid. Archeologische vondsten vertellen echter maar een deel van het verhaal. Voor kennis over de praktijk zijn objecten van belang die in een middeleeuwse context zijn overgeleverd alsook visuele en archivalische bronnen. De overgeleverde insignes kunnen in twee globale groepen worden onderverdeeld. Enerzijds kwamen pelgrimstekens in kerken en kapellen terecht, bijvoorbeeld via legaten en votiefschenkingen. Anderzijds bleven de insignes in particulier bezit. In beide gevallen kon de eigenaar het insigne op allerlei manieren inzetten ten gunste van zichzelf en zijn omgeving.

Een grote en veelzeggende categorie van insignes die in een laatmiddeleeuwse context zijn overgeleverd, vormen de exemplaren die in handschriften werden aangebracht. In het tweede deel van het hoofdstuk komen dan ook de handschriften aan de orde: de aard van de boeken en hun herkomst. De meest interessante en tegelijkertijd de meest complexe vraag is die naar de verzamelaars van de insignes. In spaarzame gevallen kan gededuceerd worden wie de insignes bijeengebracht moet hebben. Genealogische aantekeningen, eigendomsnotities en andere kenmerken, zoals heraldiek, informeren over de oorspronkelijke eigenaars, maar de vraag wie van die eigenaars de insignes verzamelde, vergt vaak veel speurwerk dat helaas

niet altijd het gewenste resultaat oplevert. Toch wordt hier geprobeerd om een beeld te schetsen van de mensen die insignes in boeken bijeen brachten.

De volgende hoofdstukken (3, 4 en 5) richten zich volledig op originele en geschilderde insignes in handschriften. Wanneer de eigenaar er uiteindelijk voor koos om het insigne in een getijdenboek in te naaien, gaf hij het object een plaats in zijn devotionele leven. Het manuscript dat vaak zelf duidelijke aanwijzingen geeft over wie, hoe en waar het gebruikt diende te worden, vertelt ook, zij het meer indirect, over de manier waarop de insignes werden toegepast. De plaats waar het insigne zich bevindt, de hoeveelheid insignes en eventuele bijschriften vormen hiervoor aanwijzingen. De context geeft informatie over de functie en zo de betekenis die de eigenaar aan het insigne en het handschrift toekende. Waar bracht de eigenaar zijn insignes aan en waarom daar? Hoofdstuk 4 behandelt dezelfde vragen, maar heeft een bijzondere categorie ‘bedevaartssouvenirs’ tot onderwerp: de *Vera Icon*. Ook hier is het materiaal het uitgangspunt. Een ordening van het materiaal geeft inzicht in de mogelijke betekenis van de *Vera Icon* voor de eigenaar. Uit de locatie blijkt waar deze de accenten legde.

In het vijfde hoofdstuk staan de laat-Vlaamse randversieringen centraal waarin pelgrimstekens worden afgebeeld. Op diverse manieren kunnen de geschilderde insignes dienen als bron van kennis. Allereerst wordt hier ingegaan op de mogelijke betekenis. Ging het de verluchters om een nabootsing van het gebruik om insignes in te naaien of te lijmen of hadden de verluchters andere redenen om voor het insigne te kiezen? Legden zij een relatie met de tekst of miniatuur op de pagina? Hadden zij een voorkeur voor specifieke locaties? De geschilderde insignes, aangebracht door een verluchter in plaats van de boekeigenaar, zijn bovendien geschikt als bron van informatie over de werkplaatspraktijk en ontsluiten kennis over de originele, vooral wanneer deze niet zijn overgeleverd. Tot slot wordt de herkomst van de insignes afgezet tegen de herkomst en de bestemming van de boeken. Hielden de verluchters rekening met de geïntendeerde gebruikers van het boek of reflecteren de insignes alleen de plaats van het atelier waar het boek ontstond? In een afsluitend hoofdstuk zal uiteindelijk worden ingegaan op de verhoudingen tussen het oorspronkelijke en het gerepresenteerde insigne. Waar liggen de overeenkomsten en waar de verschillen? Hoe moeten de geschilderde insignes bekeken worden in relatie tot de originelen?

1. GEBED EN BEDEVAART: ENKELE ASPECTEN VAN LEKENDEVOTIE

Een vrome man die graag tot Maria bad, vatte het plan op om de plaatsen te bezoeken waar Maria geweest was tijdens haar leven op aarde. De pelgrim nam zijn staf en tas en ging op weg. Gedurende zijn tocht kwam hij in aanraking met boosaardige dieven die de onschuldige van het leven beroofden. De moordenaars begroeven het lichaam van de pelgrim en de staf, die zij triomfantelijk op het graf staken, kwam per ongeluk in de mond van de dode terecht. Zo lieten zij de pelgrim achter. Na verloop van tijd kwamen enkele klerken voorbij de grafstede en de aandacht van de jonge mannen werd onmiddellijk getrokken door een prachtige boom waarvan elk blad met gulden letters beschreven was. De woorden van het gebed *Ave maria* dat de vermoorde man tijdens zijn leven talloze keren had uitgesproken, stonden op elk blaadje te lezen. Terug in de stad van herkomst vertelden de klerken vol verwondering over de schitterende boom en zo kwam het verhaal ook ter ore van de moordenaars. Vol berouw biechtten zij hun daad op waarna de vrome pelgrim toch nog de begrafenis kreeg die hij verdiende.⁸⁷

Een bedevaart – het woord zegt het al – was een reis die werd ondernomen met de bedoeling om op een heilige plaats te bidden en ook onderweg speelde het gebed een belangrijke rol. Het gebed was zelfs een wezenlijk onderdeel van de tocht. Een bedevaart diende immers met godsvrucht te worden uitgevoerd om succesvol te zijn. Zo luidt ook de boodschap van het Mariamirakel. De vrome gebeden die in gouden letters op de bladeren van de boom verschenen, zorgden ervoor dat de plaats van het graf van de pelgrim uiteindelijk werd onthuld, zodat hij alsnog met alle plechtigheid en waardigheid kon worden begraven. Dankzij zijn devote intenties kon hij de ultieme bedevaart, die naar het hiernamaals, toch nog voltooien.

Vroomheid is een bewuste keuze van godsdienstigheid die veel uitingsvormen kent. Twee laatmiddeleeuwse uitingen van devotie krijgen hier bijzondere aandacht: het persoonlijke gebed en de pelgrimage. Getijdenboeken en pelgrimstekens vormen daarbij de leidraad: de devotionele boeken zijn attributen die onlosmakelijk verbonden zijn met het gebed en pelgrimstekens met bedevaart. Zowel getijdenboeken als pelgrimstekens waren objecten die vooral door leken werden aangeschaft om uitdrukking te geven aan hun geloofsleven. Het getijdenboek was voor de leek een belangrijk hulpmiddel bij de godsdienstige oefeningen en de aanschaf van een pelgrimsteken was de kroon op een geslaagde pelgrimstocht. Beide zaken vragen om een bredere uitleg, alvorens dieper op de materie in te gaan.

In het eerste deel van dit hoofdstuk staat het gebed centraal. De leek kon op verschillende manieren vormgeven aan de dagelijkse devotionele praktijk. Een belangrijk hulpmiddel bij het gebed was het getijdenboek. De inhoud van het getijdenboek kwam tegemoet aan alle mogelijke wensen van de gelovige wat betreft diens devotionele leven. De zorg voor de eigen ziel en die van naasten, op aarde en in het hiernamaals, stonden in het middelpunt. Na een beschrijving van de inhoud en de toepassing van het getijdenboek is er aandacht voor het publiek. Wie lazen er

⁸⁷ De tekst, hier geparafraseerd, komt uit een verzameling van Middelnederlandse Marialegenden. Zie De Vooy (1903): 381-383.

en wie bezaten dergelijke handschriften? In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk volgt de bedevaart. Binnen de christelijke leefwereld konden specifieke oorden uitgroeien tot cultuslocaties vanwege de belangrijke rol die aan relieken werd toegekend. Na het noemen van enkele grote en kleinere pelgrimsoorden om de grote verspreiding van het fenomeen te illustreren, komt de praktijk van de bedevaart aan de orde. Wie gingen er op pelgrimage? En belangrijker nog, waarom? Hoe zag de situatie eruit wanneer de pelgrim op zijn bestemming was gearriveerd? Wie kochten eigenlijk insignes en waarom? Ter afsluiting komen enkele formele en inhoudelijke overeenkomsten tussen gebed en bedevaart aan de orde.

Gebed

God is rechtvaardig; Hij kan niet vergeten wat u uit liefde voor zijn naam hebt gedaan, al de diensten die u de heiligen hebt bewezen en nog steeds bewijst (Heb. 6:10).

In de veertiende eeuw groeide het verlangen naar individuele spiritualiteit onder leken, ingegeven door verschillende ontwikkelingen, zoals de groei van steden en de daarmee gepaard gaande groei in welvaart, populatie en educatie van de inwoners.⁸⁸ Hoewel leken middenin de wereld stonden, en niet zoals kloosterlingen een teruggetrokken bestaan leidden dat volledig in het teken stond van God en het hierna-maals, hadden zij wel degelijk de wens om zorg te dragen voor het eigen zielenheil. Ook de niet-geestelijke wilde zich immers verzekeren van een plaats in de hemel. De vrome handelingen op aarde, zoals de verering van de heiligen, kenden een beloning in het hemels paradijs.

De devotie van leken kende verschillende verschijningsvormen die grofweg in tweeën te verdelen zijn.⁸⁹ Enerzijds waren er gemeenschappelijke activiteiten, zoals de liturgie, waaraan de leek kon deelnemen. Daarnaast waren er momenten die een meer individueel karakter hadden. Naast de gezamenlijke diensten in de kerk of soms in plaats daarvan kon de leek zich op vaste tijdstippen gedurende de dag wijden aan zijn devotionele oefeningen in de openbare ruimtes van de kerk of in de privésfeer van zijn eigen huis (paraliturgische activiteiten). Een enkeling had de luxe van een eigen kapel, zoals de hertog van Bourgondië in zijn hertogelijk paleis in Dijon of Lodewijk van Gruuthuse (1422-1492) in zijn stadspaleis in Brugge.⁹⁰ Ook graaf Antoine de Lalaing (1480-1540) had een eigen kapel in zijn kasteel te Hoogstraten.⁹¹ De meeste mensen moesten thuis echter genoeg nemen met een woonruimte, meestal de slaapkamer, om hun devoties te 'doen'. Zo treft de engel Gabriël Maria aan, volgens de berijmde vertelling *Vanden levene Ons Heren*, "op een geheime plek, zonder gezelschap".⁹² Daar bad ze dagelijks tot God.

⁸⁸ Arnold (2005): 37.

⁸⁹ De tweedeling wordt toegepast door Richard Kieckhefer, maar is al veel ouder. Kieckhefer (1988): 76. Zie ook Black (2005): 44. Individuele en liturgische vroomheid waren echter in de praktijk niet zo strikt gescheiden. Verering van de eucharistie vond ook plaats buiten de mis. Zie bijvoorbeeld Caspers (1992) en Snoek (1989): 54-57. Daarnaast bevatten veel getijdenboeken communiegebeden om 'in stilte' te lezen op specifieke momenten tijdens de mis.

⁹⁰ Bradley, Channing en Takac Panza (2004): 141-144 en Koldewij (2006): 252. Zie ook Van Oostrom (1992): 28.

⁹¹ Enno van Gelder (1972-73) I: 17.

⁹² "Hi vantse in ene verholene stat / daer si allene besloten in sat." De vertaling is van Jongen en Voorwinden (2001): 41.

In veel geschilderde voorstellingen van de Annunciatie stoort Gabriël Maria tijdens haar spirituele oefeningen. Hoewel het om een gearrangeerde en geïdealiseerde weergave gaat – Maria was immers het toonbeeld van vroomheid – ging de maker van de voorstelling doorgaans uit van de herkenbare omgeving om de toestand van Maria, verdiept in devotie, vorm te geven.⁹³ Soms zit Maria in een kapel of kerk voor een altaar met een altaarstuk. Vaker heeft zij plaatsgenomen op een bidstoel in een slaapkamer of andere ruimte van een burgerlijke of adellijke woning (afb. 3). Hoe de situatie van de verkondiging ook is weergegeven, bijna altijd heeft Maria een geopend boek voor zich.⁹⁴

Een belangrijk hulpmiddel bij de vrome oefeningen was het getijdenboek dat speciaal was ontwikkeld om aan het verlangen van leken naar verdieping van het devotionele leven tegemoet te komen.⁹⁵ Steeds minder mensen namen genoegen met een passieve rol; de gelovige wilde zelf zorg dragen voor zijn zielenheil en dat van zijn naasten. Met een eigen boek voor devotie waren leken niet langer uitsluitend afhankelijk van de geestelijkheid om voor hen te bidden. Ook religieuzen, vooral de vrouwen, gebruikten getijdenboeken, maar ze waren voor leken des te belangrijker daar deze niet beschikten over andere devotionele teksten. De enorme hoeveelheid overgeleverde getijdenboeken – verreweg het grootste deel van alle middeleeuwse handschriften – zijn stille getuigen van de grote populariteit van het geschrift.⁹⁶

De inhoud van het getijdenboek

Het getijdenboek is een samenstelling van verschillende religieuze teksten, speciaal bedoeld voor leken. De kern zijn de Mariagetijden (of het Kleine Officie ter ere van de Heilige Maagd) die in vereenvoudigde vorm zijn overgenomen uit het *breviarium* of brevier dat de geestelijkheid gebruikte tijdens de liturgie.⁹⁷ Het brevier bevat gebedsteksten, hymnen, psalmen en lezingen die zijn gerangschikt volgens de chronologie van het kerkelijk jaar. Elk deel, één voor elk seizoen, bevat een psalter, een *proprium de tempore* of *temporale* (het officie van de zondagen en de belangrijkste feestdagen die aan Kerst en Pasen zijn gerelateerd, meestal te beginnen op de eerste zondag van de Advent), een *proprium sanctorum* of *sanctorale* (teksten voor de feesten

⁹³ Richard Kieckhefer wijst al op het belang van de Annunciatie, met name in de vijftiende-eeuwse Vlaamse schilderkunst, als bron voor informatie over devotionele trends. Kieckhefer (1988): 79. Zie ook Wieck (1988): 41 en 44. Paul Saenger gebruikt de Annunciatie om een verandering te laten zien in orale voordracht en inwendig gebed. Saenger (1985): 262. Frank Matthias Kammel toont een Verkondigings-scène om een indruk te geven van de rol van religieuze beelden in het interieur in de late Middeleeuwen. Kammel (2000): 10-11. Klaus Schreiner toont hoe het boek langzaam een obligaat attribuut van Maria tijdens de Annunciatie werd. Schreiner (1990): 314-368. Zie ook Signori (1996).

⁹⁴ Volgens exegetische teksten en *vitae* las Maria tijdens de Annunciatie een psalter of het boek van de profeet Jesajas (Js. 7:14). Schreiner (1990): 315.

⁹⁵ Volgens Joachim Plotzek is de functie van devotionele boeken waarvan het getijdenboek de belangrijkste exponent was, drieledig, namelijk "das eigene Leben zu bestehen, Gefahren von ihm abzuwenden und sich im frommer Lebensweise zugleich auf einen gnädigen Tod vorzubereiten." Plotzek, Bartz en Brinkmann (2001): 17.

⁹⁶ Het getijdenboek is vanwege zijn populariteit meer dan eens als de bestseller van de late Middeleeuwen bestempeld, door andere Pierre Rézeau, Roger S. Wieck en L.M.J. Delaissé. Zie Wieck (2005): 431, Burin (1999-2000): 46, Bériou, Berlioz en Longère (1991): 34, Wieck (1988): 27 en Delaissé (1974): 203. Voor een kritische kanttekening bij deze betiteling, zie Skemer (2006): 268-269.

⁹⁷ Met betrekking tot het getijdenboek, zie onder andere Wieck (2005), Van Bergen (2004): 11-13, Brinkmann (1994), Bériou, Berlioz en Longère (1991): 34-36, Wieck (1988), De Hamel (1986): 159-185, Unterkircher (1985), Weiler (1984): 21-26 en Leroquais (1927-43) I: iii-xxxii.

Afb. 3 Jan de Beer, Annunciatie, olieverf op paneel, ca. 1520, 1115 x 1310 mm. Madrid, Museo de Arte Thyssen-Bornemisza, acc. nr. 1956.15.

van de heiligen) en een *commune sanctorum* of *communale* (teksten voor speciale groepen van heiligen, zoals de apostelen, de martelaren, etc.). Deze hoofdbestanden zijn aangevuld met extra teksten, zoals het Kleine Officie van de Maagd en de dodenvigilie.

Het Kleine Officie van de Heilige Maagd ofwel de Mariagetijden bestaat uit een opeenvolging van teksten geordend naar de acht kanonieke uren van de dag: metten, lauden, priem, terts, sext, none, vespers en complete. De uren worden 'getijden' genoemd. Ook de gebeden die volgens deze uren zijn geordend, worden met de term 'getijden' aangeduid. De teksten voor elk uur zijn opgebouwd uit een selectie van diverse psalmen, lezingen, gebeden en korte gezangen (antifonen, responsories en hymnen). Voor de leek zijn de gebeden ingekort, maar de indeling in uren is behouden. Naast de Mariagetijden bevat het getijdenboek vaak nog enkele standaardonderdelen, zoals een kalender, de boetpsalmen met litanie en de dodenvigilie die eveneens oorspronkelijk afkomstig zijn uit het brevier van de clerus.⁹⁸

Met het getijdenboek werd het officie-gerelateerde materiaal, eerder beperkt tot de geestelijkheid, toegankelijk voor een breder publiek. De leek gebruikte de teksten

⁹⁸ Deze onderdelen, genomen uit het breviarium, noemt Victor Leroquais "les éléments essentiels" of essentiële onderdelen. Leroquais (1927-43) I: xiv. Voor een korte, heldere uiteenzetting van de kalender, zie Van Bergen (2002) en voor de dodenvigilie, zie Van Bueren (2002): 30-37.

om op verschillende momenten en bij verschillende gelegenheden zorg te dragen voor het zielenheil. Voor de geregelde gang van zaken was er bovenal de kalender. Met behulp van deze jaarindeling wist de boekeigenaar precies wanneer liturgische feesten werden gevierd en op welke dagen de belangrijkste heiligen werden herdacht. Per regio, per stad of per opdrachtgever, afhankelijk van ontstaan en bestemming van het handschrift, kon de selectie van heiligen verschillen. De boetpsalmen hielpen de gelovige om weerstand te bieden aan verleidingen en om berouw te tonen voor zijn zonden, zodat de gratie Gods niet buiten bereik zou geraken. De naam is ontleend aan de inhoud van de zeven psalmen waarin de gelovige smeekt om vergeving en verzoening met God. Meestal worden de boetpsalmen gevolgd door een litanie waarin God, Christus, Maria en de heiligen worden aangeroepen met de tekst “bid voor ons”. De gelovige vertrouwde voor een belangrijk deel op de voorspraak van de heiligen om bij God in de gunst te komen.

De dodenvigilie voorzag de leek van teksten om te bidden voor het heil van gestorvenen, hetzij tijdens de nachtwake, hetzij ter nagedachtenis. Bovendien kon het bidden van de dodenvigilie de tijd in het vagevuur van reeds lang gestorvenen verkorten. Zoals de klerk Jan van Boendale (1279-ca. 1350) uit Antwerpen schreef in zijn *Lekenspiegel*: “Degenen die vrienden op aarde achterlaten, hebben daar veel baat bij. Want zielmissen, gebeden en aalmoezen helpen hen ten eerste om aan hun ellende te ontsnappen.”⁹⁹

Naast de standaardonderdelen komen vaak secundaire teksten voor, zoals de evangeliefragmenten (ook evangelielessen of pericopen), een selectie van teksten uit de vier evangelieën die betrekking hebben op belangrijke gebeurtenissen in het leven van Christus.¹⁰⁰ Andere getijden vullen het Maria-officie aan, zoals de Getijden van de Heilige Geest of de Getijden van het Heilig Kruis. Deze volgen dezelfde indeling als de Mariagetijden, namelijk de acht kanonieke uren van de dag. Bovendien is het boek vaak gecompleteerd met allerlei gebeden waarvan er enkele bijna tot een vast onderdeel verworpen zijn, bijvoorbeeld het geliefde *Salve Sancta Facies* tot het gelaat van Christus, het *Obsecro te* en het *O intemerata*, beide gewijd aan Maria.

Naast deze essentiële en secundaire elementen is het getijdenboek vaak uitgebreid met andere gebeden, al dan niet op verzoek van de opdrachtgever, waardoor het meer het karakter krijgt van een gebedenboek. Het gaat dan bijvoorbeeld om communiegebeden die in de kerk tijdens verschillende momenten van de mis konden worden gelezen, of om gebeden voor specifieke momenten van de dag of het kerkelijk jaar. Behalve dat bevat het gebedenboek vaak spreuken en gebeden tegen onheil en kwade invloeden die voor de late middeleeuwer een directe bedreiging vormden, zoals storm, ziektes, zwangerschap of de dood. Zo is in het getijdenboek van Pierre van Bretagne een gebed tegen demonen opgenomen (*cat.* I 75, ff. 135v-136r) en in een ander handschrift een gebed tegen onweer en storm (*cat.* I 6, f. 5v) en de pest

⁹⁹ Van Boendale, in: De Vries (1844-48) I: 46. Voor de rol van het nageslacht met betrekking tot *memoria*, zie ook Van Bueren en Van Leerdam (2005): 24-25.

¹⁰⁰ Leroquais gebruikt de termen “secondaires et accessoires” om de overige teksten aan te duiden. De secundaire teksten komen, naast de essentiële elementen, in de meeste getijdenboeken voor. Verder konden alle mogelijke aanvullende teksten of “éléments accessoires” aan de kern worden toegevoegd, al naar gelang gewoonte of wens. Leroquais (1927-43) I: xiv. Roger Wieck maakt alleen een onderscheid tussen “essential texts” en “accessory prayers”. Wieck (2005): 432.

(id., f. 5v; zie ook cat. I 4, I 48 en II 26). Veel gebedenboeken bevatten een gebed tegen een haastige dood (cat. I 48, ff. 202r-202v; cat. I 26, f. 31r; cat. I 31, ff. 142r-144v; cat. I 86, ff. 3r-3v). Ook teksten tot heiligen met concrete patronaten boden bescherming tegen dergelijke gevaren. Bovenal Maria kon worden aangeroepen ter bescherming, bijvoorbeeld tegen een onverwacht overlijden (zie cat. I 34). Getijden- en gebedenboeken konden tot slot ook andersoortige teksten bevatten, zoals exempelen (cat. I 53, I 58 en I 78), catechetische teksten (cat. I 25 en II 3), de tien geboden (cat. I 76) of het alfabet om kinderen lezen te leren (cat. I 27 en I 58; zie ook cat. I 52).

Vaak is een devotieel boek dat gewoonlijk lange tijd binnen de familie bleef, voorzien van de namen van geboren kinderen en gestorven familieleden (bijv. cat. I 35, I 42, I 52, I 72, I 83, I 84 en I 91). De handschriften zijn dan 'herinneringsstukken'.¹⁰¹ Dankzij de notities bleef het voorgeslacht in de herinnering aanwezig en kon het worden opgenomen en herdacht in de gebeden, zoals ook de levenden herdacht hoopten te worden in de gebeden van nabestaanden.

De toepassing van het devotieel boek

Hoe dacht men dat het gebed zijn weg zou vinden? De manier waarop de gelovige zich tot God wendde, werd sterk beïnvloed door de visie op het hiernamaals. De hemel was, zo meende men, uit een aantal lagen opgebouwd. De heiligen vormden slechts de eerste stap naar God.¹⁰² In de middeleeuwse visie verbleven de heiligen immers vanaf hun dood al in het hemelse Jeruzalem. Zij waren de *lapides vivi* of de levende stenen waaruit de hemelse stad was opgebouwd (1 Petrus 2:5).¹⁰³ Wanneer de zondaar zich tot zijn patroon wendde, hoopte hij dat de heilige hem aan Maria zou presenteren. Zij was vervolgens de schakel tussen Christus en de mens. Christus tot slot was de enige middelaar tussen God en de mens (1 Timoteüs 2:5 en Hebréeën 12:24).

De visie op de hemel werd in grote mate bepaald door de sociale praktijk. De maatschappij was opgedeeld in diverse sociale lagen die strikt hiërarchisch waren gerangschikt. De strenge rangorde die het leven op aarde bepaalde, kleurde ook de afbeeldingen van de hemel. In voorstellingen – *Allerheiligenbilder* genoemd – is Maria omringd door talloze heiligenfiguren.¹⁰⁴ Hoewel de figuren in de miniatuur van de *Belles Heures* van hertog Jean de Berry (afb. 4) allemaal dezelfde grootte hebben, is er een duidelijke rangschikking. Onderaan het beeldvlak zijn de vrouwelijke heiligen afgebeeld. Achter hen, en dus meer in het midden van de ruimte, staan

¹⁰¹ Met het boek zorgde de eigenaar ervoor dat hij in de gedachten van zijn nabestaanden voortleefde. Vaak bevat de miniatuur die aan de dodenvigilie voorafgaat het wapen of een ander kenmerk van de eigenaar, wat erop wijst dat deze zijn hoop had gevestigd op zijn nageslacht om voor zijn ziel in het vagevuur te bidden. Brinkmann (1994): 92-97 en Anne-Marie Legaré, in: Mechelen (2005): 209. Legaré noemt de term 'herinneringsstukken', maar past dit voornamelijk toe op boeken die in opdracht ontstonden met geschilderde wapens, motto's, deviezen of initialen. Met betrekking tot *memoria*, zie ook Van Bueren en Van Leerdam (2005).

¹⁰² Måle (1949): 162-163.

¹⁰³ Petrus noemt de gelovigen de levende stenen. Vervolgens worden deze wel geïnterpreteerd als de heiligen. Bijvoorbeeld Petrus Damianus, *Epistulae*, epist. 160, in: MGH (Reindel, 1983-1993) 4: 129. De tekst daar luidt: "Isti porro sunt lapides vivi, sancti scilicet, ex quibus non modo Hierusalem superna constructur, sed et praesens aecclesia tanquam margaritis coruscantibus adornatur." Zie ook Legner (1995): 7 en Måle (1972): 302-304.

¹⁰⁴ Panofsky (2006) I: 215-219. Voor de hiërarchie, zoals die zichtbaar wordt in *memoria*-taferelen, zie Van Bueren en Van Leerdam (2005): 20.

de mannelijke heiligen met Petrus en Paulus voorop. Op een derde en hoogste niveau, direct naast God de Vader, zijn Johannes de Evangelist en Johannes de Doper weergegeven. Beide Johannessen staan hier duidelijk bovenaan in de rangorde van heiligen, niet op de laatste plaats omdat het de naamheilige van de opdrachtgever betreft. Heiligen konden in categorieën worden ingedeeld (apostelen, profeten, martelaars, belijders, weduwen en maagden) die hun locatie in de hiërarchie bepaalt. Maria neemt in de miniatuur de meest prominente plaats in. Een cirkel van engelen scheidt haar lichtende gestalte van de gemeenschap van heiligen. Alle heiligen hebben bovendien hun gezicht naar haar toegekeerd en de meeste vouwen hun handen in een gebaar van bewondering. Maria draagt het Kind. Boven haar hoofd vliegt de duif van de Heilige Geest en daarboven, eveneens omgeven door engelen, troont God de Vader. Onderaan de miniatuur is nog juist een glimp van de aarde te zien. De strikte ordening verraadt een duidelijk getrapte visie op de hemel. Via de diverse schakels kon de gelovige uiteindelijk tot God komen.

De belangrijke rol van Maria en de heiligen als tussenpersonen verklaart hun vooraanstaande positie in het devotionele boek. De heilige trad op als *intercessor* die zich inzette namens de gelovige, bad en sprak namens degene die zich met hem identificeerde. Wanneer een boek voor de markt werd vervaardigd en niet voor een specifieke bestemming, zijn de opgenomen heiligen vaak figuren met een brede bekendheid en toepasselijkheid bij wie iedereen zich op zijn gemak voelde. Wanneer de gelovige invloed kon uitoefenen op de inhoud van zijn boek, kon deze voor heiligen kiezen met wie hij een ‘persoonlijke’ band had. Voor iedereen bestond immers een geschikte tussenpersoon. In sommige regio’s ging de voorkeur uit naar heiligen wier naam overeenkwam met die van de smekeling.¹⁰⁵ Daarbij waren er heiligen die affiniteit hadden met een bepaalde (beroeps)groep. Catharina van Alexandrië sprak bijvoorbeeld voor de maagden. Zij was bovendien van adellijke afkomst. Daarom verkoos de maagdelijke dochter van de keizer van Constantinopel volgens de tekst in een Middelnederlandse legende, “God als patroon en de gezegende maagd Maria als helpster en de heilige maagd Catharina als voorspreekster.”¹⁰⁶

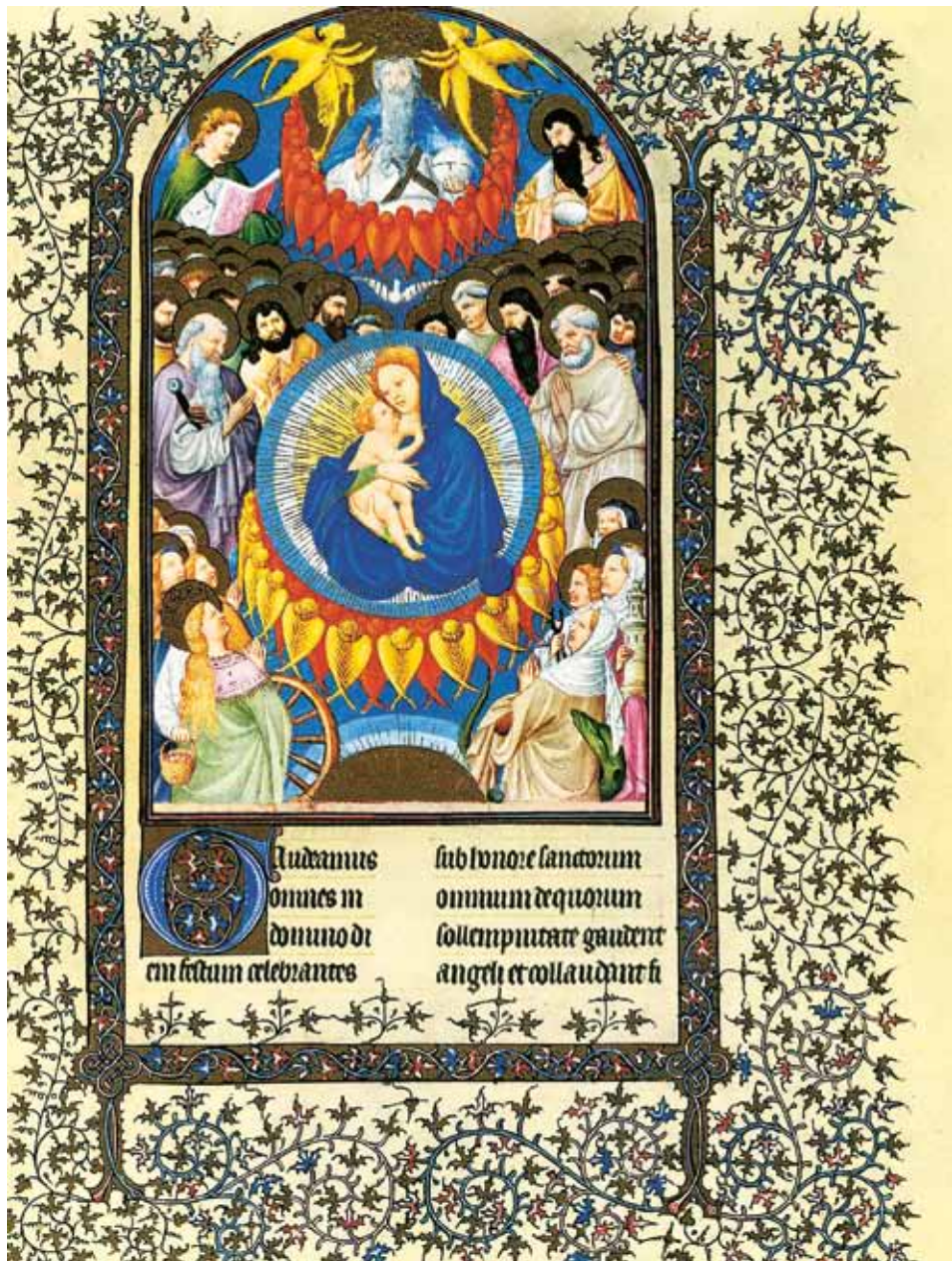
Maria die als middelares niet weg te denken was uit de keten van aanbeveling die tot God leidde, maakte een aanzienlijk deel uit van het devotionele boek, in de vorm van getijden en gebeden. Zij nam immers een belangrijke plaats in de hemel in. Als moeder van Christus en vertegenwoordiger van de Kerk zat zij aan de zijde van haar Zoon. Maria had dus direct toegang tot Christus. Bovendien was Maria de ideale persoon om Christus’ toorn te verzachten, want een zoon kan zijn moeder niets weigeren.¹⁰⁷ Ten slotte deed men op Maria nooit vergeefs een beroep. Zelfs mensen die in strijd met Gods wetten hadden gehandeld, konden bij de Maagd terecht. In een stichtelijk Mariaverhaal vraagt een berouwvolle zondaar Maria om hulp, terwijl hij knielt voor een afbeelding van de Maagd. Maria vraagt haar Zoon om zich over de man te ontfermen, maar Christus weigert. Dan zet het Mariabeeld haar Kind op het

¹⁰⁵ Van Bueren en Van Leerdam (2005): 19.

¹⁰⁶ De Vooy (1903): 266. De vrouw zocht “gode in een patroon ende di ghebenedide maghet maria in een hulpster Ende die heilighe maghet katharijn in een voerspreekster”.

¹⁰⁷ In een van de Marialegenden zegt Christus tegen Maria: “Dat ic di sel setten in minen throen alre naest bi mijnre siden Ende sel di cronen na minen wille Ende sel di een vorstinne maken over alle mijn rijk.” De legende vervolgt met Christus die zegt: “Mijn toorn selstu sachten ende helpen den sondaer tot mijnre ghenaden ende tot mijnre ewiger soenen.” De Vooy (1903): 454.

Afb. 4 Gebroeders Van Limburg, halfbladminiatur van Maria en de heiligen in de *Belles Heures* van Jean de Berry, 1405-1408/09, 238 x 170 mm. New York, Metropolitan Museum of Art, The Cloisters collection, acc. nr. 54.1.1, f. 218r.

altaar en knielt neer. Haar woorden zijn: “Lieve Kind, als hem de deur van de hemel ontzegd is, laat mij dan het venster wezen.”¹⁰⁸ Maria die het voor de zondaar opneemt, spoort Christus aan om mild te zijn, en met succes. “Maria, de moeder van God, onze heer Jezus Christus”, zo vertelt de schrijver van de Marialegenden bij de aanvang van zijn handgeschreven boek, “die is vol van genade. Ja, zo vol dat er niet méér bij kan. Daarom loopt zij over als een vol vat waarin geroerd wordt, steeds als iemand haar raakt met innige gebeden en met begeerte en haar bidt om genade. Op deze manier deelt Maria haar genade uit.”¹⁰⁹ Maria’s positie aan de rechterzijde van Christus, de band tussen hen en haar vergevingsgezindheid maakten haar bij uitstek geschikt als het richtpunt van smeekbeden. “Wie ook – of het nu een priester of een leek is, arm of rijk – in de hemel zal verkeren in blijdschap met de engelen,” zo verklaart Christus aan Maria als hij aan het kruis hangt, “zal daar zijn dankzij uw gebeden.”¹¹⁰

Getijdenboeken maakten het Maria-officie toegankelijk voor een lekenpubliek. Gelovige leken hoefden echter niet, zoals kloosterlingen, alle acht uren van de dag te bidden. De meesten waren daartoe immers niet in de gelegenheid.¹¹¹ In plaats daarvan werd vaak geadviseerd om enkele uren uit de getijden te selecteren.¹¹² Of dit ook werkelijk gebeurde, blijft lastig aan te tonen, al zijn hiervoor wel aanwijzingen in de beduimelde, door intensief gebruik beschadigde handschriften die de tijd hebben overleefd.¹¹³ Hoe dan ook, op vaste tijden *kon* de gelovige op de gebeden teruggrijpen. Zo gaven ze het dagelijks leven structuur. Een zekere mate van lichamelijke afzondering was noodzakelijk om de juiste spirituele concentratie te bereiken.¹¹⁴ Wanneer de gelovige het verlangen voelde om God te loven, te danken of hem om iets te smeken, kon hij zich terugtrekken in de privésfeer van zijn eigen vertrekken, in een kerk of kapel. Daar las de boeieigenaar dan zijn gebeden en contemplerde hij de zaken waarover hij las.

Tekst was zeker niet het enige instrument waarmee de leek zijn devotionele oefeningen stuurde. Vaak maakte de gelovige gebruik van beelden.¹¹⁵ Op laatmiddeleeuwse schilderijen hebben knielende gelovigen vaak een geopend handschrift voor de

¹⁰⁸ De Vooy (1903): 326-327: “Lieve kind is hem die doer [van de hemel] ontsait so laet mi dat veynster wesen”.

¹⁰⁹ De Vooy (1903): 3: “Maria die moeder gods ons heren ihesu christe die is vol van graciën la also vol dat daer niet meer in en mach Daer om soe wie datse roert mit ynnighen ghebede ende mit begheerten ende bidt om gracie Si loept over als een vol vat dat gheroert wordt Also ghevet si hoor gracie wt.”

¹¹⁰ Jongen en Voorwinden (2001): 193.

¹¹¹ Jan van Boendale maakt een duidelijk onderscheid tussen mensen die moeten werken, en mensen met veel vrije tijd. Harde werkers moeten hun tijd niet verdoen met lange kerkbezoeken, terwijl mensen die het voorrecht genieten om niet te hoeven te werken, juist verplicht zijn om hun tijd aan devotie te besteden. Van Boendale, in: De Vries (1844-48) III: 16-17. Zie ook Wieck (1988): 41-42.

¹¹² In een document dat geschreven instructies bevat voor een leek, adviseert een biechtvader of geestelijk raadsman om de metten te zeggen na het ochtendbezoek aan de kerk. Pantin (1976): 399. Ook in *Le menagier de Paris* raadt de schrijver zijn vrouw aan om tijdens de metten enkele gebeden te lezen die hij uit een getijdenboek kopieerde. Brereton en Ferrier (1981): 6-9. In een berijmd tekst wordt de gelovige aangespoord om zich tijdens de priem en de vespers – het begin en einde van de dag – naar de kerk te begeven. Oosterman (1995) I: 179.

¹¹³ Christopher De Hamel wijst op cynici die twijfelen aan het godsdienstige gebruik van getijdenboeken. De Hamel (1986): 160. Volgens Pierre Rézeau bijvoorbeeld blijft het lastig om de praktische toepassing van de devotionele boeken te bewijzen. Bériou, Berlioz en Longère (1991): 39. Volgens Roger Wieck dienden de boeken behalve openbaar vertoon zeker ook een devotioneel doel. Wieck (1988): 34.

¹¹⁴ Zie bijvoorbeeld Rothstein (1998): 142-143 en Bériou, Berlioz en Longère (1991): 201-203.

¹¹⁵ Voor het gebruik van beelden bij de devotionele oefeningen, zie bijvoorbeeld Belting (2004): 459-470, Kammel (2000): 14 en 21, Van Os (1994), Scribner (1990)a: 15, Freedberg (1989): 161-191, Ringbom (1984): 11-71 en Ringbom (1969): 157-170.

neus, soms een gebedssnoer in de handen en steevast hun ogen gericht op een beeltenis van Maria of de heiligen. De openbare ruimtes van de kerk waren gevuld met altaarstukken, heiligenbeelden en memorietaferelen. Ook in zijn privévertrek kon de leek zich richten tot een afbeelding met een religieuze scène. De ruimte waar Maria zich heeft teruggetrokken voor haar devotionele overwegingen, is vaak voorzien van kleine afbeeldingen. In de Annunciatiminiatuur van de verluchter Jean Tavernier bijvoorbeeld (afb. 5) hangt een klein paneeltje boven het bed van Maria.

Het ware zien was pas mogelijk in het hiernamaals. Op aarde “kijken wij nog in een spiegel, we zien raadselachtige dingen” (Kor. I 13:12). Beeldloze devotie was het ideaal. Afbeeldingen konden immers slechts een fragmentarisch en vertekend beeld opleveren van het hiernamaals. Om het verheven stadium van beeldloze devotie te bereiken, werden beelden echter noodzakelijk geacht.¹¹⁶ Het gebruik van visueel materiaal werd daarom toegestaan en zelfs bevorderd voor leken. Beeldloze devotie bleef voor hen slechts een ideaal; beeldgebruik was de regel. De schrijver van *Le Menagier de Paris* adviseert zijn vrouw dan ook, wanneer zij bidt: “Ayez continuellement vostre regard sur vostre livre ou au visaige de l’image.”¹¹⁷ Het beeld hielp de gelovige om zich een voorstelling te maken van het gebedsonderwerp. “Das gemalte Bild bietet in der detaillierten Anschauung einer Person und in der Erfahrung eines sprechenden Gegenübers ein Modell dafür, wie man sich die Vision vorstellen könnte,” zo formuleert Hans Belting.¹¹⁸ De beeltenissen van heiligen en scènes uit het leven van Maria en Christus gaven richting aan het gebed en zorgden voor intensivering en verdieping. Een beeltenis maakte de vereerde figuur tegenwoordig en dus ontvankelijk voor de smeekbede van de gelovige, zo dacht men.

Ook het gebedenboek kon afbeeldingen bevatten in de vorm van miniaturen of prenten. Tekstonderdelen waren voorzien van een bijbehorende illustratie. Naast hun esthetische en devotionele waarde hadden deze vooral een ‘praktisch’ nut. Ze maakten het gemakkelijker om passages in het boek dat zelden of nooit gepagineerd of gefolieerd was, terug te vinden. De miniatuur van de Annunciatie betekende doorgaans het begin van de Mariagetijden, de metten, terwijl een begrafenisscène of het Laatste Oordeel het begin van de dodenvigilie aanduidde. De verluchting volgde de hiërarchie van de tekst. De openingspagina’s van de belangrijkste delen werden voorzien van een grote miniatuur (en soms zelfs meer miniaturen), terwijl minder belangrijke delen een kleine miniatuur kregen of het zelfs zonder verluchting moesten stellen. Bovendien kon de eigenaar eigen accenten leggen door een verluchter de opdracht te geven om een afbeelding te schilderen bij geliefde gebeden, bijvoorbeeld die tot de patroonheilige. De illuminaties boden de gelovige een houvast door de teksten in het boek te verbinden met concrete gebeurtenissen uit het leven van Maria, Christus en de heiligen.¹¹⁹ De teksten van de getijden die de dag in uren indelen, werden voorzien van een beeldcyclus met sequentiële scènes uit het leven van Christus en Maria en zo gekoppeld aan opeenvolgende heilshistorische gebeurtenissen.

¹¹⁶ Voor het spanningsveld tussen devotie met gebruikmaking van beelden en beeldloze devotie, zie Rothstein (2005), Rothstein (1998), Hamburger (1998): 114-148 en Bériou, Berlioz en Longère (1991): 221-225.

¹¹⁷ Brereton en Ferrier (1981): 11.

¹¹⁸ Belting (2004): 460.

¹¹⁹ Van Boendale, in: De Vries (1844-48) II: 403-407. Zie ook Lentjes (2006): 367-369 en Oosterman (1995) I: 177-179.

De religieuze inhoud verleende het boek een aura van heiligheid en er werd dan ook uitermate zorgvuldig mee omgesprongen. De devotionele boeken werden, wanneer zij niet werden gebruikt, vaak opgeslagen in een kistje, een soort schrijn, samen met andere waardevolle voorwerpen, zoals gebedssnoeren, juwelen en pelgrimstekens. In de eerder genoemde miniatuur van de Annunciatie zit Maria geknield voor een bidstoel met een open geslagen getijdenboek (afb. 5).¹²⁰ Het kistje waaruit zij het getijdenboek haalde, staat nog geopend naast haar. De boeken werden bovendien vaak gewikkeld in een doek of een speciaal vervaardigde boekenbeurs, een zogenaamde chemiseband.¹²¹ Sommige handschriften bezaten een boekband waaraan doek of soepel leer was bevestigd die als een buidel om het boek gevouwen kon worden.¹²² Dergelijke boeken werden ook buidelboeken genoemd. Wanneer het handschrift in de buidel was gewikkeld, bleef het beschermd tot een volgend gebruik.

Boekbezit en geletterdheid

Wie bezaten en lazen boeken met religieuze teksten? Over het boekbezit onder de verschillende lagen van de bevolking in de late Middeleeuwen is nog veel onbekend, door gebrek aan onderzoek enerzijds en een tekort aan bronnen anderzijds. Toch zegt bijvoorbeeld de grote hoeveelheid devotionele handschriften die is overgeleverd, veel over het boekbezit en nog meer over de geletterdheid onder leken. Getijden- en gebedenboeken circuleerden in allerlei vormen en maten, in het Latijn en in de volkstaal.

In de hoge Middeleeuwen nam het alfabetisme ingrijpend toe, met als gevolg dat devotionele literatuur steeds vaker ook in de volkstaal werd geschreven. “Ofschoon priesters in het Latijn over Zijn geboorte en lijden voorlezen, begrijpen leken dat Latijn nauwelijks,” zo begint de anonieme auteur van het boek *Vanden levne Ons Heren* dat bewaard is gebleven in een handschrift van 1438.¹²³ De vraag naar volkstalige teksten groeide en daarmee het aanbod. In de vijftiende eeuw waren volkstalige teksten in gebedenboeken gewoon geworden, zij het vaak nog steeds in combinatie met Latijn.¹²⁴ Standaardteksten van getijdenboeken, zoals de Mariagetijden en de dodenvigilie, bleven in het Latijn vervat, terwijl daarnaast bijvoorbeeld de Middelnederlandse vertaling van Geert Grote (1340-1384) populair werd. De minder ‘gewone’ onderdelen werden ook steeds vaker in de volkstaal opgeschreven. Bovendien ontstonden ‘nieuwe’ teksten van de handen van niet-latinisten.¹²⁵ Gebedenboeken die volledig in het Latijn waren geschreven, bleven alomtegenwoordig.¹²⁶

¹²⁰ Walsham (2004): 126, Bousmanne en Cockshaw (2002): 37 en Van Oostrom (1992): 28.

¹²¹ Bewaard gebleven chemisebanden zijn zeldzaam. Een Spaans handschrift met een fluwelen chemiseband bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, Ms 135 J 55, aangekocht met de hulp van de Vrienden van de Koninklijke Bibliotheek in 1988.

¹²² Zie bijvoorbeeld Hogenelst en Van Oostrom (2002): 39. Een zeldzaam voorbeeld van een buidelboek is het gebedenboek van Hieronymus Kress dat zich in het Germanisches Nationalmuseum te Neurenberg bevindt, zie Neurenberg en Washington (2005): 193-195, nr. 51 en Neurenberg (2000): 279-280, nr. 104 en de daar genoemde literatuur. Zie ook Harthan (1977): 37. Een ander voorbeeld bevindt zich in de New York Public Library, Spencer Collection, Ms 39. Buidelboeken zijn wel geregeld afgebeeld. Zie bijvoorbeeld Bradley, Channing en Takac Panza (2004): 255.

¹²³ Jongen en Voorwinden (2001): 35.

¹²⁴ Bogaart (2004): 17-22 en Obbema en Derolez (1980): 356-359.

¹²⁵ Caspers (2008).

¹²⁶ Oosterman (1995): 185.

Hoewel de geletterdheid onder de bevolking groeide, kon nog steeds niet iedereen lezen en schrijven. Een flink gedeelte van de mensen was nog steeds analfaabeet. Voor boeren en de stedelijke onderlaag, een gediversifieerde groep van bedelaars tot kleine ambachtslieden, was het kennisnemen van teksten geen vereiste voor de praktische ondernemingen van alledag. De aanschaf van een boek lag bovendien niet binnen het bereik van hun beurs. De traditionele adel daarentegen was een bevoorrechte klasse voor wie het vaak noodzakelijk was om te kunnen lezen en schrijven met een taak als landeigenaar of als administratief functionaris aan het hof. De meesten van hen zullen ook Latijnse teksten hebben begrepen.¹²⁷

Met de toenemende emancipatie van de stedelijke burgerij of middenklasse ontstond een nieuwe, brede laag van de bevolking die zich raad wist met teksten, voornamelijk in de volkstaal. Daarbij konden zij zich een in meer of mindere mate verlucht handschrift veroorloven. De graad van geletterdheid van de burgerij – een complexe en heterogene groep van bestuurders, klerken, bankiers, handelaars en hoog opgeleide ambachtslieden – kon niettemin nogal variëren. Velen van hen waren in ieder geval ‘functioneel’ geletterd.¹²⁸ Ze konden in hun eigen taal lezen en schrijven. Sommigen begrepen ook elementair Latijn, voldoende om de alom bekende formules in getijden- en gebedenboeken te kunnen opzeggen en globaal te kunnen begrijpen.¹²⁹ Voor het gebruikersgemak gaan de teksten vaak vergezeld van een rubriek die de lezer van de nodige handgrepen voorzag. Met behulp van de korte inleiding wist de gebruiker in ieder geval globaal welke tekst hij voor zich had en waar deze voor diende. Uit de korte rubriek “hore sancte marie virginis. Ad matutinas” bijvoorbeeld begreep de lezer dat daarna de metten van de Mariagetijden volgden. Soms is de rubriek in de volkstaal, terwijl de tekst die volgt in het Latijn is gesteld, zoals in een Brugs getijdenboek: “Hier beghint de officie van onse vrouwe diemen secht inden aduent. Ad vespervas.”¹³⁰

Afb. 5 Jean Tavernier, halfbladminiatur van de Annunciatie in het getijdenboek Tavernier, ca. 1450, 187 x 124 mm. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 1290, f. 71r.

¹²⁷ Saenger (1985): 254 en Parkes (1991): 275-278.

¹²⁸ Schreiner (1992)a: 15, Van Oostrom (1992): 30 en Saenger (1985): 240-241 en 259.

¹²⁹ Wieck (2005): 433-434 en Caspers (2008): 3-4.

¹³⁰ Brugge, Openbare Bibliotheek De Biekerf, Ms 336, f. 107 (cat. I 15). Zie ook Saenger (1985): 253.

De groeiende geletterdheid had een evenredige invloed op het boekenbezit, in het bijzonder van religieuze boeken. Grote groepen van mensen die voorheen nooit een handschrift hadden bezeten, begeerden plots een getijdenboek, al dan niet uitgebreid met gebeden. Het boekenbezit beperkte zich niet langer tot de adel, het patriciaat en de geestelijkheid. Ook de burgerij bezat handschriften.¹³¹ Het aanbod was dan ook groot in stedelijke gebieden waar een aanzienlijk gedeelte van de bevolking kon lezen. De boeken konden worden besteld en aangepast aan persoonlijke wensen, gekocht op de vrije markt, hetzij in delen, hetzij in totaliteit, of zelf worden geschreven.¹³² Ook schreven geletterden boeken voor bevriende figuren. In het colofon van een overigens relatief laat Brugs getijdenboek dat in het hoofdstuk over de geschilderde insignes nog kort ter sprake zal komen (zie hoofdstuk 5, p. 234), schrijft de broeder Hiëronymus Verstraeten dat hij het schreef “voor zijn ghoet vriendt Jacop Ruebens”.¹³³

Het moge duidelijk zijn: Veel leken gebruikten een gebedenboek, hetzij in het Latijn, of in de volkstaal, of een combinatie van de twee, om de dagelijkse devotie vorm te geven. Naast de gebeden waren er andere mogelijkheden voor de gelovige om uitdrukking te geven aan zijn godsvrucht, zoals het bijwonen van de mis. Een veel gekozen activiteit in de late Middeleeuwen was de bedevaart. De gelovige kon zich hullen in de kledij van een pelgrim om zich gedurende een korte of langere periode van lichamelijke inspanning en intensief gebed aan God te wijden. Wat motiveerde mensen om een cultusplaats te bezoeken? Wie gingen ter bedevaart? Hoe zag de situatie eruit op de plaats van bestemming? En tot slot, wat was de functie van het bedevaartssouvenir?

Bedevaart

Alleen de plaats die de Heer uw God uit al uw stammen uitkiest, om daar zijn naam te vestigen en daar te verblijven, die plaats moet u opzoeken en daar alleen moet u heengaan. (Deut. 12:5).

Pelgrimsoorden voorzagen, net als gebedenboeken, in het menselijke verlangen om dichtbij God te komen. In bedevaartplaatsen was de hemel naderbij dan waar dan ook.¹³⁴ Immers, God had op een of andere wijze een voorkeur aan de dag gelegd voor die plaats en daar zijn macht aan de mensen getoond. Zo oefende de berg Sinai waar God Mozes de wetten gaf, logischerwijze een grote aantrekkingskracht uit. God had die plek immers uitverkoren om zichzelf aan de mens zichtbaar te maken “van aangezicht tot aangezicht” (Deut. 5:4). Vervolgens hadden engelen het lichaam van de heilige Catharina die in Alexandrië het martelaarschap had ondervonden, naar de berg verplaatst, waarna God verkoos zijn macht via haar relieken te openbaren. De top van de Sinai waar de

¹³¹ Bogaart (2004): 20, Hogenelst en Van Oostrom (2002): 42 en Schreiner (1992)a: 28. Zie ook Parkes (1991): 275-297. Elizabeth Burin voerde een studie uit naar de markt voor handgeschreven boeken in Lyon rond 1500. Zie Burin (1999-2000): 45-64.

¹³² Voor een voorbeeld van een door leken zelf geschreven en verlucht getijdenboek, zie Brinkmann (1994): 91-92.

¹³³ Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 167. Smeyers en Van der Stock (1996): 208-210, nr. 42 en Koldewey (2006): 103.

¹³⁴ Mulder-Bakker (2002): 8-9 en Boeren (1962): 39-40. Over pelgrimage in de Middeleeuwen is al veel geschreven. Ter introductie, zie onder andere Webb (2002), Wasser (1993) en Sumption (1975).

aanwezigheid van God zich op verschillende manieren manifesteerde, trok van oudsher vele pelgrims.¹³⁵

Het gevoel van hemelse nabijheid werd gevoed door het idee dat de ziel in de hemel in contact stond met het lichaam op aarde. De heiligen stonden in nauwe verbinding met de aardse wereld, omdat zij daar hun lichaam hadden achtergelaten. Het stoffelijk overschot garandeerde de aanwezigheid van de heilige.¹³⁶ In een pleidooi voor de verering van relieken verklaart Victricius die bisschop van Rouen werd rond 380: “Wie geneest, leeft; wie leeft, is aanwezig in de relieken. Apostelen en martelaars genezen en reinigen van zonden.”¹³⁷ De heilige in de hemel was tegelijkertijd tegenwoordig in zijn relieken. Een inscriptie op het graf van Martinus van Tours laat dan ook lezen: “Hier is de bisschop Martinus begraven van heilige nagedachtenis; zijn ziel is in de hand van God, maar hier is hij volledig aanwezig, duidelijk zichtbaar vol van alle genade in de wonderen.”¹³⁸ Door de stoffelijke resten die zijn lichamelijke aanwezigheid garandeerden, kon de heilige zijn helende kracht of *virtus* uitoefenen. Volgens Arnold Angenendt zorgde het lichaam ervoor dat het heiligengraf heiligheid uitstraalde.¹³⁹ Jacobo Mulders noemde dit “bovennatuurlijke stralingsenergie”.¹⁴⁰

De band tussen de heilige relieken en het hemelrijk vond zijn uitdrukking in de beeldtaal die werd gebruikt om de tastbare omgeving in de bedevaartplaats vorm te geven. De architectonische ombouw van reliekhouders uit de hoge en late Middeleeuwen, gemaakt van kostbare materialen, weerspiegelde in algemene zin de vermeende ‘architectuur’ van de hemel waar de heilige vanwege zijn uitzonderlijke deugden een plaats had gevonden. Enerzijds vormde het schrijn de rustplaats van het aardse lichaam van de heilige, anderzijds reflecteerde de reliekhouders de wereld waar de ziel van de zalige vertoefde: het hemelse paradijs.¹⁴¹ In 1322 omschreef de Canterbury-pelgrim Simon Fitzsimons het schrijn van de martelaarbisschop Thomas Becket als “een kast gemaakt van het puurste goud en versierd met ontelbare edelstenen, met glanzende parels zoals op de poort van Jeruzalem.”¹⁴² De beeldtaal zorgde ervoor dat de hemelse stad niet alleen in gedachten, maar ook concreet dichtbij was wanneer de gelovige een pelgrimsoord bezocht. De cultusplaats vertegenwoordigde het hemelse Jeruzalem op aarde. Immers, het heiligdom dat door mensenhanden is gemaakt, is “een symbool van het waarachtige heiligdom” dat zich in de hemel bevond (Hebr. 9:24).

¹³⁵ Zie bijvoorbeeld de brief van paus Gregorius de Grote aan Rusticana van april 592 en augustus 594 waarin hij haar bedevaart naar de Sinai bespreekt. Gregorius Magnus, *Registrum Epistularum*, lib. 2, epist. 24 en lib. 4, epist. 44, in: CCSL 140 (Norberg, 1982): 110 en 264-265.

¹³⁶ Legner (1995): 40-42, Markus (1990): 149-150 en Dinzelsbacher (1990): 124-134.

¹³⁷ Victricius van Rouen, *De Laude Sanctorum*, cap. 11, lin. 48, in: CCSL 64 (Mulders en Demeulenaere, 1985): 88: “Qui curat, et uiuit; qui uiuit, in reliquiis est. Apostoli autem Martyresque medentur, et diluunt.” Zie ook Mulders (1956): 47-49.

¹³⁸ Pietri (1983): 809: “Hic conditus est sanctae memoriae Martinus episcopus cuius anima in manu Dei est; sed hic totus est praesens, manifestus omni gratia virtutum.” Zie ook Dyas (2001): 59 en Markus (1990): 154.

¹³⁹ Angenendt (2002): 31.

¹⁴⁰ Mulders (1956): 49. Zie verder ook Angenendt (1994): 155-158 en Dinzelsbacher (1990): 115-174.

¹⁴¹ Stahl (2000): 223. Zie ook Dyas (2001): 139 en Boerner (1996): 225-233. Voor diverse vormen van reliekhouders, zie Braun (1940).

¹⁴² Hoade (1970): 3. De tekst luidt daar: “a case made of most pure gold and adorned with innumerable precious stones, with shining pearls like unto the gate of Jerusalem”.

Jeruzalem, Rome en andere bedevaartplaatsen

Jeruzalem was het middelpunt van de christelijke religie en werd door sommigen zelfs als het letterlijke centrum beschouwd. Israël was “de navel van de wereld” (Ezechiël 38:12) en over Jeruzalem zei God “te midden van de volken had Ik het geplaatst en alle landen had Ik eromheen gegroepeerd.” (Ezechiël 5:5). God had zijn Zoon naar Jeruzalem gezonden om te sterven en daar “plantte hij het kruis in het midden van de aarde om de verlossing van de mensheid mogelijk te maken”, zo schrijft de Jeruzalempelgrim Arnold von Harff (1471-1505).¹⁴³ De kruisiging had plaatsgevonden op de Calvarieberg of Golgotha. Deze plaats werd vervolgens bekroond met het gebouwencomplex van de Heilig-Grafkerk waar de gelovige verschillende staties uit het lijdensverhaal van Christus kon bezoeken.

De plaatsen waar Christus had gelopen en zijn passie had beleefd, trokken al vanaf de vroegchristelijke tijd bezoekers naar Jeruzalem.¹⁴⁴ “Intremus in tabernacula eius adoremus scabillum pedum eius”, roept de auteur van Psalm 131 (vers 7). Geparafraseerd luidt de tekst: “Laten we Gods tempel binnengaan en de plaats vereren waar zijn voeten stonden.” Teruggrijpend op de tekst van deze psalm schrijft bisschop Paulinus van Nola (ca. 354-431): “Geen ander gevoel trekt de mensen naar Jeruzalem dan het verlangen om de plaatsen waar Christus lichamelijk tegenwoordig was, te zien en aan te raken, en om uit hun eigen ervaring te kunnen zeggen: We zijn zijn tabernakel binnengetreten en hebben de plaatsen vereerd waar zijn voeten stonden.”¹⁴⁵ Vanwege de wens om letterlijk in Gods voetsporen te treden, bleef Jeruzalem een geliefde bestemming, ook in de late Middeleeuwen. De navolging van Christus bracht de pelgrim dichterbij God.

De cultus van heiligen en de daarbijkomende verspreiding van relieken deden het aantal christelijke pilgrimsplaatsen snel toenemen. Rome als tweede centrum van de christelijke wereld deed voor Jeruzalem nauwelijks onder. Daar bevonden zich de graven van de belangrijkste apostelen Petrus en Paulus.¹⁴⁶ In de Eeuwige Stad waren bovendien talloze Christusreliken aanwezig, verdeeld over verschillende kerken. In de bijzonder rijke collectie van relieken in de Santa Croce bijvoorbeeld bevonden zich onder andere de nagels waarmee Christus aan het kruis genageld zou zijn, ampullen met zijn bloed, de spons waarmee de Romeinse soldaten hem azijn te drinken hadden gegeven, doornen uit de doornenkroon en een fragment van de *titulus* met het gedeeltelijk bewaarde opschrift Ihesus Nazarenus Rex Iudeorum. De relieken werden bewaard in een kapel, genaamd Jeruzalem, waar pilgrims evenveel aflaten konden verdienen als een bedevaart naar het Heilig Land opleverde.¹⁴⁷ Vanaf 1297 bewaarde men bovendien in de Sint-Pieter de vermaarde zweetdoek waarop Christus een afdruk van zijn gelaat had achtergelaten: de *Vera Icon* (zie ook hoofdstuk 4,

¹⁴³ Letts (1967): 175 en 202. Ook de Brugse pelgrim Anselm Adornes beweert dat de Heilig-Grafkerk op de heiligste plek op aarde is gebouwd. Heers en De Groer (1978): 262-263.

¹⁴⁴ Voor de vroegchristelijke verering van de heilige plaatsen in Jeruzalem, zie bijvoorbeeld Morris (2005): 7-13.

¹⁴⁵ Paulinus van Nola, *Epistulae*, epist. 49, par. 14, in: CSEL 29 (De Hartel, 1894, tweede druk 1999): 402: “non enim alter affectus homines ad Hierosolymam rapit, nisi [ut] loca, in quibus corporaliter praesens fuit Christus, uideant atque contingant possint que et de suo fructu edicere: introiimus in tabernacula eius et adorauimus ubi steterunt pedes eius.” Zie ook Dyas (2001): 65 voor een Engelse vertaling. De frase “waar zijn voeten stonden”, wordt ook later hergebruikt. Morris (2005): 247.

¹⁴⁶ Miedema (2001): 185.

¹⁴⁷ Miedema (2001): 127-145 en 147.

vooral pp. 156-157).¹⁴⁸ Via een vaste route langs de belangrijkste kerken, de staties langs een alternatieve *via dolorosa*, kon de pelgrim momenten tijdens de lijdensweg van Christus overdenken. De plaatsen die rechtstreeks naar Jeruzalem verwezen, zoals de Jeruzalemkapel in de Santa Croce en Akeldama (of bloedakker) in de Sint-Pieter, en de talloze passierelieken maakten Rome tot een spiegel van het Heilig Land en zo van het hemelse Jeruzalem.¹⁴⁹

De grote verspreiding van relieken door mensenhanden of goddelijk ingrijpen maakte het de gelovige mogelijk om een heilige te bezoeken op een plaats waar deze niet was gestorven. De heilige Catharina bijvoorbeeld was ter dood gebracht in Alexandrië, maar haar lichaam was op de berg Sinai. De stoffelijke resten van de apostel Jacobus Maior bevonden zich in Galicië in het noordwesten van Spanje, terwijl de heilige gemarteld was in Jeruzalem. De heilige bisschop Nicolaas die geleefd had in Myra, werd sinds 1087 vereerd in Bari en vanaf de twaalfde of dertiende eeuw bovendien in Saint-Nicolas-de Port waar een relik van het vingerkootje van de heilige werd bewaard en vereerd. In Midden-Europa bevonden zich bedevaartplaatsen die de populariteit van de grote pelgrimsoorden Jeruzalem, Rome en Santiago evenaarden. Met name Aken, Keulen en Canterbury genoten een grote bekendheid en pelgrims trokken erheen vanuit de hele christelijke wereld. De belangrijkste attracties in de drie laatstgenoemde plaatsen waren respectievelijk (onder andere) het kraamhemd van Maria, de relieken van de Drie Koningen die Christus als eerste na zijn geboorte hadden vereerd en de relieken van bisschop Thomas Becket die in 1170 was vermoord en al in 1173 heilig was verklaard. Ook voor heilige plaatsen met betrekking tot het lijden van Christus kon men in de buurt terecht.¹⁵⁰ De gelovige kon zich richten tot talloze kleinere bedevaartsoorden in de directe omgeving die slechts een lokale uitstraling hadden. De laatmiddeleeuwse wereld was ermee doorregen.

In de periode die voorafging aan de Reformatie, toen de populariteit van bedevaarten groeide, evenals de kritiek op het fenomeen, nam de hoeveelheid kleine pelgrimsplaatsen alleen maar toe. Sterker nog, mensen hoefden soms hun eigen dorp niet eens te verlaten. Aflaatkramers trokken met relieken door de streek om geld te verzamelen. Vanaf het begin van de veertiende eeuw reisden er bijvoorbeeld questeerders rond met enkele van de relieken uit de abdij van Saint-Hubert in de Ardennen om de gelovigen de kans te geven de cultusobjecten aan te raken en de bijbehorende aflaat te verwerven.¹⁵¹ Zo zamelden ze geld in voor de abdij, terwijl de gelovigen konden meeprofiten van de positieve uitwerking van de geheiligde voorwerpen. Een andere processie, namelijk de ommegang van Haspegauw, kwam tot stand rondom het Mariaschrijn uit Waver. Een edelsmid in Brussel moest een nieuw schrijn maken voor de Mariarelieken van Waver en gedurende de periode dat

¹⁴⁸ Wolf (1998): 166-174 en Wolf (1999). Zie ook Miedema (2001): 326-327

¹⁴⁹ Het aramese woord Akeldama dat bloedgrond of bloedakker betekent, was het land dat werd gekocht voor de dertig zilverlingen die Judas had gekregen om Christus te verraden (Hand. 1:19). Zie Van Herwaarden (2005): 65, Miedema (2001): 365-367 en Miedema (1998): 81-84.

¹⁵⁰ Relieken en verwijzingen naar het lijdensverhaal, zoals stukjes van het kruis en Heilig-Grafkapellen, waren alomtegenwoordig. Zie bijvoorbeeld Morris (2005): 128-133 en 223-229.

¹⁵¹ Eekhof (1909): 44-45 en Vroom (1993). Voor andere ommegangen met schrijnen, zie ook Signori (1995): 100, n. 6.

de relieken in de smidse waren, brak de pest uit in de stad.¹⁵² De zieken die zich tot Maria van Waver wendden, genazen terstond. Ter vertroosting werd het schrijn in de Sint-Nicolaaskerk te Brussel opgesteld. Een jaar later, in 1153, gebeurde hetzelfde. De pest brak uit op Paasdag in Rosière en de volgende dag in Brussel en op vele andere plaatsen in Brabant. Steeds wanneer het schrijn naar het betreffende dorp was gedragen, stopte de besmetting.¹⁵³ Dit leidde tot de instelling van de jaarlijkse processie die van de Sint-Nicolaaskerk te Brussel naar Waver voerde.

Maria wier populariteit gedurende de Middeleeuwen alleen maar was gegroeid, was bij pelgrims uitermate geliefd.¹⁵⁴ Een gelovige die Maria wilde eren, kon natuurlijk naar het Heilig Land om de plaatsen te bezoeken waar Maria had geleefd, zoals de bedevaartganger in het mirakelverhaal waarmee dit hoofdstuk aanving. Ook in Rome konden pelgrims terecht. Veroordeelden die door de Grote Raad van Mechelen op strafbedevaart naar Rome werden gestuurd, bezochten daar “Saint Pierre et Saint [sic] Paul ... et Sainte Marie”.¹⁵⁵ De belangrijkste Mariale kerk van Rome was de basiliek van Santa Maria Maggiore waar een grote hoeveelheid relieken van de Maagd werd bewaard.¹⁵⁶ Van de Sancta Maria ad Martyres of ‘Rotunda’, gesitueerd in het Pantheon dat vanaf 609 gewijd was aan Maria en alle martelaren, zijn pelgrims-tokens teruggevonden over de hele Westeuropese wereld, tot in Scandinavië toe.¹⁵⁷

Op de route naar Santiago de Compostela waar pelgrims de relieken van de apostel Jacobus Maior konden vereren, ontstonden in de loop der tijd belangrijke Mariaculten, zoals die van Rocamadour en Le Puy. Niet te overschatten in aanzien en betekenis zijn daarnaast Noordeperepere bedevaartplaatsen zoals Aken, Halle en Boulogne-sur-Mer. In Aken was, zoals gezegd, het kraamkleed van Maria de grootste trekpleister. Verder stond er een Mariabeeld opgesteld, de ‘Maria Aquensis’, dat genezingen en andere mirakelen bewerkstelligde. Het eveneens wonderdadige Mariabeeld van Halle had aan de heilige Elizabeth van Thüringen toebehoord en was via haar familie in Halle terechtgekomen. De herkomst van het mirakelbeeld van Boulogne was een groot mysterie, wat alleen maar aan de aura van wonderlijkheid bijdroeg. Het beeld had zich op een schip zonder bemanning naar de Franse havenstad weten te laven. Naast de talrijke prestigieuze pelgrimsoorden waren er honderden, misschien wel duizenden Mariaculten met een lokale uitstraling. Maria was overal.¹⁵⁸

¹⁵² Van Opstal (1665): 77-89 en 155-213.

¹⁵³ Volgens Schoutens ging het om wel tachtig verschillende dorpen in vier weken tijd. Schoutens (1877)a: 124.

¹⁵⁴ Volgens Richard Kieckhefer waren er onder de belangrijkste schrijnen van de christelijke wereld geen Mariaheilgdommen van naam. “Marian shrines tended to be local and of lesser significance.” Kieckhefer (1988): 90. Het tegendeel is waar. Mariaculten waren zeker niet van ondergeschikt belang, zoals Kieckhefer suggereert.

¹⁵⁵ Van Herwaarden (1978): 617.

¹⁵⁶ Miedema (2001): 259-295.

¹⁵⁷ Andersson (1989): 125, nr. 4. Ook zijn er exemplaren gevonden in Londen, Zierikzee en Rotterdam. Zie Spencer (1998): 253, nr. 254e, Rome (1999): 347-348, nrs. 115 en 116 en Van Beuningen, Koldewij en Kicken (2001): 342, nrs. 1424 en 1425. Bovendien is er een exemplaar in het Museo del Collegio Teutonico in Vaticaanstad. Dit exemplaar werd waarschijnlijk gevonden in (de buurt van) Rome, maar over de herkomst is helaas niets bekend. Utrecht (1962): 126, nr. 172.

¹⁵⁸ Men hoeft alleen maar de naslagwerken over Mariabedevaartculten te consulteren om een idee te krijgen van de grote hoeveelheid pelgrimsplaatsen die aan haar waren gewijd in de late Middeleeuwen. Voor de Nederlanden, zie bijvoorbeeld Margry en Caspers (1997-2004), Schoutens (1877)a, idem (1877)b, idem (1878)a, idem (1878)b, en Kronenburg en Scheepers (1904-31). Voor Frankrijk, zie Drochon (1890).

‘Primaire’ relieken, de lichamelijke resten van de heilige, waren bij voorkeur de focus van de aandacht van pelgrims. Omdat Maria na haar overlijden met lichaam en ziel ten hemel was opgenomen, waren van haar echter nauwelijks corporele relieken op aarde achtergebleven. Een voorbeeld van een primair Mariareliek is de melk die het bewijs was van haar moederschap, bijvoorbeeld in de Santa Maria Maggiore in Rome, de Sainte Chapelle te Parijs en het Engelse Walsingham.¹⁵⁹ Groter in getal waren de secundaire relieken van Maria: objecten die met haar in aanraking waren geweest, zoals gewaden die zij op cruciale momenten in haar leven had gedragen (bijvoorbeeld het kraamkleed in Aken en de gordels in Maastricht en Prato). Het huis waar Gabriël haar tijdens de Annunciatie had toegesproken, was door engelen opgepakt en naar Loreto verplaatst en kon daar door pelgrims worden bezocht. Bovendien stond in Walsingham een replica van deze woning waarvan de exacte afmetingen tijdens opeenvolgende visioenen aan de adellijke dame Richeldis waren geopenbaard.¹⁶⁰ De meeste Mariaculten, zoals Rocamadour en Le Puy, Halle en Boulogne, concentreerden zich echter rond een miraculeus houten beeld. Ook iconen met de beeltenis van Maria die geschilderd zouden zijn door de evangelist Lucas, bijvoorbeeld in Rome en Regensburg, werden geacht miraculeus te zijn (zie hoofdstuk 5, p. 230).

Behalve Christus en Maria konden apostelen en heiligen het middelpunt zijn van een cultus waar pelgrims op af kwamen. Zoals gezegd, trokken pelgrims naar Rome voor de graven van de apostelen Petrus en Paulus. In Santiago werden de relieken van Jacobus bewaard die talloze pelgrims naar de Spaanse stad trokken. Ook heiligenbeelden konden pelgrimsstromen op gang brengen. Net als met de relieken kon de heilige immers in direct contact staan met zijn afbeelding. Jacobus de Voragine vertelt in zijn *Legenda Aurea* een illustratief mirakelverhaal van de heilige Nicolaas.¹⁶¹ Een Jood bezat een Nicolaasbeeld dat hij verantwoordelijk hield voor zijn huis en haard. Toen dieven in zijn afwezigheid inbraken en alles ontvreemden behalve het beeld, koelde de Jood zijn woede op de sculptuur. Op dat moment verscheen de heilige Nicolaas aan de dieven die de buit aan het verdelen waren en hij liet zien hoe bont en blauw zijn lichaam was. De heilige beval de boeven om de gestolen waar onmiddellijk terug te brengen naar de rechtmatige eigenaar. Toen de dieven leerden dat het de heilige Nicolaas was die hen dit beval, renden zij terug naar het huis van de Jood en gaven deze alles terug.

Ten laatste konden eucharistische wonderen bedevaartcultussen aanwakkeren, zoals in Gottsbüren (1331), Amsterdam (1345) en Wilsnack (1383).¹⁶² In de elfde eeuw was de discussie op gang gekomen over de Transsubstantiatie, de verandering van het brood en de wijn in het lichaam en bloed van Christus tijdens de Eucharistie op het moment van de consecratie.¹⁶³ In de mirakelverzameling van Caesarius van

¹⁵⁹ Miedema (2001): 266, Leniaud en Perrot (1991): 56-57, Marks en Williamson (2003): 434, nr. 324f en Spencer (1980): 14, nr. 33. Zie ook Viaene (1982): 198.

¹⁶⁰ Voor Loreto, zie onder andere Grimaldi (2001). Voor Walsingham, zie Spencer (1998): 135-148.

¹⁶¹ *Legenda Aurea*, in: Ryan (1995) I: 35-36.

¹⁶² Gottsbüren was geen mirakel in strikte zin, maar een hostieschending. Van Herwaarden (2005): 25, Caspers (1992), vooral pp. 231-238 en Snoek (1989), vooral 321-359. Voor de contemporaine discussie rond hostiemirakelen, zie ook Bynum (2006): 214-125.

¹⁶³ Caspers (1992): 13-32.

Heisterbach is een mirakelverhaal opgenomen over een hostiewonder dat zich rond 1222 afspeelde in Meerssen.¹⁶⁴ Tijdens de eredienst stroomden bloed en water uit de hostie. De kardinaal-bisschop van Porto en legaat van de Apostolische stoel bevestigde dat het inderdaad om bloed ging. De mirakelen van hosties die bloedden of onaangetast bleven door het vuur, waren een bevestiging van de goddelijke tegenwoordigheid. De hostie had een wonderkracht die maar moeilijk van die van relieken te onderscheiden was.

De pelgrims

In het jaar 1471 maakte jonkheer Filips van Kleef uit Dijon een bedevaart om Maria van Halle dank te zeggen.¹⁶⁵ Kort tevoren hadden de Fransen de edelman die de troepen van keizer Maximiliaan I aanvoerde, gevangen genomen. Filips werd opgesloten in een hoge toren in Vaucouleurs in Lotharingen. De borgsom was zo hoog dat deze de middelen van de jonge edelman ver oversteeg en hij zag zijn kansen om vrij te komen, snel vervliegen. Vervolgens viel Filips in een diepe slaap. Hij droomde dat hij op de trappen van de Mariakapel te Halle lag en tot de Maagd bad tot zij hem verlossing beloofde. Toen hij ontwaakte, gebruikte hij het bot van een os dat van een van zijn maaltijden resteerde, om zijn ketens door te vijlen. Van zijn kleding knoopte hij een koord en zo wist hij uit de hoge toren te ontsnappen. Erkentelijk voor zijn verlossing reisde hij meteen af naar Halle.

Iedereen die er fysiek toe in staat was en niet aan zijn woonplaats gebonden, kon een bedevaart ondernemen. Uiteraard kwamen veel figuren uit de onderlaag van de bevolking af op de relieken en mirakelbeelden; zij maakten immers een overweldigend deel uit van de middeleeuwse maatschappij. De hooggeplaatsten bleven zeker niet weg, zoals al bleek uit het mirakelverhaal rond de ontsnapping van Filips van Kleef uit Vaucouleurs.¹⁶⁶ Een ander voorbeeld van een vooraanstaande pelgrim is de ridder uit het graafschap Henegouwen die de heilige Lodewijk in Saint-Denis bezocht vanwege geheugenverlies.¹⁶⁷

Armen en rijken, mannen en vrouwen, (seculiere) geestelijken en leken, iedereen kon op bedevaart. In mirakelboeken werden de wonderen opgetekend die in een pelgrimsplaats gebeurden, vaak met korte informatie over de pelgrim aan wie een gunst werd verleend. De verhalen zijn waarschijnlijk niet representatief in de exacte verdeling van de sociale groepen die een bedevaartsoord bezochten. Toch kan er uit de mirakelen wel het een en ander worden afgeleid. Alle rangen en standen worden genoemd, van elite tot bedelaars en van geestelijken tot leken. De gangbare gedachte dat vooral mannen op bedevaart gingen, blijkt ongenueanceerd,

¹⁶⁴ Van Moolenbroek (1999): 251-252.

¹⁶⁵ Lipsius (1604): 60-62. Volgens de schrijver van *De pelgrim van Halle* gebeurde dit wonder in het jaar 1472. Poirters (1657): 35-39. Filips van Kleef, heer van Ravenstein (1456-1528), was pas militair opperbevelhebber van Frans-Vlaanderen onder keizer Maximiliaan I vanaf 1477. Over Filips van Kleef, zie Haemers, Van Hoorebeeck en Wijsman (2007).

¹⁶⁶ Voor welgestelde pelgrims, zie ook Farmer (2002): 52-60 en Nilson (1999): 119-122.

¹⁶⁷ De Saint-Pathus (1932): 41-45.

ook al werd het vrouwen soms afgeraden.¹⁶⁸ Wat betreft grootscheepse pelgrimages naar vergelegen plaatsen zal het aantal mannen inderdaad groter geweest zijn. Het was voor vrouwen echter zeker niet verboden om op pelgrimage te gaan. Sterker nog, in mirakelboeken worden vrouwen zelfs geregeld genoemd.

De meeste bedevaartplaatsen hadden een overwegend lokale of regionale uitstraling en trokken vooral mensen uit de omgeving. Binnen het grote aanbod van cultusoornden in de buurt bepaalden praktische overwegingen soms de keuze om een bedevaartplaats te bezoeken. Bij kwalen of gevaarlijke situaties kon men zich richten tot een heilige met een specialisatie. De heilige Cornelius had de gave om mensen te genezen van epilepsie. Zo luidt een aanbeveling in het mirakelboek van Ninove dat mensen die lijden aan de ziekte van Cornelius, “elk jaar [moeten] komen naar de reliquieën van Sint Cornelius van Ninove, of hun offeranden moeten sturen al naar gelang hun staat en devotie.”¹⁶⁹ Cunera die met een doek gewurgd was, genas vooral keelklachten. De heilige Hubertus legde zich toe op hondsdelheid en veeziektes. De overste van het klooster Vrouwenpark stuurde in 1587 Catlijn Bodden op bedevaart naar Wakkerzeel, een Hubertusoord in Brabant, om daar te offeren voor de paarden die door ziekte waren getroffen.¹⁷⁰ Toen de kapitein van zijn lijfwacht door een dulle hond werd gebeten, stuurde graaf Karel de Stoute (1433-1477), de latere hertog van Bourgondië, hem op pelgrimage naar Saint-Hubert in de Ardennen.¹⁷¹

Diana Webb suggereert dat cultusplaatsen op korte afstand vooral bezocht werden voor een oplossing van praktische problemen, terwijl de langeafstandspelgrimage vooral geassocieerd werd “with the quest for a special devotional experience”.¹⁷² Een studie van het *Liber Sancti Jacobi* waarin enkele wonderen zijn opgeschreven die zich in Santiago de Compostela afspeelden, leert echter dat ook een ver en gerenommeerd bedevaartsoord bezocht werd in de hoop op genezing. Zo vond de edelman Guibert uit Bourgondië die al veertien jaar verlamd was, genezing in de kathedraal van de apostel na een bedevaart naar Galicië.¹⁷³ Maar de belangrijkste reden om een heilige te bezoeken, dichtbij of ver weg, was natuurlijk de hoop op voorspraak. Het ontelbare aantal bedevaartplaatsen van Maria weerspiegelde het belang dat aan haar werd toegekend als middelares. De tocht naar de bedevaartplaats verzekerde, zo hoopte de pelgrim althans, de voorspraak van de heilige en steunde de gelovige gedurende diens tocht naar het hemelse Jeruzalem.

- ¹⁶⁸ Arnold (2005): 100: “The majority of pilgrims were young men, who had the time, fitness and freedom to undertake them”. Zie Heene (2002): 19-37. Uit verschillende mirakelboeken blijkt dat vrouwen net zo goed vertegenwoordigd waren. Zie bijvoorbeeld Farmer (2002): 21, Bastiaensens (1995): 118-123, Verhoeven (1992): 135-137. Met betrekking tot de rol van vrouwen haalt Christine Peters de cultus van Hendrik VI te Westminster aan. De heilige werd aangeroepen om kinderen weer tot leven te wekken. Het waren vaak de moeders die de rituelen uitvoerden. “...it reflected the association of women with the rites surrounding birth and death.” Peters (2003): 17. Ook Inge Bastiaensens bevestigt dat vooral moeders geloften deden en bedevaarten ondernamen ten behoeve van hun kind(eren). Bastiaensens (1995): 122-123.
- ¹⁶⁹ De tekst is in de vijftiende eeuw toegevoegd aan het oudere *Liber Miraculorum* en bevat de voorschriften bedoeld voor de epilepsielijders die in Ninove genezing kwamen zoeken. Rockwell (1925): 71 en de recente transcriptie van Bijsterveld en Van de Perre (2001): 168. “Sy moeten alle jaere commen voor de weerdeghe reliquien van sente Cornelis bij Nienve, of senden haer offerande nae haeren staet ende devotie”.
- ¹⁷⁰ Rijksarchief Leuven, kerkelijke archieven van Vlaams-Brabant 9959, f. 80r. Met de vriendelijke medewerking van Bart Minnen die zijn aantekeningen over Vrouwenpark deelde.
- ¹⁷¹ Archives du Nord de Lille, ADN B 3661, f. 83v, zoals geciteerd in Van der Velden (2001): 238. Voor andere voorbeelden van heiligen met hun specialismen, zie ook Snoek (1989): 340-341.
- ¹⁷² Webb (2002): xiii.
- ¹⁷³ Madou (1991): 43-44, mirakel XXI en Gerson (1998) I: 81.

Bedevaartpraktijk

Aan het vertrek van de pelgrim ging een uitvoerig ritueel vooraf. Hij liet bijvoorbeeld zijn staf en tas, de vaste attributen van elke pelgrim, zegenen om zo een goede reis af te dwingen (afb. 6).¹⁷⁴ Voor kortere reizen was een dergelijk ritueel niet nodig. Immers, pelgrimages over een korte afstand hoorden veel meer bij de dagelijkse praktijk dan een verre reis naar bijvoorbeeld Santiago, Rome of Jeruzalem. De ver reizende pelgrim verwijderde zich van alles wat hem bekend was, *ad limina*, naar de drempel van een andere wereld. De Romepelgrim begaf zich bijvoorbeeld *ad limina apostolorum*, maar ook voor andere cultusoornden werd deze terminologie gebruikt, bijvoorbeeld *ad beati Iacobi limina* of *ad limina sanctorum*.¹⁷⁵ Een dergelijke tocht bracht gevaren met zich mee en een goede voorbereiding was geen overbodige luxe.

De pelgrim trad gedurende zijn reis als het ware toe tot een geestelijke orde. Hij trok zich immers terug uit wereldse zaken om zich een tijd lang aan God te wijden. Zijn kleding en attributen vertegenwoordigden de heilige status van de pelgrim. Zo smeekte de Fransman Guibert zijn onrechtvaardige meester die hem in een vlaag van uitzinnige jaloezie gevangen had genomen en zijn ogen uit zou klauwen, dat hij hem zou ontzien. Hij had immers juist Conques bezocht en droeg de “heilige kleding van een pelgrim”.¹⁷⁶ In de pelgrimsgids voor Santiago de Compostela staat zelfs beschreven hoe lieden die pelgrims brood en aalmoezen weigeren, onmiddellijk gestraft worden: “Om die reden moet iedereen weten, dat de pelgrims van Jacobus, hetzij armoedig hetzij rijk, recht hebben op gastvrijheid en een zorgvuldige behandeling.”¹⁷⁷

Met het naderen van het cultuscentrum vond een sublimering van de religieuze ervaring plaats. Voordat de pelgrim zijn bestemming bereikte, diende hij bijvoorbeeld te biechten, zodat hij in een staat van genade het bedevaartsoord zou binnentreden. Eenmaal op de plaats van bestemming aangekomen, waren er enkele activiteiten die de pelgrim kon ondernemen. Zo kon hij een mis bijwonen, bidden voor het cultusobject, kaarsen opsteken en een gift doen.¹⁷⁸ In de hoop op of als dank voor genezing of een andere bewezen gunst schonk de pelgrim een ex-voto. Vaak kreeg het votiefgeschenk een plaats in de kapel van de heilige tot wie de gelovige zich had gericht. Meestal had de gift een vorm of gewicht dat op de een of andere wijze aan de pelgrim was gerelateerd. Overlevenden van schipbreuk schonken bijvoorbeeld een scheepje in was of in zilver. Mensen die genezen waren van een ziekte, schonken hun gewicht in graan of een andere materie. Kreupelen gaven een been of krukken in was of zilver. Een pelgrim kon ook schenkingen doen van voorwerpen die voor dit doel waren meegenomen, zoals juwelen en goud. Tot slot deed de pelgrim een financiële bijdrage in het offerblok, hetzij op het altaar, hetzij bij het schrijn. Een offerande was een vast onderdeel van de bedevaart. De vrouw van de hertog Filips de Stoute van Bourgondië, Margareta van Male (1350-1405), deed “haar offeranden in de kerk van Saint-Denis te Vergi waar zij op

¹⁷⁴ Koldewey (2006): 69-70, Rome (1999): 308, Boeren (1962): 31 en Franz (1909) II: 271-289.

¹⁷⁵ Gerson (1998) I: 79 en Franz (1909) II: 278-282. Een Engelse dienst voor de pelgrim in een missaal voor gebruik van Salisbury bevat de zin: “Receive this scrip ... that thou mayest be found worthy ... to reach in safety the threshold of the saints.” Dyas (2001): 194.

¹⁷⁶ Sheingorn (1995): 44.

¹⁷⁷ Viellard (1963): 122-125 en Gerson (1998) II: 88-89.

¹⁷⁸ Voor een heldere beschrijving van de activiteiten van pelgrims op de cultuslocatie, zie Nilson (1999): 95-122.

Afb. 6 Kleine miniatuur met de wijding van de staf en de tas van de pelgrims in een Romeins pontificaal, Frans, eind vijftiende eeuw, 410 x 290 mm. Lyon, Bibliothèque municipale, Ms 565, kol. 175 bis.

bedevaart was geweest” op 23 november 1372.¹⁷⁹ Ook haar achterkleinzoon Karel de Stoute (1433-1477) die in 1467 hertog van Bourgondië werd, deed trouw een offerande na elke bedevaart die hij ondernam.¹⁸⁰

Het hoogtepunt van een bedevaart was ongetwijfeld de *ostensio reliquiarum*, als de relieken werden getoond aan de pelgrimsmenigte.¹⁸¹ Mensenmassa's stroomden samen om de uitgestalde relieken te zien en deelachtig te worden aan de genade die van de objecten uitging. Via de ogen drukte datgene dat werd aanschouwd, zich rechtstreeks af in het hart.¹⁸² Door oogcontact geloofden en hoopten de pelgrims dat iets van de kracht van de reliek over hen zou uitstralen en zich zou doen gelden. Een vrouw uit Saint-Robert die last van vermoeidheidsverschijnselen had, genas nadat zij het lichaam van de heilige Claudius in Saint-Claude aanraakte “met haar mond en haar ogen”.¹⁸³ Het verlangen naar devotionele aanschouwing sloeg in de late

¹⁷⁹ Petit (1888): 490. “A madame la duchesse, pour faire ses offrandes à l'esglise de Saint Denis à Vergi où elle fut en pelerinage le xxiie jour de ce mois [sic: november 1372].”

¹⁸⁰ Van der Velden (2001): 234-235.

¹⁸¹ Mayer (1938): 247-248. Voor de verschillende soorten van reliektioningen, openbaar of besloten, en de bijbehorende rituelen, zie Boeren (1962): 62-68.

¹⁸² Saenger (1985): 251.

¹⁸³ Benoit (1890-92) I: 529.

Middeleeuwen vaak om in een ware aanschouwingsdrang, een verlangen om zoveel mogelijk te zien en zo dicht bij de relieken te komen als maar mogelijk was.¹⁸⁴ Bovendien waren vaak aflaten gekoppeld aan de aanschouwing van de relieken waardoor het verlangen van de pelgrims om bij de *ostensio* aanwezig te zijn, verder toenam. De abdij van Westminster betaalde in 1364-65 geld aan een monnik voor een reis naar Londen om de aflaat te verkrijgen op de dag van de relieken en de heilige Petrus, dat wil zeggen de dag waarop de relieken werden getoond.¹⁸⁵ In het Maas-Rijngebied werden de reliektoningen van Aken, Keulen, Kornelimünster en Maastricht zo op elkaar afgestemd dat de pelgrims niets hoefden te missen, als zij steeds op het juiste moment weer verder trokken.¹⁸⁶ Ook hier waren hoge aflaten te verdienen.

Een groots georganiseerde reliektoning hield beperkingen in. Het was niet voor iedereen weggelegd om de relieken te zien. Jubelvaarten kende een *turnus* die kon variëren van drie tot honderd jaar wat de exclusiviteit ervan sterk vergrootte. De heiligdomsvaart van Aken bijvoorbeeld vond vanaf 1349 eens in de zeven jaar plaats.¹⁸⁷ Zelfs voor de mensen die de financiële en lichamelijke mogelijkheden hadden om de reis te ondernemen, bleef het contact vaak beperkt tot aanschouwing. Fysieke aanraking van de relieken behoorde niet tot de mogelijkheden, omdat de pelgrimsmassa's te groot waren, de relieken te kostbaar en het gevaar van beschadiging te groot. Om die reden had het Vierde Concilie van Lateranen in 1215 iedere toning van relieken buiten de reliekhouders verboden.¹⁸⁸ Ook direct contact met de reliekhouders was niet mogelijk tijdens de *ostensio*; de toning gebeurde op een afstand. Alleen voor voorname personen, vaak uitsluitend vorstelijke pelgrims, maakte men een uitzondering met een private toning.

Vanwege de exclusiviteit van de gebeurtenis ging de *ostensio* vaak gepaard met heftige emoties. Philippe de Vigneulle uit Metz beschreef de toning van de relieken tijdens zijn aanwezigheid in Aken. Om zeven uur in de ochtend werd daar het kraamkleed van Maria uitgesteld. De prelaten "lieten het [kraamkleed] van verre zakken buiten de genoemde galerijen over een draperie van goud voor het zicht van eenieder en vervolgens zou u zeggen dat de hele wereld trilde vanwege het grote lawaai van de hoorns en van het geschreeuw van de mannen en vrouwen die riepen om genade en er was geen mens wiens haren niet te berge rezen en bij wie geen tranen in de ogen sprongen."¹⁸⁹ De beladenheid van het moment wakkerde de emoties aan. Het ritueel van de *ostensio* maakte het heilige present. In de aanschouwing werd direct contact gelegd met het goddelijke, werd men deelachtig aan de krachten die uitstraalden over de omstanders.

De roep om genade ter verkrijging van het heil, gesterkt door de nabijheid van

¹⁸⁴ Voor het belang van aanschouwing tijdens de bedevaart, zie Lentjes (2006): 360-373, Kammel (2000): 18, Scribner (1990): 15 en Mayer (1938): 241. Om het geloof aan de krachten die van de heiligdommen uitgingen, te formuleren, introduceert Mayer naast 'devotionale Schau' de term 'magische Schau'.

¹⁸⁵ Nilson (1999): 114. Ook de aflaat van de Romeinse bedevaart was verbonden aan het zien van het *sudarium*, de doek van Veronica. Viaene (1982): 11-12.

¹⁸⁶ Boeren (1962): 160-162. In het Geraardsbergse handschrift worden de aflaten beschreven die met de gecombineerde bedevaart te verdienen zijn. Zie Govers en Kienhorst (1994): 90-93.

¹⁸⁷ Boeren (1962): 72-73.

¹⁸⁸ Boeren (1962): 64.

¹⁸⁹ Michelant (1852): 176. "Et adoncque les prélas prennent la dite chemise ... et l'etendent tout du loing au dehors des dites aillées sus ung aultre drap d'or, à la vue d'ung chacun et adoncque vous diriez que tout le monde tremble du grant bruit des cornets et du cri des hommes et femmes qui crient miséricorde et n'y ait homme que les cheveux ne luy dressent en la teste et que les laïrmes ne viengnent à l'euil."

God, kenmerkte ook de *ostensio* in andere plaatsen. Een vergelijkbare situatie wordt beschreven in een handschrift uit de tweede helft van de vijftiende eeuw met de aflaten die in Rome te verdienen zijn. Als de doek van Veronica getoond wordt, “so wirt ein unausprechenlichs andechtiges geschrey von den walhen mit lawter stim also: misericordia, misericordia.”¹⁹⁰ Ook de eerder genoemde pelgrim Arnold von Harff die behalve Jeruzalem ook Rome bezocht tussen 1496 en 1499, beschrijft de mensenmassa die schreeuwde om Gods barmhartigheid bij het zien van de relieken.¹⁹¹

In de roep om de heilbrengende genade weerspiegelde de aardse *ostensio* het verlangen naar contact met het hiernamaals. Niet voor niets vonden de meeste reliektioningen plaats vanaf een verhoogde plek.¹⁹² Zo werd de band van de relieken die immers in direct contact stonden met de heiligen in het hemels paradijs, met het goddelijke benadrukt. De tocht naar een relik of beeltenis die in nauwe verbinding stond met de heilige in het paradijs, herinnerde de pelgrim aan zijn ultieme bestemming: het hemelse Jeruzalem. In het bijzonder de toning van Gods gelaat, afgedrukt op de doek van Veronica, bracht de confrontatie met de Schepper in herinnering. Na zijn overlijden zou de gelovige voor het aangezicht van God verschijnen en dan zou God zijn gelaat toekeren of afwenden. Als God het licht van zijn gelaat over de gelovige zou doen schijnen, zou deze deelachtig worden aan het heil. In het *zien* of *niet zien* lag Gods oordeel besloten (zie ook hoofdstuk 4 over de *Vera Icon*). De *ostensio* maakte het moment van confrontatie met God van ogenblikkelijk belang. Zoals in de blik van God de genade besloten lag, zo was ook in de aanschouwing van de relieken het heil aanwezig.

Bedevaartssouvenirs

Als tastbare herinnering aan de reis konden pelgrims een souvenir mee naar huis nemen.¹⁹³ Een houtsnede (afb. 7) toont taferelen uit het leven van Jacobus Maior (de eerste zeven scènes waarboven ‘S Jacobus’ staat geschreven) en een postuum mirakel (de acht laatste scènes). Het mirakelverhaal begint met een maaltijd en een overnachting in een herberg. De herbergier beschuldigt de zoon van een pelgrim-erend echtpaar van diefstal waarna de onschuldige jongeman wordt opgehangen. De eerste afbeelding van het laatste register toont de man en vrouw na hun terugkeer uit de Jakobsstad. Hier dragen zij een pelgrimsteken, een schelp, op hun hoed dat voorheen nog niet aanwezig was.¹⁹⁴ De prentsnijder greep het beeldelement aan om te laten zien dat de twee figuren Santiago inmiddels hadden bereikt en op de terugtocht waren, een essentieel aspect in het verhaal. Omdat de ouders hun vrome taak volbrachten, werden zij immers beloond en kwam hun gehangen zoon weer tot leven.

Mensen die een bedevaartplaats vaker bezochten, konden een insigne al op de heenreis aan hun kleding bevestigen, zoals de krijger Bernard uit het kasteel van Salignac (Périgord) die jaarlijks Sainte Foy bezocht. Volgens het mirakelverhaal

¹⁹⁰ Miedema (2001): 327.

¹⁹¹ Letts (1967): 42.

¹⁹² Zie ook Boeren (1962): 39-40.

¹⁹³ Onmisbare naslagwerken met betrekking tot insignes zijn Van Beuningen, Koldewij en Kicken (2001), Spencer (1998), Bruna (1996), Van Beuningen en Koldewij (1993), Van Heeringen, Koldewij en Gaalman (1988), Spencer (1980) en Forgeais (1862-66), vooral deel II: Enseignes de pèlerinage.

¹⁹⁴ Washington en Neurenberg (2005): 328-329, nr. 106.

waarin hij dankzij de maagdeilige bevrijd wordt uit een benarde situatie, bevestigde hij voor zijn jaarlijkse vertrek naar Conques een pelgrimsteken aan zijn tas.¹⁹⁵

De aanschaf van souvenirs was voor velen een vast onderdeel van het bezoek of de plaats nu ver weg of dichtbij gelegen was. Het aanbod was groot: spiegeltjes om de heilige kracht op te vangen en pelgrimstekens met een afbeelding van het vereerde. In de late Middeleeuwen kwamen daar nog rozenkransen, boekjes, vaantjes en prenten bij. Hoe groter de aantrekkingskracht van een cultus, des te meer pelgrims jaarlijks toestroomden en des te groter de vraag was naar bedevaartssouvenirs. Insignes werden massaal geproduceerd om aan de wensen tegemoet te komen.

De pelgrim droeg het insigne om anderen te laten zien waar hij was geweest of waar hij heen ging. Bovendien gaf het de pelgrim vrijgeleide en recht op vrijstellingen van tol. Zo kregen de pelgrims die het schrijn van de heilige Ninianus in Whithorn (Schotland) bezochten, daar volgens instructies uit 1427 te horen dat het dragen van pelgrimstekens hen beschermde tegen vijandelijke troepen.¹⁹⁶ Een Engelse pelgrim die in de veertiende eeuw in Cahors (Lot) was aangehouden, werd inderdaad in onmiddellijke vrijheid gesteld, toen hij een insigne uit Rocamadour liet zien.¹⁹⁷

Het pelgrimsteken had geen officiële status. Het insigne kon niet dienen als bewijs van een afgelegde bedevaart, zeker niet van een strafbedevaart die door een stedelijke of kerkelijke overheid aan een veroordeelde was opgelegd. De voltooiing kon alleen worden bewezen aan de hand van ondertekende documenten, zoals de “twee verzegelde brieven” die een man uit Keulen uit een Corneliusoord meenam.¹⁹⁸ Toch was het insigne voor de pelgrim een bekroning van zijn inspanningen en een onmisbaar sluitstuk van zijn tocht. In de *Tale of Beryn* – het anonieme vervolg op de *Canterbury Tales* – schrijft de auteur over pelgrims in Canterbury: “Toen kochten zij insignes, naar gewoonte en gebruik, want de burens moesten weten wie zij bezocht hadden.”¹⁹⁹ De reeds genoemde ridder Arnold von Harff schrijft over de pelgrimschelpen uit Santiago dat je ze voor de kerk kunt kopen, ze op je mantel kunt binden en dan kunt zeggen dat je daar bent geweest.²⁰⁰ Ook pelgrims uit Rome namen insignes van Petrus en Paulus mee “ter vermeerdering van de devotie en als bewijs van de voltooide reis”.²⁰¹ Ook al had het insigne geen officiële status, het was voor velen onlosmakelijk met de pelgrimstocht verbonden.

Bij terugkeer hield de pelgrim het insigne of de insignes niet noodzakelijk zelf. De pelgrim kon de tekens ook meenemen voor familie en vrienden. Hertog Filips

¹⁹⁵ Sheingorn (1995): 196.

¹⁹⁶ C.A. Raleigh Radford en G. Donaldson (1957). *Whithorn and Kirkcaldine. Ministry of Works Guide Book*. Edinburgh, zoals geciteerd in Spencer (1968): 147, n. 48 en Spencer (1998): 16.

¹⁹⁷ Grévy (1862): 120, Texier (1857): kol. 675 en Hucher (1853): 521.

¹⁹⁸ Lukkenaer (1946): 55, nr. 368. Waarschijnlijk gaat het hier om Kornelimünster in de buurt van Keulen. Voor de rol van bewijsbrieven bij een strafbedevaart, zie ook Van Herwaarden (1978): 16. Een bewijsstuk van een strafbedevaart naar 's-Gravenzande uit 1501 wordt bewaard in het Gemeentearchief Amsterdam, inv.nr. 005020000003_001.

¹⁹⁹ Bowers (1992): r. 171-172. “Then, as manere and custom is, signes there they boughte, For men of contre shuld know whom they had soughte.” Zie ook Nilson (1999): 115 en Spencer (1998): 15.

²⁰⁰ Letts (1967): 275.

²⁰¹ *Bullarium Vaticanum*, I: 82 (bul van Innocentius III (1198-1216)), zoals geciteerd in Rome (1999): 154. “Redditum quem de signis plumbeis sive stagneis Apostolorum Petri et Pauli imaginem prae se ferentibus, quibus eorum Limina visitantes in augmentum propriam devotionis et testimonium itineris consummati se ipsos insignunt...”

de Goede (1396-1467) bijvoorbeeld kocht insignes om uit te delen aan zijn hofhouding.²⁰² Voor de kerkfabriek of het klooster dat meestal de supervisie had over de verkoop van de insignes, betekende een grote distributie propaganda van de cultus. De zeventiende-eeuwse historicus Antoine Leroy beschrijft de talrijke insignes uit Boulogne-sur-Mer die pelgrims meebrachten “om hun devotie voor de Heilige Maagd te behouden en in anderen te inspireren”.²⁰³ Het kerkbestuur hoopte ongetwijfeld dat de verdere verspreiding voor meer bezoek aan het bedevaartsoord zou zorgen. Immers, een goed gepropageerd schrijn of beeld kon ‘wonderen’ doen voor de economie van een stad en de kas van de kerk. Met dat doel kon het kerkbestuur ook zelf insignes en propagandamateriaal verspreiden. In 1382 bezocht iemand vanuit ’s-Hertogenbosch het hof van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren

(1336-1404) in ’s-Gravenhage met “een bort daerop ghemalen stont de miracle van Onser Vrouwen beelde die daer is”.²⁰⁴ Ongetwijfeld was de bedoeling van een dergelijke bezoek om de bekendheid van de nog jonge bedevaartplaats te vergroten.

Het insigne was voor de pelgrim of begunstigde meer dan een souvenir; het was een object van devotie. De pelgrimstekens van Aardenburg werden vervaardigd “omme de deuotie vanden pilgreme”.²⁰⁵ Als het insigne of een ander souvenir in aanraking was geweest met het object van verering, werden er bovendien kwaad-afwerende en heilbrengende krachten aan het insigne toegekend. In Le Puy gaf een vrouw haar man een gordel en paternosters om er de relieken en het beeld van Maria mee aan te raken.²⁰⁶ Jonkheer Hans Waltheym (1422-1479) maakte in het jaar 1474 een bedevaart naar Saint-Maximin-la-Sainte-Baume waar hij gebedssnoeren en zilveren tekens kocht waarmee hij de relieken van Maria Magdalena beroerde.²⁰⁷

Afb. 7 Ingekleurde houtsneede met het leven van Jacobus en een postuum mirakel, Zuidoost, ca. 1460, 388 x 261 mm. Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, inv. nr. H 65.

²⁰² Zie bijvoorbeeld De Laborde (1849-52) II, 1: 181, nr. 5 en 231-232, nrs. 766-767 en Arnaud D'Agnel (1910): 286, nr. 853.

²⁰³ Antoine Leroy, zoals geciteerd in Rouyer (1851): 237. “... ce sont toutes ces anciennes images de N.-D., représentée dans un bateau, que les pèlerins remportoient avec eux, pour se conserver dans leur dévotion envers la Sainte Vierge que pour l'inspirer aux autres.”

²⁰⁴ Van Herwaarden (1995): 141. Het is denkbaar dat bij dergelijke gelegenheden een insigne van Maria werd geschonken of uitgereikt. De hofcultuur was er immers een van geschenken. Nijsten (2004): 336-342.

²⁰⁵ Vorsterman van Oyen (1889): 68.

²⁰⁶ Lightbown (1992): 51 en Cohen (1976): 209.

²⁰⁷ Von Waltheym (1991): 521 ff.

Ook hertog Filips de Goede van Bourgondië kocht in 1439-40 in de kerk van de Drie Koningen te Keulen “beelden”, wellicht insignes, “om de relieken aan te raken.”²⁰⁸ De pelgrims hoopten dat een deel van de heilbrengende en kwaadafwerende kwaliteiten van de relieken door het materiële contact op de insignes overgedragen zouden worden. Spiegeltjes waren bij uitstek geschikt om de uitstralende krachten van de relieken of het miraculeuze beeld op te vangen, wanneer de pelgrim niet in staat was om het vereerde object dicht te naderen. De beeltenis werd als het ware in het reflecterende oppervlak ‘gevangen’. In diverse bedevaartsoorden, met Aken als belangrijk voorbeeld, werden dan ook combinaties van metalen insignes met spiegeltjes populair.²⁰⁹

Het souvenir dat via direct contact of spiegeling in aanraking was geweest met het cultusobject, kon zelfs genezende krachten hebben. Toen een ridder uit Apulië een schelp uit Santiago de Compostela op zijn opgezwollen keel legde, genas de edelman van zijn kwaal en hij ondernam een bedevaart naar Galicië om Jacobus Maior voor het mirakel te danken.²¹⁰ Metalen insignes konden een vergelijkbaar genezend effect hebben. Eén van de mirakelboeken uit Kerselare vertelt het wonder van Mattheus de Backere uit Sinte-Winnox-Bergen. Na zes weken getergd te zijn door blindheid, ontmoette hij een vrouw die hem vertelde hoeveel wonderen er dagelijks in Kerselare gebeurde. Mattheus beloofde een bedevaart te ondernemen, als hij weer kon zien “en hij kon weer zien op het moment dat hij een teken kuste dat de genoemde vrouw uit Kerselare had meegebracht, waarop Onze Lieve Vrouw stond, hangend aan een boom”.²¹¹

Door de toegeschreven krachten kon een pelgrimsteken op zijn beurt weer aanzet geven tot een bedevaart. In een bron uit 1472 wordt de schoenmaker en stadsbode Sigmundt Weinbrenner genoemd die een loden teken bezat van de veertien noodhelpers in het Bambergse gebergte ofwel uit Vierzehnheiligen bij Klosterlangheim.²¹² Nadat hij het in de buurt van Schwäbisch Hall in een wegkapelletje bij een eik plaatste, kreeg hij een aantal visioenen waarin de noodhelpers aangaven ook daar vereerd te willen worden. Het pelgrimsteken trok al snel pelgrims uit de omgeving. Twee houten reproducties van Onze Lieve Vrouw van Foy, gesneden uit de eik waar in 1609 de miraculeuze beeltenis was ontdekt en getransporteerd naar Oudewater en Haastrecht, bleken net als hun voorbeeld wonderdadig te zijn.²¹³ Bedevaartprenten van cultusbeelden konden dezelfde miraculeuze krachten ten toon

²⁰⁸ De Laborde (1849-52) II, 1: 377, nr. 22. De hertog betaalt dertig sols “Pour ymaiges que semblablement MdS [Mon dit Seigneur] fist acheter pour toucher aux reliques.” Ook in het pelgrimsverslag van Joos van Ghistele wordt dit gebruik gememoreerd. Zeebout (1998): 48.

²⁰⁹ Voor de Akense spiegeltokens, zie vooral Köster (1956), Köster (1973)a, Köster (1983)a en Fleischmann (1998): 83-97.

²¹⁰ Madou (1991): 35, mirakel XII. Zie ook Gerson (1998) I: 79. In 1380 verkreeg de Franse koning Karel IV (1338-1380) drie insignes “pour le mal des rains”. Texier (1857): kol. 675. Voor de amuletwerking van pelgrimstekens, zie ook Jones (2007): 100-104.

²¹¹ Kruip (2006): 233 en Soens (1927): 28. De tekst luidt: “ende hy wierdt ziende met dat hy custe een teecken dat de voorseyde vrouwe van Kerselare had met haar ghebracht, daer ons lieve Vrouwe op stonde aen eenen boom hanghende.”

²¹² Rücklin (1965): 124 en Dünninger (1964): 394-395. Josef Dünninger gaat in zijn artikel uit van pelgrimstekens die worden genoemd in de Neurenbergse akten van 1520. Daarin komen ook enkele malen (vergulde) tekens van Vierzehnheiligen voor.

²¹³ Koldewij (1995)b: 40, n. 38 en Wings (1994): 26 en 39. Ook kruisjes en figuren van Maria, gesneden uit het hout van de wilg waarin het miraculeuze beeld van Duffel was aangetroffen, bleken elders wonderdadig te zijn. De Reume (1859): 99. Vaak werden Mariabeeldjes gesneden uit het hout van de boom waar een Maria werd vereerd. Zie ook Schoutens (1877)a: 153, n. 1.

spreiden. In Kevelaer wordt vanaf 1641 een gravure van Maria vereerd die een reproductie in de derde graad is van een cultusbeeld in Antwerpen.²¹⁴

Het geloof in de wonderkracht van insignes kon de ware devotie nog wel eens vertroebelen, zo blijkt uit het toneelstuk *Van den Berch* van de rederijker Cornelis Everaert (ca. 1480-1556).²¹⁵ De auteur voert een personificatie op van het Deugdelijk Voorstel als een pelgrim die zijn tegenspelers via een omweg duidelijk maakt dat de kruisdood van Christus de mens zal beschermen en niet de rozenkransen en Veroniekjes die de pelgrims “graag langs de heiligdommen strijken voor beschutting tegen het kwaad”.²¹⁶ Bij goed gebruik echter konden de insignes de devotie voor de vereerde figuur wel degelijk versterken. De eigenaar diende zich er steeds bewust van te zijn dat de krachten die zich via het object openbaarden, niet uit het voorwerp zelf voortkwamen, maar van God afkomstig waren.

Met “aandacht en devotie”

Het gebed had vaak een (semi-)privaat karakter. Bedevaart daarentegen werd in de openbare ruimte voltrokken. Beide maakten het de gelovige mogelijk om God op aarde te naderen. Zowel gebed als bedevaart moesten daarvoor aan bepaalde vereisten voldoen. Alle spirituele oefeningen, hetzij actief, hetzij contemplatief, namen in de late Middeleeuwen steeds meer een gerichte vorm aan. Bedevaart en gebed kenden geijkte formules. Aan de hand van min of meer vaststaande teksten in het getijdenboek dat aan steeds meer mensen ter beschikking stond, kon de leek zorg dragen voor zijn eigen zielenheil en dat van zijn familie. Ook voor de bedevaart gold dat de pelgrim en zijn tocht aan bepaalde eisen moesten voldoen om succesvol te zijn, zoals biechten en offeranden doen.

Gebed en bedevaart moesten niet alleen aan formele voorwaarden tegemoet komen. Ook aan de inhoud waren eisen gesteld. Beide moesten met devotie worden uitgevoerd om effectief te zijn. Een gebed dat vol haast en ongeduld werd opgezegd, miste zijn doel, evenals een bedevaart die zonder overtuiging was ondernomen. Uit beschrijvingen van de praktijk blijkt dat niet elke gelovige aan de spirituele eisen tegemoet kwam. Niet voor niets wordt in de rubrieken die in getijdenboeken aan gebeden vooraf gaan, vaak expliciet vermeld dat de tekst met aandacht, met innigheid of met devotie moet worden uitgesproken.²¹⁷ Een schrijver van Middelnederlandse mirakelverhalen haalt de kerkvader Augustinus (354-430) aan: “En daarom zei sint Augustinus dat God niet ontvankelijk is voor veel dat gehaast wordt gelezen. Maar het zuivere gebed met aandacht en devotie, daarvoor zijn God en zijn moeder

²¹⁴ Koldewey (1995)b: 18 en Wingens (1994): 109.

²¹⁵ Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, Stichting dbnl Leiden. Zie www.dbnl.nl/auteurs/ 8 april 2006.

²¹⁶ “Pilgrims die achter lande wandelen Die pleghen te bryngnenen alzo ic waene Gordelkins van sinte Roozyaene Ofte briuekens van Virgenycken Dien zy allomme gheerne bestrycken An dhelichdommen tjegghens bescut van erghe.” Muller en Scharpé (1920): 491. Voor de nieuwe editie, zie Hüsken (2005) II: 917-918. Voor kritiek op de vertalingen van deze passage uit Everaerts *Spel van de Berg*, zie Koldewey (2006): 45, n. 67.

²¹⁷ Voor voorbeelden van gebeden met dergelijke rubrieken, zie Meertens (1930-34) IV en Oosterman (1995): 169.

wel ontvankelijk.”²¹⁸ In het populaire dichtwerk *Le pèlerinage de la vie humaine* van 1330-31 voert de auteur Guillaume de Digulleville een personificatie van het Gebed op als een gevleugelde vrouw die de boodschapper en advocaat van de mensen wordt genoemd: “Snel en te goeder trouw doet zij dat wat men haar opdraagt en beveelt, als men de volmacht tenminste met devotie bezegelt.”²¹⁹ In *Le Menagier de Paris* stelt de schrijver die zijn vrouw onderricht in de taken van een goede echtgenote en huisvrouw: “Voor het gebed zijn drie dingen nodig: een goed geloof, de hoop om te verkrijgen waarom men vraagt, en de devotie om te overpeinzen zonder aan andere dingen te denken. Gebed zonder devotie is een boodschapper zonder brieven.”²²⁰ Ook een anonieme Franse auteur bevestigt dat “God niet luistert naar de woorden van een smekeling, maar hij kijkt naar het hart van de man, want het is beter om te bidden in de stilte van het hart dan de woorden uit te storten zonder de betrokkenheid van het hart.”²²¹

Bedevaart was een proces van zuivering. Net als het gebed moest een bedevaart een spiritueel en boetvaardig karakter hebben. Aan de reis en de verering van relieken moest een vrome intentie gekoppeld zijn. Paus en kerkvader Gregorius de Grote (590-604) spreekt in één van zijn vele brieven zijn vriendin Rusticiana vermanend toe, omdat deze in zijn ogen veel te snel zou zijn teruggekeerd van een bedevaart naar de berg Sinai. Zij kan niet de juiste aandacht “vanuit het hart” hebben besteed aan de heilige dingen die zij “lichamelijk” gezien heeft.²²² Een dergelijke visie is ook in de latere Middeleeuwen alomtegenwoordig. In een van zijn preken vertelt bisschop en kardinaal Jacques de Vitry (ca. 1160-1240) dat de pelgrim moest lijden, zoals Christus geleden had.²²³ Alleen de pelgrim die had gedeeld in de pijn van Christus, zou aanwezig zijn bij de wederopstanding. De attributen van de pelgrim symboliseerden dan ook de moeilijkheden die hij onderweg te verduren had. De tas betekende vrijgevigheid met aalmoezen en de kastijding van het vlees, terwijl de staf het wapen was tegen de verleidingen van de duivel. Tijdens de bedevaart moest de gelovige steeds zijn uiteindelijke doel in het oog houden. De pelgrim die zich onderweg overgaf aan verleiding, was onderweg naar de duivel in plaats van naar God. Zonder ware liefde voor God was het vergeefse moeite om zich naar de heilighdommen van de heilige Menas of de heilige Maria, van de heilige Jacobus of van Rome te begeven: “Want men vindt daar God niet als men hem niet in zichzelf heeft,” zo vertelt ook de franciscaner minderbroeder Matfre Ermengaud uit

²¹⁸ De Voofs (1903): 124. “Ende daer om seit Sinte augustijn dat haestelic veel te lesen gode niet ontfan-kelic en is. Mer dat reyne ghebet mit aendacht ende mit devocien dat is gode ende sijne liever moeder ontfan-kelic.” Zie ook Thomas van Cantimpré, in: Van der Vet (1902): 25.

²¹⁹ Biesheuvel (2005): 468. “Ende cortelijc ende in goeder trouwen doet sij datmen haer beladet ende beveelt, ja als met devocien es bezegelt hare procuracie.”

²²⁰ Brereton en Ferrier (1981): 45. “A oraison sont neccessaires trois choses: bonne foy, esperance d'avoir ce que on requier, devocion de cuer sans penser ailleurs. Oraison sans devocion est messaigier sans lettres.” Voor een nieuwere editie in Engelse vertaling, zie Power (2006): 63.

²²¹ Saenger (1985): 250, n. 42: “Et Dieu si n'entent pas en paroles du priant, mais il regarde le cuer et non pas des levres. Et Dieu si ouer o silence de cuer que en soulez paroles sans le regart de la pensee.” In het hart zetelde de ratio, niet alleen de emotie. Zie ook Saenger (1985): 247-249.

²²² Gregorius Magnus, *Registrum Epistularum*, lib. 4, epist. 44, lin. 4-7, in: CCSL 140 (Norberg, 1982): 264: “Quamuis ualde mihi sit difficile credere quia ad sancta loca fuistis, patres multos uidistis. Nam credo si uidissetis, tam celeriter redire ad Constantinopolitanam urbem minime poteratis. At postquam talis ciuitatis amor de corde uestro nullomodo recessit, suspicor quia excellentia uestra sancta quae corpo-raliter uidit ex corde minime attendit.”

²²³ Birch (1999): 87.

Béziers in een laat-dertiende-eeuwse encyclopedie over de *amor*.²²⁴ Het was noodzakelijk om de aardse tocht met een devoot hart te ondernemen. Gebed was een essentieel onderdeel, zoals bleek uit het mirakel van de pelgrim aan het begin van dit hoofdstuk. Niet zozeer de lichamelijke inspanning, als wel de vrome en boetvaardige intentie verzekerde de pelgrim van kwijtschelding van straf en vergeving van zonden.

Besluit: Heilzaam voor lichaam en ziel

Gebed en bedevaart waren nauw met elkaar verweven. Beide moesten vergezeld gaan van een boetvaardige intentie om dichterbij God te komen. Een bedevaart zonder gebed was geen bedevaart en na afloop bleef de vrome reis een onderdeel van het devotionele leven van de pelgrim waar hij met enige regelmaat aan terugdacht. Het leven van elke Christen werd beschouwd als een pelgrimage die met eerbied en met devotie moest worden uitgevoerd om de ultieme bestemming te bereiken.

Gebed noch bedevaart was echter uitsluitend gericht op het hiernamaals; ook andere, meer 'aardse' overwegingen konden een rol spelen wanneer een gelovige besloot te gaan bidden of pelgrimeren. Bedevaart was heilzaam voor ziel en lichaam. Een pelgrim kon bijvoorbeeld een bedevaart ondernemen om genezing van een ziekte af te smeken. Een gelovige kon zich tot het gebed wenden om het gevaar van de pest en andere ziektes af te wenden of om barenspijnen te verlichten. Het voornaamste doel bleef steeds het heil van de ziel. Door middel van het gebed kon de gelovige boete doen voor zijn zonden en de heiligen aansporen om voor hem te spreken. Daarnaast kon de gelovige de tijd verkorten die de zielen van overledenen in het vagevuur moesten doorbrengen, zoals hij hoopte dat ook anderen voor hem zouden doen na zijn dood. Ook een bedevaart werd vanuit diverse motieven ondernomen, maar bovenal om zich van de voorspraak van heiligen te vergewissen. Zoals paus Gregorius de Grote schreef in een brief aan Adeodata: "Zoals je met religieuze devotie plaats op aarde opricht om de heiligen te eren, zo span je je ook in om met hen een verblijf voor jezelf in de hemel te zoeken, opdat je het zult verdienen om hen als helpers te hebben, in alle dingen op aarde en in het toekomstige leven."²²⁵

Het getijdenboek en het insigne, twee materiële uitingen van devotie, weerspiegelen de dubbele functie van gebed en bedevaart. Het getijdenboek was een instrument dat de leek van teksten en beelden voorzag waarmee hij zijn godsvruchtige oefeningen vorm kon geven. Zeker in de late Middeleeuwen, toen de geleterdheid onder grote delen van de stedelijke bevolking toenam, was het getijdenboek niet meer weg te denken uit de devotionele praktijk. De leek kon met behulp van zijn getijdenboek teksten selecteren die tegemoet kwamen aan zijn individuele verlangens, hetzij van spirituele aard, hetzij van meer praktisch belang. Met de gebeden

²²⁴ Ricketts en Hershon (1998): 286. "... anar al sanctuari de sanh Men et de sanh Mari, de sanh Jacme et de Roma, que tot no-ilh val una poma, quar lun tems Dieu no trobara si doncs en se mezeis non l'a." Een alternatieve – waarschijnlijk onjuiste – Franse vertaling van de passage luidt: "... se rendre aux sanctuaires de saint 'Machin' ou de saint 'Truc', de saint Jacques ou de Rome, tout cela ne lui vaut pas une pomme. Car jamais il ne trouvera Dieu s'il ne l'a pas en lui-même." Bériou, Berlioz en Longère (1991): 202.

²²⁵ Gregorius Magnus, *Registrum Epistularum*, lib. 11, epist. 5, lin. 9, in: CCSL 140A (Norberg, 1982): 866: "... sicut religiosa deuotione terrena sanctorum honoribus loca construitis, sic quoque cum eis mansionem uobis procurare in caelestibus festinetis, quatenus et hic illos in omnibus adiutores et in futura mereamini habere uita consortes." Voor de Engelse vertaling, zie Martyn (2004): 741.

kon de leek zich richten op het zielenheil en op het verlichten van allerlei aardse angsten en ongemakken. Ook insignes die voor een breed publiek van arm tot rijk binnen handbereik waren, konden worden aangewend van dagelijkse tot meer op God gerichte doeleinden. Het souvenir bracht de cultus in herinnering. Bovendien had het een heilzame werking, vooral als het in contact was geweest met het cultusobject. Het insigne kon de toewijding tot de afgebeelde heilige vergroten en intensiveren. De voorwerpen hadden geen eenduidige functie, maar ze waren voor meer taken inzetbaar en het zal voor een groot gedeelte van de eigenaar afhankelijk zijn geweest waar de nadruk kwam te liggen.

2. DE BEDEVAART VOORBIJ

“Wat veel ... verbazing wekt en vooralsnog onbegrijpelijk blijft, is de constatering dat de insignes ‘zomaar’ werden weggegooid”, brachten de kunsthistoricus Jos Koldewey en de archeoloog Robert van Heeringen al in 1988 te berde.²²⁶ Hoewel het overgrote deel van de insignes inderdaad wordt teruggevonden in huisafval, ophogingslagen en rivierslib, en dus vroeger of later waarschijnlijk werd weggegooid, geldt dit zeker niet voor alle pelgrimstekens. Sommige insignes bleven bewaard in een bijzondere context die wijst op een zorgvuldig gebruik. Bij nadere bestudering blijkt dat de insignes niet altijd ‘zomaar’ werden weggegooid, ook al was het object niet meer nodig om de ongemakken en gevaren tijdens de reis te verzachten. Integendeel, de objecten hadden voor de eigenaar vaak een bijzondere waarde.

De functie van het insigne kon wisselen van de ene op de andere bezitter, en daarmee de toepassing. Niet altijd gebruikte de ene gelovige het insigne op dezelfde manier als een ander. Volgens de pelgrimstekenspecialist Kurt Köster lag de nadruk op “bijgelovige, magische en volksmedicinale praktijken”.²²⁷ Eenmaal meegebracht van de bedevaart kon het insigne worden gebruikt om de eraan toegedichte heilzame krachten te laten uitstralen over huis en vee, het gewas, zieken en zwangere vrouwen. Voor dit doel werden de insignes op het lichaam gelegd van de persoon in nood, werden ze opgehangen of ingemetseld in de muren van het huis, de stal of op andere plekken waar een positieve invloed gewenst was. De insignes werden afgegoten op klokken, zodat met het klokgelui de kracht van het insigne als het ware over het land werd ‘uitgestrooid’.²²⁸ Het bleef echter niet bij toepassingen die door Köster als bijgelovig, magisch en volksmedicinaal werden bestempeld. Insignes werden ook voor andere doeleinden ingezet en devotie speelde daarbij een belangrijke (neven)rol. Eigenaars naaiden of lijmden de insignes in gebedenboeken, hingen ze aan rozenkransen of transformeerden de bedevaartssouvenirs tot kleine reliekhouders. Daarbij dient wel te worden opgemerkt dat de grens tussen geloof en bijgeloof soms moeilijk is aan te geven.

Gebruikssporen en gebruikscontext

Om de diverse eigenschappen te achterhalen die leken aan het insigne toebedeelden, zijn twee materiële aspecten van het insigne van belang: de gebruikssporen en de gebruikscontext. Met de gebruikscontext wordt hier de oorspronkelijke omgeving bedoeld waarin het insigne een plaats kreeg na de afloop van de bedevaart. Insignes zijn wel bevestigd op diverse achtergronden: op stof van kleding, op beelden, in altaarkasten, op plankjes en op het perkament van handschriften. Aan de omgeving ontleende het voorwerp zijn betekenis. Het onderzoek naar de betekenis van het insigne levert dan ook de meest interessante resultaten op als de oorspronkelijke samenhang in ogenschouw wordt genomen.

²²⁶ Van Heeringen, Koldewey en Gaalman (1988): 33. Over de vraag of de insignes die in rivierslib worden teruggevonden, inderdaad ‘zomaar’ werden weggegooid, blijft de discussie gaande. Zie bijvoorbeeld Garcia (2005), Von Bredow-Klaus (2005): 43, Spencer (1998): 18 en 24, en Van Beuningen (1993)b: 29-30.

²²⁷ Köster (1984)b: 207. Volgens Köster werden insignes op dezelfde wijze gebruikt als andere objecten met een amuletwaarde. Zie ook Skemer (2006): 165-166.

²²⁸ Köster (1984)b: 208-209 en Van Loon-van de Moosdijk (2004): 92-95.

Als het insigne niet in zijn oorspronkelijke context is overgeleverd, kunnen de gebruikssporen op het insigne zelf belangrijke informatie geven over de voormalige toepassing. Een detail als een gat in de buik van een bedevaartampul in het Museum of London (inv. nr. 83.367) leidt tot vragen over de toepassing van het totale object. Toen de ampul werd gevonden, zat hij nog met een ijzeren nagel vastgespijkerd aan een plankje. Volgens Brian Spencer kon de ampul – nadat deze van zijn inhoud was ontdaan, als die al ooit aanwezig was geweest – zo zijn amuletwerking uitoefenen.²²⁹ In een fragmentarisch insigne uit Geraardsbergen met een voorstelling van de heilige Adrianus zit eveneens een vierkant gat, afkomstig van een klinknagel (afb. 8).²³⁰ Een touwtje of ketting aan een insigne is een aanwijzing dat het voorwerp was op- of omgehangen om zo zijn werkzaamheid te kunnen doen gelden.²³¹ De materiële aspecten kunnen verder worden aangevuld met geschreven bronnen waarin de toepassing van insignes ter sprake komt. De uitgangspunten van deze paragraaf zijn daarom drieledig: pelgrimstekens met gebruikssporen, insignes die in een laatmiddeleeuwse context bewaard zijn gebleven of – als de insignes zelf zijn verdwenen – gereconstrueerd kunnen worden en laatmiddeleeuwse bronnen die insignes in hun contemporaine verband beschrijven. Na de uitweiding over diverse gebruiksmogelijkheden wordt meer specifiek ingegaan op de handschriften die de kern vormen van dit boek. De devotieele handschriften leveren contextuele informatie over pelgrimstekens, zelfs als deze in de loop der tijd zijn verdwenen, zowel over de insignes die in de boeken waren aangebracht, als over de boeken zelf.

Kerkelijke toepassingen

... ik laat na aan de gezegende vrouwe van Walsingham een ring met een saffier en een robijn. Ook laat ik na aan onze vrouwe van Pewe een paar kralen van koraal met bepaalde ringen en tekens van hetzelfde [materiaal].²³²

In haar testament, opgemaakt in 1497, beschreef de adellijke vrouwe Katherine Bonville (ca. 1444-1498) tot in detail aan wie haar bezittingen zouden overgaan na haar overlijden. Naast familieleden en vrienden worden ook cultusbeelden als begunstigten genoemd, zoals Maria van Walsingham en van “Pewe” dat wel geïdentificeerd werd als Our Lady of Pity in Westminster.²³³ Kerkrekeningen vermelden te midden van andere kostbaarheden ook wel eens insignes. In de kerk van Pilton (Somerset) bijvoorbeeld, bewaarden de kerkmeesters “brochys of King Henry” wiens

²²⁹ Spencer (1998): 163-165, nr. 180a en het proefschrift van Katja Boertjes dat nog moet verschijnen.

²³⁰ Het insigne van Adrianus werd in 1983 gevonden op het Geereterrein te Middelburg, en is nu in het Zeeuws Museum. De Bodt en Koldewij (1985): 242 en Bockstaele (1996): 163. Een insigne van Cornelius uit Ninove met een dergelijk gat bij de voeten van de heilige is in de collectie Van Beuningen. Zie Van Beuningen en Koldewij (1993): 149, nr. 147 (als vondst Rotterdam) en Koldewij (2006): 20 en afb. 1.7.2 (p. 23 als vondst Dordrecht). De tiara is afgebroken; mogelijk zat daarin het gat van een tweede nagel.

²³¹ Een insigne met een Geboortescène, gevonden in Wienhausen, was voorzien van een touwtje, evenals een insigne uit Trondheim, gevonden in Voss. Appuhn (1973): 19 en Ugglas (1944): 130-132. Andere insignes, vooral die uit 's-Hertogenbosch, hingen aan een schakelketting die soms (gedeeltelijk) bewaard is gebleven. Zie bijvoorbeeld Sarfatij (1972): 662-663, afb. 5, Van Beuningen en Koldewij (1993): 159, nr. 150, en 221-222, nrs. 455 en 457 en Van Beuningen, Koldewij en Kicken (2001): 336, nr. 1400.

²³² Cooper (1863): 65.

²³³ Voor Our Lady of Pewe, zie Cooper (1863): 65, n. 26 en Mitchiner (1986): 183.

reliken in Windsor werden vereerd, als onderdeel van de kerkschat.²³⁴ Mogelijk lieten mensen met hun waardevolle spullen ook insignes na. Ook pelgrims konden na afloop van de bedevaart hun meegebrachte insignes afstaan. Met het votiefgeschenk betuigde de reiziger zijn dank voor een succesvolle pelgrimage.

Eenmaal in bezit van de kerkmeesters kende het pelgrimsteken diverse mogelijke toepassingen. Soms kregen de pelgrimstekens een plaats in de openbare ruimte van de kerk, als ze werden 'gebruikt' voor het altaar. Tijdens de restauratie in 1901 van het hoogaltaar in de Onze-Vrouwekerk in Karup (Denemarken) werd een insigne van Maria aangetroffen in een holle ruimte.²³⁵ Het opschrift "karop" in minuskelschrift laat geen twijfel bestaan over de plaatselijke herkomst van het teken. Het insigne werd mogelijk al tijdens de wijding van het altaar in 1480 aangebracht. Het *sepulchrum*, de holte met reliken, was een geïntegreerd bestanddeel van de offertafel. Aan het einde van de Middeleeuwen was de plaatsing van reliken een wezenlijk onderdeel geworden van de wijding van kerk en altaar.²³⁶ Op het moment dat de kerk en het altaar gezalfd en de consecratiegebeden uitgesproken waren, volgde meestal de overbrenging van de reliken.²³⁷ Men maakte slechts een uitzondering als reliken ontbraken. In dat geval voldeden één of drie geconsacreerde hosties. Mogelijk werd ook het pelgrimsteken uit Karup als reliek toegevoegd tijdens de wijding van het altaar in de Onze-Vrouwekerk. Immers, als het insigne in aanraking was geweest met het cultusbeeld, kreeg het bedevaarts-souvenir een zekere reliekwaarde.

Ook op een later tijdstip, na de wijding van het altaar, konden insignes nog deel gaan uitmaken van het altaar of ander kerkmeubilair. Zo werd een pelgrimsteken uit Bari gevonden aan de voet van een altaar in Lom (Noorwegen).²³⁸ Het was daar mogelijk achtergelaten door een pelgrim. In de kerk van Voss (Noorwegen), meer specifiek de sacristie, werden in 1936 insignes van diverse herkomst, zoals

Afb. 8 Insigne van Adrianus, Geraardsbergen, gevonden op het Geereterrein te Middelburg in 1983, lood-tinlegering, ca. 1400-50, 46 x 28 mm. Middelburg, Zeeuws Museum, inv. nr. M84-004-04 (aanwinst 1984).

²³⁴ Spencer (1978): 247-248.

²³⁵ Andersson (1989): 50, nr. II:2 en Andersen (1977): 193-195, fig. 2.

²³⁶ Braun (1924): 525-549, Markus (1990): 147-150, Geary (1990): 37-43, Angenendt (1994): 167-182 en Angenendt (2002): 29. Zie ook het *Reallexikon für Antike und Christentum*, Thomas Krauser, red. (1950-) I: kols. 334-354.

²³⁷ Braun (1924) I: 709-716.

²³⁸ Christie (1978): 197-198. Een insigne uit Mariazell werd gevonden in een vleugelaltaar in de Sint-Martakerk te Knittelfeld. WPz Mariazell, Kühnel (1985): 106, Schmidt (1958): 77 en Wonisch (1916): 57.

Trondheim, Königslutter en Elende, aangetroffen op de bodem van een laatgotische altaarkast.²³⁹ Volgens Mats Åmark lagen ze daar mogelijk al vanaf de Middeleeuwen, daar neergelegd als offer of als bewijs van een volbrachte tocht. In Fornåsa werd een insigne van Servatius uit Maastricht gevonden achter het altaar.²⁴⁰ Een insigne van de heilige Olav uit Trondheim werd gevonden in het altaar van de heilige Anna in Sångå (Zweden). Het insigne was geplaatst achter een beeld van Anna-te-Drieën dat dateert van circa 1475.²⁴¹ Het insigne is voorzien van een touwtje. Mogelijk was dit insigne ooit als votiefgeschenk opgehangen in de kapel, voordat het in het schrijn werd opgenomen. Pelgrims konden hun insignes schenken aan een specifiek schrijn in de kerk; in 1401 schonk een pelgrim een schelpinsigne uit Santiago de Compostela aan het schrijn van de heilige Cuthbertus in Durham.²⁴² Onder de offergaven aan het reliekschrijn van Maria te Noyon werd onder andere “een Onze Vrouwe van Boulogne” vermeld.²⁴³

Weer een ander insigne werd verwerkt in een processiekruis van 1541, bewaard in de schatkamer van de kathedraal te Atrecht.²⁴⁴ Materiaal, vorm en afbeelding speelden een doorslaggevende rol bij de toepassing. Het verguld zilveren insigne uit Loreto sluit aan bij de kostbare materialen waaruit het crucifix is opgebouwd: zilver en verguld zilver (afb. 9). Het ronde insigne werd achter het hoofd van Christus geplaatst waardoor het als nimbus fungeert. Ook al is het insigne voor de toeschouwer moeilijk te ontdekken, toch maakt de afbeelding een belangrijk onderdeel uit van het iconografisch programma. Het pelgrimsteken toont Maria en Kind met het huis waar de Annunciatie had plaatsgevonden (zie hoofdstuk 1, p. 59). Met het insigne wordt Maria geïntroduceerd in het verhaal van de verlossing dat door het crucifix wordt verteld. In de ogen van de gelovige speelde zij daarin immers een essentiële rol. De Annunciatie, toen de engel Gabriël Maria vertelde dat zij zwanger zou worden, werd beschouwd als de aankondiging van de menswording van Christus die zijn voleindiging zou vinden met de kruisiging. Niet voor niets openen de Mariagetijden in het overgrote deel van alle getijdenboeken met een miniatuur van de Verkondiging. Zonder de incarnatie zou er geen kruisiging, en dus geen verlossing, mogelijk zijn. Als personificatie van de Kerk neemt Maria bovendien vaak een plaats in aan de voet van het kruis, wanneer de Kruisiging is afgebeeld.²⁴⁵ Met de nieuwe toepassing veranderde de functie van het pelgrimsteken. Het insigne ging een rol vervullen als visueel onderdeel van het processiekruis. Mogelijk werd het

²³⁹ Zie Andersson (1989), Ugglas (1944): 129-130 en Åmark (1942): 13.

²⁴⁰ Andersson (1989): 67, nr. 4 en Koldewey (1985): 14-15. Enkele insignes uit Regensburg waren bevestigd aan het altaar in Weißpriach (Oostenrijk) en gingen zo zichtbaar onderdeel uitmaken van de altaaruitrusting. PzK Sankt Wolfgang am Abersee en Kunera, nrs. 11876 en 11877. In Klein-Feistritz (Oostenrijk) werd een teken van Mariazell aan de sacristiedeur van de Sint-Johanneskerk genageld. WPz Mariazell en Gandert (1954): 171.

²⁴¹ Andersson (1989): 43 en Ugglas (1944): 130-132, Figs. 2 en 3. Volgens Brian Spencer gaat het om een reliekhouders die was versierd met een beeld van de heilige Anna. Spencer (1968): 144. Hij interpreteerde de Zweedse tekst mogelijk verkeerd.

²⁴² J.T. Fowler, *Extracts from the account rolls of the Abbey of Durham, 1899-1901*, vol. 2, p. 452, zoals geciteerd in Spencer (1998): 20. Brian Spencer spreekt van enkele exemplaren waaraan nog de draad bevestigd is waarmee de insignes in de kerk-kapel werden opgehangen. Spencer (1998): 20.

²⁴³ Zie PzK Boulogne-sur-Mer, N.-D. met een verwijzing naar Alfons De la Fons-Mélicoq (1848). *Les artistes et les ouvriers du Nord de la France (Picardie, Artois, Flandre) et du Midi de la Belgique, aux XIVe, XVe et XVIe siècles*. Bethune, Ve De Savary: 48.

²⁴⁴ Koldewey (2006): 229-230.

²⁴⁵ Måle (1972): 190-191.

insigne ook gezien als een relik die het processiecrucifix een bijzondere lading verschaft. De diverse betekenissen van het insigne op materieel, formeel, inhoudelijk en spiritueel gebied completeren het beeld van de gekruisigde Christus.

Sommige insignes vonden een bestemming op een beeld van een pelgrimsheilige. Om de heilige het karakter van een pelgrim te geven, werd het beeld getooid met een daadwerkelijk pelgrimsteken. Zo werd een insigne uit Altötting met Maria in een stralenkrans bevestigd op de pelgrimshoed van een heilige die oorspronkelijk waarschijnlijk een Jacobusfiguur voorstelde (afb. 10). Later werd de pelgrimsheilige omgedoopt tot Severinus. Met het insigne werd de heilige een pelgrim uit Altötting.²⁴⁶ Het lijkt erop dat niet de beeldsnijder het pelgrimsteken aan het beeld toevoegde. Het beeld

van de pelgrimsheilige stamt uit circa 1470. Het insigne werd pas na 1490 vervaardigd. In dat jaar vond het wonder plaats dat de bedevaarten naar Altötting op gang bracht en dit is ook het jaartal dat op het insigne zelf te lezen is ter nagedachtenis aan het eerste wonder. Waarschijnlijk sierden de kerkmeesters het beeld dat werd vervaardigd voor de kerk van Sankt Severin te Passau, met het insigne uit Altötting.

Het Severinusbeeld is uniek. “Het is wel het enig bekende geval waarin een origineel pelgrimsteken aan een houten beeld werd bevestigd en op deze wijze behouden bleef”, schrijft Thomas Raff in de catalogus *Wallfahrt kennt keine Grenzen*.²⁴⁷ Ook al bleven andere voorbeelden niet bewaard, wel zijn sporen van insignes te ontdekken. Een onbeschilderde plek op de hoed van Jacobus Maior, een beeld in het Germanisches Nationalmuseum te Neurenberg, suggereert dat hier ooit een echte schelp heeft gezeten, vastgenageld met een enkele spijker (afb. 11). Ook het Dom- en Diözesanmuseum van Wenen herbergt een pelgrimsheilige met enkele kale plekken op de hoed; het is Rochus (afb. 12).²⁴⁸ Zijn hoed was ooit getooid met twee gekruiste stafjes die aan weerszijden waren geflankeerd door een kalebas of pelgrimsfles, allemaal pelgrimsattributen die helaas weer zijn verdwenen. In plaats daarvan werd een pelgrimsschelp aan de hoed vastgemaakt die op zijn beurt weer

Afb. 9 Processiekruis voor gebruik van de parochiekerk in Rouvroy (Pas-de-Calais), zilver en verguld zilver, Douai, 1541, h. 640 mm. Atrecht, schatkamer van de kathedraal.

²⁴⁶ Het insigne werd later verwijderd. Voor een afbeelding van het beeld met insigne, zie Straub (1982): 449, nr. 2.18 en Raff (1984): 228-229, nr. 360.

²⁴⁷ Raff (1984): 229.

²⁴⁸ Saliger (1987): 193-195, nr. 101.

werd weggehaald om een kale hoed achter te laten. In de Franse kustplaats Boulogne-sur-Mer werd in de negentiende eeuw een stuk hout gevonden met daarop een insigne dat Maria van Boulogne toonde. Het zilveren insigne wordt in de oude literatuur omschreven als “très-mince” of “alldunst” en is waarschijnlijk een geslagen exemplaar. Het hout maakte deel uit van het vernielde Mariabeeld volgens de historicus Antoine Leroi.²⁴⁹

Tot slot werden pelgrimstekens wel bevestigd aan gewaden die werden gebruikt om cultusbeelden te tooien. “A James schell of silver” werd geschonken voor het kleed van de heilige Zita in de kapel bij de brug in Bridgnorth, daar mogelijk achtergelaten door een passerende reiziger.²⁵⁰ Op de zijden mantel van het Christuskind in de Sankt Andreas te Sarnen bevinden zich talrijke vergulde reliëfs van gestanst zilver en koper met uiteenlopende iconografie van religieuze en profane aard (afb. 13). De mantel werd vervaardigd uit het kleed dat koningin Agnes van Hongarije (†1364) had geschonken, niet eerder dan 1330-40.²⁵¹ De insignes stammen vanaf het midden van de dertiende tot de vijftiende eeuw. De relatieve willekeur waarmee ze op de stof zijn bevestigd, doet vermoeden dat ze niet in een korte, aaneengesloten periode doch in de loop der tijd met tussenpozen werden aangebracht. Onder de geslagen reliëfs bevinden zich vooral decoratieve pailletten, zoals druiventrossen, bloemen, eikels en bladeren afgewisseld met gotische letters. Enkele tonen het Lam Gods en de buste van een bisschop, wellicht geïnspireerd op een beeltenis van Thomas Becket die in 1170 werd vermoord en niet lang daarna heilig verklaard. De Becketcultus in Canterbury nam snel in populariteit toe en trok pelgrims aan uit heel Europa.

De reliëfs zijn vooral van decoratieve aard. Meer dan een pelgrimsmantel imiteert het gewaad van het Christuskind de met pailletten gevulde kledij van de rijke adel en burgerij. Zo droegen de hovelingen van Filips III de Stoute van Frankrijk in 1274 brokaat met daarop “vogels van geslagen goud”.²⁵² Koningin Filippa van Henegouwen (1314-1369) die in 1328 met Eduard III Plantagenet trouwde, had in haar garderobe 2.000 van dergelijke pailletten om haar kleding op te sieren.²⁵³ In 1373-74 bestelde Margareta van Brieg, de vrouw van graaf Albrecht van Beieren (1336-1404), bij de zilversmid Jan den Lawen van Delf 2.200 zilveren letters “up haren roc te setten”.²⁵⁴ Ook in Ulm is er in 1411 een vermelding van ornamenten van geslagen goud en zilver, gedragen op stof van haarbanden en kleding van patriciërs en burgervrouwen.²⁵⁵ Van een gewaad vol kledingornamenten raakte geregeld het een en ander weg. Daarom liet de Engelse koningin Elisabeth I (1533-1603) nauwkeurig bijhouden welke gouden en zilveren lovertjes en knoopjes ze verloor en waar dat precies gebeurde: “... verloren van de rug van hare majesteit de koningin op de 28ste van oktober in het vijftiende jaar [1573] een paar kleine blinkers van goud van een gewaad van doorgenaaide taftzijde in Greenwich”.²⁵⁶ Voor de minder gefortuneerden

²⁴⁹ Leroi en Hédouin (1839): 203.

²⁵⁰ Spencer (1971): 60.

²⁵¹ Lightbown (1992): 365 en pl. 116 en Das barocke Kleid des “Sarnen Kindeli”. *Gloria*, 1 (2002): 32-35.

²⁵² Lightbown (1992): 366.

²⁵³ Alexander en Binski (1987): 395.

²⁵⁴ Tóth-Ubbens (1963): 118.

²⁵⁵ Lightbown (1992): 89.

²⁵⁶ Arnold (1980): 48.

voldeden waarschijnlijk ornamenten van latoenkoper, een betaalbaar alternatief dat minder glansde dan goud, maar ongetwijfeld in hetzelfde verlangen naar glans en schittering voorzag.

Langzaam, wellicht in imitatie van het gebruik om kledij te verlevendigen met gestanste pailletten, vonden ook gestanste pelgrimstekens hun weg naar de gewaden van beelden. Het rood damasken gewaad van het Mariabeeld van de broederschap Notre-Dame Panetière dat zich in de collegiale kerk Saint-Pierre in Aire-sur-la-Lys bevindt, was bezet met gouden lovertjes, zo blijkt uit rekeningen van de broederschap uit 1460.²⁵⁷ Het bijbehorende kleed van het Christus-kind bevatte drie verguld zilveren insignes uit Boulogne-sur-Mer. Verder bezat de broederschap nog een stuk stof met drie insignes, eveneens van Maria van Boulogne. De broederschap gaf wellicht de opdracht om de insignes uit Boulogne mee te brengen. Mogelijk kwamen de insignes in Aire terecht via pelgrims die dank wilde zeggen voor hun voltooide bedevaart naar Maria van Boulogne.

Het is misschien interessant om in deze context te vermelden dat *panetière* in het Frans ook (pelgrims)tas betekent. Een bezoek aan het beeld van Notre-Dame Panetière dat ongetwijfeld met pelgrimage werd geassocieerd, leek een goede afsluiting van de tocht. Wellicht hoopte de schenker dat Maria hem zou gedenken. Zij zou zich, als ze het woord richtte tot haar zoon, de goede pelgrim herinneren die in haar naam een bedevaart had ondernomen.

Voor de pelgrim die zijn gekoesterde insigne aan een kerk of kapel in zijn woonplaats schonk, was de cirkel rond. Hij was naar een bedevaartplaats getrokken om daar zijn offerandes te doen. Als bekroning van zijn tocht kocht hij een pelgrims-teken met de beeltenis van de bezochte heilige. Onderweg kon de pelgrim het

Afb. 10 Beeld van Jacobus Maior, later Severinus, gepolychromeerd hout, Zuidduits, ca. 1470, h. 1190 mm. Passau-Innstadt, Katholische Pfarrkirchenstiftung Sankt Severin (afbeelding uit: Straub 1982)

²⁵⁷ Zie Rouyer (1851): 238. Over de broederschap, zie Coussé (2006): 81-82 en Bertin (1946): 340-341. Er zijn veel vraagtekens rond de aard van de broederschap en de herkomst van de naam. Volgens Rouyer is de naam 'panetière' dat ook broodkast betekent, afgeleid van het brood dat de broederschapsleden uitdeelden aan de armen. Rouyer (1860): 184. Volgens Morand verwijst de naam naar het brood dat te koop werd uitgesteld voor het huis waarna het jaargeld werd vastgesteld. Morand (1844): 30 en 5. Zoals Bertin al aangeeft, zijn beide verklaringen weinig overtuigend. Bertin (1946): 341.

insigne in een gepasseerde kerk of kapel achterlaten om bescherming gedurende zijn tocht af te smeken. Na zijn terugkeer kon hij het teken aan de kerk schenken waar hij mogelijk voor zijn vertrek de nodige maatregelen had getroffen om de geplande reis gunstig te laten verlopen. Misschien had hij daar tijdens de mis zijn staf en tas laten zegenen. Om dank te zeggen voor het volbrengen van de tocht schonk hij nu het insigne, de kroon op zijn succesvolle reis.

In de begunstigde kerk kon het insigne eerst een tijd als votiefgeschenk in een kapel hangen, voordat de lokale clerus een andere bestemming vond, als onderdeel van een altaar, een gewaad, een houten beeld of processiekruis. Bij de uiteindelijke toepassing speelden diverse aspecten van het insigne een rol: de intrinsieke waarde, de vorm, de techniek, de afbeelding op het insigne en de metafysische waarde van aangestreeken devotionalia. Elk van deze elementen kon de doorslag geven bij de uiteindelijke aanwending.

Particuliere toepassingen

Veel insignes waren particulier bezit. Voor alle duidelijkheid, insignes bleven niet altijd eigendom van de pelgrim. Men kon insignes cadeau doen aan familie en vrienden. Aan het hof was het de gewoonte om geschenken te geven en zo de leden van de hofhouding aan zich te binden. De Franse edelman Nompars II de Caumont (1391-1446) bracht een grote hoeveelheid bedevaartssouvenirs die relieken hadden aangeraakt, mee terug uit het Heilig Land en deelde ze vervolgens uit aan de heren en dames in zijn omgeving.²⁵⁸

Hertog Filips de Goede van Bourgondië (1396-1467) betaalde in 1426-27 twintig sols voor “affiches” en insignes van Onze Lieve Vrouw van Halle “om onder de mensen van de huishouding van Mijn genoemde Heer [Filips de Goede] uit te delen”.²⁵⁹ De Bethléem die namens de hertog een pelgrimage naar de Mariabedevaartplaats had ondernomen, had de insignes meegenomen zodat de hertog ze vervolgens kon weggeven. Van een goudsmid in het bedevaartsoord Saint-Catherine-de-Fierbois, nu nog bekend vanwege het bezoek van Jeanne d’Arc aan deze plaats, kocht René van Anjou (1409-1480) in 1451 een grote hoeveelheid kostbare souvenirs. Hij kocht drie grote gouden insignes voor zichzelf, zijn vrouw en dochter en zes kleinere van goud voor zijn kamerheren. Hij kocht twee dozijn grote zilveren insignes voor de dames en heren van de hofhouding en vier dozijn kleinere voor de lagere functionarissen.²⁶⁰ Bij de distributie werd vooral gekeken naar het materiaal. Gouden insignes waren voor de adel en hogere functionarissen, terwijl pelgrimstekens van goedkopere materialen naar lagere functionarissen gingen. Dure materialen waren een symbool van een hogere rang en status.²⁶¹

Ook bij de lagere klassen die goedkopere insignes aanschaffen, was het waarschijnlijk gebruik om insignes weg te geven. Zo zond de weduwe Elizabeth Newhouse aan het begin van de zestiende eeuw een pelgrimsteken van Walsingham aan haar

²⁵⁸ Lightbown (1992): 78.

²⁵⁹ De Laborde (1849-1852) II: 2: 386-387: “pour distribuer aux gens de l’ostel de Mon dit Seigneur”. Volgens De la Fons-Melicoq zijn “enseignes et affiches” beide vormen van médailles. De la Fons-Melicoq (1868): 75.

²⁶⁰ Lightbown (1992): 195-196.

²⁶¹ Lightbown (1992): 79. Voor de draagspelden van rijk en arm, zie ook Koldeweij (2006), vooral pp. 46-65.

zoon Roger Wright in de hoop dat het hem geluk zou brengen.²⁶² Anderen die hun bedevaartssouvenirs wegdeden, hadden daarvoor minder nobele redenen: pelgrims uit Wilsnack, zo schrijft de bisschop van Havelberg in 1396, verkochten hun tekens met winst door.²⁶³

Wat deden de eigenaars, hetzij pelgrims, hetzij begunstigen, vervolgens met de pelgrimstekens? Een mogelijkheid was om de insignes na afloop van de reis als een sieraad te blijven dragen. In de late vijftiende eeuw werd het in hooggeplaatste kringen mode om meer insignes op een omslagdoek te naaien. In 1478 kocht René van Anjou zilveren insignes die hij met een zijden lint op een sjaal liet bevestigen. Koning Lodewijk XI volgde hem in 1490 met tweeënveertig gouden en zilveren insignes uit Embrun die hij op een hoedensjerp van gouden stof liet

zetten die was afgezet met scharlaken.²⁶⁴ Ook zette men aan het einde van de vijftiende en in de zestiende eeuw pelgrimstekens wel op de rand van een hoed waar men ook gewoon was om juwelen te bevestigen.²⁶⁵ Zo droeg koning Lodewijk XI van Frankrijk vanaf 1470 een loden insigne uit Cléry.²⁶⁶ Ook Lodewijk XII (1462-1515) liet zich rond 1500 portretteren met een gouden insigne op zijn hoofddeksel.²⁶⁷

In overeenstemming met zijn simpele kledij “si mal que pis ne pavoit,” droeg Lodewijk XI een eenvoudig loodtinnen pelgrimsteken op zijn hoed, zelfs bij ontmoetingen met hooggeplaatsten die daar niet altijd van gecharmeerd waren.²⁶⁸ De Spaanse entourage van Enrique IV van Castilië (1425-1474) beschuldigde de Franse koning van ongemanierdheid, toen hij in 1468 tijdens een ontmoeting in Bayonne kwam opdagen met insignes van lood op zijn kleding. De keuze voor tinlood kwam wellicht voort uit overwegingen van deemoed en nederigheid, zoals ook de goedkope prent van Elizabeth van Thüringen in het gebedsportret dat zich in de National

Afb. 11 Beeld van Jacobus Maior, gepolychromeerd lindenhout, Duits, ca. 1510, afmetingen onbekend. Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, inv. nr. Pl.O. 3031 (aanwinst 1967).

²⁶² Wood (1846): 3-4.

²⁶³ Browe (1938): 157. Zie ook Spencer (1998): 16.

²⁶⁴ Evans (1953): 84 en Gay (1887-1928) I: 635. Lightbown noemt waarschijnlijk abusievelijk Karel VIII als drager van de 42 insignes van Embrun. Lightbown (1992): 196.

²⁶⁵ D'Allemagne (1928): 24 en Koldewey (2006): 30 en 46-65.

²⁶⁶ De Saint-Sulpice (1861-66) I: 340-341 en Texier (1857): kol. 675. Volgens Grézy droeg Lodewijk een insigne van Notre Dame des Vertus uit Aubervilliers. Grézy (1862): 120.

²⁶⁷ Windsor Castle, Royal Collection, zie Evans (1969): fig. 32.

²⁶⁸ De Commynes (1964-65) I: 138. Zie ook Lightbown (1992): 195 en Gay (1887-1928) I: 635.

Gallery of Art in Washington bevindt.²⁶⁹ Niet alleen wilde Lodewijk XI met zijn keus voor het goedkope materiaal zijn humiliteit benadrukken. Hij zette zich ook af tegen de pronkzucht die in die dagen hoogtij vierde, vooral aan het Bourgondische hof. De tegendraadse koning beperkte zich echter niet tot loden insignes. Zoals gezegd, liet hij in 1490 nog gouden en zilveren insignes, materialen die in overeenstemming waren met zijn aanzien, bevestigen aan een hoedensjerp.

De amuletwaarde van het object speelde zeker een rol bij een bevestiging op kleding. De drager van een insigne wilde bovendien herkenbaar zijn als pelgrim van het bedevaartsoord. De eigenaar toonde publiekelijk zijn verering voor de afgebeelde heilige. Lodewijk XI had een bijzondere verering voor Maria die hij met zijn insignes tot uitdrukking bracht, meer specifiek Maria van Cléry waar hij begraven wenste te worden.²⁷⁰ Het dragen van een bedevaartsinsigne kon in de tijd van de Reformatie zelfs een religieus-politiek tintje krijgen. In 1566 trok een groep katholieke edelen die hun krachten in het Eedverbond hadden gebundeld, naar Brussel waar de centrale regering was gevestigd. Om zich te onderscheiden van de hervormingsgezinden, speldden zij een insigne van Halle op hun hoed.²⁷¹ Paus Pius V (1566-1572) kende daarop zelfs een aflat toe aan de “medaliën” van Onze Lieve Vrouwe.

Veel eigenaars bewaarden hun pelgrimstekens waarschijnlijk op een plaats met andere spullen van religieuze en materiële waarde. Charlotte van Savoye (1440-1483), de vrouw van koning Lodewijk XI, bewaarde haar loden pelgrimstekens in een kostbare beurs van wit en rood satijn, mogelijk om ze bij zich te kunnen dragen.²⁷² Sommige pelgrims hingen het insigne aan een bidsnoer die werd gebruikt om de tel bij te houden tijdens een sequens van gebeden (zie ook hoofdstuk 5, pp. 224-227). Cecily Neville, hertogin van York (1415-1495), had een gebedssnoer met “een jakobsschelp van git eraan hangend”.²⁷³ Gitten objecten waren een specialiteit van de souvenir-producenten in Santiago de Compostela. Karel de Stoute (1433-1477) bezat een rozenkrans met een hanger in de vorm van een zwarte Jakobsschelp, mogelijk ook van git, die was gevat in goud.²⁷⁴

Net als de gitten schelpen werden ook metalen souvenirs aan bidsnoeren gehangen. De snoeren en hun hangers werden wel vereeuwigd op schilderijen. Gebedsportretten tonen knielende figuren in verering van Maria of de heiligen. Vaak siert een kralenkoord de kledij van de geportretteerde (afb. 14). Soms zijn kleine reliëfs te ontwaren die de gebedssnoeren opsmukken. Vooral stanswerk en andere kleine objecten kwamen hiervoor in aanmerking. De plaatjes werden voor dit doel eerst in een omlijsting gevat. Vaak tonen de hangers een algemene iconografie, zoals de *Virgo in sole*, ofwel de Maagd omgeven door de stralenkrans. Een omlijsting met een geslagen Man van Smarten en een Gregoriusmis die zich voorheen in de collectie van de préhistoricus en numismaticus Robert Forrer (1866-1947) bevond, nu in het

²⁶⁹ Washington en Neurenberg (2005): 41-43, waar de prent als “Demutsgestus” omschreven wordt, en Kammel (2000): 73.

²⁷⁰ Voor de Mariadevotie van Lodewijk, zie ook De Commynes (1964-65) II: 324-325.

²⁷¹ Koldewey (2006): 28 en Strada (1636) lib. V: 256-257. Zie ook Lipsius (1714): 87.

²⁷² Inventaris van Charlotte van Savoye, 1483, zie Spencer (1998): 20, Spencer (1968): 144 en Gay (1887-1928) I: 635. Ook van teksten met een amuletwaarde is een dergelijke manier van bewaren en dragen bekend, zie Skemer (2006): 156-162.

²⁷³ Lightbown (1992): 353.

²⁷⁴ Lightbown (1992): 353-354.

Germanisches Nationalmuseum te Neurenberg, was ooit aan een rozenkrans gehangen.²⁷⁵ De twee verguld koperen insignes van Aarschot in een rond lijstje hingen mogelijk ook aan een gebedssnoer (afb. 15).²⁷⁶

De insignes, die een zekere relikwaarde hadden, konden zelf ook als relikhouder dienen. Als twee plaatjes waren gevat in een omlijsting, kon daartussen een heilzame stof worden bewaard. De historicus, numismaticus en tevens fervent verzamelaar van medailles, Louis Dancoisne (1810-1892), trof stukjes brood, was en stof aan in dergelijke miniatuurrelikhouders, evenals stukjes van relieken en zelfs aarde uit het Heilig Land.²⁷⁷ De insignes die door hun contact met het cultusbeeld aanrakingsreliken waren geworden, vormden een passende houder voor de relieksubstanties. Het omhulsel garandeerde het behoud van de fragiele materie die erin verborgen was, en weerspiegelde in zijn materiële of decoratieve rijkdom tevens de waardevolle inhoud. De aanwezigheid van de heilzame materie versterkte de heilbrengende kracht. Hetzelfde geldt wellicht voor het loodtinnen insigne van Chambéry, gevat in een omlijsting (afb. 16).²⁷⁸ Aan de achterzijde is een glasplaatje geplaatst, zodat de heilige straling van de relik ter plaatse in het spiegelend oppervlak kon worden opgevangen. De hanger bevatte dan wel geen materie, maar had welzeker een heilzame inhoud.

Een bevestiging tegen een vlakke achtergrond zorgde ervoor dat de afbeelding op het insigne gemakkelijk gebruikt kon worden als middelpunt van de devotionele aandacht. Een dergelijke toepassing vonden de insignes uit Wilsnack en Blomberg die in 1973 bij de aanleg van een metrolijn in Amsterdam (Nes) werden teruggevonden (afb. 17).²⁷⁹ De twee insignes die beide een eucharistisch wonder verbeelden, werden op een grenen plankje met een spitse bovenzijde vastgezet. Het houten bord deed dienst als een eenvoudig devotiepaneel gewijd aan het Heilig Sacrament,

Afb. 12 Beeld van Rochus, afkomstig uit de Stephansdom, gepolychromeerd hout, Oostenrijks, na 1500, h. 1330 mm. Wenen, Dom- und Diözesanmuseum, prot. nr. L-42.

²⁷⁵ Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, inv. nr. 935 I. Zie Forrer (1914): 108.

²⁷⁶ Van Beuningen, Jurion en DeWaha (1993): 50 en Nahuys (1882).

²⁷⁷ Dancoisne (1880): 32-33, vooral n. 1.

²⁷⁸ Van Beuningen, Koldewij en Kicken (2001): 362, nr. 1527. Voor een omlijsting met een (fragmentarisch bewaard) spiegelkje aan een gebedssnoer, zie ook Janssen en Thelen (2007): 126, afb. 28.1.

²⁷⁹ Het overgeleverde plankje uit Amsterdam was waarschijnlijk geen unicum. Voor de plaatsing van het Amsterdamse paneeltje in een breder perspectief, zie ook Van der Lof (1991)a, id. (1991)b en id. (1991) c. Andere plankjes die de auteur aandraagt als parallellen voor het Amsterdamse paneel, zijn mogelijk schrijftafels.

waarschijnlijk in de beslotenheid van een woning. Het gat bovenin het houten plankje doet vermoeden dat het was opgehangen. Een vergelijkbaar paneel met een grotere selectie bedevaartssouvenirs is afgebeeld in een getijdenboek dat bekend staat als het Breviarium Brukenthal (cat. II 28). Centraal is een geschilderde voorstelling van de *Vera Icon* ‘bevestigd’. Rondom is een aantal insignes gearrangeerd tot een min of meer symmetrisch geheel. Bovenaan het plankje zit een oogje waarmee het paneel aan een spijker is gehangen, zoals ook het Amsterdamse plankje opgehangen zal zijn geweest.

Van prenten en geschilderde afbeeldingen is bekend dat ze op houten panelen bevestigd werden.²⁸⁰ Petrus Christus schilderde een gelaat van Christus op perkament dat op een houten drager werd gelijmd om als devotiestuk dienst te doen (New York, The Metropolitan Museum of Art, bequest of Lilian S. Timken, 1959, 60.71.1). Vanwege de connectie van de beeltenis met de Eucharistie, suggereerde Maryan Ainsworth: “perhaps the image adorned the door of a small host reliquary”.²⁸¹ Waarschijnlijk diende de schildering eerder als eenvoudig devotiestuk. Visuele bronnen tonen dergelijke plankjes aan de muur van patriciërswoningen. Ook uit archivalia zijn vermeldingen van “tafels” bekend waarmee miniaturen (uit handschriften of losse bladen) bedoeld worden die op paneel zijn gelijmd. De verluchter George Trubert schilderde luxe varianten van dergelijke panelen na in manuscripten, zoals een miniatuur bij het begin van het Mariagebed *Obsecro te* in een getijdenboek van het J. Paul Getty Museum laat zien (afb. 18).

Het boekaltaar van Filips de Goede (cat. I 86) combineert twee instrumenten van devotie: een gebedenboek en “tafels”, zoals ze bekend zijn uit visuele en archivalische bronnen. Op de houten platten van de kaft die aan de bovenkant van het boek uitsteken, zijn twee miniaturen gelijmd die zichtbaar blijven als de lezer door het boek bladert (afb. 19).²⁸² Zo had de boekeigenaar altijd een devotioneel diptiek voorhanden als hij de gebeden uit het boek oplas. Op de schutvellen voor- en achterin het boek zitten bovendien sporen van talloze insignes. In het boekaltaar zijn diverse devotionalia verenigd: gebedenboek en diptiek, miniatuur en insigne.

Uit de genoemde voorbeelden blijkt dat de insignes vaak een emotionele en devotionele waarde bezaten voor degene die ze had gekocht of gekregen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat insignes een enkele keer – als de vondstomstandigheden gunstig zijn – worden teruggevonden in graven waar ze samen met hun eigenaars ter aarde werden besteld.²⁸³ Een Jacobuspelgrim liet zich, gekleed in zijn pelgrimsmantel waarop een Jakobsschelp was bevestigd, begraven in de crypte van de Sint-Pieterskerk te Leuven.²⁸⁴ Een insigne met het hoofd van Johannes welk reliek in Amiens werd vereerd, werd gevonden op de Franse begraafplaats van Saint-Clément-de-

²⁸⁰ Reynolds (2003): 24-29. Zie ook Rudy (2007): 311 en Los Angeles en Londen (2003): 346 en 480-482, voor andere voorbeelden van miniaturen op een houten paneel.

²⁸¹ Los Angeles en Londen (2003): 95.

²⁸² Hand, Metzger en Spronk (2006): 5, Thoss (1991), Thoss (1987): 27-28 en Pächt, Jenni en Thoss (1983): 19-23.

²⁸³ Voor grafvondsten van schelpen en pelgrimstekens, zie Koldewey (2006): 13, Haasis-Berner (1995): 3-11, Bruna (1991): 178-190, Andersson (1989): 141-156 en 189-191 en Köster (1983)b.

²⁸⁴ Koldewey (2006): 74, afb. 4.9, Leuven (1998): 390, nr. 533, Essen (1997): 341-342, nr. V.165 en Van der Stock (1991): 569, nr. 364.

Pradelles.²⁸⁵ In 1952 trof men een insigne van Birgitta uit Vadstena aan in een graf bij het Allerheiligenklooster te Lund. Weer een andere pelgrim liet zich aan het begin van de veertiende eeuw bij het Minervaklooster in Helsingborg begraven met een aantal pelgrimstekens uit onder andere Bari, Rome en Rocamadour onder zijn hoofd.²⁸⁶ Wellicht hoopten de eigenaars dat de bedevaartssouvenirs hen geluk en heil zouden brengen en veilig naar hun definitieve bestemming zouden leiden, zoals ze ook op aarde hadden gedaan. Ze fungeerden mogelijk als een soort *viaticum* dat de stervende ondersteunde tijdens zijn overgang van het aardse leven naar het hiernamaals, zoals ook munten en rozenkransen.²⁸⁷ Wanneer de gestorvene uiteindelijk voor het aangezicht van God zou verschijnen, hoopte hij herkend te worden als vrome pelgrim.

Soms waren insignes generaties in bezit van een familie en raakten ze uiteindelijk in onbruik. Na verloop van jaren ging de betekenis van de vaak goedkope insignes verloren en kwamen ze in afvalgrond of rivierslib terecht tussen andere objecten die hadden afgedaan. De insignes die in hun oorspronkelijke context zijn overgeleverd, doen echter inzien dat het pelgrimsteken niet snel zijn betekenis verloor na afloop van de bedevaart. De bedevaartssouvenirs werden ingezet voor devotionele, heilbrengende en decoratieve doeleinden. De pelgrimstekens bleven een tijd lang bewaard en zelfs gebruikt, voordat ze uiteindelijk werden weggegooid.

Afb. 13 Zijden kleding van het Christuskind van Sarnen, geschenken door koningin Agnes van Hongarije, na 1330-40, bekleed met pailletten, zilver en verguld zilver, midden dertiende tot vijftiende eeuw, diverse afmetingen. Sarnen, Sankt Andreas.

²⁸⁵ Het insigne bevindt zich nu in het Musée Crozatier te Le Puy, inv. nr. AA 8, waaraan het werd geschonken door M. Chaumeils de Lacoste, burgemeester van Pradelles. Zie PzK Amiens, St. Jean-Baptiste, en Kunera, nr. 11064.

²⁸⁶ Voor de grafvondst te Lund, zie Andersson (1986): 29, nr. I:2 en Andersson (1989): 29, nr. I:2. Voor de grafvondst van Helsingborg, zie Andersson (1989): 97, nr. 1, 102, nrs. 1 en 2, en 104, nr. 1, Köster (1983)b: 77, nr. R36.

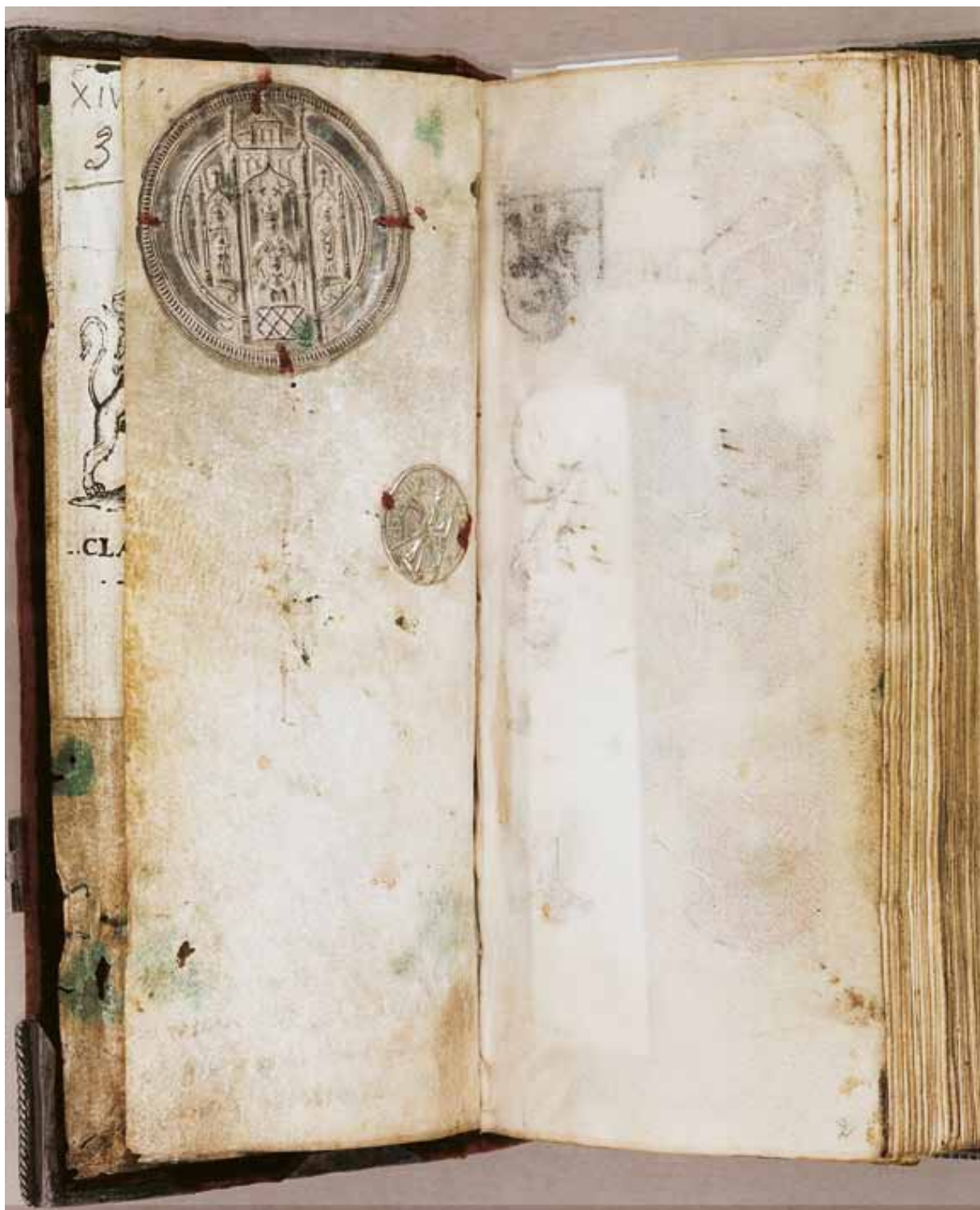
²⁸⁷ Knippenberg (1990): 79.

unvollständig mit unvollständiger
oder unvollständiger. unvollständiger
unvollständiger unvollständiger

Domine labia
mea aperies.
Et os meum
annuntiabit

Getijden- en gebedenboek, blanco pagina met lijmsporen van drie insignes, o.a. Halle en 's-Gravenzande, gevolgd door de Mariagetijden met een miniatuur van de Annunciatie. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 770, ff. 52v-53r (cat. I 22).

Getijden- en gebedenboek, schutbladen voorin met twee zilveren insignes van Maria van Le Puy en Claudius van Saint-Claude.
Chantilly, Musée Condé, Impr. XIV.C.3, ff. 1v-2r (**cat. I 38**).

Getijdenboek van de familie De la Chambre, schutblad achterin met drieëntwintig zilveren insignes, waarvan vier verguld, o.a. uit Aken, Saint-Claude, Saint-Quentin, Geraardsbergen en 's-Gravensande. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 77 L 60, f. 98r (**cat. I 42**).

Pelgrimstekens in boeken

In de universiteitsbibliotheek van Gent bevindt zich een manuscript dat vervaardigd werd voor een vrouwelijke bestemming, waarschijnlijk van Gentse afkomst. De Brusselse edelman Jan De Fraye (†1592) voegde halverwege de zestiende eeuw een uitvoerige notitie toe over de vroege herkomst van het handschrift en voegde de familienamen toe aan de schildering met wapens (afb. 20). Volgens hem was het boek eertijds in bezit van zijn overgrootvader Filips Van der Vlaest die stierf voor 1450. Op verschillende plaatsen waar het perkament de ruimte liet, brachten eerdere eigenaars plaatjes en insignes aan die nu grotendeels weer zijn verdwenen (cat. I 52).

Het Gentse handschrift is een getijdenboek. De meeste insignes en sporen daarvan komen tevoorschijn in getijdenboeken die ‘wereldlijken’, zoals Jan De Fraye en zijn familie, gebruikten om hun dagelijkse devotionele oefeningen vorm te geven. Het boek met de Mariagetijden en andere teksten voorzag de leek van enkele handgrepen om zorg te dragen voor zijn zielenheil en dat van zijn familie (zie hoofdstuk 1). Slechts incidenteel worden insignesporen aangetroffen in een handschrift zonder de getijden. Ook dan heeft het boek een religieuze inhoud, zoals psalmen, gebeden of stichtelijke teksten (cat. I 26, I 88 en I 90).²⁸⁸ De boeken met insignes kunnen dan ook het best worden gevat onder de noemer ‘handschriften voor devotioneel gebruik’.

De boeken vormen een bijzondere laatmiddeleeuwse gebruikerscontext. Zelfs als de insignes op een later tijdstip zijn verdwenen, leveren de codices unieke informatie over de pelgrimstekens, de eigenaars en de rol van het bedevaartssouvenir in het devotionele leven van de boekbezitter. In de volgende paragrafen zal gepoogd worden om enkele vragen te beantwoorden over de vastgenaaide insignes, de boeken, de verzamelaars en het verspreidingsgebied.

De insignes

Insignes die in devotionele handschriften werden aangebracht, zijn meestal van zilver of latoenkoper.²⁸⁹ Soms, als de insignes werden verwijderd, is aan het residu op het perkament nog te zien van welk materiaal het insigne vervaardigd was. Groen wijst op geoxideerd koper, terwijl zilver eerder metalig glanzende, donkergrijze resten achterliet. In een getijdenboek in het Latijn en Frans bracht een eigenaar in een buitenmarge afwisselend een koperen en een zilveren insigne aan om een decoratief effect te creëren (cat. I 15; zie ook cat. I 9). De tegenoverliggende bladzijde toont duidelijk de gekleurde afdrukken die de insignes van verschillende materialen achterlieten.

Een overeenkomst tussen alle insignes die in handschriften werden aangebracht, is de techniek. Alleen gestante insignes, ook vaak met term *bracteaten* aangeduid,

²⁸⁸ Een ander gebedenboek met insignesporen bevindt zich in Oslo, collectie Schøyen, Ms 12 (zie appendix II Overige handschriften met insignesporen, nr. 4).

²⁸⁹ Volgens Kurt Köster waren de insignes van de kostbaarste materialen “dem hohen Stande ihrer Sammler und Besitzer angemessen”. In de handschriften die hij verzamelde, trof hij alleen insignes aan van (verguld) zilver, niet van koper. Köster (1979): 129. Isabel von Bredow-Klaus neemt dit standpunt van Köster over. Von Bredow-Klaus (2005): 44. Koper kwam echter wel degelijk voor in handschriften, zoals diverse afdrukken aantonen.

kwamen in aanmerking voor de bevestiging aan het perkament.²⁹⁰ Steeds gaat het om kleine plaatjes van dun metaal, hetzij latoenkoper, hetzij zilverblik, met een grootte van gemiddeld drie centimeter. Sommige waren verguld. Het stanswerk was vooral het werk van edelsmeden.²⁹¹ Zilver mocht immers alleen door edelsmeden worden verwerkt. Bovendien was het vergulden van zilver een vrij gecompliceerde bezigheid. Latoenkoper zal wellicht ook door anderen zijn gebruikt voor de vervaardiging van insignes. Verschillende methoden waren mogelijk met de hulp van diverse mallen, in contemporaine bronnen vaak kortweg vormen of stempels genoemd.²⁹² Op een mal met een positieve afbeelding werd een dun plaatje metaal gelegd waarop de edelsmid de afbeelding overbracht met een hamer, die vaak was bekleed met leer.²⁹³ Ook een mal met een negatieve afbeelding was mogelijk. Het resultaat was hetzelfde: een dunne plaquette met een afbeelding in reliëf. De hooggelegen delen op de voorzijde zijn de holtes op de keerzijde. Om het voorwerp te kunnen bevestigen, werden ze soms voorzien van een omlijsting of werden gaatjes in het dunne metaal geslagen.

Sommige eigenaars besloten na aanschaf van een gestanst insigne om het object met behulp van draad aan het perkament vast te naaien. Omdat de geslagen insignes kleiner en lichter zijn dan de gegoten insignes, liep het perkament nauwelijks schade op. Bovendien bleven de fragiele objecten goed beschermd tegen verlies en beschadiging. Later, wanneer de betekenis van de pelgrimstekens voor een volgende boekeigenaar verloren was gegaan of deze de souvenirs als storend ervoer, werden ze verwijderd. Alleen de sporen verraden nog de voormalige aanwezigheid van de insignes. Vaak zijn nog naaigatjes in het perkament te

Afb. 14 Gerard David, triptiek met de Doop van Christus, detail zijluik: gebedsportret van Magdalena Cordier met rozenkrans, olieverf op paneel, ca. 1502-08, 1322 x 422 mm. Brugge, Groeningemuseum, inv. nr. o.35.

²⁹⁰ Voor de term *bracteaten*, vooral gebruikt voor geslagen munten, zie Dancoisne (1880): 32-33, Forrer (1907): 111-112 en Reinfeld (1955): 104-105. Vanwege de overeenkomsten in techniek werd de term *bracteaten* ook voor de pelgrimstekens gebruikt die op dezelfde manier tot stand kwamen.

²⁹¹ Uit rekeningen, zoals die van Utrecht, Zoutleeuw, Rhenen en Asse, blijkt dat de kerkfabriek zich wendde tot edelsmeden voor de duurdere insignes. Koldewey (2000)c: 34-36, De Mecheleer (1997), Deys (1994): 40 en Vandenbergh (1987): 229. De mallen die in de rekeningen van Rhenen worden omschreven als "drie yseren dair mij die teijkenen mede maeckt", zijn ongetwijfeld bedoeld om insignes mee te slaan. Deys (1994): 43. Voor een voorbeeld van een bronzen mal om insignes te slaan, zie Koldewey (2006): 149, Pelsdonk (2004): 259 en Gay (1887-1928) I: 707. Voor een uitvoerige beschrijving van de diverse technieken om gestante insignes te vervaardigen, zie Koldewey (2006): 150.

²⁹² Zie bijvoorbeeld De Mecheleer (1997): 374 en Kramer (1963): 30.

²⁹³ Koldewey (2006): 143-151.

ontwaren en soms ook resten van draad (bijvoorbeeld **cat. I 1, I 47 en I 84**). Bovendien lieten de hooggelegen delen van het reliëf, zoals de parelrand die de meeste van dergelijke insignes omlijstte, een afdruk achter op het onderliggende en tegenoverliggende folium. Af en toe werden de insignes gelijmd in plaats van genaaid (bijvoorbeeld **cat. I 16, I 22 en I 50**).

Het begin van het gebruik om de insignes in te naaien en te lijmen, hangt nauw samen met de opkomst van de stanstechniek voor bedevaartssouvenirs. In het vierde kwart van de vijftiende eeuw pasten veel edelsmeden in uiteenlopende bedevaartsoorden de stansmethode toe voor de vervaardiging van pelgrimstekens. De meeste kerkfabrieken bieden in die tijd koperen en zilveren insignes aan als aanvulling op de loden insignes.²⁹⁴

Sommige bronnen duiden erop dat de gestanste pelgrimstekens al in het derde kwart van de vijftiende eeuw circuleerden. De rekening van de broederschap van Notre-Dame Panetière uit 1460 meldt drie “plaatjes van Onze Vrouwe van Boulogne van verguld zilver”.²⁹⁵ Eén ervan had de grootte van een *Noble*, een geldstuk met een doorsnede van circa 35 mm. De afbeelding, het materiaal, de afmetingen en de wijze van bevestiging tussen de lovertjes wijzen er allemaal op dat het hier om geslagen pelgrimstekens gaat. In Mechelen werden rond dezelfde tijd ook geslagen souvenirs gemaakt. Op basis van het schild met het wapen van paus Nicolaas V (1447-1455) kan een geslagen insigne met de heilige Rumoldus uit Mechelen gedateerd worden in of vlak na 1451, het jaar van de door deze paus afgegeven jubileumaflaat in Mechelen.²⁹⁶ Veel later dan 1455, het sterfjaar van paus Nicolaas V, zullen insignes met diens wapen niet meer zijn vervaardigd. Ook van Onze Lieve Vrouw van Kerselare werden in 1456, vlak na het eerste wonder, al insignes geslagen.²⁹⁷ Een datering vanaf 1450 lijkt op basis van deze gegevens niet te vroeg voor het stanswerk. Voor die tijd zijn gegevens over gestanste insignes afwezig in de bronnen. De meeste boeken waarin gestanste insignes voorkomen, stammen dan ook uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, wat met de datering van de geslagen insignes in overeenstemming is.²⁹⁸ Wanneer de boeken ouder zijn, mag aangenomen worden dat de insignes ná 1450 zijn toegevoegd (bijv. **cat. I 59 en I 88**).

De herkomst van de insignes sluit vaak aan bij de regio waar het boek werd gebruikt. Veel boeken die in Vlaanderen ontstonden en gebruikt werden, bevatten ooit een insigne van Adrianus die vereerd werd in Geraardsbergen. De eerste eigenaar van het

²⁹⁴ Voor oude kerkrekeningen van bedevaartplaatsen, zie bijvoorbeeld Minnen (2005): 118-125, De Mecheleer (1997), Van Beuningen (1993): 82 en Vandenberghe (1987).

²⁹⁵ Rouyer (1851): 238.

²⁹⁶ Vandenberghe (1977): 407-409. Volgens Kurt Köster werden de insignes niet voor de jaren zestig van de vijftiende eeuw gemaakt. Köster (1979): 114. Volgens Sarah Blick werden de koperen insignes pas geslagen na 1480: “Called *bracteate*, these badges started to be produced around 1480, when Nuremberg traders began to export brass throughout Western Europe.” Blick (2006): 3. Uit opgravingen en kerkrekeningen blijkt echter onomstotelijk dat de gestanste insignes al eerder werden vervaardigd.

²⁹⁷ Soens (1927): 27 en De Reume (1856): 232. Een zeldzaam exemplaar van een insigne uit Kerselare is verwerkt in een Besloten Hofje te Mechelen. Zie Kruip (2006): 233, alsook p. 201, afb. 15.3.

²⁹⁸ Isabel von Bredow-Klaus dateert het gebruik vanaf het einde van de vijftiende eeuw. Volgens haar stammen de meeste handschriften met insignes van 1500 of later. Von Bredow-Klaus (2005): 44-45. Von Bredow-Klaus bekijkt echter een klein aantal handschriften in haar boek dat zich concentreert op geschilderde insignes, en negeert daarmee een grote groep die belangrijke nuances had kunnen aanbrengen in haar conclusies.

getijdenboek in Carpentras (**cat. I 37**), Antoine Bourdin, was woonachtig in de Provence. De insignes die ooit zijn boek sierden, waren afkomstig uit Le Puy en Saint-Maximin-la-Sainte-Baume waar respectievelijk Maria en Maria Magdalena werden vereerd. Een insigne van Le Puy zit ook in een getijdenboek dat waarschijnlijk in Bordeaux in gebruik was en daar lange tijd bleef. Margareta Vanden Hecke uit Leuven naaide een insigne met Maria van Halle in haar getijdenboek (**cat. I 66**). In het getijdenboek van Marien van Elderen, de vrouw van Aryons van Essenroe, heer van Schoonvorst bij Aken (**cat. I 51**), zat ooit een insigne genaaid van Anna wier schedelrelik in Düren werd bewaard.

Een afdruk van een insigne van Quirinus uit Neuss is zichtbaar in een getijdenboek dat vervaardigd werd voor de IJsselstreek (**cat. I 2**). Veel mensen ondernamen eerder een bedevaart naar een stad die niet ver van hun woonplaats was gelegen dan een tocht naar een verder weg gelegen locatie.

Indien een boek een grote collectie insignes bevat, loopt de herkomst van de tekens meer uiteen. Blijkbaar was de boekeigenaar in de financiële en lichamelijke conditie om verre reizen te maken en zal deze lang de tijd hebben gehad om de insignes bijeen te brengen. Zo toont de verzameling in het getijdenboek van Claude de La Chambre de Montjustin (**cat. I 42**) niet alleen insignes uit de Franche-Comté (zoals Saint-Claude en Mont-Roland) waar hij vandaan kwam, maar ook insignes van Einsiedeln en Oberbüren, 's-Gravenzande, Canterbury en uit de Provence (Saint-Maximin-la-Sainte-Baume en Tarascon). De verdwenen verzameling in een geveild getijdenboek (**cat. I 70**) bevatte insignes van Zande en Geraardsbergen in Vlaanderen waar het boek gebruikt werd, maar ook een insigne van Neuss. Ferdinand I van Oostenrijk (1503-1564) bracht in zijn getijdenboek insignes uit Geraardsbergen en Halle aan naast een pelgrimsteken uit Regensburg. Ook als de verzameling groter werd, evenals de straal van het gebied waar de insignes vandaan kwamen, dan nog sluit de herkomst van de pelgrimstekens meestal aan bij de woonomgeving van de boekeigenaar. Tien van de drieëntwintig insignes in het boek van Claude de La Chambre hebben een Franse herkomst.

Bovendien zegt het materiaal iets over de status van de eigenaar. Ferdinand bracht in zijn boeken uitsluitend verguld zilveren insignes aan. Mensen die lager op de sociale ladder stonden en minder geld te besteden hadden, kozen vooral voor zilveren insignes, zoals Claude de La Chambre. Het goedkoopst waren de koperen pelgrimstekens (**bijvoorbeeld cat. I 9, I 11, I 15 en I 16**) en het duurst verguld zilveren en gouden exemplaren.

Afb. 15 Twee insignes met Maria van Aarschot, gevat in een omlijsting, koperlegering verguld, eind vijftiende of begin zestiende eeuw, afmetingen en verblijfplaats onbekend (tekening uit: Nahuys 1882).

Gebruiksboeken

Mensen uit de hogere lagen van de maatschappij bezaten handschriften die als hulpmiddel dienden bij de dagelijkse devotionele oefeningen. Rijken konden het zich veroorloven om een geïndividualiseerd handschrift te kopen. Dit kon in meer of mindere mate op de situatie van de gebruiker zijn toegespitst met familiewapens, motto's of gebeden met een persoonlijke betekenis. Een enkele bestemming is afgebeeld, zoals de vrouw aan de voeten van de heilige Dorothea in het getijdenboek van de familie Van der Vlaest (afb. 21; cat I 52). In de *Belles Heures* liet de hertog van Berry die zich als geen ander een geïndividualiseerd handschrift kon veroorloven, zichzelf in gebed afbeelden, evenals zijn vrouw (cat. I 62).²⁹⁹ De teksten en miniaturen in de *Belles Heures* zijn bovendien van hoogst persoonlijke aard. Vele boekeigenaars bezaten echter een handschrift met standaardonderdelen zonder veel individuele accenten.

Een bindende factor tussen handschriften en de daarin opgenomen insignes is de gebruikswaarde; het zijn bijna altijd *gebruiksboeken*. De *Belles Heures* waarin twee insignes hun afdruk achterlieten, zijn uitzonderlijk in de context van dit onderzoek, niet alleen vanwege de kostbaarheid en de grote mate van individualisering. In het boek zijn nauwelijks sporen van gebruik te vinden. Niet elk devotioneel handschrift werd aangewend in de praktijk. Sommige psalters, gebeden- en getijdenboeken, zoals de *Belles Heures*, werden uitsluitend vervaardigd om getoond en bewonderd te worden. Dergelijke, luxueus uitgevoerde pronkhandschriften waren alleen weggelegd voor de beter gefortuneerden. Met de praalboeken werd uiteraard zorgvuldig omgesprongen, op een conserverende wijze. Soms zien dergelijke boeken er vandaag de dag nog uit alsof ze gisteren werden gemaakt; ze lijken zo goed als nieuw. Insignes sporen zijn er zelden in te vinden.

Tegenover de pronkhandschriften staan de gebruikshandschriften. Hoe het boek er ook uitzag, relatief standaard of geïndividualiseerd, gebruiksboeken werden veelvuldig ter hand genomen en de inhoud stond ten dienste van de eigenaar. Gelovigen individualiseerden hun boeken³⁰⁰, zodat deze aan specifieke wensen tegemoet kwamen; ze noteerden hun namen, schreven gebeden met een persoonlijke betekenis op de pagina's die de scribenten en verluchters geheel of gedeeltelijk blanco hadden gelaten; ze maakten genealogische aantekeningen, plakten prenten, tekenden in de marges en voegden pelgrimstekens toe. Alle sporen wijzen op een intensief en persoonlijk gebruik.

De toevoegingen betekenen niet dat er licht met de handschriften werd omgesprongen. Het boek was vaak een gekoesterd familiestuk. Het werd doorgegeven van generatie op generatie en kende verschillende eigenaars. In materieel opzicht was een weinig persoonlijk en spaarzaam verlucht gebruikshandschrift misschien weinig kostbaar. Vanuit emotioneel oogpunt kon zo 'n herinneringsstuk een waardevol bezit zijn. Het boek bevatte de sleutel tot het heil van de familie en moest daarom zorgvuldig bewaard en gebruikt worden. Alleen dan kond het nageslacht de eerdere eigenaars gedenken, zoals deze hun voorouders in hun gebeden hadden herdacht.

²⁹⁹ Dückers en Roelofs (2005), vooral pp. 360-361, en König (2004).

³⁰⁰ Denis Bruna onderscheidt twee typen van individualisatie met betrekking tot het boek. Aan de ene kant konden tijdens de vervaardiging teksten en motieven worden toegevoegd. Aan de andere kant kon de eigenaar zelf ingrijpen, nadat het boek was voltooid. Bruna (1998): 133-136.

Afb. 16 Insigne met de lijkwade van Chambéry gevat in een omlijsting, achterzijde glasplaatje, lood-tinlegering, ca. 1453-1525, 32 x 32 mm. Cothen, collectie Van Beuningen, inv. nr. 3471.

De lezende leek

Een ander aspect dat de handschriften met insignes (of sporen daarvan) onderling verbindt, zijn de gebruikers. Steeds gaat het om devotionele gebruiksboeken voor leken.³⁰¹ De term 'leek' is echter een veelomvattend begrip, waaronder diverse lagen van de bevolking geschaard kunnen worden. Het eerder genoemde getijdenboek te Gent (**cat. I 52**) was lange tijd in bezit van de patriciërsfamilie Van der Vlaest die hoge posities bekleedde in Brussel. Filips en zijn zoon Jan van der Vlaest waren beide schepenen van Brussel. Gezien de datering van de gestanste insignes kan Jan van der Vlaest die geboren werd tussen 1446 en 1450 en die "diverse reizen," ofwel diverse malen, schepenen van de stad was, de mogelijke verzamelaar van de insignes zijn geweest.³⁰² Ook zijn dochter Johanna van der Vlaest die in 1564 overleed³⁰³, is een mogelijke kandidaat. Hoewel Jan niet tot de adel behoorde, bekleedden hij en de leden van zijn familie hoge functies en behoorden zij tot de regerende klasse van de stad Brussel. De familie Van der Vlaest kende zoveel aanzien dat Johanna kon trouwen met Henry De Fraye die in 1511 door keizer Maximiliaan I in de adelstand was verheven.³⁰⁴

301 Voor het onderhavige onderzoek werd een catalogus van handschriften met insignes en sporen daarvan samengesteld. 84 Van de 91 boeken (vooral handschriften en een gedrukt boek, **cat. I 37**) in de catalogus zijn (fragmenten van) getijdenboeken. Een handschrift in Wenen (**cat. I 88**) is een getijdenboek en psalter in één. Ferdinand I van Oostenrijk (1503-1564) liet de beide delen samenvoegen, nadat ze een tijd lang apart gefunctioneerd hadden. Ook fragmenten van handschriften bevatten soms nog afdrukken van insignes. Meestal gaat het om kalenders die mogelijk ooit onderdeel uitmaakten van een groter geheel, wellicht ook een getijdenboek (**cat. I 63** en **I 82**). Sommige handschriften met insignes sporen zijn gebedenboeken zonder de getijden (**cat. I 9**, **I 34**, **I 45**, **I 58**, **I 78** en **I 86**). Een keer gaat het om een boek met stichtelijke teksten (**cat. I 90**). Samenvattend kan gezegd worden dat het gros van de handschriften met insignes of insignes sporen getijdenboeken, gebedenboeken of een combinatie van deze twee is. Alle codices in de voorliggende inventaris zijn devotionele boeken.

302 Filips van der Vlaest die in 1446 met Catharina van Meerte was getrouwd, stierf al in 1450. Voor Jan van der Vlaest, zie Van der Leene (1705): 47. Elders heb ik "diverse reizen" dat 'diverse keren' betekent, wel abusievelijk vertaald met "diverse reizen". Koldewey (2006): 238.

303 Van der Leene (1705): 48.

304 Van der Leene (1705).

Andere getijdenboeken behoorden eveneens aan vrouwen en mannen die zich in de hoogste kringen van de regerende klasse bewogen. Een getijdenboek met insigneafdrukken in Den Haag was aan het begin van de zestiende eeuw in bezit van Margriete van Beeringen die was getrouwd met Adriaen van Heylwigen, rentmeester in Leuven (cat. I 48). Een ander getijdenboek met insigne-afdrukken kwam in handen van Catharina van Waelhem, de vrouw van Filips Le Cocq die advocaat was in Mechelen (cat. I 45). Zij noteerde de datum van haar huwelijk (1533) en de geboortes van haar kinderen (1535 en 1536) in het handschrift. De insignes kunnen iets daarvoor, maar zullen zeker niet later zijn aangebracht, daar het gebruik in 1530 doodbloedde (zie Inleiding, p. 30). Een ander getijdenboek met insigneafdrukken (cat. I 32) behoorde tot de patriciër Jan III de Baenst (†1485). Hij kreeg door zijn huwelijk met Margareta Fevers contacten met het Bourgondische hofmilieu en in 1469 werd hij bovendien hoveling van Karel de Stoute (1433-1477).³⁰⁵ Vanwege zijn status konden ook zijn nakomelingen, net als die van Jan van der Vlaest, huwelijkspartners zoeken in adellijke kringen. Mogelijk verzamelde De Baenst ook de insignes. Hij vervulde hoge politieke functies in dienst van de hertog van Bourgondië en had in ieder geval de financiële middelen en mogelijkheden om te reizen. Smallegange beweert in zijn *Nieuwe Cronijk van Zeeland* dat De Baenst drie maal in Jeruzalem was en eenmaal in de Sinai “welke laatste reis hij deed in sijnen hoogen ouderdom.”³⁰⁶ Ongetwijfeld deed hij ook andere bedevaartplaatsen aan op zijn vele reizen, al dan niet met een diplomatieke missie in opdracht van de hertog.

Ook figuren van adel verzamelden insignes in getijdenboeken. Een getijdenboek in een particuliere collectie, voorheen Bonn-Bad Godesberg, behoorde rond de tijd dat de insignes verzameld zijn, aan Gillette van der Ee toe, vrouwe van Kwabeek (Quabeke) in het hertogdom Brabant (cat. I 64). Gillette werd geboren na 1470. Ze was een dochter van Bartholomeus van der Ee, heer van Kwabeek en Terdecq.³⁰⁷ Na de dood van haar vader op 23 november 1503 was Gillettes broer hun vader opgevolgd als heer van Kwabeek. Na diens dood in 1543, zonder nakomelingen, werd zijn zus Gillette vrouwe van deze heerlijkheid.

Laurens du Blioul in wiens gebedenboek zich nog sporen van talloze insignes bevinden (cat. I 26) was griffier van de Orde van het Gulden Vlies (vanaf 1496) en audiencier van keizer Karel V (van 1522 tot 1532). Hij werd zelfs tot *chevalier* geslagen in 1531.³⁰⁸ Het gebedenboek van Du Blioul was een erfstuk dat latere eigenaars koesterden omdat het aan een illustre lid van de familie had toebehoord. Op verschillende locaties in het handschrift zijn notities opgenomen waarin naar Laurens wordt verwezen. Op folium 14r staat bijvoorbeeld: “Ce liure a este autrefois appartenent a Messire Laurens du’ blioul en son temps Chtr Audiencier Conseillier de Charles le V. greffier de la Toyson d’or et seigneur de s’art Mon grand pere requiescat in pace.” Laurens du Blioul die in 1542 overleed, bracht waarschijnlijk zelf de insignes aan. Toen het boek in andere handen was overgegaan, werd het uitgebreid en bijgesneden aan de randen. De insignes werden toen verwijderd of waren al

³⁰⁵ Buylaert (2005): 207-208.

³⁰⁶ Smallegange (1696) I: 402.

³⁰⁷ Annuaire (1869): 71-73.

³⁰⁸ Voor een biografie van Laurens du Blioul, zie Koller (1971): 119, Ten Raai (1988) en Ten Raai (1990).

eerder verdwenen. De afdrukken werden op verschillende plaatsen bijna gehalveerd.

Diverse andere getijdenboeken waarin ooit insignes werden verzameld, behoorden ook een tijd lang tot personen en families die zich tot het patriciaat en de adel konden rekenen: de familie Vanden Kerchove uit Oudenaerde (**cat. I 35**), de familie De Bonnoel uit Bordeaux (**cat. I 72**), de familie Van Matenes van Warmond (**cat. I 40**) en de familie Heerma in Groningen (**cat. I 83**). Welgestelde figuren, zoals patriciërs en edellieden, hadden dan ook tijd om aan devotie te besteden. Ze waren dit, zoals de schepenklerk Jan van Boendale stelt in zijn *Lekenspiegel* die voor een publiek van welgestelde middenklasse, patriciaat en adel was geschreven, zelfs verplicht in tegenstelling tot de mensen die moesten werken om de kost te verdienen.³⁰⁹

Keizer Karel V en diens broer Ferdinand zijn enkele van de meest beroemde insigneverzamelaars. In het getijdenboek dat voor Karel V (1500-1558) vervaardigd werd tussen 1516 en 1519, bevinden zich enkele sporen van insignes (**cat. I 87**). Daar hij de eerste eigenaar was en het boek lange tijd intensief gebruikte, mogelijk tot zijn dood in 1558, lijkt hij de enige kandidaat als insigneverzamelaar. Hetzelfde geldt voor zijn broer Ferdinand (1503-1564) die twee boeken in zijn bezit had met insignes daarin (**cat. I 88 en I 89**). Een handschrift in de Bibliothèque nationale de France behoorde waarschijnlijk aan de Franse koning Karel VIII (1470-1498) toe. Hij bracht mogelijk het pelgrimsteken uit Le Puy aan (**cat. I 76**).³¹⁰ Karel VIII bezocht het fameuze bedevaartsoord in 1495.³¹¹

Een aanzienlijke groep handschriften stamt uit hoge Bourgondische kringen, daar ze ooit aan hertog Filips de Goede (†1467) toebehoorden (**cat. I 24, I 36, I 78 en I 86**). Wie de insignes aanbracht, blijft onduidelijk. Filips liet waarschijnlijk de bladvullende afbeeldingen van de *Vera Icon* in de *Grandes Heures* aanbrengen (**cat. I 24; ff. 8v en 98r; zie ook hoofdstuk 4**). Mogelijk bracht Filips ook de kleinere Veronica-plaatjes aan

Afb. 17 Houten devotiepaneel met twee pelgrimstekens met de hostiewonderen van Wilsnack en Blomberg, gevonden in Amsterdam, lood-tinlegering, ca. 1472-1525, 144 x 80 mm. Collectie Amsterdams Historisch Museum, inv. nr. MW2-6.

³⁰⁹ Van Boendale, in: De Vries (1844-48) III: 16-17. Voor het publiek van Jan van Boendale, zie Warnar (2002): 31-44 en Kinable (1997): 16-73, vooral 27-31, 45-65 en 68-73.

³¹⁰ Volgens Yvonne Hackenbroch bevestigde ook Karels vader, de Franse koning Lodewijk XI (1423-1483), insignes "onto his prayer books". Hackenbroch (1996): 3.

³¹¹ *The Catholic Encyclopedia* 1910, IX: Le Puy.

(f. 96r). Hij koesterde immers een bijzondere toewijding tot de Veronica.³¹² Vaak wordt gesuggereerd dat hij tevens de insignes aanbracht.³¹³ Dit kan echter net zo goed het werk zijn geweest van een eigenaar na hem. De verblijfplaats van de handschriften na de dood van Filips is onbekend en dus ook de identiteit van de latere eigenaars. Het lijkt waarschijnlijk dat sommige van deze handschriften in Bourgondische kringen bleven, daar ze een grote betekenis hadden voor de leden van de Bourgondische dynastie. De *Grandes Heures* bijvoorbeeld waren nog afkomstig uit het bezit van hertog Filips de Stoute die in 1404 overleden was. Een deel van de *Grandes Heures* bleef zelfs – hoewel het verblijf niet ononderbroken was – in de Bourgondische bibliotheek die nu de kern vormt van de Koninklijke Bibliotheek van België.

Wanneer de insignes precies werden aangebracht en wie daarvoor exact verantwoordelijk was, is vaak moeilijk met zekerheid vast te stellen. De handschriften bleven van generatie op generatie in de familie en de insignes kunnen op elk moment gedurende de tweede helft van de vijftiende eeuw en de eerste decennia van de zestiende eeuw aan het perkament zijn bevestigd. De handschriften leveren soms informatie over de voormalige eigenaars en in enkele gevallen kan daaruit gededuceerd worden wie de insignes moet hebben verzameld, zoals uit het voorgaande al een enkele keer bleek, bijvoorbeeld Laurens du Blioul, keizer Karel V, zijn broer Ferdinand en Karel VIII van Frankrijk. Een handschrift in Brussel met insignesporen bevat genealogische notities van ene Hendrik die tussen circa 1528 en 1532 de geboortes van zijn kinderen opschreef (cat. I 29). Qua datering lijkt hij een reële optie als insigneverzamelaar. Het boek geeft enkele aanwijzingen over zijn identiteit. De kalender is voor gebruik van Utrecht. Cornelis die het boek van zijn vader Hendrik kreeg en de traditie van geboortenotities in het getijdenboek voortzette, schrijft in 1571 dat zijn jongste dochter Emerentiana wordt geboren “in yngelandt tot noerwits [Norwich]”. Wellicht kwam het gezin in de Engelse plaats terecht tijdens een ballingschap als gevolg van de religieuze vervolgingen in de Nederlanden. Verschillende protestanten uit het westelijke deel van de Lage Landen trokken naar Engeland om aan Fernando Álvarez de Toledo, hertog van Alva, te ontsnappen. Veel vluchtelingen kwamen in Norwich terecht waar een ware Nederlandse nederzetting ontstond.

De insignes in het boek van Cornelis Hendrikszoon werden voor 1606 verwijderd, daar notities uit die tijd over de afdrukken heen zijn geschreven.³¹⁴ Een afkeer van bedevaarten uit geloofsovertuiging zou een verklaring kunnen zijn voor de vroege eliminatie van de pelgrimstekens. Dat het hier om een waarschijnlijk Hollandse familie gaat die zich tot het Protestantisme bekeerde, blijkt ook uit latere notities. Enkele kleinkinderen van Cornelis Hendrikszoon woonden in Brielle waar zij deel

³¹² De Winter (1976): 535-536.

³¹³ Bradley, Channing en Takac Panza (2004): 107 en Dagmar Thoss, in: Mazal en Thoss (1991) Kommentarband: 25-26. Ook Alain Arnould lijkt ervan overtuigd dat Filips de Goede insignes aanbracht: “Imprints of devotional medals, which were sometimes sewn into prayer books, and wear on the miniatures reveal an intensive devotional use of the *Grandes Heures*, which Philip the Good *evidently* regarded as a precious treasure from the founder of the dynasty.” Arnould en Massing (1993): 144.

³¹⁴ Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 142, f. 100r: “Int jaer 1606 den xij octobre is / verloest Mariken Pieters op donderdach ten / half twee nae middach van Ian Andries / haer tweede kint die gedoopt is van theophilo den xv^m der seluer ...” De notities lopen door en eindigen op de versozijde van het folium met: “Int jaer xvj^e xvij der 7^m mei dach is / gestoruen Ma^rrike pieters dochter huisurou / van Andries de Jong.”

uitmaakten van de hervormde gemeente.³¹⁵ Een van hen, Cornelis Pieterszoon Burchvliet die in Leiden theologie had gestudeerd (1580-1622), zou zelfs predikant worden, eerst in Nieuwkoop en vanaf 1613 in Brielle.³¹⁶ Ondanks de bekering tot het Protestantisme bleef het getijdenboek gekoesterd familiebezit, waarschijnlijk niet zozeer vanwege de inhoud als wel vanwege de herkomst die nauw met het persoonlijke verleden van de familie verweven was.

Een ander getijdenboek behoorde waarschijnlijk aan de familie Heerma toen de insignes werden aangebracht (cat. 183). Johan Heerma noteerde de geboortes van zijn kinderen in 1528 en 1530.³¹⁷ Blijkens latere notities gaat het om een familie uit de Noordelijke Nederlanden. Jonkheer Ludolf Heerma van Holwinde (circa 1585-1670) trouwde in 1614 met Beele (of Bela) van Sickinghe “up Tammingaborch” te Hornhuizen.³¹⁸ Het echtpaar dat zich op de borg Holwinde te Uskwerd vestigde, was rooms-katholiek.³¹⁹ De roomse Kerk was dan wel verboden, maar tal van families bleven praktiserend katholiek. Ludolf trad na de Reductie van Groningen in 1594 actief op als beschermheer van de rooms-katholieke missionarissen in het Groningse Ommeland. Nadat Ludolf Heerma tussen circa 1615 en 1625 de geboortes van zijn kinderen noteerde, ging het getijdenboek over van dochter op dochter. Een dochter van Ludolf Heerma, genaamd Lucia (geboren 1624), schonk het boek aan haar dochter Maria Geertruit Ubbena (geboren 1657) die trouwde met Rudolf van Uterwijck in het Groningse

Afb. 18 George Trubert, volbladminiatur van een devotiepaneel met een beeltenis van Maria in de Brandende Braambos, omstreeks 1480-90, 114 x 86 mm. Los Angeles, The J. Paul Getty Museum, no. 93.ML.6.154 (Ms 48), f. 154r (© 2009 The J. Paul Getty Trust. All rights reserved).

315 Mariken Pietersdochter, kleindochter van Cornelis Hendrikszoon, laat enkele van haar kinderen dopen door Libertus Fraxinus, predikant te Brielle (f. 100r). Andries de Jong, haar man, wordt in 1647 begraven in Brielle (f. 45v): "Int jaer xvj :49 / den 7 Junij is gerust / inden heere mijn / vader Andries Jans / de Jong out 76 Jare / Inden briel begrauen". Het huwelijk van Cornelis Pieterszoon Burchvliet met Margriete Verdelff wordt gememoreerd op folium 46v. De geboorte van hun zoon Dirk is ook in het boek opgeschreven (f. 47r): "... getuijge waere mijnen vader Pieter Cornelisz ende mijn [zwager?] Andries Jans de Jong".

316 De Jager (1898): 1-57 en De Jager (1894): 53-56.

317 Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms ABM h 23, f. 72v: "A° xvj° xxvij de soendach foer sint / peter doe voerd lutz [sic: Lucia] heerma johan / heerma dochter geboren omtrint een vre / ower midder nacht..." en verderop "Ano [sic] xvj° xxx op de xxiiij dach in iulio / doe voert dierck johan heerma son / geboren omtrint x vren for middach."

318 Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms ABM h 23, f. 9r: "1614 sinnen ludolff heerma ende bele sichinghe / tesamen gehetrouwet vp Tammingaborch." Voor Tammingaborg, zie Formsma, Luitjens-Dijkveld Stol en Pathuis (1987): 176-180.

319 Formsma, Luitjens-Dijkveld Stol en Pathuis (1987): 434-436.

Zuidwolde.³²⁰ Hun dochter Maria Lucia van Uterwijck (geboren 1691) noteerde het overlijden van haar vader.³²¹ Zoals blijkt uit de notitie ontving hij de laatste sacramenten wat erop duidt dat ook hij nog het katholieke geloof aanhing.

Een getijdenboek, nu in Museum Catharijneconvent, bevond zich achtereenvolgens in bezit van joffer Adriaen Splinter, dochter van Jacob Potten, joffer Lijsbet Michiel Ramdochter en joffer Caterina Adriaen Ramdochter, vrouwe van Tull en 't Waal (cat. I 84).³²² Caterina Adriaen Ramdochter maakte in 1596 een notitie vanwege het overlijden van haar vader Adriaan Ram die in zijn kasteel te Schalkwijk de mis liet lezen, zoals Ludolf Heerma later deed op zijn borg.³²³ Enkele jaren eerder, in 1584, had Caterina al een aantekening gemaakt waarin het sterven van de gerelateerde kanunnik Gerard Ram wordt gememoreerd.³²⁴

Een heel enkele keer geven de insignes zelf een aanwijzing over de identiteit van de verzamelaar, zoals in het getijdenboek D'Oiselet het geval is (cat. I 42). Claude de La Chambre verwierf de insignes in dit getijdenboek dat zich nu in Den Haag bevindt.³²⁵ Tussen de insignes zitten drie exemplaren van de heilige Claudius die in Saint-Claude werd vereerd, terwijl het verder allemaal unica betreft. Het bedevaartsoord Saint-Claude bevond zich niet ver van de plaats Accolans waar Claude de La Chambre op 24 november 1467 werd geboren. Ongetwijfeld kende Claude een voorkeur voor de heilige bisschop die zijn naamheilige was. Hij zal de insignes voor 1512 hebben aangebracht, toen zijn dochter Jehanne de geboorte van haar eerste dochter Yne noteerde. Het getijdenboek was toen in haar handen; mogelijk vond de overdracht zelfs al iets eerder plaats. Haar huwelijk met Anthoine de Bonigne kan de aanleiding voor Claude zijn geweest om het boek aan zijn dochter te schenken, zoals wel gebruikelijk was.³²⁶ Net als Jan Van der Vlaest kwam Claude uit een aanzienlijke familie. Claude wist zich zelfs, net als zijn vader Symon De la Chambre de Montjustin voor hem, de lage adellijke titel van *écuyer* of schildknaap te verwerven. De man van Jehanne de La Chambre, Anthoine de Bonigne, droeg eveneens deze titel.

Vaker zijn de insignes om redenen van patronaatschap te koppelen aan een specifieke eigenaar. De laat-vijftiende-eeuwse eigenaar van het boek in de Schøyen

³²⁰ Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms ABM h 23, f. 2r: "A° 1657 den 5 fe/bruarij oude steijll donder / dags smorgens tuschen / 3; en 4: ueren is Marijke / Geertruit ubbena geboren / een dochter van Duirt / Vbbena ende Lucia van Heerma..." en verder op f. 9r: "Ter [onleesbaar] 16[9]0 ben ick Rudolphs van Uterwijck met / Juffr Maria Geetruit Ubbena getrouwt tot Zuid / Wolde buiten Groningen door de predicant."

³²¹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms ABM h 23, f. 7v: "Den 14 meert 1700: op zon/dag middag den 12 uer is / mijn L vader ^{Ru: v: utre/wijk} naar t ont/fangen der ss sacramenten / binnen vollenhove zeer chris / overleden en is tot Campen in de Brou[r]Kerk bij mijn / moeder Z begraven."

³²² Haar vader Adriaan Ram, heer van Schalkwijk, had de heerlijkheid Tull en 'tWaal aan het begin van de zeventiende eeuw gekocht. Voor een beschrijving van het grafmonument van Catharina, zie ook *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa* van Aernout van Buchel, f. 60v (Het Utrechts Archief). Voor transcriptie en vertaling van het handschrift, zie <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/monumenta> 21 april 2008.

³²³ Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms BMH h 63, f. 1v: "Op den sestienden dach van meer tt / wesen doen dijn sdachs voor dach vande Rooss/ anno xv.° zes ende tnegentich nae die aude / stijle sterff Adriaen Ram mijn vader / smorgens te elff vren / ende Was inde / somer daer te voren sonnendaech nae ons / lieuwen vrouwen uaert anno xv.° vijff / ende tnegentich audt [g]eworden zeuen ende / zeuentich Jaer / ende sij leijtt begraeuwen op^{ter} / Claus op het koor / god heb sijn sielen

³²⁴ Ibid., f. 1v: "Op sinte Lebuijnen dach doen wesende / den xxv. junij anno xv.° vier ende / tachtentich sterff heer Gerrit Ram / canonik ten Dom ende tot audemunster." Voor Gerard Ram, zie Het Utrechts Archief, toegangsnr. 223, inv. nr. 190 en Van den Hoven van Genderen (1997): 418.

³²⁵ Koldewey (1993)b, Van Asperen (2006): 236 en Van Asperen (2004): 41.

³²⁶ Vaak was een huwelijk de gelegenheid voor een overdracht. Zie Legaré (1998): 63-64.

collectie met de naam Adrianus was hoogstwaarschijnlijk degene die daarin insignes aanbracht (**appendix II, nr. 4**). Onder de pelgrimsplaatjes in zijn boek met rozenkransgebeden bevond zich een Adrianus uit Geraardsbergen. Ditzelfde geldt mogelijk voor het getijdenboek van Adriaen Vergoes (**cat. I 14**). In het getijdenboek van Gillette van der Ee zit een insigne van de heilige abt Antonius dat Gillette mogelijk aanbracht omdat het de patroonheilige van haar man betrof: Anthoine van Houthem (**cat. I 64**).

Kurt Köster concludeert dat de handschriften met originele insignes en sporen ervan vooral aan de Bourgondische hertogen, of hun directe omgeving, en hun Habsburgse opvolgers toebehoorden.³²⁷ Het gebruik was echter verspreid over een grotere groep van handschrijftelgenaaars. De hiervoor genoemde voorbeelden van boeken met insigne-sporen beperkten zich tot de hoge en lage adel – de getitelde en ongetitelde edelen – en het patriciaat. Vormen deze sociale groepen nu een representatieve afspiegeling van de bevolking die zich met het verzamelen van insignes bezig hielden? De namen van de lieden uit de hogere regionen bleven vaak bewaard vanwege uiteenlopende factoren. Bibliotheekvorming over meer generaties, eigendomsbevestiging door middel van notities of wapens en de kostbaarheid van een codex – aspecten die in hogere milieu's vaker aan de orde waren – zorgden ervoor dat de herkomst van de boeken nu nog bekend is. Namen van hooggeplaatsten zijn vaak gemakkelijk terug te vinden in de archieven.

Het is echter lastig om grip te krijgen op de lagere strata waaronder zich zeker ook eigenaars van getijdenboeken bevonden. In een getijdenboek in de vertaling van Geert Grote vulde de eigenaresse een voorgeschreven eigendomsnotitie aan met naam en woonplaats: “Dit boec hoort toe *haes giisberts dochter* / Wonende te *haerlem*”. Om wie het hier precies gaat, blijft een mysterie ondanks de naam- en plaatsindicatie (**cat. I 25**). Tot slot resteren dan nog de talloze bescheiden getijdenboeken waarin geen enkele eigenaar een eigendomsnotitie schreef of genealogische notities aanbracht (**bijvoorbeeld cat. I 2, I 39, I 57 en I 91**). De boeken zijn slechts summier verlucht. De sobere

Afb. 19 Boekaltaar van Filips de Goede, houten boekband met gelijkde miniatures op de binnenkant van de platten, Vlaams, ca. 1450, de gelijkde miniatures dateren van ca. 1430, 185 x 130 mm (zonder de platten). Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1800, ff. 1v-2r (**cat. I 86**).

³²⁷ Köster (1979): 110-111. Deze conclusie wordt overgenomen in Kaufmann (1993): 36 en Kaufmann en Roehrig Kaufmann (1991): 54-55. Virginia Roehrig Kaufmann gaat elders nog een stap verder. Zij beweert dat de Bourgondische hertogen begonnen met het aanbrengen van insignes in devotionele handschriften. Roehrig Kaufmann (1992): 40.

vormgeving en inhoud die uit standaardonderdelen bestaat, wijzen op bezitters van betrekkelijk eenvoudige komaf, ook al moet met conclusies op dit gebied voorzichtig worden omgesprongen.

Uit al deze voorbeelden van getijden- en gebedenboeken met insignes spreekt een brede spreiding van insigneverzamelaars over diverse lagen van de bevolking, al gaat het uiteraard steeds om mensen die zich een boek konden permitteren. De vroomheid van de hoge adel en die van de ‘gewone’ mensen verschilden blijkbaar niet zoveel van elkaar, behalve dan in het materiaal van de insignes en de uitvoering van de boeken. Vorsten en hogere edelen konden zich duurdere exemplaren veroorloven, al gebruikten zij daarnaast vaak ook goedkopere versies van insignes en van handschriften.

Kloosterhandschriften

Ook wereldlijke geestelijken gingen op bedevaart. In zijn persoonlijke missaal bracht klein-kannunik Jan Boelaert uit Brussel (†1559) een tekst aan waarin hij getuigt van zijn reis naar het Heilig Land in 1546 (afb. 50).³²⁸ Bij die gelegenheid bezocht hij uiteraard “*sanctum sepulchrum Domini: in monte caluarie alijsque ibidem pijs locis*”, vertaald: ‘het Heilig Graf van de Heer op de Calvarieberg en andere religieuze plaatsen aldaar’. De tekst wordt afgesloten met een Jeruzalem-kruis, in rood geschilderd, als een visuele getuigenis van de pelgrimstocht.

Slechts een enkele keer komt een insigne tevoorschijn in een handschrift dat in een klooster circuleerde. Op een van de schutbladen in een manuscript te Wenen is een zilveren insigne bevestigd (cat. I 90; zie appendix V, nr. 6.4).³²⁹ Met enkele grove steekjes van een ruw garen is het insigne op het perkament vastgezet. Het insigne vertoont enkele overeenkomsten met insignes uit Kapellebrug die geregeld in de marges van getijdenboeken werden geschilderd (zie hoofdstuk 5 en appendix V, nr. 6). Hier kan ook worden gedacht aan Onze Lieve Vrouwe op ’t Stoccken die ten minste sinds 1474, en mogelijk al eerder, in Antwerpen werd vereerd.³³⁰ Het sterk beschadigde, moeilijk leesbare insigne toont een staande figuur van Maria. Het beeld is geplaatst op een staak, zoals de Mariabeelden van Antwerpen en Kapellebrug meestal zijn afgebeeld. Een opschrift en plaatsspecifieke kenmerken die uitsluitel hadden kunnen geven, ontbreken helaas.

Het boek geeft veel aanwijzingen over zijn herkomst. De nadruk op Augustinus suggereert dat het manuscript geschreven werd voor religieuzen in de augustijnse traditie.³³¹ Het manuscript bevat verschillende stichtelijke teksten in het Middelnederlands. De vormgeving is sober, zonder uitgebreide verluchting. De teksten zijn vrijwel onversierd. De inhoud en de vorm wijzen op een gebruik in een klooster dat onder de invloed stond van de *Devotio Moderna*, de spirituele hervormingsbeweging van de godgeleerde en prediker

³²⁸ Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 818, p. 4. Zie Roobaert (2002): 12-15 en Van den Gheyn (1901): 285-286, nr. 457.

³²⁹ Het insigne is bevestigd op het verso van het achtste schutblad. Het volgende en laatste schutblad IX is van een ander materiaal en waarschijnlijk later aangebracht om de tekst te beschermen tegen het insigne. Menhardt (1961): 1544-1545, Pächt, Jenni en Thoss (1983): 114-115, Thoss (1987): 82-83, nr. 47, Stooker en Verbeij (1997): 347, nr. 1035 en Kock (1999): 218-222.

³³⁰ Philippen (1925) en Schoutens (1878)a: 15-21.

³³¹ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms Series nova 12 897, f. 71v: “SEnte augustyn als hy heorde die legende van sente anthonis claeghe aldus.” Menhardt (1961): 1544.

Geert Grote (1340-1384).³³² Een vroeg-vijftiende-eeuwse eigendomsnotitie in het handschrift luidt: “Dit boexken toebehoert den godshus / van sinte pauwels in zoenien bi brusele / [roo]cloestere gheheeten.”³³³ Het Rooden Klooster of Rooklooster dat was gesitueerd in Oudergem (aan de rand van het Zoniënwoud bij Brussel), was een gemeenschap van reguliere kanunniken die leefden volgens de regel van Augustinus. Sinds 1412 was het Rooklooster opgenomen in het kapittel van Windesheim, de monastieke tak van de *Devotio Moderna*.³³⁴ Een herkomst uit het Rooklooster sluit goed aan bij de aanwijzingen die de tekst zelf geeft. Bovendien bevestigt de boekband uit de eerste helft van de vijftiende eeuw een vroege herkomst uit het Rooklooster.³³⁵

Naar alle waarschijnlijkheid werd het boek gemaakt voor gebruik in het Paulusklooster, meer specifiek voor de lekenbroeders. Een van de rubrieken luidt immers “eencorte oefeninghe voer den leken broederen”.³³⁶ Lekenbroeders (en –zusters) waren mensen die zich aangetrokken voelden door de ideeën van een religieuze orde en zich daarbij aansloten, maar niet de geloften aflegden. De lekenbroeders voerden verschillende taken uit voor de koorheren, zoals wellicht het pelgrimeren in naam van het klooster. Uit schriftelijke bronnen blijkt dat de nonnen van Vrouwenpark lekenzusters op bedevaart stuurden namens het klooster. Zo wordt er gesproken van een “bedevaart tot Onze Lieve Vrouwe van Halle en Halberge

Afb. 20 Volbladminiatuur met de wapens van De Fraye-Van der Vlaest, Brussel, eerste helft zestiende eeuw, gelijmd in het getijdenboek Van der Vlaest, Gent, ca. 1425-50, 175 x 125 mm. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 2750, schutblad IV (cat. I 52).

³³² Voor boeken die de Moderne Devoten produceerden en gebruikten, zie Wierda (2000): 155-168 en Hofman (2000): 169-194. Over Geert Grote, zie Bruin, Persoons en Weiler (1984).

³³³ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms Series nova 12 897, schutblad IIr. Deze eigendomsnotitie komt vaak voor in handschriften die zich ooit in het Rooklooster bevonden, bijvoorbeeld ook in Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 2905-09, f. 107r, zie Meertens (1930-34) IV: 21 en Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 3088, schutblad IIv, zie Meertens (1930-34) IV: 32.

³³⁴ Bruin, Persoons en Weiler (1984): 79-81. Voor het Rooklooster, zie ook Acquoy (1875-80) III: 16-18, nr. 5.

³³⁵ Pächt, Jenni en Thoss (1983): 114.

³³⁶ De Moderne Devoten stimuleerden het gebruik van boeken voor meditatie door leken en lekenbroeders en –zusters. Kock (1999): 182-222, Wierda (1996): 98-123 en Rühling (1992): 214-226. Thomas Kock argumenteert dat het grootste gedeelte van de manuscripten in de volkstaal uit het Rooklooster waarschijnlijk bedoeld was voor de lekenbroeders aldaar, hoewel zeker niet allemaal. Kock (1999): 193-222. Over de vraag of de lekenbroeders de boeken zelf schreven of anderen, zie Kwakkel (2002): 34-53. Stooker en Verbeij noemen alleen de librije en laten in het midden of het boek in het Rooklooster werd geschreven. Stooker en Verbeij (1997): 347.

[mogelijk Alseberg] gedaan door zuster Lysken.”³³⁷ Met een “suster” wordt hier een lekenzuster bedoeld. De rekeningen gebruiken de term “jouffrouwe” als ze aan de nonnen refereren. De cisterciënzerinnen gingen zelf niet op pelgrimage. Ze verlieten zelden het klooster. De abdis van het klooster was recentelijk gestorven en de lekenzuster Lysken ging op bedevaart om voor haar ziel te bidden. Bij een andere gelegenheid gingen Maiken Bullestraete en zuster Berbele naar Steenokkerzeel om daar de mis bij te wonen, geld te offeren en een kaars te branden.³³⁸

Een enkele keer ondernam een kloosterling een pelgrimage. De abdis van het adellijke vrouwenklooster Rijsburg (bij Leiden) trok in 1383 naar 's-Hertogenbosch “tot Onser Vrouwen” en kort daarna “tot Amsterdaem bedevaert” om daar te bidden tot het Heilig Sacrament van Mirakel.³³⁹ In Amsterdam had zich ongeveer veertig jaar eerder een sacramentswonder afgespeeld waarbij een hostie ongeschonden uit het vuur tevoorschijn kwam. De cultus van 's-Hertogenbosch was van recentere datum. Sinds 1381 bleek het daar opgestelde Mariabeeld wonderen te bewerkstelligen (zie hoofdstuk 1, p. 67).³⁴⁰ De abdis had meer vrijheid dan de kloosternonnen. Kloosterlingen gaven eerder aan anderen de opdracht tot bedevaarten in hun naam. Een van de wonderen die zich in Delft afspeelden rondom Maria van Zeven Smarten die in de Oude Kerk werd vereerd, vertelt dat de zusters van het convent van Sint Clara een offerande naar de kerk stuurden om de genezing van een zieke non te bewerkstelligen.³⁴¹ Kloosterlingen maakten graag gebruik van de gunstige uitwerkingen die een bedevaart kon hebben, ook al waren zij zelf aan een klooster gebonden.

Pelgrimstekens waren niet onbekend binnen kloostermilieus, zoals blijkt uit de vondsten in het klooster van Wienhausen. Door de jaren heen lieten de nonnen daar allerlei voorwerpen onder de vloer verdwijnen die in de jaren zeventig van de vorige eeuw na de verwijdering van de houten banken weer tevoorschijn kwamen.³⁴² De religieuzen verkregen de insignes van lekenbroeders of -zusters, van spiritueel leiders of familieleden. Kapelaan Jan Hendricx uit Brussel legateerde in 1534 vijf vergulde “beeldekens” aan Margriet Hendricx, non te Zichem.³⁴³ In de rekeningen van het adellijke vrouwenklooster Rijsburg uit 1496-97 wordt een teken van Amersfoort genoemd dat daar waarschijnlijk via een legaat van ene Jan Pieterszoon terecht was gekomen.³⁴⁴

Stille getuigen van het gebruik van insignes in kloosters zijn ook de Besloten Hofjes. Dit zijn kasten gevuld met talrijke objecten. De kasten, soms met beschilde luiken, bevatten vaak enkele kleine beelden, temidden van een overdaad aan

³³⁷ Rijksarchief Leuven, Kerkelijke Archieven van Vlaams-Brabant 9564, geen foliëring. “Item voer mij vrouwen bevarert van Ons LiefVrou van Halle ende Halberge ghedaen by suster Lysken eenen karolusgulden.” Hier wilde ik Bart Van der Minnen bedanken die zo vriendelijk was om me op de rekeningen te wijzen en zijn aantekeningen over de rekeningen van klooster Vrouwenpark met mij te delen. Voor de activiteiten van lekenbroeders, in het bijzonder die van Windesheim, zie Rühling (1992).

³³⁸ Rijksarchief Leuven, Kerkelijke Archieven van Vlaams-Brabant 9977, f. 78v.

³³⁹ Hüffer (1951) I, 2^e stuk: 754-755.

³⁴⁰ Margry en Caspers (1997-2004) II: 395-424. Voor de diverse wonderen, zie het mirakelboek in de editie van Hens, Van Bavel, Van Dijk en Frantzen (1978).

³⁴¹ Verhoeven (1992): 283-288.

³⁴² Appuhn (1973).

³⁴³ Roobaert (2001): 114-115.

³⁴⁴ Hüffer (1951) I, 2^e stuk: 1002.

andere materialen en voorwerpen: stoffen bloemen, gipsen en wassen reliëfs en relieken voorzien van een *cedula* met de identificatie van de betreffende reliek. Ook pelgrims-tekens konden worden opgenomen, zoals in het hofje van Balen waarin Maria-insignes van Aken, Halle en Kerselare verwerkt zijn (afb. 22).³⁴⁵ Religieuze vrouwen in kloosters en begijnhoven, veelal in en rondom Mechelen maar zeker ook daarbuiten, zijn de waarschijnlijke vervaardigers van deze altaarkasten die in nauwe samenwerking met beeldsnijders en schilders uit de omgeving ontstonden.³⁴⁶ De Besloten Hofjes functioneerden binnen het klooster als focus voor de devotionele aandacht van de religieuze vrouwen. In de inventaris van het klooster Sion te Brugge wordt bijvoorbeeld melding gemaakt van “een grote kast met in het midden een gouden tafereel, de Maria-Boodschap en rondom versierd met grote mooie botten van de 11.000 maagden en andere heilige relieken, versierd met zijden bloemen; onze eerwaardige moeder priores, zuster Louise van de Velde, heeft ze laten maken.”³⁴⁷ Een kloosterkroniek in Ebstorf uit 1487 vertelt zelfs exact waar een hofje stond opgesteld: in de ruimte waar de zusters hun kloostergelofte aflegden waarna zij hun verdere leven als bruid van Christus konden doorbrengen.³⁴⁸ Er zijn ook aanwijzingen dat hofjes werden geproduceerd voor bestemmelingen buiten het klooster.³⁴⁹

Een draagbare reliekhouders met insignes van het einde van de vijftiende of de eerste helft van de zestiende eeuw ontstond waarschijnlijk in een gemeenschap van

Afb. 21 Kleine miniatuur van Dorothea met knielende bestemmeling in het getijdenboek Van der Vlaest, Gent, ca. 1425-50 (detail). Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 2750, f. 113r (cat. I 52).

³⁴⁵ Kruip (2006): 231-234.

³⁴⁶ Gerard Horenbout was een van de schilders die waarschijnlijk zijn medewerking verleende aan een Besloten Hofje. Los Angeles en Londen (2003): 36 en 427, en Campbell en Foister (1986): 720.

³⁴⁷ Weale (1866-70): 88. "Item, een groot kasse daer in 't middel staet een ghoudt taefereelke, de Botschap van Maria, ende roontomme verschiert met groote schoone ghebeenten van de xij^m Maechden ende andere heleghe reliquien verschiert met zijde blommen; onse eerweerdighe mater prioress, zuster Louise van de Velde, heeft se doen maecken." Louise van de Velde was prioress van 1558 tot 1575. Weale (1866-70): 80, n. 43.

³⁴⁸ Essen en Bonn (2005): 429.

³⁴⁹ Margareta van Oostenrijk betaalde Gerard Horenbout in 1521 voor de samenwerking met enkele nonnen van het klooster Galilea te Gent aan een *jardinet* met geborduurde bloemen en een beeldengroep van de Heilige Familie. Zie Mechelen (2005): 272, Los Angeles en Londen (2003): 36, Eichberger (2002): 398-399 en Campbell en Foister (1986): 720. De hertogin en landvoogdes der Nederlanden had meer van dergelijke Besloten Hofjes in haar bezit. Eichberger (2002): 397-399. Ook kardinaal Albrecht van Brandenburg bezat verscheidene Besloten Hofjes. Von Bredow-Klaus (2005): 165 en Eichberger (2002): 398.

religieuze vrouwen (afb. 23).³⁵⁰ Op een rond stuk bordpapier of karton, bekleed met zijde, is in het centrum een rond vel van perkament aangebracht met daarop de eerste regels uit het evangelie volgens Johannes. Deze woorden werden al vanaf de vroegchristelijke tijd beschouwd als een krachtig amulet tegen het kwaad.³⁵¹ Er omheen zijn enkele ingepakte relieken bevestigd. Vier insignes van diverse herkomst en met verschillende onderwerpen completeren de reliekhouders: het crucifix uit Wanbattel, Maria van Halle, Laurentius van onbekende herkomst en Gertrudis van Wetteren. De insignes lijken een herkomst uit Brabant te suggereren.

Ook de Moderne Devoten lieten zich de gunstige uitwerkingen van een pelgrimage waarschijnlijk niet ontzeggen. De hardnekkige opvatting dat de Moderne Devoten niets van aardse pelgrimages moesten hebben, is in het verleden wel wat genuanceerd.³⁵² Vooral voor leken kon een bedevaart ook gunstige effecten hebben. Zolang de tocht met een boetvaardige instelling werd ondernomen en volbracht, was er met pelgrimeren niets mis. Al te vaak echter ontbrak de nederige en godsvrezende houding en werd een bedevaart gemaakt vanuit een zucht naar avontuur en sensatie. Dergelijke pelgrimages werden sterk bekritiseerd. Dit maakte de bedevaart *an sich* echter niet overbodig. Het pelgrimsteken in het handschrift uit het Rooklooster, nu in Wenen, wijst erop dat pelgrimage wel degelijk een rol kon spelen.

De codex uit het Rooklooster is het enige, tot nu toe bekende kloosterhandschrift waarin een insigne werd bevestigd.³⁵³ Enkele handschriften met insignesporen werden gemaakt in een klooster, maar kwamen al snel na vervaardiging in handen van een leek. Sommige van deze kloosters produceerden voor eigen gebruik, andere ook voor wereldlijke bestemmingen. Het handschrift dat in de Leuvense priorij Sint-Maartensdal werd geschreven (cat. I 66), werd waarschijnlijk gemaakt voor Margareta vanden Hecke die in 1462 trouwde met de Leuvense stadssecretaris Gerard van Baussele. Eén van de initialen bevat een gebedsportret van de bestemmeling in verering van Maria. Ook het getijdenboek uit het klooster van Sint Ursula in Delft (cat. I 46) was ongetwijfeld bestemd voor de wereld buiten het klooster. Het boek bevat veel standaardonderdelen van een getijdenboek voor leken. Bovendien worden in een rubriek bij een gebed tot Veronica de gunstige uitwerking van de Veronica-beeltenis op zwangere vrouwen genoemd.

Andere boeken werden in eerste instantie vervaardigd voor gebruik binnen het klooster, maar kwamen niet lang na de productie in handen van een leek die vervolgens insignes aanbracht. Een gebedenboek uit het einde van de vijftiende eeuw bevat veel referenties aan de biddende orde (cat. I 45). Ook de verdere inhoud en de sobere

³⁵⁰ Bergmans (1903): 281 en De V. (1885). Het object bevindt zich waarschijnlijk in het Bijlokemuseum te Gent, inv. nr. 1043 (vriendelijke mededeling van Patrick Monsieur, Universiteit van Gent). De reliekhouders is echter onvindbaar.

³⁵¹ Skemer (2006): 87-89, en ook p. 250, en Vandenbroeck, Irigaray en Bries (1994): 97. Voor een latere toepassing van het evangelie van Johannes tegen hekserij, zie Augustinus Wichmans, *Apotheca spiritualium pharmacorum* (1626), uitgebreid beschreven in: Caspers (2003), vooral pp. 259-262.

³⁵² Voor de houding van de Moderne Devoten t.o.v. bedevaart, zie Nissen (1988) en Caspers (2002): 18-40.

³⁵³ In het fichier van de Koninklijke Bibliotheek van België wordt gemeld dat in een gebedenboek van zuster Katrijn van Kaets "traces de medailles de piété" voorkomen. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 12 082, verso van het laatste schutblad: "Dyt boeck hoert toe suster Katryn van Kaets, tot dyt boek ijs oer lyef, wije dat stelt, die is een dief, hy sy ryedder ofte knecht, aen der galgen is syn recht." Het gaat om roestkleurige cirkels op ff. 1v en 2r die waarschijnlijk door iets anders dan pelgrimstekens veroorzaakt werden. Zie ook appendix I, nr. 7.

vormgeving doen een bestemming in een klooster vermoeden. In 1533, en mogelijk al eerder, was het boek echter in handen van Catharina van Waelhem die was getrouwd met de Mechelse advocaat Filips Le Cocq. Een Zuid-Nederlands getijdenboek met gebeden (**cat. I 48**) bevat veel verwijzingen naar (heilige) religieuze vrouwen en de heilige Bernardus. Toch meldt een vroege eigendomsnotitie dat het boek toebehoort aan Margriete van Beeringen, getrouwd met de Leuvense rentmeester Adriaen van Heylwigen. Zij gaf waarschijnlijk wel de opdracht voor het laatste gedeelte met gebeden tot Maria en Christus.

In het verleden werd een getijdenboek voor gebruik in Parijs, nu in de Bibliothèque de l'Arsenal, met de Moderne Devotie in verband gebracht, meer specifiek met een vrouwenklooster (**cat. I 74**). Ursula Weekes zag een connectie tussen het geborduurde lapje met IHS-monogram (schutblad Av) en de Duitse mysticus Heinrich Suso (ca. 1300-1366) die in zijn *Exemplar* schrijft dat zijn spirituele dochter Elsbeth Stagel de naam van Jezus op een stukje textiel naait.³⁵⁴ De parallellen zijn frappant. Het getijdenboek zelf geeft echter geen aanleiding om het in de kringen van de Moderne Devotie te situeren. Het boek werd in de vijftiende eeuw vervaardigd voor een mannelijke bestemming die is afgebeeld in de initiaal aan het begin van de Mariagetijden (f. 29r). Het bevat de teksten die gebruikelijk waren voor een leek. Vele malen verschijnt in de marge het typisch Franse motief van gouden fleurs-de-lys tegen een blauwe achtergrond. Niets wijst op een bestemming in een religieuze gemeenschap. Het lapje met het IHS-monogram en de Arma Christi werd op een los bifolium genaaid dat mogelijk pas later aan het getijdenboek werd toegevoegd. Andere schutbladen die welzeker vanaf het begin deel uitmaken van het boek, vertonen sporen van tientallen insignes en enkele perkamenten plaatjes. Of het lapje met het IHS-monogram ook al zo vroeg onderdeel uitmaakte van het getijdenboek, is onduidelijk.

De insignes in de Besloten Hofjes, onder de koorbanken van Wienhausen en in de codex uit het Rooklooster laten zien dat de bedevaartssouvenirs binnen kloosters gecirculeerd moeten hebben en daar werden gebruikt. Ook hier konden de insignes blijkbaar op diverse wijzen worden ingezet en toegepast, zoals ook leken gewend

Afb. 22 Besloten Hofje met beelden van Maria, Barbara en Jacobus Maior, Mechelen, begin van de zestiende eeuw, 460 x 333 x 115 mm, daarin: pelgrimstekens met Maria van Aken, Halle en Kerselare, zilver en verguld zilver, tussen 20 en 40 mm. Balen, Sint-Andreaskerk.

waren te doen. Insignes in handschriften die aan kloosterlingen toebehoorden, zijn echter zeldzaam. Het handschrift met stichtelijke teksten uit het Rooklooster was voor gebruik van de *leken*broeders die een positie innamen tussen het geestelijke en wereldlijke milieu, tussen geprofeste religieuzen en leken.

De geografische spreiding

Zoals het verzamelen van insignes niet beperkt bleef tot een specifieke bevolkingsgroep, zo is de praktijk ook moeilijk te begrenzen tot een regio. Kurt Köster probeerde al eens om grip te krijgen op het omvangrijke geografische gebied. De insignes die hij in de door hem geïnventariseerde handschriften aantrof, stammen volgens hem vooral uit de Zuidelijke Nederlanden en de aangrenzende Noord-Franse en West-Duitse gebieden.³⁵⁵ Köster voorspelde echter al dat ook in andere gebedenboeken stellig nog sporen van het devotionele gebruik te vinden zouden zijn. Inmiddels kan zijn geografische begrenzing dan ook enigszins worden genuanceerd en uitgebreid.

Insignes werden ook in de zuidelijke regionen van Frankrijk verzameld en aan het perkament van boeken bevestigd. Claude de Loys was raadgever van het parlement te Dole (Franche-Comté) aan het begin van de zestiende eeuw. Hij schreef waarschijnlijk de naam van zijn patroonheilige Claudius in de kalender en bevestigde mogelijk ook enkele insignes aan het perkament van zijn getijdenboek (**cat. I 6**). De reeds genoemde edelman Claude de La Chambre – eigenaar van het getijdenboek dat nu D'Oiselet genoemd wordt (**cat. I 42**) – woonde eveneens in de Franche-Comté. Hij werd geboren in Accolans, niet ver van Besançon. Hij had zijn residentie waarschijnlijk in Montjustin waar drie van zijn vier kinderen werden gedoopt.³⁵⁶

Andere Franse boekeigenaars beperkten zich tot een kleinere hoeveelheid insignes en legden de nadruk op bedevaartplaatsen in hun omgeving. Hoogstwaarschijnlijk was de eigenaar die de insignes aanbracht in het getijdenboek te Carpentras, waarschijnlijk te identificeren als Antoine Bourdin, uit het zuiden van Frankrijk afkomstig. In een getijdenboek in Oxford (**cat. I 72**) zit nog steeds een insigne uit Le Puy, door Köster abusievelijk geïdentificeerd als Halle³⁵⁷, wat er mogelijk op duidt dat ook deze boekeigenaar uit het zuiden van Frankrijk kwam. De latere lotgevallen van het boek bevestigen dit: in de zestiende eeuw was het boek nog in handen van Bernard de Bonnoel die in Bordeaux woonachtig was. Ook koning Karel VIII bevestigde een insigne van Le Puy in zijn getijdenboek (**cat. I 76**).

Blijkens eigendomsverklaringen en genealogisch notities werd de overmaat van handschriften vervaardigd en gebruikt in de Zuidelijke Nederlanden (**bijv. cat. I 4, I 14, I 22, I 26, I 27, I 31, I 35, I 45, I 48, I 52 en I 64**) en het noorden van Frankrijk (**bijv. cat. I 6, I 8, I 9, I 10, I 13, I 54 en I 61**), maar onder de Middelnederlandse boeken bevinden zich ook relatief

³⁵⁵ Köster (1979): 129. De voorzichtig gepresenteerde bevindingen van Köster worden vaak klakkeloos overgenomen. Zo stelde Ursula Weekes dat "the practice of stitching badges into manuscripts by piercing the metal with small holes and then sewing them to the page, only seems to have become popular in the Southern Netherlands and the North of France in about 1460-70, reaching a peak in the years 1480-90." Weekes (2004): 182.

³⁵⁶ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 77 L 60, schutbladen IIr en IIv.

³⁵⁷ Köster (1979): 105: "Dem Typus nach vielleicht ein Pilgerabzeichen von Notre-Dame-de-Hal bei Brüssel".

veel handschriften ten gebruike van Utrecht. Hoewel een kalender met heiligen die wijzen op het bisdom Utrecht niet altijd betekent dat het handschrift daar ook werd gebruikt, zijn er vaak wel andere aanwijzingen die verduidelijken waar het boek na zijn vervaardiging terecht kwam. Het getijdenboek in de Bibliotheca Philosophica Hermetica te Amsterdam heeft een Utrechtse kalender (cat. I 1). De gerubriceerde feestdag van de heilige Jeroen (17 augustus) wijst erop dat de kalender gemaakt is voor gebruik in Holland of Utrecht. Ook de heiligen Odulfus die in Utrecht stierf (12 juni), en Willibrordus, de eerste bisschop van Utrecht (7 november), zijn in rood geschreven. Het handschrift werd voor een vrouwelijke bestemming geschreven, mogelijk de edelvrouwe Aleid van Kijfhoek van Arkel (1470-1530) die het boek waarschijnlijk kort na de vervaardiging in bezit kreeg.

Enkele toevoegingen aan het handschrift wijzen in haar richting. Voorin is een miniatuur van Anna-te-Drieën gelijmd met een schild dat de wapens van de familie Van Assendelft en Kijfhoek in zich verenigt. Aleid trouwde in 1485 met Nicolaes van Assendelft, een huwelijk dat al in 1480 was beklonken.³⁵⁸ De anonieme schrijver van een eigendomsnotitie uit de zeventiende eeuw noemt Aleid zijn grootmoeder uit de vierde generatie.³⁵⁹

Achterin het handschrift bevindt zich een stamboom van de familie Van Assendelft uit circa 1800 waarin een verband wordt gelegd tussen Aleid van Kijfhoek en Jacob van der Lely van Oudewater (1769-1825) die in 1799 trouwde met Johanna Elisabeth Egter tot Wissekerken. De stamboom roept veel vraagtekens op. Nicolaas van Assendelft die volgens de stamboom een zoon zou zijn geweest van Aleid en die in 1520 trouwde met Maria Gangelofsdr Vool, is niet naspeurbaar. Aleid heeft waarschijnlijk nooit een zoon gekregen die zij Nicolaas noemde. Het negentiende-eeuwse geslachtsregister werd waarschijnlijk opgeschreven door iemand die

Afb. 23 Reliekhouders, mogelijk Brabant, eind vijftiende of begin zestiende eeuw, ø 85 mm, daarin: pelgrimstekens met Maria van Halle, Gertrudis van Wetteren, crucifix van Wanbattel en Laurentius, materialen en afmetingen onbekend. Gent, Bijloke-museum, inv. nr. 1043 (tekening uit: Bergmans 1903: 281).

³⁵⁸ Koene (2005): 132-133.

³⁵⁹ Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica, Ms 137, schutblad Av: "aō 1456 / Dit deuotiebouck komt uan / vrou Alith van kijffhouck / van Arckel vrouwe der vrijen heerlijckheden Gou', drean van lande van Leck / Streefkerck Leckerland / Bleskensgraue Brandwijck / Gijbeland tot Cralmijen / Hoonighen Castricum in / Swijndrecht S heer Oude / lant ende yden en ambocht / van 't ambocht van kijffhouck / so genaemt als geeygent op de bedijckt bij / den heere uytte kijffhouck / van outs so genaemt ende / gelegen tussen t'land van Gelder ende Arckel sy was / huysrouw van heer Nicolaes van Assendelft / vrij heer tott Assendelft heere tot Assen / burg haerlem heemskerck heer van de / lande van Wale Besoyen els / mijn grootuader ende grootMoeder / inde vierde generatie."

probeerde om de familie Van der Lely te koppelen aan het geslacht Van Assendelft waarvan Aleid deel uitmaakte. De stamboom is een exacte kopie van de geslachtslijst Van der Lely van Oudewater die zich in het archief van de Hoge Raad van Adel bevindt. Bij deze genealogie werden al eerder vraagtekens geplaatst.³⁶⁰ Een herkomst van het boek uit het bezit van Aleid van Kijfhoek is niettemin nog steeds mogelijk.

Ook andere getijdenboeken met een Utrechtse kalender werden in dat diocees gebruikt (bijvoorbeeld *cat. I 29, I 46 en I 84*). Indicatief is de grote hoeveelheid van boeken met getijden in de vertaling van Geert Grote die aan het einde van de vijftiende eeuw geliefd werden in de Noordelijke Nederlanden (*cat. I 1, I 2, I 25, I 29, I 30, I 33, I 43, I 51, I 57, I 84, I 85 en I 91*). Tot slot moet in dit verband nogmaals gewezen worden op het getijdenboek met een Utrechtse kalender dat aan het begin van de zestiende eeuw in bezit was van een familie in de meest noordelijke regionen van de Nederlanden (*cat. I 83; zie hoofdstuk 2, p. 99*). Het boek staat vol van notities die naar de familie Heerma verwijzen, een roemrucht geslacht uit Groningen en Friesland.

Een enkele eigenaar die insignes aanbracht, woonde in de omgeving van Aken. Een klein getijdenboek in de Gentse universiteitsbibliotheek werd in 1511 geschreven voor Marien van Elderen, getrouwd met de heer van Schoonvorst dat in de buurt van Aken lag (*cat. I 51*). Het insigne met de buste van de heilige Anna, afkomstig uit Düren, werd waarschijnlijk niet lang na de vervaardiging aan het boek toegevoegd, mogelijk door Marien van Elderen zelf, mogelijk door haar dochter Anna. Düren is gelegen in de buurt van Aken, waar ook Schoonvorst lag. Of nu Marien van Elderen of Anna het insigne aanbracht, de insigneverzamelaar woonde in de buurt van de keizerstad.³⁶¹

Vooralsnog lijkt het gebruik om insignes aan perkament te naaien, geen ingang te hebben gevonden in Engeland. Een handschrift met de afdrukken van insignes en sporen van ingelijmde plaatjes op verschillende plaatsen, werd rond 1430-50 vervaardigd, waarschijnlijk in Brugge, voor een Engelse bestemming (*cat. I 79*). In de vijftiende eeuw werden de eerste Engelse toevoegingen gedaan aan de kalender, zoals de translaties van Thomas Becket, Swithin en Osmund en de Transfiguratie (officieel in 1457). Aan het einde van het boek (ff. 178r-179r) is een rubriek toegevoegd in het Middelen-gels. Of het handschrift lang in Engeland bleef, is maar de vraag.³⁶² Waarschijnlijk kwam het boek voor de zeventiende eeuw weer op het vasteland van Europa terecht, mogelijk in gebruik van Engelse katholieken in ballingschap. De zeventiende-eeuwse band lijkt op het continent te zijn vervaardigd en de feesten van Thomas Becket zijn nog intact, niet aangetast onder invloed van Engelse hervormingen.

Een ander handschrift met Engelse heiligen in de kalender werd waarschijnlijk voor een breed publiek vervaardigd, niet specifiek voor Engeland (*cat. I 4*). De Maria-getijden en de dodenvigilie zijn voor gebruik van Rome en niet Salisbury. Nederlandse en Franse heiligen vullen de Engelse namen in de kalender aan.

³⁶⁰ Holleman (1953): 358-359.

³⁶¹ Sandra Hindman noemt een handschrift met insignesporren dat volgens haar wellicht voor een Duitse bestemming werd gemaakt. Hindman (1987): 106-109, nr. 65. Helaas heb ik het handschrift waarvan de huidige verblijfplaats onbekend is, niet kunnen bestuderen om de bevindingen van Hindman te verifiëren. Zie appendix II, nr. 7.

³⁶² *Schoenberg Center for Electronic Text & Image (SCETI)*, zie <http://sceti.library.upenn.edu/ljcollection/index.cfm>, versie 21 september 2009 en *Bibliotheca Schoenbergensis*. An exhibition from the Collection of Lawrence J. Schoenberg: nr. 4, zie <http://www.library.upenn.edu/exhibits/rbm/schoenberg/schoenberg.html>, versie 21 september 2009.

De gerubriceerde heiligen wijzen eerder op Brugge dan Engeland (Amandus en Vedastus op 6 februari, Joris op 23 april en Eligius op 25 juni). De Gentse boekbinder Joris de Gavere verzorgde de zestiende-eeuwse band.³⁶³ Bovendien is het handschrift gevuld met vroeg-zestiende-eeuwse aantekeningen in het Nederlands die erop wijzen dat het handschrift nooit naar Engeland werd geëxporteerd, maar in Nederlandstalig gebied bleef.³⁶⁴ In 1529, zo luidt een van de genealogische notities, werd Kerstijnken Sgheerts geboren. De peetouders van Hansken Halsberch die op 16 januari 1576 werd geboren, waren woonachtig in Gent.³⁶⁵ Een ander getijdenboek voor gebruik van Salisbury werd in Parijs vervaardigd voor een Normandische bestemming, en evenmin voor de export naar Engeland (cat. 19).

Het gebruik om insignes in handschriften aan te brengen, beperkte zich niet tot een regio, maar er is wel een concentratie aan te wijzen. Hoewel het mogelijk is dat in de toekomst meer handschriften uit de buurt van Aken, Keulen en andere, hier nog niet genoemde regio's zullen opduiken, lijkt het gebruik zich vooralsnog geconcentreerd te hebben in het brede gebied van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, Bourgondië en het koninkrijk Frankrijk. Juist in streken waar de boekproductie en dientengevolge het boekbezit groot was, werden vaak insignes aan het perkament bevestigd. In die regio's was ook het aanbod van geslagen insignes aanzienlijk. Een productie van geslagen insignes is echter ook in Duitse en Engelse gebieden aanwijsbaar: insignes werden bijvoorbeeld geslagen in Canterbury, Regensburg, Einsiedeln en Andechs. Mogelijk komen er in de toekomst nog handschriften met insignespenen aan het licht uit deze streken, als onderzoekers zich explicieter richten op bibliotheken in Duitstalig gebieden en het Verenigd Koninkrijk.

Besluit: Van pelgrimskleding tot perkament

Insignes waren massa-geproduceerde voorwerpen die een brede toepassing kenden. De plaatjes werden niet vervaardigd met slechts één doel voor ogen. Bovendien kwam het geïntendeerd gebruik niet altijd overeen met de praktijk. Het pelgrimsteken had meerdere gebruiksmogelijkheden. De gebruiker legde zijn eigen accenten en gaf een persoonlijke bestemming aan het object. Wanneer de pelgrim een insigne had aangeschaft, bepaalde hij waar het insigne terecht kwam: het insigne kon aan een kerk of kapel worden geschonken, aan familie of vrienden worden doorgegeven of in eigen bezit worden gehouden. Materiaal, onderwerp of techniek van het insigne was vervolgens doorslaggevend voor de toepassing. De gestante insignes waren uitermate geschikt voor de bevestiging in handschriften. De kleine, lichte voorwerpen brachten het perkament nauwelijks schade toe. Bovendien beschermden de platten van het boek de fragiele insignes tegen beschadiging en verlies.

³⁶³ Randall (1997): 131 en Gent (1975): 157-159, nr. 3.

³⁶⁴ Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 170, f. 8r: "Kerstijnken sgheents was gheborn den / xvij^e van vbe maent smaendach snoens / tussen twaelf ende een vren Int jaer M.V^e ende xxix. Peter Baudwijn / Tayaert Meters lomvro kerstinen / van Maldeghen ..."

³⁶⁵ Ibid., f. 182r: 1576. 16de Januury was gheboren hansken / halsberch saterdaechs sauens omtrent / den xi huere ende den 19de kersten gedaen / Peters mr loos Tayaert Mr Adam / vanden houe ende Huysvro Philips / boedts Margrita Clercks inden naem / van Margrita de Rijcken fa lams ende / Huysvro van Lieuen Vonghe Wonende te ghendt."

Insignes en hun afdrukken komen bijna uitsluitend voor in boeken die ter beschikking stonden van leken. Bijna altijd gaat het om gebruiksboeken, boeken die ter hand werden genomen en gebruikt om de dagelijkse devotie vorm te geven.

De nadruk ligt op het meest gebruikte handschrift voor de devotie van leken, het getijdenboek, al werden hieraan allerlei teksten toegevoegd waardoor het meer het karakter kreeg van een gebedenboek. De handschriften bevatten uitsluitend gestante pelgrimstekens die vanaf circa 1450 werden vervaardigd en verkocht aan pelgrims. Dienovereenkomstig dateren de boeken vooral van de tweede helft van de vijftiende eeuw. Ook in de eerste helft van de zestiende eeuw was het gebruik om insignes in devotionele handschriften te bewaren, nog geliefd, zo blijkt bijvoorbeeld uit de boeken van Karel V (1500-1558) en zijn broer Ferdinand (1503-1564).

De decoratie van de boeken loopt sterk uiteen, van het eenvoudige getijdenboek in Arnhem (**cat. I 2**) tot de rijk verluchte *Belles Heures* (**cat. I 62**) en alle gradaties daartussen. Ook de eigenaars moeten worden gezocht in diverse lagen van de bevolking. De meest illustere boekbezitters zijn Karel VIII van Frankrijk, keizer Karel V en zijn broer Ferdinand, maar de insigneverzamelaars moeten gezocht worden in alle strata van de boekbezittende bevolking. In de codices werden dan ook insignes bewaard van koper tot (verguld) zilver, afhankelijk van de bestedingsruimte en de status van de eigenaar. De insignes in de getijdenboeken van Ferdinand van Oostenrijk zijn stuk voor stuk van verguld zilver, terwijl de lage edelman Claude de La Chambre enkele verguld zilveren pelgrimstekens afwisselde met vooral zilveren exemplaren. Sommige boeken tonen groene afdrukken die wijzen op koperen tekens. Met een kostbaar insigne benadrukte de pelgrim zijn rijkdom en zo zijn sociale positie. Natuurlijk was de keuze voor materiaal ook afhankelijk van persoonlijke voorkeur. Soms kozen welgestelde figuren toch voor insignes van goedkope makelij, wellicht om uitdrukking te geven aan hun humiliteit.

3. VASTGEZET OP PERKAMENT

“Er was eens een arme man met een jonge dochter die God vurig lief had. Toen zij nog geen zeven jaar oud was, smeekte zij haar vader met tranen in haar ogen om een psalter.”³⁶⁶ De eerste zinnen van dit wonderverhaal, waarin Maria er uiteindelijk voor zorgde dat het vrome meisje haar devoties kon doen, suggereert het al: bij devotie hoorden boeken. Zo was het in ieder geval in de ogen van het jonge meisje. Het hebben van een boek was echter niet voldoende. Boeken voor devotie dienden met grote regelmaat ter hand genomen te worden, ze moesten worden gelezen en de inhoud moest worden overdacht. In het Mariaverhaal zorgde de vader dan ook dat het meisje leerde lezen, zodat zij haar boek op de juiste manier kon toepassen.

Handschriften maakten deel uit van de dagelijkse devotie. Voor de studie naar laatmiddeleeuwse geloofsbeleving vormen de devotionele handschriften dan ook een belangrijke materiële bron. De codicoloog L.M.J. Delaissé benadrukt de waarde van het getijdenboek: “Their importance [...] does not derive only from the fact that they were the late medieval best-seller. Their contents makes them invaluable sources of information for the history of religious sentiments at the time.”³⁶⁷ Niet alleen de tekstuele en visuele inhoud van de getijdenboeken, vooral sporen van intensief gebruik zijn een belangrijke bron voor geloofsbeleving. Hieruit blijkt niet zozeer hoe de boeken bedoeld waren, maar vooral hoe ze daadwerkelijk werden toegepast.

Onder de mogelijke elementen die een gelovige kon toevoegen aan een handschrift voor devotioneel gebruik, vormen de insignes een bijzondere categorie. Eigenaars bevestigden de insignes vooral om ze te bewaren. De platten van het boek beschermden de fragiele objecten tegen beschadiging en verlies. Natuurlijk speelde de amuletwaarde die aan het insigne werd toegekend, een rol (zie ook hoofdstuk 1), maar meer overwegingen waren van belang. Door het insigne vast te naaien aan de pagina van het religieuze gebruikshandschrift, werd het een onderdeel van de dagelijkse devotionele praktijk. Steeds als de eigenaar zijn handschrift opende, kwamen hem de insignes onder ogen.

Allereerst wordt hier ingegaan op het breed gevoelde verlangen naar verinnerlijking van de bedevaart in de late Middeleeuwen. Eigenaars namen gebeden tot cultusobjecten op in hun handschriften. Bedevaartculten werden zo een onderdeel van het dagelijkse geloofsleven, zonder dat de gelovige op reis hoefde te gaan. In de jaren 1520 verdwijnt dit gebruik onder invloed van veranderingen in geloofsbeleving. Aan de hand van specifieke voorbeelden wordt uitgelegd hoe de eigenaar, pelgrim of niet, met behulp van het insigne een persoonlijke invulling gaf aan zijn gebedenboek.

Verinnerlijking van bedevaart

Voor een bedevaart die in hoge mate een spirituele oefening was, was een fysieke tocht niet nodig. In de hoge en late Middeleeuwen, onder andere door de groeiende invloed van de Moderne Devoten, groeide het besef dat de bedevaart ook in de geest

³⁶⁶ De tekst, hier geparafraseerd, komt uit een verzameling van Middelnederlandse Marialegenden. De Vooy (1903): 255-256.

³⁶⁷ Delaissé (1974): 203. Voor het belang van het getijdenboek voor onderzoek, zie ook Wieck (1988).

kon worden afgelegd. In de inventaris van het bezit van graaf Antoine de Lalaing uit 1548 worden zeven panelen genoemd met de zeven kerken en staties van Rome die ongetwijfeld dienst deden bij een bedevaart in de geest.³⁶⁸ Margareta van York (1446-1503) bezat een handschrift met een miniatuurcyclus van hetzelfde onderwerp waarbij de aflaten stonden vermeld die met de spirituele bedevaart langs de zeven kerken konden worden verdiend.³⁶⁹

Een lichamelijke bedevaart was met deze devote oefeningen niet overbodig of zinloos geworden. Een getijden- en gebedenboek in 's-Heerenbergh (*cat.* I 53) bevat gebeden om de aflaat van een Romebedevaart te verdienen. Volgens de rubriek werd de tekst geopenbaard aan een kluizenares die bedroefd was omdat zij geen pelgrimage naar Rome kon ondernemen en dus de bijbehorende aflaat niet kon verdienen.³⁷⁰ Daarop volgen vijf *Pater nosters* die dagelijks gelezen moeten worden. Het kostte honderd dagen om Rome te 'bereiken' en opnieuw honderd dagen om terug te keren. Elk gebed gaat vergezeld van een devotionele overweging met betrekking tot het leven van Christus. De eerste betreft het aantal voetstappen dat Christus op aarde zette, de volgende zijn lijden, de derde de wonden, etc. Hetzelfde handschrift bevat afdrukken van zes pelgrimstekens op een van de blanco schutbladen. Lichamelijke en geestelijke pelgrimage sloten elkaar kennelijk niet uit.

De moeilijkheden die een lijfelijke pelgrimage met zich meebracht, maakten de reis tot een geschikte manier om Christus in zijn lijden nabij te komen. Om Christus werkelijk te naderen, moest de bedevaart echter wel gepaard gaan met de juiste mate van geestelijke inspanning. Zo waarschuwt de prediker Jacques de Vitry (ca. 1160/1240) zijn publiek dat een pelgrimage een daad van boetedoening is: slechts een combinatie van geestelijke en lichamelijke inspanning kan de pelgrim vrijmaken van zonde.³⁷¹

De waarschuwingen tegen uitspattingen kwamen niet uit de lucht vallen. De reis was voor sommige pelgrims een excuus om aan de thuissituatie te ontsnappen en zelfs dingen te doen die God verboden had. Mensen vertrokken op bedevaart in een zucht naar avontuur. Anderen maakten misbruik van de voorzieningen en de liefdadigheid die jegens pelgrims in acht dienden te worden genomen. Dieven en ander rapaille kleeadden zich als pelgrims om mensen op te kunnen lichten. De valse pelgrim was een bekend fenomeen.³⁷² In *De triomf van de Dood* beeldde Pieter Bruegel de Oudere (1526/30-1569) een pelgrim af wiens leven ten einde is gekomen (*afb. 24*). De Dood in de vorm van een grimmig skelet met een mes in handen werpt zich op de man die levenloos op de aarde ligt. Hoewel er op het eerste gezicht niets

³⁶⁸ Enno van Gelder (1972-73) I: 19. Voor geestelijke bedevaarten langs de kerken van Rome, zie ook Miedema (2002): 18-19, Miedema (2003): 398-462 en Koldewey (2006): 91-92 en 247-257.

³⁶⁹ Cahn (1992): 89-98. Daar merkt Cahn op dat Margareta van York na haar bezoek aan Canterbury in 1468 nooit meer een (verre) lijfelijke pelgrimage ondernam (p. 97). Ze bezocht echter wel degelijk pelgrimsplaatsen, vooral Mariaculten, als Halle en Aken. Bovendien bezocht zij Canterbury voor de tweede maal in 1480. Voor een genuanceerd beeld van Margareta's fysieke bedevaarten, zie Schnitker (2004): 81-122.

³⁷⁰ 's-Heerenbergh, Kasteel 'Huis Bergh', Ms 10, f. 186r: "Dese .v. pater nosteren ende Aue / marien leerde die enghel gods eender cluse [f. 186v:] nerssen die haer seer bedroefde om dat si den / aflaat niet haelen en mochte te Roeme ende die / enghel seide haer dat si dese .v. pater noster leesen sou / de Hondert daghelanc ende alsoe weder comen / de. Ende si soude daer mede verdienen alle die / weldaden ende aflaten die op eertrijc geschien."

³⁷¹ Birch (1999): 79-93.

³⁷² Koldewey (1993)c.

Afb. 24 Pieter Bruegel de Oudere, De triomf van de dood, olieverf op paneel, 1561-62, 1170 x 1620 mm.
Madrid, Museo Nacional del Prado.

mis lijkt te zijn met de gestorven pelgrim, doet de context anders vermoeden. Om hem heen liggen gierigaards, gokkers en andere zondaars. De overdaad aan insignes op de hoed van de pelgrim zijn hier misleidend. Ze geven hem een schijn van vroomheid die niet overeenstemt met de werkelijkheid. Net als de andere stervelingen op het schilderij hoort de pelgrim tot de lieden die tijdens hun leven aan verleidingen en zonden hebben toegegeven.

Om in aanmerking te komen voor de werkelijke beloning van pelgrimage, namelijk kwijschelding van straf en vergeving van zonden, diende de bedevaart met goede bedoelingen en een boetvaardige instelling te worden ondernomen. Ambrosius Zeebout die de pelgrimage van Joos van Ghistele en zijn reisgezelschap naar het Heilig Land en de Sinai te boek stelde, vertelt dat deze edelen “verder en breder *in de geest en persoonlijk* gereisd hebben, dan de pelgrims van Jeruzalem en de heilige Catharina in de regel plachten te trekken of te reizen”.³⁷³ De pelgrim uit het mirakel-verhaal waarmee het eerste hoofdstuk *Gebed en bedevaart* werd ingeleid, had tijdens zijn reis steeds “zijn devoties gehanteerd” om de bedevaart naar voldoening af te kunnen leggen.³⁷⁴ Zijn gebeden zorgden ervoor dat hij uiteindelijk toch nog in gewijde grond kon worden begraven en dat de verlossing binnen zijn bereik kwam.

Om het vrome aspect van de bedevaart te benadrukken, kon de pelgrim zijn souvenirs aan het perkament van zijn devotionele handschrift bevestigen.

³⁷³ Zeebout (1998): 1: “voordere ende breedere inden gheest ende personnelic ghereist hebben, dan ghemeenlic de pilgerims van Jherusalem oft Sente Kathelijnen pleghen te treckene oft te reysene”.

³⁷⁴ De Vooy (1903): 382.

Het pelgrimsteken herinnerde aan de lichamelijke inspanning waarmee de bedevaart gepaard was gegaan, terwijl het boek met de gebeden de pelgrimage van een spirituele lading voorzag. Zo combineerde de pelgrim zijn fysieke tocht met godsvruchtige oefeningen. De nadruk op het vrome karakter van de bedevaart diende ook een ander doel. Natuurlijk hoopte de pelgrim dat de geestelijke en lichamelijke inspanningen herinnerd zouden worden op het moment dat hij de hulp van de heiligen het meest kon gebruiken. Gedurende de tijd in het vagevuur zou de eer die de pelgrim gedurende zijn leven aan de heiligen had betoond, zich terugbetalen. "Santen en santinnen mede komen al daar ter stede en troosten hun vrienden die hen op aarde dienden", zo rijmt de Jan van Boendale (1279-ca. 1350) in zijn *Lekenspiegel* die vanuit een duidelijk heilshistorisch perspectief is geschreven.³⁷⁵

Niet alleen metalen bedevaartssouvenirs vonden hun weg naar boeken. Zoals al eerder gezegd, kennen bedevaartprenten grote overeenkomsten met insignes, in vorm en in toepassing. Een afbeelding, of die nou op een metalen insigne stond, een stuk papier of op perkament, was een *prent*. De kerkrekeningen van Aardenburg spreken van "vergulden ende zilveren teecken en vander prente van onsz lieu' vr' beilde".³⁷⁶ Hiermee worden pelgrimstekens met de afbeelding van het Mariabeeld bedoeld. Bedevaartprenten werden net als de insignes in devotionele handschriften aangebracht. Vaak zijn ze daaruit weer verwijderd. Daar prenten geen afdruk achterlieten, is dan nauwelijks iets te zeggen over de afbeelding. De sporen geven geen uitsluitsel of het een prent betreft met een bedevaart-gerelateerde herkomst of niet. Soms is de oorspronkelijke locatie van een verwijderde prent nog bekend, zoals van de houtsnede uit het bedevaartsoord Trois Epis of Drei-Ähren bij Ammerschwihr (Elzas) die dateert van het einde van de vijftiende eeuw. "Er war in einer Ausgabe eines Strassburger Breviers von 1478 eingeklebt."³⁷⁷ Vaak ging deze informatie echter verloren. Prenten die zich nu als losse bladen in een prentenkabinet bevinden, waren wellicht ooit bevestigd in een handschrift.

Nog sporadischer overgeleverd dan bedevaartprenten zijn de geschilderde bedevaartplaatjes. De contemporaine term voor dergelijke plaatjes, *brievekens* of briefjes, maakt geen onderscheid tussen diverse materialen; de afbeelding kon op papier of perkament zijn geschilderd of getekend. Ook prenten werden wel met de term aangeduid.³⁷⁸ Van Rome is bekend dat daar geschilderde plaatjes van de *Vera Icon* aan pelgrims werden verkocht. Hierop zal uitvoerig worden ingegaan in het volgende hoofdstuk. Ook uit andere bedevaartplaatsen zijn geschilderde briefjes bekend, zij het bij hoge uitzondering. Zo werd in het getijdenboek van de familie Lewkenor dat zich in Lambeth Palace Library bevindt, een geschilderd bedevaart-

³⁷⁵ Van Boendale, in: De Vries (1844-48) I: 45: "Santen ende santinnen mede / Comen ooc al daer ter stede / Ende gheven troost haren vrienden / Die hem op aertrike dienden." Voor het perspectief van *Der Lekenspiegel*, zie Piters (2002): 45 en Davidse (1986): 11-27.

³⁷⁶ Vorsterman van Oyen (1889): 68.

³⁷⁷ Bern en Straatsburg (2000): 246, nr. 95. Zie ook Meijer (1976): 33-34 en Heitz (1902): 192-193. Andere bedevaartprenten bevinden zich in kloosterhandschriften die hier buiten beschouwing blijven. Schmidt (2003): 104-106 (Engelweihe van Einsiedeln), 209-210 en 368 (kleine Madonna van Einsiedeln).

³⁷⁸ Reynolds (2003): 29-30. Voor meer contemporaine voorbeelden van het gebruik van de term, zie Nijsten (2004): 270 en Muller en Scharpé (1920): 491.

plaatje aangebracht.³⁷⁹ In het midden is het in Bromholm vereerde kruis met dubbele dwarsbalk weergegeven in een hartvormige omlijsting. Uit Bromholm zijn vooral ampullen bekend die de vorm hebben van het dubbelkruis en waarin waarschijnlijk heilig water werd meegenomen.³⁸⁰ Geschilderde plaatjes, zoals die in het getijdenboek Lewkenor, die ongetwijfeld in groten getale vervaardigd werden, zijn nauwelijks overgeleverd. De tekst “this cros that here peyntyd is Signe of the cros of bromholm is,” onderstreept een herkomst uit Bromholm.

De hymnes die de achtergrond vormen voor het kruis, waren wellicht bedoeld voor recitatie voor de relik.³⁸¹ De gebeden zullen echter ook thuis met het geschilderde mirakelkruis voor ogen zijn opgezegd. Dit blijkt ook uit de context van het handschrift, waarin het plaatje verschijnt. De eigenaar bracht de voorstelling aan op een folium dat volgt op een lofzang tot het Heilig Kruis (ff. 184r-184v). Het *O crux salve speciosa* is een herhaling van de hymne op het briefje zelf. Het plaatje dat als bedevaartssouvenir werd aangeschaft, werd het richtpunt voor devotionele aandacht.

Eigenaars die zich een getijdenboek konden veroorloven dat aan de persoonlijke wensen was aangepast, lieten verluchters ook wel bedevaart-gerelateerde miniaturen aanbrengen. In een Engels handschrift, nu in Cambridge, verschijnt een miniatuur – geen later toegevoegd briefje – met het Heilig Kruis van Bromholm.³⁸² De schildering vergezelt een psalm. De eerste zin luidt: “Dilexi: quoniam exaudiet / dominus vocem o / rationis me(a)e” of in de Nederlandse vertaling van de bijbel: “De Heer heb ik lief. Hij heeft mijn bidden en smeken gehoord.” (Psalm 116:1) De miniatuur, een afbeelding van het dubbelkruis in Bromholm waar de mensen naartoe gingen om te bidden tot Christus, lijkt een passende illustratie van deze tekst. De afbeelding spoort de gelovige aan om zijn gebed tot het mirakelkruis te richten, wanneer hij de psalm opzegt. Het briefje in het getijdenboek van de familie Lewkenor werd later aan het handschrift toegevoegd, terwijl de afbeelding in het getijdenboek te Cambridge van meet af aan onderdeel van het boek vormde. De miniatuur was een onderdeel van de opdracht.

Bedevaartminiaturen waren bepaald geen uitzondering in de vijftiende eeuw. In een Frans handschrift dat rond 1460 gedateerd kan worden is een miniatuur aangebracht waarop de passierelieken van de Sainte Chapelle zijn weergegeven.³⁸³ Het katern met de miniatuur en gebeden tot de relieken werd rond 1500 aan het psalter-getijdenboek toegevoegd. Aan de onderzijde verschijnt het wapen van Etienne II Petit (1449-1515), die verschillende hoge functies bekleedde aan het hof van de koning van Frankrijk. De sectie met de reliekenminiatuur werd speciaal voor hem aan het boek toegevoegd, toen hij het in bezit kreeg.

Een vrouw die waarschijnlijk tot de hertogelijke familie van Lotharingen behoorde, liet de zwarte Madonna van Le Puy afbeelden in haar getijdenboek bij

³⁷⁹ Londen, Lambeth Palace Library, Ms 545, f. 186r. Marks en Williamson (2003): 435, nr. 326, Morris en Roberts (2002): 173, Wormald (1937): 31-45 en James (1932): 747-750. Volgens Marks en Williamson was het plaatje gelijmd op folium 136v. Zowel Wormald als James zeggen dat het plaatje op folium 186r werd bevestigd.

³⁸⁰ Zie ook het proefschrift van Katja Boertjes dat nog moet verschijnen.

³⁸¹ Nilson (1999): 115.

³⁸² Cambridge, Fitzwilliam Museum, Ms 55, f. 57v. Wormald (1937): 32 en Scott (1996) II: 350-352, nr. 135.

³⁸³ New York, Pierpont Morgan Library, Ms M. 67, f. 1r.

een gebed tot Maria van Le Puy.³⁸⁴ Rondom Maria staan in majuskels de woorden ‘NOSTRE DAME DE PVI EN AVVERGNE’. Aan de completeen gaat bovendien een gebed tot de Heilige Traan vooraf die in Vendôme werd vereerd. Een miniatuur brengt de reliek in beeld, zoals die ook bekend is van bedevaartssouvenirs.³⁸⁵ Tussen twee kandelaars staat een kelk waarboven de zilveren traan hangt (f. 61v). Aan sommige getijdenboeken werd een beeltenis van de miraculeuze, bloedende hostie toegevoegd die paus Eugenius IV (1431-1447) in 1433 aan hertog Filips de Goede had geschonken.³⁸⁶ De hertog gaf de hostie een plaats in de Sainte Chapelle te Dijon. Vaak gaat de verluchting vergezeld van het passende, eucharistische gebed *O salutaris hostia*.

In zijn boekaltaar van omstreeks 1450 liet hertog Filips de Goede van Bourgondië (cat. I 86) een miniatuur aanbrengen van Maria die in Milaan en ook in Lausanne dat vroeger onderdeel was van het Bourgondische rijk, werd vereerd (afb. 25). Geparafraseerd luidt de Franse rubriek: “Dit is de figuur van het beeld van Onze Vrouw, zoals zij werd gepresenteerd in de tempel. Zij is op deze manier weergegeven en geschilderd in de stad Lausanne en in de grote kerk van Milaan. Op die plaatsen heeft het genoemde beeld door de vrome gebeden van de personen die het met ware bedoeling en berouw hebben vereerd en aangeroepen met vijftien Pater Nosters en vijftien Ave Marias, meer grote wonderen gedaan die bekend en openbaar zijn sinds het jaar 1410. En wel de blinden laten zien en de doven laten horen. Zoals de zieken verlichten en bovenal de gevangenen bevrijden.”³⁸⁷ (ff. 13v-14r) Een gebed tot Maria van Milaan is ook opgenomen in het getijden- en gebedenboek van Dienner Goes, daar zonder een miniatuur, maar wel met de opmerking dat het gelezen moet worden “voor een beelt van onser vrouwen van meylanen” (cat. I 46, ff. 100v-101r).³⁸⁸ Aan beide boeken werden insignes toegevoegd, maar uit de resterende afdrukken is niet op te maken of hier pelgrimstekens uit Lausanne of Milaan bij waren.

De bedevaartminiaturen lijken vooral in populariteit toe te nemen in de tweede helft van de vijftiende eeuw, als ook de geslagen insignes geproduceerd en ingenaaid gaan worden (zie hoofdstuk 2, p. 92). Deze nieuwe uitingen van vroomheid waarbij bedevaart werd geïncorporeerd in de religieuze praktijk van alledag, kwamen waarschijnlijk voort uit het groeiende verlangen naar een persoonlijke geloofsbeleving. De voorkeur ging uit naar onderwerpen van verering die appelleerden aan herkenbare emoties, zoals het moederschap van Maria en de passie van Christus. De gelovige richtte zich

³⁸⁴ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1853*, f. 135v. Thoss (1978): 166-168, nr. 53 en Pächt en Thoss (1977): 91-102. Zie ook Reinburg (1989): 304, Fig. 4 (ook voor drukgrafiek uit Le Puy).

³⁸⁵ Zie bijvoorbeeld Bruna (1996): 46-47, Forgeais (1864), IV: 83-84 en Kunera, nrs. 01037, 01812, 04367 en 06653.

³⁸⁶ Unterkircher en De Schryver (1969): 12-13, Wieck (1997): 104 en Wieck (2007).

³⁸⁷ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1800, ff. 13v-14r: “Cest la figure de l’image / nostre dame ainsy quelle / fut presentee au temple la / quelle est semblablement fi / guree et peinte en la cite de losen / ne [lausanne] et en la grant eglise de mi / lan. Esquelz lieux la dicte / ymage par la deuote priere / des personnes qui vraie enten / tion [attention] et contrition lont adou / ree [adoree] et requise de quinze pater noster et quinze aue maria a / fait plusieurs grans miracles / notoires et publiques de puis / lan mil .c.c.c.c. et dix. Tant / a faire veoir les aueugles et / ore les sours. Comme alegier [élégir] / les mehaingne et principal / ment de deliurer les prison / niers. De la presentation / de la benoite dame”.

³⁸⁸ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 132 G 38, f. 100v: “Item soe wie dit nagescreuen ghe / bedekijn leest mit xv. aue marien / voor een beelt van onser vrou / wen van meylanen xv dagen lanc / knyelende mit een bernende kaers / In die eer dat onze lieue vrou marien / xv graden op clam inden tempel / Die vercrijcht daer mede een bede / an die reyne maget maria Ende / die paeus maertinus heeft gegeuen alden genen die haer gebed doen / voor dat beelt van onser vrouwen / van meylanen mit ynicheit sijns / herten hondert dagen oflaets.”

Afb. 25 Halfbladminiatuur met Filips de Goede in gebed voor Maria van Milaan en Lausanne in het boekaltaar van Filips de Goede, Vlaams, ca. 1450, 185 x 130 mm. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1800, ff. 13v-14r (cat. I 86).

daarnaast graag tot 'tastbare' figuren. Cultusbeelden, bijvoorbeeld Maria van Le Puy of die van Lausanne en Milaan, konden de rol van concreet richtpunt voor vrome toewijding vervullen. Afbeeldingen versterkten de emotionele verbondenheid met het onderwerp van gebed. In zijn beeltenis was de geportretteerde immers aanwezig (zie hoofdstuk 1, p. 51).

In een periode waarin geletterdheid toenam en het aantal boekbezitters evenredig groeide, was de stap om voorstellingen van cultusbeelden aan religieuze handschriften toe te voegen, snel gezet. Uit de bedevaartminiaturen blijkt overduidelijk dat de gelovige niet op bedevaart hoefde te gaan om zich van hulp of voorspraak te vergewissen. De bijbehorende teksten zijn zeker niet (alleen) bedoeld om gelezen te worden tijdens een pelgrimage. Ze maken immers deel uit van een boek dat bedoeld was om te gebruiken bij de dagelijkse devotionele oefeningen. Filips de Goede liet zich zelfs terzijde van Maria van Lausanne en Milaan portretteren in een pose van eeuwigdurende verering. Een gebed tot een cultusbeeld bood de gelovige de mogelijkheid om zich te allen tijde te kunnen richten tot het beeld dat zijn werkzaamheid nog dagelijks bewees via de talrijke wonderen. Ook ingenaaide bedevaartinsignes zullen niet altijd door een pelgrim zijn aangebracht. Pelgrimstekens konden immers worden geschonken aan familie of vrienden. Voor de betekenis van het insigne is dit niet van belang. Of het insigne nu wel of niet herinnerde aan een persoonlijke bedevaart, de boeigenaar kon het insigne gebruiken om zich op elk gewenst moment tot het cultusbeeld te richten.

De praktijk om insignes aan te brengen, raakte waarschijnlijk in onbruik in het vierde decennium van de zestiende eeuw, ongetwijfeld in samenhang met de religieuze turbulentie in die periode. Rond 1520-30 traden grote veranderingen op in de geloofsbeleving die zijn weerslag vond in dagelijkse religieuze praxis.³⁸⁹ De kritiek op allerlei laatmiddeleeuwse uitingen van devotie, zoals de aflaathandel, bedevaarten en heiligenverering – praktijken waarvan pelgrimstekens een van de materiële uitdrukkingen vormden – nam snel toe onder de invloed van het gedachtegoed van reformatoren en humanisten. Zij plaatsten hun vraagtekens bij verschillende kerkelijke gebruiken en vooral de excessen die gezien werden als inhoudsloze vormen van geloofsbeleving. De ideeën vonden in de Nederlanden vruchtbare bodem, maar hadden ook elders veel weerklank. De veranderende denkbeelden waren uiteindelijk zelfs een van de aanleidingen voor het Concilie van Trente (1545-1563) dat bijeen werd geroepen door paus Paulus III (1534-1549) om de misstanden binnen de katholieke Kerk aan te pakken en de positie ten opzichte van het Protestantisme te bepalen.

In deze periode van religieuze veranderingen nam het belang van veel bedevaartculten af, vooral in de Noordelijke Nederlanden. Andere hielden zelfs helemaal op te bestaan. De insignes verdwenen daarmee grotendeels van het toneel. In een aantal plaatsen liep de vervaardiging van metalen insignes, hetzij gegoten, of geslagen, of beide, nog een tijd lang door om meestal in de loop van de zestiende eeuw alsnog te verdwijnen. Religieuze grafiek nam de functies van de insignes grotendeels over.³⁹⁰ Met de massale verspreiding van prenten met teksten en afbeeldingen conform de officiële kerkelijke geloofsleer, poogde de clerus een eenvormig beeld over te brengen om het geloof onder katholieken te sterken en daarnaast weerwoord te bieden aan de groeiende kritiek. Desalniettemin konden prenten, net als voorheen de insignes, worden gebruikt om uitdrukking te geven aan persoonlijk geloof.

Voor sommigen was de veranderde geloofsbeleving een reden om de ingenaalde insignes uit boeken te verwijderen. Een lid van de familie Burchvliet haalde de insignes uit het familiegetijdenboek (*cat. I 29*), waarschijnlijk onder invloed van de reformatorische ideeën. De familie had zich in de loop van de zestiende eeuw bekeerd tot het Protestantisme, waarschijnlijk voor 1571 (*zie hoofdstuk 2, p. 99*).

De pelgrimstekens waren in 1606 reeds verdwenen, toen Mariken Pietersdochter Burchvliet enkele gedateerde notities schreef op de pagina waar voorheen de insignes hadden gezeten. De herinnering aan de bedevaarten van de voorouders werd uitgewist. Voor de insignes en al datgene wat ze waren gaan symboliseren, was geen plaats meer. Andere eigenaars van gebedenboeken met insignes gingen mogelijk tot het Protestantisme over, zoals de familie Burchvliet deed, maar ook onder diegenen die zich niet bekeerden, vond het gedachtegoed weerklank. Pelgrimstekens werden steeds meer als uiterlijke tekenen beschouwd, zonder religieuze diepgang. De productie nam af, insignes werden niet langer aan het perkament van devotionele handschriften bevestigd en in de loop der tijd zelfs vaak verwijderd.

³⁸⁹ Weiß (2005): 31-44 en Andriessen (1986): 112-121.

³⁹⁰ Jacobs (1990).

Het pelgrimsteken in context

Isa Fleischmann stipt het belang aan van de locatie van grafiek in laatmiddeleeuwse handschriften. De arts en humanist Hartmann Schedel bijvoorbeeld (†1514) bracht prenten aan “an den Anfang eines Bandes, um den Ablauf der Texte nicht zu unterbrechen, oder er klebte sie ... an freie Stelle als Illustrationen oder zur Erläuterung und Unterstreichung des Geschriebenen.”³⁹¹ Fleischmann stelt bovendien dat er preferente plaatsen bestonden, zoals de binnenzijde van het voorplat. Daar brachten boekeigenaars kostbare en om inhoudelijke of esthetische redenen gewaardeerde prenten aan. Vooral de blanco bladen in een handschrift nodigden uit tot toevoegingen van allerhande soort, niet alleen prenten. “Bij mij Adrian Vergoes / Wat ich mach / Wafelen eten al den dach”, zo schreef een zestiende-eeuwse eigenaar zijn schertsende motto op het derde schutblad voor in een getijdenboek dat nu in het Grootseminarie van Brugge wordt bewaard. Aan het begin van de zeventiende eeuw schreef een ander op het voorgaande, eveneens lege folium: “Desen boeck hoort toe Joos Impens Coster tot Hontenisse.” Weer een andere eigenaar voegde aan een derde onbeschreven pagina in het handschrift een gebed toe aan de heilige Anna (f. 112v).

Wanneer een eigenaar besloot om pelgrimssouvenirs in zijn handschrift te bewaren, koos hij meestal voor de schutbladen. Dit zijn de blanco, ongelinieerde bladen die ter bescherming aan de voor- en achterzijde van het handschrift zijn aangebracht. Soms bevat een handschrift nog zijn oude, originele schutbladen. In het getijdenboek van Adriaen Vergoes bijvoorbeeld zaten daar ooit twee ronde insignes van verschillende grootte genaaid (**cat. I 14**). Bij het opnieuw inbinden van het handschrift verdwenen de perkamenten schutvellen echter vaak en daarmee ook de insignes en de eventuele sporen van naaigaatjes. Soms verraden alleen de doordrukken op de tegenoverliggende bladzijde, vaak de maand januari van de kalender, dat er ooit een schutblad is geweest met insignes erop (**bijvoorbeeld cat. I 4, I 17, I 48, I 63 en I 81**).³⁹² Op de originele schutbladen van meer dan de helft van de handschriften uit de inventaris waren ooit pelgrimstekens bevestigd, hoewel vaak niet uitsluitend daar (lijst 1).

In veel handschriften zaten naast de ongelinieerde schutbladen andere blanco bladen, vaak ter afsluiting van een katern met bijvoorbeeld de Mariagetijden of een sectie met gebeden. Dergelijke bladen boden de eigenaar vergelijkbare mogelijkheden als de schutbladen. De eigenaar van het hiervoor genoemde getijdenboek in het Grootseminarie te Brugge, mogelijk Adriaen Vergoes zelf, bevestigde ook insignes op het leeggelaten folium dat volgt op een sectie met gebeden tot diverse heiligen (**cat. I 14, f. 26v**). In het getijdenboek van de familie Van Matenes bevestigde de eigenaar insignes op een van de lege schutbladen voorin en op het blanco gelinieerde folium dat volgde op de kalender (**cat. I 40**). De insignes zaten genaaid tegen de verso-zijde van het blad. In tweeëntwintig handschriften uit de inventaris zocht de eigenaar een blanco pagina in de kern van het handschrift om zijn insignes te bewaren (lijst 2).

³⁹¹ Fleischmann (1998): 59. Voor de grafiekverzameling van Hartmann Schedel, zie ook Hernad (1990), vooral pp. 66-73. Andere waardevolle studies naar prenten waarin de context een essentiële rol speelt, zijn van de hand van Ursula Weekes en Peter Schmidt. Zie Weekes (2004), Schmidt (2003), Schmidt (2002) en Schmidt (2000).

³⁹² Voor een handschrift met afdrukken op de folia van de kalender, zie ook het getijdenboek van Jean de Croy, f. 1r (zie appendix II, nr. 29).

Waarom koos een eigenaar voor schutbladen of blanco pagina's? Hij wilde de insignes graag in het getijdenboek verzamelen en tevens bijeen houden. Alleen de schutbladen en blanco bladen boden genoeg ruimte om aan deze wens tegemoet te komen. Een blanco folium bood immers plaats aan meer objecten dan een marge bij een tekst of miniatuur. Vooral als het handschrift van beperkte omvang was en de insignescollectie meer objecten omvatte, koos de boekbezitter waarschijnlijk voor de blanco schutbladen. Het boekaltaar van Filips de Goede bevat bijvoorbeeld maar een select aantal folia, achtendertig in totaal (**cat. I 86**). Op de schutbladen voor- en achterin zitten sporen van ten minste drieëndertig insignes, wellicht zelfs zesendertig. De ordening waarbij vorm en grootte de leidraad waren, verraadt dat de pelgrimstekens in één keer aan het perkament zijn bevestigd en niet over een periode van langere tijd bijeen zijn gebracht. Op een schutblad aan het einde van het boek zijn alle langwerpige insignes op de eerste rij bijeengebracht, de ronde insignes zitten ernaast of eronder. Blijkbaar hadden de insignes als collectie een meerwaarde voor de eigenaar die hem ertoe aanzette om ze bij elkaar te houden. De referentie aan bedevaart in de vorm van het gebed tot Maria van Milaan en Lausanne was mogelijk een extra aansporing voor de boekbezitter om de bedevaartssouvenirs in het boek te verzamelen.

Verdere voordelen van de blanco folia en schutbladen liggen voor de hand: de eigenaar liep niet het risico om tekst of miniatuur te beschadigen. Denis Bruna omschrijft deze omzichtigheid als "respect voor het geschrevene".³⁹³ Folium 27r waar de voorzijden van de insignes in het getijdenboek van Adriaen Vergoes zich afdrukten, was leeg (**cat. I 14**). De versozijde bevat de miniatuur van de Annunciatie waarmee de Mariagetijden openen. De eigenaar hoefde zich geen zorgen te maken dat de insignes een tekst of miniatuur zouden beschadigen.

De verzameling voor persoonlijke devotie

Het getijdenboek in strikte zin kent maar weinig uitzonderlijke elementen. De inhoud van het handschrift is dan beperkt tot de gebruikelijke onderdelen, zoals de Mariagetijden, de boetsalmen en de dodenvigilie. De kopiïst kon de standaardteksten van het getijdenboek verder aanvullen met allerhande gebeden, al dan niet in opdracht, waardoor het meer een gebedenboek werd. Met latere toevoegingen kon de eigenaar het boek verder toesnijden op zijn wensen. Met de insignes op het schutblad breidde de eigenaar het boek uit met een aparte sectie voor persoonlijke devotie, eventueel aangevuld met andere voorwerpen van een religieuze betekenis, zoals tekeningen en prentjes. Zo bracht de aartshertog Ferdinand diverse insignes en plaatjes aan op het schutblad achterin zijn getijdenboek (**cat. I 89**). Drie insignes bleven bewaard, uit Regensburg, Halle en Geraardsbergen; twee ronde insignes hebben slechts een geoxideerde afdruk achtergelaten. Voorts zitten er twee prenten op de bladzijde.

De doordachte arrangering van de objecten verraadt een doelbewust streven van de eigenaar naar ordening. De objecten zijn zo over de pagina verdeeld dat de ronde voorwerpen, vier insignes en een gravure, zich op de bovenste helft van de bladzijde

en de langwerpige objecten, een insigne en een gravure, zich op de onderste helft bevinden. De vijf insignes waarvan er drie resteren, vormden samen een kruis. De twee prenten zijn in de hoeken geplaatst: de ronde prent boven en de rechthoekige onder. De prentjes en reliëfs zijn bovendien thematisch gerangschikt. De ronde houtsnede heeft de Heilige Maagschap als onderwerp. De prent toont een hemels visioen. Uit Anna links en Joachim rechts, beiden ten halven lijve weergegeven, ontspruit een tak die eindigt in een bloem. In het hart troont de *Virgo in Sole* ofwel Maria in de stralenkrans. Dit visioen van de vrouw “omkleed met de zon” is afkomstig uit de Apocalyps (12:1). De bloeiende rank symboliseert Maria’s Tenhemelopneming met lichaam en ziel. Als hemelkoningin draagt zij een kroon. Aan weerszijden van Maria zijn God de Vader en de Heilige Geest geplaatst. Samen met het Christus-kind in de armen van Maria vormen zij de Drie-eenheid. Midden onder de centrale scène zit een knielende figuur in een lichte monnikspij. Zijn handen zijn gevouwen in gebed. De man is geplaatst in een landschap met een stad op de achtergrond. Het berijmde randschrift in gotische majuskels luidt ‘+. SALVE. SANCTA. PARENS. PRORSUS. OMNI. LABE. CARENS. HEC. GREGORIUS’, geparafraseerd ‘Gegroet Heilige Moeder volledig vrij van alle zonde, aldus Gregorius’. Dit is de eerste regel van een hymne van de heilige Gregorius waarin de maagdelijkheid en de Onbevleete Ontvangenis van Maria worden uitgedrukt.

De maagdelijkheid van Maria komt eveneens tot uitdrukking in het randschrift van het insigne uit Regensburg ‘TOTA PVLCHRA AMICA MEA’. De volledige tekst uit het Hooglied (4:7) luidt: “Tota pulchra es amica mea, et macula non est in te”, in de Willibrordbijbelvertaling: “Je bent volmaakt mooi, mijn vriendin, zonder enig gebrek.” Ook in deze tekst van het Hooglied waar Maria als de bruid van Christus wordt bezongen, zo interpreteerde men, wordt de Onbevleete Ontvangenis aangehaald. Ongetwijfeld plaatste Ferdinand de prent en het Maria-insigne naast elkaar vanwege de inhoudelijke overeenkomsten.

Het tweede plaatje, een gravure van de monogrammist AI, toont een Man van Smarten aan de voet van het kruis. Christus, gekleed in een lendendoek en de doornenkroon op het hoofd, toont de toeschouwer met uitgestrekte armen zijn

Afb. 26 Albrecht Dürer, kopergravure met de Man van Smarten met gespreide armen, gemonogrammeerd AD, ca. 1500, 114 x 70 mm. Schweinfurt, particuliere collectie.

wonden. Verspreid over de grond liggen enkele lijdenswerktuigen: de geselroede, het naadloze kleed, de dobbelstenen en de stok met de spons die in azijn is gedrenkt. De prent is een getrouwe, maar spiegelbeeldige kopie naar een ets van Albrecht Dürer (1471-1528; **afb. 26**).³⁹⁴ De grote overeenkomsten doen vermoeden dat de monogrammist, werkzaam tussen 1515 en 1575, rechtstreeks naar de prent van Dürer werkte.³⁹⁵

Het plaatje sluit nauw aan bij Ferdinands verering van de lijdende Christus. Met inkt is in de marge boven en onder de prent een Latijnse tekst toegevoegd die geparafraseerd luidt: "O goede Jezus, die voor mij ondankbare heeft geleden. O goede Jezus, ik ben het die heeft gezondigd en vanwege mij bedekt de verwarring uw gezicht."³⁹⁶ Het gebed is gericht tot de lijdende figuur van Christus die ook het onderwerp is van de afbeelding. De gravure moet een bijzondere betekenis voor Ferdinand gehad hebben. De band van de Brugse boekbinder Ludovicus Bloc (†1529) is overtrokken met rood fluweel en voorzien van verguld zilveren beslag dat meermaals de letter F toont. Het ruitvormige beslag op de voorzijde met Christus voor het kruis gaat terug op de gravure van de Man van Smarten.³⁹⁷ De prent zal daarom vanaf het begin onderdeel hebben uitgemaakt van het boek.

Ferdinand gebruikte het getijdenboek intensief. Het is voorzien van genealogische aantekeningen over zijn huwelijk, de geboortes van zijn kinderen en de dood van zijn vrouw. De plaatjes op het schutblad, variërend van pelgrimstekens tot prenten, sluiten nauw aan bij de devotionele wensen van Ferdinand. Elk element van de verzameling, of het nu een prent of insigne betreft, vertegenwoordigt een aspect van Ferdinands devotie. Vooral Maria en de passie van Christus vervullen hierin een bijzondere rol, zoals ook blijkt uit de gebeden die in het handschrift zijn opgenomen.³⁹⁸ De marge van het Mariagebed *O intemerata* is bezaaid met Ferdinands initiaal om uitdrukking te geven aan zijn devotie tot Maria. Aan de Getijden van het Heilig Kruis gaat een bijzonder gebed vooraf dat helemaal is gewijd aan de passie van Christus (ff. 112v-127r), een onderwerp dat de aartshertog eveneens na aan het hart lag. Ferdinand voegde een persoonlijke collectie van devotionele afbeeldingen aan zijn getijden- en gebedenboek toe die nauw aansluit bij de inhoud. De objecten bleven ongetwijfeld een rol spelen tijdens de vrome momenten in zijn leven. Het schutblad met toegevoegde devotionalia werd een sectie binnen het getijdenboek waarin de devotie van Ferdinand een individueel gezicht krijgt.

In het getijdenboek dat aan vrouwe Gillette van der Ee toebehoorde, is eveneens een combinatie van prenten en insignes aangebracht, verdeeld over verschillende folia (**cat. I 64 en afb. 27; zie hoofdstuk 2, pp. 96 en 101**). De insignes bevinden zich op het eerste

³⁹⁴ Schoch, Mende en Scherbaum (2001): 83-84, nr. 26, Hollstein (1954-) VII: 17 en Meder (1932): 74, nr. 20.

³⁹⁵ De monogrammist werkte wel vaker naar gravures van Dürer. Voor de monogrammist AI, zie Hollstein (1954-) XIII: 6-7. Uiteraard blijft de mogelijkheid bestaan dat de monogrammist naar een kopie werkte. Mazal en Unterkircher dateren de prent rond 1530. Mazal en Unterkircher (1963): 291.

³⁹⁶ "O bone jesu questa / pro me ingrato pas/sus es / O bone jesu ego / sum qui peccaui et / propter me ope/ruit confusio faciem / tuam." Voor de gebedstekst, vergelijk de bijbelteksten 2 Samuel 24:17 en Psalm 68:8.

³⁹⁷ Voor een uitvoerige beschrijving van de band en het boek, zie Thoss (1987): 136-137, nr. 88, Mazal en Unterkircher (1963): 288-291 en Brussel (1962): 44-45. Voor Ludovicus Bloc, zie Indestege (1958): 275, Goldschmidt (1928) I: 210-211 en Weale (1894-98): lv-lvi. Ook een getijdenboek met sporen van insignes in Brugge had oorspronkelijk een band van Bloc (cat. I 15). Zie Laude (1859): 37.

³⁹⁸ Voor Ferdinands verering van de lijdende Christus, zie Vocolka en Heller (1997): 14-18.

folium, terwijl de prentjes achterin zijn gelijmd en genaaid. Het merendeel van de pelgrimstekens is inmiddels verdwenen, maar enkele resterende: een schildvormig insigne met Maria in een scheepje uit Boulogne-sur-Mer, een vierkant pelgrimsteken met Maria en het kraamkleed uit Aken, een octagonaal teken met twee engelen die een schrijn dragen, uit Waver, een rond insigne met Antonius Abt en een fragmentarisch Maria-insigne met een ovale vorm uit Altötting. Het ovale insigne dat van circa 1700 dateert, is niet met draad aan de pagina vastgemaakt; het werd pas later aan het handschrift toegevoegd.

Naast de insignes bevinden zich achter in het handschrift drie geschilderde perkamenten plaatjes met de apostel Johannes, een Veronica en het Christuskind met het Lam Gods op schoot.³⁹⁹ Het laatste plaatje draagt op de achterzijde de tekst 'gielis', in hetzelfde handschrift als de spreukband op de voorzijde die luidt: "doer m[i]jn .v. wo[nd]en heb ic mijn scaepken vo[nd]en." De naam op de achterzijde in dezelfde hand duidt erop dat de prent aan Gillette toebehoorde en door haar werd beschreven. Prenten en miniatures zijn soms voorzien van leeggelaten stroken voor dergelijke doeleinden (afb. 21 en 28).⁴⁰⁰ Door een eigen invulling kon de eigenaar de afbeelding individualiseren. Om dezelfde reden werden boeken wel voorzien van lege schilden die pas werden ingevuld als het boek dat voor de vrije markt was vervaardigd, een eigenaar had gevonden (afb. 5 en enkele boeken in de catalogus: II 11 en II 18). De latere toevoeging aan het plaatje met het Christuskind verklaart ook waarom de tekst aan het einde drastisch moest worden ingekort: de ruimte was er niet op berekend. Gezien de eigendomsnotitie *Gielis* mag aangenomen worden dat Gillette de plaatjes en pelgrimstekens – behalve het latere exemplaar uit Altötting – aanbracht. Ook het Antonius-insigne is waarschijnlijk een persoonlijke toevoeging. Gillette was immers getrouwd met Anthoine van Houthem, heer van Meerbeek.

Afb. 27 Schutblad met drie briefjes, mogelijk Vlaams, ca. 1500, respectievelijk 59 x 47 mm (Johannes de Evangelist), 45 x 34 mm (Vera Icon) en 48 x 41 mm (Christuskind), gelijmd en genaaid in het getijdenboek van Gillette van der Ee. Verblijfplaats onbekend (olim Bonn-Bad Godesberg, Hermann Kunst, Ms 5, f. 95r (cat. I 64; afbeelding uit: Köster 1979).

³⁹⁹ De figuur op de eerste afbeelding wordt door Kurt Köster omschreven als een heilige "mit einen große Kelch, weitere Attribute fehlen. Johannes Evangelista? Barbara?" Köster (1979): 86. Volgens Joachim Plotzek is de figuur met kelk de apostel Johannes. Plotzek (1987): 196.

⁴⁰⁰ Voor een vroeg-negentiende-eeuws voorbeeld van een 'invulprentje', zie Van Liebergen en Rooijackers (1990): 180, nr. 184.

Het insigne stamt wellicht uit Saint-Antoine l'Abbaye, maar kan ook een andere origine hebben. De heilige Antonius was geliefd in de regio waar Gillette leefde. Meerbeek heeft nog steeds een Antoniuskerk. Enkele bouwelementen van de toren dateren uit de tweede helft van de dertiende eeuw.⁴⁰¹ Het grootste deel van de kerk is echter van later datum, daar het gebouw een drastische renovatie onderging aan het eind van de negentiende eeuw. Net als Ferdinand van Oostenrijk bevestigde Gillette van der Ee prenten en insignes in haar getijdenboek die aan haar devotionele voorkeuren tegemoet komen.

Het insigne als tekstmarkering

Hoewel sporen van insignes meestal voorkomen op schutbladen en andere blanco folia, zitten ze ook wel eens bij teksten en miniaturen. De insignes hadden daar een praktische waarde: ze fungeerden als bladwijzer, vooral in boeken die niet voorzien waren van een uitgebreid verluchttingsprogramma dat de gelovige kon helpen om een passage snel te herkennen (zie hoofdstuk 1, p. 51). Door het reliëf dat de objecten aan de pagina toevoegden, kon de eigenaar het geaccentueerde onderdeel van het handschrift gemakkelijk terugvinden. In sommige van de handschriften met insignes zal de markering voor de eigenaar een plezierige bijkomstigheid zijn geweest. In een enkel handschrift lijkt bladmarkering de hoofdrede voor de eigenaar te zijn geweest om een insigne op een specifieke plek aan te brengen.

In een eenvoudig getijdenboek in Arnhem bevestigde een boekbezitter insignes op vier verschillende locaties in het handschrift (cat. 12). Steeds zat het insigne in de buitenmarge van het verso, bovenaan de pagina. Op de tegenoverliggende bladzijde wordt een belangrijk onderdeel van het getijdenboek aangeheven, respectievelijk de Mariagetijden (f. 13r), de Lange Getijden van het Heilige Kruis (f. 54r), de Getijden van de Heilige Geest (f. 77r) en de dodenvigilie (f. 142r). De insignes zaten niet bij de getijden van de Eeuwige Wijsheid en de boetspalmen, wat erop wijst dat de eigenaar deze teksten wellicht minder gebruikte. Dit komt overeen met een gebruik door leken bij wie deze teksten minder populair waren.⁴⁰² Elke relatie tussen de afbeelding op het insigne en de tekst op de pagina ontbreekt. Bij de Getijden van de Heilige Geest plaatste de eigenaar van het boek een pelgrimsteken uit Neuss met daarop een afbeelding van de heilige Quirinus. De afbeelding op het insigne was kennelijk niet het richtsnoer. De boekbezitter lijkt de insignes vooral te hebben ingezet als bladwijzer. Volbladminiaturen en rubrieken ontbreken in het handschrift en de insignes zullen de eigenaar hebben geholpen bij het terugvinden van de hoofdbestanddelen van het boek. Bovendien zijn de insignes zo dicht mogelijk bij, soms zelfs over, de rand van de pagina aangebracht. De insignes overlappen steeds licht de snede van de pagina, ook al liet de marge naast de tekst de eigenaar voldoende ruimte om het insigne volledig op de bladspiegel te plaatsen. De insignes functioneren als een soort klavieren. Wanneer het handschrift met behulp van de duim van de linkerhand wordt geopend, ontsluit het handschrift zich automatisch bij een openingspagina of *incipit*.

⁴⁰¹ Maes (1960): 51-53.

⁴⁰² Caspers (2008): 9-13

In een getijdenboek dat mogelijk uit het bezit van Aleid van Assendelft komt (cat. I 1; zie hoofdstuk 2, pp. 109-110), bracht de eigenaar enkele insignes aan, nu verdwenen. In één geval was er een duidelijke relatie met de inhoud van de pagina. Een nog herkenbare afdruk met een kruis vergezelt een miniatuur met de Kruisiging (f. 13v). De kruisvorm op het insigne herhaalt de gekruisigde figuur van Christus in de miniatuur. De afbeelding bepaalde ogenschijnlijk de plaats van het insigne. Toch vervulden de insignes ook in dit handschrift waarschijnlijk vooral een functie als bladwijzer. Het insigne op folium 13v markeert het *incipit* van de Lange Getijden van het Heilig Kruis, terwijl een insigne op folium 100v het begin van de Korte Getijden van het Heilig Kruis aangeeft.⁴⁰³ Beide insignes zijn tegen de snede geplaatst, bovenaan in de buitenmarge van de bladspiegel. Ook in een getijdenboek dat mogelijk voor gebruik in Nijvel werd vervaardigd en waaraan in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw diverse Franse teksten werden toegevoegd, bracht een eigenaar insignes aan bij de Kruisigingsminiatuur aan het begin van de Getijden van het Heilig Kruis (cat. I 21).

In het getijden- en gebedenboek dat aan de familie Van der Vlaest toebehoorde (cat. I 52; zie hoofdstuk 2, pp. 90, 94-96 en 100) bevestigde de boekeigenaar de insignes op de pagina's die voorafgaan aan de Getijden van het Heilig Kruis (f. 20v), de Maria-getijden (f. 28v), de boetpsalmen (f. 70v) en een berijmd gebed tot Amalberga (f. 95v). Voorafgaand aan de metten van het Officie van de Heilige Maagd zaten zeven insignes. Na sommige gebeden van de getijden (ff. 55v, 58v en 67v) en op een enkele andere plaats waar de tekst ruimte liet (f. 23v), bracht de eigenaar briefjes aan. Alleen het briefje dat voorafgaat aan de gebeden van de sext (f. 55v), resteert; het is een tekening van Maria met Kind op de maansikkel (afb. 29). De briefjes bezaten natuurlijk dezelfde illustratieve waarde als de insignes, maar missen het reliëf. Daarom koos de boekeigenaar waarschijnlijk liever voor insignes, daar waar het een begin van een nieuw tekstonderdeel betrof.

Afb. 28 Meester van het Amsterdamse Kabinet, prent (droge naald) van Christus met het lam op de schouders en een lege banderol, papier, Duitsland, 1473-77, 116 x 83 mm. Amsterdam, Rijksmuseum, inv. nr. RP-P-OB-882.

⁴⁰³ Een groot insigne van 60 mm doorsnede dat niet als bladwijzer kon fungeren vanwege de grote afmetingen, werd bevestigd achter het laatste gebed in het handschrift, op folium 191v.

De Mariagetijden, het belangrijkste onderdeel van het getijdenboek, brachten de gelovige meer dan eens tot het aanbrengen van insignes, zoals blijkt uit het handschrift van de familie Van der Vlaest en dat in Arnhem. In het getijden- en gebedenboek van Adriaen Splinter Pottendochter zaten ooit twee ronde insignes in de ondermarge van de Annunciatieminiatuur (**cat. I 84**). De tekst van de metten vangt aan op de tegenoverliggende bladzijde. Hetzelfde geldt voor het getijdenboek Van Alphen waarin overigens ook pelgrimsschelpen zijn afgebeeld (**cat. II 2; zie ook hoofdstuk 5**). Een voormalige eigenaar moet een langwerpig insigne hebben bevestigd op het folium waarmee de Mariagetijden openden (**cat. I 12**). Het insigne liet een afdruk achter op de bladzijde met de beginregels van de metten. Het folium waar het insigne zat en dat werd verwijderd, bevatte mogelijk een miniatuur met de Annunciatie, zoals het getijdenboek van Adriaen Splinter. In een Frans getijdenboek zat een insigne op het tweede folium van de metten waar een rozenkransgebed van vijf *Ave marias* wordt aangeheven (**cat. I 54**). In weer andere getijdenboeken bracht de eigenaar insignes aan op het blanco folium dat aan de Mariagetijden voorafgaat (**bijvoorbeeld cat. I 39 en appendix II, nr. 5**). In een Brugs getijdenboek (**cat. I 19**) bracht de eigenaar insignes aan bij diverse onderdelen gewijd aan Maria: de metten en de lauden van de Mariagetijden en het gebed *O intemerata*. Wellicht betrof het hier Maria-insignes, maar de afdrukken zijn te slecht om iets over de afbeelding te kunnen zeggen. Ook het *Obsecro te* werd vaker gemarkeerd met behulp van insignes (**cat. I 69 en I 72**).

Visualisatie

Devotionele oefeningen gingen vaak gepaard met afbeeldingen, zeker in de late Middeleeuwen (**zie ook hoofdstuk 1**). Hoewel beeldloze devotie wellicht het ideaal was, was het gebruik van beelden in de late Middeleeuwen gewoon geworden bij leken en geestelijken.⁴⁰⁴ Een miniatuur in een opengeslagen boek kon de leek houvast bieden tijdens de vrome oefeningen. Met insignes kon de eigenaar het beeldprogramma van een handschrift verder uitbreiden, zoals in een Middelnederlands getijdenboek in Zutphen (**cat. I 91**). De eigenaar bracht een insigne met de afbeelding van een kruis aan bij de collecte die volgt op het *Salve regina* (f. 65v), waarschijnlijk omdat daar de zijde van Christus wordt beschreven die met het zwaard van de rouw werd doorboord “inder tijt dijnre pinen enden bitteren doedes”.

Iets vergelijkbaars deed de eigenaar van het getijdenboek dat zich nu in Oxford bevindt (**cat. I 72**). Het *Obsecro te*, voorafgegaan door de rubriek “Devotissima oratio ad gloriosam virgines mariam”, is voorzien van een gehistorieerde initiaal met een Pieta, een gebruikelijke illustratie van het gebed (f. 59r). De eigenaar bevestigde twee insignes in de ruime buitenmarge. De bedevaartssouvenirs geven scènes weer die in chronologie voorafgaan aan de Bewening. Het insigne uit Le Puy in Velay toont een voorstelling van Maria met Kind en het insigne daaronder laat de gekruisigde Christus zien (**voor Le Puy, zie hoofdstuk 2, pp. 58, 68, 97, 108, 117-118**).⁴⁰⁵ Het gebed waarin de

⁴⁰⁴ Voor een discussie over het gebruik van beelden, zie bijvoorbeeld Rothstein (2005), Rothstein (1998) en Bériou, Berlioz en Longère (1991): 221-225.

⁴⁰⁵ Volgens Köster is het pelgrimsteken met Maria en Kind afkomstig uit Halle. Köster (1979): 105. Het insigne vertoont echter meer gelijkenissen met geslagen insignes uit Le Puy. Zie Bruna (1998): 142, en Vialet en Gourtay (1983): 99.

Afb. 29 Tekening van Maria op de maansikkel, inkt op perkament, midden vijftiende eeuw, 87 x 56 mm, genaaid in het getijdenboek Van der Vlaest, Gent, ca. 1425-50, 175 x 125 mm. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 2750, f. 55v (cat. I 52).

gelovige een beroep doet op Maria, verklaart de aanwezigheid van de plaatjes op de pagina's. In de tekst worden de gebeurtenissen uit het leven van Maria beschreven en de emotionele ervaringen die erbij horen. Maria wordt aangeropen "bij de heiligste vijftien vreugden die U had van Uw zoon Onze Heer Jezus Christus", maar ook, zo vervolgen de aansluitende regels, vanwege het grote leed dat ze voelde toen zij hem zag "naakt en opgehangen aan het kruis, hangend, gekruisigd, gewond, dorstig maar gal en azijn geserveerd". Maria en Kind zijn een passende illustratie van de vreugden van Maria. De Kruisiging daarentegen verbeeldt het onbeschrijflijke leed dat Maria doorstond vanwege haar zoon. De insignes illustreren de vreugden en de smarten van Maria om haar Zoon, zo expliciet benadrukt in de tekst.

Ook op andere folia bracht de eigenaar Maria-insignes aan. Op de pagina die aan het *Obsecro te* voorafgaat en die blanco en ongelinieerd bleef (f. 58v), bracht de eigenaar een hartvormig insigne met Maria en Kind aan. Bij de Mariamis *Et introibo ad altare dei* zit wederom een insigne van Maria met Kind, dit keer in een schelpvorm.⁴⁰⁶ Het insigne is bevestigd in de marge van de bijbehorende volblad-miniatur met Maria en Kind die worden vereerd door engelen (f. 35v). Hoewel de herkomst van het insigne onbekend is, gaat het ongetwijfeld om een bedevaarts-souvenir. De schelp, van oorsprong een souvenir uit de Jacobusbedevaartplaats Santiago de Compostela, was immers het attribuut dat de drager als pelgrim karakteriseerde. Ook hier waren miniatuur en tekst het uitgangspunt voor de boekeigenaar om de insignes aan te brengen. Zoals de engelen in de miniatuur Maria vereren, zo vereerde ook de pelgrim de moeder Gods.

406 Insignes van Finisterra, aan de kust bij Santiago de Compostela, combineren Maria met de schelp. Zie bijvoorbeeld Van Beuningen en Koldeweij (1993): 219, afb. 447 en 448, en Forgeais (1862-66) II: 63.

Op een later tijdstip bevestigde een volgende eigenaar een insigne met de Tenhemelopneming van Maria Magdalena bij het begin van de Mariagetijden (f. 74r; voor **Maria Magdalena**, zie ook hoofdstuk 2, pp. 68 en 93).⁴⁰⁷ Dit insigne is waarschijnlijk van een latere productiedatum: de ovale vorm komt niet overeen met de gebruikelijke laatmiddeleeuwse insignes. De afdruk op het voorgaande folium laat zien dat het ovale insigne een ouder exemplaar verving dat vierkant van omtrek was. Wellicht ging het ook hier om een Maria-insigne, zoals op de andere plaatsen het geval is. Een Maria-insigne zou in ieder geval goed hebben aangesloten bij de tekst.

De eigenaar gebruikte de tekens uit diverse Mariabedevaartsoorden om belangrijke Maria-onderdelen in zijn getijdenboek, zoals de Mariamis, de Mariagetijden en het gebed *Obsecro te*, te benadrukken. De insignes functioneerden als bladwijzers. Uit de bewaard gebleven exemplaren blijkt bovendien dat de eigenaar ze toepaste om de teksten en miniatures aan te vullen. De afbeeldingen op de insignes geven een visuele impuls aan het gebed, terwijl de tekst op zijn beurt de insignes een diepere betekenis verleent. Ongetwijfeld intensiverden de insignes de vrome overdenkingen bij de religieuze teksten.

Representatie van de heilige

Een beeltenis maakte het afgebeelde tegenwoordig en daardoor ontvankelijk, zo dacht men. In talloze mirakelverhalen volgt een visioen van een heilige dan ook op een vurig bidden tot een afbeelding. Zo was er een priester, genaamd Hendrik, die knielde voor een beeld van Maria om haar om voorspraak te vragen.⁴⁰⁸ Het beeld antwoordde dat hij eerst zijn zondige leven diende te beteren, anders was bemiddeling ijdel. Via haar beeltenis openbaarde Maria zich aan de priester.

Het beeld was geen plaatsvervanger van de heilige; de beeltenis was slechts een representatie. In *Les Miracles de Notre-Dame* beschrijft Gautier de Coinci (ca. 1177/78-1236) talloze wonderen die volgden op een gebed tot een beeltenis van de Heilige Maagd. Enkele afschriften van *Les Miracles* zijn verlucht met miniatures waarin Maria aan de gelovige verschijnt. Maria is dan tweemaal afgebeeld. Eenmaal als de beeltenis die de gelovige als richtpunt voor zijn gebed heeft gebruikt en eenmaal als verschijning. De verschijning en de representatie zijn twee aparte entiteiten.

Het beeld mocht dan slechts een weergave zijn, maar het maakte kennelijk wel interactie mogelijk.⁴⁰⁹ Afbeeldingen van heiligen werden dan ook veelvuldig gebruikt als richtpunt bij het gebed, vaak met het verzoek om voorspraak. Op een houtsnede van Catharina van Alexandrië, gelijmd op het achterplat van een *Legenda Aurea* uit klooster Ranshofen (Oostenrijk), is de volgende smeekbede te lezen: “Heilige Catharina maagd en martelares bid voor mij tot onze heer Jezus Christus” (afb. 30).⁴¹⁰ De schrijver van de tekst vraagt Catharina via haar beeltenis om haar *intercessio*.

⁴⁰⁷ Het insigne met de gekruisigde Christus en Maria Magdalena is wellicht afkomstig uit Saint-Maximin-la-Sainte-Baume waar de bijbelse zondares werd vereerd.

⁴⁰⁸ De Voofs (1903): 443.

⁴⁰⁹ Lentès (2006): 362, Russakoff (2003-04): 135-144, en Camille (1989): 233.

⁴¹⁰ München, Bayerische Staatsbibliothek, Ms Lat. 12 666, binnenkant achterplat. Zie Washington en Neurenberg (2005): 51, afb. 8, Schmidt (2003): 54, n. 185 en Schmidt (2002): 356-357, afb. 7: “Sancta Katherina virgo et martyr / ora pro me ad dominum nostrum Ihesum Xpistum”. In *Beschriebene Bilder* geeft Schmidt (2002) een grondige analyse van de diverse opschriften die gebruikers aan prenten toevoegden.

Een vergelijkbare notitie maakte een eigenaar op een losse prent van Barbara.⁴¹¹ De xylografische tekst boven het hoofd van Barbara, onderdeel van het houtblok waarmee de prent werd gedrukt, luidt “Sancta Barbara virgo”. De eigenaar van de prent voegde eigenhandig langs de rechtermarge een nieuwe tekst toe. Met behulp van de tekst spoorde de gelovige Barbara aan om voor hem op te komen. De achterzijde van de prent vertoont lijmresten. Mogelijk was deze ooit in een boek geplakt, zoals de prent met Catharina, al zijn andere toepassingen ook denkbaar. In ieder geval richt de schrijver zich rechtstreeks tot de beeltenis van Barbara. “Da Drucke billig, beweglich und anpassungsfähig waren, scheinen sie bei den Betrachttern verschiedene Formen der Interaktion angeregt zu haben”, zo werd al eens gesuggereerd.⁴¹²

De hoop op *intercessio* bracht de eigenaar ertoe om beeltenissen van heiligen bij specifieke gebeden aan te brengen. In een getijdenboek te Den Haag zaten ooit twee briefjes bij twee gebeden (cat. I 41).⁴¹³ De plaatjes zijn helaas verdwenen. Alleen de naaigaatjes en de verkleuring van het perkament verraden hun oorspronkelijke aanwezigheid. Toch is er wel iets te zeggen over de afbeeldingen die de briefjes gesierd moeten hebben. Het ene zat in de marge van een gebed tot de heilige Nicolaas, de ander bij een gebed tot Christoffel (afb. 31). De eigenaar bracht de plaatjes ongetwijfeld aan om in beeldend materiaal te voorzien, wanneer hij deze heiligen aansprak.

Ook insignes konden tegemoet komen aan het verlangen naar visueel houvast tijdens de vraag om voorspraak van Christus, Maria en de heiligen. De eigenaar koppelde het insigne direct aan een gebed waarin om de voorspraak van de betreffende heilige wordt geroepen, zoals in het gebedenboek van Laurens du Blioul (1454/55-1542; zie ook hoofdstuk 2, p. 96). De griffier van de Orde van het Gulden Vlies vulde zijn grotendeels onverluchte gebedenboek aan met een veelheid aan insignes die

Afb. 30 Houtsnede van Catharina van Alexandrië met later toegevoegde bede om voorspraak, midden vijftiende eeuw, gelijmd aan de binnenkant van het achterplat in een handschrift met de preken van Jacobus de Voragine, klooster Ranshofen, octavo. München, Bayerische Staatsbibliothek, Ms Lat. 12 666, binnenkant achterplat.

⁴¹¹ Washington, National Gallery of Art, Rosenwald collection, inv. nr. 143.3.585. Voor afbeelding, zie Washington en Neurenberg (2005): 311-312, nr. 99.

⁴¹² Washington en Neurenberg (2005): 312.

⁴¹³ Het was niet ongebruikelijk om kleine prentjes in de marge te lijmen. Zie bijvoorbeeld Van der Stock (2002): 124, nr. 472.

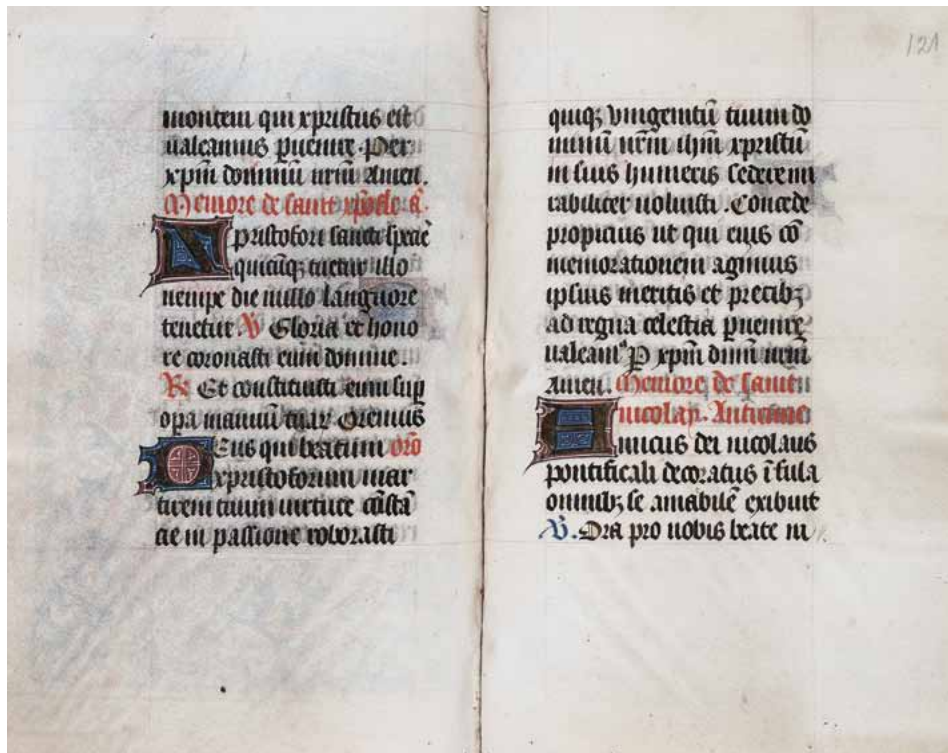
allemaal op een toepasselijke locatie werden vastgenaaid (**cat. I 26**). De insignes ontbreken thans, maar de afdrukken zijn van een dusdanige helderheid dat de oorspronkelijke afbeelding van het insigne vaak nog te onderscheiden is. De insignes in het gebedenboek komen uit uiteenlopende plaatsen. Een pelgrimsteken uit Düren waar een schedelrelik van Anna werd vereerd, was geplaatst bij een gebed “De sancta anna” (f. 50v) en een insigne uit Tarascon met de beeltenis van Marta van Betanië bij het gebed “De sancta martha” (f. 53r). De afdruk van een rond insigne op folium 43v verradt een afbeelding van Joris te paard. Op die plaats vindt het gebed ‘Ad sanctum georgium’ aanvang. In de buitenmarge van de volgende bladzijde is een afdruk van een langwerpige Adrianus-insigne (Geraardsbergen) te herkennen. Daarnaast staat de rubriek ‘Ad sanctum adrianum’ (f. 44r). Een langwerpige insigne met een beeltenis van de Kruisiging was aangebracht in de ondermarge van een sequens van vijftien gebeden tot de passie van Christus (ff. 18r-23r). In het eerste gebed komt het moment ter sprake wanneer Christus tot God bidt op de Olijfberg. In het zevende gebed waarbij het insigne met de Kruisiging was aangebracht (f. 20r), wordt Christus aan het kruis te berde gebracht.⁴¹⁴ Steeds eindigt de smekeling met de formulering “deprecor te...” of ‘ik smeeek u...’. Alle gebeden waarbij de boekeigenaar een of meer insignes aanbracht, zijn smeekbeden waarin om voorspraak wordt verzocht.

Een ander gebedenboek, nu in Parijs, bevat sporen van vier ronde insignes, verdeeld over vier folia: 13r, 19r, 28r en 94v (**cat. I 78**). Het handschrift werd samengesteld uit diverse onderdelen die eerder los van elkaar gefunctioneerd hadden. Een gedeelte (ff. 43r-93r) behoorde ooit toe aan hertog Filips de Goede van Bourgondië (†1467). Twee andere delen, eveneens uit het derde kwart van de vijftiende eeuw, werden waarschijnlijk geschreven voor een vrouw (ff. 1r-33r en 94r-97r). In deze laatste delen bevinden zich de insignes. De insignes waren steeds bevestigd in een bovenhoek van de pagina, soms op het recto en soms het verso. Alleen het insigne op folium 19r is identificeerbaar. Het gaat hier om een pelgrimsteken uit Saint-Nicolas-de-Port dat is aangebracht bij het einde van een gebed aan de heilige Nicolaas van Myra.

In een getijden- en gebedenboek in de Koninklijke Bibliotheek van België (**cat. I 31**) is een gebed tot Barbara opgenomen. De ruimte waar een kleine miniatuur van Barbara geschilderd had moeten worden, bleef leeg. Om toch in een beeltenis van de heilige te voorzien, bevestigde de eigenaar van het boek, mogelijk Amelberga van Voorhoute (†1502), een insigne. In een gebedenboek in Baltimore werd op folium 62v een Anna-insigne uit Düren aangebracht (**cat. I 8**). De afdruk op folium 63r toont duidelijk de cirkelvormige omlijsting waarbinnen de reliekbuste van Anna nog te zien is.⁴¹⁵ Het insigne werd aan een cluster van gebeden toegevoegd die aan de moeder van Maria zijn gericht. Het eerste gebed “de beata anna” wordt al

⁴¹⁴ Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 4982, f. 20r: “*Oratio septima / O gaudium et / libertas angelorum Ihesu / criste qui in cruce diuinitus tue / aspexisti passionem tuam maximam tam habundantem ad saluandus / et adspexisti omnes qui propter eorum / Ingratitudinem et malam operationes / In Infernum descendit*”.

⁴¹⁵ Ronde, meestal gegoten insignes met de reliekbuste komen veel voor, vierkante zijn zeldzamer. De meeste overeenkomsten vertoont het insigne met een geschilderd exemplaar in een handschrift te Lissabon (cat. II 13) en met een afgietsel op een klok in het Deutsches Glockenmuseum in Greifenstein. Poettgen (1988): 26, afb. 1. De klok dateert uit 1518.

Afb. 31 Opening met gebeden tot Christoffel en Nicolaas, sporen van briefjes in de marges van een getijdenboek, Zuidelijke Nederlanden, ca. 1450-75, 206 x 146 mm. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 76 F 27, ff. 120v-121r (cat. I 41).

aangeheven op folium 62r. Het wordt gevolgd door een tweede met de rubriek “Item de sca Anna”, gevolgd door het gebed *Anna gaude speciosa* (f. 62v).⁴¹⁶ Het is een gebed om voorspraak. Wellicht had de eigenaar een persoonlijke voorkeur voor het tweede gebed aan de moeder van Maria dat zij – de eigenaar in de tweede helft van de vijftiende eeuw was waarschijnlijk een vrouw – wilde benadrukken met de aanwezigheid van een insigne. De overige insignes die de boekeigenaar verzamelde, vonden een plaats op de lege schutbladen.

Gebeden tot Anna waren vaker aanleiding om een insigne toe te voegen. Ook in het getijdenboek van Marien van Elderen is de afdruk van een Anna-insigne te vinden bij een rozenkransgebed tot Anna (cat. I 51, zie p. 110).⁴¹⁷ Hier koos de eigenaar eveneens voor het tweede Annagebed. De rubriek luidt: “Nu begint der rosenkrans van der eirwerdiger moderen in weidwerssen synt Anna”. Het gebed vraagt: “O hillige moeder synt anna bis ons eyn ewich troist. Inde zu verloes in alle onssen noeden inde due ons vp die portz des hummels”. Een eigenaar van een Hollands getijdenboek, mogelijk Aleid van Assendelft-Kijfhoek, bevestigde een rond insigne van onduidelijke herkomst in de marge van “een ghebet tot joachim ende die heilige moeder anna” (cat. I 1, zie pp. 109-110 en 127). Het is zeer wel mogelijk dat het ook hier een insigne van Anna betrof.

⁴¹⁶ Randall (1997): 141.

⁴¹⁷ Volgens BNM staat op folium 107v geschreven: “Anno 1542/ [...] Bluchst[...] [?]” (BNM: Gent, UB: 1347).

De insignes als beeltenis van een heilige zorgden voor een concreet richtpunt tijdens de smeekbede. Ook als gebeden van miniaturen voorzien waren, voegde de eigenaar soms insignes toe, zoals in de *Grandes Heures de Notre Dame* van hertog Filips de Stoute van Bourgondië (1342-1404) en later van zijn kleinzoon Filips de Goede (1396-1467; cat. I 24 en I 36).⁴¹⁸ Het gaat om een waar verzamelhandschrift; bij elkaar opgeteld bracht de verzamelaar drieënveertig insignes aan, allemaal op een geschikte plek bij het gebed tot de betreffende heilige, zoals ook Laurens du Blioul had gedaan (cat. I 26). Dat de meeste gebeden al zijn voorzien van een kleine miniatuur met een voorstelling van de heilige, weerhield de eigenaar er niet van om ook nog insignes te plaatsen.

De selectie van insignes is vaak persoonsgebonden en weerspiegelt een persoonlijke voorkeur. Ook wanneer het insigne niet bij een specifiek gebed was aangebracht, verwachtte de eigenaar mogelijk voorspraak van de heiligen met wie hij een bijzondere band onderhield. Op een schutblad achter in het getijdenboek D'Oiselet zit een grote variatie van insignes (cat. I 42). Alle pelgrimstekens zijn unica binnen dit handschrift. Alleen het insigne met de heilige bisschop Claudius van Besançon is drie maal vertegenwoordigd (over Claudius, zie ook p. 64), zij het in verschillende maten en materialen. De eigenaar Claude de La Chambre verwierf de drie insignes in Saint-Claude, waarschijnlijk omdat hij van zijn naamheilige Claudius een bijzondere inspanning verwachtte.⁴¹⁹

Eveneens een bijzondere voorkeur voor Claudius had de boekeigenaar die zijn insigne aanbracht in een gedrukt getijdenboek (cat. I 38). Hij liet het niet bij een insigne uit Saint-Claude. Hij voegde ook een handgeschreven gebed tot de heilige Claudius (ff. 7r-8r) aan het gedrukte boek toe, voorafgegaan door een miniatuur van de heilige. Mogelijk ging het ook hier om een gelovige die Claudius als naamheilige had.⁴²⁰ Met dezelfde reden bracht de opdrachtgever van het boek in de collectie Schøyen, die waarschijnlijk de naam Adrianus droeg, in zijn gebedenboek met rozenkransgebeden, een Adrianus-insigne aan.⁴²¹ In het getijdenboek van Marien van Elderen (cat. I 51) zat een insigne van de heilige Anna. Marien was de eerste eigenaresse van het boek dat in 1515 speciaal voor haar werd geschreven, maar haar dochter Anna is wellicht degene die het insigne bevestigde.

De eigenaar wist zich waarschijnlijk gesterkt door de aanwezigheid van deze heiligen wanneer hij in gebed Maria of Christus aanriep.⁴²² In het getijdenboek van Jean de Montboissier bracht de eigenaar enkele insignes aan op het eerste blad van de kalender (f. 2r; zie appendix II, nr. 40). Het folium volgt op een gebedsportret van Jean de Montboissier, heer van Aubusson (1430-1494), die in 1459 of 1460 trouwde met Isabeau de Beaufort-Canillac.⁴²³ Jean knielt voor een prie-dieu. Zijn patroonheiligen Johannes de Doper en Johannes de Evangelist staan achter hem. De geportretteerde

⁴¹⁸ De *Grandes Heures* komen ook uitvoerig ter sprake in het volgende hoofdstuk vanwege de diverse afbeeldingen met de *Vera Icon*.

⁴¹⁹ Van Asperen (2004): 39-46, Van der Werff (1994): 96 en Koldewei (1993)b.

⁴²⁰ De vroeg-zestiende-eeuwse eigenaar van een handschrift in Baltimore (cat. I 6), genaamd Claude de Loys, voegde waarschijnlijk de naam van zijn patroonheilige toe aan de kalender. Of (enkele van) de insignes in het boek die rond de maand januari zijn aangebracht, afkomstig waren uit Saint-Claude, is niet vast te stellen.

⁴²¹ Oslo, collectie Schøyen, Ms 12, schutblad (zie appendix II nr. 4).

⁴²² Zie ook Kammel (2000): 18-22.

⁴²³ Aubert de la Chesnaye-Desbois en Badier (1869): 119.

of een van zijn nazaten bracht de insignes aan, waarschijnlijk met de bedoeling om de heiligen die Jean de Montboissier omringen, verder aan te vullen.

De heiligen die de smekeling gunstig gezind waren vanwege een naamsverbondenheid, een patronaat of een pelgrimage, steunden hem tijdens zijn bede, zoals op menig altaarstuk of devotiepaneel is verbeeld (afb. 32). Knielend voor een geopend getijdenboek richt de geportretteerde zich tot Maria en haar Kind. Achter zich weet de gelovige zijn beschermheilige die hem als het ware een duwtje in de goede richting geeft en de smekeling op gunstige wijze voor het voetlicht brengt. De smekeling wendde zich in gebed vaak tot een beeltenis die hem zijn patroon voor ogen brengt, in de hoop dat deze hem goedgezind zou zijn. Met behulp van de insignes kon de eigenaar in het boek met devotionele teksten waarmee hij zorg droeg voor zijn zielenheil, extra nadruk leggen op de heilige die hem bijzonder na aan het hart lag en wiens voorspraak hij verlangde.

Afb. 32 Gebedsportret van een vrouw voor Maria met Kind, gepresenteerd door Maria Magdalena, toegeschreven aan de Meester van Sint Gudula, olieverf op paneel, ca. 1475, 560 x 490 mm. Luik, Musée d'Art Religieux et d'Art Mosan.

Representatie van de gemeenschap van heiligen

Meer insignes bij elkaar representeerden de gezamenlijke heiligen. Groepen van twee of meer insignes werden dan ook wel aangebracht bij teksten die om de voorspraak van de gemeenschap van heiligen verzoeken. Hiervoor waren verschillende mogelijkheden in een boek met een religieuze inhoud. Keizer Karel V (1500-1558) bracht twee insignes aan bij het begin van de boetpsalmen (cat. I 87, f. 131v). Op de volgende pagina – nu verdwenen – begon de tekst van de psalmen, voorafgegaan door een verluchting. Alleen een rugstrookje resteert waarop nog de restanten van een goudkleurige omlijsting te zien zijn. De uitgesneden miniatuur beeldde waarschijnlijk de oudtestamentische koning David af. De tekst van het gebed op het verdwenen folium kan gelukkig worden gereconstrueerd, omdat het handschrift werd gekopieerd toen het nog volledig was. In het gebed op het verdwenen blad worden Maria, de engelen, aartsengelen, patriarchen, profeten, apostelen, martelaren, belijders en maagden aangeropen in de hoop op “de voorspraak van alle heiligen” (voor de volledige tekst, zie appendix III, nr. 5).⁴²⁴ Mogelijk bracht keizer Karel de insignes aan ter illustratie van deze gebedspassage.

In een ander getijdenboek, nu in Den Haag, bracht een eigenaar vier insignes aan bij het slot van de litanie van alle heiligen (**cat. I 47**). De insignes bevonden zich in de buitenmarge van de pagina: een rond insigne, een langwerpige pelgrimsteken met ronde bekroning, wellicht met een voorstelling van Adrianus (**vergelijk appendix VI, nr. 1.1**), nogmaals een rond en tot slot een ruitvormig exemplaar. Op de plek van het ruitvormige insigne is nog een restant van groen garen te zien. De voorstaande tekst eindigt met de woorden: “Ende dat ons te hulpe kome die enghelen archangelen die mogentheden crachten ende heerlicheden ende die thronen cherubin ende seraphin die patriarchen ende propheten martelaren confessoren heilige bisscopen ende priesters die heilige dyaconen ende alle die inder kerken of anders argent gode minnen ende alle die in xpristo liden” (**zie appendix III, nr. 4**). De smekeling roept acht van de negen engelenkoren, patriarchen, profeten, martelaren, belijders, bisschoppen, priesters en diakens op voor hem te bidden opdat het eeuwige leven ook hem ten deel zal vallen.

In het handschrift van Diener Goes bevestigde de eigenaar zes insignes op een blanco pagina die voorafgaat aan een gebed tot Maria (**cat. I 46**).⁴²⁵ Misschien was op de insignes alleen Maria afgebeeld. Meer waarschijnlijk bevatten de insignes de afbeelding van verschillende heiligen. Het gebed dat in eerste instantie Maria aanroept, beschrijft in kleurrijke trant de wederwaardigheden van lichaam en ziel na de dood. De smekeling richt zich vervolgens tot alle heiligen. Eerst worden de engelen aangesproken, dan de patriarchen, de profeten, de heilige koningen, apostelen en discipelen, martelaren, belijders, maagden, weduwen en vrouwen, en de smekeling vervolgt: “O heylige huysgesin sancten ende sanctinnen Ic onwaardighe verdwaelde arme creatuer aen roep ende vermaen v alle ... ende bidde v dat gy mi arme ouertreder dootliker geboden niet en wilt versmaden mar barmhertelicker mijnre wilt gedencken ende voiw my spreken wilt den barmhertige god minen scepper ende verlosser dat hi mi arme sonder wil leiden sceiden ende purgieren van alle sonden voir den dage mijns sceidens wten Jammerdael deser bedricliker werelt” (**ff. 125v-126r; zie appendix III, nr. 3**). Ook hier roept de smekeling om bijstand van alle heiligen die de voorsprekers zijn van de gelovige.

Weer een andere gelovige bracht ongeveer twaalf insignes aan op een inmiddels verdwenen schutblad achterin een getijdenboek (**cat. I 5**). Op het laatste folium tegenover het schutblad zijn duidelijk de afdrukken van een tiental insignes te zien (f. 294v). Daar eindigt ook het Latijns gebed dat begint op folium 293r: “O hoe schitterend is het koninkrijk waar alle heiligen zich met Christus verheugen, gekleed in witte gewaden volgen zij het Lam waar het ook gaat.” Het daarop aangeheven gebed *Concede quesumus omnipotens deus* is een smeekbede tot God waarin wordt verzocht om de voorspraak van alle heiligen (**zie appendix III, nr. 1**).

Insignes illustreerden enerzijds het gebed en zorgden voor een richtpunt tijdens de recitatie. Anderzijds maakte de afbeelding de heilige tegenwoordig en kon deze de gelovige zo tot steun zijn. Op een zelfde manier kon een cluster van insignes dat verschillende heiligen representeert, een richtpunt zijn voor een gebed dat zich richt

⁴²⁵ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 132 G 38, f. 125r: “Dit is een suuerlic ghebet van / onser lieuer vrouwen soe wie / dattet xl daghen aen een leset / die vercriget een ghebet aen onser lieuer vrouwen [sic.]” Insignes zitten alleen onderaan folium 124v om de tekst op de rectozijde niet te verstoren.

tot alle heiligen. De groep insignes fungeerde als een *pars pro toto*. Enkele heiligen vertegenwoordigden de hele gemeenschap. De insignes concretiseerden op deze wijze de ongrijpbare massa van alle martelaren, belijders en maagden. Anderzijds legden de insignes nadruk op de specifieke heiligen met wie de gelovige een bijzondere band had. Het ging immers om heiligen die de boekeigenaar wellicht had vereerd met een bedevaart. Hij had hun relieken of hun beeltenis bezocht en hen een bijzondere dienst bewezen. Door deze heiligen te benadrukken, hoopte de pelgrim wellicht dat het gebed gehoor vond bij de heiligen die hem welgezind waren.

Een laatste gelovige vond waarschijnlijk vergelijkbare redenen om insignes aan te brengen in een getijdenboek dat zich nu in stadsbibliotheek De Biekerf te Brugge bevindt (cat. I 15). De eigenaar van het boek bracht de insignes aan achter de lauden die eindigen met de zin “Laat alle heiligen, zo verzoeken wij u heer, ons overal bijstaan, zodat wij, terwijl wij hun verdiensten vereren, hun bescherming mogen ervaren” (f. 61r; zie appendix III, nr. 2). Aan het einde van de tekst bracht de eigenaar in de buitenmarge zes insignes aan van verschillende materialen. Om en om lieten de souvenirs een groene en een donkergrijze afdruk achter. Waarschijnlijk ging het hier om een afwisseling van koperen en zilveren tekens.⁴²⁶ De beurtwisseling van het materiaal zorgde voor een decoratief patroon (zie ook cat. I 9), maar de insignes zijn meer dan decoratie van de marge. In het geciteerde gebed vraagt de gelovige God om steun van de heiligen die de smekeling tijdens zijn leven had vereerd. De bedevaartssouvenirs vormden een bij uitstek geschikte illustratie daar ze de heiligen verbeelden met wie de boekeigenaar een bijzondere band voelde.

Het hemels visioen

De dominicaan Thomas van Cantimpré (1201-ca. 1271) vertelt in zijn *Biēnboec* van een ongelovige die een visioen kreeg van het hemels paradijs.⁴²⁷ 's Nachts openbaarde zich een helder licht boven op een berg. Nadat de man er naartoe gekropen was, zag hij een koning op een gouden troon met een wondermooie koningin aan zijn rechterzijde. Rondom het koningspaar zaten ouderen en jongeren die glansden als heldere sterren, eveneens op gouden tronen. Het waren Christus en Maria temidden van de heiligen. In de weergave van het hemels paradijs speelden de figuren van de heiligen een essentiële rol. De uitverkorenen waren de levende stenen (*lapides vivi*) waaruit de geestelijke tempel is opgebouwd, zo formuleerde Petrus het in een van zijn brieven die later in de canon van de bijbel werden opgenomen (Petrus 1 2:4-5).

De insignes vertegenwoordigden de gemeenschap van heiligen en zo het hemels paradijs. In de reeds ter sprake gekomen *Grandes Heures de Notre Dame* van de hertogen van Bourgondië zat ooit een grote hoeveelheid insignes rondom een miniatuur van Maria (cat. I 24, f. 6v). De pelgrimstekens die nu ontbreken, werden aangebracht langs de rand van het perkament. Ze omlijstten Maria en overlaptten zelfs gedeeltelijk de afbeelding. Te oordelen naar de weinig leesbare afdrukken beeldden de insignes niet (alleen) Maria af. De meeste insignes van Maria zaten elders in het handschrift; ze vergezelden de gebeden aan de Maagd, zoals de gebeden tegen de verleidingen van

⁴²⁶ Van Asperen (2006): 238.

⁴²⁷ Van der Vet (1902): 294.

het vlees (f. 7r) en het gebed *Stabat mater* (f. 34r). De pelgrimstekens rondom de miniatuur komen uit bedevaartplaatsen van diverse heiligen.

Maria is weergegeven op de maansikkel. Dit beeld is afkomstig uit de Apocalyps of Openbaringen van Johannes (12:1): “Een groot teken verscheen aan de hemel: een vrouw, omkleed met de zon, de maan onder haar voeten en op haar hoofd een kroon van twaalf sterren.” Hoewel de figuur in de miniatuur niet is ‘omkleed met de zon’, volgt de afbeelding de globale beschrijving van het bijbelvers. Twee engelen plaatsen een kroon, bezaaid met sterren, op haar hoofd. De verluchter combineerde het iconografisch thema van de Maagd van de Apocalyps met de *Virgo Lactans* wat betekent dat Maria het Kind voedt.

De miniatuur werd in het verleden wel toegeschreven aan de gebroeders Van Limburg.⁴²⁸ Nu wordt de verluchter aangeduid met de noodnaam Meester van het Breviarium van Jan zonder Vrees.⁴²⁹ De voormalige verwarring met de broers Van Limburg is niet totaal onverwacht, omdat er veel overeenkomsten zijn met Van Limburg-miniaturen, vooral met een voorstelling uit de *Belles Heures* (afb. 4). Verwantschap is er niet alleen in kleine details, zoals de half gesloten ogen, de neerhangende mondhoecken en de intieme relatie tussen moeder en kind; de Maagd is weergegeven op een bijna identieke wijze. Maria draagt een blauw gewaad dat haar golvende blonde haar gedeeltelijk bedekt. De Maagd houdt het Kind dichtbij haar borst en hoewel ze het Kind niet voedt, is de positie van het Kind en haar handen in veel opzichten gelijk. In beide afbeeldingen houden Serafijnen, de hoogste in de hiërarchie van engelen, een kroon omhoog. De zes-vleugelige engelen in de *Belles Heures* kronen echter niet de Maagd, zoals in de *Grandes Heures*, ze kronen God de Vader.

De Mariaminiaturen vertonen ook enkele formele en iconografische verschillen. In de *Belles Heures* omringt een grote hoeveelheid figuren Maria en Kind. Maria is afgebeeld in het gezelschap de Drie-eenheid. God verschijnt in het bovenste deel van de miniatuur, met Johannes de Evangelist en Johannes de Doper aan weerszijden, en de duif van de Heilige Geest beneden. Onder hen verschijnt een veelheid aan heiligen. De meeste figuren zijn niet eens herkenbaar, omdat ze overlapt worden door de grote aureolen, een element dat de gebroeders Van Limburg wellicht uit Italiaanse voorbeelden overnamen.⁴³⁰ Onmiddellijk naast de Maagd staan Petrus en Paulus. Paulus draagt het zwaard, maar het attribuut van Petrus ontbreekt. Hij is toch herkenbaar vanwege zijn kleed, zijn kalende hoofd, korte grijze baard en zijn positionering tegenover Paulus. Voor Maria zijn verschillende vrouwelijke heiligen afgebeeld, zoals Catharina, Dorothea, Margareta, Barbara en Apollonia. Allemaal kijken zij naar Maria en Kind in het centrum van de miniatuur, sommige vouwen hun handen. De verluchter schilderde een beeld van het hemelrijk. De ruimtelijke ordening van de heiligen die Maria omcirkelen, benadrukt het idee van een hemels visioen. Aan de kant van de beschouwer openen de heiligen de kring, zodat de beschouwer deelachtig wordt aan de openbaring.

⁴²⁸ Gaspar en Lyna (1984): 419 en 422, Delaissé (1960): 102 en Lyna (1931): 254-259.

⁴²⁹ Van Buren (2002): 1384, Bousmanne, Hoorebeeck en Arnould (2000): 270, Meiss (1974) I: 236-237 en Meiss (1967): 202. De miniatuur van de gebroeders Van Limburg werd al in de vroege vijftiende eeuw nagevolgd door Parijse verluchters, zoals de Vergilius Meester en de Spitz Meester. Zie Clark (2005): 223 en 231-233.

⁴³⁰ Meiss en Beatson (1975): nr. 126.

De Meester van het Breviarium van Jan zonder Vrees liet de heiligen weg in zijn versie van de miniatuur. Hij beeldde immers het visioen af van de Maagd van de Apocalyps en geen visioen van het hemels paradijs. De heiligen werden pas later toegevoegd, toen de eigenaar de insignes in het boek aanbracht. Door de pelgrimstekens aan de pagina te hechten, veranderde de eigenaar van het boek de iconografie van de miniatuur drastisch. Hij gaf Maria weer in hemelse sferen omgeven door de gemeenschap van heiligen, niet veel anders dan de miniatuur in de *Belles Heures*.⁴³¹

Met de pelgrimstekens voegde de eigenaar een nieuw element toe aan de miniatuur van Maria met een grote persoonlijke betekenis. Hij bezocht wellicht een groot aantal van de gepresenteerde cultusplaatsen en offerde aan de heiligen die uiteindelijk een plaats kregen in het getijdenboek door middel van hun beeltenis. De eigenaar hoopte op een voorkeursbehandeling van de heiligen aan wie hij eer had betuigd. Door de pelgrimstekens aan de miniatuur toe te voegen, schilderde hij niet zo maar een willekeurig beeld van het hemelse paradijs; hij creëde een wenselijke voorstelling van de hemel waar de heiligen hem goedgunstig zouden zijn.

De pelgrimagemetafoor

Wellicht gaven de gebeden op de tegenoverliggende pagina in de *Grandes Heures* de boekeigenaar het idee om het visioen van de hemel te creëren. De gebeden zijn gericht “*contre les tentations dela cha(i)r*” ofwel tegen de verleidingen van het vlees die de mens op zijn levenspad in de weg staan. Petrus zegt in zijn eerste brief: “Geliefden, ik vraag u als vreemdelingen en ballingen niet toe te geven aan zondige lusten die strijd voeren tegen de ziel.” (1 Petrus 2:11) De gebeden lijken aan deze bijbelse passage te refereren. De miniatuur van Maria met de toegevoegde heiligen hielp de gelovige om weerstand te bieden aan de vleselijke bekoringen. Terwijl hij de teksten reciteerde, hield hij zijn blik gericht op de voorstelling die hem zijn uiteindelijke bestemming voorspiegelt: het hemelse Jeruzalem.

Van oudsher werd het leven beschouwd als een tocht vol inspanningen, een pelgrimage, die uiteindelijk leidde naar het hiernamaals.⁴³² In gebeden, preken, traktaten, heiligenlevens en andere moraliserend-didactische werken werd de metafoor van de pelgrimstocht verder uitgewerkt. Veel smeekbeden refereren aan de reis van de gelovige ziel als een terugkeer naar het vaderland. Het populaire en wijd verbreide gebed *Salve Sancta Facies* bijvoorbeeld vraagt voor het Heilig Aanschijn van Christus dat deze ons “brenghe ... tot onsen vaderlande om al daer te scouwen dat puer aensicht xpristi” (zie ook het volgende hoofdstuk).⁴³³ De theoloog en predikant Jacobus de Voragine begint zijn beroemde *Legenda Aurea* waarin hij de levens van de heiligen uit de doeken doet, met een vierdeling in de tijd, zoals het jaar uit vier seizoenen bestaat en de Advent uit vier weken. Met de zondeval begon de tijd van de deviatie of de afwijking van de juiste weg. De tijd van vernieuwing ving aan met Mozes en eindigde met de geboorte van Christus. Toen brak de tijd van de verzoen-

⁴³¹ Volgens Köster is geen sprake van een relatie tussen miniatuur en aangebrachte objecten. Köster (1979): 115.

⁴³² Berbée (1986): 183-190 en Vanden Bosch (1991): 31-32.

⁴³³ Meertens (1930-34) II: 77.

ing aan. De huidige periode tot het einde der tijden is de tijd van de pelgrimage.⁴³⁴ Met de zondeval werd de mens uit het paradijs verdreven, maar met de geboorte van Christus begint de terugkeer naar het paradijs.

Het eerste boek van de *Codex Calixtinus* of het *Liber Sancti Jacobi* bevat een preek tot Jacobuspelgrims op de tweede feestdag van Jacobus Maior, te weten 20 december. In de preek worden de onderdelen van de pelgrimsuitrusting zinnebeeldig geduid. De pelgrimstas bijvoorbeeld moest zijn gemaakt van een dierenhuid om de kastijding van het vlees te veraanschouwelijken, terwijl het kleine formaat de armoede van de pelgrim symboliseerde.⁴³⁵ In *Die pelgrimage vander menscheliker creaturen*, de Middel nederlandse vertaling van het Franse dichtwerk *Le pèlerinage de vie humaine* van Guillaume de Digulleville uit 1330-31, wordt de pelgrimage als metafoor van de levensreis uitvoerig beschreven. De pelgrimstas wordt gelijk gesteld aan het geloof zonder welke geen tocht wordt gemaakt die enige waarde heeft.⁴³⁶ Gewapend met allerlei zinnebeeldig te duiden attributen gaat de pelgrim op weg naar de stad Jeruzalem waar hij altijd wil blijven “vanwege de grote verlichting en weelde waarvan ik dacht dat diegene hadden, die daar binnen waren.”⁴³⁷

De aardse bedevaart was als vanzelfsprekend gekoppeld aan de levenspelgrimage naar de hemelse stad. Niet voor niets schreeuwden de pelgrims om genade bij het aanschouwen van de relieken tijdens de reliekentoning of *ostensio* (zie hoofdstuk 1); de *ostensio* bracht het moment in herinnering dat de gelovige genade zou verkrijgen in de tegenwoordigheid van God. Hieruit blijkt wederom de reeds vaker geformuleerde paradox die het middeleeuwse wereldbeeld kenmerkte: men geloofde dat de aardse realiteit de hemelse perfectie weerspiegelde, terwijl eigenlijk het omgekeerde het geval was; de hemel werd naar aardse maatstaven ingekleurd.⁴³⁸ Elke pelgrimage weerspiegelde de ultieme bedevaart die pas voltooid zou zijn als de levenspelgrim oog in oog zou staan met God zelf en Gods genade binnen bereik kwam. Elk bedevaartsoord waar God had verkozen om via de relieken van heiligen of anderszins zijn kracht te openbaren, was een afspiegeling van de hemelse stad, niet alleen Jeruzalem. Op aarde kon de pelgrim proberen om God zo dicht mogelijk te naderen om na zijn dood uiteindelijk echt oog in oog te staan met de Schepper. De pelgrims tekens herinnerden de pelgrim natuurlijk aan zijn tocht naar een specifieke plaats. Binnen het kader van het getijdenboek waarmee de gelovige zorg droeg voor zijn zielenheil in afwachting van het moment dat hij voor God zou staan, zinspeelden de insignes met afbeeldingen van Christus, Maria en de heiligen ongetwijfeld ook op de hemelse stad en de nog onvoltooide reis daarnaartoe.

⁴³⁴ Jacobus de Voragine, *Legenda Aurea*, in: Ryan (1995) I: 3. Zie ook Ryan (1995) II: 184.

⁴³⁵ Birch (1999): 85-86.

⁴³⁶ Biesheuvel (2005): 256-260.

⁴³⁷ Biesheuvel (2005): 191.

⁴³⁸ Caspers (2001): 258.

Het insigne als symbool van bedevaart

Het pelgrimsteken representeerde natuurlijk de voltooide bedevaart. Als de eigenaar van het handschrift dezelfde was als de pelgrim die het insigne had meegenomen, zal het insigne zijn band met de voltooide bedevaart wel nooit verloren hebben. Bij elke aanschouwing bracht het insigne de bedevaart opnieuw in herinnering. Maar ook als de eigenaar niet de pelgrim was, lag de associatie met bedevaart voor de hand. Een enkele keer worden insignes aangebracht bij heiligenlevens waarin pelgrimage een wezenlijke rol speelt.

In de *Belles Heures* van hertog Jean de Berry zaten voorheen twee insignes (cat. I 62). Ze waren aangebracht op een blanco folium dat het katern met de miniatuurcyclus van Catharina van Alexandrië afsloot. Het blad werd verwijderd. De afdrukken van de insignes zijn nog steeds zichtbaar op de volgende pagina (f. 21r). Waarom het folium werd verwijderd, zal wel altijd een mysterie blijven, evenals de oorspronkelijke herkomst van de insignes. De afbeeldingen zijn absoluut onherkenbaar.

Er zijn duidelijke aanwijzingen waarom de eigenaar juist daar de insignes aanbracht.⁴³⁹ De insignes volgen op de laatste verluchting van de miniatuurcyclus waarop de translatie van de relieken van Catharina naar de berg Sinai is weergegeven (afb. 33). Engelen dragen het lichaam over de ruige bergtoppen naar de plaats waar de overblijfselen later ontdekt zouden worden. Aan de voet van de steile hellingen zijn nog juist enkele pelgrims te zien die de zware tocht naar het klooster in de woestijn ondernemen. De weergave van het fameuze bedevaartsoord in de woeste bergen van de Sinai-woestijn bracht de boekeigenaar er waarschijnlijk toe om de insignes te bevestigen. Mogelijk waren de tekens afkomstig uit een Catharina-bedevaartplaats, maar de connectie met pelgrimage was waarschijnlijk voldoende om het volgende folium tot een geschikte plek te maken voor willekeurig welke insignes.

Ook in het kloosterhandschrift waarin de legende van Willem van Aquitanië is opgenomen, bracht de associatie met bedevaart de eigenaar er waarschijnlijk toe om het insigne aan te brengen (cat. I 90, zie pp. 102-103). Het eenvoudige klooster-

Afb. 33 Gebroeders Van Limburg, halfbladminiatuur met de translatie van het lichaam van Catharina van Alexandrië naar de berg Sinai in de *Belles Heures*, 1405-1408/09, 238 x 170 mm. New York, Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection, acc. nr. 54.1.1, f. 20r (cat. I 62).

handschrift staat qua vorm en functie lijnrecht tegenover de *Belles Heures*. Het beoogde publiek was een gemeenschap van religieuzen in plaats van een wereldlijk heerser. Het kloosterboek bevat geen getijden, maar stichtelijke teksten, te beginnen met de legende over de heilige Willem (ff. 1r-70r): “Hier beghint dat leuen ende legende / van sinte willem die was een prince ende / een hertoghe van Aquitanien ende / een graue van pictauien een hey / lich belijder des heren ende des hey / leghen kersten gheloefs.” Het sobere boek is niet voorzien van miniaturen, zoals de *Belles Heures*. Het verhaal van de heilige die als voorbeeld moest dienen voor de lekenbroeders en moest aansporen tot navolging, wordt uitsluitend verteld in woorden. Bedevaart speelt hier echter een even belangrijke rol als in de beeldcyclus over het leven en de dood van Catharina. Vanaf de dertiende eeuw werd de heilige Willem van Aquitanië verward met Willem van Malavalle, een adellijke heilige met een indrukwekkende militaire carrière die geëxcommuniceerd dreigde te worden.⁴⁴⁰ Om het tij te keren ondernam de soldaatheilige een grootscheepse pelgrimage. Nu worden perkamenten folium met insigne (schutblad VIII) en de beginpagina van de *vita* van elkaar gescheiden door een schutblad van een ander materiaal dat waarschijnlijk later aan het handschrift werd toegevoegd (schutblad IX). Oorspronkelijk ging het insigne (appendix V, nr. 6.4) direct aan de tekst over Willem van Aquitanië vooraf. Met de bevestiging van het insigne voegde de gelovige een visueel element toe aan de verder beeldloze legende.

Insigne en gebed als ‘amuletten’

Grenzen tussen magie en religie zijn soms moeilijk te trekken: “The warp of Christian religion and the weft of what we would now call ‘magic’ were part of one cloth, for most of the laity.”⁴⁴¹ Zoals hier al eerder is aangestipt (zie hoofdstuk 1), konden bedevaartssouvenirs bovennatuurlijke krachten kanaliseren. Het insigne had een amuletfunctie. Net als een amulet, mascotte of talisman kon het de eigenaar heil brengen, beschermen of genezen. Het insigne was echter geen amulet. Het voorwerp zelf had geen krachten in tegenstelling tot een amulet waaraan men wel een heilige macht toeschrijft. Het insigne was slechts een medium: God kon zijn krachten via het insigne kenbaar maken. Het was alleen dan werkzaam indien de drager zich vergewiste van een godsvruchtige instelling. Toegegeven, tussen goddelijk medium en amulet bevond zich een groot grijs gebied en de grenzen ervan werden in de praktijk ongetwijfeld wel eens overschreden.

Hoe dan ook, het insigne kon een bijdrage leveren aan het welzijn van de vrome eigenaar. Vooral als het insigne in contact was geweest met het vereerde beeld of de relik, geloofde men dat God via het insigne zijn kracht kon doen gelden. De aangestreken devotionalia namen door de aanraking een deel van de krachten van het heilige object over en werden daarmee voorwerpen met een relikwaarde, ook wel ‘aanrakingsreliken’ genoemd. De aanrakingsreliken hadden de kracht om de mens tegen het kwaad te beschermen en heil over hem af te roepen gedurende diens

⁴⁴⁰ Williams-Krapp (1986): 470-471.

⁴⁴¹ Arnold (2005): 96. Zie ook Rooijackers en Van der Zee (1986): 7-9, Scribner (1990)b: 253-274 en Schreiner (1992)a: 36-41. Volgens Natalie Zemon Davis die de thema's van onderzoek naar volksgeloof op een rij zet, is het niet wenselijk om de grens tussen magie en religie zo scherp te trekken. Davis (1974): 307-312.

leven op aarde. De amuletwerking was ongetwijfeld voor veel eigenaars een reden om het insigne te koesteren. Een mogelijke manier om bescherming te garanderen, was om het insigne aan het perkament van een handschrift te bevestigen, op een schutblad of een andere locatie. Meer insignes bij elkaar versterkten mogelijk elkaars krachtige werking nog verder.⁴⁴²

Zoals de insignes konden ook gebeden en andere teksten een amuletfunctie hebben en de mens beschermen tegen allerlei onheil. Aan veel voorkomende gebeden, zoals het *Ave maria*, *Pater noster* of *Salve Sancta Facies* kende men verregaande beschermende krachten toe, tegen rampen, ziektes en zelfs de duivel.⁴⁴³ In een mirakelverhaal vertelt Jan van Boendale (1279-ca. 1350) over een ridder die onder een verkeerde voorstelling van zaken de duivel zelf in dienst had genomen. Na zeven jaar werd de duivel pas ontmaskerd. Omdat de ridder dagelijks het geliefde Maria-gebed *O intemerata* had gebeden, was het de duivel in al die jaren niet gelukt om de edelman in de verdoemenis te storten.⁴⁴⁴ Het krachtige gebed had de man tegen de duivel beschermd. Een ander verhaal vertelt van de heilige Bernardus die een vrouw van de duivel bevrijdde.⁴⁴⁵ Steeds als Bernardus bad, verdween de duivel, maar telkens wanneer de heilige haar vervolgens alleen liet, kwam de duivel terug. Als oplossing liet Bernardus haar echtgenoot een papiertje rond haar nek binden met een tekst waarin hij de duivel verbood om nog langer in de buurt te komen. Hierna durfde de duivel de vrouw niet langer lastig te vallen. Woorden, met de juiste intentie uitgesproken, konden miraculeuze krachten ten toon spreiden.

Vaak maken gebedenboeken melding van de bijzondere krachten van gebeden, zoals in de volgende rubriek: “Soe waer men dit ghebet sprect, of waer het es, daer is god yeghenwoerdich ende hi sal hem bescermen, als hi sente pauwels bescermde van dat diep der zee”⁴⁴⁶ Het gebed hoeft niet eens te worden opgezegd; waar het gebed is, daar is God. Ook circuleerden heilzame gebeden die een specifieke toepassing kenden. De Latijnse *peperit*-formule bijvoorbeeld beschermde vrouwen tijdens de bevalling.⁴⁴⁷ Soms hielp het al om het gebed alleen maar bij zich te dragen.⁴⁴⁸ Dezelfde kracht heeft ook een van de gebeden in het Oudere Gebedenboek van Karel V (cat. I 87). Het gebed dat zou zijn aangetroffen in het Jehoshaphatdal, beschermt. De rubriek luidt: “de vrouw die zich zorgen maakt om haar kind, zal, als zij het [gebed] bij zich draagt of het laat opzeggen, het kind weldra ter wereld brengen.” Andere gebeden beschermden tegen onweer en storm of tegen ziektes, zoals de pest (zie bijv. cat. I 5).

Het boek zelf werd van oudsher als heilzaam beschouwd. De exegeet Beda Venerabilis (673-735) schreef dat mensen van een slangenbeet konden genezen door water te drinken dat was vermengd met schraapsel van de folia van Ierse

⁴⁴² Ook teksten met een amuletfunctie werden wel in groepen bij elkaar bewaard. Skemer (2006): 162-164.

⁴⁴³ Skemer (2006): 275.

⁴⁴⁴ Van Boendale, in: De Vries (1844-48) II: 442-444. Voor tekstuele amuletten en teksten met amuletwerking, zie ook Skemer (2006). Voor gebeden met amuletwerking, zie vooral Skemer (2006): 89-96.

⁴⁴⁵ Jacobus de Voragine, *Legenda Aurea*, in: Ryan (1995) II: 105. Voor andere voorbeelden van amulettteksten die op het lichaam gedragen dienden te worden, zie ook Skemer (2006), vooral pp. 78-81 en pp. 135-138.

⁴⁴⁶ Meertens (1930-34) II: 22.

⁴⁴⁷ Elsackers (2001): 179-209. Over amuletten bij de geboorte, zie ook Rudy (2005): 233-234 en Köster (1984)b: 208. Voor amulettteksten voor vrouwen, zie Skemer (2006): 236-278. Hij komt daar uiteraard ook te spreken over geboorteamuletten.

⁴⁴⁸ Elsackers (2001): 190 en 195-197.

ស្ថាប័ន ឬ រដ្ឋបាល

напрям

Epinephelus
 communis
 communis
 communis

५५५ रविमार्ग ६

Getijden- en gebedenboek, eind van de kalender, gevolgd door een blanco pagina met lijmsporen van insignes, mogelijk van Barbara en Quintinus. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 186, ff. 15v-16r (cat. I 50).

Werkplaats van de Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan, getijden- en gebedenboek La Flora, begin van de Passiegetijden met een halfbladminiatur met de Bespotting van Christus, daaromheen een vierzijdige rand van insignes en een briefje van de Vera Icon uit Rome. Napels, Bibliotheca Nazionale, Ms I.B. 51, f. 38r (cat. II 17).

manuscripten.⁴⁴⁹ De kracht van boeken gold niet alleen voor Ierse handschriften. Vooral door religieuze boeken, zoals natuurlijk de bijbel, bijbelteksten en devotio-
nele handschriften, kon God zijn bijzondere krachten doen gelden.⁴⁵⁰ De anonymus van *Vanden levene Ons Heren* eindigt zijn verhaal met de woorden: “Ik zeg u voor-
waar helder en duidelijk dat als een vrouw moet bevallen en zij dit boek in huis heeft
en er vertrouwen in heeft, dat de bevalling dan pijnloos zal verlopen en dat het kind
dat zij baart gaaf zal zijn. Ook geldt voor ieder die in ons verhaal gelooft dat een
huis, waarin zich dit boek bevindt, niet door onheil of rampspoed kan worden
getroffen, noch overdag, noch ’s nachts. Bij God, in een huis waarin dit boek zich
bevindt, zal niemand onverwachts overlijden of omkomen, daarvan kunt u zeker
zijn.”⁴⁵¹ Boeken werden dan ook op allerlei manieren ingezet om kwaad af te weren
en genezing te verkrijgen, al dan niet in combinatie met andere heilsmiddelen.⁴⁵²
Via boeken en hun specifieke teksten kon God zijn wonderen bewerkstelligen.

Door insignes met heilbrengende teksten te combineren, bundelde de gelovige de
krachten van beide. In een cirkelvormige hanger die waarschijnlijk in een gemeen-
schap van religieuze vrouwen in Brabant ontstond, gaan insignes en ingepakte
reliken vergezeld van de proloog van het evangelie volgens Johannes die van
oudsher als krachtdadig gold (zie ook hoofdstuk 2, p. 106).⁴⁵³ Vanwege de vooronderstelde
werking werd de tekst graag opgenomen in gebedenboeken, al dan niet later toe-
gevoegd (cat. I 14, I 21, I 22, I 28, I 53 en I 60).

Godskrachtige teksten konden voor verhoogde effectiviteit met insignes worden
gecombineerd. Keizer Karel V (1500-1558) bracht een insigne aan bij een Mariagebed
(f. 250v).⁴⁵⁴ De precieze herkomst van het insigne is onbekend. Uit een deel van het
opschrift dat zich afdruckte in het perkament en dat het woord “regina” laat lezen,
wordt duidelijk dat het om een Maria-insigne ging. Naaigaatjes ontbreken. Kurt Köster
suggereert daarom dat het om een ingelijmd insigne ging.⁴⁵⁵ Het insigne volgde op
een uitvoerige, Franse rubriek die de aanzet geeft voor een gebed in het Latijn: “Dit
gebed is ter ere van de maagd Maria. En het werd gevonden onder haar graf in het dal

⁴⁴⁹ Beda Venerabilis, *Historica ecclesiastica gentis Anglorum*, lib. 1, par. 5 in: SChr 489 (Crépin, 2005):
“Denique uidimus, quibusdam a serpente percussis, rasa folia codicum qui de Hibernia fuerant, et ipsam
rasuram aquae immissam ac potui datam talibus protinus totam uim ueneni grassantis, totum inflati
corporis absumsisse ac sedasse tumorem.” Met dank aan Katja Boertjes die mij hierop wees.

⁴⁵⁰ Voor de amuletwerking van devotionele handschriften, zie Skemer (2006): 268-278.

⁴⁵¹ Jongen en Voorwinden (2001): 251.

⁴⁵² Walsham (2004): 124, Saenger (1985): 267-268, Harthan (1977): 35-36 en Bausinger en Grube-Verhoeven
(1966): 12-34. Zie ook Skemer (2006): 250.

⁴⁵³ Gent, Bijlokmuseum, inv. nr. 1043. Het object is daar helaas onvindbaar. Voor gegevens, zie Bergmans
(1903): 281 en De V. (1885).

⁴⁵⁴ Von Liechtenstein en Kurt Köster lazen de woorden “Salve Regina” in de afdruk op folium 250v. Köster
(1979): 106-107 en Von Liechtenstein (1976): 12. Hoewel “Salve Regina” logischer lijkt, is ook “Ave
Regina” mogelijk. Karel bezocht diverse Mariabedevaartsoorden gedurende zijn leven, waaronder Halle
en Aken. Koldewey (2006): 52-56. Originele insignes met deze tekst zijn niet overgeleverd. Karel bracht
een rond insigne aan in de marge van een gebed tot Claudius (ff. 235v-236v). Hier ging het mogelijk om
een insigne uit Saint-Claude, al ontbreekt elke indicatie van de afbeelding

⁴⁵⁵ Volgens Kurt Köster was het insigne gelijmd op folium 250r. Köster (1979): 106. Volgens hem wijst de
afdruk op folium 251r erop dat het om een dubbelzijdig insigne gaat. Köster (1979): 106-107. Dit is onjuist.
Folium 250v vertoont lijmsporen; naaigaatjes of afdrukken van draad ontbreken. Bovendien is de afdruk
van het opschrift op folium 250v letterlijk leesbaar (en niet in spiegelbeeld) wat bevestigt dat het om een
geslagen insigne ging dat met de rugzijde tegen folium 250v was gelijmd.

van Josaphat.”⁴⁵⁶ In het dal van Jehoshaphat (bij Jeruzalem) was een Mariakerk op de plek waar Maria werd begraven en ten hemel werd gedragen. Dit zou volgens sommigen tevens de plek zijn waar het Laatste Oordeel zou plaatsvinden. De rubriek vervolgt: “En het [navolgende gebed] is van een dergelijk grote kracht dat degene die het zegt of laat zeggen en die het bij zich draagt, niet zal sterven in water noch in vuur noch in strijd en niet overwonnen zal kunnen worden door zijn vijanden. En bovendien als hij de duivel in het lichaam heeft, zal deze weldra vertrekken. En als hij de ziekte van Johannes [een vorm van epilepsie waartegen Johannes de Doper de schutspatroon was] heeft, zal hij weldra genezen zijn. En de vrouw die zich zorgen maakt om haar kind, zal, als zij het [gebed] bij zich draagt of het laat opzeggen, het kind weldra ter wereld brengen. En hij of zij die het bij zich draagt en het dagelijks opzegt, zal de maagd Maria zien, driehonderd dagen voor zijn dood.”

Na het gebed uit het Jehoshaphatdal volgt een tweede Mariagebed en een gebed voor een heerser dat Karel mogelijk eigenhandig schreef (ff. 252v-253v).⁴⁵⁷ De inhoud van het laatste gebed is afkomstig uit het Oudere Gebedenboek van keizer Maximiliaan, Karels grootvader, en was op Karels lijf geschreven. De krachten van het eerste Mariagebed die nogal zijn uitgesponnen, en de gebedsteksten die daarop volgen, zullen de jonge koning zeker hebben aangesproken en hij zal er een bijzondere betekenis aan hebben toegekend. De roep om Maria en de specifieke plaatsaanduiding van het Mariagraf zullen Karel hebben aangespoord om het Maria-insigne daar een plaats te geven. Hij combineerde de krachten die aan het gebed werden toegeschreven, met de krachten van het insigne.

Volgens Camille Gaspar en Frédéric Lyna heeft de miniatuur van Maria in de *Grandes Heures de Notre Dame* (zie pp. 137-139) uit bezit van de hertogen van Bourgondië “het enigszins vreemde karakter van een reliek” vanwege de talrijke gebruikssporen die de afbeelding ontsieren (cat. I 24, f. 6v). Niet alleen bracht iemand insignes aan, tevens heeft de herhaaldelijke aanraking de onderkant van het beeld donker en vuil gemaakt.⁴⁵⁸ De gebruiker moet de beeltenis van Maria gekoesterd hebben. Waarschijnlijk had de afbeelding al een bijzondere waarde voor Filips de Goede, voordat hij rond 1451 besloot om de miniatuur van Maria op te nemen in de *Grandes Heures* die hij voor zijn dagelijkse devoties gebruikte.⁴⁵⁹ De randen werden bijgesneden om aan het formaat van het boek tegemoet te komen. De hertog gaf bovendien de *scriba* Jean Miélot de opdracht om bij de verluchting enkele Mariagebeden te schrijven tegen de verleidingen van het vlees (f. 7r).⁴⁶⁰ De talloze gebruikssporen die de miniatuur verdonkerden, en de gebeden met een expliciet kwaadafwerende

⁴⁵⁶ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1859, f. 250v: “Ceste oroison est en lhonneur / de la vierge marie. Et fut / trouvée sonbz [sic] le sepulcre del / le en la vallee de Josaphat / Et est de si grande vertu que / qui le dira on [sic] fera dire et / le portera sur soy ne moura / en eawe ne en feu ne en ba / taille et ne sera pouit vaincu / de ses ennemis. Et oultre sil / auoit le deable au corps tan / tost se partira. Et sil auoit / le mal de saint Jehan tantost / sera gary. Et la femme estant en peine denffant qui le por / tera sur elle ou fera dire tan / tost enffantera. Et cellui ou / celle qui sur soy le portera et / dira tous les jours verra la / vierge marie trois cens / jours auant sa mort.” Voor een transcriptie, zie ook Von Liechtenstein (1976): 85-86. Zie voor dit gebed ook Bériou, Berlioz en Longère (1991): 80-81.

⁴⁵⁷ Von Liechtenstein (1976): 36-38.

⁴⁵⁸ Gaspar en Lyna (1984): 422 en Lyna (1931): 255.

⁴⁵⁹ In de opdracht van Filips de Goede aan Dreux Jehan in 1451 om het boek te splitsen, aan te vullen en te verfraaien, wordt het boek omschreven als “Grandes heures quotidienne”. Van Buren (2002): 1381-1382 en Bousmanne, Hoorebeeck en Arnould (2000): 271.

⁴⁶⁰ Van Buren (2002): 1388.

functie illustreren de krachtige werking die Filips – en waarschijnlijk de gebruikers na hem – aan de verluchting toeschreef. De insignes sloten naadloos aan bij de reliekwaaide van de miniatuur.

Om de goddelijke krachten, uitgeoefend via het insigne, richting te geven, schreef de eigenaar een enkele keer zijn naam bij het pelgrimsteken. In het psalter-getijdenboek dat aan Ferdinand I van Oostenrijk toebehoorde, schreef de aarts-hertog in een vloeiend schrift ‘ferdinando’ boven een insigne met een afbeelding van de Besnijdenis, bevestigd op folium iv (**cat. I 88**).⁴⁶¹ Peter Schmidt vestigt de aandacht op naamsvermeldingen bij prenten die in handschriften zijn bevestigd: “Die Schreiber erhofften sich vermutlich heilsvermittelnde Wirkung durch die Nähe ihres Namens zu dem Heiligen bzw. seinem Abbild oder Zeichen.”⁴⁶² Met het woord ‘teken’ bedoelt Schmidt eerder het attribuut van een heilige, maar hier zou zonder problemen ook pelgrimsteken gelezen kunnen worden. Ook in amuleteksten werden wel vaker persoonsnamen opgenomen om de opgeroepen krachten de nodige richting te geven.⁴⁶³ Ferdinand hoopte waarschijnlijk de heilbrengende werking van het insigne over zich af te roepen door zijn naam bij het bedevaartssouvenir aan te brengen.

Op een blanco folium voorafgaand aan de boetpsalmen schreef een ouder in een Middelnederlands getijdenboek een berijmde vermaning aan een zoon (**cat. I 65**). De berijmde tekst luidt: “Floris cornelisz mijn lieue geminde kint siet dat ge alle dingen miner hulpe goede wel verstaet ende versint Ende hout uwe goeden tot profijte ende In waerden Off ander luden sullent vernemen ende anvaerden tot uwen achterdeelle ende grooten scande soe en sulde gy hebben gelt noch geene panden mer weest altijt huesche van uwen woerden ende monde soe sulde gy vreliekt leue ter allen stonden.” De tekst werd aan een pagina toegevoegd waarop ook twee insignes bevestigd waren. Hoewel de pelgrimstekens onder aan de pagina zijn vastgemaakt, volgend op de vermaning, voegen de laatste woorden zich naar de insignes. De insignes moeten al op de pagina hebben gezeten voordat de tekst werd toegevoegd. Ook hier hoopte de schrijver wellicht de gunstige werking van de insignes over de aangesproken jongen af te roepen.

Insignes, bij elkaar gebracht op een pagina of over meer pagina’s van een boek, versterkten mogelijk elkaars krachtige werking. De insignes versterkten bovendien de amuletwaarde van gebed en boek. De eigenaar bundelde zo de krachtdadige heilsmiddelen die hij tot zijn beschikking had. Gebeden met een vaak expliciet vermelde heilzame werking konden aanleiding zijn voor de eigenaar om het insigne daar te bevestigen. Toen keizer Karel V het insigne bij het gebed uit het Jehoshaphatdal aanbracht, had hij waarschijnlijk de bijzondere krachten van gebed in gedachten die in de rubriek worden uitgesponnen. De amuletwerking van het insigne sluit nauw aan bij het gebed dat bijna een toverformule lijkt te zijn gezien

⁴⁶¹ Volgens Pächt en Thoss gaat het om een “eigenhändige Namenseintragung: Ferdinando”. Pächt en Thoss (1974): 127.

⁴⁶² Schmidt (2002): 355.

⁴⁶³ Skemer (2006): 134.

de bijzondere krachten die eraan worden toegekend. Zoals relieken verborgen in de wapenrusting ridders tijdens de strijd konden beschermen⁴⁶⁴, hielpen de insignes de gelovige als hij zijn boek ter hand nam.

Besluit: Markering, visualisering en intensivering

Elke bedevaart moest idealiter een lichamelijke en spirituele inspanning in zich verenigen. Met een bevestiging van pelgrimstekens aan het perkament van zijn getijdenboek kon de pelgrim het spirituele karakter van zijn bedevaart benadrukken. Helaas is slechts zelden duidelijk of de boekeigenaar die insignes in zijn handschrift verzamelde, eveneens de pelgrim was. Voor de werkzaamheid van de insignes maakte dit echter geen verschil. De gelovige hoefde geen bedevaart te ondernemen om zich tot een cultusbeeld te richten. Pelgrimstekens stonden in direct contact met diegene die was afgebeeld, vooral als ze in aanraking waren geweest met de relikw of het wonderbeeld van de heilige dat in de bedevaartplaats werd vereerd. Ook voor degene die de bedevaartplaats niet had bezocht, was het insigne van een bijzondere waarde.

Door de insignes aan het perkament van een getijdenboek te bevestigen, zorgde de eigenaar ervoor dat ze een rol gingen spelen in zijn devotionele leven. Hoe precies, daarvoor bestond geen voorgeschreven regel. Elke boekbezitter gebruikte zijn devotionele handschrift weer op een andere wijze. Ieder had zijn eigen voorkeuren en legde zijn eigen accenten. Wel zijn er trends aan te wijzen. Schutbladen en blanco folia waren bij uitstek geschikt om insignes te bevestigen. Ze boden de ruimte aan een grote verzameling van objecten, soms uitsluitend insignes, soms een combinatie van devotionalia. De insignes werden bewaard en bijeen gehouden om steeds hun heilzame krachten over de eigenaar uit te doen gaan. Hij hoopte dat de goddelijke krachten hem via het insigne zouden bereiken. Bovendien konden de insignes hem behulpzaam zijn gedurende zijn devotionele oefeningen. Wanneer de boekeigenaar zijn gebeden uitsprak, wist hij zich wellicht gesteund door de heiligen die door hun beeltenis aanwezig waren, zeker wanneer hij deze persoonlijk had bezocht en eer had bewezen.

Niet altijd echter koos de eigenaar voor schutvellen en lege bladen. Hier en daar zitten insignes bij teksten en miniaturen. Meer nog dan de blanco pagina's onthult een dergelijke context iets over de intentie van de insigneverzamelaar. In een getijdenboek met standaardonderdelen kon de eigenaar het insigne gebruiken om passages te markeren die voor hem van belang waren, vooral Mariapassages en gebeden om voorspraak van de heiligen. Door de verkozen onderdelen van insignes te voorzien, kon de eigenaar ze gemakkelijk terugvinden. De insignes waaraan vaak een heilbrengende kracht werd toegeschreven, werden gebruikt om gebeden met een magische werking te accentueren en te versterken. Soms legde de boekeigenaar een inhoudelijke relatie tussen de afbeelding van het insigne en de tekst of miniatuur op de pagina. Het insigne kon een specifieke heilige vertegenwoordigen of, wanneer het om clusters van insignes gaat, de gemeenschap van heiligen in haar totaliteit. Het insigne zorgde voor een richtpunt bij de contemplatieve gedachten

over Maria en de heiligen. Een enkele keer illustreren de insignes specifieke gebedspassages. Bedevaart-gerelateerde heiligenlevens konden ook aanleiding zijn om een insigne aan te brengen.

De gebruikssporen zijn fingerwijzingen voor een beter begrip van lekendevotie. Ze ontsluiten informatie over de concrete toepassing van het boek en zo over de devotionele praktijk van alledag. De insignes en hun afdrukken zijn zeker niet de enige gebruikssporen in getijdenboeken. Door hun frequentie en 'leesbaarheid' zijn de insignespooren echter een bruikbaar handvat voor reflectie op diverse facetten van het geloofsleven van de leek.

Geen enkele eigenaar gebruikte het insigne op precies dezelfde wijze als een ander. Elk boek is anders, elke toepassing is anders. Binnen één handschrift zaten insignes op schutbladen en verderop in de marges. Vaak combineerde de eigenaar diverse functies. Markering was vaak een belangrijke reden om insignes op een openingspagina aan te brengen. De markerende taak sluit andere toepassingen echter niet uit. Insignes konden tegelijkertijd vanwege thematische redenen zijn aangebracht; de afbeelding vormde dan de leidraad. Pelgrimstekens die waren aangebracht om de voorspraak van heiligen te garanderen en zo het zielenheil van de gelovige in het hiernamaals veilig te stellen, konden ook om magisch-boven-natuurlijke redenen zijn aangebracht. Keizer Karel V bijvoorbeeld bracht een Maria-insigne aan bij een Mariagebed. Aan het gebed uit het Jehoshaphatdal werd een bijzondere kracht toegeschreven die Karel ongetwijfeld verder wilde versterken met de aanwezigheid van het pelgrimsteken. Op een andere locatie in hetzelfde handschrift gebruikt hij de insignes om de gemeenschap van heiligen en het hemels paradijs te representeren.

Rondom de miniatuur van Maria in de *Grandes Heures de Notre Dame* vervulden de insignes meer functies tegelijkertijd. De voorstellingen van heiligen in combinatie met de miniatuur van Maria wekken de indruk van een *Allerheiligenbild* dat de gelovige een beeld van de hemel voorspiegelt. De reliekwaarde van de Mariabeeltenis zal eveneens een reden zijn geweest om de insignes juist daar aan te brengen. De boeieigenaar bracht ook elders in de *Grandes Heures* insignes aan, namelijk bij gebeden waar een specifieke heilige werd aangeropen. Zo maakte hij de heilige present en aanspreekbaar. In weer andere boeken illustreren pelgrimstekens gebeden en teksten waar de gemeenschap van heiligen tegenwoordig wordt gemaakt. De eigenaars wisselden soms insignes van koper en zilver af om een decoratieve marge te creëren. De insignes hebben naast een devotionele ook een decoratieve functie.

De eigenschappen van insigne en getijdenboek complementeren elkaar. De gebruiker greep het insigne aan om het boek aan te vullen met persoonlijke accenten of om onderdelen met overeenkomstige (magisch-bovennatuurlijke dan wel devotionele) eigenschappen te benadrukken en te intensiveren. Welke reden de eigenaar ook had, de insignes sluiten steeds naadloos aan op de heilsfunctie van het getijdenboek dat erop was gericht om de eigenaar en zijn omgeving tot baat te strekken, op aarde en in het hiernamaals.

Lijst 1: Handschriften met (sporen van) insignes op schutbladen (51 hss)

De handschriften waarin insignes (deels) bewaard zijn gebleven, zijn hier vet gedrukt.

- Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 170 (cat. I 4)
Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 186 (cat. I 5)
Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 193 (cat. I 7)
Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 218 (cat. I 8)
Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 247 (cat. I 10)
Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 815 (cat. I 13)
Brugge, Grootseminarie, Ms 64/183 (cat. I 14)
Brugge, Stadsbibliotheek, Ms 336 (cat. I 16)
Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 2 895 (cat. I 17)
Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 9 785 (cat. I 20)
Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 773 (cat. I 23)
Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 7484 (cat. I 28)
Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 746 (cat. I 32)
Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 1096 (cat. I 34)
Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 1266 (cat. I 35)
Carpentras, Bibliothèque Inguimbertaine, Ms 59 (cat. I 37)
Chantilly, Musée Condé, Impr. XIV. C. 3 (cat. I 38)
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 74 G 5 (cat. I 39)
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 74 G 35 (cat. I 40)
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 76 F 27 (cat. I 41)
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 77 L 60 (cat. I 42)
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 130 E 18 (cat. I 43)
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 131 H 8 (cat. I 44)
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 131 H 13 (cat. I 45)
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 132 G 38 (cat. I 46)
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 134 C 47 (cat. I 48)
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 135 E 36 (cat. I 49)
's-Heerenbergh, Kasteel 'Huis Bergh', Ms 10 (cat. I 53)
Kopenhagen, Det Kongelige Bibliothek, Ms Thott 542 40 (cat. I 56)
Londen, The British Library, Ms Harley 3828 (cat. I 58)
Londen, The British Library, Ms Stowe 17 (cat. I 59)
Luik, Universiteitsbibliotheek, Ms Wittert 32 (cat. I 60)
New Haven, Yale University, Ms 107 (cat. I 61)
Olim Akron, Mackus Company 2006 (cat. I 63)
Olim Bonn-Bad Godesberg, Hermann Kunst (cat. I 64)
Olim Keulen, Venator & Hanstein, 25 maart 2000, lot 572 (cat. I 65)
Olim Londen, Christie's, 10 november 2004, lot 22 (cat. I 67)
Olim Parijs, Les Enluminures (cat. I 71)
Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms 641 rés (cat. I 73)
Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms 1176 rés (cat. I 74)

Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Lat. 1159 (cat. I 75)
 Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Lat. 1394 (cat. I 77)
 Philadelphia, Bibliotheca Schoenbergensis, Ms 4 (cat. I 79)
 Princeton University Library, Ms Garrett 59 (cat. I 80)
 San Marino, Huntington Library, Ms HM 1136 (cat. I 81)
 Sidney, University of Sidney, RB Add. Ms 334 (cat. I 82)
 Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms StCC 1 (cat. I 85)
 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1800 (cat. I 86)
Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms Ser. nov. 2596 (cat. I 88)
Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms Ser. nov. 2624 (cat. I 89)
Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms Ser. nov. 12 897 (cat. I 90)

Lijst 2: Handschriften met sporen van insignes op blanco pagina's (22 hss)

Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 166 (cat. I 3)
 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 218 (cat. I 8)
 Brugge, Grootseminarie, Ms 64/183 (cat. I 14)
 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 4 917 (cat. I 18)
 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 770 (cat. I 22)
 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 4996 (cat. I 27)
 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 142 (cat. I 29)
 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 497 (cat. I 31)
 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 1096 (cat. I 34)
 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 74 G 5 (cat. I 39)
 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 74 G 35 (cat. I 40)
 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 132 G 38 (cat. I 46)
 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 134 C 47 (cat. I 48)
 Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 186 (cat. I 50)
 Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 2750 (cat. I 52)
 Kopenhagen, Det Kongelige Bibliothek, Ms GKS 3445 80 (cat. I 55)
 Londen, The British Library, Ms Arundel 294 (cat. I 57)
 Londen, The British Library, Ms Harley 3828 (cat. I 58)
 New York, Metropolitan Museum, acc. nr. 54.1.1 (cat. I 62)
 Olim Floris Cornelisz. (cat. I 65)
 Olim Londen, Sotheby's, 26 november 1985 lot 134 (cat. I 70)
Oxford, Bodleian Library, Ms Douce 51 (cat. I 72)

4. VOOR HET AANGEZICHT VAN GOD

In zijn *Canterbury Tales* beschrijft Geoffrey Chaucer een aflaatkramer. De man, zo vertelt Chaucer, was in Rome geweest en had vandaar aflaten en valse relieken meegenomen om aan een goedgegelovige, “some simple parson,” te slijten. Als bewijs van zijn tocht naar Rome had de aflaatkramer een Veronicadoek op zijn hoed genaaid: “A vernycle hadde he sowed upon his cappe”. In een vroeg-vijftiende-eeuws handschrift van Chaucers *Canterbury Tales* beeldde de verluchter de aflaatkramer af.⁴⁶⁵ Op zijn rode hoed zit een wit plaatje met daarop het geschilderde gelaat van Christus. Dergelijke geschilderde plaatjes met het Christusportret of met een andere afbeelding worden ook wel *briefveken* (briefjes) genoemd in contemporain taalgebruik (zie hoofdstuk 3, p. 116).⁴⁶⁶

Niet alleen reizigers droegen de beeltenis van Christus. Een vergelijkbare, kleine voorstelling van Christus is bevestigd tegen de achterwand van het bureau van de evangelist Matteüs op een schilderij dat werd vervaardigd door Gabriel Mälesskircher in 1478 voor het benedictijnenklooster te Tegernsee (afb. 34).⁴⁶⁷ Ook in handschriften komen nogal eens kleine plaatjes voor met een geschilderde afbeelding. Telkens laten deze een afbeelding zien van de Veronica of de *Vera Icon*: het gezicht van Christus, zoals het op miraculeuze wijze was afgedrukt op een doek die in Rome als relik werd bewaard. De *Vera Icons* nemen een prominente plaats in tussen de metalen pelgrims-tokens. Ook in de geschilderde verzamelingen van insignes (zie hoofdstuk 5), prijkt de *Vera Icon* geregeld tussen het metalen stanswerk. De associatie van de *Vera Icon* met bedevaart, meer specifiek die naar Rome, was groot. Toch gaat het zeker niet altijd om afbeeldingen die uit Rome afkomstig waren.

Allereerst komt hier de populariteit van de *Vera Icon* aan bod waarbij er ook aandacht is voor de iconografie van de voorstelling. Ook de bedevaartplaats Rome en meer specifiek de relik van de *Vera Icon* worden nader beschouwd. Onherroepelijk rijst daarbij de vraag naar de herkomst van de afbeeldingen van de *Vera Icon*. Vaak werden de plaatjes, niet altijd met de juiste argumenten, aan Rome toegeschreven. Welke *Vera Icons* komen waarschijnlijk uit Rome en welke niet? Na deze inleiding over de devotie tot de *Vera Icon* komen de *Vera Icon*-plaatjes in devotionele handschriften aan de orde. Het gebruik om bladvullende afbeeldingen van het gelaat van Christus op te nemen, lijkt al te stammen uit het begin van de vijftiende eeuw. Na de bladvullende schilderijen werden vervolgens ook kleinere *Vera Icons* in boeken aangebracht. De briefjes kregen vaak een prominente plaats tussen de insignes, terwijl het meestal geen bedevaartssouvenirs waren. Aan de hand van de codicologische context kan soms worden achterhaald wat de reden was voor de gelovige om de afbeelding aan een handschrift toe te voegen.

⁴⁶⁵ San Marino (CA), Huntington Library, Ms EL 26 C 9, f. 138r. Naar aanleiding van Chaucers aflaatkramer wijdt James F. Rhodes een artikel aan de *Vera Icon* en enkele van de betekenissen die aan de afbeelding werden toegekend. Rhodes (1983): 34-30.

⁴⁶⁶ Reynolds (2003): 29-30.

⁴⁶⁷ Pita Andrade en Borobia Guerrero (1992): 154-158, nr. 234.

De devotie tot de Vera Icon

De betekenissen en alle associaties die in de late Middeleeuwen aan de *Vera Icon* zijn verbonden, zijn moeilijk te overschatten.⁴⁶⁸ De afbeelding had een grote bekendheid. De gelovige bad graag en veelvuldig tot het aangezicht van Christus. De bijbel zelf geeft de aanzet om gebeden tot het aanschijn Gods te richten. Het bijbelboek Wijsheid van Jezus Sirach, ook Ecclesiasticus genoemd, die vaak in de kerk werd voorgelezen omdat het duidelijke aanwijzingen geeft voor een vroom leven, geeft als advies: “Bekeer je tot de Heer en laat de zonden varen! Bid voor zijn aangezicht en zorg dat je zo weinig mogelijk aanstoot geeft.” (Sir. 17:25) Verderop staat: “In de vroege ochtend zoekt hij met hart en ziel de Heer die hem gemaakt heeft en hij bidt voor het aangezicht van de Allerhoogste. Hij opent zijn mond om te bidden en smeekt om vergeving van zijn zonden.” (Sir. 39:5)

Het ware zien was pas mogelijk in het hiernamaals. De apostel Paulus schrijft in zijn eerste brief aan de Korinthiërs: “Nu kijken wij nog in een spiegel, we zien raadselachtige dingen, maar straks zien we van aangezicht tot aangezicht. Nu ken ik nog slechts ten dele, maar dan zal ik ten volle kennen zoals ik zelf gekend ben.” (Kor. I 13:12) Op aarde was het slechts mogelijk om een glimp van het goddelijke op te vangen. Een visioen van God op aarde kon alleen maar vluchtig en vervormd zijn. Immers, God was puur licht en het beeld van God was niet te vangen in materie. Niettemin gaven afbeeldingen de gelovige de mogelijkheid om Gods gelaat te zien, zij het vervormd als “in een spiegel”. Om met de woorden van Emile Mâle te spreken, wanneer hij de middeleeuwse opvattingen typeert: “What is significant is the scorn for things of sense, and the profound conviction that reaching out to the immaterial through the material man may have fleeting visions of God.”⁴⁶⁹

De Vera Icon en Rome

Vooraf aan beeltenissen van het gelaat van Christus die op miraculeuze wijze tot stand waren gekomen, zonder menselijke interventie, werd een hoge waarde toegekend. Een ervan, zo luidt de legende, zou zijn ontstaan tijdens de kruisdraging toen de heilige Veronica – een acrostichon van *Vera Icon* – Christus een *sudarium* (zweetdoek) aanbood om zijn gezicht van bloed en zweet te ontdoen. Op wonderlijke wijze bleef er een afdruk van zijn gezicht achter. De beeltenis die niet door mensenhanden was gemaakt, ook wel aangeduid met de Griekse term *archeipoieton*, werd in Rome bewaard en daar aan pelgrims getoond.⁴⁷⁰ De Romeinse relik bereikte aan het einde van de Middeleeuwen een ongekende populariteit. Van alle relieken die in

⁴⁶⁸ Interessante studies over allerlei aspecten van de beeltenis van het gelaat Gods zijn bijvoorbeeld van de hand van Wolf (2002), id. (1999), id. (1998), Hamburger (1998): 317-382, Smeyers (1995), Hand (1992), Kuryluk (1991), Ringbom (1969), en niet te vergeten de oudere publicaties van Perdrizet (1932) en Pearson (1887).

⁴⁶⁹ Mâle (1958): 20.

⁴⁷⁰ Volgens een legende werd het doek met de afdruk van het gelaat driemaal samengevouwen waardoor er drie afbeeldingen ontstonden die in Jeruzalem, Rome en Jaën (Spanje) vereerd werden. Meertens (1930-34) II: 78. Miraculeuze iconen met een afbeelding van het gelaat van Christus werd ook op enkele andere plaatsen vereerd, zoals Montreuil-en-Thierache, later Laon, Parijs en Genua. Zie Washington en Neurenberg (2005): 214, Wolf (1998): 170-171, Bruna (1996): 53-54, Hand (1992), Kuryluk (1991): 115-116, Ragusa (1991) en Chastel (1978): 81, n. 5.

Rome werden bewaard, trok de *Vera Icon* verreweg de meeste pelgrims.

De *Vera Icon*, of 'ware beeltenis,' vormde de basis voor talrijke afbeeldingen van het gelaat van Christus die in de late Middeleeuwen circuleerden, zowel met als zonder de vrouw die de afdruk van Christus had ontvangen. Beide afbeeldingen van het gelaat, met én zonder de heilige Veronica, worden met de term 'Veronica' aangeduid. In het zesde boek van het veel gelezen traktaat *Rationale divinatorum officiorum* over de riten van de Kerk en hun symboliek beschrijft Guillelmus Duranti (ca. 1237-1296), bijgenaamd Speculator, het gelaat van Christus "welk sudarium in de volksmond wel Veronica genoemd wordt," wanneer hij te spreken komt over de tweede zondag na de Epifanie.⁴⁷¹

De afbeelding van de *Vera Icon* was onlosmakelijk verbonden met gebed. De populaire bede *Salve Sancta Facies* die zich richt tot het aanschijn van Christus, noemt de stad Rome niet. Niettemin is duidelijk dat de gelovige bidt tot de Romeinse relik. De tekst begint immers met een beschrijving van het aangezicht van Christus, afgedrukt op een witte doek die aan Veronica was gegeven:

Afb. 34 Gabriel Mälesskircher, de evangelist Matteüs, olieverf op paneel, 1478, 774 x 322 mm. Madrid, Museo de Arte Thyssen-Bornemisza.

⁴⁷¹ Guillelmus Duranti senior, *Rationale divinatorum officiorum*, V-VI, lib. 6, cap. 19, par. 6, lin. 128, in CCCM 140A (A. Davril en T.M. Thibodeau, 1998): 215. "... effigies Iesu Christi que sudarium siue Veronica vulgariter appellatur ..." De naamgeving gaat verder terug in de tijd. Zie Rome (1999): 211 en Wolf (1998): 166-167, en n. 47 aldaar.

Wees ghegruet, o heilighe aenschijn ons verlossers in welcken blencket die ghedaente des godliken schijnsels gedruet inden doke, dat wit van verwen was als snee twelc ghegheven wort den wijfkijn die veronica ghehieten was tot een teyken der minnen.

Wees ghegruet eer der werelt spiegel der heilighen daer in begheren te scouwen die gheesten der hemelen. Reinighe ons van allen vlekken ende toebrenge ons totten gheselschap der heilighen.

Wees ghegruet, onse glorie in desen harden broosschen, verganckeliken leven brenghe ons tot onsen vaderlande om al daer te scouwen dat puer aensicht xpristi.

Wees ons, bidden wi, een seker hulpe, een soete verkoelinghe ende troest, op dat ons niet en verderve des viants last, mer dat wi moghen ghebruken die ewighe rust.⁴⁷²

Aan het gebed waren vele aflaten verbonden, vooral als het werd opgezegd voor een beeltenis van het gelaat van Christus. Paus Johannes XXII (1316-1334) beloofde maar liefst 10.000 jaar aflaat aan een ieder die het gebed zei voor een afbeelding van de *Vera Icon*.⁴⁷³ Wanneer men niet lezen kon, volstonden enkele *Pater nosters*, soms in combinatie met enkele *Ave marias*, zolang ze maar gezegd werden voor een beeltenis van het gelaat van Christus.⁴⁷⁴ Het zien van de voorstelling versterkte de doeltreffendheid van het gebed. De gebedsregels gingen daarom vaak gepaard met een afbeelding en andersom. Afbeeldingen van de *Vera Icon* zijn vaak voorzien van (de eerste regels van) de *Salve Sancta Facies* (zie bijv. appendix VII, nr. 3). Veel devotionele handschriften, vooral die uit de tweede helft van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw, bevatten een versie van de *Salve Sancta Facies* die opent met een miniatuur van Christus als Salvator Mundi of van de *Vera Icon*. Vaak maakte het gebed onderdeel uit van de lopende tekst en soms werden tekst en beeld later alsnog toegevoegd (zie bijv. cat. I 4).

De priester en mysticus Jan van Ruusbroec (1293-1381) rechtvaardigt het gebruik van beelden als men een gebed tot het gelaat van God richt: “Ende hier omme moghen wi gheerne gode aensien ende ufenen in beelden, in formen, in godleken gheliken, op dat hi ons verheffe boven ons selven in eenenheid met heme sonder gheliken. Nu sien wi in onsen spiegel met beelden ende met gheliken dat god es grooetheit, hooegheit, moghentheit, staercheit, wijsheit ende waerheit, gherechtegheit ende ghenadegheit, rijcheit ende meldheit, goetheit, ontfarmhertegheit, trouwe, ende grondeloese minne, leven, ende onse krooene, blisschap sonder inde ende eeweghe salegheit.”⁴⁷⁵ Het beeld van de spiegel dat Van Ruusbroec aandraagt, is afkomstig uit de eerder geciteerde brief van Petrus aan de Korinthiërs: “Nu kijken wij nog in een spiegel.” (Kor. I 13:12)

⁴⁷² De Latijnse tekst van de *Salve Sancta Facies* luidt: “Salve sancta facies, nostri redemptoris, in qua nitet species divini splendoris, impressa panniculo nivei candoris, dataque Veronicæ signum ob amoris. Salve, decus sæculi, speculum sanctorum, quod videre cupiunt spiritus coelorum: nos ab omni macula purga vitiorum atque nos consortio junge beatorum. Salve nostra gloria in hac vita dura, labili et fragili, cito transitura; nos perduc ad patriam o felix figura ad videndam faciem, quæ est Christi pura. Esto, nobis, quæsumus, tutum adjuvamen dulce refrigerium atque consolamen, nobis ut non noceat hostile gravamen, sed fruamur requie; omnis dicat, amen.” Meertens (1930-34) II: 76-77, n. 27.

⁴⁷³ Ringbom (1962): 328. Zie ook Pearson (1887): 69 en verder.

⁴⁷⁴ Miedema (2001) en Stracke (1945): 239. Voor devotie en beelden, zie Ringbom (1984): 11-71, id. (1969) en id. (1962). Sixten Ringbom spreekt daar ook over afbeeldingen waaraan aflaten verbonden zijn.

⁴⁷⁵ Jan Ruusbroec, *Van Seven Trappen*, lin. 356-360, in: CCCM 109 (R. Faesen et al., 2003): 141. Voor het publiek van Van Ruusbroec waaronder zich zeker ook leken bevonden, zie Warnar (2003): 130-141, vooral pp. 133-134.

Mede door de toegekende aflaat en de heilbrengende kwaliteit verspreidden de geschilderde en getekende afbeeldingen van de *Vera Icon* zich snel over een groot gebied. Toen de drukgrafiek in de loop van de vijftiende eeuw binnen het bereik van de massa was gekomen, werd ook de nieuwe techniek ingezet om populaire afbeeldingen, zoals de *Vera Icon*, bereikbaar te maken voor een breed publiek. In het Germanisches Nationalmuseum bevindt zich een ingekleurde houtsnede uit de tweede helft van de vijftiende eeuw met de heilige Veronica die de doek hoog houdt (afb. 35).⁴⁷⁶ De prent is ingekleurd en sommige delen zijn voorzien van verguld bladzilver. Lijmresten aan de achterzijde verraden dat de prent ooit tegen een achtergrond gelijmd was, wellicht in een boek of op een paneel.⁴⁷⁷ Kleine beschadigingen aan het oppervlak verraden een regelmatige beroering van de prent. Blijkbaar had de afbeelding een devotionele waarde voor de gebruiker.

De iconografie van het gelaat voldoet aan het conventionele beeld met de donkere huid, de rode lippen en de baard die in drie punten uiteen valt onder het hoofd van Christus. Opvallend is het crucifix boven het hoofd van Veronica. Het kruis refereert aan het lijden van Christus en zo wordt de afbeelding van de *Vera Icon* in de bredere context van de passie geplaatst.⁴⁷⁸ Om nog sterker de nadruk te leggen op het lijdensverhaal, wordt de *Vera Icon* gecombineerd met een al dan niet gestileerde voorstelling van de vijf wonden. In een getijdenboek in Museum Catharijneconvent is een klein geschilderd plaatje met het gelaat van Christus opgenomen (cat. I 85 en appendix VII, nr. 4.1). Boven het hoofd bevinden zich vijf punten die samen de wonden representeren. De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bezit een klein gebedenboek met een miniatuur die Veronica laat zien, terwijl zij de doek met het gelaat van Christus toont (afb. 36). Boven haar hoofd zijn ook hier de vijf wonden afgebeeld.

Afb. 35 Ingekleurde houtsnede van Veronica met een crucifix, voorzien van verguld bladzilver, tweede helft vijftiende eeuw, 70 x 42 mm. Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, inv. nr. H 55.

⁴⁷⁶ Washington en Neurenberg (2005): 313-314, nr. 100.

⁴⁷⁷ Washington en Neurenberg (2005): 313.

⁴⁷⁸ In de veertiende eeuw werd de afbeelding van de *Vera Icon* verbonden aan de Kruisiging. Wolf (1998): 173, Rhodes (1983): 35 en Pearson (1887): 76.

Ondanks de verschillen tussen de geschilderde, getekende en gedrukte Veronica's zijn er veel formele overeenkomsten die de plaatjes onderling verbindt. Het donkere gelaat verbeeldt het besmeurde gezicht van Christus tijdens de lijdensweg. Maria klaagde immers onder het kruis, zoals verwoord in het *Vanden levene Ons Heren* waarvan een versie uit 1438 is overgeleverd: "Ik zei dat je huid wit was, maar al was die ooit wit, nu is hij zwart, verstard, koud, donker en hard."⁴⁷⁹ Het donkere gelaat brengt aldus de passie in herinnering. De donkere kleur geeft bovendien een vertekend beeld van het gezicht van Christus. Op aarde kan men God immers maar ten dele kennen, als via een 'spiegel'.⁴⁸⁰

Tegen het donkere gezicht steken de witte ogen scherp af. De priemende ogen van het gelaat herinnerden de gelovige aan de alziende blik. Niets blijft verborgen. Wanneer een mens een zonde begaat en denkt dat niemand hem gezien heeft, komt hij bedrogen uit volgens een bijbelvers in Jezus Sirach: "Wat hij vreest zijn de ogen van de mensen en hij beseft niet dat de ogen van de Heer tienduizend maal zo helder zijn als de zon: zij zien alle wegen van de mensen en dringen tot in verborgen hoeken door." (Sir. 23:19)

De ostensio

De hemel werd gereflecteerd in de manier waarop de aarde was ingericht, zo dacht men in de Middeleeuwen. Het aardse en bovenaardse, natuur en bovennatuur waren deel van één geheel. Onherroepelijk, en enigszins paradoxaal in huidige ogen, kleurden aardse rituelen en gebruiken de manier waarop men zich de hemel voorstelde. Zo werd het beeld van de *Vera Icon*, een afspiegeling van het gelaat van Christus, gevormd door aardse rituelen en gebruiken. De heilige Veronica licht een sluier op; dit element verwijst naar de praktijk om cultusbeelden te verbergen en te onthullen op plechtige en feestelijke momenten.⁴⁸¹ Doeken boden de beelden bescherming. Daarbij benadrukte de beperkte zichtbaarheid de kostbaarheid. Als Veronica de doek oplicht die het gelaat eerder verhulde, bevestigt zij daarmee de exclusiviteit van het moment. De doek bekrachtigt zo de werking en de heiligheid van het beeld. Pas wanneer de doek opzij wordt geschoven, wordt het geloofsmysterie aan de gelovige geopenbaard.

Bovenal verwijst de voorstelling van de *Vera Icon* naar de ritus van de *ostensio*, de expositie van de relieken aan de pelgrims. De heilige Veronica toont de gelovige de kostbare relik van het *sudarium*. De iconografie van de voorstelling weerspiegelt de *ostensio* in Rome waarbij de *Vera Icon* aan de pelgrims werd getoond, zoals weergegeven in miniaturen en losse prenten (afb. 37).⁴⁸² Hoewel gebaseerd op de *ostensio*

⁴⁷⁹ Jongen en Voorwinden (2001): 185.

⁴⁸⁰ Zie ook Baert (2000): 30.

⁴⁸¹ Over de doek van Veronica als verhullende 'huid', zie Baert (2000): 18-21, Wolf (1998): 161-162 en 175, en Kuryluk (1991): 199-220. Het verhullen en onthullen van relieken kent een lange geschiedenis. Volgens een legende, zoals verteld in een manuscript uit circa 1270, hing koning Abgar van Edessa de *Vera Icon*, die hem door Christus was toegezonden, in een schatkamer en hij liet er een zijden gordijn, bedekt met goud en edelstenen, voor hangen. Ragusa (1991): 99. Zie ook de sectie over *veiling* in Rudy en Baert (2007): 159-238, vooral het artikel van Victor Schmidt op pp. 191-213.

⁴⁸² Voor enkele voorbeelden, zie Wolf (1999): 211-218, Rome (1999): 408, nr. 213 en 423, nr. 235, Hamburger (1998): 333-334, Jezler (1994): 243, nr. 57 en Raff (1984): 90-93. Er is nog onvoldoende studie verricht naar de invloed van de religieuze praktijk op afbeeldingen. Thomas Lentjes stipte het gebrek aan onderzoek over de relatie liturgie-iconografie al eerder aan. Lentjes (2006): 367.

maken elementen in de voorstellingen van de *Vera Icon* stellig duidelijk dat het om een hemels visioen gaat: Vaak zweeft Christus' gezicht voor de doek in plaats van erop te zijn afgedrukt (afb. 38). Soms houden engelen de doek op (afb. 49). Veronica toont niet slechts een reliek, zij toont het gelaat van Christus. De vrouw onthult het gezicht door de doek op te lichten die het gelaat voor de sterveling verbergt. Met het oplichten van de doek maakt Veronica Christus tegenwoordig. In de beeltenis zijn het middel (de *Vera Icon* als spiegel van het hiernamaals) en het doel (het visioen van de hemel) gecombineerd. Via de voorstelling van de Veronica kon de gelovige op aarde alvast deelachtig worden aan het moment van genade, zij het in onvolmaakte vorm. De beeltenis van het gelaat is een "spiegel der heiligen daer in begheren te scouwen die gheesten der hemelen," zo gaat het gebed *Salve Sancta Facies*. Ook al vertoont de beeltenis de kenmerken van de smartelijke Christus met de donkere huid en niet van de triomferende Zoon van God, de afbeelding van het gelaat wijst vooruit naar het oordeel dat in de aanblik besloten lag.

Volgens de contemporaine overtuiging weerspiegelden de aardse bedevaart-rituelen belangrijke momenten van de tocht naar het hemelse Jeruzalem. De *ostensio* van de relieken, vooral de toning van het *sudarium*, reflecteerde het cruciale moment waarop de levenspelgrim oog in oog kwam te staan met God en de genade binnen handbereik kwam. Populaire gebedsteksten waaronder de *Salve Sancta Facies*, beschrijven de confrontatie met het gelaat van Christus in het hiernamaals als ware het een *ostensio*, het moment tijdens de bedevaart waarop de pelgrim de relieken aanschouwt. De smekeling vraagt: "... brenghe ons tot onsen vaderlande om al daer te scouwen dat puer aensicht xpristi". De bedevaartpraktijk, meer specifiek de *ostensio* waarin de hemelse confrontatie met de oordelende Christus was weerspiegeld, kleurde de beeltenis van de Veronica. De afbeelding van Christus' aangezicht verwijst naar de tentoonstelling van de tastbare reliek in Rome en tegelijkertijd naar de ultieme *ostensio*: die van Christus' gelaat in het hemelse Jeruzalem. De afbeelding van de Veronica wijst de gelovige op de genade die hem ten deel zal vallen, mits hij met aandacht bidt en boete doet.

Afb. 36 Volbladminiatuur van Veronica met een IHS-monogram, tweede helft vijftiende eeuw, 73 x 60 mm. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 133 F 9, f. 18v.

Romesouvenirs of niet

De *Vera Icons* laten vaak elementen zien die direct naar Rome verwijzen, zoals het pauselijk wapen met de tiara en de gekruiste sleutels (**appendix VII, nr. 2**). Enkele grote afbeeldingen van de *Vera Icon* tonen bovendien de apostelen Petrus en Paulus die in Rome waren begraven en vele pelgrims naar de Eeuwige Stad trokken. Net als de kleine *Vera Icons* circuleerden vele van de bladvullende Veronica-voorstellingen waarschijnlijk een tijd lang als los blad voordat ze uiteindelijk aan een religieus handschrift werden toegevoegd. Ze werden in ieder geval niet vervaardigd voor het boek waarin ze uiteindelijk terecht kwamen. In alle gevallen is de achterzijde blanco en ongelinieerd. In de meeste gevallen werden ze bijgesneden aan de randen om aan het formaat van het handschrift tegemoet te komen. Dit alles vormde in het verleden aanleiding om te veronderstellen dat het om bedevaartssouvenirs uit Rome ging. Van een Veronica-miniatur in de *Grandes Heures de Notre Dame* (f. 8r) is bijvoorbeeld gezegd: “Il pourrait s’agir d’une image de piété accompagnée d’une prière qui pourrait provenir d’un pèlerinage à Rome (présence de la tiare papale et des clés de saint Pierre).”⁴⁸³

Toch is enige voorzichtigheid geboden bij een concrete toeschrijving aan de Eeuwige Stad. De iconografie van de *Vera Icon* was bekend en werd overal gebruikt.⁴⁸⁴ Met verf en penseel aangebrachte afbeeldingen werden waarschijnlijk op uiteenlopende plaatsen vervaardigd als verwijzing naar Rome. De tiara en de sleutels komen ook voor in afbeeldingen die zeker niet in Rome ontstonden, zoals een pentekening in een zestiende-eeuws gebedenboek (**afb. 39**). De tekening is van dezelfde hand als de voorstelling van David eronder en lijkt in de context van het klooster waar het boek werd geschreven, te zijn ontstaan, rond 1470.⁴⁸⁵ De verluchter gebruikte bij de totstandkoming van de *Vera Icon*-tekening mogelijk voorbeelden van Romesouvenirs en andere voorstellingen van de *Vera Icon*. Hoewel het pauselijke wapen is afgebeeld, komt de afbeelding echter zeker niet uit Rome.

De tulband waarmee Veronica in diverse afbeeldingen van de *Vera Icon* is getooid, is evenmin een garantie voor een Romeinse herkomst. De tulband is slechts een allusie op de oosterse afkomst van de heilige en ze verschijnt op deze wijze ook in Noord-Europese handschriften.⁴⁸⁶ Hetzelfde geldt voor het donkere gelaat van Christus. Het donkere voorkomen is onderdeel van een Veronica-miniatur in een getijdenboek dat rond 1460 in het Bodensee-gebied ontstond (**afb. 40**).⁴⁸⁷ De stijl van

⁴⁸³ Bousmanne, Hoorebeek en Arnould (2000): 270. Zie ook Lyna (1931): 252. Volgens Anne H. van Buren gaat het om “inserted holy pictures”. Van Buren (2002): 1384. Een bifolium dat geveild werd bij Sotheby's toont eveneens een ingelijmd Veronica met tiara. De tekst in de veilingcatalogus luidt “perhaps bought at a pilgrim shrine in Rome or from a travelling pardoner”. De fleurs-de-lys in de hoeken wijzen echter eerder op een herkomst uit Frankrijk. Veilingcatalogus Londen, Sotheby's. *Manuscripts and miniatures*, 20 juni 1989, lot 14. Zie ook n. 556 alhier.

⁴⁸⁴ Mallen voor gegoten *Vera Icons* worden niet alleen in Rome teruggevonden, maar ook ver daarbuiten. Voor een mal met het *Vera Icon* gevonden in Wabern-Umhausen, zie Köster (1985): 282 en 286, n. 17. Een andere leistenen mal werd gevonden in Duits bovenrijngebied. De Coö (1969): 272, nr. 2347.

⁴⁸⁵ Weekes (2004): 167-185.

⁴⁸⁶ Wüstefeld (2006): 593-594. Voor een Frans handschrift uit 1469-89 met een miniatur van Veronica met tulband, zie Perdrizet (1932): 10.

⁴⁸⁷ Collectie Renate König, f. 162r. Plotzek, Bartz en Brinkmann (2001): 485 ill. Ook Veronica op folium 98r in de *Grandes Heures* draagt een tulband. Frédéric Lyna constateerde Keulse invloeden in de miniatur volgens Claudine Lemaire. Bousmanne, Hoorebeek en Arnould (2000): 270-271. Ik kan de bewering van Lyna niet terugvinden. Patrick De Winter schrijft de miniatur toe aan een Zuidduitse schilder die in Vlaanderen werkzaam was. De Winter baseert zich hiervoor op een suggestie van L.M.J. Delaissé. De Winter (1976): 536.

deze verluchting komt overeen met de overige schilderijen in het getijdenboek en de miniatuur zal tegelijkertijd met de andere in dezelfde omgeving zijn ontstaan.

Ook de vaak aanwezige, omringende pelgrimstekens lijken erop te wijzen dat de ingenaaide of gelijmde *Vera Icons* niet altijd allemaal uit Rome afkomstig zijn. Het getijdenboek dat tussen 1485 en 1490 voor Antoine Bourdin werd uitgevoerd (cat. I 37), bevat een kleine *Vera Icon* die ooit werd omgeven door diverse pelgrimstekens uit Le Puy (Maria) en La Sainte-Baume (Maria Magdalena). Voor de eigenaar die in de Provence woonachtig was, waren de fameuze cultusplaatsen in het zuiden van Frankrijk voor de hand liggende bestemmingen. In een getijdenboek van Hollandse herkomst werd de *Vera Icon* geplaatst naast een insigne van Cunera die in Rhenen werd vereerd (cat. I 85). In een getijdenboek voor gebruik van Bayeux combineerde de waarschijnlijk Normandische eigenaar een *Vera Icon* met een insigne van Maturinus van Larchant (cat. I 68) en in het getijdenboek van de Brusselse Magareta vanden Hecke zit een *Vera Icon* met pauselijke sleutels naast een Maria-insigne uit het nabijgelegen Halle (cat. I 66). De bedevaartplaatsen bevonden zich in de nabijheid van de plaats waar de boekbezitter leefde. Dat de boekeigenaars voor de *Vera Icon* naar Rome waren gegaan, lijkt onwaarschijnlijk. Om de zaak nog verder te compliceren, werden kleine afbeeldingen van de *Vera Icon* van elders naar Italië geëxporteerd. In 1460 schrijft een Italiaanse vrouw aan haar zoon die in Brugge resideert, dat zij schilderijen (*carte*), of liever beschilderde doeken (*panni dipinti*) heeft ontvangen. In een latere brief specificeert zij de twee miniaturen. Het gaat om de Drie Koningen die hun geschenken aan het Christuskind presenteren (de Aanbidding), en het Heilig Aanschijn “che è una divota figura e bella”.⁴⁸⁸

Het moge duidelijk zijn dat men voor een *Vera Icon* niet naar Rome hoefde. Veel van de *Vera Icons*, zelfs die met beeldelementen die expliciet naar Rome verwijzen, kwamen niet uit de pauselijke stad. De ‘Romeinse’ iconografie werd toegepast om aan de Romeinse relik te herinneren en alle associaties op te roepen die daarmee

Afb. 37 *Ostensio* van de *Vera Icon* in Rome, zoals afgebeeld in een blokboek met de Duitse vertaling van de *Indulgentiae ecclesiarum principalium urbis Romae*, Zuidduits, circa 1475. München, Bayerische Staatsbibliothek, Xylogr. 50, f. 27v.

samenhingen. Het gaat niet om bedevaartssouvenirs in de strikte zin, maar eerder om devotieplaatjes die de vrome overwegingen van de gelovige stimuleerden door aan de bedevaart te refereren, al dan niet in combinatie met gebed.

Welke *Vera Icons* zijn dan wel uit Rome afkomstig? Dat er in Rome afbeeldingen van de *Vera Icon* werden verkocht aan pelgrims, staat buiten kijf. De makers en verkopers van dergelijke plaatjes – *imaginarii* of *pictores veronicarum* genoemd – hadden een prominente plaats voor de basilica van Sint-Pieter alwaar zij hun koopwaar aan de man brachten.⁴⁸⁹ Ze worden al aan het einde van de veertiende eeuw genoemd in de rekeningenboeken van de Sint-Pieter en de productie neemt in de vijftiende en zestiende eeuw rap toe. Hoewel de vervaardiging massaal moet zijn geweest en de plaatjes hun verspreiding vonden over een groot gebied, zijn ze moeilijk terug te vinden, fragiel als ze waren. Er is weinig houvast om het uiterlijk van de geschilderde bedevaartssouvenirs vast te stellen. Volgens Gerhard Wolf toonden de geschilderde souvenirs in het begin “a schematic isolated face of Christ (usually without a nimbus) represented on a cloth or simply painted on white paper”.⁴⁹⁰ Geschilderde afbeeldingen van Romepelgrims, zoals de heilige Rochus of Judocus, tonen de afbeelding van het Christusgelaat inderdaad tegen een witte achtergrond.⁴⁹¹ Ook de aflaatkramer in het handschrift met de *Canterbury Tales*, gedateerd rond 1400, en de schildering van Mälesskircher van 1478 tonen een dergelijke *Vera Icon* (afb. 34).⁴⁹² Papier was echter pas in opkomst in de zestiende eeuw. In een brief van februari 1398 schrijft de staatsman Pier Paolo Vergerio (1370-1444/45) dat de Veronicaschilders oude handschriften ontbinden om het vrijgekomen perkament te gebruiken voor de vervaardiging van dergelijke *sudaria*.⁴⁹³ Soms heeft de achtergrond de kleur van gelig perkament, zoals de *Vera Icon* op de hoed van de pelgrim in het fresco van Andrea Bonaiuti in de Capella degli Spagnoli bij de Santa Maria Novella te Florence.⁴⁹⁴

Enkele *Vera Icons*, geschilderd op perkament of leer, zijn in het verleden voorzichtig toegeschreven aan Rome, zoals enkele van de plaatjes die gevonden werden onder het koorgestoelte van het klooster in Wienhausen dat door cisterciënzernonnen werd bevolkt (afb. 41).⁴⁹⁵ Over één van de plaatjes zeggen Horst Appuhn en Christian von Heusinger: “Das rechteckige Pergamentstückchen war als Medaillon wohl an einer Pilgerkleidung angenäht.”⁴⁹⁶ Van de talrijke *Vera Icons* uit Wienhausen is daarnaast wel beweerd dat ze in het klooster zelf werden vervaardigd, hetzij voor pelgrims die daar de Heilig-Bloedrelik kwamen vereren, of voor

⁴⁸⁹ Wolf (1999): 216, Wolf (1998): 173, Viaene (1982): 12 en DeWaal (1900): 65. Voor veelomvattend archiefmateriaal over de diverse handelaars die hun waar aan de man brachten op het plein voor de Sint-Pieter, zie ook Pecchiai (1951): 81-123. Voor de Veronicaschilders, zie vooral pp. 91-92.

⁴⁹⁰ Wolf (1998): 173.

⁴⁹¹ Stalpaert (1982): 290-294, Viaene (1982): 10-17 en DeWaal (1900): 65-66.

⁴⁹² Schulz (1999): 26 en 46-47.

⁴⁹³ Smith (1934): 216.

⁴⁹⁴ Voor een afbeelding, zie Rome (1999): 21.

⁴⁹⁵ Koldewey (2000)a: 244, afb. 15 en kleurenafb. X, Hamburger (1998): 324, Fig. 7.7 en Appuhn en Von Heusinger (1965): 201, nrs. 34-35.

⁴⁹⁶ Appuhn en Von Heusinger (1965): 201.

eigen gebruik binnen het klooster.⁴⁹⁷ Het belangrijkste argument daarvoor was het blad met acht onversneden *Vera Icons*. Omdat het vel niet in stukken was gesneden, werd het als 'onaf' beschouwd. Inmiddels is echter wel voldoende aangetoond dat het blad niet onvoltooid was, maar in zijn geheel werd gebruikt.⁴⁹⁸ De afbeeldingen vullen elkaar aan. De kruislings gekleurde nimbusen van een onversneden vel dat in zijn geheel is ingelijmd in een getijdenboek in Kopenhagen, bevestigt deze stelling.⁴⁹⁹ De herhaling intensiverde de devotie.

Hoewel onomstotelijk vast lijkt te staan dat de nonnen de plaatjes zelf gebruikten en uitdeelden, blijft de vraag bestaan waar ze werden vervaardigd. Volgens Jeffrey Hamburger werden al deze *Vera Icons* gemaakt door de vrouwelijke religieuzen van klooster Wienhausen: "... it appears that they were made by and for the nuns, to serve in their own devotions."⁵⁰⁰ Dit zal voor sommige van de aangetroffen briefjes zeker gelden. Echter, van enkele plaatjes werden vergelijkbare exemplaren ver buiten Wienhausen gevonden, wat niet te rijmen valt met een beperkte productie voor eigen gebruik in het klooster (afb. 42 en appendix VII, nr. 1.1).⁵⁰¹ Ook in Vlaanderen moeten dergelijke briefjes hebben gecirculeerd. Ze komen voor in de marges van devotionele handschriften die in Vlaanderen ontstonden (zie hoofdstuk 5 en appendix VII, nr. 1).⁵⁰² Op een Vlaams schilderij van de heilige

Afb. 38 Kleine miniatuur van Veronica in een getijdenboek voor gebruik van Rome, Gods gelaat zweeft voor de doek, Rouen, ca. 1490-1500. Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Ms GKS 1612 4o, f. 5r.

⁴⁹⁷ Horst Appuhn beweert in *Kloster Wienhausen* dat de plaatjes in het klooster werden gemaakt voor pelgrims die de Heilig-Bloedrelik kwamen vereren. Appuhn (1973): 18-20. Bruna en Koldewey gaan hierin mee. Bruna (1998): 131 en Koldewey (2001): 60-61. Elders beweert Koldewey echter dat "voorlopig niet valt uit te maken of deze op leer geschilderde afbeeldingen van Veronica met het sudarium van Romeinse herkomst dan wel van andere oorsprong zijn". Koldewey (2000)a: 244. Jeffrey Hamburger meent dat ze werden gemaakt voor eigen gebruik. Hamburger (1998): 323-326. Barbara Baert stemt hiermee in en beschouwt de afbeelding tegen de achtergrond van de vrouwelijke religieuzen: "The gaze of Christ is dark: a 'black hole' within the contours of an abstract woman, of the feminine." Baert (2000): 21.

⁴⁹⁸ Koldewey (2000)a: 245-248 en Hamburger (1998): 326-328.

⁴⁹⁹ Koldewey (2000)a: 245, kleurafb. XI en Hamburger (1998): 326, fig. 7.10.

⁵⁰⁰ Hamburger (1998): 323.

⁵⁰¹ Vergelijkbare briefjes als die van klooster Wienhausen worden aangetroffen in diverse handschriften: Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 11 035-37, f. 96r (cat. I 24); Fritslar, Dombibliothek, Ms 83, schutblad IV; Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1828, f. 10v en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms Series nova 2596, f. 371r (cat. I 88). Ook de bladvullende afbeeldingen in de *Heures de Bruxelles* en het Gents psalter kunnen tot deze groep gerekend worden.

⁵⁰² Oxford, Bodleian Library, Ms Douce 311, f. 21v (cat. II 23), Cleveland Museum of Art, acc. nr. 1963.256, f. 184r (cat. II 10) en Napels, Biblioteca Nazionale, Ms I.B. 51, f. 38r (cat. II 17).

Jacobus Maior uit het einde van de vijftiende eeuw draagt een adellijke pelgrim exact een zelfde Veronica op zijn pelgrimsmantel.⁵⁰³

De Veronicaplaatjes die meestal gedateerd worden rond 1500 maar gedurende een lange periode vervaardigd zullen zijn⁵⁰⁴, tonen een bijna zwart, langwerpige gelaat met smalle rode lippen. Haar en gezicht van Christus hebben dezelfde donkere kleur en lopen bijna ongemerkt in elkaar over. Tegen de donkere kleur van het gezicht tekent het oogwit scherp af. De donkere figuur heeft een spitse baard en zijn haar valt aan weerszijden van zijn gezicht uiteen in drie spitse strengen waarvan de buitenste enigszins naar buiten krullen. De gelaatstreken komen sterk overeen met de dertiende-eeuwse insignes die qua vorm en opschrift naar Rome verwijzen: de spitse baard en haren en de langwerpige neus zijn identiek (afb. 43). Tegen de achtergrond van het bruine leer is het zwartgetinte gezicht geschilderd op de witte doek. De witte stof van het *sudarium* maakt het grootste deel van de afbeelding uit. Daarboven is nog net het gezicht van Veronica te zien. Haar kleed lijkt tegelijkertijd het *sudarium* waarop het gezicht is afgedrukt; de heilige houdt haar armen naar opzij uitgespreid en vanaf haar kin en handen valt de witte doek naar beneden. Behalve haar hoofd en gespreide armen die bijna volledig bedekt zijn met het witte kleed – alleen haar gezicht is zichtbaar – zijn er geen ledematen te bespeuren. Heilige en relik zijn één: Veronica is *Vera Icon*. Veronica is de drager van de voorstelling, in verschillende betekenissen van het woord.

De grote overeenkomsten in vorm en uitvoering van de plaatjes suggereren een herkomst die tot één plaats beperkt is. De grote geografische spreiding van het beeld duidt op een massaproductie. De lokale en regionale uitstraling van de Heilig-Bloedcultus in Wienhausen is geen afdoende verklaring hiervoor.⁵⁰⁵ Rome is gezien haar grote aantrekkingskracht en vanwege de aanwijsbare productie van *Vera Icons* de meest aannemelijke plaats van oorsprong voor deze groep van leren en perkamenten Veronica-plaatjes.

In zijn psalter-getijdenboek bracht Ferdinand I van Oostenrijk (1503-1564) een plaatje aan met een *Vera Icon* geschilderd op leer (cat. I 88; appendix VII, nr. 1.2). Het plaatje toont alleen het gelaat van Christus tegen de achtergrond van het donkere leer, zonder Veronica die de doek omhoog houdt. Het donkere gezicht beslaat het hele oppervlak. De overeenkomsten zijn echter dusdanig dat ook voor dit plaatje een herkomst uit Rome verondersteld mag worden. Kurt Köster sloot een Romeinse herkomst niet uit met de opmerking: “Vielleicht Andenken an eine Rom-Wallfahrt?”⁵⁰⁶

Ook voor de *Vera Icon* zonder de heilige Veronica, zoals in het psalter-getijdenboek van Ferdinand, geldt dat de verspreiding groot is, wat een herkomst uit Rome

⁵⁰³ Warschau, Nationaal Museum. Zie Georges (1971): Pl. 3.

⁵⁰⁴ De datering van de afbeeldingen is problematisch vanwege de traditionele iconografie en stijl. Volgens Patrick De Winter stammen de Veronica's in de *Grandes Heures* uit de vijftiende eeuw. De Winter (1976): 535. Horst Appuhn en Christian Von Heusinger dateren de plaatjes rond 1500. Appuhn en Von Heusinger (1965): 199-200. Dit lijkt een goede inschatting. De *Vera Icon* komt in deze vorm vooral voor op schilderingen van (heilige) pelgrims die rond 1500 of vlak daarvoor gedateerd kunnen worden. Zie bijvoorbeeld de afbeelding van Jacobus Maior op een paneel van de Meester van het Bartolomeusaltaar in Boston, Museum of Fine Arts, inv. nr. 1993.39 en een beeltenis van Jacobus in het Nationaal Museum te Warschau. Budde en Krischel (2001): 456-457, nr. 102 en Georges (1971): Pl. 3.

⁵⁰⁵ Hamburger (1998): 560, n. 20.

⁵⁰⁶ Köster (1979): 107. Zie ook Köster (1965): 486.

verder ondersteunt. In een missaal uit Sankt Polten en wederom onder het koorgestoelte van Wienhausen zijn plaatjes met de *Vera Icon*, zoals in het psalter-getijdenboek van Ferdinand, aangetroffen.⁵⁰⁷ In de *Grandes Heures de Notre Dame* bevindt zich een exemplaar van beide typen, met én zonder de heilige Veronica (cat. I 24).

Het insigne voorin het psalter-getijdenboek was mogelijk eveneens afkomstig uit Rome (appendix IV, nr. 2). Een gedeelte van de voorhuid van Christus werd in de kerk van San Giovanni in Laterano bewaard, maar ook in de Onze-Lieve-Vrouwe-kathedraal van Antwerpen, de abdij Notre-Dame de Coulombs (met een tijdelijk verblijf in de Sainte Chapelle te Parijs halverwege de vijftiende eeuw) en op diverse andere plaatsen.⁵⁰⁸ Ferdinand bezocht Antwerpen in 1518.⁵⁰⁹ Een opschrift of ander onderscheidend element dat het insigne met zekerheid aan Rome, Antwerpen of een ander oord had kunnen verbinden, ontbreekt echter.

De Vera Icon in context

Beeltenissen van de *Vera Icon* verschijnen in uiteenlopende handschriften, van leken en geestelijken. Dit hoofdstuk blijft beperkt tot de handschriften waarin ook insignes zitten en dat zijn bijna uitsluitend boeken voor leken. Dat wil echter niet zeggen dat de *Vera Icons* niet elders voorkomen. In zijn boek *The Visual and the Visionary* beschreef Jeffrey

Afb. 39 Twee ingekleurde pentekeningen van de *Vera Icon* met het pauselijk wapen (boven) en koning David (onder), genaaid in een gebedenboek in het Middelnederlands voor gebruik van een augustijnenklooster van het kapittel Windesheim, omgeving van Brussel, ca. 1470, 143 x 83 mm. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 12 715, f. 17v.

⁵⁰⁷ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1828, f. 10v. Voor het missaal, zie verder Hamburger (1998): 328, fig. 7.12. Voor de vondsten onder het koorgestoelte in Wienhausen, zie Appuhn en Von Heusinger (1965): 200-201, nrs. 32-33.

⁵⁰⁸ Voor de geschiedenis en historiografie met betrekking tot de relik van de voorhuid, zie Palazzo (2005): 155-176. Volgens Kurt Köster was het insigne wellicht uit Antwerpen afkomstig. Köster (1979): 107. In Antwerpen werden (verguld) zilveren insignes verkocht. De Beer (1932): 58-59 met de opmerking "Deze teekenen zijn dus nog te zoeken". In Gemert is inmiddels wel een loden insigne teruggevonden dat mogelijk uit Antwerpen afkomstig is. Koldewey (2006): 203. Voor de relik in de San Giovanni in Laterano, zie naast Palazzo ook Miedema (2001): 170. In Rome werden eveneens geslagen insignes vervaardigd, maar insignes met de Besnijdenis uit Rome zijn (nog) niet geïdentificeerd. Voor meer geslagen plaatjes, mogelijk uit Rome, zie Van Beuningen en Koldewey (1993): 187, afb. 309 en Forrer (1914): 179, afb. 6.

⁵⁰⁹ Van Loon (1753): 9.

Hamburger enkele missalen met briefjes van de Veronica.⁵¹⁰ De Veronica's zijn dan veelal aangebracht bij de consecratiegebeden. De *Vera Icon* vervult daar de rol van *osculatorium* of kustafel. Deze missalen blijven hier buiten beschouwing; de focus ligt op handschriften voor leken.⁵¹¹

De grote populariteit van de *Vera Icon* blijkt uit het verluchttingsprogramma van menig gebedenboek.⁵¹² Het gebed *Salve Sancta Facies* gaat vaak vergezeld van een miniatuur van Veronica die de *Vera Icon* ophoudt. Naast de voorstellingen die door verluchters werden toegevoegd, brachten ook boekeigenaars afbeeldingen van de *Vera Icon* aan. Soms werden ze aan het perkament gelijmd, de andere keer met naald en draad vastgemaakt. Het gebruik om kleine plaatjes van de *Vera Icon* aan te brengen, lijkt vooraf te zijn gegaan door grote afbeeldingen die vaak werden bijgesneden om aan het formaat van het handschrift tegemoet te komen. Alvorens in te gaan op de kleine *Vera Icons*, is hier eerst een paragraaf gewijd aan de bladvullende afbeeldingen van het gelaat van Christus.

De bladvullende Veronica's

De inventaris uit 1424 van het boekenbezit van Margareta van Beieren (†1423), de weduwe van Jan zonder Vrees die tot 1416 hertog van Bourgondië was, maakt melding van “Unes Petites Heures de Nostre Dame, où il y a une Veronique atachiée dedens, à deux fermailz d'argent dorez, armoiez des armes de Bourgoingne,” ofwel “een klein getijdenboek waarin een Veronica bevestigd is, met twee sluitingen van verguld zilver met de wapens van Bourgondië”. Eerder is wel gesuggereerd dat het boek hetzelfde is als de *Grandes Heures de Notre Dame* die ooit aan Filips de Stoute en later aan Filips de Goede toebehoorden en waarin verschillende grote en kleinere Veronica's zijn bevestigd.⁵¹³ Met de *Petites Heures* van Margareta kan echter onmogelijk het boek bedoeld worden dat in de inventaris van Filips de Goede (1420) wordt aangeduid als “les grans Heures”.⁵¹⁴ De *Grandes Heures*, nu verdeeld over Brussel en Cambridge, zijn van een behoorlijk formaat; het deel in Brussel meet nu nog 225 x 178 mm, dat in Cambridge zelfs 253 mm. Daar komt nog bij dat de *Grandes Heures*, op het moment dat de inventaris van Margareta van Beieren wordt opgemaakt in

⁵¹⁰ Hamburger (1998): 330-333.

⁵¹¹ Een grensgeval, maar nog steeds iets anders dan de handschriften die Hamburger bespreekt, is een handschrift met stichtelijke teksten dat speciaal voor *leken*broeders was bedoeld (cat. I 90).

⁵¹² In de catalogus van handschriften komt de *Salve Sancta Facies* met enige regelmaat voor, vooral in de rijk verluchte handschriften met geschilderde insignes: cat. I 4, ff. 113r-114r (later toegevoegd, zonder miniatuur), I 22, ff. 214r-216v (zonder miniatuur), I 24, f. 98r (met miniatuur Veronica), I 55, f. 149r (zonder miniatuur), I 87, ff. 192r-193r (voorafgegaan door miniatuur Veronica), II 1, ff. 16r-17v (voorafgegaan door miniatuur Salvator Mundi), II 3, ff. 14r-16v (voorafgegaan door miniatuur Salvator Mundi), II 6, ff. 14r-15r (zonder miniatuur), II 7, ff. 11r-11v (zonder miniatuur), II 8, ff. 16r-16v (voorafgegaan door miniatuur Veronica), II 9, ff. 17r-17v (voorafgegaan door miniatuur Veronica), II 10, ff. 15r-16v (voorafgegaan door miniatuur Salvator Mundi), II 11, ff. 15r-16v (voorafgegaan door miniatuur Salvator Mundi), II 14, ff. 66r-67v (voorafgegaan door miniatuur Salvator Mundi), II 15, ff. 10r-11r (voorafgegaan door miniatuur Salvator Mundi), II 16, f. 15r (voorafgegaan door miniatuur Salvator Mundi), II 18, ff. 14r-15v (miniatuur ontbreekt), II 21, ff. 13r-14r (zonder miniatuur), II 22, ff. 14r-16r (met miniatuur Veronica), II 24, ff. 15r-17r (voorafgegaan door miniatuur Salvator Mundi), II 27, ff. 67r-68r (met miniatuur Veronica) en II 28, ff. 38r-40r (voorafgegaan door miniatuur Salvator Mundi).

⁵¹³ Lyna (1931): 249-259, Koldeweij (2000)a: 246, Köster (1979): 95 en De Winter (1976): 527-537. Over de identificatie van het getijdenboek van Margareta van Beieren met de *Grandes Heures* zegt Claudine Lemaire: “L'argument que s'y trouve une 'Véronique' attachée est insuffisant.” Bousmanne, Hoorbebeck en Arnould (2000): 271.

⁵¹⁴ Bousmanne, Van Hoorbebeck en Arnould (2000): 271.

1423, al in handen zijn van Filips de Goede. Het wordt in 1420 immers in de inventaris van zijn bibliotheek opgenomen. De beschrijving in de inventaris van Margareta duidt op een ander handschrift waarin eveneens een Veronica bevestigd was. De voorstelling moet een opvallend deel hebben uitgemaakt van het kleine getijdenboek om het expliciet in de inventaris te vermelden. Waarschijnlijk gaat het om een grote afbeelding die bij aan het boek werd toegevoegd als losse miniatuur en zo een prominent onderdeel ging uitmaken van het handschrift.

In diverse handschriften uit Bourgondische kringen zijn voorbeelden aan te wijzen van Veronica-afbeeldingen van relatief groot formaat die als los blad werden ingebonden (omgehangen), of op een leeg folium of een smal bladstrookje (kim) werden aangeplakt. Een perkamenten blad met de Veronica is

omgehangen in de hiervoor genoemde *Grandes Heures* van Filips de Goede (cat. 124 en 36). De afbeelding bevindt zich aan het begin van het boekdeel in Brussel (afb. 44).⁵¹⁵ Het gaat om een uitgewerkte afbeelding waarbij Veronica, die de witte doek met het donkere gelaat van Christus voor zich houdt, vanaf de taille is weergegeven. De vrouw kijkt omhoog naar de driekroon boven haar hoofd. De afhangende wimpels zijn om de schachten van de gekruiste sleutels eronder geslagen. De achtergrond is bezaaid met puntrozetten. Het geheel is omlijst: het rechthoekige raamwerk loopt boven spits toe en is bekroond met een kruisje.

De achterkant van het blad is blanco en ongelinieerd. De Veronica is niet voorzien van margeverluchting, zoals bij miniaturen die speciaal voor een handschrift werden vervaardigd, vaak wel het geval is. Voordat het aan het getijdenboek werd toegevoegd, heeft de afbeelding waarschijnlijk een tijd als los blad gecirculeerd. Rond 1450, toen Filips de Goede de opdracht gaf om het boek te verfraaien en toen het blad met de Veronica waarschijnlijk werd opgenomen, vulde de verluchter en *scriba* Dreux Jehan de schildering aan met een “Oratio deuota ad deum patrem”.⁵¹⁶ De tekst beslaat precies de rest van de pagina en loopt niet door op het verso of een volgend blad.

Afb. 40 Volbladminiatuur van Veronica in een getijdenboek, engelen houden de doek op, Bodensee, ca. 1460, afmetingen onbekend. Collectie Renate König, f. 162r (afbeelding uit: Plotzek, Bartz en Brinkmann 2001).

⁵¹⁵ Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 11 035-37, f. 8v. Zie ook Koldewey (2000)a: 247 en Baert (2000): 31.

⁵¹⁶ Van Buren (2002): 1396. Voor Dreux Jehan, zie ook Los Angeles en Londen (2003): 212-216.

Het Brusselse boekdeel van de *Grandes Heures* bevat een tweede *Vera Icon* (afb. 45).⁵¹⁷ De doek met de afbeelding van het gelaat neemt hier een prominente plaats in en beslaat zeker de helft van het oppervlak van het perkament. Het donkere aanschijn van Christus is voorzien van een duidelijke kruisnimbus die is gedecoreerd met een geometrisch patroon. Veronica die alleen met hoofd en schouders boven de doek uitsteekt, draagt een zorgvuldig gedrapeerde, oosterse tulband waarvan een gedeelte van achter de oren onder haar kin doorloopt. Dit gedeelte van de doek valt losjes langs haar hals naar beneden. Links en rechts verschijnen kleine figuren van Petrus en Paulus met hun typerende attributen en gelaatskenmerken. Ook hier wordt het onderste gedeelte van het blad gevuld met een gebed. In een tekst van twee kolommen wordt de *Salve Sancta Facies* aangeheven.⁵¹⁸ Margeverluchting ontbreekt wederom. Ook dit blad fungeerde eerder als losse miniatuur. De randen zijn duidelijk bijgesneden om aan de afmetingen van het handschrift tegemoet te komen en ook hier is de achterzijde blanco en ongelinieerd.

De tweede Veronica, hiervoor beschreven, is de afsluiting van een sectie in het getijdenboek die geheel is gewijd aan het Heilig Aanschijn.⁵¹⁹ Op folium 95v wordt de *Salve Sancta Facies* aangeheven in de uitvoerige versie, afgesloten met het gebed *Deus qui nobis signatis*. Daarop volgen twee blanco folia met liniëring (ff. 96v-97r). Het katern wordt afgesloten met de hiervoor beschreven afbeelding van de Veronica waarop de *Salve Sancta Facies* nog eens wordt herhaald.⁵²⁰ Daarna volgt de dodenvigilie (ff. 99v-144v) die volgens het colofon in 1451 in Brussel werden vertaald, waarschijnlijk door Jean Miélot.⁵²¹ Gezien deze datering werd ook de tweede Veronica waarschijnlijk toegevoegd in opdracht van Filips de Goede.

In het getijdenboek van Jean de Berry, de zogenaamde *Heures de Bruxelles* of *Très Belles Heures*, is een bladvullende *Vera Icon* op leer aangebracht die weer een andere detaillering heeft (afb. 46).⁵²² Jean de Berry schonk het getijdenboek aan de hertog van Bourgondië, waarschijnlijk aan Jan zonder Vrees.⁵²³ Vervolgens kwam het in bezit van Filips de Goede die het bewaarde in Dijon. Wie de *Vera Icon* liet toevoegen, is onduidelijk. Het gebeurde mogelijk door “un membre de la maison Bourgogne”, zoals Bernard Bousmanne opmerkte, maar dit is niet vast te stellen.⁵²⁴

⁵¹⁷ Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 11 035-37, f. 98r. Koldewij (2000)a: 247. Beide miniaturen zijn waarschijnlijk van Vlaamse origine. Bradley, Channing en Takac Panza (2004): 107.

⁵¹⁸ De combinatie van de *Vera Icon* met de *Salve Sancta Facies* op een blad doet denken aan de *Vera Icon* die Petrus Christus afbeeldde op het portret van een man in The National Gallery in Londen. Van Os (1994): 41.

⁵¹⁹ Bousmanne, Hoorrebeeck en Arnould (2000): 267-269 en Van Buren (2002): 1409.

⁵²⁰ Volgens de catalogus wordt op folium 98r de Maria-antifoon *Sub tuum presidium* aangeheven. Dit lijkt echter een fout te zijn. Bousmanne, Hoorrebeeck en Arnould (2000): 267. De antifoon staat geschreven op folium 97v. Van Buren (2002): 1409. Over het gebed *Deus qui nobis signatus*, zie ook Stracke (1945): 241.

⁵²¹ Van Buren (2002): 1382.

⁵²² Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 11 060-61, p. 8.

⁵²³ Bousmanne, Hoorrebeeck en Arnould (2000): 284, Bousmanne, Cockshaw en Schmidt (1996): 180-181 en De Winter (1985): 59. Volgens sommigen schonk de hertog van Berry het boek aan Filips de Stoute. Plotzek, Bartz en Brinkmann (2001): 21 en Lyna (1931): 253.

⁵²⁴ Bousmanne, Hoorrebeeck en Arnould (2000): 286 en Bousmanne, Cockshaw en Schmidt (1996): 185-186 en 197-200. Millard Meiss draait de logische redenering dat de Bourgondiërs een bijzondere verering lijken te hebben gehad voor de *Vera Icon*, om met de bewering: “The Veronica painted on leather and attached to page 8 of the manuscript is incontestable proof of Burgundian ownership, for two other Burgundian manuscripts of the early fifteenth century show the same peculiar addition.” Meiss en Eisler (1960): 239. Zie ook Meiss (1967): 201 voor een opsomming van de literatuur over het manuscript en de *Vera Icon* daarin.

De afbeelding in de *Heures de Bruxelles* is geschilderd op leer. Veronica is afgebeeld met Petrus en Paulus aan weerszijden, niet ongelijk aan de tweede Veronica-miniatur in de *Grandes Heures de Notre Dame*. Er zijn echter ook verschillen. De doek waarop het donkere gelaat is afgedrukt, is hier een geworden met het kleed dat Veronica draagt. De witte doek die om het hoofd van Veronica is geslagen, valt vanaf haar kin haar beneden. De heilige speelt een ondergeschikte rol. De afbeelding van het *sudarium* daarentegen is bijna bladvullend. Op dezelfde manier als in de *Heures de Bruxelles* is Veronica afgebeeld in een Gents psalter, eveneens op leer (afb. 47).⁵²⁵ Het blad is op een slordige manier bijgesneden om aan de afmetingen van het manuscript tegemoet te komen. De figuren werden daarbij deels verknipt. Ook hier gaat het blijkbaar om een blad dat een tijd lang los functioneerde.

De Veronica's in de *Heures de Bruxelles* en het Gents psalter vertonen grote overeenkomsten met de plaatjes uit Rome (afb. 41, 42 en appendix VII, nr. 1.1;

zie § *Romesouvenirs of niet*). Ze kwamen waarschijnlijk uit de Eeuwige Stad. In tegenstelling tot de andere handschriften vertoont het Gents psalter echter geen aanwijzingen dat het ooit in Bourgondische kringen circuleerde. De leden van de Bourgondische familie waren blijkbaar niet de enige om *Vera Icons* aan hun handschriften toe te voegen. De veelvuldige verschijning van de *Vera Icon* in hun boeken is eerder indicatief voor de populariteit van het gebruik.

De *Grandes Heures* van Filips de Goede is een laat-veertiende-eeuws handschrift waaraan halverwege de vijftiende eeuw elementen werden toegevoegd in opdracht van de toenmalige eigenaar.⁵²⁶ De verluchter Dreux Jehan beschreef een der Veronica's in de *Grandes Heures de Notre Dame* rond 1450 met een gebedstekst, waarschijnlijk op het moment dat ook de schildering aan het handschrift werd toegevoegd. De miniatur van Veronica zal ouder zijn dan 1450, maar wellicht niet veel. De Veronica in de ongetraceerde *Petites Heures* uit de inventaris van Margareta van Beieren werd

Afb. 41 Plaatje van de *Vera Icon*, Rome, gevonden te klooster Wienhausen onder het koorgestoelte, olieverf op leer, ca. 1500, 78 x 42 mm. Wienhausen, Kloster Wienhausen, inv. nr. 34.

⁵²⁵ Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 5163-64, f. 8v. Van den Gheyn (1901): 378-379, nr. 597 en Bousmanne, Hoorebeeck en Arnould (2000): 286.

⁵²⁶ Voor de datering van de *Grandes Heures*, zie onder andere Van Buren (2002): 1384-1403, Bousmanne, Hoorebeeck en Arnould (2000): 268 en De Winter (1979): 521-536.

waarschijnlijk al aan het begin van de vijftiende eeuw toegevoegd, daar hij in de inventaris van 1424 wordt genoemd. Het Gents psalter stamt uit de eerste helft van de dertiende eeuw, circa 1240-50.⁵²⁷ Ook daaraan werden later nieuwe elementen toegevoegd, al is onbekend wanneer precies. Hetzelfde geldt voor de laat-veertiende-eeuwse *Heures de Bruxelles* van Jean de Berry.⁵²⁸ Mogelijk werden de *Vera Icons* in de *Heures de Bruxelles* en het Gents psalter pas in de vijftiende eeuw toegevoegd, zoals de Veronica in de *Grandes Heures* van de hertogen van Bourgondië.⁵²⁹

Andere vormen van de Veronica vonden eveneens een snelle verspreiding. Een late variant van de *Vera Icon* is als schutblad ingebonden in het vijftiende-eeuws getijdenboek van Jan III de Baenst (afb. 48; zie cat. I 32). Het plaatje moet gezien de stijl later gedateerd worden dan de eerder beschreven Veronica's, waarschijnlijk in het laatste kwart van de vijftiende eeuw. Veronica met blauwe hoofddoek en groengevoerde mantel houdt een witte sluier op met het bijna zwarte gelaat van Christus, zoals ook in de miniatuur in het Haags getijdenboek dat hier eerder is beschreven (afb. 36). De nimbus van Christus is in beide gevallen blauw gekleurd. Veronica lijkt boven de grond te zweven; haar onderlichaam gaat volledig schuil achter de doek die aan de buitenranden naar binnen krult. De voorstellingen zijn allebei omlijst met een dubbele streep en een gouden balk aan de onderzijde, de een breder dan de ander. Aan de onderzijde is bovendien een medaillon opgenomen met de letters IHS. Rondom de voorstelling in het getijdenboek van Jan de Baenst loopt een opschrift in gouden letters met een smeekbede die is gericht tot het gelaat: "Aue facies omnipotentis in trono indiris: / presidentis [sic: dei sedentis] ob reuerenciam / tue [sic: tuae] faciei precor te miserere mei amen." De miniatuur in Den Haag daarentegen is omgeven door de beginregel van het gebed *Salve Sancte Facies*. Het boek, nu in Den Haag, werd rond 1480-1500 in Zuid-Holland vervaardigd; het andere getijdenboek dat snel na vervaardiging in bezit kwam van Jan de Baenst (†1485)⁵³⁰, stamt waarschijnlijk uit Brugge.

De plaatjes van de *Vera Icon* werden vaak aan het begin van het boek aangebracht, met reden (bijv. cat. I 32, I 68, I 73 en I 90). Aan de afbeelding werden *apotropaeïsche* of bezwerende kwaliteiten toegeschreven die de gelovige beschermden tegen een

⁵²⁷ Voor de datering van het Gents psalter, zie Bousmanne, Hoorebeek en Arnould (2000): 270, Bousmanne, Cockshaw en Schmidt (1996): 199 en Gaspar en Lyna (1984): 196-199, nr. 84. Volgens Van den Gheyn stamt het handschrift uit de veertiende eeuw. Van den Gheyn (1901): 379.

⁵²⁸ Voor de datering van de *Heures de Bruxelles*, zie onder andere Bousmanne, Hoorebeek en Arnould (2000): 284 en Gaspar en Lyna (1984): 399.

⁵²⁹ Volgens Bousmanne dateert de *Vera Icon* in de *Heures de Bruxelles* uit het eind van de veertiende of begin van de vijftiende eeuw. Bousmanne, Cockshaw en Schmidt (1996): 198. Volgens Camille Gaspar en Frédéric Lyna dateert de *Vera Icon* van het begin van de vijftiende eeuw. Gaspar en Lyna (1984): 403. De *Vera Icon* in het Gents psalter dateren zij, vreemd genoeg, eerder, op zijn vroegst in de tweede helft van de veertiende eeuw. Gaspar en Lyna (1984): 198.

⁵³⁰ Voor de familie De Baenst, zie Buylaert (2005): 201-251, vanaf p. 205 over Jan III de Baenst. Voor Jan de Baenst, zie ook Smallegange (1696): 401-406, Geirnaert (1982): 134-135, Viaene (1982): 195 en Van Hoorebeek (2007): 66-54.

onverwachte dood wanneer hij de voorstelling aanschouwde.⁵³¹ In een Genesispassage vertelt Jacob immers dat hij Gods gelaat aanschouwde en is gered. “Ik heb God gezien van aangezicht tot aangezicht, en ik ben in leven gebleven.” (Gen. 32:31) Ook andere verhalen getuigen van het heilbrengende vermogen van de *Vera Icon*. In de legende van de heilige Veronica, zoals Jacobus de Voragine deze beschrijft in zijn *Legenda Aurea*, vindt keizer Tiberius genezing als hij het beeld van Christus’ gelaat devoot aanschouwt.⁵³² In een Middelnederlands getijdenboek meldt een rubriek dat een vrouw die een kind krijgt, vreugde en soelaas vindt als zij de Veronica beziet: “Als een vrouw die bevalt van een kind, het beeld van de Veronica ziet, zal zij verblijd en getroost worden in de nood”.⁵³³ Tijdens de aanschouwing internaliseerde de gelovige de beeltenis van Christus die als het ware werd afgedrukt in de ziel. Christus zou zijn gelijkenis zelfs inprenten in de ongeboren vrucht, als een vrouw zijn beeltenis aanschouwde tijdens of voorafgaand aan de zwangerschap. Om die reden stroomden vrouwen samen, wanneer de op paneel voorstelling van de *Vera Icon* (naar Jan van Eyck) werd getoond in de Sint-Servaaskerk te Maastricht op de avond van 6 augustus tijdens het feest van de Transfiguratie.⁵³⁴

Afb. 42 Geschilderd plaatje van de *Vera Icon*, Rome, Rome, olieverf op leer, ca. 1500, afmetingen onbekend, genaaid in het breviarium van Johannes Hubenstricker. Fritzlar, Dombibliothek, Ms 83, schutblad lv (detail).

⁵³¹ Miedema (2001): 100, Baert (2000): 22-29 en Bruna (1998): 131-132, Vandenbroeck, Irigaray en Bries (1994): 59, Rhodes (1983): 34-40, Stalpaert (1982): 292 en Lyna (1931): 253. Zie bijvoorbeeld een getijdenboek in Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 132 G 38, f. 71v: “Soe wie dat beel / de vanden vironica aensiet mit / deuocien heeft vanden paeus van roem .ccc. dagen oflaets Ende hien / sterft niet binnen dien dage onuer [f. 72r] sienre of quader doot Ende dit gebet selstu oeck lesen mit deuocien.” Of een handschrift met de Romeinse aflaten in Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Ms I G 23, f. 17v: “In wilken dage of in wilker vren dat die mynsche aensiet die figure den Vronica of aendechtich by hem dreget die steruet nyet quaetz doetz.” D.A. Stracke citeert een vroeg-zestiende-eeuws Nederlands gebedenboek. Volgens Smeyers vraagt de smekeling daar Gods gelaat te mogen aanschouwen als vrijwaring van ziekte: “als dan comes siekten over ons”. Smeyers (1995): 201, n. 29. Stracke schrijft echter “als du comes richten over ons”. Stracke (1945): 240. De tekst duidt dan eerder op het naderende oordeel.

⁵³² Jacobus de Voragine, *Legenda Aurea*, in: Ryan (1995) I: 212.

⁵³³ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 132 G 38, f. 72r: “Item / so wat vrouwe dat beelt vanden / vironica aensiet die in arbeyt / gaet van kinde si sel verblijt ende / vertroost worden inden noot”. Zie ook Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 132 G 38, ff. 71v-72r, zie n. 531.

⁵³⁴ Zie vooral Mekking (1981): 110-111. De *ostensio* in de Sint-Servaaskerk wordt ook genoemd door Smeyers (1995): 202 en Koldeweij en Van Vlijmen (1985): 156-158. Miniaturen waarop koning Alkmund, de toekomstige vader van de heilige Edmundus, knielt voor de paus, tonen de *Vera Icon* op de achtergrond. Zie bijvoorbeeld The British Library, Ms Harley 2278, f. 12r en The British Library, Yates Thompson 47, p. 12. Augustinus verklaarde in zijn commentaar op Psalm 4 dat het gelaat van God in de ziel van de mens is afgedrukt. Wolf (1998): 154-155. Voor projectie van afbeeldingen in de ziel, zie ook Lentjes (2006): 362.

De boekbezitters, niet alleen die uit het huis van Bourgondië, plaatsten graag een *Vera Icon* aan het begin van hun devotionele handschrift, zodat de krachten van het beeld over de eigenaar zouden uitstralen als hij het boek opende en de afbeelding met devotie aanschouwde.⁵³⁵ De *Vera Icon* zorgde voor beschutting van het handschrift en tevens voor bescherming van de eigenaar. Een eigenaar van de *Grandes Heures de Notre Dame*, waarschijnlijk te identificeren als Filips de Goede, liet vergelijkbare Veronicaplaatjes zelfs aan begin én einde van zijn getijdenboek aanbrengen (cat. I 24). De vegen en beschadigingen op diverse van de genoemde bladen zijn in overeenstemming met een intensief gebruik. Bij het openen van het gebedenboek kon Filips de *Vera Icon* aanschouwen en aanraken en zo steeds opnieuw deelachtig worden aan de bezwerende kwaliteiten die van (of via) de afbeelding uitgingen. Het handschrift zorgde voor condities die bewaring van de fragiele plaatjes waarborgden. Buiten de devotionele handschriften zullen de Veronicaplaatjes ongetwijfeld ook in groten getale hebben gecirculeerd en zijn gebruikt, gelijmd op een houten achtergrond zoals de miniaturen van de *Salvator Mundi* (zie hoofdstuk 2, p. 84).⁵³⁶ De briefjes waren echter kwetsbaar. Ze raakten na verloop van tijd beschadigd en gingen verloren.

De Vera Icon op schutbladen

Kleine afbeeldingen van de *Vera Icon* werden eveneens dikwijls bevestigd op schutbladen. Er was ruimte om ze aan te vullen met een gebed waarin bescherming werd afgesmeekt.⁵³⁷ Vaak gingen de kleine *Vera Icons* – gestanst in metaal of geschilderd op perkament – vergezeld van metalen pelgrimstekens. In een vijftiende-eeuws getijden- en gebedenboek uit Brussel is een schitterende afdruk van een metalen plaatje met het gelaat van Christus, bijna zo scherp als het origineel geweest moet zijn, omgeven met de afdrukken van andere insignes (cat. I 28). Eén ervan was afkomstig uit Geraardsbergen en toont Adrianus, zoals hij altijd op pelgrimstekens is weergegeven: als adellijk ridder met kuras en mantel, het zwaard in zijn hand. Hij staat als overwinnaar van het kwaad bovenop de leeuw. De overige insignes, drie ronde exemplaren, lieten een onduidelijke afdruk achter.

Voor in een vijftiende-eeuws getijdenboek in het Latijn en Frans bevindt zich een perkamenten *Vera Icon* (cat. I 74; appendix VII, nr. 2.2). In plaats van de tiara is een patriarchaal of dubbelkruis boven het gelaat afgebeeld. Naast de *Vera Icon* werd een geborduurd doekje met het IHS-monogram en de *Arma Christi* aangebracht. Zo werd de associatie van de *Vera Icon* met de passie verder uitgewerkt, zoals ook het geval is in een handschrift voor gebruik in Doornik (cat. I 73; appendix VII, nr. 2.2).⁵³⁸ Daar is de *Vera Icon* gecombineerd met een miniatuur van de vijf wonden. De *Vera Icon*, als relik van de passie en tevens een onderdeel van de passiewerktuigen, vult de lijdensiconografie aan.

In beide handschriften zijn de genoemde plaatjes verder aangevuld met pelgrimstekens. De insignes in het ene handschrift gingen allemaal verloren (cat. I 73). In het

⁵³⁵ Volgens Smeyers was de beschermende kracht zelfs de belangrijkste reden om de *Vera Icon* aan te brengen in getijdenboeken. Smeyers (1995): 201.

⁵³⁶ Los Angeles en Londen (2003): 94-95 en 346.

⁵³⁷ Miedema (1998): 74.

⁵³⁸ Von Bredow-Klaus (2005): 362-363, nr. A13.

Afb. 43 Pelgrimsteken van de *Vera Icon*, Rome, gevonden te Parijs, lood-tinlegering, ca. 1250-1350, 32 x 37 mm. Parijs, Musée National du Moyen Age, Thermes de Cluny, inv. nr. Cl. 23459.

andere boek is een zilveren insigne bewaard gebleven. Het pelgrimsteken toont Marta van Betanië wier relieken in Tarascon werden vereerd (**cat. I 74**). De *Vera Icon* in het getijdenboek van Antoine Bourdin gaat vergezeld van een Maria-insigne uit Le Puy en een insigne van Maria Magdalena dat waarschijnlijk uit Saint-Maximin-la-Sainte-Baume afkomstig was (**cat. I 37**). In een Hollands handschrift zit een *Vera Icon* naast een verdwenen Cunera-insigne uit Rhenen (**cat. I 85**). Vanwege de associaties die de *Vera Icon* oproep met de Romeinse relik en dus met de bedevaart naar Rome, evenals de heilbrengende werking, lag de combinatie met de insignes voor de hand.

De passie

Naast de associaties met bedevaart kon ook de beeltenis aanleiding zijn om de *Vera Icon* in een handschrift aan te brengen. Soms werd de *Vera Icon*, als referentie aan de passie, tegenover een scène uit de jeugd van Christus geplaatst. Ferdinand (1503-1564), aartshertog van Oostenrijk en later keizer van het Heilig Roomse Rijk, voegde aan zijn psalter-getijdenboek een leren *Vera Icon* toe, achterin het handschrift (**appendix VII, nr. 1.2; zie ook pp. 166-167**). Op een schutblad voor in het psalter-getijdenboek is een verguld pelgrimsteken met de Besnijdenis bevestigd (**appendix IV, nr. 2**). Omdat de twee voorwerpen zijn bevestigd met hetzelfde licht verschoten draad, lijkt het aannemelijk dat ze tegelijkertijd werden aangebracht.

De scène van de Besnijdenis volgt niet de gebruikelijke iconografie: Maria is niet aanwezig. Christus ligt op een altaartafel waarachter een priester heeft plaatsgenomen die bezig is om de rituele operatie uit te voeren. Aan weerszijden van het altaar staat nog een figuur. De mannen dragen hetzelfde gepunte hoofddekseel als de geestelijke achter het altaar, waardoor ze als Joden herkenbaar zijn.⁵³⁹ De figuur aan de linkerzijde van het altaar draagt een kelk, wellicht om het bloed van Christus op te vangen. Het Christuskind op het altaar is het *Lam Gods* dat geofferd wordt om de zonden van de mensen weg te nemen (Joh. 1:29). De liturgische enscenering refereert aan de Eucharistie, wanneer de wijn in de kelk op het altaar verandert in het bloed van Christus.

De voorstellingen van de Besnijdenis en de *Vera Icon* verbinden begin en einde van het boek. Ze illustreren tevens het begin en einde van Christus' aardse leven door de jeugd en de passie tegenover elkaar te stellen, zoals de opening met twee miniaturen van Jean de Pucelle aan het begin van het handschrift die de Aanbidding en de Kruisiging tonen (ff. 2v-3r).⁵⁴⁰ De Besnijdenis illustreert de jeugd van Christus, waar de *Vera Icon* verwijst naar de passie die het einde van Christus leven op aarde inluidde. De Besnijdenis is geen willekeurige scène uit het vroege leven van Christus. Het feest van de Besnijdenis wordt gevierd op de octaaf van Kerstmis; dat is 1 januari, de datum waarmee de eeuwigdurende kalender opent (het psalter-getijdenboek bevat zelf geen kalender). De Besnijdenis wijst bovendien vooruit naar het Lijdensverhaal.⁵⁴¹ Tijdens de circumcisie vloede het bloed van Christus voor de eerste maal. De band met de passie was zelfs zo groot dat het mes van de Besnijdenis wel eens wordt weergegeven als één van de *Arma Christi*, waarvan ook de *Vera Icon* vaak deel uitmaakt.

Ook in een Normandisch getijdenboek dat in 2007 bij Christie's werd geveild, nu in een onbekende particuliere collectie, werd de *Vera Icon* tegenover de geboorte van Christus geplaatst (cat. I 68, zie ook p. 166). De eigenaar bracht een *Vera Icon* aan in de marge van de maand december. De afbeelding van het gelaat Gods zit ter hoogte van het feest van de 'Nativitas domini nostri ihesu xpristi', ofwel Kerstmis. In een Utrechts getijdenboek dat 1488 is gedateerd, was eveneens een Veronica-insigne aangebracht in de kalender bij de tweede helft van december, in het midden van de bovenmarge (cat. I 30). Licht is nog het portret van Christus te onderscheiden. Binnen een aantal concentrische cirkels bevindt zich het gelaat dat is omgeven door een stralenkrans. Waarschijnlijk werd ook hier voor die locatie gekozen vanwege het Kerstfeest dat tegen het einde van de maand werd gevierd en dat, zoals gebruikelijk, met rode letters in de kalender is opgenomen: "Ons heren geboorte".

De plaatjes in het Normandische en het Utrechtse getijdenboek, respectievelijk een briefje en een insigne, vestigen de aandacht op het belangrijke feest. De verder ongedecoreerde kalender wordt zo van een passende illustratie voorzien: het portret van Hem wiens geboorte op die dag wordt gevierd. De beeltenis van Christus' gelaat verwijst bovendien naar de passie, zoals al eerder ter sprake kwam, en meer specifiek naar de Kruisiging, die de verlossing van de mensheid mogelijk zou maken.

⁵³⁹ Köster (1965): 486. Over de vorm van de hoed die Joden kenmerkt, zie Mellinkoff (1973).

⁵⁴⁰ Voor de tegenoverstelling van de jeugd en de passie, zie Mâle (1972): 176-184.

⁵⁴¹ Bynum (2006): 227. Zie ook Jacobus de Voragine, *Legenda Aurea*, in: Ryan (1995) I: 74.

De geboorte en de menswording van Christus worden door de toevoeging van de *Vera Icon* in het brede kader van de christelijke heilsgeschiedenis geplaatst.

De *Vera Icon* was een geschikte toevoeging aan teksten die de passie tot onderwerp hebben. In een Hollands getijden- en gebedenboek dat rond 1450 werd vervaardigd, bracht een eigenaar twee *Vera Icon*-plaatjes aan, één geslagen in metaal en de ander geschilderd op perkament (cat. I 33). Beide zijn later verwijderd. De afbeeldingen illustreerden in dit manuscript een gebed van de heilige Bernardus waarin de gekruisigde ledematen van Christus na elkaar worden beschreven (ff. 165v-175v): eerst de knieën, dan de zijde, de borst, het hart, de handen en uiteindelijk het aanschijn. De insignes zaten niet bij de aanvang van het gebed op folium 165v. Ze verschenen pas op folium 173v, omdat op folium 174r, de tegenoverliggende pagina, het gedeelte “totten aenscijn xpristi” wordt aangeheven.

De *Vera Icons* die enig reliëf op het folium aanbrengen, vergemakkelijken wellicht het terugvinden van de geliefde passage. Belangrijker nog is dat de plaatjes met het Christusportret een illustratie van het onderwerp zijn, ook al gaat het moment dat Veronica Christus de zweetdoek aanbiedt, in chronologie vooraf aan de Kruisiging. De tekst beschrijft niet de ontstaansgeschiedenis van het portret, maar de verwondingen die op het gelaat van Christus zichtbaar waren, toen hij gekruisigd was. De afbeeldingen zorgden bovendien voor een richtpunt tijdens het gebed. De smekeling bidt: “Ik kom tot U want ik geloof dat U hier tegenwoordig bent.”⁵⁴²

De *Vera Icon* refereert hier aan de passie, en de Kruisiging in het bijzonder, met de afbeelding van de lijdende figuur van Christus. Tijdens de kruisweg droogde

Afb. 44 Halfbladminiatur van Veronica, perkament, eerste helft vijftiende eeuw, met een toegevoegd gebed tot God de Vader van Dreux Jehan, ca. 1450, in de *Grandes Heures* van de hertogen van Bourgondië, 253 x 178 mm. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 11 035-37, f. 8v (cat. I 24).

⁵⁴² Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 1000, f. 166r: “... ghif mi di seluen teghenwoor / dich want ic gae totti ghelouende di hier tegenwoordich te sijn”.

Christus zijn bezwete en bebloede gezicht met de doek die hem werd aangereikt. Het hoeft niet te verwonderen dat de eigenaar van het Hollandse getijdenboek de Veronica's bij het gedeelte aanbracht dat zich specifiek richt tot het Heilig Aanschijn. Niet alleen tonen de plaatjes het gezicht van de lijdende Christus dat in de tekst beschreven wordt, zij maken hem ook tegenwoordig en ontvankelijk. Tot slot smeekt de gelovige God om zich aan hem te tonen in het uur van zijn dood. De afbeeldingen weerspiegelen de hoop dat de confrontatie met God binnen het bereik van de gelovige zal zijn.

De Salve Sancta Facies

Het gebed *Salve Sancta Facies* is gericht tot het aanschijn "in welken blencket die ghedaente des godliken schijnsels, ghedruct inden doke dat wit van verwen was als snee, twelc ghegheven wort den wijfkijn, die veronica ghehieten was, tot een teyken der minnen".⁵⁴³ Vanwege de aflaten die gekoppeld waren aan het gebed en de beeltenis, werd de tekst van de *Salve Sancta Facies* vaak voorzien van een miniatuur met het portret van Christus.⁵⁴⁴ Soms is hij afgebeeld als Salvator Mundi met een kruisappel in de handen. Meestal echter gaat het gebed vergezeld van de *Vera Icon*, het lichaamloze hoofd van Christus, soms afgedrukt op stof, al dan niet opgehouden door Veronica.

In de eerder beschreven *Grandes Heures* van Filips de Goede, zijn naast de reeds genoemde, ingebonden afbeeldingen van de Veronica nog vier kleine *Vera Icon*-plaatjes aangebracht (cat. I 24). Waar de bladvullende miniaturen van Veronica welzeker werden toegevoegd in opdracht van Filips de Goede, is dit onzeker wat betreft de kleine *Vera Icons*. Deze kunnen immers ook op een later moment aan het perkament zijn bevestigd, zoals waarschijnlijk ook met de insignes in dit handschrift het geval is (zie hoofdstuk 2, pp. 97-98). De plaatjes volgen op het gebed tot het Heilig Aanschijn. Na de tekst van de *Salve Sancta Facies* volgt het gebed *Deus qui nobis signatis*, zoals vaker het geval is.⁵⁴⁵ In het gebed smeekt de gelovige God om voor hem te mogen verschijnen, als hij hier op aarde de *Vera Icon* – de spiegel waardoor wij raadselachtige dingen zien – vereert. Met de plaatjes van de Veronica kan de smekeling direct de daad bij het woord voegen. De Veronica's zijn niet slechts ter illustratie van de gebedstekst aangebracht. Ze speelden een concrete rol tijdens de gebedsmomenten. Het gelaat van Christus op een van de afbeeldingen is gedeeltelijk weggevaagd door herhaaldelijke aanrakingen.

De eerste zin van het gebed *Salve Sancta Facies* wordt op twee van de vier Veronica-afbeeldingen nog eens geheel of gedeeltelijk herhaald, in de amandelvormige omlijsting van de Veronica rechtsboven en in de rand van de nimbus in de *Vera Icon*-plaatje linksonder (appendix VII, nrs. 3.1 en 3.2). De vermenigvuldiging van de afbeelding en de tekst vervulde het verlangen naar intensivering. Jos Koldewey zegt

⁵⁴³ Meertens (1930-34) II: 76-77.

⁵⁴⁴ Wieck (1988): 105.

⁵⁴⁵ Het gebed gaat als volgt: "Deus qui nobis signatis lumine vultus / tui domine memoriale tuum ad instantiam / beate veronice ymaginem tuam sudario im / pressam relinquere voluisti. Presta quesu / mus ut ita nunc in terris per speculum in / enigmate ipsam venerari honorare et ad / rare valeamus. Ut te iudicam unientem su / per nos facie ad faciem securi videamus. Qui / uiuis et regnas deus. Per omnia secula seculorum amen."

over de repetitie: “De beeltenis en beide gebedsteksten [...] waren opnieuw aanleiding tot emotioneel gebed. In veelvuldige herhaling werd de biddende gelovige telkens weer meegevoerd naar de aangrijpende Romeinse relik en via deze naar [de] smartelijke gebeurtenissen op weg naar Golgotha.”⁵⁴⁶ De *Vera Icon* die het gezicht van de lijdende Christus weergeeft, herinnert immers aan de passie.

Naast de lijdensweg bracht de afbeelding, zeker in combinatie met de tekst van de *Salve Sancta Facies*, het moment in gedachten waarop de gelovige oog in oog komt te staan met de oordelende Christus: “Brenghen ons tot onsen vaderlande om al daer te scouwen dat puer aensicht xpristi.” De afbeelding van het gelaat, ook al is daar de lijdende Christus voorgesteld, wijst vooruit naar de confrontatie, het moment dat de triomferende Christus zijn oordeel zal uitspreken over de overledene. Al in het bijbelboek Job wordt het aangezicht van God gelijk gesteld aan zijn tribunaal (Job 36:20). In de loop van de Middeleeuwen werd de gedachte geformuleerd dat de ziel na de vergeving van zonden Christus zou zien, nog voor de opstanding van het lichaam op de dag van het Laatste Oordeel.⁵⁴⁷ Tijdens de confrontatie zou blijken of de gelovige deelachtig werd aan de genade. Men aanschouwde de afbeelding van de *Vera Icon* als een voorafspiegeling van deze confrontatie met Christus. Om dezelfde reden, een verwijzing naar Gods tribunaal, werd een schildering van de *Vera Icon* waarschijnlijk aangebracht tegen de wand van een vijftiende-eeuwse grafkelder in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Kortrijk waar hij alleen zichtbaar was voor de gestorvene.⁵⁴⁸

De *Vera Icon* was “een spiegel en een gelijkenis” die de christenen konden aanschouwen en aanbidden in afwachting van de dood.⁵⁴⁹ Zo kon het zijn dat de gelovige Christus in gebed dankt voor de *Vera Icon*, gegeven “dat wi alsoe hier in den aerden bi den spiegel ende in der gedaente dat beelde eren ende aenbeden ende waerdigen

Afb. 45 Volbladminiatur van Veronica met gebed *Salve Sancta Facies*, perkament, mogelijk Keulen, eerste helft vijftiende eeuw, in de *Grandes Heures* van de hertogen van Bourgondië, 253 x 178 mm. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 11 035-37, f. 98r (cat. I 24).

⁵⁴⁶ Koldeweij (2000)a: 247-248.

⁵⁴⁷ Sandler (1986): 224-228.

⁵⁴⁸ Koldeweij (2000)a: 242, afb. 13.

⁵⁴⁹ Meertens (1930-34) II: 73 en Pearson (1887): 51. Voor een grondige beschouwing van de geschiedenis van de 'spiegel'-symboliek in de Westerse cultuur, zie Kuryluk (1991): 153-178, vooral pp. 174-178,

mogen opdat van aensicht tot aensichte wi di rechter ouer ons comende seker mogen sien.”⁵⁵⁰ Via het vervormende oppervlak van de spiegel kon de sterveling alvast een vooruitblik werpen op de hemel. De bijbelse metafoor werd ook opgepakt in de exegetische en epische literatuur. In een spiegel ziet de levenspelgrim die de hoofdpersoon is in *Le pèlerinage de vie humaine* van Guillaume de Digulleville (ca. 1295-na 1358), de schoonheid van het hemelse Jeruzalem.⁵⁵¹ Naar aanleiding van dat visioen gaat hij op weg om uiteindelijk deelachtig te worden aan “tgroete soelaes ende weelde die mij dochte dat die ghene hadden die daer binnen waren.”⁵⁵²

De *Salve Sancta Facies* spreekt over een terugkeer naar het vaderland waar de gelovige geconfronteerd wordt met het aangezicht van Christus, zoals de Romepelgrim na zijn lange reis oog in oog kwam te staan met de relik van de *Vera Icon*. Dat de aardse pelgrimage naar Rome en de bedevaart naar de hemelse stad in de gedachten van de gelovige nauw met elkaar in verband stonden, blijkt uit verschillende contemporaine teksten. Zo staat in verscheidene handschriften met de aflaten die in Rome verdiend konden worden, geschreven dat degene die de relik in Rome aanschouwt, ook het gelaat van Christus in de hemel zal zien.⁵⁵³ De Romepelgrimage was een voorafbeelding en een vrijwaring van de ultieme pelgrimstocht van elke christenziel naar God.

Het beslissende moment van de hemelse pelgrimage zou de aanschouwing zijn, zoals de het ritueel van de *ostensio* het hoogtepunt vormde tijdens de aardse bedevaart. In de aanschouwing lag het heil besloten: het ‘gelukzalige visioen’, of *visio beatifica*.⁵⁵⁴ Als God zijn gezicht afwendde, zou het de mens slecht vergaan. Niet voor niets luidt de waarschuwing in Jezus Sirach: “Denk aan de toorn die je in de dagen van de dood zult ontmoeten en denk aan het moment van de bestraffing, als Gods aangezicht zich afwendt.” (Sir. 18:24) Ook Tobit bidt tot God: “Laat mij eindelijk, uit deze benauwenis bevrijd, naar het eeuwig verblijf gaan. Wend uw aangezicht niet van mij af.” (Tobit 3:6) In het danklied dat Tobit schrijft, zegt hij dan ook: “Als u zich tot Hem bekeert, van ganser harte, en met volle overgave en in oprechtheid voor Hem handelt, dan zal Hij zich naar u keren en zijn gelaat niet voor u verbergen.” (Tobit 13:6)

Alle aspecten die in het gebed *Salve Sancta Facies* worden aangehaald – het lijdensverhaal van Christus, de Romeinse relik, de terugkeer naar het vaderland en de uiteindelijke confrontatie van de gelovige met God – zijn gevisualiseerd in de afbeelding van de *Vera Icon*. Dit alles maakte de *Vera Icon* een uiterst passende en bruikbare illustratie. Daarbij komen nog de aflaten, soms in de rubriek genoemd. Als de afbeelding van de *Vera Icon* en het gebed *Salve Sancta Facies* niet al aanwezig waren in het boek, werden ze vaak later alsnog toegevoegd. In een getijdenboek in Baltimore zitten lijmsporen op de bladzijde die voorafgaat aan het gebed *Salve*

⁵⁵⁰ Miedema (2003): nr. N19a.

⁵⁵¹ Biesheuvel (2005): 25-27 en 185-191 en Leuven (2002): 258-259, nr. 65.

⁵⁵² Biesheuvel (2005): 191.

⁵⁵³ Miedema (2001): 326. Een van de handschriften met de *Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae* die geïnventariseerd zijn door Nine Miedema, vertelt: “Wer das Tuch [sic: sudarium] sieht, wird das Antlitz Christi auch im Himmel sehen.” Voor de aflaten verbonden aan de *ostensio* van de *Vera Icon*, zie ook Miedema (2001): 367-397.

⁵⁵⁴ Walters Adams (2007): 162-164, Kammel (2000): 20-21, Russel (1997): 5 en Sandler (1986): 224-235.

Sancta Facies (cat. I 4, f. 112v). De locatie van de lijmsporen, direct voorafgaand aan de *Salve Sancta Facies*, doen vermoeden dat het gaat om een briefje, hetzij geschilderd, of getekend, of gedrukt, van de *Vera Icon*.

De Dag des Oordeels

Eén van de handschriften met een insigne was voor gebruik van lekenbroeders, waarschijnlijk van het Rooklooster in het Zoniënwood bij Brussel (cat. I 90; zie ook hoofdstukken 2, vooral pp. 102-103, en 3, p. 141). Voorin die codex is op een schutblad een perkamenten afbeelding van Veronica gelijmd (appendix VII, nr. 3.1) met een veelzeggend randschrift: “non auertas faciem tuam a me inquacunque [sic] die tribulorumX.”⁵⁵⁵ De geparafraseerde vertaling luidt: “Verberg uw gelaat niet voor mij, nu ik in nood verkeer”. Dit is de tekst uit Psalm 101 (vers 3) die ook onderdeel uitmaakt van de zeven boetsalmen en die

refereert aan Gods tribunaal. De afbeelding werd met de voorkant tegen het perkament gelegd en slechts aan één zijde gelijmd, zodat de gebruiker het plaatje kon omslaan, als een folium in een boek. Met de hulp van de tekst van de boetsalmen kon de gelovige berouw tonen voor zijn zonden en Gods genade verkrijgen. Als de afbeelding met de beeldzijde tegen het perkament is gedraaid, is het gelaat Gods afgewend. Als het plaatje wordt omgekeerd, worden de tekst en de afbeelding zichtbaar en kan de gelovige zijn gebeden tot God richten.

De *Vera Icon* in het boek met stichtelijke teksten is afgebeeld tegen een blauwe achtergrond in een ronde omlijsting. De vorm doet daardoor enigszins, mogelijk opzettelijk, aan een spiegel denken.⁵⁵⁶ Zo refereert de afbeelding aan de tekst uit de eerste brief van Paulus aan de Korinthiërs waarin hij de gelovige eraan herinnert dat hij God tijdens zijn leven op aarde slechts ten dele kan kennen. (Kor. I 13:12) Het gelaat van Christus verschijnt aan de levenden in een vertroebelde vorm, als in een spiegel.

De boetsalmen of *psalmi poenitentiali* (Psalmen 6, 31, 37, 50, 101, 129 en 142 volgens de nummering van de Vulgaat) die in menig getijdenboek zijn opgenomen, worden meestal geïllustreerd met een afbeelding van de oudtestamentische koning

Afb. 46 Schildering van Veronica, Rome, olieverf op leer, 267/269 x 167/170 mm, gelijmd in de *Heures de Bruxelles* van Jean de Berry, voor 1401-03, 275 x 190 mm. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 11 060-61, p. 8.

⁵⁵⁵ Koldewey (2000)a: 235-236. Jos Koldewey beweert daar abusievelijk dat Petrus en Paulus zijn afgebeeld aan weerszijden van Veronica.

⁵⁵⁶ Voor dezelfde blauwe achtergrond, zie ook het Veronicaplaatje op een bifolium dat geveild werd bij Sotheby's in 1989. Londen, Sotheby's. *Western Manuscripts and miniatures*, 20 juni 1989: lot 14. Zie ook n. 483.

David.⁵⁵⁷ Het auteurschap van de liederen werd immers van oudsher aan deze bijbelse figuur toegeschreven. Daarnaast was David het lichtende voorbeeld van een zondaar die tot inkeer komt en boete doet. Ook het Laatste Oordeel komt geregeld voor als onderwerp van verluchting op deze plaats in de getijdenboeken.⁵⁵⁸ De tekst van de boetpsalmen helpt de gelovige boete te doen, zodat Christus hem genadig zal zijn wanneer de laatste dag aanbreekt. Soms vervangt een afbeelding van de *Vera Icon* Christus als rechter. In een Utrechts getijdenboek bijvoorbeeld is Veronica met de zweetdoek afgebeeld in de gehistorieerde initiaal bij de boetpsalmen (afb. 49).⁵⁵⁹

In een ander getijden- en gebedenboek dat hoogstwaarschijnlijk ook in het Rooklooster werd vervaardigd, maar voor de augustijnerkloosterheren, werd eveneens een Veronicaplaatje aangebracht, nu bij het begin van de boetpsalmen (voor het Rooklooster, zie p. 103).⁵⁶⁰ De psalmen in dit getijdenboek zijn geïllustreerd met een losbladige pentekening van David. De harp ligt aan zijn voeten en David knielt in aanbidding voor God die als kleine figuur in de linkerbovenhoek van de tekening is weergegeven (afb. 39). De beeltenis van David is gecombineerd met een tweede pentekening, ditmaal een voorstelling van de *Vera Icon* met het pauselijke wapen. David bidt niet alleen tot de kleine figuur van God die in de hoek van de prent is afgebeeld; hij bidt tevens tot de *Vera Icon* boven hem. Het gelaat van Christus is het onderwerp van zijn devotie, een zinspeling op de inhoud van de psalmen, vooral die waarin de gelovige God vraagt om in diens aanschijn te mogen leven (Psalm 101:29).

Door de combinatie van de pentekening met de knielende David, is de *Vera Icon* een visioen van de hemel geworden. De tiara en de sleutels zijn hier niet zozeer het wapen van het aardse Rome als wel van de hemelse stad. Het aanschouwen van de zweetdoek werd immers niet alleen geassocieerd met de bedevaart naar de stad Rome, maar ook met de reis van de christenziel naar het hiernamaals. In zijn *Vita Nuova* beschrijft Dante Alighieri (1265-1321) de pelgrims die hij voorbij ziet komen als hij juist zijn geliefde Beatrice heeft begraven: “Dopo questa tribulazione avvenne, in quello tempo che molta gente va per vedere quella imagine benedetta la quale Jesu Cristo lasciò a noi per esempio de la sua bellissima figura, la quale vede la mia donna gloriosamente, che alquanti peregrini passavano per una via la quale è quasi mezzo de la cittade ove nacque e vivette e morio la gentilissima donna.” (*Vita Nuova*, cap. XL) De pelgrims zijn op weg om de gezegende beeltenis te zien, “die mijn vrouwe in alle heerlijkheid aanschouwt”.

De afbeelding van de *Vera Icon* in het getijdenboek van het Rooklooster is wellicht te beschouwen als een ‘pseudo memento’ van een Romepelgrimage, zoals wel eens is gesuggereerd.⁵⁶¹ Het blijft echter twijfelachtig of het plaatje de kloosterlin-

⁵⁵⁷ Naar een decreet van paus Innocentius III (1198-1216) dienden deze psalmen opgezegd te worden gedurende de vastenperiode die voorafgaat aan Pasen. In navolging van Christus die veertig dagen in de woestijn doorbracht, dient de gelovige veertig dagen voorafgaand aan Pasen boete te doen en te vasten.

⁵⁵⁸ Wieck (1988): 97.

⁵⁵⁹ Korteweg (1992): 39, nr. 4.

⁵⁶⁰ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms Series nova 12 715, f. 17v.

⁵⁶¹ “... so the engravings and miniatures in Series nova 12715 provided quasi mementos of pilgrimage for the recipient of the book.” Weekes (2004): 183. Het gebruik van draad was waarschijnlijk geen directe verwijzing naar het innaaien van pelgrimstekens. Eerder gebruikten de religieuzen naald en draad vanwege de connotaties van handwerk met devotionele oefeningen. Het draad verbond tekst en beeld in het handschrift, zoals de draad van het gebed de tekstuele en picturale elementen van de devotionele oefening aaneen reeg. Van Asperen (2007).

gen hielp bij een geestelijke pelgrim-
age naar Rome.

De Veronica-afbeelding is niet als
illustratie opgenomen bij de spiri-
tuele bedevaart naar deze stad,
verderop in het handschrift
(ff. 243r-246v). Op vaste dagen van
de eerste zondag van de Advent tot
en met de quatertemperdagen na
Pinksteren wordt in gedachten een
kerk in Rome bezocht waarbij de
spirituele pelgrim ook de Sint-Pieter
enkele keren aandoet, bijvoorbeeld
op Hemelvaart en Pinksterdag. Om
de aflaat te verdienen moet de
gelovige zich de plaatsen voor de
geest houden die hij bezoekt.⁵⁶² Toch
verkoos de vervaardiger van het
handschrift om de afbeelding op te
nemen bij de boetspsalmen, en niet bij
de spirituele bedevaart. De afbeelding
verwijst in deze context eerder naar
de pelgrimage naar het hemelse
vaderland, zoals ook in het boek voor
de lekenbroeders het geval was. De afbeelding van de *Vera Icon* hielp de gelovige om
het doel van de levensreis voor ogen te houden: de confrontatie met het goddelijk
aanschijn. De combinatie met de pentekening van de biddende David biedt de
gelovige houvast. Zoals de zondaar David zich tot God wendt, zo dient de gelovige te
bidden en boete te doen, zodat Christus zijn gelaat niet zal afwenden in het uur van
de dood en hem genadig zal zijn.

Afb. 47 Schildering van Veronica, Rome, olieverf op leer,
gelijmd in een psalter, Gent, ca. 1240, ca. 228 x 168 mm.
Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 5163-64, f. 8v.

Zoals gezegd, zijn de *Vera Icon*-plaatjes in de twee voorgenoemde handschriften,
beide vermoedelijk uit het Rooklooster, al vaak in verband gebracht met de
geestelijke pelgrimage die een belangrijke rol speelde binnen de Moderne Devotie.⁵⁶³
De spirituele bedevaart in kloosters kende een lange geschiedenis die de Moderne
Devotie in ouderdom voorbij streeft. De heilige Gertrudis van Helfta (1256-1303)
vereerde al in de geest het beeld van de Veronica op de dag van de *ostensio* in
Rome.⁵⁶⁴ De geestelijke pelgrimage werd echter vooral in kloosters van de Moderne
Devotie opgepakt en uitgeoefend. De broeders van het Rooklooster waren bekend
met het fenomeen, zo blijkt ook uit de spirituele bedevaart in het

⁵⁶² Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 12 715, f. 243r: "Hier volghet den aflaat die te verdie/nen
is in die stadt van romen die / welke verleent is eenen ygheliken / persoon staende onder dat capittel /
van windesim vanden paus euge/nius met condicien als dat die/ghene die desen aflaat verdienen wille
die sal int geeste hebben die / stede daer men dan te romen die stacie houdt."

⁵⁶³ Hamburger (1998): 322-323, Koldewey (2000)a: 243, Miedema (2003): 398-432 en Weekes (2004): 183.

⁵⁶⁴ Meertens (1930-34) II: 74. Meertens verwijst hiervoor naar Gertrudis van Helfta (1875). *Legatus Divinae
Pietatis*, IV. Pictavii, Oudin: 7.

besproken getijdenboek in Wenen. In de rubriek wordt vermeld dat paus Eugenius IV (1431-1447) de bijbehorende aflat verleende aan personen “staande onder dat capittel van Windesheim”.⁵⁶⁵

Vaak nam de geestelijke pelgrimage zoveel dagen in beslag als de lichamelijke reis gekost zou hebben en de ‘reis’ werd zo gepland dat de pelgrim op een specifieke dag op de plaats van bestemming aankwam. Mechtild van Hackeborn (1212-1294) leerde haar medezusters in het klooster van Helfta om een spirituele bedevaart naar Rome te ondernemen op de dag dat de Veronica-beeltenis daar aan de menigte werd getoond.⁵⁶⁶ De zusters werden zo deelachtig aan de *ostensio* zonder het klooster te hoeven verlaten. Volgens Jos Koldewij werd “de *Vera Icon* ... daarmee ook het insigne ... van de geestelijke pelgrimage naar Rome.”⁵⁶⁷ Het grootste gedeelte van de teksten die een spirituele pelgrimage beschrijven, hebben Rome of Jeruzalem als hun eindbestemming. Ongetwijfeld speelden afbeeldingen van de *Vera Icon* een rol bij dergelijke devotionele oefeningen. Ook lekenbroeders, het geïntendeerde publiek van het handschrift met stichtelijke teksten (cat. 190) die waarschijnlijk wel op bedevaart mochten, zullen niet onbekend zijn geweest met de praktijk om een bedevaart in de geest te ondernemen.

De *Vera Icons* in de hiervoor besproken handschriften van het Rooklooster hadden mogelijk een functie als hulpmiddel bij de bedevaart. Concrete aanwijzingen zijn hiervoor echter niet te vinden in religieuze manuscripten waarin ze zijn opgenomen. De plaatjes verwijzen veeleer naar de ultieme pelgrimage, zo blijkt uit de context van het handschrift. Lichamelijk of spiritueel, elke bedevaart viel in het niet bij de pelgrimage die elke christen moest ondernemen: die van het leven zelf. Elke bedevaart op aarde, ondernomen in de geest of met het lichaam, weerspiegelde de pelgrimage die leidde tot het hiernamaals. In 1417 vatte Truyde Schutten (of Schulten), een non uit het Windesheim klooster van Diepenveen, het plan op om een geestelijke pelgrimage naar Rome te ondernemen.⁵⁶⁸ Het doel van de bedevaart was de Sant’Agnese. De zuster wilde op 7 januari beginnen, zodat zij op de dag van de heilige Agnes, de patroonheilige van het klooster, 21 januari, in Rome zou ‘arriveren’. De vrouw zou geen lichamelijke tocht afleggen. Gedurende twee weken zou Truyde vijftig *Ave marias* per dag opzeggen en zo op spirituele wijze de heilige plaatsen en relieken bezoeken. Echter, op de dag van vertrek overleed Truyde Schutten na een ziekbed van tien dagen. Ongetwijfeld beschouwden de andere zusters dit als een zegen voor de overleden non. Truyde voltooide de reis die haar in directere nabijheid van God en de heilige Agnes bracht, sneller dan zij ooit had kunnen bewerkstelligen door middel van een lichamelijke of spirituele bedevaart. “Degene die de Heer vreest, zal het goed gaan, als het einde komt; op de dag van zijn dood wordt hij gelukkig geprezen.” (Sir. 1:13)

⁵⁶⁵ Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms Series nova 12 715, f. 243r.

⁵⁶⁶ Mechtild van Hackeborn, in: Costanza (1958): 62-63. Voor een andere spirituele bedevaart die eindigde op de dag van de *ostensio* van de Veronica, zie Koldewij (2000)a: 234 en 241 en Hamburger (1998): 362.

⁵⁶⁷ Koldewij (2000)a: 243.

⁵⁶⁸ Brinkerink (1904): 258-259, Koldewij (2000)a: 248, Miedema (2002): 16, Caspers (2002): 29-30 en Miedema (2003): 404-405.

Besluit: Spiegel van het hiernamaals

Vanaf het begin van de vijftiende eeuw bevestigden eigenaars *Vera Icon*-beeltenissen in hun getijdenboeken. Dit gebruik was niet voorbehouden aan het huis van Bourgondië, ook mensen uit de kringen rond de hertog en daarbuiten voegden beeltenissen van de Veronica toe aan de katernen van hun devotionele handschriften. In eerste instantie waren dit vooral bladvullende schilderingen die soms moesten worden bijgesneden om aan het formaat van het boek tegemoet te komen. In de loop van de vijftiende eeuw werden hiervoor ook steeds vaker kleinere plaatjes met de *Vera Icon* gebruikt. Ook bladgrote miniatures bleven geschikt, zoals onder andere blijkt uit het getijdenboek van Jan de Baenst

(afb. 48 en cat. I 32).

Het aanbrengen van een *Vera Icon* in een devotioneel handschrift was niet voorbehouden aan een lekenmilieu, zoals wel het geval was met de pelgrimstekens. In diverse kloosterboeken verschijnt de *Vera Icon*. Ook seculiere geestelijken brachten *Vera Icons* aan. Er zijn wel verschillen aan te wijzen: leken hadden naast de schutbladen een voorkeur voor de *Salve Sancta Facies* en andere gebeden die zich tot de lijdende Christus richtten. De clerus refereerde eerder aan de boetspalmen die minder populair waren bij leken, of gebruikte het plaatje als *osculatorium* bij de consecratiegebeden (zie p. 168).

Soms gaat het om Romesouvenirs; vaak is niet met zekerheid te zeggen of de beeltenis daadwerkelijk uit Rome kwam. De Veronicabeeltenis – of het nu een bladvullende miniatuur betreft of een klein plaatje, een Romesouvenir of niet – was beladen met betekenis, zo blijkt uit de devotionele handschriften waarin de *Vera Icon* een rol speelde. Bedevaart, incarnatie, passie en Gods tribunaal kleurden de voorstelling. Voor alles vertegenwoordigt de beeltenis Christus. Het lijdende aspect staat centraal. De donkere kleur verwijst naar het vuil en het bloed waarmee het gezicht van Christus was besmeurd tijdens de Kruisdraging. Sommige boekeigenaars gebruikten de Veronica dan ook om het lijdensverhaal van Christus te visualiseren. De omringende teksten, eenmaal een gebed tot de gekruisigde ledematen, tweemaal het Kerstfeest in de kalender, meestal de *Salve Sancta Facies* – verwijzen steeds naar momenten uit het leven van Christus, in het bijzonder uit de passie.

Afb. 48 Volbladminiatuur van Veronica, tweede helft vijftiende eeuw, toegevoegd aan het getijdenboek van Jan III de Baenst, Vlaanderen, ca. 1440-50, 205 x 150 mm. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 746, schutblad Av (cat. I 32).

Het beeld kon aflaten opleveren waarmee de gelovige zijn tijd in het vagevuur kon verkorten, al dan niet in combinatie met het gebed *Salve Sancta Facies*. Het heilbrengende karakter strekte zich ook uit tot het leven op aarde en beschermde de sterveling tegen allerlei ongemak. De beeltenis kon zelfs een onvoorziene dood afwenden. De heilbrengende kracht van de afbeelding, als van een relik, droeg ongetwijfeld bij aan de populariteit ervan. Het maakte de voorstelling tot een geschikte aanvulling op de getijden- en gebedenboeken waarvan het belangrijkste doel was om zorg te dragen voor het welzijn van de gelovige, hier en in het hiernamaals.

Hoewel sommige gebruikers aan de *apotropaeïsche* functie wellicht de meeste waarde hechtten, vervulde de *Vera Icon* ook een ander doel. De afbeelding van de *Vera Icon* was een spiegel waardoor de gelovige op aarde een blik kon werpen op het hiernamaals, zij het vertroebeld en vervormd. De *Vera Icon*, zo blijkt vooral uit de tekst van de *Salve Sancta Facies* en de boetpsalmen, werd geassocieerd met de laatste dag wanneer de gelovige oog in oog zou staan met zijn schepper. In de *Vera Icon* was het beslissende moment van genade weerspiegeld. Zo herinnerde de beeltenis de levenspelgrim aan de ultieme bedevaart die pas zijn voltooiing zou vinden als het aardse einde nabij was.

5. GESCHILDERD OP PERKAMENT: HET INSIGNE ALS MARGEMOTIEF

This exhibition celebrates the great era, between 1470 and 1560, when Flemish manuscript painters created, on the pages of illuminated books, some of the most stunning works of art of the Renaissance. During this period manuscript illuminators radically transformed the appearance of the illustrated page. (Tentoonstellingscatalogus *Illuminating the Renaissance*)⁵⁶⁹

Hoewel enige overdrijving de auteurs van dit citaat niet vreemd is, kenschetst het fragment de hoge waardering die er nog steeds is voor de laat-Vlaamse boekverluchting. De karakteristieke randversieringen die in de tentoonstelling *Illuminating the Renaissance* overigens een ondergeschikte rol speelden, zijn het onderwerp van dit hoofdstuk en dan ook nog eens een heel specifiek margemotief: het pelgrimsteken. De margeschilders kiezen voor insignes met religieuze voorstellingen, in zilveren en gouden (of vergulde) uitvoering tegen een monochrome achtergrond. Met behulp van geschilderde slagschaduwen wordt de illusie gewekt alsof de voorwerpen op de pagina liggen, daar neergelegd door de gebruiker van het boek. Soms geven de schilders ook de draad weer waarmee de insignes zijn 'ingenaaid'.

Het geschilderde beeld doet meteen denken aan de devotionele praktijk om pelgrimstekens in handschriften aan te brengen. Het gebruik om insignes in te naaien in devotionele boeken, was al enige tijd ingeburgerd en vond nog steeds veelvuldig toepassing, toen de verluchters insignes gingen afbeelden. Het verband is evident. Toch zijn er opvallende verschillen. De verluchters kozen uitsluitend voor goud- en zilverkleurige insignes die elkaar regelmatig afwisselen, terwijl de ingenaaide originelen ook vaak in een koperlegering waren uitgevoerd, zoals residu van groene oxidatie op het perkament aantoonde. Mogelijk refereerden de verluchters met de goud-geschilderde insignes aan het gebruikelijker koper dat immers niet af te beelden is. Eerder imiteerden ze vergulde insignes die naadloos aansluiten bij de dure uitstraling van het handschrift. De grootte van de geschilderde voorwerpen werd aangepast aan de beschikbare ruimte. En hoewel de afbeeldingen teruggaan op bestaande bedevaartssouvenirs – soms zijn originele pelgrimstekens nauwkeurig nagetekend, een andere keer is het object slechts in de verte gebaseerd op een bestaand insigne – vervulden de geschilderde objecten bovenal de functie van margeverluchting. De herkenbare werkelijkheid is ondergeschikt aan de decoratieve rol van het motief. Welke gedaante de insignes kregen, werd bepaald tijdens het productieproces van het handschrift.

De relatie tussen de originelen enerzijds en de in handschriften afgebeelde insignes anderzijds is complex. De redenen om insignes aan te brengen, verschilden voor verluchter en boekeigenaar. De functie beïnvloedde de betekenis van het insigne. Het onderzoek naar het geschilderde insigne vraagt daarom om een andere aanpak dan de eerdere onderwerpen van dit boek. Bij boekverluchting spelen kwesties van stijl en toeschrijving een rol. Dit zijn meteen de meest problematische onderdelen, niet alleen vanwege de subjectieve aspecten van stijlanalyse en stijlbeschrijving. Daar maar weinig verluchters met naam bekend zijn, worden ze bijna

allemaal aangeduid met een noodnaam. Een noodnaam kan verschillende verluchters omvatten. Soms waren deze in hetzelfde atelier werkzaam, maar dit is niet noodzakelijkerwijs het geval. In de laatste decennia van de vijftiende eeuw ontstond een bloeiende samenwerking tussen de diverse meester-verluchters. Een handschrift kon het product zijn van één werkplaats, maar sommige van de kostbare handschriften waren het resultaat van een groots opgezette coöperatie tussen diverse meesters en werkplaatsen, soms gelokaliseerd in verschillende plaatsen.⁵⁷⁰ Diverse verluchters werkten samen aan een boek, aan een katern, soms zelfs aan een enkele voorstelling. De illuminators schilderden bovendien in aanverwante stijlen om het de beschouwer bewust onmogelijk te maken om de verschillende handen te herkennen. Immers, het voltooid werk moest eenheid uitstralen. Het gretige gebruik van modellen die soms generaties lang in gebruik bleven, en de onderlinge uitwisseling ervan, bemoeilijkt het onderzoek naar handscheiding verder.

De in de marges afgebeelde insignes hebben een duidelijke verwantschap met de originelen en nemen een belangrijk onderdeel van dit onderzoek naar insignes in boeken in. De mogelijkheden om diep op zaken in te gaan, zijn echter beperkt. Het is niet mogelijk om bijvoorbeeld toeschrijvingen aan specifieke verluchters te doen op basis van stilistische overwegingen, omdat hier alleen wordt uitgegaan van de insigneranden. De identificatie van diverse handen is een complexe zaak die een apart specialisme en een ruime blik vergt waarbij steeds het volledige handschrift aan een nauwgezette studie moet worden onderworpen. Wel volgen hier een aanzet en suggesties voor verder onderzoek. Het blijft echter bij een inventarisatie van de mogelijkheden die het geschilderde insigne aanreikt. Voor de toeschrijvingen van de diverse randversieringen is hier uitgegaan van de meest recente literatuur.

Dit hoofdstuk begint met een korte inleiding op de laat-Vlaamse boekverluchting die wel met 'Gent-Brugs' wordt aangeduid. In de rest van het hoofdstuk staan vier aspecten van het insignemotief centraal: de verluchter, het boek, het originele insigne en de boekeigenaar. Eerst wordt ingegaan op de atelierpraktijk en de totstandkoming van de insignemarge. Verschillende aspecten zijn daarbij van belang: de circulatie van de modellen en de verschillen tussen de werkplaatsen, de vorm van de modellen – waren het originele insignes of toch voorbeeldbladen met afbeeldingen ervan? – en eventueel supplementaire bronnen die als model dienst konden doen. Dan volgt een reflectie op de eventuele 'betekenis' van het insignemotief binnen de context van het handschrift. Hoe verhoudt het geschilderde insigne zich tot het boek waarin het is afgebeeld? Is er een relatie tussen woord en beeld en hoe vindt deze zijn uitdrukking? Is het geschilderde insigne inhoudelijk verbonden met de pagina, de sectie of met het boek als geheel? De schelpen die ook werden afgebeeld in de marges, maar nooit werden ingenaaid, worden in een aparte excurs behandeld.

Een derde aandachtspunt is de relatie tussen de geschilderde insignes en de originelen. De geschilderde pelgrimstekens kunnen als bron dienen voor niet-overgeleverde originelen. Soms zijn originele prototypen aan te wijzen voor de geschilderde insignes. Vaak echter schilderden verluchters insignes waarvoor geen originelen zijn aan te wijzen. Wellicht bleven de originelen niet bewaard, maar het is ook

mogelijk dat die geschilderde insignes het resultaat waren van de verbeelding van de verluchter. Tot slot wordt ingegaan op een uniek en onderbelicht aspect van het insigne-motief. De geschilderde pelgrims-tekens zijn te verbinden met bedevaartplaatsen die vervolgens te combineren zijn met de herkomst en bestemming van het handschrift. Mogelijk was de bestemming van het handschrift van invloed op de keuze van de verluchter voor specifieke insignes.

De term Gent-Brugs

Laat-Vlaamse verluchting wordt gekenmerkt door een hoge mate van illusionisme.⁵⁷¹ De miniaturen vertonen veel verwantschap met de contemporaine paneelschilderkunst, zowel in manier van werken als op iconografisch gebied. Het waarmark van de Vlaamse verluchte manuscripten is echter de margedecoratie van objecten tegen een gekleurde achtergrond. Vooral de typerende ‘strooirand’ met bloemen vond veel navolging, ook buiten Vlaanderen.⁵⁷² In tegenstelling tot wat de term suggereert, zijn de motieven steeds zorgvuldig gerangschikt. Door middel van slagschaduw wordt de illusie gewekt van driedimensionaliteit. De randversieringen zijn nauwelijks ‘marginaal’ te noemen. Ze beslaan een aanzienlijk deel van de bladspiegel.

De nieuwe stijl van handschriftverluchting die aan het begin van de jaren 1470 zijn intrede deed, kreeg bekendheid onder de naam ‘Gent-Brugse school’. Paul Durrieu introduceerde de term aan het einde van de negentiende eeuw.⁵⁷³ Zijn overwegingen lagen voor de hand. In de vijftiende eeuw waren Gent en Brugge belangrijke centra van de handschriftproductie en Durrieu ging ervan uit dat een groot gedeelte van de onderhavige schilderijen ontstond in een van beide plaatsen.

Zoals wel vaker het geval is, valt een ‘school’ op het moment dat er een naam aan wordt gegeven, snel weer uiteen. Hoewel de term Gent-Brugs veel navolging vond, oogstte hij ook kritiek. De term suggereert dat alle miniaturen in deze stijl uit een van de twee Vlaamse steden afkomstig zijn. Dit is echter niet noodzakelijkerwijs het geval. Ook verluchtingsateliers buiten Gent en Brugge, bijvoorbeeld in Brussel,

Afb. 49 Gehistorieerde initiaal van een engel met de *Vera Icon* in een getijdenboek in het Middelnederlands, Utrecht, ca. 1410, 132 x 102 mm. Deventer, Stad- of Athenaeumbibliotheek, Ms 101 E 24 KL (114), f. 252r.

⁵⁷¹ Voor een inleiding op het gebied van de laat-Vlaamse verluchting, zie Dekeyzer (2004): 18-32, Dekeyzer (2002) en Smeyers en Van der Stock (1996): 6-47. Voor een bondige en heldere stand van zaken met betrekking tot het onderzoek naar de Vlaamse verluchting, zie As-Vijvers (2002): 21-31.

⁵⁷² Voor een gestructureerde indeling van de verschillende typen margeschilderingen in de Gent-Brugse stijl, zie Nijs (2002): 1007-1036.

⁵⁷³ Durrieu (1891): 67-69.

Doornik en Antwerpen, legden zich toe op illusionistische randen.⁵⁷⁴ Verder is de verluchting niet altijd specifiek te lokaliseren, omdat een waarmerk in de vorm van een colofon of signatuur vaak ontbreekt. Bovendien suggereert de benaming een eenheid van werkplaatsen die er niet was. Georges Dogaer opperde daarom als nieuwe benaming: de school “dite Ganto-Brugeoise”.⁵⁷⁵ Andere wetenschappers vielen juist over het gebruik van de term ‘school’; het enige dat de verluchters onderling verbindt, zijn immers gemeenschappelijke bronnen voor composities en motieven, zoals Biermann al terecht opmerkte.⁵⁷⁶

Tegenwoordig lijkt er een soort tweedeling te zijn ontstaan in terminologie die de verwarring alleen maar groter maakt. Aan de ene kant zijn er de onderzoekers die nog steeds vasthouden aan de term ‘Gent-Brugs’ bij gebrek aan een betere naam.⁵⁷⁷ Aan de andere kant zijn er onderzoekers die kiezen voor de omslachtige en weinig specifieke omschrijving van ‘laat-Vlaamse handschriftverluchting’.⁵⁷⁸ Bij beide verwoordingen zijn wel wat kanttekeningen te plaatsen. Gezien de grote diversiteit van verluchting die in deze groep thuishoort, is de aanduiding laat-Vlaams wellicht nog de beste keuze voor het doel van dit hoofdstuk.

De atelierpraktijk

Klein-kanunnik Jan Boelaert uit Brussel (†1559) kleurde op het schutblad van zijn al eerder genoemde missaal een rood Jeruzalemkruis met vermelding van zijn reis “ad terram sanctam: Hierusalem” (afb. 50).⁵⁷⁹ Het gelijkarmig kruis met dwarsstreep aan het einde van elke arm memoreert aan de tocht naar het Heilig Land waar Boelaert uiteraard de Heilig-Grafkerk in Jeruzalem bezocht. Hoewel het hier om een geschilderd ‘pelgrimsteken’ gaat, is er toch een essentieel verschil met de insignemarges die het onderwerp zijn van dit hoofdstuk. Verluchters, en niet de latere boekeeigenaars, waren verantwoordelijk voor de insigneschilderingen. Als zodanig verschaffen de insigneranden kennis over de verluchtingsateliers waar ze ontstonden. Of ze ook refereren aan bedevaarten van de boekbezitter, zoals de Jeruzalemvaart van Boelaert, is maar de vraag.

Hoewel de mogelijkheden binnen het kader van dit onderzoek om diep op specifieke ateliers en verluchters in te gaan, beperkt zijn, komt hier toch het motiefgebruik in de werkplaats aan de orde. Een groot aantal van de dertig hier bestudeerde handschriften met insignemarges is in groepen te verdelen op basis van de

⁵⁷⁴ Los Angeles en Londen (2003): 12 en Dogaer (1979): 514-517. Voor een Brugs-geöriënteerde verluchter in Rijsel, zie Vanwijnsberghe (2006): 135-148. De strooiranden werden over heel Europa geïmiteerd. Voor de Duitse navolgingen van de laat-Vlaamse miniaturen, zie Grebe (2005): 431-439, Los Angeles en Londen (2003): 457; Merkl (1999): 161-163, Von Euw en Plotzek (1982): 278, 299-300 en 311-312 en Dogaer (1977): 211-217.

⁵⁷⁵ Dogaer (1979): 511-518.

⁵⁷⁶ Biermann (1975): 43-44 en Challis (1998): 254.

⁵⁷⁷ Dekeyzer (2004): 14, As-Vijvers (2003), vooral p. 27, n. 1, As-Vijvers (2002), vooral p. 19, n. 1, Dekeyzer (2002), Smeyers (1998): 28-29, Smeyers en Van der Stock (1996): 21, en Brinkmann (1988): 90.

⁵⁷⁸ Los Angeles en Londen (2003): 12, Smeyers (1998): 419 en Calkins (1989): 1. Maar ook aan de beladen term ‘Vlaams’ kleven bezwaren. Zie Clark (2007): 67-78. Andere omschrijvende benoemeningen die wel worden gebruikt, zijn “Burgundian and post-Burgundian” en “Franco-Flemish”. Zie Goehring (2007): 121 en Goehring (2006): 22-40, zie ook n. 3 aldaar.

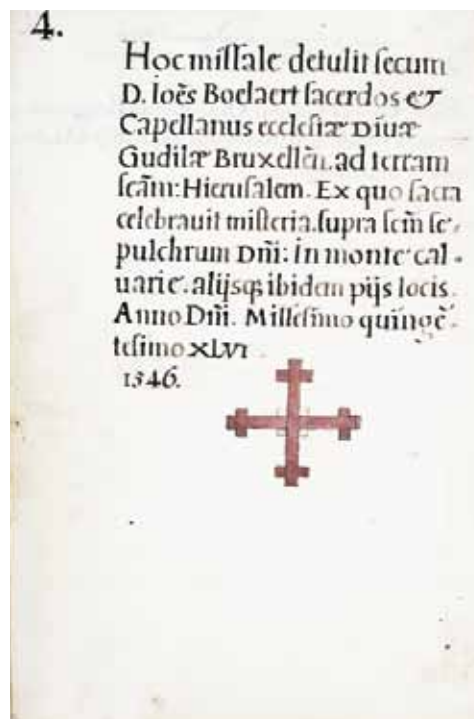
⁵⁷⁹ Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 818, p. 4. Zie Roobaert (2002): 12-15 en Van den Gheyn (1901): 285-286, nr. 457.

insignemarges.⁵⁸⁰ De schilders maakten gretig gebruik van modellen die leidden tot een grote eenheid in verluchting, zowel de miniaturen als de marges. Grotendeels bevestigt de groepering van insignemarges eerdere toeschrijvingen van de betreffende handschriften. Codices die op stilistische gronden aan dezelfde verluchters of ateliers worden toegeschreven, hebben inderdaad veelal overeenkomstige insignes in de marges. Blijkbaar werden ook voor de insignerenden modellen gebruikt. Dit suggereert dat de verluchter besliste welke insignes er in de marges werden opgenomen, niet de opdrachtgever. Hier en daar is de indeling aanleiding om een suggestie te doen voor een meer toegespitste toeschrijving of een nauwkeuriger datering. Bovenal maakt de indeling het mogelijk om vat te krijgen op de circulatie van modellen. De insignerenden roepen verdere vragen op die betrekking hebben op de atelierpraktijk rond 1500. Wie hadden de beschikking over de modellen?

Waaruit bestonden de voorbeelden? Waren dit originele insignes, zoals Köster eens suggereerde, of werkte de verluchter met getekende of geschilderde modellen waarop verschillende motieven bijeengebracht waren? En gebruikten de verluchters wellicht nog andere voorbeelden, zoals prenten of zegels, om insignes te creëren?

A. Het getijdenboek G&A

De insignemarge in een getijdenboek dat waarschijnlijk voor een echtpaar met de initialen G en A werd vervaardigd (**cat. II 3**) vertoont opvallende overeenkomsten met de insignerand in het getijdenboek van Engelbert van Nassau (**cat. II 22**). In de randen zijn insignes van dezelfde herkomst afgebeeld. Typerend voor de randen is vooral de Godelievementaille die in bijna geen enkel ander repertoire voorkomt, zeker niet in deze vorm (**appendix VI, nr. 19**). Ook de insignes van de knielende Hubertus en van Veronica die het *sudarium* ophoudt, zijn uniek voor deze boeken (**appendix VI, nr. 20.2 en IV, nr. 16.1 en 16.2**). Niet alleen komt de motiefkeuze overeen, maar ook de kleuren van de kruisnimbus van Christus op het nageschilderde perkamenten plaatje (**appendix VII, nr. 4.1**). Een geschilderde slagschaduw langs de rechterrاند van de insignes vergroot

Afb. 50 Notitie over een Jeruzalemvaart in het missaal van Jan Boelaert, roodgekleurd Jeruzalemkruis, 1546, 205 x 150 mm. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Ms 10 818 (olim 457), p. 4.

de illusie van diepte. De vorm van de insignes lag echter niet vast. In het getijdenboek G&A is het Veronica-insigne rond, in de codex te Oxford langwerpig. Ook het materiaal verschilt: het insigne dat in het ene getijdenboek van zilver is, is in het andere soms van goud en andersom. In de details van insignes wordt vrijelijk gevarieerd.

De overeenkomsten tussen deze insignemarges vragen om nadere studie; de toeschrijving van de verluchting is echter complex. Het grootste gedeelte van de codex G&A stamt uit het atelier van de Meester van het Dresden gebedenboek. Volgens de kunsthistoricus Bodo Brinkmann is het getijdenboek G&A dat rond 1485 ontstond, het resultaat van een samenwerking tussen de Dresden Meester en een andere verluchter, die hij de 'Berlijnse Medewerker van de Dresden Meester' doopte naar het onderhavige handschrift.⁵⁸¹ Echter, drie miniatures in de codex van het echtpaar G&A, waaronder de Mariaminiatuur op folium 18v met de insignemarge, zijn het product uit de omgeving van een schilder die tegenwoordig wordt aangeduid als de Meester van het Weense Getijdenboek van Maria van Bourgondië (of de Weense Meester van Maria van Bourgondië).⁵⁸² Mogelijk waren dit miniatures uit een ander handschrift die in een 'nieuw' getijdenboek werden ingeschakeld of hadden ze een tijd lang als losbladige verluchting gefunctioneerd. Mogelijk werden de miniatures pas voorzien van de huidige randverluchting, toen ze in het boek werden opgenomen. Immers, de versiering op het tegenoverliggende recto komt nauw overeen met de verluchting rond de miniatuur.⁵⁸³ Een andere optie is dat de Mariaminiatuur en het gebed als afzonderlijk katern werden ingevoegd. Het schrift, door Brinkmann gekenschetst als een "schwerfällig wirkende Bastarda"⁵⁸⁴, komt nauw overeen met de overige teksten in het boek, dus de samenwerking tussen de Weense Meester en de Dresden Meester zou in dat geval een hechte zijn geweest. Bodo Brinkmann die het getijdenboek aan een uitvoerige studie onderwierp, lijkt ervan te zijn overtuigd dat de miniatures van de Weense Meester losse bladen waren die op een later tijdstip ingeschakeld werden en in het atelier van de Dresden Meester verder werden verlucht.⁵⁸⁵ Een nader codicologisch onderzoek van het getijdenboek G&A zou meer licht kunnen werpen op de aard van de samenwerking

⁵⁸¹ Brinkmann (1997): 301-302 en 383, nr. 1: "Illuminiert vom Dresdener Gebetbuchmeister mit Ausnahme der Kalendermedaillons, der historisierten Bordüren f.170v, 278 und des Bordürenfelds f.83v, welche sein nach dieser Handschrift benannter Berliner Mitarbeiter beisteuerte..." Friedrich Winkler herkende de hand van de Dresden Meester in het Berlijnse handschrift al eerder. Winkler (1914): 240-241. Voor de verluchters van het getijdenboek G&A, zie ook As-Vijvers (2002): 544.

⁵⁸² Brinkmann (1997): 302. Friedrich Winkler koppelde de naam van de Meester van Maria van Bourgondië aan een groep handschriften uit één atelier. Winkler (1978): 103-113. Basis voor de toeschrijving van het oeuvre waren drie handschriften: het Nassau getijdenboek (Oxford, Bodleian Library, Ms Douce 219-220; cat. II 22), het getijdenboek van Maria van Bourgondië en Maximiliaan (Berlijn, Kupferstichkabinett, Ms 78 B 12) en het getijdenboek van Maria van Bourgondië (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1857). Het omvangrijke en diverse oeuvre vroeg echter om differentiatie en is tegenwoordig opgedeeld. Het Berlijnse getijdenboek van Maria van Bourgondië en Maximiliaan wordt tegenwoordig wel toegeschreven aan de 'Ghent associates', zie n. 615 alhier. Het Nassau getijdenboek en dat van Maria van Bourgondië in Wenen worden beschouwd als het werk van dezelfde meester die inmiddels wordt aangeduid als de Weense Meester van Maria van Bourgondië, zie Los Angeles en Londen (2003): 126-127, 134-141, Brinkmann, in: König et al. (1998): 143, Brinkmann (1997): 16 en 22-33, Pächt en Thoss (1990): 69-85, Von Euw en Plotzek (1982): 266l, De Winter (1981): 353 en Van Buren (1975): 286-309.

⁵⁸³ Het is ook mogelijk dat de margeverluchting op het recto werd nageschilderd, met de rand rondom de Mariaminiatuur als voorbeeld, al zijn hiervoor geen directe aanwijzingen. Zowel sommige marges van de miniatures van de Weense Meester als die van de Dresden Meester bevatten eigendomskenmerken. Dit is een aanwijzing dat de marges rond de miniatures van de Weense Meester en de Dresden Meester tijdens een opeenvolgend productieproces werden geschilderd.

⁵⁸⁴ Brinkmann (1997): 302.

⁵⁸⁵ Brinkmann (1997): 302.

tussen de Dresden Meester, de Weense Meester en de schilder van de insignerand.

Het boek van Engelbert van Nassau is een van de hoofdwerken van de Weense Meester van Maria van Bourgondië uit het midden van de jaren zeventig.⁵⁸⁶ Mogelijk al aan het begin van de jaren 1480 werden de traditionele randversieringen grotendeels overgeschilderd bij welke gelegenheid ook de insignerand werd aangebracht (f. 16v).⁵⁸⁷ Engelbert zelf lijkt hiervoor de opdracht te hebben gegeven, daar een van de nieuwe randen een veelvoud van zijn initiaal (f. 33r) bevat en een andere zijn motto 'ce sera moy' (f. 214r). Ongeschiedlijk wilde Engelbert het boek laten

moderniseren, wellicht omdat hij het idee had opgevat om de codex te schenken aan Filips de Schone.⁵⁸⁸ Het wapen van hertog is aangebracht over dat van Engelbert.

De randen van het illusionistische type met een mengeling van bloemen en acanthus tegen een monochrome achtergrond zijn vergelijkbaar met de margeschilderingen in het Berlijnse getijdenboek van Maria van Bourgondië en Maximiliaan dat tegenwoordig wel aan de 'Ghent associates' wordt toegeschreven.⁵⁸⁹ De noodnaam

Afb. 51 Insigne met de Heilige Rok, Trier, gevonden te Nieuwlande, lood-tinlegering, ca. 1515-25, 18 x 18 mm. Cothen, collectie Van Beuningen, inv. nr. 2295.

⁵⁸⁶ Los Angeles en Londen (2003): 134-137, nr. 18 en Brinkmann (1992): 26.

⁵⁸⁷ Los Angeles en Londen (2003): 134-137. Om de oude margeschildering rond het *O Excellentissima* te bedekken, werd een nieuwe rand van perkament gesneden die zorgvuldig over de oude heen werd gelijmd. Hierop werd de 'nieuwe' insignemarge geschilderd. Korteweg (1998): 21 en 47 en Liefstinck (1969): 41. G.I. Liefstinck wijst J.J.G. Alexander aan als degene die de vernieuwing van de randdecoratie als eerste opmerkte. In de facsimile van het handschrift noemt Alexander de overschildering wel, maar doet niets met deze ontdekking. Alexander (1970): 13-14.

⁵⁸⁸ Korteweg (1998): 21. Engelbert was via zijn vrouw Cimbarga van Baden aan Filips de Schone gerelateerd en werd verscheidene malen aangesteld als diens *lieutenant-général*. De moeder van Cimbarga was een zuster van Filips grootvader, de Duitse keizer Frederik III.

⁵⁸⁹ G.I. Liefstinck onderzocht de randen in het getijdenboek Van Nassau en komt tot de conclusie dat de hoofdverluchter waarschijnlijk samenwerkte met een assistent-verluchter. Liefstinck (1969): 70: "Het kan niet anders of twee decorateurs hebben elkaar afgewisseld." Een van de decorateurs identificeerde Liefstinck als de meester zelf. De "minder begaafde" decorateur decoreerde ff. 38r, 63v-64r, 74v, 45r, 160dv-160er en 79v-80r, 92r, 114v-115r, en waarschijnlijk ook ff. 40r en 84v. Dat zijn veertien randen in totaal. "De rand van f. 84v [sic: een geometrische marge met schelpen] is de minste van alle... Vergeleken met de schelpen-randen in hs. Berlijn 78B12, met dezelfde voorstelling in twee tegenoverliggende bordures [sic] merkwaardigerwijze eveneens als versiering om een passieminiatuur, is het een pover werkstukje." Anne H. van Buren wees eveneens op de overeenkomsten van de nieuwe margeschildering met de randen in het Berlijnse getijdenboek van Maria van Bourgondië (Kupferstichkabinet, Ms 78 B 12). Van Buren (1975): 288-289. Zie ook Bodo Brinkmann in: König et al. (1998): 153-154. Een insignerand komt in het Berlijnse getijdenboek overigens niet voor, wel een schelpenrand. De verluchter die de *miniaturen* van het Berlijnse getijdenboek van Maria van Bourgondië schilderde, noemde Brinkmann de Meester van het Berlijnse Getijdenboek van Maria van Bourgondië om onderscheid te maken met de Meester van het Weense Getijdenboek van Maria van Bourgondië. Brinkmann, in: König et al. (1998): 143 en n. 615 alhier. Thomas Kren nam de naam 'Meester van het Berlijnse Getijdenboek van Maria van Bourgondië' niet van Brinkmann over, maar noemt het Berlijnse Getijdenboek een product van de 'Ghent associates' naar Anne van Buren. Los Angeles en Londen (2003): 183-186, nr. 38.

omvat verschillende handen met een grote variatie in kwaliteit. De bindende factor zijn vooral de gemeenschappelijke inspiratiebronnen. De ‘Ghent associates’ maakten gretig gebruik van modellen op een schaal die ongekend was, vooral naar voorbeelden van de Weense Meester van Maria van Bourgondië en Hugo van der Goes.⁵⁹⁰ Daarnaast laten de handschriften van de ‘Ghent associates’ allemaal de typerende strooiranden zien die het kenmerk van de laat-Vlaamse marges zouden worden.

De insignemarges verbinden het getijdenboek van Engelbert van Nassau en dat van het echtpaar G&A. De verleiding om de insignemarges aan hetzelfde atelier toe te schrijven, is groot. Toch zijn er ook opvallende verschillen in motiefkeuze en weergave. De schilder van de marge in het getijdenboek G&A vulde de insignes aan met juwelen. Hij schilderde de insignes alsof ze zijn vastgenaaid op de pagina. In het getijdenboek van Engelbert van Nassau liggen de insignes los op de pagina. Bovendien is er een verschil in kwaliteit, dat meteen opvalt bij een vergelijking van de twee Adrianusinsignes (**appendix VI, nrs. 1.1 en 1.2**). De Adrianusfiguur in het getijdenboek G&A is vlak. De Adrianus in het getijdenboek van Van Nassau is weergegeven met witte hoogsels die de figuur massa geven. Het insigne lijkt vooruit te wijzen naar de Adrianusinsignes in de randen van het getijdenboek La Flora en dat van Isabella la Católica (**cat. II 10 en II 17; zie § B1**). De verschillen in de uitvoering van de insignemarges van de getijdenboeken G&A en Nassau wijzen er mogelijk op dat er wel een gemeenschappelijk model aan de decoratie ten grondslag lag, maar niet stellig een gezamenlijke verluchter of werkplaats.

Een bindende factor tussen beide boeken is de Weense Meester van Maria van Bourgondië. Hij schilderde drie miniaturen in de codex G&A en hij verluchtte de oorspronkelijke versie van het getijdenboek van Engelbert van Nassau. De precieze aard van zijn bijdrage aan het getijdenboek G&A staat echter niet vast en het is maar de vraag of hij ook maar iets bijdroeg aan de randen van het illusionistische type in het getijdenboek van Engelbert. Daarvoor schakelde deze mogelijk de ‘Ghent associates’ in die vaak op voorbeelden van anderen teruggrepen. Een extra argument om de insignemarge in de codex Van Nassau aan de ‘Ghent associates’ toe te wijzen is het verband met La Flora en het getijdenboek van Isabella la Católica. De ‘Ghent associates’ deelden modellen met de Maximiliaan Meester onder wiens leiding de beide boeken tot stand kwamen (**zie § B1. Het getijdenboek van Isabella la Católica**).⁵⁹¹

De chronologie van de codices van het echtpaar G&A en Van Nassau staat niet onomstotelijk vast. Als het getijdenboek van Engelbert inderdaad in de vroege jaren 1480 ontstond, zoals Thomas Kren voorstelt, en het getijdenboek G&A rond 1485, in navolging van Brinkmann, bevat het boek van Engelbert mogelijk de vroegst bekende insignerand. Zou de Dresden Meester een mogelijk gekopieerd model van de ‘Ghent associates’ tot zijn beschikking hebben gehad, toen hij de insignemarge in het getijdenboek G&A schilderde? De Dresden Meester en de ‘Ghent associates’ hadden eerder samengewerkt, dus een overdracht van modellen behoort zeker tot de mogelijkheden.⁵⁹² Een vergelijking van de overige randen in beide boeken, zou hier

⁵⁹⁰ Los Angeles en Londen (2003): 179 en 184.

⁵⁹¹ Los Angeles en Londen (2003): 179, 186 en 316 en Van Buren (1975). De samenwerking tussen de Maximiliaan Meester en de ‘Ghent associates’ blijkt onder andere uit het getijdenboek van Filips van Kleef, dat later nog ter sprake komt (cat. II 5).

⁵⁹² Zij werkten bijvoorbeeld samen aan een getijdenboek met de initialen I en A en *lac* in de premonstratenzerabdij van Nová Říše, Ms 10. Zie Los Angeles en Londen (2003): 180-181, nr. 36.

uitkomst kunnen bieden. Of de randverluchter inderdaad onder de 'Ghent associates' gezocht moet worden, toch eerder bij de Dresden Meester of beide, daarvoor is nader stilistisch onderzoek noodzakelijk waarbij ook de overige randversieringen in de manuscripten worden betrokken. Wie ook de schilder was van de insigneranden in het getijdenboek G&A en dat van Engelbert van Nassau, de overeenkomsten zijn betekenisvol. De introductie van de insignerand valt samen met de opkomst van het modelgebruik en de grote toename van modellen, tussen 1475 en 1480, waarvan de 'Ghent associates' de belangrijkste exponenten vormden.

B1. Het getijdenboek van Isabella la Católica

Insignemarges komen geregeld voor in de handschriften die aan de Maximiliaan Meester en zijn werkplaats worden toegeschreven. De schimmige figuur die met de noodnaam Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I wordt aangeduid, ook wel kort de Maximiliaan Meester genoemd, is een van de meest intrigerende en ongrijpbare Vlaamse verluchters uit late vijftiende en begin van de zestiende eeuw.⁵⁹³ Gezien het complexe oeuvre zal de Maximiliaan Meester lange tijd leiding hebben gegeven aan een groot atelier met veel medewerkers waar bij gelegenheid ook zelfstandige verluchters werkzaam waren. De grote hoeveelheid boeken die nu onder de naam van deze meester-verluchter worden geschaard, behoren mogelijk zelfs toe aan een netwerk van illuminatoren. Volgens Brigitte Dekeyzer heeft het atelier van de Maximiliaan Meester "een complexe structuur ... waarin talloze medewerkers al dan niet op dezelfde locatie, actief zijn."⁵⁹⁴ In producten uit de werkplaats van de Maximiliaan Meester zijn bij nadere studie vaak veel handen te onderscheiden.⁵⁹⁵ In sommige handschriften is de hand van de Maximiliaan Meester zelf moeilijk terug te vinden.

Afb. 52 Volbladminiatuur van Maria tussen engelen in het Borgia getijdenboek, Brugge, ca. 1502, 185 x 135 mm. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 480, f. 28v (cat. II 8).

⁵⁹³ Goehring (2008): 186-205, Dekeyzer (2004): 87-93, Los Angeles en Londen (2003): 190-191, Dekeyzer (2002): 139-189 en De Winter (1981) en de daar geciteerde literatuur over de Maximiliaan Meester.

⁵⁹⁴ Dekeyzer (2002): 189.

⁵⁹⁵ Ook aan de marges waren diverse verluchters werkzaam. Zie bijvoorbeeld de bevindingen van Patrick De Winter die het getijdenboek van Isabella la Católica aan een doortastend stilistisch onderzoek onderwierp. De Winter (1981): 404. De Maximiliaan Meester schilderde waarschijnlijk zelf de Nicolaasminiatur die aan het Nicolaasgebed met insignemarge vooraf gaat. De Winter (1981): 408.

Dit was aanleiding voor Thomas Kren om op te merken: “Frequently the Maximilian Master himself seems but a shadowy presence.”⁵⁹⁶

Een voorbeeld van een handschrift dat in het atelier van de Maximiliaan Meester ontstond, is het getijdenboek dat direct of vlak na de vervaardiging in handen kwam van koningin Isabella la Católica (**cat. II 10**). Het model dat werd gebruikt voor de insignemarge, lag ook ten grondslag aan de verluchting met pelgrimstekens in het getijdenboek dat La Flora genoemd wordt en dat waarschijnlijk aan koning Karel VIII toebehoorde (**cat. II 17**).⁵⁹⁷ De handschriften ontstonden ongeveer gelijktijdig.⁵⁹⁸

De insigneranden in beide codices tonen grote overeenkomsten in insignekeuze. Alle zestien insignes in La Flora verschijnen opnieuw in de marge van het Nicolaas-gebed in het getijdenboek van Isabella, daar aangevuld met veel nieuwe exemplaren. De objecten zijn nauwkeurig en relatief gedetailleerd weergegeven. Opschriften zijn soms gedeeltelijk leesbaar. Op het Maurontius-insigne uit Douai in de codex La Flora staat in gotische majuskels ‘s morant do’ (**appendix VI, nr. 31.1**). Het opschrift op hetzelfde insigne in het handschrift van Isabella la Católica dat meer ruimte tot zijn beschikking heeft en dus groter kon worden weergegeven, luidt ‘s morant de dou’. Het insigne met de Annunciatie in de benedenmarge van La Flora laat lezen ‘sande’ (**appendix V, nr. 4.1**). Waarschijnlijk stond op hetzelfde insigne in het getijdenboek van Isabella iets dergelijks te lezen, maar door oxidatie is het zilver te donker geworden.

Het meest in het oog springende object is het Veronica-plaatje in de benedenmarge waarvoor de verluchter op verschillende wijzen van het voor de Gent-Brugse stijl zo typerende illusionisme gebruik maakte (**appendix VII, nr. 1.1**). In het getijdenboek te Cleveland is het briefje met een speld op het perkament vastgezet. In La Flora liet de schilder het briefje, aan de onderzijde licht krullend, over de rand van de gekleurde marge heen vallen om nog eens extra te suggereren dat het hier om een latere toevoeging aan het handschrift zou gaan.

De wijze waarop de pelgrimstekens zijn afgebeeld, komt grotendeels overeen. Hoewel de gaatjes in het metaal voor bevestiging van de insignes zijn weergegeven, liet de verluchter in beide gevallen het draad achterwege. De pelgrimstekens liggen als het ware los op de gekleurde ondergrond. Met een smalle schaduwrand en lichte hoogsels creëerde de verluchter reliëf. Hij had een lichte voorkeur voor vergulde insignes, die ongeveer vijfachtste van de selectie uitmaken (tien van de zestien in La

⁵⁹⁶ Los Angeles en Londen (2003): 190.

⁵⁹⁷ Voor een precieze beschrijving van de totstandkoming van La Flora, zie Brinkmann (1997): 201-214. Dat de Maximiliaan Meester zowel aan La Flora als het getijdenboek van Isabella la Católica deelnam, werd al vaak opgemerkt: Dekeyser (2004): 12, Los Angeles en Londen (2003): 330-334 en 358-361, Nijs (2002): 1033, De Winter (1981): 413-417 en Kren (1983): 4.

⁵⁹⁸ Het wapen waarmee La Flora opent, is dat van Karel VIII die van 1484 tot 1498 koning van Frankrijk was. Deze miniatuur werd pas later aan het handschrift toegevoegd. Volgens Patrick De Winter was het huwelijk in 1491 met Anne van Bretagne mogelijk de aanleiding om de koning de codex te schenken. De Winter (1981): 365. Volgens Bodo Brinkmann is het wapen als dateringscriterium weinig vertrouwenwekkend. Hij dateert het handschrift – behalve de miniaturen van Simon Marmion – rond 1500, in ieder geval voor 1510. Brinkmann (1997): 202 en 391. Thomas Kren dateert het boek in ieder geval voor de dood van de koning in 1498. Los Angeles en Londen (2003): 330-333. Het getijdenboek van Isabella la Católica kan redelijk exact worden gedateerd. Het folium met het wapen is vervaardigd in het laatste decennium van de vijftiende eeuw. Het vertoont elementen die Isabella pas in 1492 aan haar persoonlijk devies toevoegde. De Winter (1981). Om stilistische redenen kan het handschrift niet veel later gedateerd worden dan het folium met het wapen. Op basis van de miniatuur van Gerard David wordt het handschrift gedateerd rond de eeuwwisseling. Het handschrift ontstond in ieder geval voor 1504, het sterfjaar van Isabella. Los Angeles en Londen (2003): 358-261.

Flora en eenentwintig van de vierendertig in het boek van Isabella). Dat de verluchters – of het er een of meer waren blijft hier onbeslist – dezelfde modellen gebruikten voor beide margeschilderingen, staat buiten kijf.

De insignes van La Flora en het getijdenboek van Isabella keren terug in een getijdenboek voor een Engelse bestemming (cat. II 31). Het boek werd in het verleden gedateerd aan het begin van de zestiende eeuw, zelfs zo laat als 1520-30, en wel aan de werkplaats van Simon Bening toegeschreven.⁵⁹⁹ De toeschrijving is echter lastig te verifiëren, daar de codex geen miniatures heeft. Het handschrift zou ook al eerder vervaardigd kunnen

zijn, rond 1500. Als het boek inderdaad rond 1500 ontstond, lijkt het atelier van de Maximiliaan Meester een waarschijnlijker optie. De grote overeenkomsten van de insigneverluchting met het getijdenboek van Isabella la Católica en La Flora ondersteunen dit vermoeden. Nadere studie van formaat, schrifttype en verluchtungsstijl, ook van de randen, zou hier uitsluitsel kunnen bieden.

Wanneer de randverluchting van het Weense getijdenboek ook ontstond, de verluchter ging terug op dezelfde voorbeelden als La Flora en het getijdenboek van Isabella la Católica. De kwaliteit van het Weense handschrift doet echter voor de genoemde getijdenboeken onder, zoals blijkt uit het insigne met de Annunciatie (appendix V, nr. 4.1). De opschriften zijn onleesbaar. De afbeeldingen worden slechts in grove lijnen geschetst. De details zijn rommelig en minder overtuigend. De objecten wekken slechts de suggestie van insignes, ze verwijzen niet langer meer naar specifieke exemplaren. Het handschrift is maar klein (131 x 90 mm), maar dit is geen afdoende verklaring voor de verschillen. Dat de verluchter die hier aan het werk is geweest, weinig inventief was, blijkt bijvoorbeeld uit de insecten in dezelfde marge. Tweemaal kopieerde hij in de rand exact dezelfde vlieg zonder enige variatie.

Ondanks de kwaliteitsverschillen zijn de overeenkomsten in motiefkeuze evident. De modelbladen die ten grondslag lagen aan het getijdenboek van Isabella la Católica en La Flora, werden hergebruikt voor het kleine getijdenboek in Wenen. Hier en daar lette de verluchter mogelijk niet goed op wat hij precies kopieerde. Enig onbegrip werd wellicht in de hand gewerkt door het model. Mogelijk schilderde de verluchter naar een 'kopie van een kopie'.

Afb. 53 Monogrammist S, prent met Hubertus, papier, ø 37 mm. Londen, British Museum, Prints & Drawings (© The Trustees of the British Museum).

⁵⁹⁹ Unterkircher (1957): 58; "Anfang d. 16. Jh." Brussel (1962): 40, nr. 69; "Ca. 1510-20." Daar wordt het boek ook aan het atelier van Bening toegeschreven. De datering van 1510-20 en de toeschrijving aan Simon Bening worden beide overgenomen door Köster (1965): 471. Thoss dateert het boek zelfs in het derde decennium van de zestiende eeuw. Thoss (1987): 127. Volgens As-Vijvers (mondelinge mededeling) is het boek op basis van formaat, schrifttype en stijl van de verluchting eerder circa 1500 te dateren.

Het getijdenboek Holford dat in de werkplaats van Simon Bening ontstond, die voor de gelegenheid samenwerkte met verluchters uit de werkplaats van de Meester van Jacobus IV van Schotland, vertoont eveneens insignes die teruggaan op de modellen van La Flora en het getijdenboek van Isabella la Católica (cat. II 13).⁶⁰⁰ Het ronde insigne in de buitenmarge van folium 55v bijvoorbeeld toont de diaken die ook al in de getijdenboeken te Cleveland, Napels en Wenen voorkwam (appendix VI, nr. 45.5). Het insigne werd voor de gelegenheid aangevuld met nieuwe exemplaren die wellicht op een gevoelighed van de verluchter voor de bestemming van het handschrift wijzen (zie § De herkomst en bestemming van de insignes).

Dat de insignes uit de werkplaats van de Maximiliaan Meester terugkeren in marge van een getijdenboek uit het atelier van Simon Bening, hoeft geen verrassing te heten. De Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I wordt om verschillende redenen ook wel voorzichtig geïdentificeerd met Simons vader Alexander Bening die in 1469 tot het Gentse verluchtersgilde toetrad.⁶⁰¹ Aanleiding voor de identificatie is de stilistische verwantschap van de Maximiliaan Meester met kunstenaars uit de omgeving van Bening, alsook de grote overlap in levensloop; hoewel het oeuvre van de Maximiliaan Meester problematisch is en waarschijnlijk meer verluchters omvat, lijken de bewaard gebleven manuscripten uit zijn atelier op diverse punten aan te sluiten bij het leven van Alexander Bening, zoals dat uit archivalische bronnen gereconstrueerd kan worden.⁶⁰² Bening bracht zijn vroegste jaren door in Gent waar ook verschillende vroege boeken uit het atelier van de Maximiliaan Meester lijken te zijn gemaakt. De stijl van de Maximiliaan Meester vertoont bovendien grote verwantschap met die van Hugo van der Goes, een schilder met wie Alexander Bening goed bekend moet zijn geweest. Hij trouwde immers met Catharina van der Goes, de zus of nicht van de Brabantse schilder. Bening stierf in 1518 of 1519, wanneer de manuscriptenproductie van de Maximiliaan Meester lijkt te stoppen. Een ander argument is de modeloverdracht. Simon lijkt talrijke modelbladen van de Maximiliaan Meester in bezit te hebben gekregen, mogelijk toen hij de werkplaats van zijn vader overnam.

Onder de modellen van de Maximiliaan Meester die in de werkplaats van Simon Bening terecht kwamen, kunnen zich ook de voorbeelden hebben bevonden die ten grondslag lagen aan de insignemarges in het getijdenboek van Isabella la Católica en La Flora. De insignes in het getijdenboek Holford en mogelijk het boek uit Wenen dat wellicht ook in het atelier van Simon Bening ontstond, lijken dit te bevestigen. De verluchter van de rand maakte gebruik van de modellen, of kopieën naar deze

⁶⁰⁰ Los Angeles en Londen (2003): 424-425, nr. 127. Hier wordt de kern van het boek toegeschreven aan de werkplaats van Simon Bening. Voor de Meester van Jacobus IV van Schotland, zie Los Angeles en Londen (2003): 366-367, Dekeyzer (2002): 202-211 en de daar genoemde literatuur. Voor de geschilderde insignes, zie Von Bredow-Klaus (2005): 403-405, nr. B 9 en Köster (1965): 474-476, nr. IX. Een getijdenboek in Parma (cat. II 26) ontstond mogelijk in de werkplaats van de Jacobus Meester volgens Von Bredow-Klaus (2005): 74 en 424. Deze rand vertoont geen overeenkomsten met de insignemarge in het getijdenboek Holford.

⁶⁰¹ In 1485 laat Alexander zich ook in het Brugse Sint-Lucasgilde inschrijven om ook in die stad zijn geld te mogen verdienen. Zie bijvoorbeeld Dekeyzer (2004): 87-92 en Dekeyzer (2002): 145. Thomas Kren noemt de identificatie van de Maximiliaan Meester als Alexander Bening waarschijnlijk. Los Angeles en Londen (2003): 190. Volgens Maurits Smeyers is de identificatie twijfelachtig. Smeyers (1998): 427. Over Alexander Bening, zie ook Los Angeles en Londen (2003): 24, 164-165 en 420-424, Von Euw en Plotzek (1982): 272-273, De Winter (1981): 356-357.

⁶⁰² Los Angeles en Londen (2003): 191.

modellen, die waarschijnlijk in Simon Benings atelier circuleerden en die afkomstig waren uit het atelier van de Maximiliaan Meester.

B2. Het breviarium van Eleonora van Portugal

Op basis van formele overeenkomsten kunnen nog enkele van de illusionistische insignemarges, traditioneel toegeschreven aan de werkplaats van de Maximiliaan Meester, met elkaar worden verbonden, namelijk de randen in drie handschriften waarvan er zich één in Brussel bevindt (cat. II 7), één in New York (cat. II 19) en een ander in een onbekende particuliere collectie, geveild in 1986 (cat. II 20).⁶⁰³

Typerend voor deze groep van insignemarges is de grote nadruk op Maria-bedevaartplaatsen. Vooral Halle en Aken komen meer dan eens voor (appendix V, nrs. 1.2 en 5.2). De *Vera Icon*

die een zodanig opvallende rol speelde in La Flora en het getijdenboek van Isabella, ontbreekt hier. Opschriften suggereren bepaalde letters, maar zijn verder onleesbaar. Eenzelfde patroon van herhaling en systematisering ligt aan de overige laat-Vlaamse miniatures en randen in de boeken van deze groep ten grondslag.

Volgens Thomas Kren was het breviarium van Eleonora van Portugal vooral het product van de leden van de werkplaats en hetzelfde geldt waarschijnlijk voor de andere twee handschriften in deze groep.⁶⁰⁴ De beschreven werkwijze komt overeen met de bestaande ideeën over het late werk van de Maximiliaan Meester die in de catalogus *Illuminating the Renaissance* als volgt zijn verwoord: "The Maximilian Master's highly systematized, pattern-based production, coupled with the hallmark

Afb. 54 Houtsneede met de Hemelvaart van Christus, papier, de Nederlanden, ca. 1480-1500, 90 x 68 mm. Amsterdam, Rijksmuseum, inv. nr. RP-P-OB-2002.

⁶⁰³ De grote overeenkomsten tussen deze drie handschriften werden al eerder opgemerkt door Isabel von Bredow-Klaus (2005): 57-59. Ook Joachim Plotzek noemde de verwantschap tussen het getijdenboek voor gebruik van Doornik in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (cat. II 7) en het Keulse handschrift in een onbekende particuliere collectie (cat. II 20). Plotzek (1987): 208.

⁶⁰⁴ Los Angeles en Londen (2003): 190, Kren (1998): 223 en Wescher (1959): 128. Margaret Goehring suggereert dat in het brevier en in enkele andere late werken die tot dan toe aan de Maximiliaan Meester worden toegeschreven, een andere verluchter aan het werk was die zij de "principal associate", oftewel de hoofdmedewerker van de Maximiliaan Meester doopt. Goehring (2000): 166. Volgens Dekeyser die het grotendeels eens is met het onderscheid tussen de twee verluchters, is de naamkeuze twijfelachtig, omdat er andere medewerkers waren wier hand vaker te zien is in de boeken uit het atelier. Dekeyser (2002): 179-181. In een later artikel, volledig gewijd aan de gehistorieerde randen, omschrijft Goehring het productieteam in algemene termen: "The Maximilian Master appears to have led the team of artists who produced this luxuriously decorated codex, including the Master of James IV of Scotland who was responsible for many of the historiated borders throughout the manuscript and the small miniatures in the Ferial Psalter, as well as the Master of the Prayerbooks of c. 1500, who painted the calendar and contributed some of the miniatures (i.e. ff. 578v, 568v, 257v)." Goehring, IN DRUK.

border style, resulted not only in lavish volumes, but also in work of growing uniformity.”⁶⁰⁵ Toch kan de verluchters geen gebrek aan inventiviteit worden verweten. Aan de hand van de voorliggende motieven maakten de verluchters steeds een andere selectie en nieuwe combinaties, zoals ook in La Flora en het getijdenboek van Isabella la Católica het geval was. Blijkbaar lag het patroon niet zo vast dat er geen variatie mogelijk was. Het model deed suggesties aan de hand, waaruit naar geloven kon worden geput.

Over de herkomst van het getijdenboek in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (cat. II 7) en van dat in de particuliere verzameling (cat. II 20) is weinig bekend. Over het handschrift in de Pierpont Morgan Library des te meer (cat. II 19). Alle volbladminiatuuren uit het handschrift ontstonden in de werkplaats van de Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I, toen deze waarschijnlijk in Gent werkzaam was. Het breviarium kwam in bezit van Eleonora die in 1471 trouwde met Johannes II, koning van Portugal.⁶⁰⁶ Hoewel de eigenaresse bekend is, levert de datering wat problemen op. Eleonora voerde het visnet, een onderdeel van het wapen dat meermaals in het handschrift is afgebeeld, pas na 1495. Haar wapen werd echter over een ouder schild heen geschilderd. Mogelijk was dit oudere wapen ook van de koningin en liet zij haar eigen wapen aanpassen aan haar nieuwe status nadat haar man was overleden. Misschien kreeg ze het boek pas later in handen. De datering is uitsluitend op stilistische gronden gebaseerd: waarschijnlijk ontstond het breviarium rond 1500-1510.⁶⁰⁷

Het Brusselse handschrift bevat een almanak voor de jaren 1489 tot 1508.⁶⁰⁸ Het handschrift dat in 1986 geveild werd, bevat berekeningen voor de jaren 1487-1520.⁶⁰⁹ De kern van het boek ontstond waarschijnlijk niet in Vlaanderen, maar in of rond Keulen. Enkele sierranden vertonen overeenkomsten met Keulse boekverluchting uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. De inhoud, ongebruikelijk voor een Vlaams handschrift, ondersteunt deze hypothese verder. De tekst is geschreven in een Keuls dialect en de kalender bevat Keulse heiligen, evenals de litanie. Het boek dat al verluchting had, werd waarschijnlijk niet lang na 1500 opgewaardeerd en op dat moment van illusionistische randen voorzien.⁶¹⁰

B3. Het getijdenboek van Louis Quarré

Dat de handschriften van de Isabella- en Eleonoragroep (B1 en B2) gerelateerd zijn, blijkt uit het vroeger te dateren getijdenboek van Louis Quarré (cat. II 23) dat eveneens aan het atelier van de Maximiliaan Meester is toegeschreven. Het boek bevat een

⁶⁰⁵ Los Angeles en Londen (2003): 314.

⁶⁰⁶ Goehring, IN DRUK en Los Angeles en Londen (2003): 321-324.

⁶⁰⁷ Goehring, IN DRUK en Los Angeles en Londen (2003): 321 en 323.

⁶⁰⁸ Volgens Isabel von Bredow-Klaus ontstond het handschrift aan het einde van de vijftiende eeuw. Von Bredow-Klaus (2005): 384. Een datering rond dezelfde tijd als het breviarium van Eleonora lijkt echter waarschijnlijker.

⁶⁰⁹ Plotzek (1987): 207 en Von Bredow-Klaus (2005): 386.

⁶¹⁰ In Vlaanderen werden wel vaker boeken verlucht die eerder bijvoorbeeld in Keulen waren geschreven. Voor een dergelijk getijdenboek in de Keulse Sammlung Ludwig, Ms I 17, zie Von Euw en Plotzek (1982): 244-255.

almanak voor de jaren 1488 tot 1508.⁶¹¹ Daarom werd het manuscript in het verleden meestal rond 1487-1488 gedateerd. Met overtuigende argumenten wist Margaret Goehring de datering echter iets op te schuiven.⁶¹² Het boek ontstond waarschijnlijk na 1488, mogelijk pas rond het midden van de jaren negentig.

In de benedenhoek van de marge van folium 21v is een Veronica-plaatje geschilderd dat sprekend lijkt op de *Vera Icon* in La Flora en dat in het getijdenboek van Isabella (**appendix VII, nr. 1.1**). Net als in het getijdenboek van Isabella is het briefje met een speld ‘vastgezet’ op de perkamenten achtergrond. Insignes uit Petite-Synthe, Geraardsbergen en ’s-Gravenzande komen in de drie boeken voor. Andere typerende insignes, die zowel in het getijdenboek La Flora als dat van Isabella voorkomen, zijn niet terug te vinden in het getijdenboek van Louis Quarré. In het getijdenboek van Quarré is bovendien de illusie van een ‘echte’ verzameling groter omdat de insignes als het ware met draad op de pagina zijn bevestigd. Bovendien zijn er enkele stijlverschillen aan te wijzen: de figuren op de insignes zijn minder zwaar en volumineus. De langwerpige insignes, bijvoorbeeld van Adrianus linksboven (**appendix VI, nr. 1.1**) zijn rank en zijn aan de bovenzijde afgesloten met een spitsboog. De insignes van Adrianus in het getijdenboek van Isabella la Católica en La Flora zijn hoekiger. Deze vormverandering is niet aan te wijzen in de overgeleverde insignes. De overgeleverde Adrianus-insignes hebben allemaal een spits toelopende of halfronde bekroning (**appendix VI, nr. 1.3**).⁶¹³ Waarschijnlijk moet de veranderde vorm in de marges van La Flora en het getijdenboek van Isabella daarom worden toegeschreven aan het model.

Een ander gedeelte van de insignes in het getijdenboek van Louis Quarré stemt eerder overeen met motieven uit de groep handschriften rond het brevier van

Afb. 55 Albrecht Altdorfer, ingekleurde houtsneede van de *Schöne Maria* van uit Regensburg, Regensburg, ca. 1519, 340 x 245 mm. Washington D.C., National Gallery of Art, Rosenwald collection.

611 Los Angeles en Londen (2003): 190. De opdrachtgever was messire Louis Quarré die vanaf 23 juli 1487 (de zesde) thesaurier was van de Orde van het Gulden Vlies. Zijn wapen is afgebeeld op folium 125v. Koller (1971): 70.

612 Goehring (2008): 206.

613 De overgeleverde Adrianusinsignes van het geslagen type zijn bijna allemaal bevestigd in een handschrift, te weten Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms Series nova 2624, f. 253v (cat. I 88) en Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 77 L 60, f. 98r (cat. I 42). Een los exemplaar ging verloren. Het bevond zich in Museum Frans Claes, daarna Museum De Gulden Spoor. Beer (1932). De collectie werd in 1933 geveld.

Eleonora van Portugal.⁶¹⁴ Het insigne uit Maastricht zit in de buitenmarge van het kleine getijdenboek dat in 1986 werd geveild (**appendix VI, nr. 42.1**) en het insigne van Dymphna uit Geel is in vereenvoudigde vorm afgebeeld in de ondermarge van het breviarium van Eleonora (**appendix VI, nr. 15**). Ook de typerende Maria-insignes uit Aken en Halle in de groep van handschriften rond het breviarium verschijnen in de marge van het getijdenboek van Louis Quarré (**appendix V, nrs. 1.2 en 5.2**). Opschriften zijn hier grotendeels echter wel leesbaar. Het insigne met Dymphna laat “saint dimi” in gotische majuskels lezen en het insigne van Halle “de hal” in minuskels.

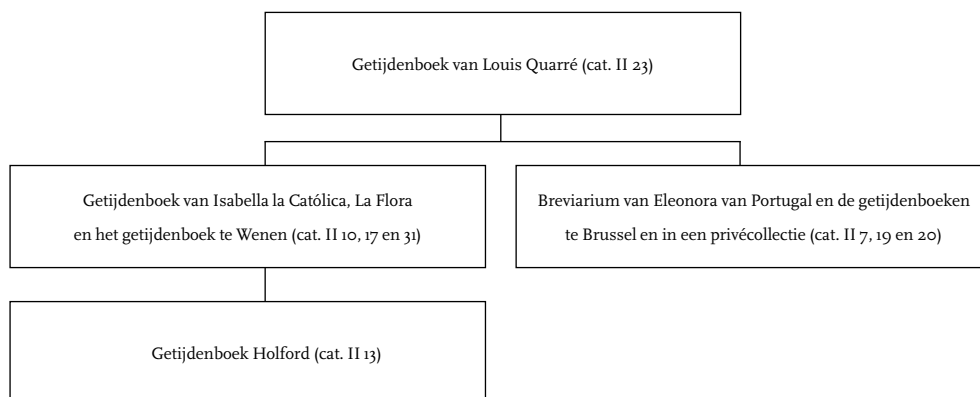
Niet alle motieven in het getijdenboek van Louis Quarré zijn echter naspeurbaar in de andere boeken. In de rand rondom de miniatuur van Pinksteren zijn insignes afgebeeld die noch overgenomen werden in het getijdenboek van Isabella noch in het brevier van Eleonora (en de daarom geclusterde schilderijen voorkomen. Voorbeelden hiervan zijn het insigne met de monstrans en het pelgrimsteken met Cornelius, beide in de benedenmarge (**appendices IV, nr. 19.1 en VI, nr. 11.1**).

De voorbeelden die ten grondslag lagen aan het getijdenboek van Louis Quarré, werden op een gegeven ogenblik gekopieerd waarbij niet alle insignes werden overgenomen. Een kopie werd gebruikt voor de handschriften van Isabella la Católica en La Flora, de andere voor het brevier van Eleonora van Portugal en twee verwante getijdenboeken. De modellen voor het getijdenboek van Louis Quarré werden niet simpelweg opgesplitst. Sommige insignes komen in alle handschriften voor, zoals die van Halle en Aken. Andere insignes verschijnen slechts in een van beide groepen. Wellicht kwamen de kopieën tegemoet aan de wensen van verluchters in een grote werkplaats waar verschillende handschriften tegelijkertijd in productie waren. Wanneer het ene model in gebruik was, kon de verluchter zich op een ander model verlaten. Hiermee is echter niet verklaard waarom maar delen van het originele model werden gekopieerd en niet het volledige voorbeeld. De verschillen hebben mogelijk te maken met de rolverdeling binnen de werkplaats. Aan de boeken die hier tot verschillende clusters gerekend worden, waren waarschijnlijk relatief onafhankelijke groepen verluchters werkzaam die met ‘eigen’ modellen werkten en die zelfstandige keuzes maakten.

614 Isabel von Bredow-Klaus wees al eerder op overeenkomsten tussen de handschriften van de groep rond het brevier van Eleonora enerzijds en het getijdenboek van Louis Quarré anderzijds. Von Bredow-Klaus (2005): 59.

Diagram 1: Mogelijke verloop van de modellen B

C. Het getijdenboek van Filips van Kleef

Een laatste handschrift met een insignemarge dat wel aan de werkplaats van de Maximiliaan Meester wordt toegeschreven, al is die toeschrijving niet onomstreden, is het getijdenboek van Filips van Kleef en La Marck, heer van Ravenstein (1456-1528).⁶¹⁵ Het kleine getijdenboek is voorzien van het helmgekroonde schild met de barensteel en met het embleem van de korenwan dat aan Filips van Kleef toebehoorde (cat. II 5).⁶¹⁶ Op folium 33r knielt de bestemming in gebed voor Maria en op folium 121v is hij opnieuw afgebeeld, hier met zijn beschermengel.

De insignemarge omlijst een halfbladminiatuur van Maria met Kind. Moeder en zoon worden aan weerszijden geflankeerd door een engel.⁶¹⁷ De een overhandigt Christus een vogel. De ander houdt een geopend boek op, zodat Maria erin kan lezen.

⁶¹⁵ Het boek is aan diverse meesters toegeschreven: de Meester van de Hortulus Animae, nu wel geïdentificeerd als Simon Bening, de Meester van Maria van Bourgondië en de Maximiliaan Meester zijn slechts de belangrijkste. Friedrich Winkler bestempelt het getijdenboek van Filips van Kleef in 1925 als een product van de Hortulusmeester aan wie hij een divers oeuvre toeschrijft. Winkler (1978): 119-132. Hulin de Loo ziet hier een andere hand aan het werk die hij omschrijft als "première manière d'Alexander Bening". Hulin de Loo (1931): 41-42 en Hulin de Loo (1939): 161-162 en pp. 170-176. Otto Pächt brengt een differentiatie aan in het complexe oeuvre door een deel toe te schrijven aan de Meester van Maria van Bourgondië. Hij schrijft het grootste deel van het getijdenboek van Filips van Kleef toe aan de Hortulusmeester, terwijl de beste miniaturen *mogelijk* van de hand van de Meester van Maria van Bourgondië zouden zijn. Pächt (1948): 71. Tegelijkertijd stelt Pächt dat het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1907) waar later het oeuvre van de Maximiliaan Meester omheen wordt gebouwd, niet van de Meester van Maria van Bourgondië kan zijn. Voor de Meester van Maria van Bourgondië, zie ook n. 582. Lieftinck schrijft het getijdenboek van Filips toe aan de meesters van de Gent-Brugse school die hij als navolgers van de Meester van Maria van Bourgondië beschouwt. Lieftinck (1969): 165-170. Anne van Buren spitst de toeschrijving van Lieftinck toe tot de zogenaamde 'Ghent associates' waar zij ook de Maximiliaan Meester toe rekent. Van Buren (1975): 307. Zie ook De Splenter (1991): 71-72. In de tentoonstellingscatalogus *Twee Duizend Jaar Gent* worden de beste miniaturen toegeschreven aan de Meester van het Oudere Getijdenboek van Maximiliaan met de kantekening dat de meester heel wat formules en elementen hernam uit de handschriften uit het atelier van de Meester van Maria van Bourgondië. Gent (1975): 384-385, nr. 624. Ook Bernard Bousmanne plaatst het handschrift in de werkplaats van de Maximiliaan Meester, "although it is extremely difficult to establish the precise division of labour". Smeyers en Van der Stock (1996): 136-137, nr. 9. Zie ook Brussel (1977): 75-76, Trenkler (1979): 81, De Winter (1981): 362 en Kren (1983): 23. Op de tentoonstelling *Illuminating the Renaissance* was het boek niet aanwezig; het wordt in de catalogus wel genoemd in verband met de Maximiliaan Meester. Los Angeles en Londen (2003): 179, n. 4 en p. 190.

⁶¹⁶ Korteweg (2007): 188. Over het wapen van Filips, zie ook Korteweg (1998): 37.

⁶¹⁷ De tekst onder het beschilderde gedeelte van de pagina is van een latere datum.

Maria en Kind zijn gepositioneerd voor een hangend tapijt van blauw brokaat met gouden motieven erin. Dit erekleed benadrukt de bijzondere status van Maria als hemelkoningin.⁶¹⁸ Langs de randen zijn met gouden draad het begin van het gebed *Salve regina* gewoven: “*Salve regina misericordi(ae) vita dul(cedo) / et spes nostra salve ad te (clamamus)*”. De miniatuur vergezelt de hymne *O Maria plasma nati* waarin het leed wordt gememoreerd dat Maria voelde, toen haar Zoon werd gekruisigd.

Over de kwaliteit van de verluchting is in de literatuur al het een en ander gezegd. De miniaturen gaan terug op beroemde voorbeelden uit het getijdenboek van Maximiliaan I van Oostenrijk en Maria van Bourgondië (Berlijn, Kupferstichkabinett, Ms 78 B 12), het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1907), het getijdenboek van Engelbert van Nassau (cat. II 22) en dat van William Hastings (Madrid, Fundación Lázaro Galdiano, Ms 15 503). De boeken stammen uit de ateliers van diverse verluchters, zoals de ‘Ghent associates’, de Weense Meester van Maria van Bourgondië en Maximiliaan Meester.⁶¹⁹ Volgens Lieftinck was het getijdenboek van Van Kleef echter “vlak en onbezielt”.⁶²⁰ Ook de insignerand die door Lieftinck als “heel wat minder precies” werd omschreven, getuigt van een mindere kwaliteit.⁶²¹ De vormen zijn ongelijkmatig. De figuren zijn slechts grof geschetst. De verhoudingen kloppen niet. De omtrek van het achthoekige insigne met de Aanbidding door de Drie Koningen is zo slordig uitgevoerd dat het insigne vormeloos lijkt (appendix VI, nr. 14.4). De insigne-verluchting vindt weinig aansluiting bij de marges uit de werkplaats van de Maximiliaan Meester die hier inmiddels zijn beschreven. Slechts hier en daar doen insignes in de verte denken aan motieven uit andere marges, zoals het Catharina-insigne dat ook in het getijdenboek La Flora voorkomt (appendix VI, nr. 8.2). Beide lijken te zijn gebaseerd op hetzelfde model, al is de uitvoering in het getijdenboek van Filips van Kleef heel wat minder fijn.

In een losse miniatuur die is opgenomen in een getijdenboek dat bekend staat als het Breviarium Brukenthal (cat. II 28) keren enkele insignemotieven uit het getijdenboek van Filips van Kleef letterlijk terug. De beide miniaturen kennen ongetwijfeld een gemeenschappelijke bron. De beide schilderijen zijn echter niet van dezelfde verluchter en stammen mogelijk niet eens uit hetzelfde atelier. De kwaliteit van de verluchting in het Breviarium Brukenthal ligt een stuk hoger. Het insigne met de Aanbidding heeft een regelmatige achthoekige vorm (appendix VI, nr. 14.4). De verluchter van de miniatuur in het Breviarium Brukenthal heeft bovendien de details van de insignes beter weergegeven. Van het Maria-insigne uit Boulogne zijn zelfs de spijkers in de flank van het houten schip te zien (appendix V, nr. 2.3).

⁶¹⁸ Met betrekking tot erekleden, vooral de weergave ervan in devotionele manuscripten, zie bijvoorbeeld Goehring (2006) en id. (2007): 134-141.

⁶¹⁹ Los Angeles en Londen (2003): 154-156 en 179. Voor het getijdenboek van Engelbert van Nassau, zie ook pp. 191-195, voor het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan en het getijdenboek van Maximiliaan I van Oostenrijk en Maria van Bourgondië, zie n. 582, 589 en n. 615.

⁶²⁰ Lieftinck (1969): 169.

⁶²¹ Lieftinck (1969): 169. Volgens Patrick De Winter echter die niet over de insignes spreekt maar over het handschrift als geheel, creëerde de verluchter “an exceptionally decorative and finished manuscript, spending a great deal of attention not only to the miniatures but on the borders as well. The Master called specific attention to them by representing well-defined isolated objects.” De Winter (1981): 362.

Naast het Driekoningen-insigne en het Maria-insigne uit Boulogne lijken ook andere insignes terug te gaan op een gezamenlijk voorbeeld, zoals het insigne met de gekruisigde figuur geflankeerd door het Christusmonogram IHM (**appendix IV, nr. 4.3**) en het ronde insigne met de drie vissen (**appendix IV, nr. 21.1**). Ten slotte vertonen de *Vera Icons* een treffende gelijkenis in de weergave van het gelaat en de nimbus (**appendix VII, nr. 4.2**). Twee concentrische cirkels geven de omtrek van de gouden kruisnimbus aan. Deze heeft een identiek kleurenschema. De velden tussen de armen van het gouden kruis zijn afwisselend rood en groen gekleurd.

De insigneminiatuur uit het Breviarium Brukenthal en de insigneland in het getijdenboek van Filips van Kleef ontstonden mogelijk niet lang na elkaar, al is het moeilijk om ze precies te dateren. Het getijdenboek van Filips werd voltooid rond

1485-90.⁶²² Het kleine boek bevat onder andere een notitie die waarschijnlijk door Filips' vrouw werd toegevoegd en waarin de motto's van de echtelieden met elkaar zijn verbonden. Zij trouwden in 1485. De miniatuur met het insignepaneel werd aan het Breviarium Brukenthal toegevoegd, toen het boek werd ingebonden; dat is rond 1490-1495.⁶²³ De miniatuur stamt uit die tijd of is mogelijk iets ouder.

De verluchter van de miniatuur in het Breviarium Brukenthal is helaas onbekend. Het grootste deel van het boek ontstond in de werkplaats van de Meester van de Davidscènes in het Breviarium Grimani (**zie verderop**).⁶²⁴ Of de verluchter van de bijzondere insigneminiatuur ook aan deze werkplaats verbonden was, is nog onduidelijk. Wellicht ontstond de verluchting elders en circuleerde hij een tijdje als losse afbeelding, mogelijk zelfs als voorbeeldblad, alvorens in het getijdenboek te worden opgenomen. Ook voltooide miniaturen konden als model functioneren.⁶²⁵ Mogelijk nam de verluchter wel deel aan de overige decoratie van het getijdenboek

Afb. 56 Insigne van de *Schöne Maria* van Regensburg, mogelijk naar een ontwerp van Albrecht Altdorfer, Regensburg, ca. 1520, 58 x 41 mm. München, Bayerisches Nationalmuseum, inv. nr. Kr.A. 1866 (voorheen Sammlung Kriss).

622 Het handschrift werd in het verleden altijd voor 1485 gedateerd, het jaar dat Filips met Françoise van Luxemburg trouwde, omdat verwijzingen naar Françoise zouden ontbreken. Zie bijvoorbeeld Delaissé (1960): 207 en Lieftinck (1969): 165. Volgens Kurt Köster dateert het handschrift zelfs voor 1483, toen Filips tot ridder werd geslagen. Köster (1965): 464-465, nr. I. Anne Korteweg wist de argumenten die altijd zijn gebruikt om het boek voor het huwelijk van Filips te dateren, echter te weerleggen. Korteweg (2007): 188.

623 As-Vijvers (2002): 506. Morrison stelde een latere datering voor "in the years approaching 1510". Los Angeles en Londen (2003): 383.

624 As-Vijvers (2002): 505.

625 As-Vijvers (2002): 51-52.

en is de insigneminiatuur gelijktijdig aan het boek.⁶²⁶ Hoe dan ook, de verluchter die verantwoordelijk was voor de bijzondere insigneminiatuur, maakte gebruik van een model dat ook aan de basis lag van het Brusselse getijdenboek van Filips van Kleef. Wie hiervoor verantwoordelijk was, een medewerker van de Maximiliaan Meester, of misschien een andere verluchter uit de gelederen van de ‘Ghent associates,’ blijft voorlopig onduidelijk.

Zoals al eerder ter sprake kwam, hadden de medewerkers van het atelier van Simon Bening de beschikking over het voorbeeldmateriaal dat eerder onderdeel had uitgemaakt van de verluchttingspraktijk in het atelier van de Maximiliaan Meester. Hij gebruikte soms modellen die teruggaan tot de jaren 1470.⁶²⁷ De insignemarges van het atelier Bening tonen dan ook, niet verwonderlijk, motieven uit het oudere getijdenboek van Filips van Kleef en de insigneminiatuur in het Breviarium Bruken-thal. Het pelgrimsteken uit Boulogne in het Breviarium Grimani (**cat. II 29**) vertoont een opvallende gelijkenis met datzelfde insigne in het getijdenboek Van Kleef en het Breviarium Bruken-thal (**appendix V, nr. 2.3**). De overige insignes in de marge kenden mogelijk een andere bron. Een andere margeschilder uit de werkplaats van Simon hergebruikte het motief in een getijdenboek, nu in Rouen (**cat. II 27**). Anne Margreet As-Vijvers identificeerde deze verluchter als een “assistent van Bening, wellicht zijn Eerste vaste medewerker”.⁶²⁸

Omdat Simon Bening een aantal modelbladen van de Maximiliaan Meester overnam, was continuïteit in motiefgebruik gewaarborgd. Het einde van de productie van het atelier onder leiding van de Maximiliaan Meester betekende niet het einde van de gebruikte patronen. Toen de Maximiliaan Meester van het verluchters-toneel verdween, ging een groot deel van de werkplaatsmodellen over in handen van Simon Bening die ze in zijn werkplaats bleef toepassen bij de totstandkoming van devotionele handschriften. De patronen die de medewerkers van de Maximiliaan Meester gebruikten voor La Flora (**cat. II 17**) en het getijdenboek van Isabella (**cat. II 10**) en mogelijk het getijdenboek te Wenen (**cat. II 31**) als dat manuscript inderdaad al rond 1500 werd vervaardigd, worden hergebruikt voor het getijdenboek Holford (**cat. II 13**). De modellen die eerder gebruikt werden voor het getijdenboek van Filips van Kleef (**cat. II 5**) en het Breviarium Bruken-thal (**cat. II 28**), worden opnieuw toegepast in het Breviarium Grimani (**cat. II 29**) en het getijdenboek te Rouen (**cat. II 27**).

Het getijdenboek in het Museum Meermannno-Westreenianum is wel toegeschreven aan een navolger van Simon Bening (**cat. II 11**).⁶²⁹ As-Vijvers doopte hem de Meester van het Musgrave getijdenboek naar een handschrift in Amerikaans privébezit.⁶³⁰

⁶²⁶ As-Vijvers (2002): 247 en 504, eerder omschreven als een “ongeïdentificeerde verluchter”. Intussen vermoedt As-Vijvers dat de miniatuur wellicht door de Meester van Vat. Lat. 10 293 werd geschilderd die ook deelnam aan de rest van de decoratie van het Breviarium Bruken-thal. Voor de Meester van Vat. Lat. 10 293, zie vooral As-Vijvers (2002): 315-317 en Brinkmann (1992): 115-135 en passim.

⁶²⁷ Los Angeles en Londen (2003): 447-448.

⁶²⁸ As-Vijvers (2002): 501

⁶²⁹ Zie bijvoorbeeld Dogaer (1987): 179 (school van Simon Bening), Boeren (1979): 133 (atelier van Simon Bening), Byvanck (1931): 55 (atelier van Simon Bening), Byvanck (1924)a: 135 (atelier van Simon Bening) en Byvanck (1924)b: 264 (werkplaats van Simon Bening). Von Euw en Plotzek schreven het boek zelfs toe aan Simon Bening zelf. Von Euw en Plotzek (1982): 293.

⁶³⁰ As-Vijvers (2002): 283, n. 3.

De verluchter werd waarschijnlijk opgeleid in het atelier van Bening of werkte lange tijd nauw met hem samen. Opvallend zijn de twee insignes van Kruiszande in de benedenmarge (**appendix IV, nr. 7.2**). Hetzelfde motief verschiint ook in het getijdenboek Holford (**appendix IV, nr. 7.1**). Ook de arrangering komt grotendeels overeen. In de ondermarge wordt een rond insigne geflankeerd door twee langwerpige exemplaren. Er zijn echter ook grote verschillen met het getijdenboek Holford; behalve Kruiszande komt het onderwerp van geen enkel insigne overeen en er is dan ook geen sprake van een uitwisseling van modellen, eerder van een verre verwantschap. In het getijdenboek in Den Haag zitten opvallend veel

insignes van Duitse herkomst, zoals Düren en Neuss (**appendix VI, nrs. 4.2, 39.1 en 39.2**) evenals een juweel in de vorm van de drie hosties van Wilsnack (zie **afb. 75** en **p. 257**).

Een apart geval vormen de handschriftfragmenten die nu te Vic bewaard worden (**cat. II 30**). De weergave van de insignes wijkt af van de andere marges uit het atelier van Bening. Bovendien voegde de verluchter enkele nieuwe motieven aan het repertoire toe, zoals een insigne met Cunera dat uniek is voor de geschilderde marges (**appendix VI, nr. 12.2**). Eveneens een nieuwe toevoeging is het schrijn op een draagbaar (**appendix V, nr. 12.3**) in de zijmarge en in vereenvoudigde vorm in de bovenmarge (**appendix V, nr. 12.2**). Mogelijk is hier een insigne uit Waver afgebeeld waar Maria door engelengezang en lichtschijnselen had aangegeven te willen worden vereerd.⁶³¹ Bij de bouw van de kapel werd een kistje aangetroffen dat als een schrijn van hemelse makelij werd beschouwd. Het schrijn werd samen met andere relieken in een kostbare houder met zilver- en goudbeslag geplaatst en tijdens processies door het land van Haspegouw rondgedragen. Het schrijn ging in 1572 verloren. Insignes uit Waver zitten ook in de margeschilderingen uit het atelier van de David Meester. Daar dragen houden engelen de reliekhouder vast.

De overige insignes in de marge van het getijdenboek te Vic doen denken aan eerdere miniaturen, al is de weergave vaak net iets anders. Het crucifix met engelen (in de ondermarge en nogmaals in vereenvoudigde vorm in de bovenmarge) is ook afgebeeld in het getijdenboek Holford uit het atelier van Bening (**appendix IV, nr. 4.7**). Overige insignes in de rand van het manuscript te Vic tonen insignes uit de boeken van de Maximiliaan Meester met afbeeldingen van Cornelius (eerder in het getijdenboek van Quarré; **appendix VI, nr. 11**), Quirinus (eerder in het brevier van Eleonora van Portugal en het getijdenboek Holford; **appendix VI, nr. 39**), Maria van Halle en mogelijk Adrianus (beide in

Afb. 57 Geheimzegel van de stad Rhenen met Cunera, 1525, afmetingen onbekend. Rhenen, Oud-Archief (afbeelding uit: Van Iterson, 1960).

diverse boeken uit het atelier van de Maximiliaan Meester; appendices V, nr. 5 en VI, nr. 1). De Meester met de Opgemaakte Gezichten, een vaste medewerker uit het atelier van Bening, verluchtte de meeste folia, wellicht in samenwerking met de Hoofdmedewerker van Simon Bening die slechts enkele losse motieven in de marges schilderde.⁶³²

D1. Het getijdenboek van Johanna van Castilië

De modellen van de Maximiliaan Meester waren niet de enige die gedurende een lange periode werden toegepast. In het atelier van de Meester van de Davidscènes in het Breviarium Grimani, een andere productieve verluchter, circuleerden eveneens langdurig diverse voorbeelden voor insignemarges.⁶³³ De meester legde zich vooral toe op kleine boeken voor privédevotie, vaak met standaardteksten en een traditionele iconografie. Een enkele keer maakte hij een uitzondering op die regel, met boeken die een hoge mate van individualisering tonen. Het beroemdste werk uit het atelier van de meester-verluchter is ongetwijfeld het getijdenboek van Johanna van Castilië dat rond 1496 werd verlucht, hoogstwaarschijnlijk ter gelegenheid van haar huwelijk met Filips de Schone (cat. II 14).⁶³⁴ Het boek bevat twee gebedsportretten van de bestemmeling. Eenmaal is zij afgebeeld met Johannes de Doper (f. 26r) en een andere keer met Johannes de Evangelist (f. 288r). De marge van het eerste gebedsportret bevat het gecombineerde wapen van Johanna en Filips en de initialen P en J (van Philips en Johanna) verbonden door de liefdesknoop.

Rond de miniatuur van Lucas op de openingspagina van diens evangelie verschijnt een vierzijdige rand met insignes en juwelen tegen een groene achtergrond. Anne Margreet As-Vijvers identificeerde de verluchter van de rand als de Hoofdmedewerker van de Meester van de Davidscènes.⁶³⁵ Op andere pagina's in het boek verschijnen gedeeltelijk overeenkomstige insignes als losse motieven op het blanco perkament van de marges. Deze werden door een andere medewerker van de David Meester geschilderd.

Rondom het getijdenboek van Johanna kunnen enkele boeken geclusterd worden die ook geschilderde insignes bevatten, zoals het Breviarium Brukenthal (cat. II 28). Het Breviarium Brukenthal kwam al eerder ter sprake vanwege de volbladminiatuur met een paneel waarop insignes te zien zijn (zie pp. 204-206 en hoofdstuk 2, p. 84). Elders in het getijdenboek verschijnen ook insignes, soms als losse motieven op het blanke perkament en éénmaal als een eenzijdige margeverluchting. Hier waren andere verluchters aan het werk dan aan de volbladminiatuur met insignes.⁶³⁶ Het Breviarium Brukenthal ontstond grotendeels in het atelier van de David Meester net als het

⁶³² Anne Margreet As-Vijvers gaf de verluchter zijn noodnaam. As-Vijvers (2002): 281-283. Het boek bevat eveneens enkele oudere miniaturen in pre-Eyckiaanse stijl. As-Vijvers (2002): 344-347 en 518 en Planas Badenas (2000-01).

⁶³³ Voor de Meester van de Davidscènes, zie Los Angeles en Londen (2003): 383-385, As-Vijvers (2002), Smeyers (1998): 428-429 en Brinkmann (1997): 179-181 en 211.

⁶³⁴ Zie bijvoorbeeld As-Vijvers (2002): 470, Smeyers en Van der Stock (1996): 31 en Kren (1983): 59-62.

⁶³⁵ As-Vijvers (2002): 470. As-Vijvers identificeerde de schilders van de losse motieven op het blanco perkament als de Hoofdmedewerker, de Meester van Vat. Lat. 10 293 en een ongeïdentificeerde meester die zij de "tweede hand" noemde. De eenzijdige rand met insignes was mogelijk het werk van de Hoofdmedewerker.

⁶³⁶ As-Vijvers identificeerde de schilders van de losse motieven in het Breviarium Brukenthal als de Hoofdmedewerker van de David Meester, Meester van Vat. Lat. 10 293 en twee ongeïdentificeerde verluchters waarvan er één mogelijk te vereenzelvigen is met de David Meester. As-Vijvers (2002): 505-506.

getijdenboek van Johanna van Castilië. Het getijdenboek in New Haven (**cat. II 18**) werd rond dezelfde tijd door hetzelfde team “zij het in een iets gewijzigde samenstelling” verlucht als het getijdenboek van Johanna en het Breviarium Brukenthal.⁶³⁷

Een verluchter uit het atelier van de David Meester haalde de oude patronen die waren gebruikt voor het getijdenboek van Johanna van Castilië en het Breviarium Brukenthal, weer tevoorschijn rond 1515 toen hij een psalter-gebedenboek (**cat. II 12**) ging verluchten.⁶³⁸ Het schildvormige insigne met de Heilige Geest lijkt een letterlijke kopie naar het insigne in de vierzijdige marge die de Lucasminiatuur in het getijdenboek van Johanna van Castilië omlijst (**appendix IV, nr. 23.3**). De verluchter voegde echter ook nieuwe insignes toe. Het psalter-gebedenboek ontstond rond 1510-15, ongeveer vijftien à twintig jaar na het getijdenboek van Johanna van Castilië. “Dit impliceert dat de kenmerkende Einzelmotive gedurende een periode van vijftien à twintig jaar in het atelier van de David Meester beschikbaar waren. De eenmaal ontwikkelde modelbladen bleven in gebruik, ook al werden ze niet allemaal voor ieder codex ingezet”, stelt Anne Margreet As-Vijvers.⁶³⁹

Andere handschriften zijn eveneens met het getijdenboek van Johanna van Castilië te verbinden, al is de onderlinge relatie moeilijk te kenschetsen. Bij het getijdenboek van Agnola Facina (**cat. II 24**) was wel zeker een medewerker van de Meester van de Davidsènes betrokken; diens Hoofdmedewerker verluchtte de kalender en waarschijnlijk ook de insignerand.⁶⁴⁰ Er zijn noemenswaardige overeenkomsten

Afb. 58 Vierzijdige marge met rozenkransen rond een gebed tot Maria in een getijdenboek voor gebruik van Salisbury, Vlaanderen (Gent of Brugge), ca. 1500, 131 x 90 mm. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1979, f. 88r (**cat. II 31**).

⁶³⁷ As-Vijvers (2002): 327. Als de verluchters van de margedecoratie (die verder ongespecificeerd blijft) noemde zij de Beinecke-meester, Meester van Vat. Lat. 10 293 plus één of twee andere handen.

⁶³⁸ As-Vijvers (2002): 97-98, 398 en 464. Anne Margreet As-Vijvers herkende twee verschillende handen in de margemotieven. Een nam een deel van de strooiranden voor zijn rekening, de andere de overige strooiranden, de retabelranden en de losse motieven waaronder de insignes.

⁶³⁹ As-Vijvers (2002): 398.

⁶⁴⁰ As-Vijvers (2002): 265-268 en 306 en Brinkmann (1997): 322. Volgens Brinkmann en As-Vijvers was aan het getijdenboek van Agnola Facina hetzelfde team aan het werk als aan het getijdenboek van Johanna van Castilië. Zie ook Leroquais (1927-43) II: 12-15, nr. 175 en Koldewey (1993)a: 40.

met de insignerand in het getijdenboek van Johanna van Castilië: de voorkeur voor insignes van algemene devotie, zoals IHS- en Mariamonogrammen, Maria op de maansikkel en Barbara van Nicomedië, en de opbouw van de rand. Niet alle motieven komen echter overeen.

Voor de insignerand in het getijdenboek van Andriana Facina dat tussen 1510 en 1530 ontstond (**cat. II 16**), werden dezelfde modellen gebruikt als voor het getijdenboek van haar zuster Agnola. De verluchter beeldde identieke insignes van Quintinus en Adrianus af (**appendix VI, nrs. 1.2 en 38.1**). Adrianus verschijnt op exact dezelfde plaats in de marge. Zelfs de plaats van de naaistekjes komt overeen. De rangschikking van de insignes is identiek: grote insignes werden in het midden van de brede marges en op de hoeken geplaatst en daartussen kleinere, veelal ronde insignes. Ook de arrangering van goud en zilver is vergelijkbaar. In beide boeken verschijnen insignes met Christus- en Mariamonogrammen (**appendices IV, nr. 20.1 en V, nr. 16.1**) bekend uit het getijdenboek van Johanna van Castilië. De schilder van het getijdenboek van Andriana Facina liet echter de parels en juwelen achterwege. Het schildvormige insigne met de Heilige Geest, niet in het boek van Agnola, is eveneens bekend uit het getijdenboek van Johanna (**appendix IV, nr. 23.3**). Mogelijk is de schilder ook hier te identificeren als de Hoofdmedewerker van de Meester van de Davidscènes. Hoewel de onderlinge relatie van de getijdenboeken van de zusters Facina, Johanna van Castilië en het Breviarium Brukenthal niet helemaal uitgesponnen is, lijkt er een nauwe onderlinge verwantschap te bestaan.

Een klein getijdenboek te Baltimore (**cat. II 1**) is met de werkplaats van de Meester van de Davidscènes in verband gebracht op basis van formaat, schrifttype en decoratie.⁶⁴¹ Anne Margreet As-Vijvers die de meester aan een grondig onderzoek onderwierp, herkende in de margedecoratie vier of vijf verschillende handen en concludeerde dat de verluchting “wellicht [werd] uitbesteed aan [een] ander atelier”.⁶⁴² De insignes staan op zich en vertonen geen overeenkomsten met andere insigneranden. Het gaat dan ook maar om enkele exemplaren en de insigne-motieven zijn daarom moeilijk te vergelijken met die uit andere boeken.

In de werkplaats van de Meester van de Gebedenboeken rond 1500 ontstond een getijdenboek dat zich nu in Brussel bevindt (**cat. II 6**).⁶⁴³ Het handschrift werd waarschijnlijk verlucht rond 1510.⁶⁴⁴ Het boek waaraan een team van assistenten meewerkte, werd wel als conventioneel maar “high-quality” bestempeld.⁶⁴⁵ De weergave van de insignes vertoont opvallende verschillen met die in de getijdenboeken uit het atelier van de Meester van de Davidscènes. Opschriften zijn duidelijk leesbaar. Zo is rond Catharina te lezen ‘SANCTA KA(tari)NA ORA P(ro nobis)’ oftewel ‘Heilige Catharina Bid (voor ons)’. Rondom het Lam Gods staat ‘AGNVS DEI QVI TOLLIS’ of ‘Lam Gods dat wegneemt [de zonden der wereld]’ (**appendices IV, nr. 18.1 en VI, nr. 8.1**). De afbeeldingen zijn zeer gedetailleerd.

⁶⁴¹ Cahn en Marrow (1978): 261.

⁶⁴² As-Vijvers (2002): 453.

⁶⁴³ Los Angeles en Londen (2003): 394, As-Vijvers (2002): 73 en 287-288 en Brinkmann (1997): 323. Voor de meester die vaak samenwerkte met de Maximiliaan Meester, zie ook De Winter (1981): 420.

⁶⁴⁴ Köster (1984)a: 497-498, nr. b. Het boek bevond zich in 1523 al in Portugal. Brinkmann (1997): 323.

⁶⁴⁵ Los Angeles en Londen (2003): 394.

De insignemarge in het getijdenboek vertoont ook enkele overeenkomsten met de marges die in het atelier van de Meester van Davidscènes ontstonden. De marge is gevuld met insignes van algemeen religieuze strekking. De meest opvallende zijn het Lam Gods, de *Vera Icon* en Catharina. Deze zijn aangevuld met insignes waarop attributen van heiligen en geometrische motieven zijn weergegeven. De toren en het rad in de bovenmarge verwijzen naar de heiligen Barbara en Catharina, terwijl de nagel in de buitenmarge een lijdenswerktuig is dat wellicht op de passie van Christus duidt. Ook het pelgrimsstafje met de schelp lijkt uit de marges van het getijdenboek van Johanna van Castilië of het Breviarium Brukenenthal te zijn gekopieerd. De insignes met de monogrammen, zoals IHS en M, doen eveneens sterk denken aan motieven in het getijdenboek van Johanna van Castilië (**appendices IV, nr. 20.1 en V, nr. 16.2**).⁶⁴⁶ Ook hier schilderde de verluchter het rode draad waarmee de insignes op het perkament bevestigd zouden zijn. De Meester van de Gebedenboeken rond 1500 werkte wel vaker samen met de David Meester.⁶⁴⁷ Hij kopieerde mogelijk bij een dergelijke gelegenheid enkele modelbladen. Alleen een uitwisseling van modellen tussen verschillende meesters of werkplaatsen kan de verwantschap verklaren.

Enkele handschriften met insignemarges zijn in het verleden wel aan de Meester van de Davidscènes toegeschreven. Volgens Bodo Brinkmann ontstond bijvoorbeeld het getijdenboek uit Sir John Soane's Museum in de werkplaats van de Meester van de Davidscènes (**cat. II 15**).⁶⁴⁸ Thomas Kren stemde niet in met de toeschrijving. "The majority of these miniatures are by an artist heavily influenced by the Master of James IV of Scotland", die door Kren de Meester van het Soane Getijdenboek werd gedoopt.⁶⁴⁹ De insignes lijken de toeschrijving van Kren – of in ieder geval een toeschrijving die *niet* het atelier van de Meester van de Davidscènes is – te bevestigen. Ze komen niet overeen met de modellen die circuleerden in het atelier van de David Meester. De verluchter van het getijdenboek uit Soane's Museum voegde grotendeels nieuwe insignes aan het repertoire toe, zoals die van Rumoldus uit Mechelen en de Maria van Liesse met het opschrift 'lis' (**appendices V, nr. 7 en VI, nr. 40**). Bovendien is er een wereld van verschil in de manier waarop de insignes en de schaduwpartijen zijn weergegeven. De schelpenmarge in het getijdenboek Soane, waarin de schelpen met touwtjes aan een houten raamwerk zijn gehangen, lijkt gerelateerd aan de codex Rothschild in The British Library die

⁶⁴⁶ Er zijn meer motieven in het getijdenboek van de Meester van de Gebedenboeken rond 1500 die overeenkomen met de manuscripten met losse motieven die in de nabije omgeving van de Meester van de Davidscènes ontstonden, zo deelt Anne Margreet As-Vijvers mondeling mee.

⁶⁴⁷ Voor de samenwerking tussen de beide meesters, zie bijvoorbeeld As-Vijvers (2002): 253-255 en Brinkmann (1997): 296-299, 305-307 en 313-315. Inmiddels schrijft Anne Margreet As-Vijvers het Breviarium Brukenenthal niet meer aan de Gebedenboekmeester toe. Wel werkten de beide meesters samen in het getijdenboek te Poitiers (Bibliothèque municipale, Ms 57/269). Dit handschrift vormde oorspronkelijk één boek met Ms 1887 in de Österreichische Nationalbibliothek Wenen. Los Angeles en Londen (2003): 384, n. 9 en 443. De samenwerking van de Gebedenboekmeester en David Meester wordt in de Getty-catalogus niet genoemd. Voor het getijdenboek te Poitiers, zie ook Brinkmann (1997): 399.

⁶⁴⁸ Brinkmann (1997): 179-181 en Brinkmann (1992): 139-142. Isabel von Bredow-Klaus lijkt daarmee in te stemmen. Von Bredow-Klaus (2005): 435-426 en 472.

⁶⁴⁹ Los Angeles en Londen (2003): 444, n. 1 en 446, n. 1. Inmiddels stemt As-Vijvers, die in haar proefschrift nog Brinkmann volgde – zie As-Vijvers (2002): 253 – met Thomas Kren in dat het boek verlucht werd door een andere meester dan die van de Davidscènes. Vriendelijke mededeling van Anne Margreet As-Vijvers.

wel aan de Meester van Jacobus IV van Schotland en werkplaats is toegeschreven (zie ook *Excurs: Jakobsschelpen*, pp. 233-237).⁶⁵⁰

Sommige van de insignes in de marge van het Sebastiaangebed kunnen in verband worden gebracht met het getijdenboek in een antiquariaat in Ramsen (*cat. II 21*): Maria van Aken, Cornelius uit Kornelimünster, de gekruisigde figuur met de letters SC en de Heilige Rok uit Trier. Andere insignes wijken volledig af. De getekende contouren van de voorstellingen in het getijdenboek Soane staan lijnrecht tegenover de schetsmatiger afgebeelde insignes in het getijdenboek in het Zwitserse antiquariaat. De parelrand die veel van de insignes in het getijdenboek Soane omgeeft, ontbreekt volledig in de andere codex. Veel meer dan het model hebben de getijdenboeken niet gemeen.

Het handschrift uit het bezit van Sir John Soane ontstond op zijn vroegst in 1498, waarschijnlijk na 1500.⁶⁵¹ Volgens Kurt Köster moet het boek zelfs na 1512 zijn vervaardigd, daar twee insignes met de Heilige Rok uit Trier in de insigne-marge zijn opgenomen (*appendix IV, nr. 11*).⁶⁵² Het getijdenboek in Ramsen waarin het insigne van de Heilige Rok wordt herhaald, wordt eveneens omstreeks 1510 gedateerd.⁶⁵³ De Heilige Rok van Christus die door Helena naar Trier zou zijn gebracht, werd in 1512 teruggevonden en vanaf dat moment aan de pelgrims getoond.⁶⁵⁴ Sindsdien werden insignes met de Heilige Rok vervaardigd (*afb. 51*). Ook pelgrimstekens uit Aken tonen een tunica, namelijk het kraamkleed van Maria. Die insignes combineren echter stevast het kleed met een beeltenis van Maria en Kind. In het getijdenboek Soane lijkt het dus om insignes uit Trier te gaan en niet uit Aken. Een datering van het getijdenboek Soane rond 1510 (maar eerder erna dan ervoor), zoals het getijdenboek in Ramsen lijkt daarom passend.

D2. Het getijdenboek Borgia

Een onderling verwante groep van insignemarges ontstond in het atelier van de Meester van de Davidscènes, net als het getijdenboek van Johanna van Castilië en de daaraan verbonden manuscripten. De hier bedoelde insignemarges verschijnen in het getijdenboek van de familie Borgia in Brussel (*cat. II 8*) en een getijdenboek in Chantilly (*cat. II 9*).⁶⁵⁵ De boeken zijn ongeveer gelijktijdig te dateren, omstreeks 1500.⁶⁵⁶ Het getijdenboek Borgia kan rond 1502 gedateerd worden, omdat de Wederopstanding in de kalender is opgenomen. De insignekeuze in beide boeken

⁶⁵⁰ Londen, The British Library, Add. Ms 35 313. Los Angeles en Londen (2003): 369-371, nr. 109. Von Bredow-Klaus schrijft het handschrift Rothschild "aus demselben Umkreis wie das Stundenbuch Soane" toe aan de Meester van Jacobus IV van Schotland. Von Bredow-Klaus (2005): 470.

⁶⁵¹ Brinkmann (1997): 178. As-Vijvers volgt Brinkmann in zijn redenering. As-Vijvers (2002): 327. De Winter dateert het boek rond 1507. De Winter (1981): 417.

⁶⁵² Köster (1965): 472-473.

⁶⁵³ Een vergelijkbaar origineel bevindt zich in de collectie Van Beuningen, Cothen, inv. nr. 2295. Zie Van Beuningen en Koldewey (1993): 212, nr. 425 (daar nog abusievelijk toegeschreven aan Aken), Van Beuningen, Koldewey en Kicken (2001): 365, nr. 1532 (met gecorrigeerde toeschrijving aan Trier) en Koldewey (2006): 230-231. Vergelijkbare insignes werden gebruikt als decoratie op klokken. De klokken waarop het insigne met de Heilige Rok voorkomt, zijn alle gegoten na 1512. Zie bijvoorbeeld Van Loon-van de Moosdijk (2004): 105 en 107, nrs. 22 en 24.

⁶⁵⁴ Hagen (1973): 195-196

⁶⁵⁵ Bodo Brinkmann schrijft het Borgia getijdenboek toe aan de Meester van de Davidscènes. Brinkmann (1997): 322-323 en Brinkmann (1992): 36 en 50-51.

⁶⁵⁶ Köster (1984)a: 503 en 507 en Brussel (1969): 132.

stemt grotendeels overeen. De marges tonen verrassende overeenkomsten die hen onderscheiden van andere randen met insignes uit het atelier van de David Meester. De objecten zijn steeds tegen een groene achtergrond weergegeven. Verschillende hebben een hangoogje in plaats van bevestigingsgaatjes en ze zijn niet op de pagina 'genaaid'. Door de brede slagschaduw die de illusie van diepte creëren, lijkt het alsof de insignes voor de pagina zweven en niet erop liggen. De verluchter laat dezelfde insignes in de zij-, boven- en benedenmarge terugkeren, ook al wisselt hij soms goud en zilver. Hierdoor ontstaat een rustig, bijna symmetrisch geheel. De parels waarmee de insignes om en om changeren, versterken het evenwichtige effect. Grote en kleine insignes wisselen elkaar gelijkmatig af. Bovendien is steeds precies de helft van de insignes van zilver en de andere helft van goud. De verluchter lijkt geen geslagen insignes af te beelden, maar gegoten medailles die in de zestiende eeuw rap aan populariteit toenemen en uiteindelijk de geslagen insignes volledig vervangen. Het insignemotief is hier toegepast zoals de sieraden en kostbare stenen.

De twee boeken vertonen een grote verwantschap wat stijl en vorm betreft. De verluchters gebruikten niet alleen dezelfde modellen voor de margeschilderingen, maar ook voor de volbladminiaturen. De Mariaminiatuur in het getijdenboek van Chantilly bijvoorbeeld verschijnt nagenoeg identiek in het Brusselse getijdenboek (afb. 52).⁶⁵⁷ De figuur van Sebastiaan in de gehistorieerde initiaal in het Brusselse boek (omringd door de insignes) is ook te zien in het getijdenboek van Chantilly (f. 148r). Beide boeken waren het product van één en hetzelfde atelier, mogelijk van hetzelfde team van verluchters.

Een getijdenboek dat in Parma wordt bewaard (cat. II 25) bevat een vergelijkbare rand.⁶⁵⁸ De bekende insignes uit Brussel en Chantilly zijn hier aangevuld met enkele nieuwe exemplaren, bijvoorbeeld met Aegidius en de Man van Smarten (appendices IV, nr. 14 en VI, nr. 2). Ook voegde de verluchter ringen aan de keur van insignes toe. Ondanks de verschillen zal de verluchter wel degelijk hetzelfde model gebruikt hebben met insignes met Thomas Becket, Judocus, Maria van Boulogne en Halle (appendices V, nrs. 2.4 en 5.1, en VI, nrs. 25.2 en 44.5). De vorm van de tekens is identiek. Ook hier worden de insignes afgewisseld met parels. De verluchting is echter van een mindere kwaliteit. De afbeelding van de Annunciatie vertoont grote verschillen met de miniaturen met hetzelfde onderwerp in de getijdenboeken van Brussel en Chantilly. De vraag of de verluchter ook werkzaam was in het atelier van de David Meester of elders, moet in het kader van dit onderzoek onbeantwoord blijven. De overeenkomsten tussen de insignemarges duiden er wel op dat er contacten tussen de verluchters bestonden en dat ze dezelfde, of in ieder geval identieke, modellen gebruikten.

⁶⁵⁷ Brussel (1969): 130.

⁶⁵⁸ Von Bredow-Klaus (2005): 416-417 en Farinelli (2001): 157-160. Isabel von Bredow-Klaus schrijft het getijdenboek te Parma om onbekende redenen toe aan de Meester van het Dresden Gebedenboek. Von Bredow-Klaus (2005): 416.

De ateliers en de ontwikkeling van de insignemarge

De insigneranden die in de verschillende werkplaatsen verlieten, kenden een grote diversiteit. Binnen de insignemarges uit een en hetzelfde atelier is echter een grote mate van eenheid vast te stellen. De verklaring hiervoor ligt in het modelgebruik; de verluchters uit een en dezelfde werkplaats hadden vaste patronen tot hun beschikking die hen hielpen bij de totstandkoming van de verschillende randen. De modellen circuleerden en werden gekopieerd door verluchters van andere werkplaatsen. Randen waarbij de motiefkeuze overeenkomt, kunnen dus niet alleen op basis van een overeenkomstig model aan dezelfde werkplaats worden toegeschreven. Voorzichtigheid is daarom geboden.

De insignes verschijnen vooral in handschriften van verluchters die zich specialiseerden in boeken met een religieuze inhoud, vooral de Maximiliaan Meester en later de Meester van de Davids scènes. Zij pakten het insignemotief herhaaldelijk op. In hun ateliers circuleerden dan ook meer modellen met insignes die door diverse verluchters bij uiteenlopende gelegenheden werden toegepast. De verluchters van de randen in de handschriften uit de groep rond het getijdenboek van Isabella (§B1) gebruikten andere modellen dan de schilders van de groep handschriften rond het breviarium van Eleonora (§B2), hoewel de handschriften uit beide groepen grotendeels in het atelier van de Maximiliaan Meester ontstonden. De margeverluchting toont een variëteit aan stijlen en motieven die overeenstemt met het complexe oeuvre van de Maximiliaan Meester. Hetzelfde geldt voor de producten uit de werkplaats van de David Meester.

Ook al lagen er diverse modellen aan de boeken ten grondslag, toch zijn er overeenkomsten in de handschriften uit het atelier van de Maximiliaan Meester. De marges bevatten uitsluitend insignes, niet aangevuld met andere motieven, zoals edelstenen, parels of juwelen. Goud overheerst zilver. De marges uit de werkplaats van de Meester van de Davids scènes hebben een evenwichtig uiterlijk, omdat dezelfde insignes meermaals worden herhaald. De insignes worden afgewisseld met parels. De verhouding goud en zilver is gelijk.

De vroegst bekende insigne-verluchting verschijnt in het getijdenboek Van Alphen (**cat. II 2, zie p. 128**). De vroegst bekende insigne-verluchting van laat-Vlaamse makelij is te zien in het getijdenboek van Engelbert van Nassau (**cat. II 22**), als de datering in de vroege jaren 1480 wordt aangehouden. Het getijdenboek van Engelbert van Nassau werd op dat moment van nieuwe margeschilderingen voorzien, waarschijnlijk in opdracht van Engelbert zelf. Mogelijk waren de 'Ghent associates' verantwoordelijk voor de illusionistische randen, waaronder de insignemarge. De insignerand in het getijdenboek van Engelbert vertoont parallellen met de insignerand in het getijdenboek G&A dat in het atelier van de Dresden Meester ontstond (**cat. II 3**), al speelde ook de Weense Meester van Maria van Bourgondië een rol bij de totstandkoming. De overeenkomsten zijn alleen te verklaren door een overdracht van modellen tussen de ateliers. Ook de voorbeelden van de Maximiliaan Meester die het gebruik van patronen tot het kenmerk van de boeken uit zijn werkplaats wist te maken, gaan mogelijk gedeeltelijk terug op de modellen van de 'Ghent associates'.

De piek in insignemarges na de eeuwwisseling toont aan dat de illusionistische marge, ook de insignemarge, vooral na 1500 navolging vond. De activiteiten van de

Dresden Meester stoppen rond de eeuwwisseling, maar de Maximiliaan Meester blijft actief tot omstreeks 1519. Gedurende die hele tijd blijft zijn atelier insignemarges produceren. Het getijdenboek van Isabella la Católica en La Flora (**cat. II 10 en II 17**) ontstonden rond 1500, de handschriften die geclusterd werden rond het brevier van Eleonora (**cat. II 7, II 19 en II 20**) tussen 1500 en 1510. Andere verluchters nemen het idee van de insignering over. Vooral het atelier van de Meester van de Davids scènes lijkt zich op het insignemotief te hebben toegelegd. Deze verluchter was verantwoordelijk voor maar liefst acht boeken met insignemarges. Ook Simon Bening pakte, mogelijk geïnspireerd door de patronen die hij van de Maximiliaan Meester had overgenomen, het insignemotief een aantal keer op.

Sommige meesters wijdden zich schijnbaar maar een enkele keer aan het insignemotief, zoals de Meester van het Soane Getijdenboek (**cat. II 15**), De Meester van het Musgrave Getijdenboek (**cat. II 11**), de Meester met de Opgemaakte Gezichten (**cat. II 30**) en de Meester van de Gebedenboeken rond 1500 (**cat. II 6**). Mogelijk beeldden zij vaker insignes af, maar gingen de handschriften met vergelijkbare insignedecoratie simpelweg verloren of zijn nog niet ontdekt. Deze meesters voegden vaak nieuwe insignes toe in plaats van klakkeloos de bekende exemplaren te gebruiken. De Meester van het Musgrave Getijdenboek schilderde relatief veel insignes met vrouwelijke heiligen, zoals Gertrudis, Margareta en Godelieve (**appendix VI, nrs. 17.2, 19.2 en 27**). Het Godelieve-insigne lijkt in niets op de insignes uit Gistel in het getijdenboek van Engelbert van Nassau. Insignes met een abdis komen wel voor in andere geschilderde verzamelingen, maar de Meester van het Musgrave Getijdenboek voegde de letters S G toe, zodat de abdis als Gertrudis geïdentificeerd kan worden. Margareta is nieuw. De Meester met de Opgemaakte Gezichten koos voor Cunera (**appendix VI, nr. 12.2**), eveneens een unicum. De Meester van de Gebedenboeken rond 1500 beeldde uitsluitend insignes voor algemene devotie af die niet aan een bedevaartplaats te verbinden zijn. Opschriften zijn goed leesbaar.

Afb. 59 Vierzijdige marge met rozenkransen in een getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Vlaanderen (mogelijk Brugge), ca. 1500-25, 149 x 100 mm. Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Ms 10 E 3, f. 95v (**cat. II 11**).

Getijden- en gebedenboek, begin van het gebed Salve Sancta Facies met een vierzijdige rand van insignes en het pauselijk wapen. Olim Ramsen, Heribert Tenschert, Antiquariat Bibermühle, f. 13r (cat. II 21).

Meester van het Soane Getijdenboek, getijden- en gebedenboek, begin van een gebed tot Sebastiaan met een vierzijdige rand van insignes en een briefje van de Vera Icon. Londen, Sir John Soane's Museum, Ms Millar 4, f. 112v (cat. II 15).

Werkplaats van de Meester van de Davidscènes, getijden- en gebedenboek, volbladminiatur van Maria met Kind en musicerende engelen met daaromheen een vierzijdige rand van insignes en parels. Chantilly, Musée Condé, Ms 77 (olim 1595), f. 29v (**cat. II 9**).

et sicut onus graue grauate
sunt super me:

Detruxerunt et corrupte sunt
oculares mee: a facie insipi
entiae mee:

Dulce: factus sum et curuat
sum usque in finem: tota die co
mestatus ingrediebar:

Quoniam lumbi mei im
pleti sunt illusionibus: et non e
st sanitas in carne mea:

Afflictus sum et humiliat
us sum nimis. rugiebam a genu
tu cordis mei:

Domine ante te omne desi
derium meum: et gemitus meus
ante non est absconditus:

Voorbeeldbladen of voorbeeldinsignes?

Hoewel modellen voor miniaturen tot op heden al geregeld de aandacht kregen in het onderzoek naar de laat-Vlaamse schilders, bleef de margeverluchting onderbelicht. Alleen Margaret Goehring en Anne Margreet As-Vijvers wijden studies aan het gebruik van modellen voor verschillende soorten van margeverluchting.⁶⁵⁹ Dat er modelbladen in, en tussen, werkplaatsen circuleerden, is bekend.⁶⁶⁰ Weinig patronen zijn echter overgeleverd, alleen enkele bladen met figuurstudies, ledematen of min of meer uitgewerkte composities.⁶⁶¹ De inkttekening van Maria en Jozef voor de herberg in The British Museum is een prachtig, maar uniek voorbeeld van een modelblad voor een gehistorieerde rand.⁶⁶² De meeste aanwijzingen voor het uiterlijk van marge-modellen stammen uit de afgeronde producten die de werkplaats verlieten: de handschriften zelf.

Een verluchter kon een beperkte selectie van originele insignes gebruiken als voorbeeld, of een modelblad waarop insignes waren afgebeeld. Kurt Köster suggereert dat de verluchters originele exemplaren naschilderden.⁶⁶³ “Wanneer steeds dezelfde insignes worden afgebeeld, lijkt het waarschijnlijker dat men naar model werkte,” stelt Anne Margreet As-Vijvers daar tegenover.⁶⁶⁴ Inderdaad keren in de producten van een atelier vaak dezelfde insignes terug, zoals uit het voorgaande meermaals is gebleken. De margeverluchter van het getijdenboek van Johanna van Castilië (*cat. II 14*) bijvoorbeeld koos voor pelgrimstekens van Douai en Asse (*appendices IV, nr. 3.1 en VI, nr. 31.1*) die met opvallende rode steekjes zijn vastgezet, en combineerde deze met juwelen. De voorwerpen van de volledige rand, maar ook de losse motieven, elders in het handschrift, gaan gedeeltelijk terug op de modellen die weer gebruikt werden voor de marges van het Breviarium Brukenthal. Zelfs de opschriften komen overeen.

Er zijn meer aanwijzingen dat modelbladen werden gebruikt in plaats van originelen: in een getijdenboek te New Haven bracht een margeverluchter een verguld insigne aan met de Heilige Geest (*appendix IV, nr. 23.3*). De draadjes waarmee het object op de pagina is vastgezet, hebben dezelfde gouden kleur als het insigne gekregen. Mogelijk lette de verluchter niet goed op en interpreteerde hij de draadjes op zijn (waarschijnlijk dus getekende) model als onderdeel van het insigne. Ook de getijdenboeken van Agnola en Andriana Facina wekken de stellige indruk dat de verluchter werkte met modelbladen waarop insignes met draad waren afgebeeld in plaats van originelen. De steekjes waarmee de insignes zijn vastgezet, zitten in een aantal gevallen op exact dezelfde plaats (*cat. II 16 en II 24*).

Hoe zagen de modelbladen er precies uit? Over het Breviarium Brukenthal en het getijdenboek van Johanna van Castilië zegt As-Vijvers: “Verscheidene motieven in

⁶⁵⁹ Goehring (2007): 144-152, Goehring (2006), As-Vijvers (2003) en As-Vijvers (2002).

⁶⁶⁰ Goehring (2007): 60-64, Kren (2005): 357-377, Los Angeles en Londen (2003): 35-57, vooral p. 47, As-Vijvers (2002): 49-53, Wilson (1990): 523-527, Brinkmann (1988): 90-106, Goddard (1985): 401-417 en Hindman en Farquhar (1977): 78-80 en 112-113. Voor het modelgebruik van Simon Bening, zie Testa (2000), vooral p. 121, n. 1 en de daar genoemde literatuur.

⁶⁶¹ Zie bijvoorbeeld Los Angeles en Londen (2003): 39-40, fig. 11, 163-165, nr. 30 en 178, nr. 35, 205-206, nr. 47, 362-363, nr. 106, en 365, fig. 69 en Kren (2005): 360.

⁶⁶² Londen, The British Museum, inv. nr. 1883.7.14.78. Zie Los Angeles en Londen (2003): 246-247, nr. 21.

⁶⁶³ Köster (1984)a: 522. De originelen hoefden niet van zilver of goud te zijn, daar de goedkope koperen exemplaren dezelfde afbeeldingen droegen.

⁶⁶⁴ As-Vijvers (2002): 95.

beide handschriften komen *exact* overeen. De vaststelling dat ze bovendien op dezelfde of opeenvolgende bladzijden worden toegepast, lijkt te wijzen op de beschikbaarheid van een modelblad waarop ze bij elkaar waren geplaatst.”⁶⁶⁵ Soms komt de locatie van de insignes in verschillende randen globaal overeen. In het getijdenboek van Isabella la Católica, dat van Louis Quarré en La Flora bijvoorbeeld verschijnt de *Vera Icon* steeds in een hoek van de ondermarge (cat. II 10, II 17 en II 23). Adrianus van Geraardsbergen, Maria van 's-Gravenzande en de diaken van een onbekende herkomst zitten zowel in het getijdenboek van Isabella als La Flora halverwege de buitenmarge.

De beschikbare modelbladen stelden echter geen kant-en-klare randen ter beschikking. Daarvoor wisselt de plaats van de insignes te vaak: Adrianus zit in het getijdenboek van Isabella tegen de binnenzijde van de zijmarge en in La Flora buiten. Maurontius in de ondermarge en in La Flora in de bovenmarge. De tekens met het Cruys Bellaert (het bellenkruis van Petite-Synthe) zit in het ene geval boven en in het ander onder. Hoewel de insignes in de getijdenboeken van Agnola en Andriana Facina welzeker gebaseerd zijn op een identiek model, wisselt de locatie in de marge daar ook. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de modellen volledige of zelfs maar fragmenten van randen toonden. Waar nodig werden de insignes opnieuw gerangschikt en werden ze aangevuld met motieven van een ander model. Omdat de formaten van de handschriften verschillen, ligt het voor de hand dat de verluchter de rangschikking van de motieven per handschrift bekeek en uitvoerde.

Dat de verluchter vrij omging met het voorhanden zijnde model, blijkt voorts uit de verschillen tussen overeenkomstige motieven in verschillende boeken. Niet alleen locatie, maar ook materiaal, formaat en vorm wisselen. Het ronde insigne in het ene handschrift is ruitvormig of langwerpig in het volgende. In boeken waaraan dezelfde modellen ten grondslag lagen, zoals het getijdenboek van Isabella la Católica en La Flora, varieerde de verluchter op de voorgestelde motieven. De plaats van de bevestigingsgaatjes in de insignes wisselt soms. Bovendien verschilt de kleur van de insignes hier en daar. In het ene handschrift is het ronde insigne met Maria in de stralenkrans van goud, in het ander van zilver (appendix V, nr. 13.1). Hetzelfde geldt voor het teken van het Cruys Bellaert uit Petite-Synthe (appendix IV, nr. 5) en dat van Maria ter Eecken uit Kapellebrug (appendix V, nr. 6.2). De keus voor goud of zilver werd gemaakt als de verluchting werd uitgevoerd. Afhankelijk van de plaats in de marge en de totale verhouding goud-zilver kreeg het insigne zijn kleur.

Materiaal en vorm wisselen niet alleen per boek, maar ook binnen dezelfde marge. In het getijdenboek van Chantilly komt drie maal een insigne van Halle voor dat er steeds anders uit ziet (appendix V, nr. 5.1). Op de ene bladzijde is een insigne geschilderd van zilver en op de tegenoverliggende pagina zitten twee vergulde exemplaren. Een van de twee goudkleurige insignes heeft een hangoogje. Waarschijnlijk werd deze toevoeging ingegeven door de beschikbare ruimte. Waar de marge geen plaats bood, liet de verluchter het oogje weg. Een geschilderde hanger in dezelfde margeverluchting heeft een hangoogje aan de zijkant, terwijl de afbeelding van de Heilige Geest niet gekanteld is (appendix VI, nr. 23.1). De smalle marge bood geen plaats aan de bovenzijde van de hanger. De verluchters varieerden naar eigen inzicht

op de voorbeelden die ze tot hun beschikking hadden. Alleen de geschilderde *Vera Icons*, bijvoorbeeld in het getijdenboek van Filips van Kleef en het Breviarium Brukenthal, doen vermoeden dat het model geheel of gedeeltelijk gekleurd was of in ieder geval indicaties voor kleuren gaf (zie § C en pp. 204-205).

Samengevat lijken de verluchters bladen met een selectie van insignes in willekeurige volgorde als voorbeeld te gebruiken. Op sommige waren de steekjes afgebeeld waarmee de insignes aan de pagina waren ‘bevestigd’, zoals op de bladen die ten grondslag lagen aan de getijdenboeken van de zusters Facina (cat. II 16 en 24) en aan het getijdenboek in New Haven (cat. II 18). Van de modellen namen de schilders vrijelijk motieven over en ze pasten kleur en vorm naar believen aan. Zoals Anne Margreet As-Vijvers terecht opmerkt, sluit het gebruik van getekende modellen niet uit dat de verluchters af en toe ook originelen ter hand namen om de bestaande voorraad van motieven aan te vullen.⁶⁶⁶ Vooral in de ateliers waar insignemotieven met enige regelmaat werden geschilderd en waar een zekere standaardisatie het productieproces kenmerkte, zullen de verluchters de meeste insignes echter van een blad hebben gekopieerd.

Supplementaire modellen

De getijdenboeken van het echtpaar G&A en van Engelbert van Nassau tonen een diversiteit aan insignes (cat. II 3 en 22). De meeste motieven gaan terug op bekende pelgrimstekens, zoals Adrianus van Geraardsbergen (appendix VI, nrs. 1.1 en 1.2). Een insigne met Hubertus (appendix VI, nr. 20.2), waarschijnlijk refererend aan pelgrimstekens uit Saint-Hubert in de Ardennen, vertoont ook grote overeenkomsten met een prent van de monogrammist S, ook wel geïdentificeerd als Sanders Alexander van Brugsal die actief was van 1505 tot 1520 (afb. 53).⁶⁶⁷ De verwantschap is opvallend. Het ronde prentje van 37 mm doorsnede toont dezelfde scène in spiegelbeeld: Hubertus, voorzien van een nimbus, knielt voor het hert met het crucifix in zijn gewei. Achter de heilige staat een gezadeld paard. Aan de voeten van de jager springt een jachthond op.

De overeenkomsten tussen prent en geschilderd insigne doen vermoeden dat de makers zich door een vergelijkbare bron lieten inspireren. Mogelijk baseerde de graveur zich op een insigne. Echter, de rijkdom aan details die de verluchter maar met moeite kon vertalen naar het kleine insignemotief in de marge, verraadt de verwantschap van de verluchting met een miniatuur of wellicht een prent. Ook de tekens met de Hemelvaart waarvan geen overgeleverde originelen bekend zijn, kunnen goed geschilderd zijn naar een miniatuur of prent (appendix IV, nr. 12).⁶⁶⁸ Talloze prenten met het onderwerp zijn bekend, bijvoorbeeld van de hand van de graveur en goudsmid Israhel van Meckenem (ca. 1445-1503) en vele anderen (afb. 54).⁶⁶⁹

⁶⁶⁶ As-Vijvers (2002): 98.

⁶⁶⁷ Hollstein (1949-) XIII: 191, nr. 336.

⁶⁶⁸ Een voorbeeld van een dergelijke miniatuur met de Hemelvaart van Christus bevindt zich in het brevier van Eleonora van Portugal dat in het atelier van de Maximiliaan Meester werd vervaardigd. Voor een afbeelding, zie Marrow (2005): ill. 58.

⁶⁶⁹ Hollstein (1954-) XXIV: 49, nr. 116 en Weekes (2004): 81, afb. 89 en 87-88, afb. 98-99.

Stellig bestond er een wisselwerking tussen vervaardigers van insignes en van prenten. De technieken die een edelsmid en een graveur toepasten, lagen dicht bij elkaar. Veel edelsmeden die de insignes sloegen en de stempels en de gietmallen sneden, bekwaamden zich ook als graveur.⁶⁷⁰ Op veel plaatsen in Europa was het zelfs een verplichte voorwaarde voor edelsmeden om de meestertitel te verkrijgen. De schilder en graveur Albrecht Altdorfer (1480-1538) maakte het ontwerp voor zowel de insignes als de prenten met de *Schöne Maria* uit Regensburg (afb. 55 en 56, en cat I 89).⁶⁷¹ Vlaamse verluchters gebruikten veelvuldig prenten als inspiratiebron voor miniaturen.⁶⁷² Voor insignes die bekende devotie-nale thema's uitbeelden, zoals de Hemelvaart, de *Virgo in Sole* en het Lam Gods, breidden ze hun repertorium mogelijk ook uit met gedrukte afbeeldingen.

Afb. 60 Bloemenmarge met een Jakobsschelp in het gebedenboek van Jacob Ruebens en zijn vrouw, geschreven door de kartuizerbroeder Hiëronymus Verstraeten, Brugge, 1547, 110 x 80 mm. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Ms IV 167, f. 47r.

De Meester met de Opgemaakte Gezichten schilderde een Cunera-insigne uit Rhenen in de marge van een gebed tot alle confessoren (appendix VI, nr. 12.2).⁶⁷³ Het insigne vertoont grote overeenkomsten met het geheimzegel van Rhenen dat dateert van 1552 (afb. 57).⁶⁷⁴ Cunera staat centraal. Ze heeft de handen gevouwen in gebed en om haar hals is de wurgdoek geslagen. Aan haar ene zijde is een wapen met drie bollen of schijven weergegeven dat ook op het geschilderde insigne verschijnt. Het wapen aan haar andere zijde toont de Petrussleutel.⁶⁷⁵ De verluchter schilderde op die plaats een gedwarsbalkt schild. Ook schilderde hij de banderol onder Cunera in plaats van boven haar hoofd, zoals op de zegelafdruk het geval is.

⁶⁷⁰ Van den Bergh-Hoogterp (1990) I: 142-143. Ook tinnegieters konden prenten vervaardigen. Uit de kerkrekeningen van Zoutleeuw blijkt dat sommige vaklieden met de vervaardiging van zowel insignes als prenten werden belast. Zo meldt de kerkfabriek van Zoutleeuw in 1558: "Ghecost te Jan de Noe op den XIIIen april anno LVIII dry riemen vaenkens, ... ende 39 groetkens tinnen beeldenkens". De Mecheleer (1997): 514.

⁶⁷¹ Winzinger (1963): 30-32 en 135.

⁶⁷² Smeyers en Van der Stock (1996): 20-21 en Hindman en Farquhar (1977): 102-103. Simon Bening gebruikte zelfs Italiaanse prenten. Testa (2000): 107-124. De David Meester maakte ontwerpen voor grafiek. Brinkmann (1997): 113-121 en Hindman en Farquhar (1977): 115-121.

⁶⁷³ Voor het handschrift, zie As-Vijvers (2002): 518.

⁶⁷⁴ Voor het geheimzegel, zie Van Iterson (1960): 145-146, afb. bij p. 129. Waar geheimzegels oorspronkelijk gebruikt werden als sluitzegels om de inhoud van geheime documenten te verzegelen, functioneerden ze vanaf de veertiende eeuw als zakenzegels om veelvuldig voorkomende rechtshandelingen te bekrachtigen.

⁶⁷⁵ Voor de wapens, zie AASS 1867, Iunii, III (Parijs en Rome, Victor Palmé): 59-64.

In de zestiende eeuw zette het stadsbestuur van Rhenen zich speciaal in om de reputatie van de stad als bedevaartplaats te verbreiden. De populariteit van Rhenen als pelgrimsplaats was snel toegenomen aan het einde van de vijftiende eeuw.⁶⁷⁶ Van 1492 tot 1532 kon zelfs een nieuwe kerktoeren van grote allure gebouwd worden, betaald uit opbrengsten van de cultus. De bekendheid van de stad zal op dat moment de regionale grenzen hebben overstegen en mogelijk ook de Zuidelijke Nederlanden hebben bereikt. Behalve het geschilderde insigne is er geen indicatie dat Vlaamse pelgrims Rhenen bezochten. Toch zijn er wel aanwijzingen dat pelgrims van ver weg de stad bezochten. Het kleine drukwerkje van circa 1530 met het leven van Cunera waarin ook enkele mirakelen worden verteld met vermelding van de herkomst van de pelgrim, noemt vooral plaatsen in Utrecht, Gelre, Holland, maar ook Keulen.⁶⁷⁷ Originele pelgrimstekens zijn teruggevonden in 's-Hertogenbosch.⁶⁷⁸

Voor de verwantschap tussen geschilderd insigne en zegel zijn verschillende verklaringen mogelijk. Wellicht nam de verluchter het zegel als uitgangspunt voor het insignemotief, toen hij de marge van het gebed rond 1520 van margeverluchting voorzag. Brieven met het zegel van Rhenen kunnen in Vlaanderen terecht zijn gekomen. Een andere, waarschijnlijker optie is dat er pelgrimstekens circuleerden die overeenkomsten vertoonden met het zegel. Voor de vormgeving van het zegel dat uit 1552 stamt⁶⁷⁹, kan de maker zelfs insignes als uitgangspunt hebben genomen. Uit stadsrekeningen van Rhenen is bekend dat vanaf 1519, mogelijk al eerder, geslagen insignes werden vervaardigd.⁶⁸⁰ Van de insignes die in grote hoeveelheden werden geproduceerd, kunnen enkele in Vlaanderen terecht zijn gekomen. De verluchter nam mogelijk een van deze insignes als uitgangspunt. Insignes die op het zegel lijken, zijn niet bewaard gebleven. Slechts enkele geslagen insignes uit Rhenen zijn overgeleverd (cat. I 85).⁶⁸¹ De heilige staat daar nooit alleen. De tekens tonen de koningin en haar dienstmaagd aan weerszijden van de heilige. Echter, de overgeleverde insigne bieden maar een fragmentarische blik op de totale productie en er zullen ongetwijfeld ook andere uitvoeringen bestaan hebben.

Insignes en de rozenkrans

Veel van de randen in de hier besproken boeken bevatten niet uitsluitend insignes. Ook gecombineerde randen komen voor. Zoals gezegd werden de pelgrimstekens en religieuze insignes wel afgebeeld samen met juwelen en parels, bijvoorbeeld in diverse handschriften van de David Meester. Metalen pelgrimstekens pasten ook in een context van gebedssnoeren en rozenkransen.⁶⁸²

Het rozenkransgebed kreeg in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw zijn huidige vorm. Een rozenkrans bestaat uit een reeks van 150 *Ave marias*; dat is het gebed dat ook wel de engelengroet wordt genoemd omdat het begint met de woorden

⁶⁷⁶ Margry en Caspers (1997-2004) I: 666. De Cunerabedevaart ontplooidde zich waarschijnlijk pas goed in de vijftiende eeuw. Margry en Caspers (1997-2004) I: 671.

⁶⁷⁷ Combrink (1988).

⁶⁷⁸ Kunera, nrs. 06211 en 14577.

⁶⁷⁹ Van Iterson (1960): 145-146.

⁶⁸⁰ Deys (1994): 34-54, vooral 42-47 en Maris (1945-46): 214-219.

⁶⁸¹ Kunera, nrs. 05869 en 13348.

⁶⁸² Voor een combinatie van juwelen met rozenkransen, zie bijvoorbeeld het getijdenboek van Engelbert van Nassau, f. 40r (cat. II 22). Voor gebedssnoeren als margemotief, zie As-Vijvers (2007): 41-79.

die Gabriël uitsprak toen hij Maria de boodschap verkondigde. De 150 *Aves* zijn verdeeld in groepen van tien (ook *decaden* genoemd) die worden afgewisseld met het *Pater noster*. Elke decade (vijftien in totaal) gaat gepaard met een meditatie over een gebeurtenis uit het leven van Christus en Maria.

Het repeterende rozenkransgebed ontwikkelde zich uit diverse oudere gebedsoefeningen.⁶⁸³ Al in de twaalfde eeuw werden wisselende hoeveelheden van het gebed *Ave maria* of het *Pater noster* opgezegd als devotionele oefening, als boetedoening of als alternatief voor het Heilig Officie. Daarnaast kon men de 150 psalmen bidden. Elke psalm ging vergezeld van een liturgisch vers of antifoon. Ter vereenvoudiging van de lange, complexe gebedsformule werden de 150 psalmen op den duur vervangen door *Ave marias*. Korte, bijbelse aanduidingen van Maria namen de plaats in van de antifonen. In de dertiende en veertiende eeuw werden de *Ave*-sequenties gecombineerd met een reeks van vertellingen over het leven van Christus. Deze kwamen tegemoet aan het groeiende verlangen naar een intensieve, persoonlijke geloofsbeleving waarin het leven en lijden van Christus centraal stonden. Bovendien bleven de vertellingen gemakkelijker in het geheugen dan de opsommende benamingen die weinig onderlinge samenhang kenden. Verschillende geestelijken, zoals de kartuizers Adolf van Essen (circa 1350-1439) en Dominicus van Prussia (1384-1460) en de dominicaan Alanus de Rupe (circa 1428-1475), waren vervolgens verantwoordelijk voor de verdere invulling en ontplooiing van de religieuze oefening die een orale repetitie van gebeden combineerde met mentale meditaties over het leven van Christus en Maria.⁶⁸⁴ De oprichting van rozenkransbroederschappen droeg bij aan de populariteit van het rozenkransgebed. Omdat allerlei deelnemingsverplichtingen ontbraken, zoals een eed of toegangsgeld, was het gemakkelijk toe te treden, ook voor vrouwen en mensen uit de lagere klasse. In een gebed, getiteld 'Le servaige', belooft de eigenaresse van een getijdenboek Maria te dienen "a le compaignie de uostre sainte confrarie" (cat. I 22, ff. 42r-50r).

Het rozenkransgebed ontwikkelde zich naast de oudere vormen van repeterend gebed, zoals het psalter en andere sequentiële oefeningen. De rozenkransdevotie bleef bovendien flexibel. De hoeveelheid gebeden wisselde van vijf tot 150, evenals de bijbehorende meditaties. Hoewel de meeste rozenkransgebeden gewijd waren aan

Afb. 61 Jakobsschelp met gekruiste stafjes in de ondermarge van het getijdenboek van Jacob Ruebens en zijn vrouw (detail). Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Ms IV 167, f. 47r.

⁶⁸³ As-Vijvers (2007): 41-79, Winston-Allen (1997), Knippenberg (1990) en Wilkins (1969).

⁶⁸⁴ As-Vijvers (2007): 47-49.

Maria – de roos was immers een vaak toegepaste metafoor van Maria – ontstonden er ook versies die heiligen tot onderwerp hadden, zoals Anna (**bijvoorbeeld cat. I 51, f. 110v**).

Om de tel niet kwijt te raken bij de recitatie, kon de gelovige gebruik maken van een bidsnoer dat ook paternoster werd genoemd. De bidsnoeren kenden veel uitvoeringen, van vijf tot meer dan vijftig kralen. Wanneer de kralen van de bidsnoer als een krans waren gerangschikt, werd ook de term rozenkrans voor het snoer gebruikt. Elke kraal vertegenwoordigde een gebed, vaak het *Ave maria*. De meest gebruikelijke vorm bevatte vijf maal tien *Ave*-kralen die werden afgewisseld met grotere kralen. Deze representeerden de *Pater nosters*. Om het begin van de rozenkrans te markeren of een onderbreking in de sequentie, kon men hangers aan het bidsnoer bevestigen met een beeltenis van Maria, Christus of een heilige. Ook werden pelgrimstekens wel aan gebedssnoeren vastgemaakt (**zie hoofdstuk 2, pp. 82-83**). Als instrument van devotie dat geregeld werd opgepakt om de devotionele oefeningen te kunnen uitvoeren, was het bidsnoer een gebruikelijk attribuut van heiligen en pelgrims. De vrome lieden worden afgebeeld met een kralensnoer aan de gordel of in de hand terwijl zij het aantal gebeden bijhouden dat is gereciteerd. Ook leken lieten zich graag portretteren met een luxueus bidsnoer aan de riem om het middel (**afb. 14**), ongetwijfeld om uitdrukking te geven aan zowel hun geloof als hun rijkdom en de daarbijkomende status. De dure uitvoeringen riepen nog wel eens kritiek op, daar zij het ware geloof zouden vertroebelen. Religieuzen die expliciet werden aangespoord om eenvoud te betrachten, gebruikten daarom vaak simpele gebedssnoeren die bijvoorbeeld bestonden uit geknoopte koorden.⁶⁸⁵

De bidsnoeren die onlosmakelijk verbonden zijn met de gebedspraktijk van de vijftiende en zestiende eeuw, vormen een passende omlijsting voor de religieuze teksten en miniaturen van een duur devotioneel handschrift. In een getijdenboek voor de Engelse export dat in het atelier van Simon Bening werd verlucht (**cat. II 31; afb. 58**), zijn enkele snoeren in één vierzijdige marge verzameld. Aan een ervan is een hanger bevestigd met Maria op de maansikkel. Ook in andere marges van het boek zijn gebedssnoeren geschikt, zoals op folium 13r. In de ondermarge is een rozenkrans gedrapeerd over de balk van het tekstkader. Aan het snoer hangt een kleine Jakobsschelp.. Cecily Neville, hertogin van York (1415-1495) en hertog Karel de Stoute van Bourgondië (1433-1477) hadden beiden een bidsnoer waaraan een gitten Jakobschelp was bevestigd (**zie hoofdstuk 2, p. 82**).⁶⁸⁶

Net als Jakobsschelpen werden geslagen insignes, gevat in een omlijsting, aan gebedssnoeren gehangen. Sommige boekeigenaars kozen ervoor om hun verzamelde insignes te bevestigen in de marges van rozenkransgebeden (**bijv. cat. I 26, I 51, I 54 en appendix II, nr. 4**). Het is dan ook niet verwonderlijk dat modelbladen voor insignes ook werden gebruikt als hulpmiddel bij het schilderen van de marges met rozenkransen waar ongetwijfeld ook aparte modelbladen voor in omloop waren. In het getijdenboek bijvoorbeeld dat verlucht werd in het atelier van de Meester van het Musgrave Getijdenboek (**cat. II 11**), werden rozenkransen geschilderd rondom de scène met de Besnijdenis die de none van de Mariagetijden vergezelt (**afb. 59**).⁶⁸⁷

⁶⁸⁵ Van Asperen (2007): 106.

⁶⁸⁶ Lightbown (1992): 353-354. Zie ook Evans (1953): 81-83.

⁶⁸⁷ Harthan wees al op de rozenkransen in de marges. Harthan (1977): 35.

Aan een van de snoeren hangt een insigne met de duif die de Heilige Geest symboliseert. Hetzelfde motief komt voor in de insignemarge rondom de miniatuur van de Aanbidding. De verluchter voegde motieven van diverse modellen samen om de rozenkransrand te creëren. Een ander boek dat gebedssnoeren verbindt met hangers die mogelijk op insignemodellen teruggaan is het getijdenboek van Albrecht van Brandenburg in Kassel.⁶⁸⁸ Enkele marges, bijvoorbeeld die rond de apostelen Judas Tadeüs en Matteüs, tonen een combinatie van kralensnoeren, geregen bloemen en hangers met bijvoorbeeld Maria en Kind of een Christusmonogram. Ook metalen schelpjes en juwelen zijn aan de snoeren gehangen. Voor insignes met doodshoofden (appendix IV, nr. 47) gebruikten de margeschilders mogelijk modellen die ook werden ingezet voor de randen rondom de dodenvigilie. Voorbeeldbladen werden waarschijnlijk niet uitsluitend gebruikt voor één enkel margetype.

Afb. 62 Meester van de Godelieve-legende, altaarstuk met de legende van de apostel Jacobus de Meerdere (detail), olieverf op paneel, ca. 1500, 813 x 1778 mm (in gesloten toestand). Indianapolis Museum of Art, James E. Roberts Fund, inv. nr. IMA 23.4.

De locatie van de insignemarges

In alle middeleeuwse manuscripten wordt de tekst gestructureerd met behulp van versierde beginletters.⁶⁸⁹ De margeversiering rondom de schriftspiegel ondersteunt de indeling die door de initialen wordt bepaald. Ook de laat-Vlaamse boekverluchters benadrukken met behulp van randversiering de hiërarchie van teksten. Wanneer de schilder margedecoratie aanbracht op de openingspagina van een nieuw tekstgedeelte, zijn de motieven altijd geschilderd op een gekleurde achtergrond die één of meer zijden van de marge beslaat. De vierzijdige margeversieringen omlijsten de belangrijkste passages, terwijl minder uitvoerige randen de onderdelen van geringere betekenis vergezellen. Daarnaast vervullen de margeschilderingen een decoratieve rol. Hoe rijker de margeverluchting, hoe kostbaarder het boek.⁶⁹⁰

⁶⁸⁸ Kassel, Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek, Ms math. et art. 50. Zie Testa (1992): 33, figs. 33-34.

⁶⁸⁹ Korteweg (1992): 11-21.

⁶⁹⁰ Hindman en Farquhar (1977): 77.

De insignemarge heeft dezelfde structurerende en sierende functie als elke andere margeversiering. De insignes decoreren vooral de openingspagina's (zie tabel 1). Soms strekt de insignemarge zich uit over de volledige opening waarbij hij ook een volbladminiatuur omlijst. De insignes zijn geschilderd op een gekleurde achtergrond. Voor het decoratieve effect wisselen goud en zilver elkaar beurtelings af. De grootte van de geschilderde objecten wordt aangepast aan de beschikbare ruimte. Lang niet altijd wordt het draad weergegeven waarmee de insignes zijn ingenaaid. Soms zijn de objecten geschilderd alsof ze 'los' op de pagina liggen, zoals in de randen met bloemen, ook wel strooiranden genoemd. De insignes worden bovendien wel afgewisseld met andere objecten, zoals parels en edelstenen. In uitermate rijk verluchte boeken die zijn gedecoreerd op elke pagina, komen ook losse motieven voor die zijn aangebracht op het blanke perkament rondom de lopende tekst.⁶⁹¹ Twee of drie buitenmarges bevatten dan steeds een enkel gecentreerd motief.

⁶⁹¹ Anne Margreet As-Vijvers noemt dit in haar proefschrift met een Duitse term *Einzel motive* bij gebrek aan een beter woord. As-Vijvers (2002): 19. Later lijkt zij afstand te doen van deze term, en het fenomeen liever te omschrijven. Zie bijvoorbeeld As-Vijvers (2003).

Tabel 1: De structurerende rol van de insignemarges

Catalogus II	Rond openingspagina	Rond volbladminiatuur	Losse motieven op blanco perkament
1 Baltimore W 427			x
2 Baltimore W 782	x		
3 Berlijn 78 B 14	x	x	
4 Brussel II 5941	x		
5 Brussel IV 40	x		
6 Brussel IV 280	x		
7 Brussel IV 441	x		
8 Brussel IV 480	x		
9 Chantilly 77	x	x	
10 Cleveland 1963.256	x		
11 Den Haag 10 E 3		x	
12 Kopenhagen GKS 1605/40			x
13 Lissabon L.A. 210	x	x	
14 Londen Add. 18 852	x		x
15 Londen Millar 4	x		
16 Milaan S.P. II 189	x		
17 Napels I.B. 51	x		
18 New Haven 287			x
19 New York M. 52	x	( )	
20 Olim Londen, Sotheby's 1986, lot 117	x		
21 Olim Londen, Ramsen	x		
22 Oxford Douce 219-220	x		
23 Oxford Douce 311		x	
24 Parijs 10 555	x		
25 Parma Pal. 165	x	x	
26 Parma Pal. 195	x	x	
27 Rouen 3028			x
28 Sibiu 7611	x		x
29 Venetië Lat. I, 99	x		
30 Vic 88	x		
31 Wenen 1979	x		

( ) Pagina ontbreekt; mogelijk bevatte de miniatuur een insignemarge, maar dit is niet zeker, daar het betreffende folium uit het brevier werd verwijderd.

Sommige onderzoekers hebben wel geprobeerd om een structurele voorkeur van verluchters aan te tonen voor bepaalde locaties in het handschrift. Naar aanleiding van het getijdenboek van Engelbert van Nassau en dat van Filips van Kleef, beide

met insignes rond een Mariaminiatuur met gebed, concludeert Thomas DaCosta Kaufmann “that images of the Virgin were popular places both for the addition of pilgrim badges and then later for their *trompe l’oeuil* imitations.”⁶⁹² Andere onderzoekers beweerden eerder het tegendeel. Isabel von Bredow-Klaus concludeerde, zoals As-Vijvers voor haar: “Die Betrachtung dieser Stellen [sic: van de insignes] im Buch lässt somit weder einen Bezug zu Wallfahrten noch eine andere thematische Relation zwischen Bordüre und Text/Miniatur erkennen.”⁶⁹³

Wanneer verluchters insignes op openingspagina’s schilderden, lijken ze inderdaad een lichte voorkeur te hebben voor passages die aan Maria zijn gewijd (zie tabel 2). Maria vervulde dan ook een belangrijke rol in het getijdenboek. In tien van de zevenentwintig handschriften koos de verluchter voor een pagina waar Maria centraal staat. Alle mogelijke Mariale onderdelen zijn echter denkbaar: de getijden, de Mariamis en diverse gebeden. Randversieringen met insignes vergezellen diverse uren van de Mariagetijden in de boeken in Oxford, Lissabon, Parma en Den Haag. Insignes versieren het *Ave ancilla trinitatis* in het getijdenboek G&A (cat. II 3), het *O excellentissima* in het getijdenboek van Engelbert van Nassau (cat. II 22) en de hymne *O Maria plasma nati* in het getijdenboek van Filips van Kleef (cat. II 5). In het breviarium van Eleonora van Portugal omlijsten de insignes de tekst van het feest van de Onbevleete Ontvangenis (cat. II 19). Zelden gaat het om dezelfde passage.

Tweemaal komt een insignerand voor rondom de evangelieles van Lucas, in het getijdenboek van Johanna van Castilië en dat van Agnola Facina (cat. II 14 en II 24). De Lucaspericoop kan worden gezien als een passage waarin Maria centraal staat. Het Lucasevangelie opent met de Verkondiging (Lucas 1:28). In de bijbehorende miniatuur is de evangelist afgebeeld, terwijl hij een Mariabeeltenis schildert. Daar Lucas Maria en Christus persoonlijk zou hebben gekend, werden de iconen van zijn hand beschouwd als portretten. De Moeder Gods van wie geen stoffelijk overschot op aarde was achtergebleven, was aanwezig in de voorstellingen die Lucas van haar had gemaakt. Vaak werd de oorsprong daarvan ook nog in wonderen gehuld. Maria zou het portret eigenhandig hebben afgemaakt of het schilderij vond zijn voltooiing door goddelijk ingrijpen, wat aan de icoon een status van *archeipoieton* verleende: het was niet door mensenhanden gemaakt. De authenticiteit van Lucas-iconen werd vaak bekrachtigd door talloze wonderen die ze bewerkstelligden en de bewaarplaatsen trokken veel pelgrims.⁶⁹⁴ Zelfs via kopieën naar de iconen konden wonderen geschieden, zoals in Regensburg. Daar de miniaturen met de schilderende Lucas werden geassocieerd met wonderdadige Maria-iconen en pelgrimage, lijkt het een logische stap om de rand te verluchten met bedevaarts-souvenirs. De andere evangelisten blijven van een insignerand verstoken. Ook hier

⁶⁹² Kaufmann (1993): 42 en Von Bredow-Klaus (2005): 60.

⁶⁹³ Von Bredow-Klaus (2005): 60 en As-Vijvers (2003): 8-10. Anne Margreet As-Vijvers richt zich vooral op de losse motieven op het blanke perkament die niet op openingspagina’s zijn geschilderd. Daarmee laat zij een groot gedeelte van de insignemarges achterwege die een belangrijke nuance aangebracht zouden hebben in haar conclusie. James Marrow noemt enkele treffende, maar uitzonderlijke voorbeelden van betekenisvolle margedecoratie. Marrow (2005): 17-21 en Marrow (2006): 163-176.

⁶⁹⁴ Een voorbeeld van een wonderdadige Maria-icoon die volgens de overleveringen van Lucas afkomstig was, bevond zich in de Santa Maria Maggiore te Rome. Miedema (2001): 266-267, nr. 32 en 270. Voor Lucasmadonna’s, zie ook Belting (2004), vooral 70-72, pp. 79-91 (over Lucas-iconen in Rome en Constantinopel) en pp. 505-509 (Regensburg) en Maniura (2003): 89-96.

geldt echter dat zeker niet elke Lucasminiatur met insignes werd omlijst. In het getijdenboek van Andriana Facina bijvoorbeeld (cat. II 16) dat nota bene door dezelfde groep van verluchters is vervaardigd als het handschrift van haar zuster Agnolo, is de miniatuur van Lucas niet gecombineerd met pelgrimstekens.

Na Maria (en de Maria-schilderende Lucas) zijn de heiligen de meest populaire locatie. In zeven boeken verschijnen de insignes rondom een gebed tot een heilige. Ook hier gaat het bijna nooit om dezelfde passage. De randen met insignes verschijnen rondom gebeden tot Christoffel (cat. II 4), Andreas (cat. II 6), Jacobus Maior (cat. II 7), Sebastiaan (cat. II 7 en II 15), Nicolaas (cat. II 10), Lucia (cat. II 20) en alle belijders (cat. II 30). Tweemaal komen insignes voor in een rand bij de boetpsalmen (cat. II 27 en II 31). De boetpsalmen waren ook de locatie waar de Meester van het Getijdenboek van Catharina van Kleef al eens een Jakobsschelp afbeeldde (cat. II 2;

zie verderop p. 233). Eenmaal sieren

pelgrimstekens de marges van een Engelstalig gebed tot Christus, *O glorious Iesu* (cat. II 26), eens de *Salve Sancta Facies* (cat. II 21) en eens het Gregoriusgebed *Adoro te* (cat. II 16). Daarnaast komen insignes nog voor rondom de Vrijdaggetijden van het Heilig Kruis (cat. II 7) en de terts van de Passiegetijden (cat. II 17).

Als losse motieven op het blanke perkament, niet als onderdeel van een uitvoerige insignemarge zoals die op openingspagina's vorm kreeg, lijken de insignes nog vrijer inzetbaar te zijn geweest. Ze verschijnen bij de dodenvigilie (cat. II 1 en II 27), Psalm 51-60 (cat. II 12) en de Cantica (cat. II 12) en de boetpsalmen (cat. II 27). In het getijdenboek van Johanna van Castilië (cat. II 14) schilderde een verluchter diverse malen insignes op het blanke perkament.⁶⁹⁵ De verluchter bracht een devotionele hanger van Veronica met het *sudarium* aan in de marge van de terts van de Getijden van het Heilig Kruis (f. 54v). Deze locatie lijkt ingegeven door de tekst, maar de luxueuze hanger verschijnt ook elders in het getijdenboek. De verluchter trok bovendien een insigne van Maurontius (Douai) over van de vierzijdige insignemarge

Afb. 63 Schelpenmarge rondom een Jacobusgebed in een Latijns getijdenboek uit de werkplaats van de Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan en anderen, Brugge en waarschijnlijk Gent, ca. 1495-1500, 200 x 135 mm. München, Bayerische Staatsbibliothek, Ms Lat. 28 345, f. 265r.

⁶⁹⁵ Voor uitvoeriger beschrijvingen van de diverse insignes in het getijdenboek van Johanna van Castilië, zie Von Bredow-Klaus (2005): 429-433, nr. B16, As-Vijvers (2002): 218, n. 6 en de catalogus hier.

op het recto (f. 184v).⁶⁹⁶ In het Breviarium Brukenthal verschijnen de motieven in de marge van de Passiegetijden en een gebed tot Catharina. De keuze werd bepaald door de omstandigheden, niet door de inhoud van de tekst.

Tabel 2: De locatie van beginpagina’s met insignes

De handschriften met insignes als losse motieven op blank perkament zijn hier weggelaten.

Handschrift	Folium	Inhoud
Baltimore W 782 (cat. II 2)	113	Boetpsalmen
Berlijn 78 B 14 (cat. II 3)	18v-19	Mariagebed Ave Ancilla Trinitatis
Brussel II 5941 (cat. II 4)	108v	Christoffelgebed
Brussel IV 40 (cat. II 5)	42	Mariagebed O Maria Plasma Nati
Brussel IV 280 (cat. II 6)	211	Andreasgebed
Brussel IV 441 (cat. II 7)	22	Vrijdaggetijden van het H. Kruis
Brussel IV 480 (cat. II 8)	163v-164	Jacobus- en Sebastiaangeboden
Chantilly 77 (cat. II 9)	29v-30	Mariamis
Cleveland 1963.256 (cat. II 10)	184	Nicolaasgebed
Den Haag 10 E 3 (cat. II 11)	90v	Mariagetijden
Lissabon L.A. 210 (cat. II 13)	55v-56	Mariagetijden
Londen Add. 18 852 (cat. II 14)	184	Lucaspericoop
Londen Millar 4 (cat. II 15)	112v	Sebastiaangeboden
Milaan S.P. II 189 (cat. II 16)	267	Christusgebed Adoro Te
Napels I.B. 51 (cat. II 17)	38	Passiegetijden
New York M. 52 (cat. II 19)	353	Feest van de Onbevleete Ontvangenis
Olim Londen, Sotheby’s 1986, lot 117 (cat. II 20)	206	Luciagebed
Olim Londen, Ramsen (cat. II 21)	13	Christusgebed Salve Sancta Facies
Oxford Douce 219-220 (cat. II 22)	16v	Mariagebed O Excellentissima
Oxford Douce 311 (cat. II 23)	21v	Mariagetijden
Parijs Lat. 10 555 (cat. II 24)	50	Lucaspericoop
Parma Pal. 165 (cat. II 25)	36v-37	Mariagetijden
Parma Pal 195 (cat. II 26)	113v-114	Christusgebed O Glorious Iesu
Sibiu 761 (cat. II 28)	p. IV	
Sibiu 761 (cat. II 28)	p. 259	Mariagetijden
Venetië Lat. I, 99 (cat. II 29)	49	Boetpsalmen
Vic 88 (cat. II 30)	46	Gebed tot alle confessoren
Wenen 1979 (cat. II 31)	108	Boetpsalmen

Excurs: Jakobsschelpen

Devotionele gebruiken inspireerden de margeverluchters. Bidsnoeren en rozenkransen die een hulpmiddel waren bij devotionele oefeningen, komen geregeld voor in de illusionistische randen, terwijl ze nooit werden ingenaaid zoals wel het geval was met de insignes. Al rond 1435 schilderde de verluchter van het getijdenboek van Catharina van Kleef een bidsnoer in de marge van een gebed tot de Drie Koningen.⁶⁹⁷ Het snoer is langs de boven-, zij- en ondermarge gedrapeerd. In de ondermarge schilderde de verluchter een beurs, zoals die van Charlotte van Savoye (zie hoofdstuk 2, p. 82). De initialen C en D voor Catharina Ducissa verwijzen naar de hertogin Catharina van Kleef. Rondom de miniatuur van Maria verwijst het bidsnoer ongetwijfeld naar haar verering voor Maria. De meester verweefde het devotionele leven van de hertogin in de margeverluchting, of met de woorden van Willem Gerritsen: “It is an exhortation, directed personally to the duchess, to contemplate, in meditation and prayer, the role of the Holy Virgin in the salvation of mankind.”⁶⁹⁸

Ook Jakobsschelpen, een aparte categorie van bedevaartssouvenirs, vullen de marges van verluchte getijdenboeken en *breviaria* voor leken. Zoals de gebedssnoeren naaiden pelgrims hun schelpen nooit op de pagina's van hun devotionele handschriften vanwege het simpele gegeven dat de natuurvoortbrengselen daar te groot, te dik en te zwaar voor zijn. Hoewel de geschilderde tegenhangers van de schelpen soms van gaatjes zijn voorzien, zijn ze dan ook nooit op de pagina 'genaaid', zoals de insignes. De Meester van het Getijdenboek van Catharina van Kleef en zijn werkplaats gebruikten het motief van de Jakobsschelp om in het getijdenboek Van Alphen een rand rond de boetsalmen te verlevendigen (cat. II 2). In de buitenmarge bevinden zich twee Jakobsschelpen. De oogjes in de oren laten zien dat het hier om bedevaartssouvenirs gaat en niet om willekeurige schelpen. Een is bovendien

Afb. 64 Schelpenmarge rond het officie van Maria voor de Advent in het getijdenboek *La Flora* uit de werkplaats van de Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan en anderen, Brugge en waarschijnlijk Gent, voor 1498, 204 x 134 mm. Napels, Biblioteca Nazionale, Ms I.B. 51, f. 151r (cat. II 17).

⁶⁹⁷ New York, Pierpont Morgan Library, Ms M. 917, p. 237. Zie Plummer (1964), 59-60, nr. 119, Wilkins (1969): 49 en 61, Defoer, Korteweg en Wüstefeld (1989): 156, afb. 83, Plummer (2002): nr. 116 en Gerritsen (2007): 94 en 97.

⁶⁹⁸ Gerritsen (2007): 97.

voorzien is van een loden applique die een beeltenis van de apostel Jacobus Maior toont. Dit is tevens de vroegst bekende weergave van een metalen insigne in de marge, daar het aan de laat-Vlaamse insignemarges vooraf gaat. Het beeld verschilt echter van de laat-Vlaamse randdecoraties, omdat het hier een gegoten insigne betreft, geen geslagen exemplaar. Net zomin als de schelpen werden gegoten insignes aan het perkament van boeken bevestigd.

De laat-Vlaamse verluchters namen het motief van de Jakobsschelp, zonder metalen appliques, ook graag ter hand. Het zestiende-eeuwse getijdenboek dat de kartuizerbroeder Hiëronymus Verstraeten schreef voor zijn vriend Jacob Ruebens te Brugge, toont de knielende bestemming in de ondermarge van een miniatuur met de heilige Jacobus Maior.⁶⁹⁹ Jacob Ruebens houdt zijn handen gevouwen in gebed. Het *incipit* van het gebed dat hij tot zijn patroon richt, luidt “O licht ende heere” (afb. 60). Het is de Middelnederlandse vertaling van het vaak geciteerde Jacobusgebed *O lux et decus*. De gebruikelijke strooirand van bloemen vult de marge van de opening. Opvallend, en zeker bewust gekozen, is het motief in de ondermarge van het gebed: een Jakobsschelp met gekruiste pelgrimsstafjes (afb. 61). Het zijn de attributen van de heilige die op de tegenoverliggende bladzijde in volle glorie is afgebeeld. De meeste laat-Vlaamse randen zijn gevuld met een repeterend patroon van schelpen in één of twee kleuren.

De bedevaartsschelpen zijn onlosmakelijk verbonden met de Jacobusbedevaart naar Spanje. Op het Iberische schiereiland lag het beroemde bedevaartsoord Santiago de Compostela waar Jacobus begraven zou zijn (zie Inleiding, p. 17 en hoofdstuk 1, pp. 57-59, 61-62, 65-68 en hoofdstuk 2, pp. 76 en 82). Ter herinnering aan de bedevaart naar de heilige Jacobus in het Spaanse Galicië namen de pelgrims schelpen mee die aan de Atlantische kust werden gevonden en in Santiago werden verkocht.

De Jakobsschelpen vergezellen soms *incipits* die niets met Jacobus Maior van doen hebben. Dit margemotief dient daarom volgens Greet Nijs slechts een decoratief doel.⁷⁰⁰ Zij gaat hiermee voorbij aan het gegeven dat het overgrote deel van de schelpenmarges, dat wil zeggen de uitgevulde randen waarbij de schelpen in vier marges van de pagina verschijnen, voorkomt bij Jacobusminiaturen en –gebeden (zie tabel 3). As-Vijvers stelt dan ook in navolging van Köster dat de rand met schelpen vaak wordt aangetroffen rond afbeeldingen van Jacobus.⁷⁰¹ In maar liefst zestien van de drieëntwintig handschriften, hier bijeengebracht, omringen de schelpen een tekst en/of een verluchting die aan Jacobus Maior is gewijd, meestal het gebed *O lux et decus*, zoals in het getijdenboek van Jacob Ruebens, waar Jacobus wordt aangeropen als “licht en heer van Spanje”.

Ook in het getijdenboek van Baltimore (cat. II 1) waar de verluchter schelpen en pelgrimsstafjes met knapzak schilderde als losse motieven rond de completen van de Mariagetijden, waren de margemotieven mogelijk een bewuste keuze. Hier verwijzen de pelgrimsattributen niet zozeer naar de apostel Jacobus, als wel naar bedevaart in de

⁶⁹⁹ Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 167. Smeyers en Van der Stock (1996): 208-210, nr. 42 en Koldewey (2006): 103.

⁷⁰⁰ Nijs (2002): 1020. Ook volgens Isabel von Bredow-Klaus laat zich geen dwingende samenhang tussen tekst en schelpmotief vaststellen. Von Bredow-Klaus (2005): 61-64. Zij trekt deze conclusie op basis van acht randen met schelpen.

⁷⁰¹ Zie ook As-Vijvers (2003): 8, As-Vijvers (2002): 216 en Köster (1965): 499.

brede zin van het woord. Op de pagina wordt een antifoon aangeheven.⁷⁰² De opmerking dat alle mensen samenstromen om God te eren, deed de verluchter mogelijk aan pelgrim- age denken. Ook de hanger met een beeltenis van de *Vera Icon* in de bovenmarge van deze pagina lijkt hier een logische keuze.

Omlijstingen van schelpen en andere pelgrimsattributen bleven niet beperkt tot handschriftverluchting. Ook de lijst van een altaarstuk, nu in het Indianapolis Museum of Art (afb. 62) dat volledig is gewijd aan de apostel Jacobus Maior, is gedecoreerd met pelgrimsattributen.⁷⁰³ De motieven bevinden zich op de buitenzijde. Met andere woorden, de decoratie is alleen zichtbaar als de luiken van het altaarstuk gesloten zijn. Schelpen en stafjes wisselen elkaar af. Aan elke staf is bovendien een pelgrimstas gehangen waarvan de schouderband een aantal keer om de houten stok is geslagen. Mogelijk liet de schilder zich inspireren door margedecoraties met schelpen en pelgrimsstafjes, zoals in het getijdenboek van Baltimore. Hij maakte een bewuste keuze voor motieven die naar de Jacobus- bedevaart verwijzen als omlijsting voor de scènes uit de Jacobuslegende. Ook de zestiende-eeuwse muurschildering met schelpen, staf en pelgrimstas in de Jacobus- kapel van de Sint-Salvatorkerk te Brugge is een expliciete referentie aan de patroon- heilige van de kapel.⁷⁰⁴ Oorspronkelijk werden hier Jacobuspelgrims onthaald. Later werd de ruimte heringericht als doopkapel.

Naast hun symbolische functie voldoen de schelpen aan de formele eisen van margeverluchting. Niet altijd zijn de schelpen voorzien van de gaatjes die zo karakteristiek zijn voor de souvenirs uit Santiago. De naturalia krijgen soms afwisselende kleuren, zodat een decoratief patroon ontstaat, zoals de gouden en zilveren schelpen in het getijdenboek te München (afb. 63) en het eerder genoemde getijdenboek

Afb. 65 Volbladminiatur van de heilige Adrianus met Lodewijk XI van Frankrijk en Charlotte van Savoye in gebed, marge met gebedssnoeren en het wapen van Frankrijk, in de *Légende de Saint Adrien* van de Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan en de 'Ghent associates', 1477-83, 284 x 202 mm. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms Series nova 2619, f. 3v.

⁷⁰² Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 427, f. 131v: "Magnum heredita / tis misterium templum / dei factus est uterus ne / sciens uirum non est / pollutus ex ea carnem / assumens omnes gen / tes uenient dicentes / gloria tibi domine."

⁷⁰³ Georges (1971): 35, 216 (ook n. 5 daar) en pl. 162 (in open en gesloten toestand) en Wegner (2003): 88-89 (met lijst).

⁷⁰⁴ Van Vliet (2005): 56. Voor visuele referenties aan broederschappen van de heilige Jacobus, zie ook Mâle (1972): 327-328.

La Flora (**cat. II 17; afb. 64**).⁷⁰⁵ Misschien verwees de verluchter naar metalen schelpen die ook volop in omloop waren. De functie als margeverluchting neemt niet weg dat de schelpen bij Jacobus hoorden. Het schelpmotief is een duidelijk voorbeeld van een marge-invulling die meestal gericht werd ingezet, net als bijvoorbeeld de doodshoofden bij de dodenvigilie.⁷⁰⁶

705 Beide handschriften ontstonden in een conglomeraat van ateliers waaronder de werkplaats van de Maximiliaan Meester die voor deze gelegenheden samenwerkten met diverse verluchters. Los Angeles en Londen (2003): 318-321 en 330-333. De schelpenranden vertonen veel overeenkomsten die het vermoeden doen rijzen dat hier hetzelfde atelier, wellicht dezelfde verluchter, aan het werk was.

706 Von Bredow-Klaus (2005): 120-121, As-Vijvers (2002): 216 en As-Vijvers (2003): 8. Ook Marrow noemt de schelpen als voorbeeld van een margemotief dat verluchters gebruikten om betekenis aan de pagina toe te voegen. Marrow (2005): 20.

* Dit handschrift met illusionistische marges werd geveild bij Sotheby's New York en was daarna in bezit van Dr. Jörn Günther Antiquariat, nr. 22. Op de pagina worden gebeden tot Petrus en Jacobus Maior aangeheven. In de marge zijn de schelpen met pelgrimstas en staf gecombineerd met de gekruiste sleutels en tiara. Het manuscript ontstond waarschijnlijk in Bergen, en is van de hand van de Meester van Antoine Rolin of een navolger, zie veilingcatalogus New York, Sotheby's. *The Jaime Ortiz-Patiño Collection of Important Books and Manuscripts*, 21 april 1998: lot 38.

Tabel 3: De locatie van beginpagina's met schelpen

Handschrift	Folium	Inhoud	Jacobus-connectie
Antwerpen, Museum Mayer van den Bergh, Ms Lat. IX 46: Breviarium Mayer van den Bergh	373v	Lezing voor de eerste zondag van november	
Berlijn, Kupferstichkabinett, Ms 78 B 12: Berlijnse Getijdenboek van Maria van Bourgondië en Maximiliaan I van Oostenrijk	90v-91r	Mariagetijden	
Brussel, KBB, Ms IV 167: Getijdenboek van Jacob Ruebens (afb. 60 en 61)	47r	Jacobusgebed O Lux et Decus in de Middelnederlandse vertaling	x
Brussel, KBB, Ms IV 456	52v	Jacobusgebed O Lux et decus	x
Brussel, KBB, Ms IV 1260: Getijdenboek Da Costa	184r	Passiegetijden	
Ibidem	185r	Passiegetijden	
Kassel, Landesbibliothek, Ms math. et art. 50: Getijdenboek van Albrecht van Brandenburg	7r	Jacobusgebed met halfbladminiatuur Jacobus	x
Londen, BL, Additional Ms 18 852: Getijdenboek van Johanna van Castilië (cat. II 14)	412r	Jacobusgebed Sancte Iacobe	x
Londen, BL, Additional Ms 35 313: Getijdenboek Rothschild	215v	Jacobusgebed O Lux et Decus (met halfbladminiatuur Jacobus)	x
Londen, BL, Additional Ms 38 126: Getijdenboek Huth	92r	Mariagetijden	
Londen, Soane's Museum, Ms Millar 4: Getijdenboek Soane (cat. II 15)	111v	Jacobusgebed O Lux et Decus	x
Los Angeles, The J. Paul Getty Museum, Ms Ludwig IX 17: Gebedenboek van Albrecht van Brandenburg	17r	Jacobusgebed O Lux et Decus (met halfbladminiatuur Jacobus)	x
München, Bayerische Staatsbibliothek, Ms Lat. 28 345 (afb. 63)	265r	Jacobusgebed O Lux et Decus	x
München, Bayerische Staatsbibliothek, Ms Lat. 28 346	197v	Volbladminiatuur Jacobus	x
Napels, Biblioteca Nazionale, Ms I.B. 51: La Flora (cat. II 17 ; afb. 64)	151r	Mariamis (met halfbladminiatuur Maria)	
New York, PML, Ms M. 52; Breviarium van Eleonora van Portugal (cat. II 19)	450r	Jacobusgebed Esto Domine Plebi Tue	x
New York, PML, Ms M. 399: Getijdenboek van Alvaro Da Costa	280r	Jacobusgebed Nimis Honorati Sunt	x
New York, Brooklyn Museum of Art, Ms 19.74	117v	Volbladminiatuur Kroning van Maria (bij de Mariagetijden)	
Olim Wenen, Ms Ser. Nov. 2844: Gebedenboek Rothschild	209v	Volbladmin. Jacobus (bij gebed Apostolus Iacobus)	x
Olim, Londen Sotheby's 1998, lot 38*	285r	Jacobusgebed	x
Oxford, Bodleian Library, Ms Douce 219-220: Getijdenboek Van Nassau (cat. II 22)	84v	Getijden van het H. Kruis	
Rouen, Bibliothèque Municipale, Ms 3028 (cat. II 27)	235r	Jacobusgebed	x
Sibiu, Muzeul National Brukenthal, Ms 761: Breviarium Brukenthal (cat. II 28)	p. 588	Jacobusgebed O Lux et Decus	x
Vic, Museu Episcopale, Ms 88: Fragmenten van een getijdenboek (cat. II 30)	46r	Jacobusgebed O Lux et Decus	x

De betekenis van het insignemotief: piëteit en prestige

Naast de hiërarchisch-structurerende en decoratieve functie heeft het insignemotief mogelijk een symbolische strekking. De verluchters lieten zich ongetwijfeld inspireren door contemporaine, devotionele gebruiken. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw wordt het voor boekeigenaars in de Nederlanden, Frankrijk en grensgebieden, zoals de regio rond Keulen en Aken, gewoon om insignes in te naaien (zie hoofdstuk 2, p. 92). De eerste geschilderde insigneranden ontstonden in de jaren 1480, toen insignes al geruime tijd in devotionele boeken werden bevestigd, ook in de Zuidelijke Nederlanden waar de schilders van insigneranden actief waren. De schildering met het insignepaneel in het Breviarium Brukenenthal (cat. II 28) gaat eveneens terug op een devotionele toepassing van insignes: er is een voorbeeld overgeleverd van een paneel waarop twee insignes zijn bevestigd, zodat het als devotiestuk dienst kon doen in de privésfeer van de woning (zie hoofdstuk 2, pp. 83-84 en afb. 17). Ongetwijfeld was dit paneel niet enig in zijn soort. Van op paneel gelijkde miniaturen waarvan getuigenissen zijn overgeleverd in tekstuele en visuele bronnen, zijn er ook slechts enkele overgeleverd.

Omdat verluchters zich lieten inspireren door het devotionele gebruik om insignes in te naaien, is het verleidelijk om in de geschilderde collecties een vergelijkbare, meer concrete betekenis te leggen. Wat betreft de iconografische rol van de Gent-Brugse marges en de relatie met de omlijste tekst en/of miniatuur, heerst echter over het algemeen een nogal afwachtende houding. Janet Backhouse meldde al in 1973, toen zij de getijden van Engelbert van Nassau besprak: “It remains to decide upon the relationship between its two most elaborate components – the *trompe l’oeuil* borders ... and the miniatures which they surround.”⁷⁰⁷ In 1975 gaf Anne H. van Buren blijk van enig ongeloof in een directe relatie in haar samenvatting van het onderzoek naar de Meester van Maria van Bourgondië en de verluchtersgroep die zij de ‘Ghent associates’ doopte: “It remains to be seen whether the objects represented have any relation to the miniatures or text.”⁷⁰⁸

Sindsdien hebben sommige wetenschappers studies gewijd aan de betekenis van de marge en de relatie tussen woord en beeld. Brigitte Dekeyzer die het breviarium Mayer van den Bergh aan een intensief onderzoek onderwerpt, noemt de relatie tussen woord en beeld zelfs essentieel voor de studie van verluchte handschriften. Margeversiering speelt daarbij een cruciale rol, “want zij versterkt het *trompe-l’oeil* karakter van de voorstellingen.”⁷⁰⁹ Robert Calkins bestudeert de architectuur- of retabelranden.⁷¹⁰ Kate Challis schrijft een artikel over de betekenis van de juwelen en edelstenen in de marges.⁷¹¹ Margaret Goehring neemt de textielranden onder de loep waarbij zij ook ingaat op de eventuele betekenis.⁷¹² Isabel von Bredow-Klaus richt zich uitsluitend op het geschilderde insigne.⁷¹³ Anne Margreet As-Vijvers die

⁷⁰⁷ Backhouse (1973): 685.

⁷⁰⁸ Van Buren (1975): 306 en n. 84.

⁷⁰⁹ Dekeyzer (2002): 320.

⁷¹⁰ Calkins (1989): 1-18.

⁷¹¹ Challis (1998): 253-287.

⁷¹² Goehring, IN DRUK, Goehring (2007): 134-141 en Goehring (2006).

⁷¹³ Von Bredow-Klaus (2005).

een minutieuze studie wijdt aan de David Meester die zich intensief lijkt te hebben bezig gehouden met randverluchting, deelt de margemotieven op in groepen en bekijkt per categorie de eventuele betekenis.⁷¹⁴ Insignes en verwante devotionalia komen daarbij ook aan bod. In haar studie die is gewijd aan het geheugen oppert Mary Carruthers dat deze motieven zinnebeeldig kunnen worden gedeut. Net als het geheugen werd het boek dat een hulpmiddel was bij de herinnering, gezien als een bewaarplaats voor objecten. Geschreven tekst stond immers in dienst van het geheugen. In lijn met deze gedachte werden boeken beschouwd als een schrijn waarin de pelgrim zijn insignes verzamelde.⁷¹⁵

Allen doen de veelzeggende observatie dat de bijzondere marges, zoals textiel, juwelen, rozenkransen, pelgrimstekens en schelpen, voornamelijk voorkomen in handschriften met een religieuze inhoud. Naast de strooirand van bloemen bestonden blijkbaar motieven die speciaal ingezet werden voor boeken met een devotionele strekking. Tegen het einde van de vijftiende eeuw richtten de Vlaamse verluchters zich vooral op religieuze boeken, omdat daar de grootste vraag naar was en daaraan gepaard ontwikkelde zich een geormerkt repertoire aan motieven.⁷¹⁶ Volgens Mary Carruthers waren de motieven geschikt als margedecoratie voor religieuze boeken vanwege de associatie met de “Biblical ‘treasures’ of the Kingdom of Heaven.”⁷¹⁷ Het boek was een houder voor diverse devotionele schatten, zoals de satijnen beurs waarin Charlotte van Savoye haar gekoesterde pelgrimstekens bewaarde (zie hoofdstuk 2, p. 82).

Het insignemotief werd vooral toegepast in rijk verluchte boeken voor uiterst gefortuneerde leken.⁷¹⁸ Gegoede leken vroegen om getijdenboeken, maar ook om *breviaria* die waren geordend volgens de chronologie van het kerkelijk jaar en gebaseerd op het brevier dat de clerus gebruikte. Het hoofdbestanddeel van het

Afb. 66 Halfbladminiatur van de aartsengel Michaël, marge met het bedevaartsoord Le Mont-Saint-Michel, in het getijdenboek van Pierre II de Bretagne, Bretagne, 1455-57, 190 x 130 mm. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Latin 1159, f. 160v (cat. I 75).

⁷¹⁴ As-Vijvers (2002) en ibid. (2003).

⁷¹⁵ Carruthers (1992): 246.

⁷¹⁶ Los Angeles en Londen (2003): 4-6, 8 en 315.

⁷¹⁷ Carruthers (1992): 246.

⁷¹⁸ As-Vijvers (2002): 216-220 en (2003): 8-10. Ook edelstenen en textiel werden geassocieerd met devotionele praktijken alsook met het vertoon van rijkdom. Goehring (2007): 134-141 en Challis (1998): 253-287, vooral pp. 267-269. Zie ook De Winter (1981): 362.

brevier is het psalterium met de 150 psalmteksten. Daarop volgen het *temporale* en het *sanctorale*. Het *temporale* of 'tijdeigen' omvat de getijden voor de zondagen en de belangrijkste feestdagen, evenals de weekdays. Het *sanctorale* of 'eigen der heiligen' bevat de officies die gelezen werden op de feestdagen van de heiligen. Daarnaast bevat het brevier meestal een *communale* met teksten voor speciale groepen van heiligen, zoals de apostelen en de martelaren, etc. Het lekenbrevier is verder aangevuld met teksten, zoals de Mariagetijden, dodenvigilie en een eeuwigdurende kalender die ook onderdeel uitmaken van getijdenboeken. Waar getijdenboeken echter in allerlei uitvoeringen gemaakt werden, van kostbaar tot eenvoudig, was het brevier vooral geliefd bij de welgestelden.

De devotionele boeken met insignemarges, of het nu om getijdenboeken gaat of lekenbreviers, zijn altijd rijk verluchte exemplaren die bepaald niet voor iedereen waren weggelegd. Onder de handschriften met insignemarges zitten dan ook relatief veel boeken voor prominente figuren van het hof van Bourgondië en van de latere Habsburgers die gerelateerd waren aan de Bourgondische hertogen door het huwelijk van Maria van Bourgondië met Maximiliaan I. Eleonora van Portugal (1458-1525), de edelman en veldheer Filips van Kleef (1456-1528) en de thesaurier van de Orde van het Gulden Vlies, Louis Quarré (†1520) zijn slechts enkele hooggeplaatste eigenaars van boeken met een insignemarge. Ook de Spaanse monarchen die zich graag spiegelde aan de praal van het Bourgondische hof, behoorden tot de bestemelingen, zoals koningin Isabella la Católica (1451-1504) en haar dochter Johanna van Castilië (1479-1555). Johanna trouwde in 1496 met Filips de Schone (1478-1506) die van 1482 tot 1506 heerschappij over de Bourgondische Nederlanden voerde.⁷¹⁹ Mogelijk kreeg of bestelde zij het boek ter gelegenheid van haar huwelijk.

Het insignemotief lijkt te zijn voorbehouden aan boeken met een religieuze inhoud voor een clientèle die om rijk verluchte boeken vroeg. Hoe meer variatie in margemotieven, hoe exclusiever de codex was. De insignes waren een uitbreiding van het margerepertoire en daarom voorbehouden aan duurdere boeken. Ook het goud en zilver komen tegemoet aan de wens van de eigenaar voor een kostbaar boek, net als de dure materialen van de bidsnoeren en de schelpen in de marges. Rijk verluchte handschriften die niet voor iedereen waren weggelegd, vervulden een rol als statussymbool.⁷²⁰ Enerzijds vormden pelgrimstekens door de associatie met de religieuze praktijk van bedevaart een passende illustratie van het devotionele karakter van het getijdenboek. Anderzijds vergrootten het goud en zilver de luxe-aard van het boek en zo verhoogde het manuscript de status van de eigenaar. De insignes drukken zowel piëteit als prestige uit. De dubbele lading maakte het insigne tot een uiterst geschikt margemotief voor een kostbaar boek met een religieuze inhoud.

Slechts een enkele keer wordt de dubbele betekenis van het insigne dat dure materie en een devotionele functie verenigt, geëxpliciteerd. In het getijdenboek G&A (cat. II 3) schilderde de verluchter insignes en juwelen in de marge vanwege de associaties

⁷¹⁹ Zie bijvoorbeeld Kren (1998): 223 en de catalogus alhier.

⁷²⁰ De Winter (1981): 362 en Smeyers (1998): 419.

met rijkdom en devotie.⁷²¹ Op de pagina tegenover een Mariaminiatuur begint het gebed “Weest ghegroet alre oetmoedichste dienstmaecht der heylighe drieuoudicheit”; dat is het *Ave ancilla trinitatis* van de heilige Bernardus in het Middelnederlands. De inleidende woorden luiden: “Dit navolghende ghebet was ghegheuen by den enghel gods sinte bernaert welc enghel tot hem sprac aldus Soe alsdat gout dat costelicste is bouen alle metalen also is dit ghebet bouen alle andere ghebeden.” (f. 19r) In de tekst wordt een parallel getrokken tussen de spirituele betekenis van het gebed en de materiële waarde van de insignes en juwelen in de marge.

De pelgrimstekens in het getijdenboek G&A zijn aangevuld met juwelen. Kostbare sieraden hadden allerlei associaties die ze geschikt maakten als decoratie van het getijdenboek. Juwelen hadden, net als insignes, een amuletfunctie die de drager beschermde tegen het kwaad.⁷²² Edelstenen bezaten allerlei medische en magische krachten.

Bovendien representeerden ze deugden en perfectie. Het woord ‘juweel’ kan ook overdrachtelijk gebruikt worden voor een voorbeeldige persoon. De associatie met Maria ligt voor de hand. Cultusbeelden van Maria werden met goud en juwelen behangen om haar te voorzien van de waardigheden van een hemelkoningin. Zo beschrijft de predikant Gerald of Wales (ca. 1146- 1216/20) in zijn handboek voor geestelijken *Gemma Ecclesiastica* van een Mariabeeltenis “auroque et argento decenter ornatam” ofwel “op gepast wijze versierd met goud en zilver”.⁷²³ Cultusbeelden werden bovendien vaak behangen met juwelen om hun spirituele kostbaarheid te benadrukken. De edelstenen en parels in de rand van de Mariabeeltenis die George Trubert schilderde, dienden ongetwijfeld hetzelfde doel (afb. 18). Ook de verluchter van het getijdenboek G&A liet zich vermoedelijk door de associatie van edelstenen met Maria leiden. Hij schilderde de grootste juwelen vooral rondom de miniatuur

Afb. 67 Halfbladminiatur van Marguerite d'Orléans in gebed voor Maria met Kind, marge met wandelende pelgrims, in het getijdenboek van Marguerite d'Orléans, Bretagne, geschreven in 1421 en verlucht rond 1426, afmetingen onbekend. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Latin 1156B, f. 25r.

⁷²¹ Voor de insignes in het getijdenboek, zie ook Von Bredow-Klaus (2005): 103-107 en Van Asperen (2006): 241-242.

⁷²² Lightbown (1992): 11, Challis (1998): 266-269 en Evans (2004), vooral pp. 110-139.

⁷²³ Giraldi Cambrensis, *Gemma Ecclesiastica*, in: Brewer (1862): 105 en Camille (1989): 236. Voor een Mariabeeld behangen met lovertjes en pelgrimstekens, zie Rouyer (1851): 238. Voor zeventiende- en achttiende-eeuwse voorbeelden, zie Wingens (1994): 109. Ook reliekhouders waren versierd met juwelen en edelstenen. Zie bijvoorbeeld Braun (1940): 518-523.

van de maagd. In de geschilderde marge rondom de tekst op de tegenoverliggende bladzijde verschijnt slechts een klein sieraad, een edelsteen gevat in goud, terwijl de rand rondom de miniatuur enkele grote sieraden bevat die bestaan uit een combinatie van edelstenen in diverse vormen.

In literaire bronnen worden juwelen eveneens aangegepen wanneer de voorbeeldige kwaliteiten van Maria worden beschreven. In het gedicht *Goldene Schmiede* van Konrad von Würzburg (ca. 1277-87), en de Nederlandstalige versie *Marien Voerspan of Sapeel* (ca. 1450), doet de auteur zich voor als een goudsmid die een kostbaar ornament voor Maria vervaardigt. Op het hoogtepunt van het gedicht vergelijkt Konrad von Würzburg Maria met een juweel van puur goud “daer in sich god verguldet heeft in sijnre hoeger drier triniteit”.⁷²⁴ Maria is de gouden vatting die het juweel van de Drie-eenheid in zich houdt. Het drieledige juweel aan de omlijsting van de Mariaminiatuur in het getijdenboek G&A is mogelijk geïnspireerd op de eerste zin van het gebed *Ave ancilla trinitatis* waarin Maria wordt beschreven als de dienstmaagd of draagster van de Drie-eenheid.

Het belang van het drieledige sieraad wordt benadrukt door de locatie van het motief: midden onder de miniatuur. Het juweel is direct bevestigd aan de omlijsting van de miniatuur om de band met Maria verder te benadrukken. In de *Légende de Saint Adrien* van omstreeks dezelfde tijd, tussen 1477 en 1483, is op precies dezelfde plaats een wapen gehangen (afb. 65). De centrale miniatuur toont koning Lodewijk XI van Frankrijk en Charlotte van Savoye in gebed voor een altaar met een beeltenis van de heilige Adrianus voor wie het paar een bijzondere verering koesterde. Ook de heiligen aan weerszijden zijn gekozen vanwege hun bepalende rol in het devotionele leven van de koning. De heilige Lodewijk was zijn naamheilige en Johannes de Doper beschermde de koning tegen aanvallen van epilepsie (zie ook hoofdstuk 3, p. 149). Het prominent geplaatste wapen van Frankrijk heeft betrekking op het koningspaar, zoals de driepasvormige hanger verwijst naar Maria.

De insignes als attributen van heiligenverering voegen een devotioneel element toe aan de afbeelding van Maria. Mogelijk waren het de cultische karakteristieken van de miniatuur die de verluchter ertoe aanspoorden om insignes in de marge aan te brengen. Brinkmann benadrukte al de kwaliteiten van de Berlijnse Mariaminiatuur als ‘Andachtsbild’.⁷²⁵ Volgens Virginia Roehrig Kaufmann die het verluchttingsprogramma van het getijdenboek van Engelbert van Nassau in verband bracht met bedevaart, diende ook de Mariaminiatuur in dat getijdenboek “to recall a cult image” (cat. II 22).⁷²⁶ Dit is echter moeilijk aantoonbaar.

Hoewel de relatie zelden zo expliciet gemaakt wordt als in het getijdenboek G&A en het insigne zelden zo direct op de tekst of miniatuur betrokken is, associeerden eigenaars van andere boeken de gouden en zilveren insignes in de marges waarschijnlijk ook met de precieuze inhoud van het boek. De kostbare insignes onderstrepen de spirituele waarde van de omlijste tekst of miniatuur. Meestal blijft de associatie van kostbare materie met hemelse perfectie echter impliciet.

⁷²⁴ Moschall (1983): 65.

⁷²⁵ Brinkmann (1997): 302. Over de textielrand zei Margaret Goehring al: “Within the context of the book of hours, the [...] border may have lent confirmation of the spiritual importance of the image it surrounded, supporting the value (and veracity) of the image it accompanied.” Goehring (2007): 135-136.

⁷²⁶ Roehrig Kaufmann (1992): 37.

Het getijdenboek G&A is niet het enige boek waarin de verluchter de insignes aangreep om voort te borduren op de tekst of miniatuur, of beide. In het getijdenboek te Chantilly schilderde een verluchter een rijke rand bij de aanvang van de Mariamis (cat. II 9). Het gaat om een vierzijdige marge over de twee bladzijden van de opening. De volbladminiatuur toont Maria en Kind met een musicerende engel aan weerszijden. Op een prominente plaats onder en naast de miniatuur bracht de verluchter een groot rond insigne aan dat het thema van de miniatuur herhaalt.⁷²⁷ De vergulde pelgrimstekens die teruggaan op voorbeelden uit Halle (appendix V, nr. 5.1), tonen Maria met Kind tussen engelen, zoals de centrale miniatuur. De overige insignes, verdeeld over de marges van de opening, laten diverse heiligen zien, zoals Florentius (Saumur; appendix VI, nr. 16.2), Judocus van Ponthieu (Saint-Josse; appendix VI, nr. 25.2.), Johannes de Doper (mogelijk Amiens; appendix VI, nr. 23.1) en Thomas Becket (Canterbury; appendix VI, nr. 44.4). Op de tegenoverliggende *incipit*-pagina wordt de mis van Maria aangeheven. De schuldbelijdenis op het midden van de pagina luidt “Confiteor deo celi et beate marie virgini et omnibus sanctis dei.” De verluchter vulde de ruimte tussen de Maria-insignes met insignes van de heiligen, wellicht om de tekst die Maria en de heiligen tot onderwerp heeft, te illustreren. De heiligen die in de tekst genoemd worden, maar niet in de centrale miniatuur zijn afgebeeld, zijn in de marge vertegenwoordigd.

In een ander laat-Vlaams getijdenboek dat rond 1502 voor de Engelse markt werd vervaardigd, lijken de miniatuur en de tekst de verluchter eveneens te hebben geleid bij zijn keuze voor insignes (cat. II 26). Een miniatuur van Christus als Salvator Mundi vergezelt een gebed dat wel vaker voorkomt in (gedrukte) Engelse getijdenboeken: ‘O glorious Iesu O meekest Iesu’.⁷²⁸ De miniatuur van Christus Salvator wordt in de buitenmarge geflankeerd door een perkamenten *Vera Icon* en een insigne met een Kruisigingsscène (appendices IV, nr. 9.1 en VII, nr. 2.1). Een insigne met Christusportret bevindt zich in de ondermarge (appendix IV, nr. 15.1). Een kleiner insigne met het gelaat Gods, een insigne met het Christuskind, daaronder het Kruis en het IHS-monogram sieren de marge van de tegenoverliggende pagina (appendix IV, nrs. 1.1, 8.1 en 20.1). Insignes met Christus voeren de boventoon die ongetwijfeld werd ingegeven door het Christusgebed en de bijbehorende miniatuur. De overmaat van Christus-insignes

Afb. 68 Insigne van Thomas Becket, met de letters “s t”, Canterbury, gevonden in Nieuwlande, koperlegering, ca. 1475-1525, 22 x 22 mm. Cothen, collectie Van Beuningen, inv. nr. 1477.

In een ander laat-Vlaams getijdenboek dat rond 1502 voor de Engelse markt werd vervaardigd, lijken de miniatuur en de tekst de verluchter eveneens te hebben geleid bij zijn keuze voor insignes (cat. II 26). Een miniatuur van Christus als Salvator Mundi vergezelt een gebed dat wel vaker voorkomt in (gedrukte) Engelse getijdenboeken: ‘O glorious Iesu O meekest Iesu’.⁷²⁸ De miniatuur van Christus Salvator wordt in de buitenmarge geflankeerd door een perkamenten *Vera Icon* en een insigne met een Kruisigingsscène (appendices IV, nr. 9.1 en VII, nr. 2.1). Een insigne met Christusportret bevindt zich in de ondermarge (appendix IV, nr. 15.1). Een kleiner insigne met het gelaat Gods, een insigne met het Christuskind, daaronder het Kruis en het IHS-monogram sieren de marge van de tegenoverliggende pagina (appendix IV, nrs. 1.1, 8.1 en 20.1). Insignes met Christus voeren de boventoon die ongetwijfeld werd ingegeven door het Christusgebed en de bijbehorende miniatuur. De overmaat van Christus-insignes

⁷²⁷ De Winter (1981): 353.

⁷²⁸ Een versie van het gebed werd gedrukt door William Caxton in Westminster in 1484. Een reproductie ervan wordt bewaard in John Rylands University Library of Manchester (STC 1834:19). Zie *Early English Books Online*, eebo.chadwyck.com 13 december 2008.

wordt aangevuld met enkele anderen, van Maria en de heiligen. In een van de regels van de Middellengelse gebedstekst vertrouwt de gelovige zijn ziel toe aan de handen van God “thurgh the glorious helpe of thy blessed moder of mercy our lady saynt mary and alle the holy company of heuen.”

Meestal gebruikte de verluchter een of twee insignes om een motief uit de verluchting te accentueren of een element uit de tekst te illustreren, en vulde hij deze verder aan met een willekeurige selectie van andere pelgrimstekens. In een Vlaams handschrift (**cat. II 25**) dat mogelijk uit hetzelfde atelier afkomstig is als het boek in Chantilly (**cat. II 9; zie § D1 pp. 212-213**), verschijnt eveneens een insigne uit Halle (**appendix V, nr. 5.1**). Het teken is geschilderd in de ondermarge van een miniatuur dat de Annunciatie als onderwerp heeft. In de ondermarge op de tegenoverliggende pagina waar de tekst van de Mariagetijden begint, koos de verluchter voor een insigne met de Man van Smarten (**appendix IV, nr. 14**). Halverwege de bladzijde begint een tekst met instructies voor de periode vanaf Pasen als de Wederopstanding van Christus herdacht wordt.

In een Vlaams getijdenboek dat in 2007 werd geveild en in een antiquariaat in Ramsen terecht kwam (**cat. II 21**), decoreren diverse insignes de openingspagina van het gebed *Salve Sancta Facies* dat zich richt tot het gelaat van Christus zoals het was afgedrukt op een doek die aan de heilige Veronica was gegeven (**zie hoofdstuk 4, pp. 157-158, 161 en 178-181**). Het pauselijk wapen in de ondermarge verwijst zonder veel omhaal naar de Eeuwige Stad waar het *sudarium* met de afdruk van Christus' gelaat werd bewaard en aan pelgrims werd getoond. Ter hoogte van de beginregel “*Salve sancta facies nostri redemptoris*” schilderde de verluchter een plaatje met het gelaat van Christus dat met spelden op de pagina is ‘vastgezet’. De keuze voor deze insignes zal geen toeval geweest zijn, maar een bewuste selectie uit de voorradige motieven op basis van de tekst.

Het getijdenboek La Flora bevat een vierzijdige margeschildering met insignes (**cat. II 17**). Ze zijn geschilderd op de openingspagina van de Passiegetijden. De tekst wordt ingeleid door een halfbladminiatuur met de Bespotting van Christus. Christus zit temidden van vier knechten die hem met blote handen te lijf gaan, zoals Marcus in zijn evangelie verhaalt: “Sommigen begonnen Hem te bespuwen, deden Hem een blinddoek voor.” Het Latijn laat lezen: “*coeperunt quidam ... velare faciem eius*” ofwel “sommige begonnen ... zijn gezicht te bedekken.” Marcus vervolgt: “... sloegen Hem dan en zeiden: ‘Profeteer nu eens! De knechten gaven Hem een afranseling.’” (Marcus 14:65) De miniatuur illustreert deze woorden uit het Marcusevangelie. Over het hoofd van Christus is een witte doek gedrapeerd die hem het zicht belemmert en het tevens de beschouwer onmogelijk maakt om Christus gelaat te zien.⁷²⁹ Mogelijk plaatste de verluchter als visuele tegenhanger een perkamenten plaatje met de beeltenis van Veronica in de marge. In tegenstelling tot de miniatuur waar het gezicht van Christus verborgen blijft, onthult Veronica het gezicht van Christus aan de toeschouwer en biedt zo tegenwicht aan de centrale voorstelling. Om de belangrijke rol van de *Vera Icon*-beeltenis extra te benadrukken, plaatste de verluchter het briefje over de rand van het beschilderde gedeelte van de pagina.

⁷²⁹ Een vergelijkbare miniatuur van Christus met doek, wordt bewaard in Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Nouv. Acq. Lat. 3055, f. 40v. Voor een afbeelding, zie Panofsky (2006) II: 83, afb. 181.

De genoemde voorbeelden tonen aan dat verluchters weldegelijk een gevoeligheid voor de inhoud van het boek aan de dag konden leggen.

De schilders grepen de insignes als groep of specifieke insignes aan om elementen uit de tekst woordelijk te illustreren, in een bredere context te plaatsen of de miniatuur aan te vullen. Dit is echter zeker niet structureel het geval. Hoewel verluchters soms naar de voorliggende tekst of miniatuur keken en hun motiefkeuze daaraan aanpasten, kon de insignemarge in de praktijk worden toegepast bij elke willekeu-

rige locatie binnen de context van het religieuze handschrift. Daar spiritualiteit elk getijdenboek en *breviarium* kenmerkt, passen de insignes eigenlijk overal. Binnen het getijdenboek of brevier is daarom (bijna) elke tekst geschikt voor een marge-verluchting met insignes. Anne Margreet As-Vijvers concludeerde dan ook terecht: "Within the devotional context of the book of hours badges are appropriate at every incipit."⁷³⁰ De insignerland kon worden toegepast zonder aanzien des *incipits*.

Voor de margemotieven putte de verluchter inspiratie uit de materiële wereld om zich heen. Vanwege het hoge realiteitsgehalte is de insignemarge wel beschouwd als weergave van de vergankelijke aardse wereld en dus als *vanitas*-motief.⁷³¹ Het object in de laat-Vlaamse marge is echter geen substituut van zijn originele evenknie, of het nu om insignes gaat of om andere margemotieven. De randen tonen altijd een ideaalbeeld. Volmaaktheid geeft de toon aan. De bloemen zijn nooit aan bederf of verval onderhevig. De insignes zijn nooit beschadigd of versleten. In de objecten is eerder volkomenheid weerspiegeld dan aardse vergankelijkheid. Bovendien zijn de geschilderde insignes altijd van edelmetaal. De randen roepen een beeld op van een perfecte, hemelse wereld en versterken zo de spirituele inhoud van het boek.

Meer nog dan hun vorm en materiaal is de functie van het insigne van betekenis. Pelgrimstekens zijn relictten van een bedevaart en daarom geschikte margedecoratie, vooral binnen de devotionele context van het getijdenboek. Zowel gebed als bedevaart zijn devotionele oefeningen waarmee de gelovige uiting kon geven aan zijn vroomheid (zie hoofdstuk 1). De insignes refereren aan de vrome activiteit van bedevaart, terwijl het getijdenboek een hulpmiddel was bij het persoonlijke gebed. Bedevaart is dan ook een thema dat vaker uitbeelding vond in de marge van getijdenboeken, bijvoorbeeld in het getijdenboek van Pierre II van Bretagne dat tussen 1455

Afb. 69 Geslagen insigne van Thomas Becket met de letters "s t", Canterbury, gevonden in Londen, koperlegering, mogelijk verzilverd, begin van de zestiende eeuw, onbekende afmetingen. Londen, Museum of London, inv. nr. 85.231/1 (© Museum of London).

⁷³⁰ As-Vijvers (2003): 8-9. Verderop herhaalt As-Vijvers: "Within the devotional context of a book of hours the badges, independent of their position, always agree with the contents of the text as a whole; however, generally they cannot be connected with specific passages in the text." As-Vijvers (2003): 10. Volgens As-Vijvers had elk margemotief een symbolisch element dat altijd impliciet aanwezig was voor de beschouwer. As-Vijvers (2003): 26.

⁷³¹ Von Bredow-Klaus (2005): 166-174.

en 1457 werd vervaardigd (**cat. I 75; afb. 66**). In de marge van een gebed tot de heilige Michaël is het fameuze cultusoor Mont-Saint-Michel afgebeeld waar de aartsengel bijzonder werd vereerd. De zeearm die het bedevaarteland van het vasteland scheidde, viel op vaste tijdstippen droog waardoor de kerk voor de massa bereikbaar werd. In de margeschildering heeft het water zich teruggetrokken. Pelgrims te voet en te paard stromen van alle windstreken toe.

Ook in het getijdenboek van Margareta van Orléans vullen reizende pelgrims de marge (**afb. 67**). Ze zijn op weg naar een kerk waar een beeld van Jacobus Maior staat opgesteld. De apostel was de patroonheilige van pelgrims en werd daarom vaak in pelgrimskledij afgebeeld (**zie ook Excurs: Jakobsschelpen**). De randverluchting omlijst een miniatuur met Margareta die knielt voor Maria met Kind. Het boek werd geschreven en verlucht rond 1421, eveneens in Bretagne. Onder de miniatuur met het gebedsportret wordt het populaire Mariagebed *Obsecro te* aangeheven. De pelgrims in de marge geven uiting aan hun devotie; ook Margareta doet dat. De pelgrims pakken de pelgrimsstaf op met het doel Jacobus te vereren, terwijl Margareta een getijdenboek ter hand neemt.

Om dezelfde reden schilderde de Meester van het Getijdenboek van Catharina van Kleef waarschijnlijk de Jakobsschelpen in de rand rondom de boetpsalmen, nog voordat de eerste illusionistische insignerand in Vlaanderen werd vervaardigd (**cat. II 2**).⁷³² De gehistorieerde initiaal op de pagina toont de hellemond. Twee duivels trekken een verloren ziel de hel in. De initiaal met de hellemond waar de menselijke ziel brandt, dient als een waarschuwing voor de gelovige. Ongetwijfeld zijn de pelgrimsschelpen een toespeling op de boetedoening waarmee de gelovige zijn tijd in het vagevuur kon verkorten. Vermeldenswaardig zijn de sporen van originele insignes in dit handschrift (**cat. I 12**) en dat van Pierre van Bretagne (**cat. I 75**). Klaarblijkelijk vonden de eigenaars de getijdenboeken met referenties aan bedevaarten een waardige plaats voor de insignes die ze verzamelden.

Door de grote overeenkomsten wordt aan het geschilderde insigne door huidige beschouwers wel dezelfde devotionele functie toegekend als een origineel insigne dat in de marge van een gebedenboek is genaaid. Volgens Denis Bruna bijvoorbeeld heeft het geschilderde insigne dezelfde devotionele functie als het origineel.⁷³³ Het is echter maar de vraag of de eigenaars alle afgebeelde bedevaartsouvenirs konden duiden, zoals meestal wel het geval was bij de originele pelgrimstekens. De verluchter bepaalde grotendeels de keuze van de insignes (**zie ook § De herkomst en bestemming van de insignes pp. 254-258**). Bovendien werden sommige handschriften vervaardigd voor een internationale clientèle, zoals de Engelse markt en de Spaanse adel die de insignes, vooral afkomstig uit Vlaanderen en omstreken, zeker niet altijd herkend zullen hebben.

Veel boekeigenaars waren bekend met de praktijk om insignes op perkament aan te brengen. Johanna van Castilië was de moeder van Karel V en Ferdinand I van Oostenrijk van wie bekend is dat zij graag insignes in hun religieuze boeken verzamelden. Haar getijdenboek toont afbeeldingen van insignes uit Asse en Douai

⁷³² Von Bredow-Klaus (2005): 63-64 en 90-91, Koldewey (1993)a: 40-44, Koldewey (1992): 99-110, Koldewey (1991): 211-218 en Randall (1974): 377.

⁷³³ Bruna (2006): 151-152.

(cat. II 14). Het getijdenboek Holford, eveneens met een insignemarge, was mogelijk bestemd voor een hoveling van keizer Karel V (cat. II 13). Koning Karel VIII van Frankrijk bezat een getijdenboek waarin hij waarschijnlijk zelf een insigne uit Le Puy bevestigde (cat. I 76) en een getijdenboek met een geschilderde insignerand (cat. II 17). Ook als de boeigenaar bekend was met het gebruik om insignes in te naaien, blijft het de vraag of deze alle insignes herkende. Naast insignes uit bekende bedevaartsoorden beeldden de verluchters immers pelgrimstekens af uit minder bekende plaatsen.

Als de gelovige de afgebeelde insignes inderdaad gebruikte tijdens zijn devotionele oefeningen, zal deze het insigne met daarop het vereerde cultusbeeld hebben aangeraakt, zoals bij de briefjes met het Heilig Aanschijn het geval was die in handschriften werden genaaid of gelijmd. De briefjes van de *Vera Icon* in de *Grandes Heures* van Filips de Goede

(cat. I 24; zie hoofdstuk 4, p. 178) tonen

sporen van slijtage. Vanwege de herhaaldelijke aanrakingen is de verflaag op het gezicht van Christus aangetast, soms zelfs volledig verdwenen. De geschilderde insignes tonen zelden sporen van een dergelijk gebruik. Daarom is het maar moeilijk te geloven dat de randversieringen met insignes werden toegepast bij een pelgrimage in de geest.⁷³⁴ Daar komt nog bij dat de geschilderde insignes geen vaste volgorde hebben, bijvoorbeeld van dichtbij naar verder weg gelegen plaatsen, aan de hand waarvan de boekgebruiker in gedachten een duidelijk uitgestippelde route kon afleggen. Bij een geestelijke pelgrimage zullen de randversieringen niet of nauwelijks een rol hebben gespeeld.

Of de geschilderde insignes een kwaadafwerende rol toebedeeld kregen zoals de originelen, is eveneens moeilijk vast te stellen.⁷³⁵ Het geschilderde pelgrimsteken stond verder af van het cultusobject. Het was niet afkomstig uit een bedevaartplaats

Afb. 70 Insignes met Vincentius van Zaragoza, opschrift "sente vinsencius van beaselare", Beselare, gevonden te leper, lood-tinlegering, 57 x 35 mm. Stedelijke Musea leper (olim collectie P. Van Wanzeele).

⁷³⁴ Zo beweert Thomas DaCosta Kaufmann dat de geschilderde insignes "were intended to inspire pious contemplation as well as to recall the memory of pilgrimage itself and the holy image that was its goal." Kaufmann (1993): 37. Verderop beweert hij dat "If the actual pilgrim badges and devotionalia, as well as pressed flowers and other naturalia, had earlier been collected as mementos that might aid memory and devotion, the painted versions could have performed the same functions..." Kaufmann (1993): 45. Zie ook Von Bredow-Klaus (2005): 166-172.

⁷³⁵ Skemer (2006): 272.

en al helemaal niet met een cultusbeeld in aanraking geweest. Het is dus maar de vraag of het op dezelfde manier krachten kon kanaliseren als zijn originele evenknie. De handschriften zelf geven geen aanwijzingen dat de boekeigenaar de insignerand vaker bekeek of op een andere manier waardeerde dan andere randversieringen.

Net als de insignes waren gebedssnoeren een geschikt margemotief voor getijdenboek. Het snoer waarbij elke kraal een gebed representeerde, hetzij een *Ave maria*, hetzij een *Pater noster*, was een instrument waarmee de leek zijn persoonlijke geloofsleven invulling kon geven. Naast een devotionele toepassing kenden de kralenkettingen waarin dure edelstenen en kostbare materialen verwerkt waren, ook een decoratieve en statusverhogende functie. Bidsnoeren konden op kleding gedragen worden als een sieraad. De gebedssnoeren hadden daarom, evenals insignes en juwelen, connotaties met rijkdom en status.

Of de in de marge geschilderde gebedssnoeren daadwerkelijk werden gebruikt bij de spirituele oefeningen van de boekeigenaar, blijft gissen. Soms is een directe inhoudelijke relatie met de omlijste tekst of miniatuur aanwijsbaar.⁷³⁶ De pagina is dan gewijd aan Maria of een heilige. Slechts enkele rozenkransranden bieden de gelovige de mogelijkheid om de kralen in gedachten langs de draad te schuiven en zo gebeden te reciteren. De meeste geschilderde gebedssnoeren zijn opgenomen vanwege de algemene religieuze connotaties die ze tot een geschikte omlijsting maakten voor elke tekst binnen het religieuze handschrift.

Het insignemotief maakte net als het bidsnoer deel uit van een ordenend en decoratief systeem, speciaal voor rijk verluchte handschriften met een religieuze inhoud. Vooral daar kwam de betekenis van het motief tot zijn recht. De vergulde en zilveren insignes benadrukten de statusverhogende kwaliteit van de luxueuze boeken. De insignes, refererend aan de activiteit van bedevaart, zinspeelden daarnaast op de devotionele functie van het religieuze handschrift dat ingezet diende te worden voor het zielenheil van de eigenaar. Boek en margemotief belichaamden verschillende aspecten van status en devotie en waren zo complementair aan elkaar. Het insigne paste daarom op elke plaats in het religieuze boek. Dit betekent echter niet dat de keus van de verluchter voor een specifieke pagina altijd willekeurig was. In enkele gevallen, zoals het getijdenboek G&A (*cat. II 3*) en het getijdenboek La Flora (*cat. II 17*), greep de margeschilder het insignemotief wel degelijk aan om de inhoud van de pagina te benadrukken. Hierover kunnen echter geen algemeen geldende uitspraken worden gedaan. Per geval moet worden bekeken of de insignes rechtstreeks betrekking hebben op de pagina.

De geschilderde insignes als bron voor de originelen

Niet alle verluchters beeldden bestaande insignes af. Sommigen schilderden pelgrimstekens die slechts in de verte gebaseerd zijn op daadwerkelijke exemplaren. Voor veel insignes in de randen die in de ateliers van de Maximiliaan Meester, de Dresden Meester en de David Meester vervaardigd werden, zijn echter wel degelijk prototypen aanwijsbaar, zoals de insignes met een bisschopsbuste bijvoorbeeld die in de getijdenboeken van de Dresden Meester en de David Meester verschijnen (**appendices VI, nr. 44**). De letters **TT** wijzen op Thomas Becket die vereerd werd in Canterbury, hoewel de overgeleverde originelen met diens bisschopsbuste eerder de tekst **ST** laten zien van 'Sanctus Thomas' of 'Saint Thomas'.⁷³⁷ Van zowel de ronde insignes van de Dresden Meester als de ruitvormige exemplaren bij de David Meester zijn originele stukken overgeleverd (**afb. 68 en 69**).⁷³⁸ Prototypen zijn echter niet altijd bewaard gebleven. Vooral miniaturen met pelgrimstekens die alleen zijn overgeleverd middels hun geschilderde equivalent, kunnen bijdragen aan de kennis van originele exemplaren.

Afb. 71 Insigne met Cornelius, Kornelmünster, gevonden in Den Haag, koperlegering, 26 x 28 mm. Den Haag, collectie P. van Gernerden.

Kurt Köster identificeert veel van de insignes in de laat-Vlaamse marges.⁷³⁹ Zo weet hij onbekende pelgrimstekens van Asse te duiden op basis van het exemplaar in het getijdenboek van Johanna van Castilië dat 'de assch:' als opschrift heeft (**cat. II 14 en appendix IV, nr. 3.1**).⁷⁴⁰ Ook de insignes met het crucifix met een gebladerte erboven (**appendix IV, nrs. 3.2 en 3.3**) zijn waarschijnlijk verwijzingen naar het Heilig Kruis van Asse dat in een boom werd aangetroffen. Stephane Vandenberghe koppelt de geschilderde insignes aan archivalische bronnen waarin de verkoop van zilveren, vergulde en latoenen pelgrimstekens is geattesteerd.⁷⁴¹ De insignes zijn de enige visuele getuigenis van een insigneproductie in Asse in de late Middeleeuwen.

⁷³⁷ Von Bredow-Klaus spreekt van een "nicht zu lokalisierende Bischofsköpfe" en "Büste eines Mannes mit spitzem Hut". Von Bredow-Klaus (2005): 377 en 408, zie ook 417. Volgens haar laat de tekst *ge* lezen. Zij neemt deze leesfout over van Kurt Köster. Köster (1984)a: 508. Von Bredow-Klaus schrijft een insigne met een staande bisschop om onbekende redenen wel aan Canterbury toe. Von Bredow-Klaus (2005): 373. Zie Spencer (1998): 117 (zonder afbeelding) en Van Beuningen en Koldewij (1993): 199, nr. 367.

⁷³⁹ Köster (1965) en Köster (1984)a. Een gedetailleerde variant van insignes die door Köster correct aan Halle worden gekoppeld, zijn later wel toegeschreven aan Le Puy. Het gaat om de Maria-insignes in de ondermarges van het getijdenboek in Chantilly (**cat. II 9**). Köster (1984)a: 508. Voor de foute toeschrijving aan Le Puy, zie Farinelli (2001): 159 en Von Bredow-Klaus (2005): 416.

⁷⁴⁰ Köster (1965): 489. De tekst luidt niet "de assim", zoals Isabel von Bredow-Klaus voorstelt. Von Bredow-Klaus (2005): 429.

⁷⁴¹ Vandenberghe (1987): 227-230.

Köster schrijft de insignes met de Annunciatie die in veel verschillende verluchte marges voorkomen, abusievelijk toe aan het Engelse Walsingham.⁷⁴² Het insigne komt zowel in ronde als achthoekige vorm voor: het getijdenboek van Filips van Kleef (1x), van Louis Quarré (1x) waar nog net de beginletters *sg* te ontcijferen zijn, het getijdenboek van Isabella la Católica (3x), La Flora (1x), het breviarium van Eleonora van Portugal (2x) en de handschriften die daarmee in verband kunnen worden gebracht (beide 1x), het Breviarium Brukenthal (1x), het Engelse getijdenboek in Wenen (1x), het Breviarium Grimani (1x) en het getijdenboek in Sir John Soane's Museum (1x). Allen bevatten ze een geschilderde variant van dit insigne (**appendix V, nr. 4**). Een nadere bestudering van de opschriften, vooral in La Flora met de tekst "sande", het Soane getijdenboek met de tekst "sinde" en het getijdenboek van Louis Quarré waar nog net de beginletters "sg" te ontcijferen zijn, leert dat de insignes uit 's-Gravenzande afkomstig zijn en niet uit Walsingham. De sporadisch overgeleverde originelen uit 's-Gravenzande bevestigen een herkomst uit de Hollandse plaats waar sinds 1267 een miraculeus Mariabeeld werd vereerd.⁷⁴³ Ondanks de weinige bewaard gebleven insignes zal de plaats een grote uitstraling hebben gehad. In 1456-57 betaalde Karel de Stoute (1433-1477), toen graaf van Charolais, later hertog van Bourgondië, de edelsmid Henry de Backer uit Brussel een aanzienlijk bedrag van 363 sols voor een gouden crucifix die hij als votiefgeschenk naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk van 's-Gravenzande zond.⁷⁴⁴ De veelvuldige opname van het geschilderde pelgrimssouvenir in de Vlaamse marges, in handschriften uit verschillende werkplaatsen, geeft aan dat het Hollandse bedevaartsoord aan het einde van de vijftiende en begin van de zestiende eeuw nog steeds een ongekeerde populariteit en groot aanzien had over de grenzen van het graafschap Holland heen.

Ook kunnen Kösters toeschrijvingen worden aangevuld. In het getijdenboek van Johanna van Castilië (**cat. II 14**) verschijnt een insigne met het portret van een heilige edelman (**appendix VI, nr. 31.1**). Anne-Margreet As-Vijvers wist de heilige dankzij het opschrift "s morant de douai" in het getijdenboek te identificeren als Maurontius die in Douai in het noordwesten van Frankrijk werd vereerd.⁷⁴⁵ Hetzelfde insigne komt terug in de geschilderde collecties uit het atelier van de Maximiliaan Meester (**cat. II 10, II 17 en II 23**). De tekst werd daar vereenvoudigd tot "s morant de dou" of "s morant do".⁷⁴⁶ Net als Asse en 's-Gravenzande geldt ook voor Douai dat ondanks het gebrek aan overgeleverde originelen, de betreffende bedevaartplaats een grote uitstraling moet hebben gehad in de periode rond 1500 blijkens de margeschilderingen.

⁷⁴² Köster (1965): 489 en Köster (1984)a: 500 en 525. De toeschrijving werd overgenomen door onder andere Isabel von Bredow-Klaus (2005): 381-393, 399, 406, 416, 435 en 439, Thoss (1987): 128 en Raff (1984): 51.

⁷⁴³ De originelen bevinden zich in het getijdenboek D'Oiselet (**cat. I 42**) en in het British Museum volgens PzK, hier opnieuw abusievelijk toegeschreven aan Walsingham, ondanks het duidelijke opschrift. Ook een ander insigne met een vergelijkbare voorstelling, echter zonder opschrift, dat zich voorheen in de collectie Mitchiner bevond, is mogelijk uit 's-Gravenzande afkomstig. Mitchiner (1986): 235, nr. 894. Een ouder opengewerkt exemplaar met het Mariabeeld van 's-Gravenzande bevindt zich in de collectie H.J.E. van Beuningen, inv. nr. 2315. Van Beuningen en Koldewey (1993): 128, afb. 50, als Bernardus, en Van Beuningen (2005): 33 als Maria van 's-Gravenzande.

⁷⁴⁴ De Laborde (1849-1852) II, 1: 467-468. Zie ook Los Angeles en Londen (2003): 234 en Van der Velden (2000): 16, 210, 214 en 267.

⁷⁴⁵ As-Vijvers (2002): 95.

⁷⁴⁶ Louis Dancoisne beschrijft een insigne uit Douai dat zich destijds in een privécollectie bevond. Dancoisne (1887): 7.

Meestal zijn originelen nodig om toeschrijvingen te kunnen doen. Een van de pelgrimstekens die vaak terugkeren in de schilderijen van het atelier van de Maximiliaan Meester, is het insigne met een Mariabeeld in een nis die tegen een boom is geplaatst. De nis is bekroond met een gestileerde crucifix. In de meeste versies wordt het kapelletje aan weerszijden geflankeerd door knielende figuren, een man en een vrouw, beide met een banderol in de handen (bijvoorbeeld cat. II 10, II 19 en II 23; zie appendix V, nr. 6). Soms is alleen de banderol afgebeeld (cat. II 7; appendix V, nr. 6.2). Aan de voet van de kapel groeien soms een roos en een lelie, beide symbolen van Maria. Een leesbaar opschrift ontbreekt in alle gevallen.

De afbeelding gaat zeker terug op een bestaand insigne en is niet aan de verbeeldingskracht van de verluchter ontsproten. In een getijdenboek van circa 1460-80 verschijnt een afdruk in het perkament van exact zo 'n insigne (cat. I 70; appendix V, nr. 6.2). De afdruk is van een dusdanige kwaliteit dat de afbeelding van de boomkapel met de flankerende figuren nog goed te herkennen is. Andere verwijderde insignes die op het schutblad waren bevestigd, kwamen uit Geraardsbergen en Kruiszande, beide in Vlaanderen. De kalender bevat feesten van heiligen die vooral in Vlaanderen werden vereerd, zoals Nicasius, Amandus en Amalberga. De genealogische notities en andere toevoegingen in het manuscript getuigen van een gebruik in Vlaanderen aan het einde van de vijftiende en begin van de zestiende eeuw. Het lijkt gerechtvaardigd om aan te nemen dat het ongeïdentificeerde insigne afkomstig was uit Vlaanderen of de nabije omtrek.

In enkele bedevaartplaatsen in (de omgeving van) Vlaanderen was de cultus gericht op een Mariabeeld in een boom. Hier moet waarschijnlijk worden gedacht aan Onze Lieve Vrouwe ter Eecken te Kapellebrug in Zeeuws-Vlaanderen.⁷⁴⁷ In 1578 werd de middeleeuwse kapel waar zich het wonderdadige Mariabeeld bevond, volledig verwoest. Een insigne uit Kapellebrug met het opschrift "onse vrawe terheke turcele" werd gevonden in Brugge.⁷⁴⁸ Het toont Maria in een eikenboom. Een ander

Afb. 72 Insigne met het reliekenkruis, opschrift "van c sande", Kruiszande, gevonden te Raversijde, lood-tinlegering, 53 x 35 mm. Oostende, Het Domein Raversijde, Museum Walraversijde.

⁷⁴⁷ Margry en Caspers (1997-2004) I: 493-501.

⁷⁴⁸ VandenBerghe (1988): 184-185, afb. 170 en Koldeweij (2006): 194 en 197, afb. 14.2.

toont het Mariabeeld, geflankeerd door een mannelijke en een vrouwelijke adorant, beiden met een banderol in de handen.⁷⁴⁹ Boven het kapelletje is nog juist de voet van een crucifix te ontwaren.

Niet altijd is een identificatie van de geschilderde insignes gemakkelijk of zelfs mogelijk. Ook als een geschilderd insigne wel is voorzien van een opschrift, blijft een identificatie soms moeilijk. Het ging de verluchters immers minder om leesbaarheid dan om een globale gelijkenis. De abt die Von Bredow-Klaus beschrijft als “sitzendem Heiligen mit dem Reh” in een getijdenboek te Parma (**cat. II 25; appendix VI, nr. 2**), is Aegidius.⁷⁵⁰ De heilige houdt het boek met de orderegel voor zich en uit zijn zijde steekt nog de pijl die hem trof in plaats van de hinde die hem voedde. Het dier springt tegen de zetel omhoog. Een fragmentarisch opschrift laat nog net “sen(t)” lezen. De naam van Sint-Gillis-Waas in Oost-Vlaanderen herinnert nog aan de Aegidiusverering daar. De herkomst van het insigne blijft echter onzeker, omdat elke verwijzing naar een specifieke plaats ontbreekt.

Een insigne met een zegenende bisschop tussen Petrus en Paulus heeft eveneens een onleesbare tekst. Het motief verschijnt in het getijdenboek van Isabella la Católica, La Flora en het getijdenboek in Wenen (**cat. II 10, II 17 en II 31; appendix VI, nr. 45.9**). Volgens Von Bredow-Klaus is het insigne afkomstig uit Saint-Nicolas-de-Port, zonder opgaaf van redenen.⁷⁵¹ Omdat in het getijdenboek van Isabella de heilige Nicolaas op de tegenoverliggende pagina is afgebeeld, lijkt de wens hier de vader van de gedachte te zijn geweest. Geen enkel attribuut op het insigne duidt op de heilige Nicolaas en het schild met wapen dat mogelijk een indicatie geeft voor de localisering, blijft voorsnog ongeïdentificeerd. Ook de identiteit van de diaken die in dezelfde drie handschriften voorkomt en in het getijdenboek Holford zelfs tweemaal (**cat. II 13; appendix VI, nr. 45.5**), blijft moeilijk te duiden. Hij draagt de weinig specifieke attributen van een boek en een martelaarspalm. De meest populaire diaken was Vincentius van Zaragoza. Het slecht leesbare opschrift geeft geen uitsluitsel over de herkomst van het insigne. Qua houding en attributen vertoont de geschilderde heilige nog de meeste overeenkomsten met Vincentius zoals hij is afgebeeld op gegoten insignes uit het Vlaamse Beselare (**afb. 70**).⁷⁵²

De ongeïdentificeerde insignes zijn talrijk, helaas. Als de afgebeelde figuur al te identificeren is, is nog steeds niet altijd vast te stellen waar het insigne vandaan kwam. De margeschilderingen bevestigen eens te meer dat de overgeleverde insignes slechts een fractie vormen van de totale productie en variëteit aan bedevaartssouvenirs in de late Middeleeuwen.

Behalve over specifieke originelen leveren de randversieringen informatie over de insigneproductie in de late Middeleeuwen, vooral met betrekking tot het stanswerk.

⁷⁴⁹ De recente vondst van het insigne uit Kapellebrug zal worden gepubliceerd in het derde deel van de reeks *Heilig en Profaan* dat gepland staat om eind 2010 te verschijnen, onder redactie van H.J.E. van Beuningen, Jos Koldeweij en Dory Kicken.

⁷⁵⁰ Von Bredow-Klaus (2005): 416. In de catalogus *Cum picturis ystoriatum* wordt het insigne wel geïdentificeerd als “la medaglia di Saint Gilles du Gard”. Farinelli (2001): 160.

⁷⁵¹ Von Bredow-Klaus (2005): 396. Ook in het getijdenboek in het Sir John Soane's Museum (**cat. II 15**) bevindt zich een staande bisschop die volgens Von Bredow-Klaus Nicolaas afbeeldt. Von Bredow-Klaus (2005): 435. Het gaat hier om een insigne van Rumoldus uit Mechelen. Zie Vandenbergh (1977): 406-407.

⁷⁵² Zie bijvoorbeeld Koldeweij (2006): 208.

Geschilderde collecties tonen soms gestanste insignes uit bedevaartplaatsen waaruit alleen gegoten tekens zijn overgeleverd. Zo schilderden verluchters uit de werkplaats van de Maximiliaan Meester insignes uit Petite-Synthe waar een bellenkruis werd vereerd (**appendix IV, nr. 5**). In het getijdenboek van Louis Quarré (**cat. II 23**), het getijdenboek in Ramsen (**cat. II 21**) en in Vic (**cat. II 30**) is een insigne afgebeeld met daarop een heilige paus (**appendix VI, nr. 11**). Dankzij de hoorn – *cornus* in het Latijn – is de paus te duiden als Cornelius. De tekst op het insigne in het getijdenboek van Louis Quarré laat nog net “nive” lezen langs de rechterzijde van de heilige.⁷⁵³ De insignes zijn afkomstig uit Ninove waaruit alleen gegoten insignes bekend zijn. De achthoekige insignes met de buste van Cornelius in het getijdenboek in het bezit van Soane’s Museum en het getijdenboek in Ramsen (**appendix VI, nr. 10**) zijn meer waarschijnlijk afkomstig uit Kornelmünster waar relikven van de heilige werden bewaard in een kostbaar borstbeeld. De geschilderde insignes vertonen grote overeenkomsten met geslagen souvenirs uit die bedevaartplaats (**afb. 71**).⁷⁵⁴

Ook uit Saint-Josse, Dudzele, Gistel en Kruiszande zijn geen gestanste insignes overgeleverd. In handschriften uit diverse ateliers verschijnen echter pelgrimstekens uit Saint-Josse-sur-Mer met de Franse tekst “iosse” of “iousse” (**appendix VI, nr. 26**). Een medewerker van de Dresden Meester schilderde insignes uit Dudzele waar de cultus gericht was op Leonardus van Noblat (**appendix VI, nr. 26**) en uit Gistel waar Godelieve werd vereerd (**appendix VI, nr. 19**). Een insigne dat drie maal in het getijdenboek Holford en twee maal in dat van Den Haag is afgebeeld, toont hetzelfde relikvenkruis dat ook als afdruk bewaard is gebleven (**appendix IV, nr. 7.1**). Originelen met het opschrift “sande” maken duidelijk waar de herkomst van de insignes ligt, namelijk in het Vlaamse Kruiszande (**afb. 72**).⁷⁵⁵ In alle hier genoemde plaatsen bestond blijkbaar een productie van geslagen insignes die de gebruikelijke gegoten waar aanvulde. Van de gegoten insignes zijn vaker enkele exemplaren bewaard gebleven. De fragiele geslagen insignes weerstonden de tand des tijds niet.

Afb. 73 Volbladminiatur van Maria met Kind, bestemming met de heilige Joris in de marge, in een getijdenboek, Brugs, ca. 1400-10, 140 x 95 mm. Rouen, Bibliothèque municipale, Ms 3024 (Leber 137) f. 12v.

⁷⁵³ Van Heeringen, Koldewij en Gaalman (1988): 52-53.

⁷⁵⁴ Zie bijvoorbeeld Van Beuningen, Koldewij en Kicken (2001): 254, nrs. 1081 en 1082.

⁷⁵⁵ Koldewij (2006): 199-200, 202 en 243.

Zoals eerder aangestipt, baseerden sommige verluchters zich mogelijk op prenten en andere bronnen. Het is dan ook gevaarlijk om overal 'verloren' insignes in te willen zien. Het geschilderde insigne met de heilige Joris dat zo 'n prominente plaats inneemt in het getijdenboek G&A (appendix VI, nr. 24.2), is mogelijk een voorbeeld van een 'verzonnen' insigne. De grootte, de locatie in de marge en het gepolychromeerde schild maken het insigne tot een opvallende verschijning in de marge. De beeltenis van een figuur *en trois-quart* is ongebruikelijk voor een pelgrimsteken. Bovendien richt de afgebeelde heilige zijn blik op de Mariafiguur in de centrale miniatuur. Het insigne is op dezelfde plaats gepositioneerd als de figuur van Joris in de marge van een getijdenboek in Rouen (afb. 73).⁷⁵⁶ Hier presenteert de ridderheilige de eigenaar van het handschrift aan Maria. Mogelijk beeldde ook de verluchter van het getijdenboek G&A de figuur van Joris af omdat het de patroonheilige van de bestemming betrof (G van Georges?).

De herkomst en bestemming van de insignes

Mogelijk kon de opdrachtgever van een getijdenboek wensen aandragen wat betreft de diversiteit van de margemotieven. Hoe meer variatie in de motieven, hoe exclusiever de verluchte codex was, zo werd al eerder in dit hoofdstuk aangestipt. De toekomstige eigenaar kon wellicht zijn wensen nog verder toespitsen en een voorkeur aandragen voor een specifiek type van margeverluchting. Een voorbeeld van een handschrift waarbij de opdrachtgever de globale richting van de randschilderingen bepaalde, is het getijdenboek van Filips van Kleef. Filips koesterde een bijzondere devotie voor Maria en Maria speelt bijgevolg een bijzondere rol in het getijdenboek dat Filips liet vervaardigen (cat. II 5). De edelman liet diverse gebeden opnemen die aan haar zijn gewijd. Het gebed *Salve regina* kreeg een persoonlijke margedecoratie waarin viooltjes worden uitgestrooid met een wan, het embleem van de eigenaar. Het bijzondere gebed over de Onbevleete Ontvangenis werd voorzien van een marge die is bezaaid met de letters van de naam Phelippe. Ook koos Filips mogelijk voor een marge met pelgrimstekens: de hymne *O Maria plasma nati* waarin Maria wordt aangeropen als getuige van Christus lijden (ff. 42r-42v), is omgeven door insignes.

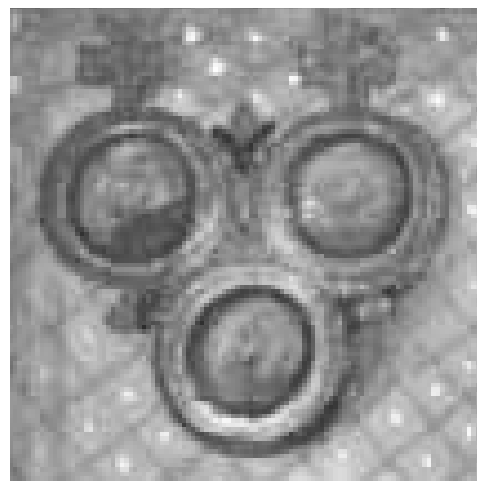
De opdrachtgever kon kiezen voor bloemen, insignes, schelpen of een andere categorie van motieven. De verluchter, niet de bestemming, bepaalde de verdere invulling van marge. De insignes in het getijdenboek van Filips van Kleef komen dan ook grotendeels overeen met de tekens in de volbladminiatuur met insignes in het Breviarium Brukenthal (cat. II 28). Aan de schilderijen lag waarschijnlijk één en hetzelfde model ten grondslag. Op basis van het model, en niet gestuurd door de opdrachtgever, maakte de verluchter zijn keuzes, toen hij de schildering vormgaf.

Sommige insignes keren in bijna elke margeschildering terug. Anne Margreet As-Vijvers concludeert op basis van de insignemarges: "As it happens, the badges

chiefly represent pilgrimage sites in Flanders and surroundings... However locally venerated saints are rare in standardised Ghent-Bruges book production, which was aimed at an international clientele.”⁷⁵⁷ Een groot aantal van de afgebeelde insignes komt inderdaad uit Vlaanderen, Brabant en het noorden van Frankrijk. Pelgrimstekens uit Geraardsbergen en Halle komen voor in de marges van diverse verluchters uit verschillende werkplaatsen (**appendices VI, nr. 1 en V, nr. 5**). De populariteit van deze bedevaartplaatsen en de daarmee samenhangende beschikbaarheid van de pelgrimstekens is hiervoor waarschijnlijk de beste verklaring. Deze insignes worden vaak aangevuld met insignes uit iets verder weg gelegen plaatsen die eveneens een grote aantrekkingskracht uitoefenden, zoals Canterbury, Keulen en Aken (**appendices V, nr. 1 en VI, nrs. 14 en 44**).

Het is zeker niet zo dat alle verluchters dezelfde pelgrimstekens weergaven; er zijn wel degelijk voorkeuren aan te wijzen. De verluchters uit het atelier van de Dresden Meester schilderden andere insignes dan de Maximiliaan Meester en later Simon Bening. G.I. Liefstinck zag de afwijkende insignes als bewijs voor de ouderdom van het getijdenboek van Engelbert van Nassau (**cat. II 22**): “Het feit dat onze verzameling grotendeels andere objecten weergeeft, spreekt onzes inziens voor hogere ouderdom, en de nog betrouwbaarder weergave dan de voorbeelden van Köster ons overleveren is een nieuw bewijs voor de rang en de originaliteit van het handschrift.”⁷⁵⁸ De ongeveer gelijktijdige marges in de getijdenboeken van Filips van Kleef en Louis Quarré (**cat. II 5 en II 23**) met onderling afwijkende insignes geven echter aan dat een verschil in motieven geen bewijs is voor een hogere ouderdom, maar eerder van een ander atelier met een ander repertoire aan modellen.

Sommige insignemarges zijn evident op hetzelfde voorbeeldblad gebaseerd: daar keren dezelfde insignes terug. Dan nog echter nam de verluchter de vrijheid om de precieze invulling te bepalen. Geen enkele insigneverluchting is immers exact dezelfde als een andere. De keus was aan de verluchter. Deze liet zich daarbij maar zelden leiden door de bestemming van het handschrift, terwijl hij daar in enkele gevallen allicht van op de hoogte zal zijn geweest. Twee boeken met een insigne-marge zijn vervaardigd voor de export naar Engeland (**cat. II 26 en II 31**).⁷⁵⁹ De eerste

Afb. 74 Juweel in de vorm van een Dreihostien-insigne uit Wilsnack in de marge van het getijdenboek Holford, Brugge en waarschijnlijk Gent, ca. 1526 (detail). Lissabon, Fundação Calouste Gulbenkian, Ms L.A. 210, f. 55v (cat. II 13).

⁷⁵⁷ As-Vijvers (2003): 9. Zie ook Köster (1984)a: 489.

⁷⁵⁸ Liefstinck (1969): 70.

⁷⁵⁹ Met betrekking tot getijdenboeken voor de export naar Engeland, zie Van Bergen (2005): 271-283 en de literatuur aldaar.

eigenaren zijn onbekend. Waarschijnlijk waren beide boeken bestemd voor de vrije markt. Ze hebben teksten voor gebruik van Salisbury en een bevat Engelstalige gebeden. De kalender in het boek in Wenen bevat feesten van Engelse heiligen, zoals Thomas Becket, Eduardus en Edmundus, en in de litanie zijn onder andere de heiligen Swithin en Wulfran opgenomen. Het getijdenboek in Parma bevat een kalender voor Londen. De verluchting van beide boeken bevat echter geen Engelse elementen. Onder de insignes bevinden zich geen souvenirs uit Engelse cultusplaatsen; zelfs het in Vlaanderen bekende Canterbury is niet vertegenwoordigd.

Voor het getijdenboek in Wenen (**cat. II 31**) greep de verluchter terug op oudere voorbeelden die ook aan La Flora en het getijdenboek van Isabella la Católica (**cat. II 10 en II 17**) ten grondslag hadden gelegen (zie ook § B1. **Het getijdenboek van Isabella la Católica**). Onder de insignes bevinden zich opnieuw exemplaren uit 's-Gravenzande, Halle en Geraardsbergen, evenals niet-plaatsgebonden insignes met Maria op de maansikkel en Catharina. De verluchter voelde niet de noodzaak om zijn marge-invulling aan te passen aan de Engelse markt. Ook de verluchter van de insignemarge in het handschrift te Parma lijkt 'ongevoelig' te zijn geweest voor de Engelse bestemming van het boek, ook al omringen de insignes een Engelse tekst die voor de verluchter als zodanig herkenbaar zal zijn geweest. Ook hier zijn wederom de inmiddels bekende souvenirs uit Geraardsbergen en Halle afgebeeld (**appendices V, nr. 5.4 en VI, nr. 1.2**). De pelgrimstekens reflecteren eerder het productiecentrum dan de bestemming van het handschrift. De pelgrimswaar is aangevuld met religieuze insignes voor algemene devoties die overal herkend zullen zijn, zoals die met IHS-monogram, de *Vera Icon*, Christus Salvator en een bel aan een Taukruis dat verwijst naar de heilige Antonius (**appendix VI, nr. 6.2**).

Een handschrift met gebeden in een Keuls dialect dat voor de verluchter eveneens bekend zal zijn geweest (**cat. II 20**), vertoont insignes die ook in het breviarium van Eleonora van Portugal (**cat. II 19**) voorkwamen. Precies dezelfde insignes verschijnen opnieuw in een handschrift dat voor de markt werd vervaardigd en wel voor het bisdom Doornik (**cat. II 7**). Blijkbaar maakte de bestemming geen verschil. De afgebeelde insignes komen uit Aken, 's-Gravenzande, Halle, Geraardsbergen en Keulen. Een aantal zilveren insignes is helaas door oxidatie onleesbaar geworden. Op het eerste gezicht lijkt de keuze voor insignes uit Aken en Keulen in eerstgenoemd boek (**cat. II 20**) mogelijk ingegeven door de bestemming in het bisdom Keulen. Beide typen insignes komen echter ook voor in de andere twee codices (**cat. II 7 en II 19**). De bedevaartsoorden Keulen en Aken waren zo geliefd dat de bijbehorende pelgrimstekens bekend verondersteld kunnen worden bij een breed publiek. Wel duikt in het handschrift voor het bisdom Doornik een insigne uit Boulogne op dat in de andere handschriften van deze groep niet voorkomt (**appendix V, nr. 2.3**), wel in andere boeken uit het atelier van de Maximiliaan Meester waaraan andere modellen ten grondslag lagen (zie § C. **Het getijdenboek van Filips van Kleef**). Hier liet de schilder zich mogelijk leiden door de bestemming van het boek. De verluchter voegde geen nieuwe insignes aan het repertoire toe. Hooguit maakte hij een toegespitste keuze uit de gegeven voorraad van motieven.

Alleen als de insignes afwijken van het vaste patroon, kan voorzichtig een invloed van de opdrachtgever of, nog waarschijnlijker, een gevoeligheid van de verluchter voor de bestemming van het handschrift worden vermoed. Een verluchter uit de

werkplaats van Simon Bening schilderde de insignes in het getijdenboek Holford (**cat. II 13**) met behulp van een model dat al vaker dienst had gedaan (zie § B1. **Het getijdenboek van Isabella la Católica**). De margeschilder vulde de bekende motieven aan met insignes uit Neuss en Düren (**appendix VI, nrs. 4.2 en 39.1**) en een juweel waarvan de vorm doet denken aan insignes met de drie hosties uit Wilsnack (**afb. 74 en 75**).⁷⁶⁰ Mogelijk kwam de verluchter met deze keuze tegemoet aan een bestemming in het Rijnland.⁷⁶¹ Over de eerste eigenaar is echter maar weinig bekend. Het handschrift ontstond in ieder geval in opdracht. De bestemming liet zich enkele malen afbeelden (ff. Iv en 15v) evenals zijn wapen (f. 1r). Ook de Bourgondische *bastarda* “which by this relatively late date had become less common in such luxurious Flemish illuminated manuscripts”⁷⁶² wijst mogelijk op specifieke wensen van een opdrachtgever. De identiteit van de man blijft helaas een mysterie, al zijn er wel suggesties gedaan: “At none in the Hours of the Virgin, the bas-de-page features the Burgundian badge of a briquet on two crossed boughs flanked by a griffin and a lion (f. 48), symbols that were taken up by Charles V and evidence that the book’s armorials belong to a Hapsburg subject, who was perhaps also a courtier.”⁷⁶³

Een enkele keer vulde de verluchter de insignes aan met objecten die op een andere manier aan de bestemming van het boek refereren. Een codex in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel toont een driezijdige insignemarge rondom het gebed tot Christoffel (**cat. II 4**). In de rand met insignes, parels en juwelen verschijnt een verguld hart dat met twee pijlen is doorboord (**afb. 76**). Kurt Köster schaart het motief onder de categorie “allgemeine Pilgeremblem”.⁷⁶⁴ Het hart is als formele pendant tegenover een schelp met gekruiste stafjes geplaatst. Binnen het raamwerk van de insignemarge is de schelp als bekend bedevaartssouvenir een logische

Afb. 75 Insigne met de Driehostien, Wilsnack, gevonden te Nieuwlande, lood-tinlegering, ca. 1475-1525, 36 x 31 mm. Cothen, collectie Van Beuningen, inv. nr. 1709.

⁷⁶⁰ Het langwerpige insigne met de ridderheilige die een schild met negen bollen draagt, in de buitenmarge van het verso van de opening, is afkomstig uit Neuss, evenals het ronde insigne bovenaan de buitenmarge op het recto van de opening, en waarschijnlijk niet Camblain, zoals Von Bredow-Klaus beweert. Von Bredow-Klaus (2005): 403. Zij bedoelt hier Camblain-Châtelain waar Quirinus ook werd vereerd. De insignes van Quirinus uit Camblain tonen echter het wapen van de familie De Récourt die in de zestiende eeuw in bezit kwam van Camblain-Châtelain. Dancoisne (1880): 34.

⁷⁶¹ Het wapen voorin het getijdenboek is mogelijk van de Schwabische familie Von Rain. Von Bredow-Klaus (2005): 403. Kurt Köster en Thomas Kren zetten vraagtekens bij de toeschrijving aan de familie Von Rain dat als “argent three tourteaux sable” wordt omschreven. Köster (1965): 475 en Los Angeles en Londen (2003): 425.

⁷⁶² Los Angeles en Londen (2003): 425.

⁷⁶³ Ibid.: 425.

⁷⁶⁴ Köster (1965): 476.

toevoeging; het doorboorde hart lijkt echter een vreemde eend in de bijt. Na een nadere studie van het volledige handschrift blijkt er echter een goede verklaring te zijn voor het symbool. Het doorboorde hart is het attribuut van Augustinus, zoals ook het hart in de marge van het gebed tot Augustinus in het getijdenboek van Catharina van Kleef.⁷⁶⁵ Ook al is het hart hier niet bij een gebed tot Augustinus geplaatst, de kerkvader speelt wel degelijk een belangrijke rol in het getijdenboek. In de kalender worden enkele feesten genoemd die wijzen op affiniteiten met augustijnen: Augustinus in rood (28 augustus), de translatie van de heilige Monica, de moeder van Augustinus (9 april) en de augustijnermonnik Nicolaas van Tolentino (10 september). Met de toevoeging van het hart kwam de verluchter tegemoet aan een augustijns(-georiënteerd) publiek.

Hoewel verluchters soms een poging deden om tegemoet te komen aan het geïntendeerde publiek, mogelijk in opdracht, maakten ze vaak een keuze uit het standaardrepertoire van motieven. De voorraad bestond uit insignes uit bekende bedevaartsoorden in de omgeving van Vlaanderen, zoals Geraardbergen en Halle en de grote cultusplaatsen daaromheen, zoals 's-Gravenzande, Canterbury, Boulogne, Aken en Keulen. Het bleef echter zeker niet bij de bekende plekken. Zo verschijnt in het getijdenboek G&A (*cat. II 3*) en in het getijdenboek van Engelbert van Nassau (*cat. II 22*) een insigne met Godelieve van Gistel (*appendix VI, nr. 19.1*) die zeker niet bekend zal zijn geweest bij een groot publiek. Mogelijk kopieerde de verluchter simpelweg datgene wat voorhanden was. Wellicht speelde een gevoel van lokale trots mee als hij de marge samenstelde met een selectie van Vlaamse insignes. De insignerand bevestigt de Vlaamse herkomst van het handschrift dat geschilderd was in een stijl die door velen als Vlaams herkend werd.

Besluit: Margedecoratie met betekenis

Het insigne was een motief dat verschillende materiële en spirituele betekenissen in zich verenigde. Dat maakte het margemotief bij uitstek geschikt voor kostbare boeken met een religieuze inhoud. De marge van vergulde en zilveren insignes voegde status en rijkdom toe en benadrukte tegelijkertijd de devotionele waarde van de handschriften. Kostbare materialen werden immers geassocieerd met hemelse deugdzaamheid en perfectie. Daarenboven refereren de insignes aan de devotionele inspanning van een bedevaart waardoor de gelovige nader tot God kon komen, een functie die ook het getijdenboek vervulde.

Alle associaties maakte het insignemotief geschikt voor elke marge binnen een getijdenboek of brevier. Dit wil niet zeggen dat de insignerand nooit op de centrale tekst of miniatuur werd betrokken. Veel margeschilders lijken een lichte voorkeur voor Mariapassages te hebben gehad en, in mindere mate, ook voor de heiligen. Sommige verluchters gebruikten het insignemotief bovendien om specifieke aspecten van de omkaderde tekst of miniatuur te benadrukken of, sporadischer, om aan de bestemming van het handschrift tegemoet te komen. Het insigne paste echter binnen het brede repertoire van motieven die de laat-Vlaamse verluchters

voor devotionele handschriften inzetten, ongeacht de locatie of bestemming.

Hetzelfde geldt voor de Jakobschelpen. De schelp werd als een passend margemotief voor een getijdenboek beschouwd dat in beginsel geschikt was voor elke passage in het getijdenboek. Toch is ook hier, meer nog dan bij de insignes, een voorkeur aan te wijzen; meestal omringen de schelpen Jacobusgebeden, vooral het gebed *O lux et decus*. De combinatie van Jacobus en de schelpenmarge lag echter zeker niet vast en soms omkaderen de schelpen dan ook een meer willekeurige passage in het getijdenboek of brevier en is het *O lux et decus* van een marge met andere motieven voorzien.

Afb. 76 Doorboord hart, attriboot van Augustinus, in de marge van een getijdenboek voor gebruik van Rome, mogelijk Vlaanderen, ca. 1530 (detail). Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 5941 (cat. II 4).

Het geschilderde insigne was bovenal margedecoratie en ontsluit daarom, net als andere margemotieven die hier buiten beschouwing bleven, kennis over de atelierpraktijk en het motiefgebruik. De insignemarges bevestigen dan ook de toeschrijvingen van de handschriften aan specifieke verluchters en ateliers, zoals ze in het verleden wel zijn gedaan, met hier en daar een interessante toevoeging. Wanneer het onderwerp ook stilistisch zou worden benaderd en de andere margeverluchting bij het onderzoek betrokken zou worden, levert dat ongetwijfeld meer inzicht op in de laatmiddeleeuwse verluchttingspraktijk. Binnen het kader van dit onderzoek was het niet mogelijk om uitvoerig op kwesties van stijl in te gaan. Voor toeschrijvingen, tot op atelierniveau, werd hier vooral teruggegrepen op de literatuur.

Wel is geprobeerd om hier en daar vast een tipje van de sluier op te lichten en te laten zien hoe een specifiek margemotief kan bijdragen aan de kennis over de laat-Vlaamse margeverluchting. Een element dat het insignemotief uniek maakt, is de mogelijkheid om het aan een bedevaartplaats te verbinden. In combinatie met de herkomst en bestemming van het handschrift biedt de insignemarge een interessante kijk op de relatie van de verluchter met het geïntendeerde publiek. Uit de handschriften blijkt dat de verluchter de keuze voor de insignes maakte, niet de opdrachtgever. Een enkele keer legde de verluchter daarbij een gevoeligheid voor de bestemming aan de dag. Hij maakte een toegespitste keuze uit het standaardrepertoire of vulde 'oude' insignes aan met nieuwe exemplaren die herkenbaar zullen zijn geweest voor de eigenaar. Dit laatste gebeurde alleen in boeken die voor een specifieke bestemming werden gemaakt en niet in de handschriften voor de vrije markt.

De geschilderde insignes ontsluiten kennis die niet anderszins te achterhalen is, vooral als de verluchters insignes afbeeldden waarvan geen originelen zijn

overgeleverd. Niet allemaal zijn de geschilderde insignes te identificeren, terwijl toch duidelijk is dat het om de representatie van een bestaand bedevaartssouvenir moet gaan. Vaak is toch de vergelijking met het origineel noodzakelijk om tot een identificatie te komen, vooral omdat opschriften vaak moeilijk leesbaar zijn. Uit de ongeïdentificeerde insignes in de margeschilderingen blijkt eens te meer dat de productie en variëteit van bedevaartssouvenirs, aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw, enorm moet zijn geweest en dat de overgeleverde exemplaren slechts een fractie zijn van wat er ooit circuleerde. De verluchte handschriften vormen unieke bronnen die de kennis van de originelen op diverse vlakken aanvult en uitbreidt.

6. BESLUIT: DE RELATIE TUSSEN ORIGINELE EN AFGEBEELDE INSIGNES

Pelgrimstekens belichamen en weerspiegelen uiteenlopende aspecten van de laatmiddeleeuwse wereld, van geloof en bijgeloof, van hier en hiernamaals. Ook al gaat het soms om goedkope voorwerpen, de bezitter koesterde zijn insignes. Ze werden dan ook niet licht weggegooid. Pelgrims konden de tekens tijdens het leven of via testamentaire beschikking aan kerken en kapellen geven, zelfs aan een specifieke heilige, bijvoorbeeld om deze dank te zeggen voor een behouden bedevaart. Zij hielden de insignes in eigen bezit of schonken ze aan familie of bekenden. Toch kwamen de meeste insignes aan het licht bij archeologische opgravingen. Na een korte of langdurige periode van gebruik, als de betekenis van het voorwerp voor de volgende eigenaars verloren was gegaan, kwamen ze alsnog terecht in het slib van rivieren of tussen het afval.

Slechts enkele voorbeelden zijn overgeleverd in een laatmiddeleeuwse context die informatie geeft over de gebruikswijze (**zie hoofdstuk 2**). De eigenaar, hetzij de pelgrim die het insigne zelf aanschafte, hetzij de ontvanger ervan, kon het voorwerp op allerlei manieren gebruiken. Het insigne had niet een eenduidige betekenis, maar een keur aan mogelijke betekenissen die de uiteindelijke toepassing konden bepalen. Zo kon het pelgrimsteken ingezet worden als een amulet, vaak in combinatie met andere voorwerpen of teksten waarvan een heilbrengende werking werd verwacht. Via het insigne werden de goddelijke krachten gekanaliseerd, zo dachten men, en het kon de eigenaar en zijn omgeving op die manier van dienst zijn. Het teken diende als sieraad; het kon affiniteiten met een cultusplaats of heilige benadrukken en gaf uitdrukking aan prestige of juist aan deemoed, afhankelijk van het materiaal waarvan het was vervaardigd. Het insigne kon bovendien worden ingezet voor devotionele doeleinden. De religieuze beeltenis kon aanleiding zijn tot vrome overwegingen en gebed en zo als intermediair de gelovige helpen om de afgebeelde heilige aan te spreken. De verschillende associaties beïnvloedden de diverse toepassingen van het pelgrimsteken. Insignes die in een oorspronkelijke context bewaard zijn gebleven, geven blijk van de diversiteit aan betekenissen en functies: insignes werden ingemetseld in de muren van een huis, afgegoten op klokken, opgehangen in huis als devotiepaneel, bevestigd aan een gebedssnoer en vastgemaakt in gebedenboeken. Steeds moet de eigenaar een of meer betekenissen van het insigne in het achterhoofd gehad hebben als hij ervoor koos om het insigne op een bepaalde manier in te zetten.

Insignes in religieuze boeken

Vanaf het midden van de vijftiende eeuw brachten gelovigen soms pelgrimstekens aan in handschriften met religieuze teksten die werden gebruikt bij devotionele oefeningen (**zie hoofdstuk 3**). Hiervoor gebruikte men uitsluitend gestante insignes waarvan de vervaardiging vanaf circa 1450 is gedocumenteerd, ongetwijfeld in samenhang met het groeiende verlangen naar concrete onderwerpen van devotie. De gelovige richtte zich graag tot een tastbare figuur. Cultusbeelden konden deze rol vervullen.

Sporen van insignes zijn nog aanwijsbaar in boeken die dateren uit de eerste decennia van de zestiende eeuw, tot circa 1530. Daar tot nu toe originelen of afdrukken daarvan niet in jongere boeken worden teruggevonden, zal het gebruik niet veel langer hebben stand gehouden. De praktijk verdween, waarschijnlijk onder invloed van het humanistische en reformatorische gedachtegoed. De afkeer van allerlei kerkelijke praktijken en vooral de uitwassen ervan nam toe. Onder andere de aflaat-handel, bedevaarten en heiligenverering kwamen onder druk te staan. Het belang van sommige culten nam af en andere hielden zelfs op te bestaan. De insignes verdwenen grotendeels van het toneel. Slechts in een beperkt aantal plaatsen liep de vervaardiging van metalen insignes, gegoten en/of geslagen, nog een tijd lang door, om meestal in de loop van de zestiende eeuw alsnog te verdwijnen.

Ook al gaat het om een korte periode van toepassing, de praktijk om geslagen insignes in getijdenboeken te bevestigen, vond ingang bij alle lagen van de boekbezittende bevolking en was zeker niet beperkt tot de Bourgondische hertogen en hun directe omgeving, zoals wel is gesuggereerd. Het totale aantal boeken dat insigne-sporen bevat, gaat de enkele handschriften met afdrukken die de hertogen van Bourgondië en hun directe opvolgers van het Habsburgse hof toebehoorden, ver te boven. Insignes en hun afdrukken komen voor in rijk verluchte boeken evenals eenvoudige handschriften, wat indicatief is voor de populariteit van het gebruik. De praktijk vond bovendien zijn weerklank in de miniatuurkunst. Vanaf de jaren 1480 borduurden Vlaamse verluchters voort op de devotionele praktijk door insignes in de marges te schilderen. Het gebruik vond ingang bij een breed publiek, al ging het steeds om mensen die zich een boek konden veroorloven. De manier waarop vorsten uitdrukking gaven aan hun vroomheid, naderde die van de 'gewone' mensen, of andersom. Alleen het materiaal van de insignes en de bewerking van de handschriften kon verschillen. Gefortuneerden konden zich kostbare boeken (rijk verlucht en geïndividualiseerd) en insignes (verguld zilver en mogelijk goud) veroorloven, al gebruikten zij vaak ook eenvoudige uitvoeringen, mogelijk om uitdrukking te geven aan hun humiliteit.

Het getijdenboek

Onderzoekers die zich in het verleden verdiepten in het gebruik om insignes toe te voegen aan boeken, grepen steeds terug op dezelfde voorbeelden. Het meest populair zijn de *Grandes Heures* van de hertogen van Bourgondië (cat. 124): Isabel von Bredow-Klaus, Kurt Köster, Joachim Plotzek, Denis Bruna, Thomas DaCosta Kaufmann, Millard Meiss, Frédéric Lyna, allemaal noemen zij dit getijdenboek, terwijl de tweedelige codex in Brussel en Cambridge niet het meest typische voorbeeld is van een manuscript met insignes. Het omvangrijke handschrift zat ooit vol met insignes, terwijl de meeste eigenaren doorgaans maar enkele insignes bevestigden in hun boeken van bescheidener omvang. Het handschrift behoorde toe aan figuren uit de allerhoogste kringen, namelijk de Bourgondische hertog Filips de Stoute (†1404) en later diens kleinzoon Filips de Goede (†1467), terwijl de meeste getijdenboeken met insignes in lagere regionen van de laatmiddeleeuwse samenleving circuleerden. Omdat onbekend is wie het boek na het overlijden van Filips de Goede in bezit had, is het bovendien lastig om uitspraken te doen over degene die de insignes bevestigde.

Voor dit onderzoek is een grote hoeveelheid manuscripten geïnventariseerd (zie *catalogus*). De boeken waarin originele insignes bevestigd zijn of waren, vertonen enkele opvallende overeenkomsten. Het zijn altijd boeken met religieuze teksten, meestal getijdenboeken. Op één boek na dat gebruikt werd door lekenbroeders, waarschijnlijk van het Rooklooster (*cat. I 90*), behoorden de boeken toe aan leken. Sommige boeken zijn rijk verlucht, andere vertonen juist spaarzame decoratie. Enkele van de getijdenboeken bevatten uitsluitend standaardteksten; de meeste zijn aangevuld, tijdens het productieproces en daarna, met gebeden en andere teksten die soms een bijzondere betekenis hadden voor de eigenaar. Het getijdenboek kreeg dan meer het karakter van een gebedenboek dat bij allerlei gelegenheden en omstandigheden kon worden opgepakt en gebruikt.

Sommige boeken behoorden aan hooggeplaatste eigenaars (bijvoorbeeld koning Karel VIII van Frankrijk, keizer Karel V en diens broer Ferdinand I), andere waren eigendom van minder gefortuneerde personen die niet altijd meer met naam bekend zijn. Wie de eigenaar ook was en hoe welgesteld ook, meestal gaat het om gebruiks-handschriften. De boeken werden aangewend bij de devotionele oefeningen, om de gestorvenen te herdenken of om de eigenaar te beschermen tegen allerhande gevaren. Gebruikssporen tekenen de handschriften. De eigenaars voegden genealogische notities, gebeden en objecten toe die vaak later weer werden verwijderd. Bovendien vertonen de boeken vaak sporen van slijtage. Menig boek werd in de loop der tijd van een nieuwe band voorzien, waarbij vaak de oude schutbladen, met insignes, werden vervangen.

Het gebruik om insignes aan het perkament van boeken te hechten, vond op veel plaatsen toepassing en beperkte zich zeker niet tot de Zuidelijke Nederlanden en het noorden van Frankrijk. De belangrijkste reden dat onderzoekers in het verleden het gebruik wel beperkt zagen tot de Zuidelijke Nederlanden, zijn de laat-Vlaamse randversieringen met afbeeldingen van insignes. Hoewel de randschilderingen erop wijzen dat het gebruik in Vlaanderen en omstreken bekend was, betekent dit beslist niet dat de praktijk tot die contreien beperkt was. Aan de hand van de overgeleverde handschriften kunnen boekeigenaars worden gelokaliseerd van de Noordelijke Nederlanden tot aan het zuiden van Frankrijk en van het graafschap Holland tot in het oosten van de Nederlanden. Ook getijdenboeken waarvan de eigenaars in het westelijk deel van de Duitse landen gevestigd waren, rond Keulen en Aken, laten wel eens sporen van insignes zien.

Het vastgehechte pelgrimsteken

De laatmiddeleeuwse context van de bestudeerde handschriften maakt het mogelijk om de betekenis van het insigne gedeeltelijk te reconstrueren (zie *hoofdstuk 3*). Diverse associaties die het insigne kon oproepen, zorgden ervoor dat het op diverse manieren kon worden toegepast, ook binnen de grenzen van het handschrift. De boeken werden gebruikt en dagelijks ter hand genomen als hulpmiddel bij de devotionele oefeningen voor het zielenheil van de eigenaar en zijn naasten of om de boekbezitter bescherming te bieden bij allerhande ondermaanse gevaren. De insignes die een plaats vonden op de folia, kregen een functie toebedeeld die aansloot bij het karakter van het getijdenboek en bij de voorkeur van de eigenaar.

Originele insignes zitten meestal op schutbladen of op de blanco bladen die ruimte bieden aan een veelheid van objecten. De eigenaar verzamelde zijn insignes zo op een vaste plek in zijn handschrift. Op die manier hield hij ze bijeen en bij de hand, terwijl de bedevaartssouvenirs toch beschermd waren tegen beschadiging en verlies. De religieuze souvenirs pasten bij de algemene inhoud van het boek; een connectie met een specifiek onderdeel van het getijdenboek ontbreekt normaliter. De waarde van het insigne was inherent aan het object en datgene wat het representeerde: de bedevaart, de inspanningen van de pelgrim, de afgebeelde heilige en de wonderen die God via zijn heiligen op aarde bewerkstelligde.

Meermalen kregen pelgrimstekens een plaats bij een specifieke tekst of miniatuur. Aldus markeerde de eigenaar onderdelen van het boek die voor hem van belang waren. Het reliëf van het insigne zorgde ervoor dat de passage gemakkelijk terug te vinden was. Het insigne kon bovendien als visueel element de inhoud van de tekst illustreren en accentueren. Gebeden zonder miniatuur of gehistorieerde initiaal, maar ook secties met een afbeelding, werden op deze wijze van een passend beeld voorzien. Het insigne maakte het onderwerp (vaak een heilige of de gemeenschap van heiligen) meer present en aanspreekbaar, zodat de begunstiger zich vervolgens namens de smekeling tot God kon richten. Een paar keer vergezellen insignes passages in een geschreven of verbeeld heiligenleven waarin bedevaart een rol speelt.

Niet altijd overheerste het devotionele element. Het insigne werd ook gebruikt om de bovennatuurlijke kracht van gebeden te benadrukken. Insignes accentueren de bladzijden met gebeden of miniaturen waaraan een bijna magische werking werd toegekend. De kracht van het gebed beschermde de eigenaar tegen kwade invloeden, kon hem genezen of bood ondersteuning bij allerlei aardse ongemakken. De krachten die zich kenbaar konden maken via het insigne, versterkten de werking die aan het gebed werd toegeschreven.

Waar de voorkeur van de boekbezitter ook lag, boek en insigne waren altijd complementair. De eigenaar maakte het insigne, en dus het cultusobject dat onlosmakelijk met het pelgrimsteken verbonden was, deel van zijn boek dat hij geregeld ter hand nam om zorg te dragen voor zijn zielenheil en zijn dagelijks welzijn. Tussen magie en religie zat voor de boeigenaar meestal geen wezenlijk verschil. Magisch-bovennatuurlijke en devotionele toepassingen gingen zij aan zij. In de boeken met religieuze teksten verschijnen gebeden waar de krachtige werking uitgebreid wordt uitgesponnen in de bijbehorende rubriek. Dit betekende echter niet dat hetzelfde gebed geen devotionele toepassing had. Ook het insigne verenigde magische-bovennatuurlijke krachten met een religieuze waarde. Het teken vervulde het boek dat erop was gericht om als instrument de eigenaar en zijn naasten in het hier en nu ter beschikking te staan met het oog op het hiernamaals.

De Vera Icon

In een behoorlijk aantal collecties van insignes, verzameld in handschriften, verschijnt een afbeelding van de *Vera Icon* (zie hoofdstuk 4). De afbeeldingen van het gelaat van Christus nemen echter een uitzonderingspositie in. Hoewel de relik van de zweetdoek in Rome werd bewaard en daar beperkt volgens een strenge cyclus aan de pelgrims werd getoond, zijn niet alle ingenaaide of gelijmde briefjes met de *Vera*

Icon oorspronkelijk uit de Eeuwige Stad afkomstig. Veel *Vera Icon*-plaatjes hebben mogelijk een Romeinse oorsprong, maar deze staat geenszins vast. Zelfs het pauselijke wapen dat aan enkele *Vera Icons* is toegevoegd, biedt geen garantie voor een herkomst uit Rome. Ze werden op verschillende plaatsen vervaardigd en gebruikt.

Enkele voorstellingen waarbij het kleed van Veronica naadloos overgaat in het *sudarium* en de daaraan verwante beeltenissen hebben wel een Romeinse origine. Het afbeelden ervan in allerlei media (in manuscriptverluchtingen en op paneelschilderingen), evenals de geografische spreiding zijn hiervoor de beste aanwijzingen. De betreffende *Vera Icons* zijn ondermeer gevonden onder de koorbanken in Wienhausen en ingenaaid of gelijmd in diverse handschriften, zoals de *Grandes Heures* van de hertogen van Bourgondië (cat. I 24), het psalter-getijdenboek van aartshertog Ferdinand I (cat. I 88), de *Heures de Bruxelles* van Jean de Berry, een Gents psalter, een breviarium uit Fritzlar en een missaal uit Sankt Polten.

Een werkelijke herkomst uit Rome verleende het plaatje ongetwijfeld een meerwaarde voor de eigenaar, maar ook plaatjes met een andere origine verleenden de leek bijstand. Diverse bijbelteksten huldigen de heilbrengende kracht van het Goddelijk Aanschijn. De aanblik van God, zelfs indirect via diens gelijkenis, strekte de mens tot heil, op aarde en in het hiernamaals. Door aanschouwing van de *Vera Icon*, al dan niet in combinatie met het *Salve Sancta Facies* of andere gebeden, kon de gelovige hoge aflaten verdienen die zijn tijd in het vagevuur konden verkorten. De *Vera Icon* kon de gelovige ook tot dienst zijn gedurende zijn leven: als een amulet weerde de voorstelling het kwaad af.

De voorstelling riep bovendien allerlei associaties op die de gelovige hielpen bij zijn devotionele overwegingen. Met of zonder het pauselijke wapen, de plaatjes van Christus' gelaat refereerden aan Rome. Ze herinnerden de gelovige aan de Romeinse reliek en de *ostensio* daar, ook als ze niet uit Rome afkomstig waren. Als instrument van de passie bracht de *Vera Icon* de gelovige de tocht van Christus naar Golgotha in herinnering, in het bijzonder de Kruisiging die de verlossing van de mensheid mogelijk maakte. Bovenal verwezen de plaatjes naar de genade die de gelovige ten deel zou vallen wanneer Christus zijn aanblik niet zou afwenden in het uur van de dood.

De iconografie van de *Vera Icon* gaat terug op het ritueel van de *ostensio* waarbij de relieken aan de pelgrims getoond werden, en dan in het bijzonder die van de Romeinse reliek van het *sudarium*. In dit aardse bedevaartritueel, zo was de vaste overtuiging, werd de hemelse praktijk gereflecteerd. Wanneer het aardse leven ten einde was, wachtte de gelovige de confrontatie met God "van aangezicht tot aangezicht". De genade lag besloten in diens aanblik. In analogie daarmee werd de pelgrim deelachtig aan het heil tijdens de *ostensio*, wanneer hij de relieken aanschouwde. De afbeelding van de Veronica grijpt terug op het bedevaartritueel van de *ostensio* en wijst daardoor vooruit naar de confrontatie met God in het hiernamaals. De *Vera Icon* was als het ware een spiegel die de beschouwer een, weliswaar vertroebelde en vervormde, blik gunde op het hiernamaals en op datgene wat hem te wachten stond aan het einde van zijn levenspelgrimage als pelgrimsteken van de bedevaart die nog niet ten einde was.

In de geschilderde marges keert de *Vera Icon* eveneens met enige regelmaat terug. Ondanks de onderlinge iconografische verschillen nemen de Veronicaplaatjes altijd een centrale en opvallende rol in, vooral door het afwijkende materiaal.

Een enkele keer lijkt de afbeelding op de Romeinse souvenirs (in het getijdenboek van Louis Quararé, La Flora en het getijdenboek van Isabella la Católica). Het kleed van Veronica is tegelijkertijd de zweetdoek waarop Christus de afdruk van zijn gezicht achterliet. Vaker verschijnen echter andere, minder zeker aan Rome toe te schrijven plaatjes (getijdenboek G&A, getijdenboek van Engelbert van Nassau, getijdenboek van Filips van Kleef, Breviarium Brukenthal, etc.). De associaties met pelgrimage en het hiernamaals, inherent aan elke afbeelding van de *Vera Icon*, maakten het plaatje tot een geschikte aanvulling op elke insignemarge. De metalen insignes pasten binnen de context van het getijdenboek, vanwege het kostbare materiaal en de associatie met bedevaart en heiligenverering. De *Vera Icon* voegde daaraan vooral een eschatologisch perspectief toe.

De margeverluchting

De margeverluchters namen het gebruik om echte insignes in boeken te bevestigen als uitgangspunt toen zij de insignes in de marges van luxueuze boeken schilderden (zie hoofdstuk 5). Sommige van de verluchtingen tonen de insignes alsof zij op het perkament zijn genaaid. Het insignemotief voldoet echter aan de structurerende en decorerende functie van margeverluchting: de insignes zijn geschilderd op een gekleurde achtergrond wanneer zij op een openingspagina zijn geschilderd. Uitvoerrige randen decoreren belangrijke passages, eenvoudige randen de minder belangrijke delen. Goud en zilver wisselen elkaar regelmatig af, evenals de diverse vormen en groottes.

Geschilderde insignes komen uitsluitend voor in boeken met een religieuze inhoud, vooral getijdenboeken en brevieren voor leken. Waar de originele insignes verschijnen in boeken van allerlei aard – uitvoerig of juist spaarzaam verlucht, bestaand uit standaardteksten of aangevuld met specifieke gebeden – komen de marges met afgebeelde insignes bijna uitsluitend voor in kostbare handschriften. Het waren geen gebruiksboeken, maar pronkhandschriften voor gefortuneerde eigenaars van hoge statuur. De insignes roepen associaties op met kostbaarheid op materieel en spiritueel vlak waardoor ze een geschikte omlijsting zijn van elke willekeurige passage binnen het rijk verluchte getijdenboek. Vaak, maar zeker niet uitsluitend, decoreren de insignes een sectie die aan Maria is gewijd, vooral wanneer zij op een openingspagina zijn geschilderd.

Wanneer de insignes rondom een miniatuur zijn geschilderd, herhalen de voorstellingen op de insignes wel eens een element uit de miniatuur. Rond een miniatuur met de Annunciatie schilderde de verluchter vaker Maria-insignes, terwijl bij een Christusvoorstelling eerder het gelaat van Christus of een Man van Smarten in de marge verschijnt. Ook hier geldt echter dat dit niet altijd het geval is. Elk pelgrimsteken is in beginsel geschikt als margedecoratie ongeacht de afgebeelde heilige. Motieven op het blanke perkament die de lopende tekst vergezellen, lijken nog vrijer inzetbaar te zijn geweest. Een direct verband met de inhoud van de tekst op meer dan een algemeen niveau is doorgaans maar moeilijk vast te stellen.

De insigne-verluchtingen doen vragen rijzen over de werkplaatspraktijk. Vanwege de grote overeenkomsten tussen sommige insignemarges mag een gedeeld model

verondersteld worden. Boeken met overeenkomende marges werden in het verleden al vaak aan een atelier toegeschreven. De insignemarges bevestigen deze toeschrijvingen. Vooral de Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan en de Meester van de Davidscènes in het Grimani Breviarium lijken het insignemotief te hebben opgepakt. Een groot aantal boeken dat voorzien is van een rand met geschilderde insignes, ontstond in een van de beide werkplaatsen. Ook Simon Bening die modelbladen met insignes van de Maximiliaan Meester overnam, nam het insignemotief vaker op. Andere lijken zich maar een enkele keer met de insignemarge bezig te hebben gehouden, bijvoorbeeld de Meester van de Gebedenboeken rond 1500, de Meester van het Musgrave Getijdenboek en de Meester met de Opgemaakte Gezichten.

De vroegst bekende insignemarge – buiten het getijdenboek Van Alphen dat dateert van circa 1445-50 – is het getijdenboek van Engelbert van Nassau uit het begin van de jaren 1480 (**cat. II 22**). De margeschilderingen ontstonden mogelijk in de omgeving van de ‘Ghent associates’. De verluchting vertoont gelijkenissen met de randdecoratie in het Berlijnse handschrift van Maria van Bourgondië en Maximiliaan (Berlijn, Staatliche Museen Preussischer Kunstbesitz, Kupferstichkabinett, Ms 78 B 12) dat tegenwoordig wel aan de ‘Ghent associates’ wordt toegeschreven. De insignemarge in het getijdenboek Van Nassau vertoont opvallende overeenkomsten met de insignemarge in het getijdenboek G&A dat in de werkplaats van de Meester van het Dresden Gebedenboek werd samengesteld (**cat. II 3**). De codex G&A bevat drie miniaturen van de Meester van het Weense Getijdenboek van Maria van Bourgondië, waaronder de Mariaminiatuur met de insignemarge. Het is niet duidelijk of de omringende insignes het werk waren van de Weense Meester zelf of van een medewerker van de Dresden Meester die de insignes dan om een bestaande miniatuur heen schilderde. Hoewel er waarschijnlijk verschillende verluchters aan het werk waren, lag er ongetwijfeld een gemeenschappelijk voorbeeld ten grondslag aan de insignemarges in beide boeken. De randen suggereren een uitwisseling van modellen tussen de ateliers, in origineel of in kopie. Verder onderzoek naar de boeken, waarbij ook de stijl van de margeschilderingen wordt betrokken, kan hier uitkomst bieden.

De uitwisseling van modellen tussen ateliers was zeker geen unicum. Ook het getijdenboek van Filips van Kleef (**cat. II 5**) en de volbladminiatuur van insignes in het Breviarium Brukenthal (**cat. II 28**) hebben een gemeenschappelijke bron. Het getijdenboek van Filips van Kleef is waarschijnlijk afkomstig uit het atelier van de Maximiliaan Meester. De toeschrijving van de miniatuur in het Breviarium Brukenthal is problematisch. Het grootste deel van het boek ontstond in het atelier van de Meester van de Davidscènes. De insigneminiatuur is echter geschilderd op een blad zonder directe relatie met de rest van het boek. Bovendien zijn voor de insignes in de marges van de lopende tekst andere modellen gebruikt die zijn terug te voeren op het atelier van de David Meester. Het modelgebruik suggereert dat de verluchter van de volbladminiatuur gezocht moet worden in de geleerden van de Maximiliaan Meester, al moet met conclusies alleen op basis van overeenkomstige modellen voorzichtig worden omgesprongen.

Vanwege overeenkomsten met het Borgia getijdenboek (**cat. II 8**) kan ook een getijdenboek in Chantilly (**cat. II 9**) met grote waarschijnlijkheid aan hetzelfde atelier worden toegeschreven, namelijk dat van de Meester van de Davidscènes. Dezelfde

modellen werden opnieuw gebruikt voor een verwant getijdenboek te Parma (**cat. II 25**). Mogelijk was deze verluchter ook in het atelier van de David Meester werkzaam, al is een slag om de arm hier op zijn plaats. De geschilderde insignes leidden ook tot voorzichtige uitspraken over een meer exacte datering. Vanwege overeenkomsten met het brevier van Eleonora van Portugal (**cat. II 19**) kunnen een getijdenboek voor gebruik van Doornik (**cat. II 7**) en een ander voor gebruik van Keulen (**cat. II 20**) aan hetzelfde atelier worden toegeschreven, waarschijnlijk dat van de Maximiliaan Meester. De boeken zullen rond dezelfde tijd zijn verlucht, kort na 1500. Op basis van het modelgebruik kunnen aardige suggesties gedaan worden over verluchters en datering, maar de hypothesen zullen moeten worden getoetst aan de hand van verder onderzoek waarbij de overige decoraties in de boeken worden betrokken en ook wordt gekeken naar stijl.

In ateliers waar diverse insignemarges ontstonden, zoals de werkplaats van de Maximiliaan Meester, was een voorraad aan modellen aanwezig die voortdurend aan verandering onderhevig was. De patronen voor het getijdenboek van Louis Quarrré (**cat. II 23**) werden hergebruikt voor diverse handschriften die het atelier van de Maximiliaan Meester verlieten. De voorbeelden die gebruikt werden voor het getijdenboek Quarrré, werden opgesplitst. De ene helft deed vervolgens dienst voor de verluchters die zich met het getijdenboek van Isabella la Católica (**cat. II 10**) en La Flora (**cat. II 17**) bezig hielden. De andere helft was een hulpmiddel voor de verluchters van het brevier van Eleonora van Portugal en de daaraan verwante getijdenboeken (**cat. II 7, 19 en 21**). Kennelijk waren binnen het omvangrijke atelier dat steeds rond één meester-verluchter wordt gegroepeerd, relatief zelfstandige groepen van verluchters actief die 'eigen' modelbladen gebruikten.

De insignemodellen zelf zijn niet overgeleverd; ze gingen onherroepelijk verloren. De eindproducten die het atelier verlieten, de boeken, laten echter indirect zien hoe de modellen eruit zagen en hoe de verluchters te werk gingen. Uit de insignemarges blijkt dat men meestal werkte met voorbeeldbladen en niet met originele insignes. Immers, in de randen keren steeds dezelfde insignes terug. Op de bladen waren de insignes willekeurig gerangschikt, in een volgorde die verluchter slechts globaal aanhield. Nooit komt de plaatsing van insignes exact overeen. De verluchter varieerde vrijelijk door insignes toe te voegen en de volgorde aan te passen, bijvoorbeeld wanneer de beschikbare ruimte daarom vroeg. Ook gebruikten schilders supplementaire modellen om hun insignerepertoire uit te breiden, zoals prenten en misschien ook wel voorbeelden in andere media. De insignes met de Hemelvaart, zoals die in het getijdenboek G&A, gaan mogelijk terug op prenten met een afbeelding van deze scène. Het insigne met Cunera van de Meester met de Opgemaakte Gezichten (**cat. II 30**) lijkt op een zegel van de stad Rhenen. Mogelijk gingen beide terug op een nog onbekend insigne.

Wellicht kon de opdrachtgever die een luxere uitvoering van een boek wilde, kiezen voor bijzondere margesoorten die de meer gebruikelijke strooiranden van bloemen aan konden vullen. De verluchter bepaalde de verdere invulling van de rand. In marges uit dezelfde werkplaats, mogelijk van dezelfde verluchter, keren immers steeds dezelfde insignes terug. Voor een handschrift dat was bestemd voor de

Engelse markt (**cat. II 31**), gebruikte de verluchter dezelfde modellen als voor handschriften die kort na de vervaardiging in bezit kwamen van koningin Isabella la Católica en koning Karel VIII. De opdrachtgever bemoeide zich blijkbaar niet of nauwelijks met de motiefkeuze. Wel kon de verluchter een gevoeligheid aan de dag leggen voor de bestemming. Zo voegde een verluchter een ongebruikelijk insigne van een doorboord hart toe aan een insignemarge. Dit insigne refereert aan de augustijns-geörienteerde bestemming van het handschrift (**cat. II 4**). In de context van het boek moet het doorboorde hart ongetwijfeld als attribuut van Augustinus gelezen worden.

Geschilderde insignes zijn incidenteel visuele getuigenissen van een insigne-productie in plaatsen waarvan vaak geen originelen zijn overgeleverd, zoals Asse. Soms zijn slechts enkele insignes overgeleverd, maar blijkt uit de insignemarges dat de betreffende plaats een grote populariteit moet hebben gehad in de periode dat de laat-Vlaamse randschilderingen werden vervaardigd. Dit geldt bijvoorbeeld voor 's-Gravenzande en Douai. Uit sommige bedevaartplaatsen zijn slechts gegoten insignes overgeleverd. Geschilderde varianten hiervan doen vermoeden dat er in die plaatsen ook geslagen insignes zijn vervaardigd, zoals in Kruiszande, Ninove, Dudzele, Gistel, Synthe en Saint-Josse-sur-Mer. Van sommige geschilderde insignes tot slot zijn geen originelen overgeleverd, maar laat ook een identificatie nog steeds op zich wachten. Hieruit blijkt eens te meer dat de insigneproductie en de variëteit aan insignes aan het eind van de vijftiende en begin van de zestiende eeuw enorm moeten zijn geweest en dat de overgeleverde originelen slechts een fractie vormen van wat er in totaliteit geproduceerd werd.

De samenhang en verscheidenheid van origineel en kopie

Een studie naar originele insignes in getijdenboeken is lastig. De relictten van bedevaarten werden vaak verwijderd en daarom bleef het fenomeen lange tijd onopgemerkt. Codicologen laten sporen van latere toevoegingen vaak buiten beschouwing wanneer zij handschriften aan een beschrijvend onderzoek onderwerpen. Bovendien bevinden de afdrukken zich vaak in minder rijk verluchte of vrijwel ongedecoreerde boeken, wat ook kunsthistorici niet aanspoorde om zich met het onderwerp bezig te houden. Met de publicaties van Kurt Köster vanaf de jaren zestig groeide de aandacht. De insignesporen worden echter nog steeds zelden vermeld, terwijl ze toch belangrijke getuigenissen vormen van het gebruik van het handschrift.

De illusionistische marges daarentegen zijn vanwege hun esthetische waarde altijd onderwerp van bewondering en onderzoek geweest. Grote namen op kunsthistorisch en codicologisch vakgebied, zoals Paul Durrieu, Léon Delaissé, Georges Dogaer en Friedrich Winkler besteedden uitgebreide studies aan de laat-Vlaamse boekverluchting. Deze miniaturen staan nog steeds in een niet-aflatende belangstelling. In 2003 wijdt het J. Paul Getty Museum samen met de Royal Academy of Arts een grote tentoonstelling aan de laat-Vlaamse boeken. In de bijbehorende catalogus *Illuminating the Renaissance* komen kostbare handschriften voor bestemmelingen uit de hoogste kringen aan de orde. Daarnaast verschijnen monografieën over verluchters die vaak

slechts onder een noodnaam bekend zijn. De geschilderde insignes komen een enkele keer, soms zijdelings, aan bod. De belangrijkste invalshoeken zijn de eventuele betekenis van het margemotief (Kaufmann en Roehrig Kaufmann, As-Vijvers en Von Bredow-Klaus), het realiteitsgehalte van het geschilderde insigne en de relatie tot de originelen (Köster, Koldewey en Vandenberghe) en de atelierpraktijk en het modelgebruik (As-Vijvers).

De praktijk om insignes aan het perkament te bevestigen, vormde de inspiratiebron voor de laat-vijftiende- en vroeg-zestiende-eeuwse verluchters. Immers, de meesten beeldden op behoorlijk realistische wijze geslagen pelgrimstekens af. Verder schilderden sommigen het garen waarmee de insignes op de pagina zijn bevestigd. De keuze voor pelgrimstekens was niet willekeurig. De verluchters brachten de insignemarges uitsluitend aan in boeken met een religieuze inhoud. Het gaat voornamelijk om getijdenboeken en brevieren. De geschilderde insignes die geassocieerd werden met de devotionele praxis van bedevaart en heiligenverering, sloten perfect aan bij de religieuze aard van het getijdenboek.

De grote gelijkenis tussen originele en geschilderde collecties doet een overeenkomst in functie vermoeden. Wanneer de geschilderde insignes uitsluitend worden beschouwd als een kopie van de 'echte' verzamelingen, leidt dat echter vaak tot gekunstelde conclusies die het ingenaaide noch het geschilderde insigne recht doen. In het verleden werd bijvoorbeeld wel eens geopperd dat de geschilderde insigne-marge gezien moet worden als een directe voorloper van het stilleven, als *apotropaeum* of als een concreet instrument voor een geestelijke pelgrimage. De discrepanties tussen de originele insignes en de geschilderde exemplaren in vorm, betekenis en functie, worden dan uit het oog verloren. Om een correct beeld te krijgen van de functie van het insigne in het religieuze boek, is het juist van belang om de verschillen, en de oorzaken van deze verschillen, in kaart te brengen. Alleen wanneer het onderscheid in ogenschouw genomen wordt, ontstaat helderheid over de samenhang tussen het origineel en de reproductie.

Eenvoudige versus kostbare boeken

Originele en geschilderde insignes komen zelden gezamenlijk voor in een handschrift. Originele insignes verschijnen in een ander soort boeken dan de afgebeelde exemplaren. Insignes werden vooral genaaid in boeken die intensief werden gebruikt. Het gaat niet zo zeer om kostbare handschriften, maar meer om betrekkelijk eenvoudige boeken. De handschriften met sporen van insignes bevatten dikwijls miniaturen en margeverluchting, maar deze zijn vaak minder in getal of eenvoudiger van uitvoering. Gebedsportretten of bladvullende miniaturen met wapens zijn zeldzaam. Het gaat om boeken die verspreid waren over alle lagen van de boekbezittende bevolking. Of het handschrift aan een hooggeplaatste figuur toebehoorde of niet, vaak is het getekend door veelvuldig gebruik. De insignes zijn dan ook van verschillende metalen, van goedkoop koper tot verguld zilver. Hoewel het materiaal soms werd ingezet om de status van de eigenaar en de waarde van het boek te benadrukken, lijkt het van ondergeschikt belang.

De afgebeelde insignes komen vooral voor in rijk verluchte handschriften die voor de fascinatie en ter meerdere eer en glorie van de toekomstige, dikwijls zeer

gefortuneerde eigenaar vervaardigd werden. De getijdenboeken, en een enkel breviarium, behoorden vaak toe aan gebruikers uit de hoogste regionen van de laat-middeleeuwse wereld, zoals de koninginnen Eleonora van Portugal en Isabella la Católica en koning Karel VIII. De boeken bevatten meer dan eens een wapen en/of een portret van de bestemming. Johanna van Castilië liet zich maar liefst tweemaal afbeelden in haar getijdenboek, vergezeld van beschermheiligen en beschermengel en hetzelfde geldt voor de edelman Filips van Kleef. Ook als persoonsgebonden karakteristieken ontbreken, gaat het nog steeds om kostbare boeken met meer miniaturen en uitvoerig verluchte marges, soms zelfs op elke pagina. Gebruikssporen ontbreken vaak. Het zijn eerder voorzichtig ter hand genomen pronkboeken dan gebruiksartikelen. De verluchters kozen voor afbeeldingen van vergulde en zilveren insignes om de waarde van de handschriften, op materieel en spiritueel niveau, te benadrukken. Niet voor niets worden insignes vaak afgewisseld met parels en juwelen. Het boek werd vervaardigd om redenen van prestige en piëteit en de insignes verenigen beide kwaliteiten.

Persoonlijke devotionalia versus margeverluchting

De originele en geschilderde insignes werden in verschillende fasen van de geschiedenis van het boek aangebracht. De originele insignes kregen er hun plaats, als het boek enige tijd in gebruik was, terwijl de geschilderde insignes tijdens het productieproces werden ingevoegd en dus ruimschoots voorafgaand aan het persoonlijke gebruik. In het ene geval bracht de gelovige de insignes aan, in het andere geval de boekvervaardiger. Gebruiker en verluchter werkten vanuit een volledig andere optiek. De boekbezitter bediende zichzelf en zijn directe omgeving, terwijl de schilder zich richtte op een extern gebruikerspubliek dat hem bekend of onbekend kon zijn, hetzij een specifieke bestemming, hetzij de vrije markt.

Dit onderscheid tussen gebruiker en verluchter heeft gevolgen voor de betekenis van het insigne. Het verschil in functie blijkt uit de context. De werkelijke insignes zitten vaak op schutbladen of andere blanco pagina's. De geschilderde insignes bevinden zich vooral rondom miniaturen en teksten. Boven alles gaat het hier om margeverluchting met een structurerende en decoratieve taak. De insigneschilderingen voldoen aan de formele eisen waaraan alle randverluchting tegemoet kwam. Wanneer de insignes een belangrijke passage moesten omlijsten, kon de verluchter kiezen voor een vierzijdige rand met een grote diversiteit aan pelgrimstekens. Bij onderdelen van minder belang voldeed een margeschildering van kleinere omvang en eenvoudiger opzet. Zo bracht de margeversiering gelaagdheid aan. De marge benadrukte de plaats van de tekst in de hiërarchie van het getijdenboek. De verluchter verhoogde de decoratieve waarde van het insignemotief door goud en zilver regelmatig af te wisselen en door diverse vormen bijeen te brengen. Verder werd de grootte en de vorm van de insignes dikwijls aan de beschikbare ruimte aangepast.

Binnen de context van het getijdenboek riepen de insignes allerlei associaties op. De religieuze connotaties maken ze in beginsel geschikt voor elke beginpagina, hoewel er bij sommige verluchters een lichte voorkeur lijkt te bestaan voor passages met Maria en, in mindere mate, de heiligen. Pas als aan de formele vereisten van margeversiering was voldaan, kon de verluchter eventueel een extra betekenislaag

aan de geschilderde insignes toevoegen die mogelijk door de beschouwer werd 'gelezen' en begrepen. De margeschilder maakte daarbij gebruik van de kenmerken die het geschilderde insigne eigen waren. Het mooiste en tevens een uniek voorbeeld is het getijdenboek G&A (cat. II 3) waar de verluchter de nadruk legde op de dure materialen van de afgebeelde pelgrimstekens door ze aan te brengen rond de rubriek waarin de spirituele waarde van het gebed met dure metalen wordt vergeleken. Vaak gaat het echter om een formele relatie. Het thema van of een motief uit de miniatuur wordt in de marge herhaald en uitgewerkt.

Het geschilderde insigne mist de eigenschappen die zo kenmerkend zijn voor het originele insigne. Het geschilderde insigne heeft geen reliëf, was geen persoonlijk memento van een bedevaart en was niet in aanraking geweest met een relikwief of mirakelbeeld. Het bezat daarom niet de emotionele en spirituele lading van een daadwerkelijk bedevaartssouvenir. Mogelijk herkende de boekeigenaar enkele van de geschilderde insignes en wist hij uit welke bedevaartplaatsen de originelen afkomstig waren, maar dan nog kon het geschilderde insigne het origineel niet vervangen. Het gaat immers om een afbeelding, een representatie. Soms voegden de schilders imaginaire tekens aan het repertoire toe, wat aangeeft dat het de verluchter dikwijls niet om herkenbaarheid ging. De insignes worden lang niet altijd afgebeeld alsof ze zijn ingenaaid. Sommige verluchters schilderden zelfs hangers in plaats van de gebruikelijke geslagen insignes. Hoewel geïnspireerd op de devotiepraxis leidde het insignemotief een eigen leven met een eigen betekenis.

Beeld versus materiaal

De hedendaagse beschouwer die een getijdenboek met illusionistische marges voor zich heeft, moet er steeds voor waken om het geschilderde insigne als plaatsvervanger te beschouwen voor het originele evenbeeld. Het originele insigne werd vooral ingezet voor het persoonlijke heil van de boekeigenaar; de margeverluchting met gouden en zilveren insignes was een uitwisselbaar beeldelement in het luxueuze getijdenboek of brevier. Het geschilderde insigne werd nooit een substituuut voor het origineel. Bij de originele insignes die de afgebeelde heilige dichterbij brachten en bovennatuurlijke krachten konden kanaliseren, lag de nadruk op de afbeelding. Het geschilderde insigne had boven alles een decoratieve en structurerende functie. De nadruk lag eerder op het materiaal of de vorm dan de voorstelling. De verluchter prefereerde goud en zilver boven koper. Daarnaast wisselde hij goud en zilver af voor een decoratief effect. Hij plaatste de insignes op regelmatige afstand van elkaar waardoor een rustig geheel ontstond. Bovendien werden de vorm en grootte aangepast aan de beschikbare ruimte.

Voor de originele insignes, inclusief de perkamenten plaatjes van de *Vera Icon*, was de plaats in het handschrift tekenend, terwijl het materiaal van minder belang lijkt te zijn geweest voor de gebruiker van het boek. De eigenaar verzamelde zijn insignes op een blanco blad of juist bij een specifiek gebed of een andere tekst. Natuurlijk kon de boekeigenaar zijn insignes ook als versiering gebruiken door materialen af te wisselen. De decoratieve toepassing kwam echter pas in tweede instantie om de hoek kijken. Voor de geschilderde insignes geldt het tegenovergestelde; het materiaal was van grote betekenis, terwijl de locatie in het handschrift

vaak, hoewel zeker niet altijd, willekeurig was. Voor de pronkhandschriften was het gesuggereerde materiaal van belang; voor gebruikshandschriften speelden juist de magisch-bovennatuurlijke en devotionele eigenschappen van het insigne de meest prominente rol.

Een toegevoegde waarde

Ook al zijn originele insignes in handschriften zeldzaam, tal van laatmiddeleeuwse getijdenboeken moeten ooit pelgrimstekens bevat hebben. Het nu ontbreken van de oorspronkelijk toegevoegde objecten doet niets af aan het belang ervan voor de studie van lekendevotie indertijd. De insignesparen laten zien hoe getijdenboeken werden gebruikt en dus hoe leken hun geestelijk leven vormgaven.

Voorral schutbladen en blanke folia waren geliefde locaties: de insignes zaten daar bij elkaar en binnen handbereik, zichtbaar wanneer de gelovige zijn boek oppakte. De pelgrimstekens werden bovendien wel aangebracht bij veelgebruikte teksten en accentueren de passages die voor de gebruiker van belang waren: de getijden, teksten die vragen om voorspraak van heiligen of gebeden waaraan allerlei heilbrengende krachten werden toegekend. Grenzen tussen geloof en bijgeloof zijn daarbij maar moeilijk te trekken. Gelovigen brachten insignes en andere zaken, zoals prentjes, briefjes, notities en gebedsteksten, aan om hun getijdenboek verder toe te snijden op persoonlijke verlangens naar bijstand, zowel hier als in het hiernamaals.

De devotionele praktijk om insignes in boeken te bevestigen, bracht verluchters ertoe om insignes in de marges van getijdenboeken af te beelden. Met de geschilderde insignes die andere kwaliteiten hebben dan de originelen, benadrukte de verluchter andere eigenschappen van het boek. Meer dan de persoonlijke devotie van de boekeigenaar, weerspiegelen de gereproduceerde insignes de karakteristieken van de laat-Vlaamse boekverluchting. Daarmee is het insignemotief echter niet betekenisloos. De insignes voorzagen de religieuze inhoud van het kostbare getijdenboek of brevier van een passend kader waarin devotie en status centraal staan. Desgewenst kon de verluchter een symbolische betekenis toevoegen: hij kon kiezen voor specifieke insignes die aan de bestemming van het boek tegemoet kwamen of juist aan de omlijste miniatuur of tekst. De geschilderde insignes vervulden echter bovenal de functie van margeverluchting.

Origineel of geschilderd, pelgrimstekens zijn nooit een willekeurige toevoeging aan het handschrift. Insignes en religieuze boeken hebben overeenkomstige kwaliteiten die versterkend werkten en doelbewust werden ingezet door boekeigenaar dan wel verluchter. Met het insigne werd betekenis toegevoegd. De eigenschappen van het insigne, origineel of geschilderd, werden gebruikt om specifieke aspecten te benadrukken, hetzij van de miniatuur, of van de tekst, of van het boek als geheel, met het accent op hier of hiernamaals, piëteit of prestige.

SUMMARY

Inexpensive as the pewter and latten badges were, the owners cherished them. Some donated them to churches and chapels as an expression of their gratitude for a safe return from a pilgrimage. Others kept their badges or passed them on to family or friends. As their meaning dissipated with the generations, they eventually ended up in dumps and waterfront deposits where they were partially preserved. Most surviving badges thus reappear upon archaeological excavation. At times, badges are found in a context indicative of their late-medieval purpose.

The owner of the badge – either the pilgrim who bought it or the person who received it from the traveler – could use it in several ways (see chapter 2). The meaning of the badge was not unambiguous. On the contrary, the token had different levels of meaning that could influence its application. The badge could function as an amulet, often in combination with other talismanic objects or texts that held similar apotropaic powers. Channeling the divine, the pilgrim's sign could have beneficial effects on its owner, his home, and his relatives. The highly valued badges could also serve as *enseignes*, worn on a hat or scarf as decorative ornaments that could simultaneously express the affinities of the wearer with a cult site or saint. The badge's material reflected the wearer's status and priorities, ranging from prestige if made of silver to humility if made of cheap pewter. Last, the badge could serve diverse devotional goals. The religious image could give rise to contemplative thoughts and prayers, and help the owner contact the depicted saint through sincere veneration. In doing so, the owner could place himself under the saint's protection and hoped for intercession in the next world.

All these different associations defined the applications of the badge. Pilgrims' tokens that evolved into contemporary contexts demonstrate the range of possible meaning ascribed to them: badges have been inserted in the walls of late medieval housing, cast on bells, hung as devotional panels, incorporated in prayer strings, or attached to the pages of devotional manuscripts. Each case is evidence of the owner's personal interpretation of the badge.

Badges in Manuscripts

Beginning in the mid-fifteenth century, devotees attached badges to the parchment of manuscripts containing religious texts for devotional exercises (see chapter 3). Only stamped signs – documented from the 1450s onwards – qualified for attachment because these small and light memorabilia did not damage the page. The practice coincided with the growing inclination for tangible subjects of devotion, such as the five wounds of Christ or the Pieta, giving rise to a large production of statuettes and cheap imagery. Images of cult statues that had already proven their effectiveness in miracles were perfect for the part. The badges with their depictions of saints and miracle statues were a welcome addition to the prayers in the book as were other cult images like prints or miniatures.

Traces of stamped pilgrims' badges are discernable in manuscripts up to the first decades of the sixteenth century. The practice to attach badges to books vanished

shortly after 1530, probably under the influence of humanistic and reformatory ideas that had a profound impact on religious life. The aversion of church practices, more specifically the excrescences, grew steadily. The indulgence trade, pilgrimage, and the veneration of saints and their relics – materializing in pilgrims' badges – were heavily criticized. Under the influence of the Reformation and the subsequent iconoclastic outbreaks, the importance of some cult sites gradually lessened; others faded entirely. The techniques of badge manufacture changed radically during the sixteenth century. Stamped badges were replaced by medallions and prints. Only the rare pilgrimage site continued to produce badges.

While the practice of sewing or at times pasting badges to books was short-lived, it was popular throughout different layers of the late medieval society. The praxis was certainly not limited to the Burgundian dukes and those immediately surrounding them, as has been claimed. The number of books with traces of badges greatly exceeds the few manuscripts that once belonged to the Burgundian dukes and their successors from the Habsburg court. Traces of badges appear in both richly illuminated books and sparsely decorated ones. *Nota bene*, the lower classes of society are excluded from this cohort because they could not have been able to afford manuscripts. But as literacy expanded, especially in the densely populated and prospering regions as Flanders, the demand for religious books in Latin and the vernacular grew rapidly in response to people's desire to provide for their own spiritual salvation.

The wide range of books with badge traces indicates the popularity of the fashion among different population strata. The prevalence of the custom to affix badges to the parchment is reflected in late-Flemish illumination. From 1480 onwards, illuminators painted pilgrims' signs in the margins of books. Apparently, kings and queens expressed their piety in the same way 'ordinary' folk did, and vice-versa. Only the badge material and execution of the manuscript varied. Men of means could afford precious books (illuminated and individualized) and badges (silver-gilt and perhaps even gold). They also used simple books, possibly to express their humility before God.

Books of hours

Scholars who have dealt with the custom of attaching badges to books generally hark back to the same manuscripts. Most popular are the *Grandes Heures* of the dukes of Burgundy (cat. I 24). Isabel von Bredow-Klaus, Kurt Köster, Joachim Plotzek, Denis Bruna, Thomas DaCosta Kaufmann, Millard Meiss, and Frédéric Lyna all mention this fascinating two-volume work without noting that it is *not* the most typical example of a book with badge offsets. The sizeable codices in Brussels and Cambridge once contained many pilgrims' badges, while most owners attached only a few. The *Grandes Heures* belonged to individuals from the highest circles, namely the Burgundian dukes Philip the Bold (†1404) and his grandson Philip the Good (†1467), whereas most codices circulated in lower regions of the medieval society: the lower nobility, patricians and heterogeneous middle class. The *Grandes Heures* were extensively tailored to the wishes of the dukes, while many books of hours with traces of badges contain only common texts. The *Grandes Heures* do not give useful

clues about the person (possibly a member of the ducal family) who attached the badges because the two-volume book temporarily disappeared from view after the death of Philip the Good.

A quantity of manuscripts constitutes the corpus that is at the basis of the present research (see catalogue I). The codices that once contained badges, or still do, show many similarities. All the books contain religious texts for devotional use and are, for the most part, books of hours. With the exception of one codex for the use of lay brothers, probably the Rooklooster (**cat. I 90**), the books belonged to lay-people. Some of the manuscripts are unpretentious with very few illuminations; others are extensively decorated. Some contain only the most common texts; others had been augmented during or after the production with prayers and other religious texts that had special meaning to the owner. The book of hours assumed the characteristics of a prayer book, used on different occasions and under different circumstances. The owner could also add genealogical notes whereupon the book became inextricably linked to the family's history, ensuring that they would be remembered in their offspring's prayers.

Some of the books belonged to prominent members of society like the dukes of Burgundy, Emperor Charles V (1500-1558), and his brother Ferdinand (1503-1564); others were owned by the less notable and anonymous. However wealthy or respected, the owners used their books during devotional exercises as well as to commemorate the deceased or protect themselves against immediate and imaginable dangers. The owners added notes, prayers, pictures, and badges that were often removed at a later point. The codices show extensive signs of wear, both inside and out. Many books have had their original binding and flyleaves replaced along with the pilgrims' badges somewhere along their course of existence.

The praxis to attach pilgrims' signs to books was certainly not limited to the Flanders and the north of France. Past scholars have pointed to the late-Flemish *trompe-l'oeuil* illuminations of pilgrims' badges (see catalogue II) as an argument to restrict the practice to these regions. Although the illuminations are indeed characteristic of the popularity of the custom in the region of Flanders and its surrounds, the surviving manuscripts with traces of badges have a provenance ranging from the Northern Netherlands to the south of France, and from the county of Holland to the duchy of Gelre. Books of hours from the western parts of Germany, more specifically the regions of Cologne and Aachen, also show traces of badges. In the future, books from other regions may surface.

Pilgrims' badges

The late medieval context of the studied manuscripts allows a partial reconstruction of the value ascribed to the badge (see chapter 3). The books were used daily as devotional tools, ensuring the owner's spiritual salvation and protecting him from earthly dangers. As previously stated, the badges' various characteristics led to a variety of applications. Most often badges were fastened to flyleaves or blank pages that could accommodate various objects; the owner could thus gather badges in one place and keep them nearby. At the same time, the firm cover of the book protected the badges from damage and loss. The badge had intrinsic value deriving from the

pilgrimage and its exertions, the depicted saint, the corresponding cult site, and the miracles that God had worked there. Whenever he opened the book, the owner could contemplate his past pilgrimage, the life and virtues of the depicted saint and the grace of God.

The religious badges were placed within the general contents of the book; connection with a specific part was uncommon. At times, the owner paired a badge with a particular text or a miniature, emphasizing certain aspects of the badge and book, and marking a section of special importance to him. The uneven surface of the sign made the favored passage easier to retrieve. Furthermore, the badge supplemented the page with a visual element; it made the saint present and approachable, giving focus to devotee's prayers so that the heavenly guardian could subsequently address the Virgin or God for the benefit of the votary. In isolated cases, the badges accompanied a passage of a written or visualized *vita* of a saint who went on a pilgrimage.

The devotional aspect was not always the predominant one. The owners could use their badges to accentuate the supernatural – even magical – qualities of specific prayers or of the book in general. According to the book's own rubrics, prayers with supernatural powers appear regularly in codices with religious-devotional texts. The power of prayer could protect the owner from disease, the forces of nature, or a premature death. The divine virtues, active through the badge, were coupled with prayers in hopes of intensifying both. In the eyes of the laity, there was no real difference between religion and magic. The lines between them were fuzzy and the practices worked together. The magical aspects commingled perfectly with the religious.

Regardless of the owner's usage preferences, book and badge always complemented each other. The owner used the badge and the cult object that was inextricably linked to it as part of his devotional life. Because of the diverse layers of meaning, the badge could function variously even within the boundaries of the manuscript. Placed on the parchment of the book, the badges were in keeping with the character and function of the book that served to protect the owner and his family during their lives on earth and in the hereafter. In the eyes and mind of the devotee, the pilgrim's sign completed the book.

The Vera Icon

The image of the *Vera Icon* recurs repeatedly in manuscripts with badge collections (see chapter 4). The pictures of the face of Christ, however, make an exceptional case. Even though the relic of the *sudarium* was kept in Rome and shown to a large public of pilgrims according to a strict cycle of ostensions, not all images of the *Vera Icon* originated there. Many possibly did, but their provenance is rarely conclusive; even having the features of the papal arms of tiara and crossed keys does not guarantee Roman origin. More likely, the images were made in and used on different locations.

Those where Veronica's veil seamlessly shifts into the *sudarium* and closely related images without the saint do seem to have a Roman provenance. Their congruence surely suggests a common origin. In addition, the appearance of the picture in various media (manuscript illuminations and panel paintings) and its diffusion over a large geographical area supply sufficient evidence that the image was widely known and recognized. These have been found under the choir stalls of

Wienhausen, and pasted or sewn in manuscripts such as the *Grandes Heures* of the dukes of Burgundy (cat. I 24), the psalter-hours of Archduke Ferdinand I (cat. I 88), the *Heures de Bruxelles* of Jean de Berry, a Ghent psalter, a breviary from Fritzlar, and a missal from Sankt Polten.

A Roman provenance probably increased the value of the image, but images of other origins could serve just as well as spiritual aids. Various biblical passages mention the redeeming effects of God's countenance. Before the face of God, even indirectly through an image of His likeness, the devotee sought salvation. The image was beneficial in several different ways. It was coupled with large indulgences, in combination with the prayer *Salve Sancta Facies* or simple *Ave Maries* and *Pater Nosters*. Looking at the icon, the devotee could shorten his own and his deceased relatives' time in purgatory or guarantee physical welfare. The *Vera Icon* could also serve as an amulet, averting all sorts of immediate evil.

The *Vera Icon* evoked a variety of images and ideas that could aid the devotee during his devotional exercises. With or without the papal tiara, the image referred to Rome and the Roman *sudarium*. As a relic of the Passion, the *Vera Icon* reminded the devotee of the way to Calvary and, more specifically, the Crucifixion that had made human salvation possible. The image of Veronica showing the beholder the face of Christ above all prefigured the moment of grace when the votary would come face to face with God.

All things on earth were believed to reflect the heavens. The ceremony of the ostension reflected the revealing moment of salvation, when the devotee would stand before God hoping that He would not avert His eyes. Analogous to this moment of judgment, the pilgrim could obtain grace during the ostension by making contact with the relics or the miracle statue. Touching the object of veneration was not always possible for the flocks of pilgrims attempting to get to them; the objects had to be protected from harm. Then again, eye contact was in no way inferior to touch. As God's grace was inherent in His eyes, salvation was coupled with seeing the venerated object at the cult site. Eye contact with the relics or statue thus stirred intense emotions. On several documented occasions, pilgrims cried out for mercy when confronted with them.

As paradoxical as it sounds, because of the tenacious belief that the earth reflected heaven, the image of heaven was filled in after earthly standards. The iconography of the image of the *Vera Icon* where Veronica shows the face of God to the beholder essentially harks back to the significant ritual of the ostension. She does not show a relic, she reveals the countenance. Similarly, God's visage is not just an imprint on the cloth; it is situated in *front* of the veil. On earth, however, the devotee could never fully know God because He was pure light and could not be expressed in matter. The *Vera Icon* was like a window – or rather a mirror as Paul states in his first letter to the Corinthians (Cor. I 13:12) – that allowed the devotee an obscure glance of the heavens.

The *Vera Icon* appears regularly in the margins with painted badges; the image always displays conspicuously in the border. Its material – painted strips of parchment or leather – sets the image apart from the more prevalent metal badges. Sometimes, the images of the *Vera Icon* parallel the pictures of a Roman provenance, for example in the hours of Louis Quarré (cat. II 23), La Flora (cat. II 17), and the hours of Isabel the Catholic (cat. II 10). The veil of Veronica smoothly moves into the *sudarium*.

The cloth with the imprint of Christ's face is Veronica's veil. More often, the margins contain other, non-specific images of the *Vera Icon* (the G&A hours, the hours of Engelbert of Nassau, the hours of Philip of Cleves, the Brukenthal Breviary, etc.). The associations with pilgrimage and the hereafter – intrinsic to every image of the *Vera Icon* – make it a suitable addition to any book of hours. The metal signs fit within the context of the book because of the precious materials and their associations with pilgrimage and veneration of the saints. The *Vera Icon* is a connection between the earthly, physical pilgrimage to Rome with the soul's journey to heavenly Jerusalem, reminding the devotee of the moment that he would come face to face with God.

Marginal decorations

The devotional practice of attaching real badges to books was the point of departure for the illuminators who started to paint the images of a collection of badges in the margins of luxurious religious books (see chapter 5). Some painted the badges with thread-like stitches to look as if they were sewn in, others as if there were no physical attachment. All illuminators adjusted the badge motif to the organizing and decorative functions of marginal illumination. The badges are painted on a colored background when they decorated an opening page. Gold and silver alternated regularly, as did the different shapes and sizes of the badges.

Even though it fit within the formal boundaries of marginal decoration, the badge motif did not lose its meaning. The signs featured exclusively in religious books for laypeople, especially books of hours and breviaries. Painted badges decorated costly books; they were showpieces for people of high means. The badges summoned up both material and spiritual associations with precious objects, making them a suitable scheme for any passage of a devotional book. Some illuminators preferred a specific passage. When on opening pages, the painted badges often decorated a section dedicated to the Virgin. Prayers to the saints were also suitable locations.

The depictions on the painted badges sometimes repeated and accentuated an element from the central image. Around a miniature of the Annunciation, the illuminator gave preference to badges of the Virgin (e.g. cat. II 10 and II 25), filling the areas in between with badges of the saints. The signs bordering a miniature of the Salvator Mundi show the Man of Sorrows, the name of Jesus, and Passion instruments (cat. II 26). A miniature of Christ with a cloth-covered face inspired the illuminator to paint a margin with the image of Christ's face on a cloth, i.e., the *Vera Icon* (cat. II 17). These are examples, however; there were no set rules. Illuminators could add their own embellishments if they so chose. Motifs on the blank parchment were even more arbitrary and their connection with the passage more ambiguous. Every badge, regardless of its image, was inherently suitable as a motif for the marginal decoration of a book of hours.

The borders raise questions about workshop practices that can be answered only partially within the scope of this book. As a group, they give rise to some interesting observations. The illuminations can be subdivided into sets of models. Books with like-patterned badge borders have been attributed to a particular workshop and badge illuminations confirm this compellingly. The Master of the Older Prayerbook of

Maximilian and the Master of the David Scenes in the Grimani Breviary were especially keen on badge borders and a significant number of books can be attributed to their workshops. Other illuminators also used the badge motif for margins, such as Simon Bening who re-used models from the workshop of the Maximilian Master, the Master of the Prayer Books around 1500, and the Master of the Musgrave Hours.

The best candidate for the earliest known badge border – the Van Alphen hours of about 1445-50 excluded – is the book of hours of Engelbert of Nassau (*cat. II 22*) from the early 1480s. The marginal decoration probably originated with the so-called Ghent associates because of similarities with the border decoration in the Berlin Hours of Mary of Burgundy (Berlin, Staatliche Museen Preussischer Kunstbesitz, Kupferstichkabinett, Ms 78 B 12). The badge margin in Engelbert's hours shows a striking resemblance to a border in the G&A hours composed in the workshop of the Master of the Dresden Prayerbook (*cat. II 3*). The G&A codex contains three miniatures by another illuminator, the Master of the Vienna Hours of Mary of Burgundy. Among the miniatures from the pencil of the Vienna Master is that of the Virgin with the badge border. It is unclear whether the Vienna Master or (an associate of) the Dresden Master painted the surrounding badges. Nor is it clear if the same illuminator was responsible for the badge borders in both books. The borders indisputably had a common model: they either came from the same workshop, or the model was transferred or copied. Further research that includes other marginal decorations in these codices, might shed light on these matters.

Similarly, the badge border in the hours of Philip of Cleves (*cat. II 5*) and a unique miniature of badges in the book of hours known as the Brukenthal Breviary (*cat. II 28*) must have had a common model. The hours of Philip of Cleves stems from the workshop of the Maximilian Master – a name that probably encompassed several leading illuminators – but the identification of the painter of the miniature of the Brukenthal Breviary is highly problematic. Was he even engaged in the rest of the Brukenthal Breviary? The similarities between the badge illuminations give reason to take a closer look at both books. While every answer seems to raise a new question, the marginal decoration seems to be a useful tiller in a study that focuses on late Flemish workshops and their products.

Occasionally, badge borders suggest a specific date or locale. Because of similarities to the breviary of Eleonor of Portugal (*cat. II 19*), a book of hours for Tournai (*cat. II 7*) and another for Cologne (*cat. II 20*) can be attributed to the same workshop, probably that of the Maximilian Master. All three books must have been illuminated shortly after 1500. Because of a resemblance to the Borgia hours (*cat. II 8*), a books of hours in Chantilly (*cat. II 9*) can also be attributed to the workshop of the Master of the David Scenes from the Grimany Breviary. The same models were re-used for another manuscript in Parma (*cat. II 25*). Perhaps the illuminator of the badge margin in the Parma hours worked for the David Master as well.

The repertory of models was subject to change. The patterns for the hours of Louis Quarre (*cat. II 23*) from the workshop of the Maximilian Master were re-used for a variety of manuscripts that have been attributed to the same illuminator. One group of patterns was used for the breviary of Eleonor of Portugal and the connected books for Tournai and Cologne mentioned above (*cat. II 7, II 19 and II 20*). The other set applied to the badge borders in La Flora (*cat. II 17*) and the hours of Isabel the Catholic

(cat. II 10). The two groups of badge borders greatly differed, even though all manuscripts were attributed to the shop of the Maximilian Master. Apparently, the models were split up at one time or another, generating two sets that served two relatively independent (groups of) illuminators.

The badge patterns themselves did not survive; they were irrevocably lost. The finished books indirectly show what the models must have looked like and how the illuminators operated. Apparently, the illuminators worked with drawn or painted models rather than original badges. Similar badges appear in borders from the same workshop. Badges only occasionally recur in the same location in the borders, indicating that the models had an arbitrary arrangement. The illuminators could vary the patterns at hand by adding, subtracting, or rearranging badges. Sometimes, they used prints and possibly models in other media to elaborate on their repertory of badges. The badges of the Ascension in the G&A codex (cat. II 3) seem to derive from a print. A badge of Cunera (cat. II 30) seems to hark back to a seal of the city of Rhenen. An impression may have come into the illuminator's possession. More likely, the seal served as a model for the production of a type of Rhenen badges that did not survive.

The illuminator chose the badges that were to decorate the page. The same badges often reappeared in the margins of a certain workshop's books. For a manuscript hours for Salisbury (cat. II 31), the illuminator used the same patterns in books possessed by King Charles VIII (1470-1498) and Queen Isabel the Catholic (1451-1504) rather than using English badges to meet the English market. Apparently, the commissioner or destination had no influence on the choice of badges. At best the client could choose different types of marginal decoration and add variety to the book but probably at a higher price. The illuminator then filled up the margin using the models at hand. The illuminator could select badges to complement the book's destination. One added a badge of a pierced heart to a border of badges, referring to the Augustine-oriented public of the book (cat. II 4). In the calendar, Augustine (28 August) is rubricated. Monica, Augustine's mother (9 April) and the Augustine monk Nicolas of Tolentino (10 September) are also mentioned, with Monica reappearing in the litany. In the context of this book, the pierced heart is undoubtedly an attribute of Augustine.

Painted badges are visual evidence of badge production. The marginal decoration shows badges from cult sites where no badges have survived, for example, Asse near Brussels. Other times, only a few original badges are handed down. The illuminations show that despite limited material evidence those cult sites must have had enormous popularity and badge production must have far exceeded the surviving few. Badges from 's-Gravenzande (Holland) and Douai (northern France), for example, recur numerous times in different illuminations from different workshops, even though original badges from these sites are extremely rare. From some pilgrimage sites, for example Zande, Dudzele, Ninove, Gistel, Synthe and Sainte-Josse-sur-Mer, only cast badges are known. Painted specimens suggest that stamped badges were part of their souvenir trade. Finally, many painted badges still await identification. The illuminations strongly reinforce the notion that the surviving badges constitute a tiny fragment of the total number and range of badges that were once in existence.

The Relationship and Diversity of the Original and Its Representation

A study of original badges in manuscripts is problematic for a variety of reasons. The artifacts of pilgrimage were often removed, leaving only offsets and sewing holes. The practice went unnoticed for a long period. Codicologists usually ignored these remainders of manuscript additions. Furthermore, the traces often appear in humbly decorated and relatively plain books, which were of less interest to art historians. German librarian and badge specialist Kurt Köster's leading publications beginning in the 1960s brought them to the public eye. Offsets of badges remain nonetheless of rare mention even though they bear witness to the use of the book.

The illusionistic margins on the other hand have always been subjects of admiration and research because of their esthetic value. Great scholars in the art historical and codicological fields – Paul Durrieu, Léon Delaissé, Georges Dogaer, Friedrich Winkler – have devoted extensive studies to Flemish illuminations. In 2003, the Getty Museum of Los Angeles dedicated a prominent exhibition to the late-Flemish miniatures in collaboration with the Royal Academy of Arts in London. The *Illuminating the Renaissance* exhibition dealt with codices that were once owned by people from the highest circles of society. Other scholars have also published extensive monographies on anonymous illuminators who left a distinctive mark. By analogy then, painted badges have received some oblique attention. Scholars have focused on the symbolic meaning of the motif (Kaufmann and Roehrig Kaufmann, As-Vijvers and Von Bredow-Klaus), the realism of the painted badges and their relationship to the originals (Köster, Koldeweij and Vandenberghe), and the workshop practices and the use of models (As-Vijvers).

Some conclusions seem obvious when comparing the painted badges to their original counterparts. The practice of sewing badges to the parchment of books was the starting point for the illuminators and most depicted the badges rather realistically. Some painted the threads used to attach the objects to the page. The choice of the motif was not arbitrary; the illuminators painted badges in books with religious content only, mainly books of hours. Religious books were the Flemish illuminators' primary products and they subsequently developed an earmarked repertory of border motifs comprising textiles, shells, jewels, prayer strings, and badges. The original badges and their painted counterparts – immediacies of pilgrimages and the veneration of saints – perfectly complemented the religious contents of the book.

The striking resemblance between the actual pilgrims' signs and their painted representations suggest that they served a similar function. The notion that the painted badge was an exact copy of its original counterpart in form and function forces conclusions that do justice to neither the sewn-in badges nor the painted ones. As a result, the painted badge border has been regarded as a collection of *apotropaea* or an aid for spiritual pilgrimage. For a complete picture of the function of the book and the badge within, understanding the incongruities in form, meaning, and function of the original badge and its painted manifestation is critical, as are the grounds for these differences. Only when their heterogeneity is taken into consideration can there be clarity with respect to the relationship between them.

Simple versus costly books

Original and painted badges rarely occur in the same book (**an exception is the Van Alphen hours; cat. I 12 and II 2**), because they apply to different types of books. While all the books have a religious content, the original badges were mostly added to intensively used books, relatively simple ones that were not considered luxury objects. Books with traces of badges do contain miniatures and marginal decorations, but the illumination is usually of plain design. Portraits of owners and full-page miniatures of arms are rare. Owners of the books were from different layers of society and, however illustrious (or anonymous) their proprietors, the books' common trait was evidence of regular use. Correspondingly, the material of the attached badges ranged from cheap copper alloy to silver gilt and was essentially irrelevant.

Books with painted badges, on the other hand, were luxury books made for the fascination and the glory of their wealthy owners. Not surprisingly, they belonged to renowned individuals from the highest circles of late medieval society such as Queen Eleonor of Portugal (1458-1525), Queen Isabel the Catholic (1451-1504) and King Charles VIII (1470-1498). The books often contained a portrait of the owner or a depiction of the owner's arms. Joanna of Castile (1479-1555) is portrayed twice in a book of hours that was probably composed to celebrate her marriage to Duke Philip the Fair (1478-1506). Her patron saints and guardian angel accompany the young princess in the book. The book of hours of Philip of Cleves (1459-1528) also reveals an individualistic design. Even when personal characteristics are lacking, the books remained prized possessions with several miniatures and extensively decorated margins. Signs of wear are rare. The books appear as if they were newly produced. They were luxury goods to be handled with care and caution, showpieces in accordance with the social status of their owners. In keeping with the luxurious appearance, the illuminator painted silver and gilt badges in the margins. Pearls and other pieces of jewelry regularly supplemented the painted badges. The marginal decoration accentuated the value of the book on both material and spiritual levels. The book was manufactured to express prestige *and* piety; the painted badges preeminently expressed the dual disposition.

Personal piety versus marginal decoration

The original and painted badges were added during different stages of the book's history. The originals became part of the book after it had been in use for some time; the painted badges were an integral part of the decoration during the book's production process. In the first case, the book's owner was responsible for the inclusion of the badge; in the second, the illuminator was the initiator. The owner served himself, while the illuminator served an external clientele that was sometimes anonymous. The illuminator could work for a particular commissioner or the open market.

This distinction between the initiators had implications for the badge's location within the book. The original badges mostly appeared on flyleaves or blank folios; their painted equivalents invariably surrounded miniatures and texts with the exception of the Brukenthal Breviary (**cat. II 28**). The different locations suggest an incongruity in function. The painted badge plays a structuralizing and decorative role. When the badges frame the beginning of an important section in the book, the

illuminator usually painted a four-sided border with many different badges. A smaller border with a simpler design would frame segments of lesser importance. The border decoration thus added stratification and clarity to the book. The margin stressed the hierarchy of texts. The illuminator further exploited the decorative qualities of the badge border by alternating gold and silver badges at regular intervals and gathering different shapes and sizes in one margin. Moreover, he adjusted the form and size of the badges to the available space.

Within the context of the book of hours, the badges evoked all kinds of associations. Their religious connotations made them suitable for every opening page but some illuminators seem to have had a slight preference for passages devoted to the Virgin and, less frequently, the saints. When the illuminator had met the formal demands of marginal decoration, he could add further meaning that the reader was able to understand. In doing so, the illuminator used the typical characteristics of the painted badge. The most explicit and unique example is the G&A codex (*cat. II 3*), where the badges frame a prayer of Bernard of Clairvaux to the Virgin. In the preceding rubric, the prayer is compared to gold. In most instances, however, the connection of expensive metal with the precious contents of a religious book remains implicit. More often but still only occasionally, the badges entered a formal relationship with the central miniature repeating its general theme or a specific element. The connection was always limited to a few badges in the border, not all. After choosing one or more specific badges, the illuminator filled the empty spaces with relatively arbitrary ones.

Image versus material

The painted badge may not be regarded as a substitute for the original: it has neither physical dimension nor the personal sentiment of a pilgrimage nor a history of direct contact with relics or miraculous statues. It could not possibly hold the equivalent personal and emotional aura of an pilgrimage souvenir. The book's owner may have been able to recognize the badge and recall the cult site, but the painted badge was what it was: a representation. Manuscript painters sometimes added imaginary badges to their repertory; identification was apparently not their primary goal. Nor did the illuminators always painted the threads used to attach real badges. Some even depicted pendants instead of stamped badges. Even though the devotional praxis was their starting point, the painter's use of the badge motif was different from the owner's.

Original badges were instruments for the spiritual salvation of the book's owner; the painted representations were an appropriate pictorial element in a luxury book of hours or breviary. The configuration of the badge – original or otherwise – always corresponded with its function within the devotional book. The original badge drew the saint near and could channel divine powers. The image of the badge was essential and its location in the book was telling. The owner collected his badges on a flyleaf or a blank page to keep them together, or arranged them around a specific prayer or miniature. In choosing a specific location, the owner accentuated specific qualities of the badge and book that mattered most to him.

The painted badge had above all a structuralizing and decorative function. Silver and gold alternated, and the badges were placed at regular intervals. Shapes and sizes were adjusted at convenience. Even though the illuminator could add a specific badge here and there to accentuate the image of the central miniature or some words in the text, the badge image were generally exchangeable; any badge made a suitable border motif. Unlike the original, the location of the badge within the book was of less relevance. For luxury books, the suggested material mattered most: the illuminators painted only gold and silver badges, never cheap materials, to stress the preciousness of the book.

An Additional Value

Even though original badges in manuscripts are now exceptional, a considerable number of medieval books must have once contained them. The current absence of badges does not alter the fact that their traces are an important field for the study of contemporary lay devotion. The traces show how books were used, and how lay people designed their spiritual lives. With the addition of badges, the devotee individualized his devotional manuscript.

Flyleaves and blank pages were an especially popular location for original badges: the badges were together whenever the owner picked up his book for devotion. The badges were also sometimes affixed to pages with the opening sentences of a favorite prayer or section of prayers. In doing so, the owner accentuated the parts of the book that were of great significance to him: the hours of the Virgin, texts asking for the assistance of a saint or a group of saints, or prayers that were believed to channel apotropaic powers. It is difficult to draw the boundary between the religious and the supernatural or even magical practices. The devotee added the badges and other objects such as prints, pictures, notes, and prayer texts, to shape the book to his demands, both worldly and spiritual.

The devotional practice of attaching badges to books undoubtedly motivated illuminators to create illusionistic paintings of badges in richly illuminated manuscripts. With the painted badges, the illuminator could stress the characteristics of the luxury book. More than personal piety, the painted badges reflect the characteristics of late-Flemish illumination, workshop practices, and the use of models. This does not imply that the painted badge was without meaning: the border supplied the book with a fitting framework that focused on status and devotion. If so inclined, the illuminator could enhance meaning by choosing badges befitting the miniature or text they surrounded or even the book's destination but, above all else, the painted badges fulfilled the function of border decoration.

Original or painted, the badges were not arbitrarily added to the book. Badge and book have qualities that were complementary and accumulative. The book owner and illuminator each employed the badges with a specific purpose and in so doing, added different levels of meaning. The characteristics of the badge, whether original or painted, complemented the devotional book, epitomizing aspects of piety and prestige, of faith and superstition, of this world and the next.

CATALOGUS I. HANDSCHRIFTEN MET ORIGINELE INSIGNES

1. Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica, Ms 137

2. Arnhem, Historisch Museum, Ms GM 2037

3. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 166

4. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 170

5. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 186

6. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 191

7. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 193

8. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 218

9. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 234

10. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 247

11. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 262

12. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 782

13. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 815

14. Brugge, Grootseminarie, Ms 64/183

15. Brugge, Stadsbibliotheek, Ms 329

16. Brugge, Stadsbibliotheek, Ms 336

17. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 2895

18. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 4917

19. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 8645

20. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 9785

21. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 541

22. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 770

23. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 773

24. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 11 035-37

25. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 21 371

26. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 4982

27. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 4996

28. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 7484

29. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 142

30. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 271

31. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 497

32. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 746

33. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 1000

34. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 1096

35. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 1266

36. Cambridge, Fitzwilliam Museum, Ms III-1954

37. Carpentras, Bibliothèque Inguimbertaine, Ms 59

38. Chantilly, Musée Condé, Impr. XIV. C. 3

39. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 74 G 5

40. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 74 G 35

41. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 76 F 27

42. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 77 L 60

43. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 130 E 18

44. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 131 H 8

45. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 131 H 13

46. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 132 G 38

47. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 133 M 23

48. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 134 C 47

49. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 135 E 36

50. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 186

51. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 1347

52. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 2750

53. 's-Heerenbergh, Kasteel 'Huis Bergh', Ms 10 (cat. 269)

54. Keulen, Diözesan- und Dombibliothek, Ms 1576

55. Kopenhagen, Det Kongelige Bibliothek, Håndskrift-afdelingen & Boghistoriske Samlinger, Ms GKS 3445 8°

56. Kopenhagen, Det Kongelige Bibliothek, Håndskrift-afdelingen & Boghistoriske Samlinger, Ms Thott 542 4°

57. Londen, The British Library, Ms Arundel 294

58. Londen, The British Library, Ms Harley 3828

59. Londen, The British Library, Ms Stowe 17

60. Luik, Universiteitsbibliotheek, Ms Wittert 32

61. New Haven, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University, Ms 107

62. New York, Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection, Acc.nr. 54.1.1

63. Olim Akron (Ohio), Mackus Company 2006

64. Olim Bonn-Bad Godesberg, collectie Hermann Kunst, Ms 5

65. Olim Floris Cornelisz.

66. Olim Keulen, Venator & Hanstein, 25 maart 2000, lot 572

67. Olim Londen, Christie's, 10 november 2004, lot 22

68. Olim Londen, Christie's, 24 november 2007, lot 10

69. Olim Londen, Christie's, 4 juni 2008, lot 47

70. Olim Londen, Sotheby's, 26 november 1985, lot 134

71. Olim Parijs, Les Enluminures

72. Oxford, Bodleian Library, University of Oxford, Ms Douce 51'

73. Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms 641 rés

74. Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms 1176 rés

75. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Latin 1159

76. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Latin 1370

77. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Latin 1394

78. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Nouvelle Acquisition Français 16 428

79. Philadelphia, Bibliotheca Schoenbergensis, Ms 4

80. Princeton University Library, Ms Garrett 59

81. San Marino, Huntington Library, Ms HM 1136

82. Sidney, University of Sidney, Rare Book & Special Collections Library, RB. Add. Ms 334

83. Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms ABM h 23

84. Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms BMH h 63

85. Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms StCC h 1

86. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1800

87. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1859

88. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Series Nova 2596

89. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Series Nova 2624

90. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Series Nova 12 897

91. Zutphen, Stads- en Streekarchief, Ms Huis Baak II (278/34)

1. Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica, Ms 137

Getijden- en gebedenboek, mogelijk van Aleid van Assen-

delft, in de Middelnederlandse vertaling van Geert Grote

Zuid-Holland, ca. 1470-80

ff. I + 191 + III, 165 x 120 mm

Inhoud:

11r-111r

Kalender met cirkeldiagram voor de berekening van het gulden getal, gedateerd 1461

111v-12v

Blanco pagina's, gelinieerd

131r

Blanco pagina, ongelinieerd

131v

Volbladminiatuur Kruisiging

141r-36v

Lange Getijden van het H. Kruis

141v-211r

Metten

211r-241r

Lauden

241r-261r

Priem

261r-281r

Terts

281r-291v

Sext

291v-311v

None

31v-34r	Vespers
34r-36v	Completen
36v-38v	Vijf Vreugden van Anna
38v-39r	Gebed tot Joachim en Anna
39v	Gebed tot Anna
40r	Blanco pagina, ongelinieerd
40v	Volbladminiatuur Virgo in Sole
41r-50v	Mariagetijden
41r-42v	Metten
42v-44r	Priem
44r-45v	Terts
45v-46v	Sext
46v-48r	None
48r-49r	Vespers
49r-50v	Completen
50v-52v	Gebed tot Maria
52v-55r	Salve Regina in het Middelnederlands
55r-56v	Gebed tot Jozef
56v-57r	Gebed over de passie en het lijden van Christus
57r	Gebeden tot de ledematen van Christus voor de dagen van de week
57r-58r	Gebed tot de voeten op zondag
58r-59v	Gebed tot de knieën op maandag
59v-60v	Gebed tot de zijde op dinsdag
60v-61v	Gebed tot de borst op woensdag
61v-62v	Gebed tot het hart op donderdag
62v-65v	Gebed tot de handen op vrijdag
65v-66r	Gebed tot het aanschijn op zaterdag
66r-67r	Gebed tot Christus
67r-67v	Communiegebed
67v-68r	Pater Nosters
68r-70v	Gebed met aflaten van paus Sixtus IV (1471-1484)
70v-71v	Gebed tot de zoete naam Jezus
71v-72v	Gebed tot Christus
73r-78r	Diverse communiegebeden
78r-78v	Lof om dankbaarheid te tonen
78v-80r	Salve Sancta Facies in het Middelnederlands
80r-81r	Gebed tot het H. Kruis
81v	Beveling tot Christus om 's ochtends en 's avonds uit te spreken
81v-82v	Gebed met aflaten
83r-100r	Getijden van de H. Geest
100v-106v	Korte Getijden van het H. Kruis
107r-130v	Getijden van alle heiligen
107r-114r	Metten
114r-117r	Lauden
117r-119r	Priem
119r-120v	Terts
120v-122v	Sext
122v-124r	None
124r-127r	Vespers
127r-129v	Completen
129v-130r	"Suffragien"
130r-130v	Gebed tot alle heiligen
131r	Blanco pagina, ongelinieerd
131v	Volbladminiatuur Christus als Salvator Mundi
132r-148r	Boetpsalmen en litanie
148r-149r	Acht verzen van Bernardus
149r-155v	Zeven psalmen van Maria
155v-156r	Een lof
156r-156v	Gebed "Alst hoechtijt is"
156v-157r	Gebed "Alst dubbel feest is"
157r-158r	Rozenkransgebed tot Maria
158r-159v	Zeven Vreugden van Maria
159v-162r	O Intemerata in het Middelnederlands
162r-162v	Gebed tot Maria
162v-169r	Rozenkransgebed tot Maria

169r-170r	Gebed tot Petrus
170r-170v	Gebed tot Johannes de Evangelist
170v-171r	Gebed tot Sebastiaan
171r-172r	Gebed tot Cornelius
172r-172v	Gebed tot Bernardus
172v-173v	Gebed tot Hiëronymus
173v-174r	Gebed tot Catharina
174r-175r	Gebed tot Barbara
175r-176v	Gebed tot Agnes
176v-177r	Gebed tot de 11.000 maagden
177r-177v	Gebed tot Maria Magdalena
177v-178r	Nogmaals een gebed tot Maria Magdalena
178r-178v	Gebed tot Elizabeth
178v-179r	Gebed tot Anna
179r-182v	Gebed tot alle zielen
182v-183v	Gebed voor de verlossing van een ziel
184r-184v	Gulden gebed voor een ziel
184v-185v	Gebed voor een ziel in het vagevuur
185v-190r	Gebed voor een gestorven persoon
190r-191r	Nogmaals twee gebeden voor een ziel
191r-191v	Gebed van paus Innocentius voor de gestorven zielen, met het jaartal 1456

Folia met naaigaatjes: 13v, 39r, 100v, 191v (en een afdruk op f. 83r)

Opmerkingen: Alle insignes in het handschrift waren rond en hadden respectievelijk een diameter van 27, 22, 28 en 60 mm. Het eerste insigne, mogelijk met de beeltenis van een kruis, markeerde het begin van de Lange Getijden van het H. Kruis (appendix IV, nr. 8.2). Het tweede insigne was bij het begin van een gebed tot Joachim en Anna geplaatst. Het beeldde waarschijnlijk de heilige Anna af en was dan afkomstig uit Düren (appendix VI, nr. 4.1). Het derde insigne op folium 100v markeerde het begin van de Korte Getijden van het H. Kruis. De draad reesteert en de afdruk is helder. Het verdwenen insigne toonde de buste van een ongeïdentificeerde heilige (appendix VI, nr. 45.7). Het vierde en grootste insigne met de meest onduidelijke afbeelding volgde op het allerlaatste gebed in het boek (f. 191v) en overlapt het jaartal 1456. De afdruk op folium 83r is misschien van hetzelfde insigne dat op folium 13v was genaaid. Het insigne was even groot en toont dezelfde afbeelding. Er zijn echter geen naaigaatjes te ontdekken op folium 82v, noch zijn er sporen van een verwijderd folium. Op folium 40r was ooit een briefje genaaid; de naaigaatjes zijn nog zichtbaar, evenals de afdrukken van het draad. Ze volgen een rechthoekig patroon.

Herkomst: De Utrechtse kalender met gerubriceerde heiligen als Pontianus (14 januari), Pancratius (12 mei), Servatius (13 mei), Bonifatius (5 juni), Odulfus (12 juni), Lebuinus (25 juni en 12 november), Jeroen (17 augustus), Remigius (1 oktober), Gereon en Victor (10 oktober) en Willibrordus (7 november) werd gemaakt voor gebruik in Holland. De eerste eigenaar was waarschijnlijk een vrouw, want in de gebeden domineren vrouwelijke heiligen. Hoewel de tekst veelal neutraal is ("mi arme sondighe mensche" ff. 154r-154v en "ic arme sondare" f. 190r), wordt soms de vrouwelijke vorm gebruikt, zoals "mi armer sonder(res)sen" (f. 160r) en "mi arme snode sonder(res)se" (f. 169r). Uit de diverse gebeden tot Anna spreekt een voorkeur voor deze heilige die de schutspatroon was van moeders en gezinnen. Ook aan Maria Magdalena zijn twee gebeden gewijd.

Latere bezitters: Mogelijk behoorde het boek toe aan Aleid van Kijfhoek (1470-1530) die in 1485 trouwde met Claes van Assendelft. Een ingelijmde miniatuur van Anna-te-Drieën met het wapen van Kijfhoek (97 x 64 mm) is als een soort ex-libris aan het handschrift toegevoegd. Latere aantekeningen

in het handschrift verbinden het geslacht Van der Lely aan dat van Van Assendelft-Kijfhoek, waarschijnlijk onjuist. De geslachtslijst is een negentiende-eeuwse constructie waarbij vraagtekens geplaatst kunnen worden (zie hoofdstuk 2, pp. 109-110). Het handschrift werd in 1984 geveild bij Hartung & Karl in München (lot 620). In 1991 kocht de Bibliotheca Philosophica Hermetica (J.R. Ritman) te Amsterdam het getijdenboek van de handelaar Heribert Tenschert in Roththalmünster (nu: Bibermühle te Ramsen).

Literatuur met betrekking tot de insignes: Veilingcatalogus Hartung & Karl München (1984). *Wertvolle Bücher, Autographen, Graphik, Auktion 48*, 6-10 november 1984, lot 620. Overige literatuur: MMDC; BNM: Amsterdam, BPH: ICN 137; Korteweg (1992): 80, nr. 49; Defoer, Korteweg en Wüstefeld (1990): 274. Autopsie: 2008.

2. Arnhem, Historisch Museum, Ms GM 2037
Getijdenboek in de Middelnederlandse vertaling van Geert Grote
Waarschijnlijk IJsselstreek, ca. 1460-85
ff. 181, 134 x 98 mm

Inhoud:
1r-12v   Kalender
13r-53v   Mariagetijden
54r-76v   Lange Getijden van het H. Kruis
77r-95v   Getijden van de H. Geest
96r-119r   Getijden van de Eeuwige Wijsheid
119v   Blanco pagina, gelinieerd
120r-141r   Boetpsalmen en litanie
141v   Blanco pagina, gelinieerd
142r-181v   Dodenvigilie

Folia met naaigaatjes: 12v, 53v, 76v en 141v.
Opmerkingen: Alle insignes waren rond, respectievelijk ø 28, 20, 23 en 35 mm. De afdrukken zijn onduidelijk en de herkomst van de insignes is daarom niet vast te stellen. Er is een uitzondering: de roodbruine afdruk van een rond insigne op folium 76v. Het pelgrimsteken met een voorstelling van de heilige Quirinus als geharnaste ridder was afkomstig uit Neuss (appendix VI, nr. 39.1). Het insigne had geen inhoudelijke band met de tekst op de pagina en dit gold waarschijnlijk ook voor de andere; ze werden als bladwijzer ingezet om het begin van een nieuw onderdeel te markeren in een handschrift dat behalve margeverluchting en enkele versierde initialen verstoken is van verluchting. De insignes zaten steeds op het verso tegenover het begin van de Mariagetijden, de Lange Getijden van het H. Kruis, de Getijden van de H. Geest en de dodenvigilie; ze zaten niet bij de Getijden van de Eeuwige Wijsheid of de boetpsalmen, wat er mogelijk op wijst dat de eigenaar deze teksten minder gebruikte.

Herkomst: Het handschrift werd vervaardigd in het oosten van de Nederlanden, waarschijnlijk in de IJsselstreek. De kalender is Utrechts met enkele afwijkingen voor het oosten. Gerubriceerde heiligen zijn o.a. Victor en Gereon (10 oktober) en de 11.000 maagden (21 oktober). De verluchting beperkt zich tot margeschilderingen en enkele versierde initialen. Alleen de Mariagetijden zijn voorzien van een gehistorieerde initiaal met Maria en Kind. Het boek bestaat uit enkel standaardonderdelen zonder enige persoonlijke toevoeging en werd waarschijnlijk voor de markt vervaardigd.

Latere bezitters: Het insigne uit Neuss stemt overeen met een gebruik in het oosten van de Nederlanden waarvoor

het boek werd vervaardigd. Het boek bevond zich in de nalatenschap van de Arnhemse kunstenaar Alexander W.M.C. Ver Huell (notitie op f. 1r: A. Ver Huell), die de basis vormde van de collectie van het Gemeentemuseum Arnhem, 1897. Vanaf 1996 is de collectie van het Gemeentemuseum ondergebracht in het Historisch Museum Arnhem.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: BNM: Arnhem, HMB: GM 2037; Harry Chr. Van Bommel (1999). *Catalogus van de handschriften aanwezig in de Bibliotheek Arnhem*. Hilversum, Verloren: 195; Nijmegen, Kevelaer, Zutphen en Roermond (2001): 189, nr. 4 (met afbeelding van ff. 12v-13). Autopsie: 2008.

3. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 166
Getijden- en gebedenboek van Daniël Rijm en Elizabeth van Munte, Latijn en Middelnederlands
Gent, ca. 1420-30
ff. IV + 186 + V, 158 x 147 mm

Inhoud:
1r   Blanco pagina, ongelinieerd
1v   **Volbladminiatuur Annunciatie**
2r-40v   Mariagetijden
41r   Blanco pagina, ongelinieerd
41v   **Volbladminiatuur Laatste Oordeel**
42r-60r   Boetpsalmen en litanie
60v   Blanco pagina, gelinieerd
61r   Blanco pagina, ongelinieerd
61v   **Volbladminiatuur Virgo Lactans in Sole met Elizabeth van Munte in gebed**
62r-66r   Obsecro Te in het Middelnederlands
66r-68v   O Intemerata in het Middelnederlands
68v-70r   Gebed tot Maria
70v-72r   Gebed over de Smarten van Maria
72r-74r   Gebed tot Maria
74r-75r   Nogmaals een gebed tot Maria
75r-76r   Zeven Vreugden van Maria
76r-82v   Gebed tot Maria
82v-91r   Drie gebeden tot Maria en een gebed tot de H. Geest
91r-99r   Zes psalmen tot Maria
99r-100v   Groeten tot Maria
100v-103v   Vijf Smarten van Maria
103v-105r   Apostelgroeten tot Maria
105v   Blanco pagina, gelinieerd
Ontbrekend folium
106r   Blanco pagina, ongelinieerd
106v   **Volbladminiatuur Judaskus**
107r-119v   Passiegetijden
107r-108v   Metten
109r   Blanco pagina, ongelinieerd
109v   **Volbladminiatuur Man van Smarten**
110r-110v   Priem
111r   Blanco pagina, ongelinieerd
111v   **Volbladminiatuur Geseling**
112r-112v   Terts
113r   Blanco pagina, ongelinieerd
113v   **Volbladminiatuur Kruisdraging**
114r-114v   Sext
115r   Blanco pagina, ongelinieerd
115v   **Volbladminiatuur Kruisiging**
116r-116v   None
117r   Blanco pagina, ongelinieerd
117v   **Volbladminiatuur Graflegging**
118r-118v   Vespers

Ontbrekend folium met volbladminiatuur	
119r-119v	Completen
120r-121r	Gebed tot de gekruisigde Christus
121r-121v	Gebed tot Christus
121v	Gebed tot God voor bescherming tegen de vijand
121v-124v	Zeven woorden van Christus aan het kruis
125r	Gebed van Augustinus
125v	Nogmaals een gebed van Augustinus
127r-127v	Drie communiegebeden
127v-128v	Evangelie volgens Johannes
129r-130r	Acht verzen van Bernardus
130v-140r	Gebeden tot de vijf wonden van Christus
140v-143v	Drie gebeden tot God en Christus
143v-146v	Vijf communiegebeden
146v-152r	Zeven gebeden tot God
152r-153v	Gebed tot Christus
153v-154r	Gebed tot God
154r-157r	Gebed tot Christus
157v	Blanco pagina, gelinieerd
158r	Blanco pagina, ongelinieerd
158v	Volbladminiatuur Johannes de Doper en Petrus
159r-159v	Gebeden tot Johannes de Doper en Petrus
Mogelijk een ontbrekend folium	
160r	Blanco pagina, ongelinieerd
160v	Volbladminiatuur Christoffel en Antonius Abt
161r-163r	Gebeden tot Christoffel en Antonius Abt
163v	Blanco pagina, gelinieerd
164r	Gebed tot Johannes de Evangelist
164v	Blanco pagina, gelinieerd
165r	Blanco pagina, ongelinieerd
165v	Volbladminiatuur Cornelius en Livinus van Gent
166r-167r	Gebeden tot Cornelius en Livinus van Gent
167v	Blanco pagina, gelinieerd
168r	Blanco pagina, ongelinieerd
168v	Volbladminiatuur Daniël in de leeuwenkuil met Daniël Rijm in gebed
169r-169v	Gebed tot Daniël
170r-171v	Gebed tot Catharina
171v-172v	Gebed tot Barbara
172v-173r	Gebed tot Elizabeth, moeder van Johannes de Doper
173r-173v	Gebed tot Elizabeth van Hongarije
173v-174r	Gebed tot Macarius
174v-175r	Gebed tot Sebastiaan
175v-176v	Berijmd gebed tot Adrianus
176v-177r	Gebed tot Gislenuis en Joris
177v-178r	Gebed tot Laurentius
178r-178v	Gebed tot Michaël
178v-179r	Gebed tot Eligius
179r	Gebed tot Margareta
179v-180r	Gebed tot Apollonia
180r	Gebed tot Aldegundis
180r-180v	Gebed tot Agatha
180v-182r	Berijmd gebed tot Maria Magdalena
182r-182v	Gebed tot Ontcommer
182v-183v	Twee gebeden tot alle heiligen
184r-186v	Blanco pagina's, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op f. 106r)
Opmerkingen: Op het blanco folium zitten sporen van ten minste vijftien, wellicht zestien of zelfs zeventien, insignes. De afdrukken zijn voornamelijk rond, een is ovaal (linksonder 33 x 22 mm) en twee hebben de vorm van een staande rechthoek met een halfronde bovenkant (linksboven 33 x 19 mm en rechtsboven 43 x 20 mm). Het eerste van deze twee langwerpige insignes toonde waarschijnlijk Adrianus van Geraardsbergen (appendix VI, nr. 1.1).

Herkomst: Het boek werd vervaardigd voor het Gentse echtpaar Daniël Rijm (†1431) en Elizabeth van Munte, die op verschillende pagina's werden vereeuwigd (ff. 61v en 168v) en wier wapens in de marges werden afgebeeld (ff. 18r en 42r). Daniël liet zichzelf portretteren ter zijde van Daniël in de leeuwenkuil (f. 168v). De voorkeur voor naamheiligen verklaart ook de twee gebeden tot Elizabeth, de moeder van Johannes de Doper, en Elizabeth van Hongarije (ff. 172v-173v). Elizabeth liet zichzelf echter afbeelden aan de zijde van Maria (f. 61v). De gebeden tot Livinus en andere heiligen wijzen op een Gentse bestemming.

Latere bezitters: Het is onduidelijk of het boek in bezit bleef van de familie Rijm-Van Munte na het overlijden van het echtpaar. Een van de volgende eigenaars bracht waarschijnlijk de insignes aan. Mogelijk bleef het boek in Vlaanderen, daar een insigne van Adrianus uit Geraardsbergen is opgenomen. Geraardsbergen had echter een grote uitstraling en pelgrims kwamen ook uit verder weg gelegen oorden naar de cultusplaats. Het boek werd opnieuw ingebonden door de Parijse boekbinder en boekverzamelaar Leon Gruel en verworven door Henry Walters tussen 1895 en 1903. Henry Walters liet zijn collectie na aan de stad Baltimore waar zij nu te bezichtigen is in het Walters Art Museum.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Randall (1997): 112-123, nr. 230.

Overige literatuur: BNM: Baltimore, WAG: W. 166; Leuven (2002): 276-277, nr. 69; Wieck (1988): 209, nr. 83; Gent (1975) II: 356, nr. 584; Detroit, The Detroit Institute of Arts (1960). *Flanders in the fifteenth century: art and civilization. Catalogue of the exhibition Masterpieces of Flemish Art: Van Eyck to Bosch*. Antwerpen, N.V. Drukkerij L. Blondé: 377-379, nr. 197. Autopsie: 2004.

4. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 170
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn en Middelnederlands
Mogelijk Gent, ca. 1430-40
ff. 182, 164 x 120 mm

Inhoud:

1r	Blanco pagina, gelinieerd
1v	Diagrammen voor de berekening van het gulden getal, gedateerd 1413
2r-7v	Kalender
8r	Blanco pagina, ongelinieerd
8v	Volbladminiatuur Maria met Kind en een knielende man in gebed
9r-48r	Mariagetijden
48v	Blanco pagina, gelinieerd
49r	Blanco pagina, ongelinieerd
49v	Volbladminiatuur Judaskus
50r-60v	Getijden van het H. Kruis
50r-50v	Metten
51r	Blanco pagina, ongelinieerd
51v	Volbladminiatuur Christus voor Pilatus
52r-52v	Priem
53r	Blanco pagina, ongelinieerd
53v	Volbladminiatuur Geseling
54r-54v	Terts
55r	Blanco pagina, ongelinieerd
55v	Volbladminiatuur Kruisdraging
56r	Sext
56v	Blanco pagina, gelinieerd
Ontbrekend folium	
57r	Blanco pagina, ongelinieerd
57v	Volbladminiatuur Kruisafname

58r-58v Vespers
59r Blanco pagina, ongelinieerd
59v **Volbladminiatuur Graflegging**
60r-60v Completen
61r Blanco pagina, ongelinieerd
61v **Volbladminiatuur Sterfbed van Maria**
62r-66r Mariamis
66r-71v Evangelielessen
71v Blanco pagina, gelinieerd
72r Blanco pagina, ongelinieerd
72v **Volbladminiatuur Drie Koningen**
73r-78v Drie gebeden tot Maria, te beginnen met het Obsecro Te
79r-80r Gebed tot Christus van Augustinus
80v Blanco pagina, gelinieerd
81r Blanco pagina, ongelinieerd
81v **Volbladminiatuur Laatste Oordeel**
82r-97v Boetpsalmen en litanie
98r Blanco pagina, ongelinieerd
98v **Volbladminiatuur Dodenmis**
99r-112r Dodenvigilie
112v Blanco pagina, gelinieerd (met lijmrasten)
113r-114r Salve Sancta Facies (vroeg toevoeging)
114v Blanco pagina, gelinieerd
115r Blanco pagina, ongelinieerd
115v **Volbladminiatuur Genadestoel**
116r-116v Gebed tot de Drie-eenheid
117r-117v Gebed tot de H. Geest
117v-120v Vier gebeden tot Christus
120v-123r Vier gebeden tot de Drie-eenheid en Christus
123r-123v Communiegebed
123v-124r Gebed tot het H. Kruis
124r-125v Twee gebeden van Augustinus
126r Communiegebed
126v Blanco pagina, gelinieerd
127r Blanco pagina, ongelinieerd
127v **Volbladminiatuur Annunciatie**
128r-129r Zeven Vreugden van Maria
129r-131v O Intemerata
131v Gebed tot de gekruisigde Christus
132r-133v Stabat Mater
133v-135r Gebed tot Maria
135r-136v Apostelgroeten tot Maria
137r Blanco pagina, ongelinieerd
137v **Volbladminiatuur Michaël**
138r Gebed tot de engelen
138v Blanco pagina, gelinieerd
139r Gebed tot Petrus en Paulus
139r-139v Nogmaals een gebed tot de apostelen
140r Blanco pagina, ongelinieerd
140v **Volbladminiatuur Johannes de Doper**
141r Gebed tot Johannes de Doper
141v Blanco pagina, gelinieerd
142r Blanco pagina, ongelinieerd
142v **Volbladminiatuur Daniël in de leeuwenkuil**
143r-143v Gebed tot Daniël
144r Blanco pagina, ongelinieerd
144v **Volbladminiatuur Wederopstanding**
145r-147r Zeven woorden van Christus aan het kruis van Beda Venerabilis
147v Blanco pagina, gelinieerd
148r Blanco pagina, ongelinieerd
148v **Volbladminiatuur Man van Smarten**
149r-150v Twee gebeden tot Christus
150v Gebed tot Joris en Christus
151r-151v Gebed tot de zijdewond van Christus en een gebed over Catharina

152r-152v Gebed tot Catharina
153r-153v Gebed tot de engelen
154r Blanco pagina, ongelinieerd
154v **Volbladminiatuur Christoffel**
155r-156r Gebed tot Christoffel
156r-156v Nogmaals een gebed tot Christoffel
157r Blanco pagina, ongelinieerd
157v **Volbladminiatuur Joris**
158r-158v Gebed tot Joris
159r Blanco pagina, ongelinieerd
159v **Volbladminiatuur Cornelius**
160r-160v Gebed tot Cornelius
161r Blanco pagina, ongelinieerd
161v **Volbladminiatuur Sebastiaan**
162r-162v Gebed tot Sebastiaan tegen de pest
163r Blanco pagina, ongelinieerd
163v **Volbladminiatuur Antonius Abt**
164r-164v Twee collecten tot Antonius Abt
165r Blanco pagina, ongelinieerd
165v **Volbladminiatuur Maria Magdalena met een knielende man in gebed**

Berijmd gebed tot Maria Magdalena
Nogmaals een gebed tot Maria Magdalena
Blanco pagina, ongelinieerd
Volbladminiatuur Catharina
Berijmd gebed tot Catharina
Nogmaals een gebed tot Catharina
Blanco pagina, ongelinieerd
Volbladminiatuur Barbara
Berijmd gebed tot Barbara
Blanco pagina, gelinieerd
Blanco pagina, ongelinieerd
Volbladminiatuur Ontcommer
Gebed tot Ontcommer
Blanco pagina, gelinieerd
Twee gebeden tot alle heiligen
Acht verzen van Bernardus
Getijden van de H. Geest (toegevoegd in de tweede helft van de vijftiende eeuw)

Folium met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op f. 2r)
Opmerking: De lichte afdrukken op het eerste blad van de kalender verraden de voormalige aanwezigheid van drie ronde insignes op een inmiddels verdwenen schutblad. Het huidige schutblad bevat de diagrammen voor de berekening van het gulden getal en is afkomstig uit een ander handschrift. Hierop zijn geen afdrukken of naaigaatjes te bespeuren. Dit blad werd waarschijnlijk toegevoegd ter vervanging van het oudere schutblad met de insignes. De insignes maten van boven naar beneden: ø 19 mm, ø 19 mm en ø 21 mm. Lilian Randall ziet in de onderste afdruk "a shadowy imprint of a cross". (Randall 1997: 123; appendix IV, nr. 8.2) Op folium 112v bevinden zich lijmsporen, wellicht van een *Vera Icon* of andere Christusafbeelding die aan het gebed *Salve Sancta Facies* vooraf ging (ff. 113r-114r). Het gebed werd al vroeg na de productie van het handschrift toegevoegd.

Herkomst: De Mariagetijden en dodenvigilie zijn voor gebruik van Rome. Hoewel veel vrouwelijke heiligen worden aangehaald (vooral Catharina is populair) en sommige gebeden in de vrouwelijke vorm zijn geschreven, was de bestemming waarschijnlijk een man. Hij liet zichzelf afbeelden in de initiaal van de Mariagetijden (f. 9r), in de marge van de Mariaminiatuur (f. 8v) en ten derden male in de miniatuur van Maria Magdalena (f. 165v). Catharina die populair was bij de adel vanwege haar adellijke afkomst en haar attribuut, het zwaard, is met vier gebeden vertegenwoordigd (ff. 151r-152v)

en 168v-170v), mogelijk op verzoek van de opdrachtgever. Het boek bevat daarnaast twee gebeden tot Joris, patroon-heilige van de ridders en edellieden (ff. 150v en 157v-158v). De kalender is composiet met Engelse, Noordfranse en Vlaamse heiligen. De teksten hebben affiniteiten met Gentse en Brugse voorbeelden (Randall 1992: 129-130).

Latere bezitters: Het getijdenboek heeft waarschijnlijk een vroege herkomst uit Gent en bleef waarschijnlijk lange tijd in gebruik van inwoners van Gent. De boekbinder Joris de Gavere die voornamelijk in Gent werkzaam was, vervaardigde de band in 1525-35. De tekst op de band leest 'OMNES SANCTI ANGELI ET / ARCHANGELI DEI ORATE PRO NOBIS / JORIS DE GAUERE / ME LIGAUIT IN GANDAUO', oftewel 'Alle heilige engelen en aartsengelen van God, bidt voor ons. Joris de Gavere bond me in Gent.' Een vroege Middel nederlandse eigendomsnotitie op het perkament dat tegen de binnenzijde van het voorplat gelijmd is, luidt: "Dit boeck / behoort toe Jan / [ne]ken". Het boek bevat daarnaast genealogische notities over de geboorte van Kerstjinken Sgheerts in 1529 (f. 8r) en Hansken Halsberch in 1576 (f. 182r). Zij waren waarschijnlijk gerelateerd, want beiden hebben als peetvader een lid van de familie Tayaert. De peetmoeder van de laatstgeborene was Margarita de Rijcken, huisvrouw van Lieven Vooghe die woonachtig was in Gent, volgens dezelfde notitie. Rond 1900 is het boek in bezit van boekbinder en boekhandelaar Leon Gruel, Parijs. Het werd verworven van Gruel door Henry Walters tussen 1905 en 1931 voor de Walters Art Gallery, later het Walters Art Museum.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Randall (1997): 123-132, nr. 231.
Overige literatuur: BNM: Baltimore, WAG: W. 170; Wieck (1988): 209-210, nr. 84; Gent (1975): 158, nr. 3.
Autopsie: 2004 en 2007.

5. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 186
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn
Brugge, ca. 1460
ff. II + 294 + III, 121 x 90 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r	Blanco pagina, ongelinieerd
13v	Volbladminiatuur Kruisiging
14r-20v	Getijden van het H. Kruis
21r	Blanco pagina, ongelinieerd
21v	Volbladminiatuur Pinksteren
22r-28v	Getijden van de H. Geest
29r	Blanco pagina, ongelinieerd
29v	Volbladminiatuur Annunciatie
30r-132v	Mariagetijden
30r-46r	Metten
46v	Halfbladminiatuur Visitatie
46v-69v	Lauden
70r	Halfbladminiatuur Geboorte van Christus
70r-78v	Priem
79r	Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
79r-87v	Terts
88r	Halfbladminiatuur Drie Koningen
88r-96r	Sext
96v	Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel
96v-104v	None
105r	Halfbladminiatuur Kindermoord
105r-120r	Vespers
120v	Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte
120v-132v	Completen, gevolgd door het gebed Salve Regina

Ontbrekend folium

133r-171v	Boetpsalmen en litanie
172r	Halfbladminiatuur Dodenmis
172r-229v	Dodenvigilie
232r-237r	Gebed tot God
237r-239r	Gebed tot Maria
239r-240r	Gebed over Maria
240r-248v	Obsecro Te
248v-254v	O Intemerata
254v-256r	Gebed tot Christus
256r-267r	Evangelielessen
267v-271v	Zeven woorden van Christus aan het kruis
Ontbrekend folium	
272r	Gebed tot God (begin ontbreekt)
272v	Blanco pagina, gelinieerd
273r	Halfbladminiatuur Monstrans opgehouden door engelen
273r-275v	Berijmd gebed tot het lichaam van Christus
276v	Halfbladminiatuur Salvator Mundi
276v-278r	Gebed tot Christus
278v	Halfbladminiatuur Maria met Kind en musicerende engelen
278v-279v	Gebed tot Maria
280r	Halfbladminiatuur Johannes de Doper
280r-281r	Gebed tot Johannes de Doper
281v	Halfbladminiatuur Martinus
281v-282v	Gebed tot Martinus
283r	Halfbladminiatuur Christoffel
283r-284v	Gebed tot Christoffel
285r	Halfbladminiatuur Adrianus
285r-286r	Gebed tot Adrianus
286v-287v	Blanco pagina's, gelinieerd
288r	Halfbladminiatuur Barbara
288r-288v	Gebed tot Barbara
290r	Halfbladminiatuur Catharina
290r-291r	Gebed tot Catharina
291v	Halfbladminiatuur Margareta
291v-293r	Gebed tot Margareta
293v	Halfbladminiatuur Allerheiligen
293v-294v	Gebed tot alle heiligen

Folium met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op f. 294v)
Opmerkingen: Sporen van ten minste negen insignes (waarschijnlijk twaalf), bladvullend aangebracht in vier rijen van drie. Onder de voornamelijk ronde afdrukken bevinden zich ook twee langwerpige insignes en een groot vierpasvormig insigne (h. 32 mm). Het vierpasvormige teken was in het midden van de tweede rij geplaatst. Het gaat ongetwijfeld om een Maria-beeltenis, zoals bekend is van geschilderde voorbeelden (appendix V, nr. 14.9). Een of beide langwerpige insignes waren mogelijk afkomstig uit Geraardsbergen (vergelijk appendix VI, nr. 1), maar de afdrukken zijn te onduidelijk om hier zeker van te zijn. Op het ronde insigne (ø 22 mm) dat helemaal rechts in de vierde en onderste rij was geplaatst, was wellicht een Veronica afgebeeld (appendix IV, nr. 16.1).

Herkomst: Het boek werd verlucht in Brugge. Het gebed tot Adrianus komt overeen met een bestemming in Vlaanderen. De Mariagetijden en dodenvigilie zijn voor gebruik van Rome. Ook de kalender is algemeen, aangevuld met Franse en Vlaamse heiligen met een voorkeur voor augustijnen en franciscanen. Volgens Lilian Randall werd het boek mogelijk gemaakt voor een vrouwelijke bestemming, omdat de vrouwelijke heiligen overheersen in de miniatuur van Allerheiligen (f. 293v; Randall 1997: 270). De miniatuur toont echter zes of zeven mannelijke heiligen onder wie Petrus, Paulus en

Andreas, en maar twee vrouwen, namelijk Catharina en Barbara. Dat de vrouwen vooraan zijn gepositioneerd, lijkt onvolgende reden om aan te nemen dat het boek voor een vrouw werd gemaakt. De rangschikking komt eerder tegemoet aan de hiërarchie van heiligen, daar de vrouwelijke heiligen op de grond zitten en de mannen staan. De twijfel wordt nog verder aangewakkerd door de verhoudingen binnen de suffragia: vier gebeden zijn gericht tot mannelijke heiligen (Johannes de Doper, Martinus, Christoffel en Adrianus) en slechts drie tot vrouwelijke heiligen (Barbara, Catharina en Margareta). De algemene kenmerken doen vermoeden dat het boek voor de vrije, mogelijk Vlaamse, markt werd vervaardigd.

Latere bezitters: Het boek bevat geen eigendomsnotities van latere eigenaars. Het boek werd aangeschaft door Henry Walters tussen 1895 en 1931. Zijn collectie lag aan de basis van de Walters Art Gallery die later het Walters Art Museum zou gaan heten.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Randall (1997): 265-270, nr. 252.
Overige literatuur: BNM: Baltimore, WAG: W. 186.
Autopsie: 2004.

6. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 191
Getijden- en gebedenboek, Latijn en Frans
Parijs of Oost-Frankrijk, ca. 1425-50
ff. 149, 184 x 128 mm

Inhoud:

1r-5v Blanco pagina's, gelinieerd (met vroeg toegevoegd gebed tot de beschermengel, O Intemerata, Salve Regina, gebed voor bescherming tijdens een uitbraak van de pest en tijdens onweer en storm)
6r-17v Kalender
18r **Halfbladminiatur Johannes op Patmos**
18r-22v Evangelielessen
22v-26r Obsecro Te
26v Blanco pagina, gelinieerd
27r **Halfbladminiatur Annunciatie**
27r-80v Mariagetijden
81r-88v Getijden van het H. Kruis
89r-91v Getijden van de H. Geest
92r-117v Dodenvigilie
118r-120r Berijmd gebed tot Maria
120r-120v Gebed tot de Vreugden van Maria
121r-136v Boetpsalmen en litanie
136v-138v Diverse korte gebeden
138v-139r Gebed tot Humbertus (later toegevoegd)
139r-143r Vijftien Vreugden van Maria
143r-145r Zeven verzoeken tot de gekruisigde Christus
145r-148v Communiegebeden
148v Berijmd gebed tot Maria van de conceptie
149r-149v Blanco pagina's, ongelinieerd

Folium met naaigaatjes: 6r

Opmerkingen: In de bovenmarge van de eerste pagina van de kalender zaten minimaal vier insignes genaaid die van links naar rechts de volgende afmetingen hadden: ø 20 mm, ø 18 mm, onbekend en ø 23 mm. Mogelijk zaten op het verso van het voorgaande folium eveneens insignes genaaid (f. 5v), want ook op dit folium zitten gaatjes rondom een gebed tegen de pest en een gebed "wanneer het onweert en stormt". De gaatjes zitten echter verspreid en deze insignes lieten geen afdrukken achter.

Herkomst: De kalender is bestemd voor gebruik van Parijs met heiligen die vereerd werden in Rouen en Oost-Frankrijk.

292

In de tekst wordt de mannelijke vorm gebruikt, bijvoorbeeld "famulo tuo" op folium 137v.

Latere bezitters: Het gebed tot Humbertus werd kort na de vervaardiging toegevoegd, evenals de naam van de heilige Claudius in de kalender. De nadruk op Humbertus, abt in Igny (Franche-Comté), en Claudius, bisschop van Besançon die in vooral Saint-Claude (Franche-Comté) vereerd werd vanwege de relieken, is in overeenstemming met een vroege herkomst uit het oosten van Frankrijk. In de benedenmarge van folium 1r schreef Clement zijn naam. Volgens deze notitie was hij "l'ainé conseiller au / presidial de Besançon". Op het perkament tegen de binnenzijde van het achterplat schreef dezelfde Clement dat Claude Loys, raadgever van het parlement te Dole, het boek schonk aan zijn vrouw, Françoise de Waur, in het jaar 1509. Vervolgens kwam het boek in handen van Marguerite Loys, de kleindochter van Claude Loys. Nadat zij het getijdenboek aan Guibourg had geschonken, kwam het in bezit van de eerder genoemde Clement, erfgenaam van Guibourg. Waarschijnlijk voegde Claude Loys de naam van zijn patroonheilige aan de kalender toe. Mogelijk was hij ook degene die de insignes aanbracht. Uit de afdrukken van de insignes is echter niet op te maken of er bijvoorbeeld een pelgrimsteken uit Saint-Claude was opgenomen.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Randall (1989): 84-93, nr. 116.
Overige literatuur: Geen.
Autopsie: 2007.

7. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 193
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Kamerijk, Latijn en Frans, toevoegingen in het Frans
Henegouwen, ca. 1450-60
ff. 265, 195 x 135 mm

Inhoud:

1r-3v Blanco pagina's, gelinieerd
4r-15v Kalender
16r-16v Blanco pagina's, gelinieerd
17r Blanco pagina, ongelinieerd
17v **Volbladminiatur Kruisiging**
18r-28v Getijden van het H. Kruis
29r-37r Getijden van de H. Geest
37r Zondaggebed
37v Gebed tot God
38r Ave Maria
38v-40r Credo
40r-46r Evangelielessen
46r-49r Laatste woorden van Christus aan het kruis
49r-50v Hymne tot de H. Geest
50v-52r Acht verzen van Bernardus
52r-53r Hymne tot Maria
53r-55r Stabat Mater
55r-57r Gebed tot Catharina
57r-58r Gebed tot alle heiligen
58r-63r Communiegebed
63v Blanco pagina, gelinieerd
64r Blanco pagina, ongelinieerd
64v **Volbladminiatur Annunciatie**
65r-133v Mariagetijden
134r-153v Boetpsalmen en litanie
153v-154r Twee collecten
154v Blanco pagina, gelinieerd
155r-207v Dodenvigilie, gevolgd door collecten voor een man, een vrouw, ouders en alle personen
208r-217r Rozenkransgebed tot Maria
217v Blanco pagina, gelinieerd

218r-264r Passiegetijden
264v Blanco pagina, gelinieerd

Folia met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op ff. 1r en 75r)
Opmerkingen: Een rond insigne (ø 17 mm) liet zeer lichte afdrukken achter op het eerste blad van het handschrift en een ander op folium 75r, in benedenmarge onder de tekst. Dit laatste heeft dezelfde afmetingen als het eerdere. Het insigne dat een dubbele, overlappende afdruk achterliet op folium 75r, was waarschijnlijk niet vastgenaaid, maar enige tijd los tussengevoegd. De ronde afdruk met een parelrand wijst echter weldegelijk op een insigne.

Herkomst: Het getijdenboek werd waarschijnlijk vervaardigd voor een vrouwelijke eigenaar, vanwege het veelvuldige gebruik van vrouwelijke termen, bijvoorbeeld in het *Credo* ("ego peccatrix" en "me peccatrice" op f. 39v), en de nadruk op vrouwelijke heiligen in de litanie. Het gebed tot Catharina heeft een prominente plaats wat wellicht wijst op een bijzondere verering van de eigenaar voor deze heilige. De kalender in het Frans is gemaakt voor gebruik van Kamerijk, evenals de Mariagetijden, met gerubriceerde feesten van Bergen (Mons) in Henegouwen en omstreken, zoals Veronus (31 januari), Waldetrudis (3 februari), de dood van Walde-trudis (5 mei), Vincentius (14 juli en 29 oktober), de translatie van de relikven van Waldetrudis (12 augustus), Gislenus (9 oktober), nogmaals Waldetrudis (2 november) en Nicasius (1 december). Niet-gerubriceerde heiligen die ook wijzen op Kamerijk, zijn Aldegundis (30 januari), Aldetrudis (25 februari), Ursmarus (18 april), Amalberga (10 juli), Gaugericus (11 augustus) en Madalberta (7 september). Tussen de heiligen in de litanie verschijnen opnieuw Quintinus, Nicasius, Veronus, Gislenus, Waldetrudis, Aldegundis en Aldetrudis.

Latere bezitters: In de vijftiende of zestiende eeuw schreven Petrus Philippus Jarinart (ix) en Gerardus Casteillon (2x) hun namen op folium 265r. Het getijdenboek werd aangeschaft door Henry Walters tussen 1902 en 1931. Diens collectie ligt aan de basis van de Walters Art Gallery, later het Walters Art Museum.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Randall (1997): 234-240, nr. 247.
Overige literatuur: Geen.
Autopsie: 2004.

8. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 218
Gebedenboek met de Getijden van het H. Kruis, maar zonder de Mariagetijden, Latijn en Frans, toevoegingen in het Frans
Mogelijk Henegouwen, ca. 1440
ff. 120, 165 x 115 mm

Inhoud:

1r Blanco pagina, gelinieerd
1v-6r Gebeden in het Latijn en Frans (toegevoegd in tweede helft van de vijftiende eeuw)
6v Blanco pagina, ongelinieerd
7r-8r Vier gebeden tot Barbara (vijftiende-eeuwse toevoegingen)
8v-20r Kalender
20v **Volbladminiatuur Christus in de Hof van Olijen en Judaskus**
20v-27r Getijden van het H. Kruis
21r Metten
21v **Volbladminiatuur Bepotting**
22r Priem

22v **Volbladminiatuur Geseling**
23r Terts
23v **Volbladminiatuur Kruisdraging**
24r Sext
24v **Volbladminiatuur Kruisiging met Longinus en Stephaton**
25r None
25v **Volbladminiatuur Kruisafname**
26r Vespers
26v **Volbladminiatuur Graflegging en Bewening**

27r Completen
27v-28r Gebed tot de doornenkroon
28v **Volbladminiatuur Bloedende zijdevond opgehouden door engelen**
29r-29v Gebed tot de zijdevond
29v-30v Gebed tot Veronica
31r-33r O Intemerata
33r Gebed tot Christus
33v Gebed tot Maria
33v-34v Rozenkransgebed van de vijf Vreugden van Maria
34v-35r Gebed tot Christus
35r Vijf Ave Marias tot Christus
35r-35v Gebed tot Christus
35v-37r Gebed tot Bernardus
37r-37v Gebed tot Maria Magdalena
37v-39v Gebed tot Maria
39v-40v Gebed tot de engel die de gekruisigde Christus troostte
Ontbrekend folium
41r-41v Berijmd gebed tot Joris
41v-42v Gebed tot Maria
43-44v Twee gebeden tot Christus
44v-46r Gebed over de Smarten van Maria
46r-48r Stabat Mater
48r-49r Gebed tot Johannes de Evangelist, Petrus en een berijmd gebed tot Paulus
49v-51r Gebed tot Maria
51r-51v Gebed tot de goede dief
51v-52v Gebed tot Christus
52v-53r Gebed tot Michaël
53r Communiegebed bij de elevatie
53r-53v Gebed tot de beschermengel
53v-60r Drie gebeden tot Maria
60r-61v Zeven Vreugden van Maria, berijmd, en een gebed tot God
62r-62v Gebed tot Anna
62v-63r Nogmaals een gebed tot Anna
63r-65v Vier gebeden tot Christus
65v-68v Obsecro Te
68v-75r Berijmd gebed tot Johannes de Doper, gebed tot Nicolaas, berijmd gebed tot Christoffel, acht verzen van Bernardus, gebed tot God, berijmd gebed tot Barbara en een gebed tot Catharina
75v-76r Gebed tot de gekruisigde Christus
76v-77v Gebed voor de kerstnacht
77v-95r Confessio en communiegebeden
95r-97r Zeven woorden van Christus aan het kruis
97r-108v Boetpsalmen en litanie
108v-111r Symbolum Athanasium
111r-111v Gebed bij het overlijden
111v-112r Gebed tot God
112v-113r Invocaties na de boetpsalmen
113r-113v Apostelcredo
114r-119v Gebeden in het Latijn en Frans (toegevoegd in tweede helft van de vijftiende of zestiende eeuw)
120r-120v Blanco pagina's, ongelinieerd

Folia met naaigaatjes: 6v, 62v en 120r
Opmerkingen: Op folium 6v zijn duidelijke afdrukken te zien van twaalf insignes, aangebracht in vier rijen van drie (zie schema 1). Een is afkomstig uit Einsiedeln, andere uit Geraardsbergen, Le Puy en Saint-Quentin. Onder de insignes zitten ook Maria met Kind en het hoofd van Johannes de Doper. Aan de insignes met het hoofd van Johannes wordt vaak een herkomst uit Amiens gekoppeld. Op het recto van het laatste folium zaten, wellicht gearrangeerd rondom een prent of geschilderd plaatje, ten minste zes insignes, waaronder een hartvormig exemplaar (bovenin; vergelijk appendix V, nr. 14.7) en een langwerpig insigne met een ongeïdentificeerde heilige (h. 33 mm; appendix VI, nr. 45.3). Het briefje mat 28 x 26 mm. Fragmenten van rood draad resteren. De overige afdrukken met onbekende afbeeldingen hebben diverse afmetingen (ø 21 mm, onbekend, h. 33 mm, onbekend, ø 35 mm en ø 23 mm). Tot slot zat er in de marge van een Annagebed (f. 2v) een insigne uit Düren genaaid met daarop een voorstelling van de reliekbuste van Anna (appendix VI, nr. 4.2).

Schema 1: Baltimore W 218, f. 6v.

Onderwerp	Herkomstplaats	Afmetingen	Appendix
1 Ongeïdentificeerd		ø 35 mm	
2 Maria		ø 32 mm	V: 14.2
3 Engelweihe	Einsiedeln	ø 30 mm	V: 3
4 Ongeïdentificeerd		onbekend	
5 Heilige		41 x 29 mm	VI: 45.3
6 Adrianus	Geraardsbergen	39 x 21 mm	VI: 1.1
7 Ongeïdentificeerd		ø 33 mm	
8 Maria	Le Puy	ø 34 mm	V: 10.1
9 Quintinus	Saint-Quentin	ø 31 mm	VI: 38.1
10 Johannes de Doper	Mogelijk Amiens	ø 33 mm	VI: 23.1
11 Ongeïdentificeerd		ø 31 mm	
12 Ongeïdentificeerd		ø 29 mm	

Herkomst: Het boek bevat maar weinig onderdelen van een standaardgetijdenboek. De Mariagetijden en de dodenvigilie ontbreken bijvoorbeeld. Teksten over het leven en lijden van Christus voeren de boventoon. Waarschijnlijk werd het boek vervaardigd voor een vrouwelijke eigenaar vanwege het overvloedige gebruik van vrouwelijke termen, bijvoorbeeld in het *O intemerata* (ff. 31r-33r) en de gebeden tot de goede misdadiger (ff. 51r-51v), de beschermengel (ff. 53r-53v) en Christus (f. 63r). De kalender wijst op een affiniteit met de cisterciënzers. De eigenaar had een voorliefde voor de heilige Anna die met twee gebeden vertegenwoordigd is (ff. 62r-63r). Volgens Lilian Randall vertoont de stijl verwantschap met een getijdenboek dat voor gebruik van Kamerijk werd vervaardigd. (Randall 1997: 147). Mogelijk ontstond ook dit boek in Noord-Frankrijk.

Latere bezitters: Een van de Franstalige gebeden die in de tweede helft van de vijftiende eeuw werden toegevoegd, ook voor een vrouwelijke smekeling, wijst op een bijzondere verering voor Barbara (ff. 7r-8r). De Franstalige notitie is in overeenstemming met een herkomst uit het noorden van Frankrijk. Mogelijk kwam ook degene die de insignes verzamelde, daar vandaan. Het insigne met Quintinus die in

Saint-Quentin werd vereerd, is hiermee in overeenstemming. Uit de insignes uit Geraardsbergen, Düren en Einsiedeln blijkt echter dat de boekeigenaar zich niet beperkte tot bedevaartplaatsen in of rond Kamerijk. Een laat-vijftiende-eeuwse notitie op het perkament tegen het achterplat luidt: “Cette prieres quant vos auez / tou dist lesses moy la / [doorgeestreept]”. Een Nederlandstalige eigendomsnotitie uit 1583 noemt “Pieter de Ghreppere Christaens zone”.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Randall (1997): 139-147, nr. 233 (f. 6v is ondersteboven afgebeeld).
Overige literatuur: Geen.
Autopsie: 2004.

9. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 234
Getijden- en gebedenboek met dodenvigilie voor gebruik van Salisbury, Latijn en Frans
Parijs, ca. 1400-20
ff. 136, 205 x 145 mm

Inhoud:

1r-5v	Blanco pagina's, gelinieerd
6r-17v	Kalender
18r-23v	Evangelielessen
18r	Halfbladminiatuur Johannes op Patmos
18r-19v	Evangelie volgens Johannes
20r	Halfbladminiatuur Lucas
20r-21r	Evangelie volgens Lucas
21v	Halfbladminiatuur Matteüs [sic]
21v-22v	Evangelie volgens Marcus
23r	Halfbladminiatuur Marcus [sic]
23r-23v	Evangelie volgens Matteüs
24r-64v	Mariagetijden
24r	Halfbladminiatuur Annunciatie
24r-31v	Metten
32r	Halfbladminiatuur Visitatie
32r-40v	Lauden
41r	Halfbladminiatuur Geboorte
41r-46r	Priem (f. 45r is later toegevoegd)
46v	Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
46v-49r	Terts
49v	Halfbladminiatuur Drie Koningen
49v-51v	Sext
52r	Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel
52r-54v	None
55r	Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte
55r-60r	Vespers
60v	Halfbladminiatuur Kroning van Maria
60v-64v	Completen
65r	Halfbladminiatuur David in gebed
65r-80r	Boetpsalmen en litanie
80v	Halfbladminiatuur Kruisiging
80v-83r	Getijden van het H. Kruis
83v	Halfbladminiatuur Pinksteren
83v-86r	Getijden van de H. Geest
86v	Halfbladminiatuur Dodenmis
86v-125r	Dodenvigilie
125r-134v	Berijmd gebed tot Maria
135r-136v	Blanco pagina's, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: 17v

Opmerkingen: De naaigaatjes, afdrukken en restanten van groen draad voor minimaal vier insignes en waarschijnlijk twee briefjes zitten in de buitenmarge van het folium dat het tweede deel van de maand december bevat. De briefjes bevonden zich onder elkaar in het bovenste deel van de buitenmarge (28 x 23 mm en 50 x 42 mm). Onder de briefjes zaten drie insignes, een ronde (ø 34 mm), daaronder een vierkante (30 x 30 mm) en de laatste had een ruitvorm met een cirkel daarin (45 x 45 mm). In de bovenmarge bevond zich nog een insigne van onbekende afmetingen en vorm. De insignes lieten groen en donkergrijs residu achter op het tegenoverliggende folium. Koper en zilveren insignes wisselden elkaar af.

Herkomst: Het boek van Parijse makelij werd vervaardigd voor een Normandische bestemming, zo blijkt uit de kalender en de litanie waarin veel Normandische heiligen voorkomen. Zo wordt Romanus, de patroonheilige van Rouen, tweemaal genoemd (9 augustus in goud en 23 oktober). Ook Austreberta (10 februari) en Martialis (3 juli) zijn gerubriceerd. Michaël is tweemaal gerubriceerd (29 september en 16 oktober). Een Normandische bestemming verklaart eveneens het gebruik van Salisbury voor de dodenvigilie.

Latere bezitters: Het boek werd in de tweede helft van de vijftiende eeuw ingebonden. Toen werd eveneens een extra folium met een psalm aan de Mariagetijden toegevoegd

(f. 45r). Het groene draad waarmee de verzamelaar de insignes bevestigde, gebruikte hij opnieuw om een smalle strook papier (184 x 88 mm) aan het handschrift toe te voegen tussen folia 71 en 72. Het folium bevat een berijmde tekst gewijd aan Maria: [V]irge tres doulce virge benigne / virge sainte virge tres digne..." In de twintigste eeuw was het boek in bezit van Léon Gruel. In 1931 kocht Henry Walters het boek. Na zijn dood liet hij zijn volledige collectie na aan de stad Baltimore, nu bewaard in het Walters Art Museum.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Randall (1989):

17-21, nr. 104.

Overige literatuur: Geen.

Autopsie: 2007.

10. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 247

Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Parijs, Frans en

Latijn

Parijs, ca. 1435-40

ff. 168, 182 x 130 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r-15r	Evangelielessen van Johannes en Lucas
15r-16v	Passie volgens Johannes
17r-78v	Mariagetijden
17r	Halfbladminiatuur Annunciatie
17r-38v	Metten
39r	Halfbladminiatuur Visitatie
39r-49r	Lauden
49v	Blanco pagina, gelinieerd
50r	Halfbladminiatuur Geboorte
50r-55r	Priem
55v	Blanco pagina, gelinieerd
56r	Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
56r-59v	Terts
60r	Halfbladminiatuur Drie Koningen
60r-63v	Sext
64r	Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel
64r-67v	None
68r	Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte
68r-73v	Vespers
74r	Halfbladminiatuur Kroning van Maria
74r-78r	Completen
78v	Blanco pagina, gelinieerd
79r	Halfbladminiatuur David in gebed
79r-97v	Boetpsalmen en litanie
98r	Halfbladminiatuur Dodenmis
98r-138v	Dodenvigilie
139r	Halfbladminiatuur Kruisiging
139r-145r	Getijden van het H. Kruis
145v	Halfbladminiatuur Pinksteren
145v-150v	Getijden van de H. Geest
150v-155r	Vijftien Vreugden van Maria
155r-157v	Zeven verzoeken tot God
158r	Berijmd gebed tot het H. Kruis
158r-158v	Gebed tot de gekruisigde Christus en Maria
158v-159v	Zes Ave Marias
159v-160r	Twee gebeden tot Christus
160r-161v	Vijf Vreugden van Maria
161v-162r	Salve Regina
162r-162v	Gebed tot God
162v-163r	Gebed tot Johannes de Doper
163v	Gebed tot Petrus
163v-164r	Gebed tot Paulus
164r-164v	Gebed tot Johannes de Evangelist

164v-165r	Gebed tot Michaël
165r-165v	Gebed tot Eustachius
165v-167r	Gebed tot Christoffel
167r-167v	Gebed tot Guillaume (latere toevoeging)
168r-168v	Blanco pagina's, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: 168r

Opmerkingen: De sporen van minimaal zes insignes bevinden zich op het eerste blanco blad achterin het handschrift, volgend op de gebeden tot de heiligen. Van boven naar beneden maten de insignes ø 27 mm, ø 18 mm, 19 x 15 mm (waarschijnlijk een ovaal insigne), ø 20 mm, b. 25 mm (wellicht een ruitvormig insigne) en ø 21 mm. Afbeeldingen zijn niet te ontwaren. De insignes overlappen niet, zoals Lilian Randall beweert.

Herkomst: Het boek werd gemaakt voor gebruik in het diocees Parijs (Mariagetijden en dodenvigilie). Bovendien bevatten de kalender en litanie veel Parijse heiligen. De kalender vertoont daarnaast affiniteiten met de celestijnen. De stichter van de orde, Petrus Celestinus, wordt tweemaal in de kalender genoemd (16 februari en 19 mei) en ook in de litanie. Alle gebeden – naast die tot God en Maria – zijn gewijd aan mannelijke heiligen en de gebeden gebruiken de mannelijke vorm.

Latere bezitters: Kort na de vervaardiging werd een gebed aan de heilige Guillaume toegevoegd. In de vijftiende, of misschien pas in de zestiende eeuw, kwam het boek in handen van Jehan Coquault uit Reims die zijn naam op het eerste folium schreef: "A Jehan coquault marchand dem(eurant) a Reims". In maart 1856 schonk prinses Léopoldine Grassalkowich, geboren Esterhazy, het handschrift aan Don Louis Lopez de la Torre Ayllon volgens een curieuze notitie op een schutblad. Iemand voegde daaraan toe: "Strange lies get out". Rond 1860 werd het handschrift in Wenen van een nieuwe band voorzien. Henry Walters kocht het boek van een onbekende eigenaar tussen 1895 en 1931. In 1931 liet Henry Walters zijn collectie na aan de stad Baltimore, nu bewaard in het Walters Art Museum.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Randall (1989): 93-98, nr. 118.
Overige literatuur: Geen.
Autopsie: 2007.

11. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 262
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Amiens, Frans en Latijn
Ca. 1435-40
ff. 142, 197 x 146 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r-16v	Evangelielessen
17r-60v	Mariagetijden
17r	Halfbladminiatuur Annunciatie
17r-26v	Metten
27r	Halfbladminiatuur Visitatie
27r-35v	Lauden
36r	Halfbladminiatuur Geboorte
36r-40v	Priem
41r	Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
41r-44r	Terts
44v	Halfbladminiatuur Drie Koningen
44v-47r	Sext
47v	Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel

47v-50v	None
51r	Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte
51r-56v	Vesper
57r	Halfbladminiatuur Kroning van Maria
57r-60v	Compleet
61r	Halfbladminiatuur David in gebed
61r-75v	Boetpsalmen en litanie gevolgd door twee collecten
76r	Halfbladminiatuur Kruisiging
76r-78v	Getijden van het H. Kruis
79r	Halfbladminiatuur Pinksteren
79r-81v	Getijden van de H. Geest, eindigend met de rubriek en het begin van de dodenvigilie (vervolg op f. 90)
82r	Gebed tot Johannes de Doper
82r-82v	Gebed tot Johannes de Evangelist
82v-83r	Gebed tot Petrus en Paulus
83r-83v	Gebed tot Andreas
83v-84r	Gebed tot Dionysius
84r-85r	Gebed tot Sebastiaan
85r	Gebed tot Firminus
85r-85v	Gebed tot Nicolaas
85v-86r	Gebed tot Maurus
86r	Gebed tot Sulpitius
86v	Gebed tot Antonius
87r	Halfbladminiatuur Margareta
87r-87v	Gebed tot Margareta
87v-88r	Gebed tot Catharina
88r-88v	Gebed tot Agnes
88v	Gebed tot Maria Magdalena
88v-89v	Zeven verzen van Bernardus
90r	Halfbladminiatuur Begrafenisscène
90r-128v	Dodenvigilie (vervolg)
128v-129v	Vijf Vreugden van Maria
130r-132v	Obsecro Te
132v-134v	O Intemerata
135r	Halfbladminiatuur Vrouw in gebed voor Maria met Kind gepresenteerd door Johannes de Doper
135r-139r	Vijftien Vreugden van Maria
139r-141v	Zeven verzoeken
141v-142v	Twee hymnen

Folia met naaigaatjes: 85v, 86v en 132v

Opmerkingen: Afdrukken en naaigaatjes van drie insignes bevinden zich in de buitenzijde van de ondermarge, verdeeld over drie verschillende pagina's. Bij het gebed tot Maurus bevond zich een insigne met een diameter van 29 mm. De afdruk op de tegenoverliggende pagina is groen, wat een koperen insigne doet vermoeden. Waarschijnlijk gaat het hier om een insigne uit Saint-Maur-des-Fossés waar de relikven van de heilige Maurus vereerd werden (appendix VI, nr. 32). Veel pelgrims togen naar Saint-Maur vanwege de talrijke wonderen die er plaatsvonden. Het langwerpige insigne bij het gebed tot Antonius mat 38 x 20 mm. Dit was waarschijnlijk een insigne uit het populaire pelgrimsoord Saint-Antoine-l'Abbaye in Vienne (appendix VI, nr. 6.2). Het laatste insigne, in de marge van het *O intemerata*, heeft een diameter van circa 25 mm en beeldde mogelijk Maria af. Waar dit insigne vandaan kwam, is niet vast te stellen. De twee laatstgenoemde insignes lieten geen afdruk achter op de tegenoverliggende pagina.

Herkomst: Hoewel de mannelijke vorm wordt gebruikt in de teksten (bijvoorbeeld in het *Obsecro te*), werd het handschrift gemaakt voor een vrouwelijke bestemming die Johannes de Doper als beschermheilige had. Ze liet zichzelf afbeelden in

gebed voor Maria terwijl Johannes haar aanbeveelt (f. 135r). De eigenaresse zocht ook Margareta als patroon. Het suffragium tot deze heilige is als enige voorzien van een miniatuur. Op folium 130r, bij het *Obsecro te*, is een gedeeld schild aangebracht met drie leeuwenkoppen (goud op azuur) in de ene helft en drie ratten (sabel op goud) in de andere. Het gebruik is toegespitst op Amiens (Mariagetijden, litanie en dodenvigilie). De Franse kalender bevat vooral heiligen uit Amiens en omstreken, zoals Firminus (13 januari en 25 september), Honoratus (16 mei), Firminus en Lupus (1 september) en Fuscianus (11 december) onder de gerubriceerde heiligen en Ulfia (31 januari), Fuscianus (27 juni), Aurea (13 september), Dometius (24 oktober) en Salvius (29 oktober) onder de niet-gerubriceerde heiligen. Een van de gebeden is bovendien gewijd aan Firminus, de patroonheilige van Amiens.

Latere bezitters: De insignes, veelal uit Franse bedevaartplaatsen, duiden erop dat het boek in bezit bleef van een (mogelijk Noord-)Franse eigenaar. Saint-Maur ligt in de regio van Île-de-France waarvoor het boek ook vervaardigd werd. Achterin bracht iemand in de zeventiende eeuw een pen-tekening aan van een wapen met drie sterren en een keper. De Parijse boekbinder Léon Gruel bond het handschrift in de twintigste eeuw opnieuw in. Leo S. Olschki, een boekhandelaar in Florence, verkocht het handschrift aan Henry Walters in 1912. Henry Walters liet zijn collectie na aan de stad Baltimore. Deze is nu in het Walters Art Museum.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Randall (1989): 79-83, nr. 115.
Overige literatuur: Wieck (1988): 187, nr. 36.
Autopsie: 2007.

12. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 782
Getijdenboek Van Alphen, Middelnederlands
Noordelijke Nederlanden, mogelijk Utrecht, ca. 1445-50
ff. 240, 148 x 108 mm

Inhoud:

1r-2v Blanco folia
3r-14v Kalender

Vanaf dit punt hebben de katernen een verkeerde volgorde en verschillende folia met volbladminiaturen ontbreken:

Mariagetijden

Getijden van de Eeuwige Wijsheid

Mariamis

Mis van de H. Geest

Dodenmis

Mis van de H. Geest

Lange Getijden van het H. Kruis

Boetpsalmen en litanie

Dodenvigilie

Gebeden tot de heiligen, het H. Sacrament en andere gebeden (waaronder de verzen van Bernardus)

Folium met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op f. 15r)
Opmerkingen: Het boek bevatte ooit originele pelgrimstekens o.a. op folium 14v bij het begin van de Mariagetijden. Sporen ervan zijn nog te zien in de ondermarge van folium 15r waar de tekst van de metten aanvangt. Het insigne is langwerpig met een spitse bekroning. De vorm doet sterk denken aan de Adrianusinsignes van het type 1.1 (zie appendix VI, nr. 1.1). Het boek heeft ook een marge met geschilderde pelgrimstekens, beschreven in het tweede deel van deze catalogus (cat. II 2).

Herkomst: Het boek werd geschreven voor het diocees Utrecht met de gebruikelijke gerubriceerde heiligen in de kalender: Pontianus, Pancratius, Bonifatius, Odulfus en Wilibrordus. Lebuinus is tweemaal gerubriceerd. In de initiaal van folium 8r is de vrouwelijke bestemming afgebeeld met een banderol waarop staat te lezen 'miserer(e) mei deus'.

Latere bezitters: In het boek zijn notities aangebracht die betrekking hebben op de geboortes van vier kinderen uit de familie Sasher, tussen 1606 en 1610 (ff. 240r-240v). In de zeventiende eeuw werd de band vervangen door de huidige kalfsleren band. Toen werden mogelijk ook de volbladminiaturen verwijderd. Het boek bevat een ex-libris van Van der Feer Ladèr, waarschijnlijk te identificeren als de kunstverzamelaar C. van der Feer Ladèr, Hulshorst en Baarn (1886-1951). Daarna was het boek in bezit van Ph.J. van Alfen, Doorn. In 1971 werd het handschrift aangekocht door het Walters Art Museum tijdens een veiling van Sotheby's (lot 54).

Literatuur met betrekking tot de originele insignes: Geen.
Overige literatuur: BNM: Baltimore, WAG: W. 782; Anne Margreet As-Vijvers (2009). De marge uitgelicht: randversiering bij de Meester van Katherina van Kleef, in: *De hand van de meester: het getijdenboek van Katherina van Kleef*. Anne Margreet As-Vijvers, red. Antwerpen, Ludion: 59-60 (nog te verschijnen); Koldewij (1993)a: 40, ill. 12; Koldewij (1991): 213, afb. 6; Defoer, Korteweg en Wüstefeld (1989): 148-149; Wieck (1988): 100-101, fig. 69 en 221, nr. 110; Lillian M.C. Randall (1984). *Illuminated Manuscripts. Masterpieces in Miniature. Highlights from the collection of the Walters Art Gallery*. Baltimore: pl. 29; Diane G. Scillia (1978). A Late Work from the Circle of the Master of Catherine of Cleves. *Oud Holland*, 92: 4; Randall (1974): 372-379; veilingcatalogus Londen Sotheby's (6 december 1971). *Catalogue of Western and Hebrew Manuscripts and Miniatures*: 41-42, nr. 54; Laren, Singer Museum (1961). *Nederlandse primitieven in Nederlands particulier bezit*. Amsterdam, s.n. [tweede druk]: 28, nr. 128, afb. 48.

13. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 815

Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Troyes, Frans en Latijn
Champagne en Parijs, ca. 1425-50
ff. 126, 175 x 128 mm

Inhoud:

1r-12v Kalender
13r-17r Evangelielessen
17r-17v Enkele gebeden tot het lichaam van Christus
18r **Halbbladminiatuur Kruisiging** (overgeschilderd in de negentiende of twintigste eeuw)
18r-21v Getijden van het H. Kruis
21v-23v Getijden van de H. Geest
Ontbrekend folium
24r-62v Mariagetijden
63r **Halbbladminiatuur Koninklijke Ruitersstoet** (overgeschilderd in de negentiende of twintigste eeuw)
63r-74v Boetpsalmen en litanie
75r **Halbbladminiatuur Dodenmis** (overgeschilderd in de negentiende of twintigste eeuw)
75r-111r Dodenvigilie
111r-112v Berijmd gebed voor een beeltenis van de gekruisigde Christus
112v Gebed tot God
113r-118r Vijftien Vreugden van Maria
118r-120r Zeven verzoeken aan God
120v-123r Obsecro Te
123r-126r O Intemerata
126r-126v Hymne tot Maria

Folium met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op f. 1r)
Opmerkingen: In de bovenmarge van de maand januari zitten de afdrukken van minimaal zeven pelgrimstekens. De insignes maten achtereenvolgens ø 24 mm, ø 15 mm, ø 18 mm, ø 25 mm, ø 21 mm, ø 19 mm en b. 19 mm (waarschijnlijk een ovaal insigne). De afbeeldingen zijn te onduidelijk om te kunnen vaststellen waar de insignes vandaan kwamen.

Herkomst: De Mariagetijden en dodenvigilie zijn voor gebruik in het diocees Troyes (Champagne). Ook de kalender bevat heiligen uit Troyes en omgeving. Gerubriceerd zijn onder andere Donatus (19 februari), Nicolaas (9 mei en 6 december), Desiderius (22 mei), Maturinus (5 juli), Lupus en Egidius (1 september), Proculus (11 september) en Sulpitius (30 december). Overal ontbreken de rubrieken. In de teksten wordt de mannelijke vorm toegepast, zoals in het *Obsecro te*.
Latere bezitters: Over de eigenaars in de periode dat de insignes zijn aangebracht, is niets bekend. Verschillende notities uit de zeventiende eeuw zijn van de familie Roulleau. Op folium 22r schreef Ed. Roulleau zijn naam, evenals op folium 126v, daar met het jaartal 165[-]. De notities zijn echter groten-deels weggeradeerd. Aan het einde van de negentiende eeuw of aan het begin van de twintigste eeuw werden de resterende miniaturen overgeschilderd door de beroemde vervalser die de Spanish Forger genoemd wordt. Voorin het boek bevindt zich een ex-libris van John Barrymore.
De nieuwe band die waarschijnlijk in opdracht van John Barrymore werd vervaardigd, meldt op de rug “Livres / d’heures / Bertrand / Du / Guesclin / J B”. Na zijn dood in 1942 werd het boek verkocht. In de jaren zeventig duikt het boek op bij de boekhandelaar W.P. Wreden uit Pado Alto (California) die het doorverkocht aan een privé-verzamelaar in San Francisco. In 1987 kwam het getijdenboek via de boekhandelaar Bruce Ferrini in Akron (Ohio) terecht in de Walters Art Gallery, nu het Walters Art Museum.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Randall (1989): 101-104, nr. 120.
Overige literatuur: Geen.
Autopsie: 2007.

14. Brugge, Grootseminarie, Ms 64/183
Getijden- en gebedenboek, Latijn
Vlaanderen, ca. 1425
ff. III + 122 + III, 118 x 83 mm

Inhoud:	
1r-12v	Kalender
13r	Blanco pagina, ongelinieerd
13v	Volbladminiatuur Kruisiging
14r-19r	Getijden van het H. Kruis
19v	Blanco pagina, gelinieerd
20r	Blanco pagina, ongelinieerd
20v	Volbladminiatuur Priester met een monstrans
21r-21v	Blanco pagina's, ongelinieerd
22r-22v	Gebed tot Joris
23r-23v	Gebed tot Sebastiaan
24r-24v	Gebed tot Catharina
25r-25v	Gebed tot Barbara
26r-27r	Blanco pagina's, ongelinieerd
27v	Volbladminiatuur Annunciatie
28r-80r	Mariagetijden
80v	Blanco pagina, gelinieerd
81r	Blanco pagina, ongelinieerd
81v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
82r-101r	Boetpsalmen en litanie
101r-104r	O Intemerata

104r-109r	Obsecro Te
109r-111r	Verzen van Bernardus
111r-112r	Salve Regina
112v	Blanco pagina, gelinieerd
113r-114r	Evan gelie volgens Johannes (zestiende-eeuwse toevoeging)
114v-115v	Blanco pagina's, gelinieerd
116r-119v	Getijden van de H. Geest (zestiende-eeuwse toevoeging)
119v-120v	Stabat Mater (zestiende-eeuwse toevoeging)
120v-122r	Interveni at Pro Nobis (zestiende-eeuwse toevoeging)
122v	Blanco pagina, ongelinieerd

Folia met naaigaatjes: Iv en 26v
Opmerkingen: Op het verso van het eerste schutblad zijn sporen te zien van twee ronde insignes van ø 20 en ø 25 mm. Op folium 26v zaten minimaal vijf of zes insignes die hun afdrukken achterlieten op folium 27r. Van drie ervan is de omtrek duidelijk te onderscheiden. Het gaat om twee ronde insignes (ca. ø 30 en ø 32 mm) en een langwerpige insigne met een halfronde bovenkant (25 x 14 mm). Deze laatste beeldde mogelijk Adrianus af, al wijken de afmetingen af van bekende souvenirs uit Geraardsbergen (vergelijk appendix VI, nr. 1). De overige afdrukken zijn te vaag om iets over de omtrek te kunnen zeggen.

Herkomst: Het handschrift werd waarschijnlijk vervaardigd in Vlaanderen. De kalender vermeldt de translatie van Eligius (25 juni), Bartolomeus (24 augustus), Dionysius (9 oktober), Martinus (11 november) en Nicasius (14 december) in rood. Verder worden nog Walburga (4 augustus), Donatus (7 augustus), Remigius en Bavo (1 oktober) en Livinus (12 november) genoemd. In de litanie zijn Galenus, Amandus, Vedastus, Aldegundis en Gertrudis opgenomen. De mannelijke vorm overheerst (bijv. *O intemerata* en de verzen van Bernardus), maar een enkele keer wordt ook de vrouwelijke vorm gebruikt, zoals in het *Obsecro te*: “michi ancilla tua N.” (f. 107r). De marge toont geen wapens of persoonlijke tekens en de gebeden zijn gericht tot bekende heiligen, twee mannen (Joris en Sebastiaan) en twee vrouwen (Catharina en Barbara).

Latere bezitters: De eerste eigenaar die iets in het handschrift schreef, was Adriaen Vergoes met het motto “Wat ich vermach wafelen teten alden dach” (binnenkant voorplat en de schutbladen 1r en 111v). Daarbij wordt ook vermeld dat het om een leek gaat (binnenzijde voorplat: “Dese boeck behoort / toe adriaen vergoes / IHS”, daaronder “Die hier bouen staet / dese is eenen leeken”). De insignes werden wellicht door hem aangebracht. Adrianus was de naamheilige van Adriaen Vergoes, dus mogelijk bracht hij de insignes aan. Vervolgens kwam het boek in bezit van Joos Impens, koster in Hontenisse, in 1621 (schutblad 11v). Hij schreef op verschillende pagina's zijn naam (schutbladen 11v, 11v en 11v en f. 21r). In 1623 was het boek in handen van Johannes Reys (f. 19r) en in 1638 was het al in de bibliotheek van de Duinenabdij, volgens een notitie in het handschrift van de prior en bibliothecaris Carel De Visch (f. 11r).

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: Koldewij (2006): 78, nr. 4.22 en 119, nr. 7.63b en Adelbert Denaux en Eric Vanden Bergh, reds. (1984). *De Duinenabdij (1627-1796) en het Grootseminarie (1833-1983) te Brugge. Bewoners, Gebouwen, Kunstpatrimonium*. Tielt en Weesp, Lannoo: 159.
Autopsie: 2007.

15. Brugge, Stadsbibliotheek, Ms 329
 Getijden- en gebedenboek, Latijn, kalender en rubrieken
 in het Frans
 Mogelijk Henegouwen, vijftiende eeuw
 ff. I (papier) + 144 + I, 162 x 115 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r-13v	Blanco pagina's, ongelinieerd
14r-21r	Getijden van het H. Kruis (zonder de lauden)
21v	Blanco pagina, gelinieerd
22r-29r	Getijden van de H. Geest (zonder de lauden)
29v-30v	Zeven verzen van Bernardus
30v-31r	Gebed tot Nicolaas
31v-32r	Gebed tot Sebastiaan
32r-33r	Gebed tot Antonius
33r-33v	Gebed tot Catharina
33v-34r	Gebed tot Apollonia
34v-35r	Gebed tot Barbara
35v	Blanco pagina, gelinieerd
36r	Blanco pagina, ongelinieerd
36v	Volbladminiatuur Annunciatie
37r-94v	Mariagetijden
37r-48v	Metten
49r-61v	Lauden
62r-66v	Priem
67r-71r	Terts
71v	Blanco pagina, gelinieerd
72r-75v	"A midi"
76r-80r	None
80v	Blanco pagina, gelinieerd
81r-88v	Vespers
89r-93v	Completen
93v-94v	Salve Regina
95r-96v	Blanco pagina's, gelinieerd
97v-114r	Boetpsalmen en litanie
114v	Blanco pagina, gelinieerd
115r	Blanco pagina, ongelinieerd
115v	Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus
116r-144r	Dodenvigilie
144v	Blanco pagina, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: 61v

Opmerkingen: De insignes in de buitenmarge (21 x 15 mm, ø 23 mm, 23 x 23 mm, ø 26 mm, ø 19 mm en ø 22 mm) waren afwisselend van latoenkoper en zilver en lieten om en om een groene en grijze afdruk op het perkament achter. Verschillende vormen wisselen elkaar af: het bovenste insigne was langwerpig met een halfronde bekroning (met andere verhoudingen dan de Adrianusinsignes), het tweede was rond, het derde had een ruitvorm en de laatste drie waren wederom rond. Op het blanco verso van folium 71 heeft een bijna vierkant briefje (110 x 100 mm) ingenaaid gezeten en op folium 80v twee briefjes (h. 75 mm en circa 40 x 30 mm). Op folium 66v zat iets in de ondermarge genaaid, mogelijk eveneens een briefje, dat geen afdruk achterliet.

Herkomst: De kalender toont onder andere de gerubriceerde heiligen Cornelius (14 september), Piatius en Remigius (1 oktober), Dionysius en Gislenuis (9 oktober) en Nicasius (14 december) en werd vervaardigd voor het bisdom Doornik. Tussen de niet-gerubriceerde namen staan heiligen uit het noordwesten van Frankrijk (Pas-de-Calais en Picardië) en Henegouwen, zoals Quintinus (1 maart en 2 mei), Regulus van Senlis (30 maart), Walricus (1 april), Rotrudus van Marchiennes (12 mei), Omer (9 september), Bertinus (12 september), Firminus (25 september) en Winocius (6 november).

299

Het getijdenboek bevat geen eigendomskenmerken aan de hand waarvan de bestemming kan worden vastgesteld. Waarschijnlijk werd het voor de markt vervaardigd.

Latere bezitters: Franstalige genealogische notities op het schutblad achterin noemen de geboortes van Esteuene (1543), Mahieut (1545), Illizabet (1547), Tousien (1550), Rober (1554) en Marye (1558). Op folium 1r staat dat het handschrift in 1649 overging op de augustijnen van Ieper, geschonken door Mamex ('Mamex' volgens BNM). Op 10 juli 1824 legateerde Thomas-Louis de Schietere van Lophem het handschrift aan de Brugse bibliotheek waar het sindsdien wordt bewaard.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Van Asperen (2006): 234-244, nr. 17.14.

Overige literatuur: BNM: Brugge, SB: 329; De Poorter (1934): 368-369, nr. 329, Brayer (1963): 53, nr. 46; Brugge (1927-31) II: 30, nr. 167.

Autopsie: 2006.

16. Brugge, Stadsbibliotheek, Ms 336

Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn en enkele rubrieken en kalender in het Middelnederlands
 Brugge, ca. 1490-1510
 ff. II + 199 + I, 152 x 104 mm

Inhoud:

1r-11v	Kalender (juni ontbreekt)
Vijf ontbrekende folia	
12r-20v	Getijden van de H. Geest
Ontbrekend folium	
21r-29v	Lange Getijden van het H. Kruis (begin en einde ontbreken)
Ontbrekend folium	
30r-106v	Mariagetijden
30r-52v	Metten (ontbrekend folium tussen ff. 42, 43)
Ontbrekend folium tussen 52 en 53	
53r-67r	Lauden
67r-73r	Priem
73r-78v	Terts
78v-84r	Sext
84r-89r	None
89v-99r	Vespers
99v-106r	Completen
106r-106v	Salve Regina

Ontbrekend folium

107r-117v Officie van Maria tijdens de Advent en andere gelegenheden

Ontbrekend folium

118r-137v Boetpsalmen en litanie (begin ontbreekt)
 137v-138v Diverse gebeden tot God
 138v-139r Gebed voor familieleden
 139r-139v Gebed tot God
 139v-140r Gebed tot alle heiligen
 140r-140v Diverse gebeden tot God
 141r Gebed voor de vrede
 141r-142r Nogmaals een gebed tot God
 142v-143v Gebed tot alle heiligen
 144r-198v Dodenvigilie
 199r-199v Acht verzen van Bernardus (einde ontbreekt)

Folium met lijmrresten: tweede schutblad voorin

Opmerkingen: Het ingebonden dekblad vertoont sporen van veertien insignes (zie schema 2) waarvan er verschillende te herkennen zijn, zoals een insigne uit Saint-Maur met een diameter van circa 33 mm en de omlopende tekst *saint: mor des:fosses*. Het middelste insigne van de bovenste rij toont een Maria met Kind tussen engelen of pelgrims en vertoont

veel overeenkomsten met insignes uit Kapellebrug waar O.L. Vrouwe ter Eecke werd vereerd. Het kleine, ronde insigne daarnaast heeft een brede rand versierd met puntcirkels. Het toonde waarschijnlijk Maria met Kind. De tweede rij begint met een ovaal insigne met een brede rand, voorstelling onbekend. Het langwerpige insigne daaronder met een afbeelding van de soldaatheilige Adrianus is afkomstig uit Geraardsbergen. Het onderschrift ADRIANUS is nog leesbaar. Centraal is een groot insigne uit Wezemaal geplaatst met Job op de mestvaalt en het insigne rechts daarvan toont een Pieta. Het ruitvormige insigne middenonder laat de toning van een *Vera Icon* zien met Veronica geflankeerd door twee figuren, wellicht Petrus en Paulus, en het achthoekige insigne rechts- onder bevat een tronende Maria met Kind, ook vaak afgebeeld in geschilderde collecties. Kurt Köster schreef de geschilderde variant toe aan Halle. (Köster 1965: 489) Wellicht toonde het ronde insigne linksonder Judocus van Ponthieu. De herkomst van de insignes beslaat een uitgebreid gebied van de Zuidelijke Nederlanden (Geraardsbergen, Kapellebrug en Wezemaal) en het noorden van Frankrijk (Saint-Maur en Saint-Josse). De insignes waren niet ingenaaid, maar werden op de perkamenten achtergrond gelijmd. Sommige lieten sporen van een groene oxydatie achter, andere donkergrijze of zwarte afdrukken. Waarschijnlijk waren de objecten afwisselend van een koperlegering en van zilver.

Schema 2: Brugge 336, verso van het tweede schutblad.

Onderwerp	Herkomstplaats	Afmetingen	Appendix
1. Maurus	Saint-Maur	ø	VI: 32
2. Maria ter Eecke	Kapellebrug	ø 37 mm	V: 6.1
3. Maria		ø 20 mm	V: 14.3
4. Ongeïdentificeerd		35 x 29 mm	
5. Ongeïdentificeerd		ø 21 mm	
6. Job	Wezemaal	ø 55 mm	VI: 22
7. Pieta		ø 18 mm	IV: 13
8. Adrianus	Geraardsbergen	31 x 19 mm	VI: 1.1
9. Vera Icon		ø	IV: 15.2
10. Heilige		ø 29 mm	VI: 45.1
11. Maria		30 x 25 mm	V: 14.8
12. Ongeïdentificeerd		ø 15 mm	
13. Veronica		42 x 42 mm	IV: 16.3
14. Judocus	Saint-Josse	ø 24 mm	VI: 25.1

Herkomst: De Mariagetijden zijn voor Romeins gebruik. In de kalender worden heiligen vermeld, zoals Bavo (1 oktober), Dionysius (9 oktober), Donatius (14 oktober), 11.000 maagden (21 oktober) en Nicasius (13 december, sic) in rood. Niet gerubriceerd zijn Aldegundis (30 januari), Wilgefortis of Ontcommer (4 februari), Piatius (27 februari en 13 mei), Walricus (1 april), Mamertius (27 april), Quintinus (4 mei en 31 oktober), Amalberga (14 mei), Bertinus (16 juli en 5 september), Firminus (25 september en 11 oktober), Gummarus (5 oktober en 10 november), Winnocius (6 november), Livinus (12 november) en Rumoldus (15 december). De namen zijn geschreven in een Vlaams dialect. Het handschrift werd waarschijnlijk in Brugge geschreven en daar ingebonden door de Brugse boekbinder Ludovicus Bloc die stierf in 1529. Voor Bloc, zie o.a. E.Ph. Goldschmidt (1967). *Gothic & Renaissance Bookbindings*.

Nieuwkoop, De Graaf en Amsterdam, Israël: 210-211, nr. 107. In de catalogus van Laude uit 1859 wordt de band van Bloc genoemd. Nu is het boek voorzien van een andere band die dus van na 1859 moet dateren. Veel folia werden verwijderd. Ook zijn veel folia van hun margeschildering ontdaan, zoals alle uren van de Mariagetijden, waardoor enkele aanwijzingen over de bestemming verloren gingen.

Latere bezitters: De insigneverzamelaar was mogelijk een Vlaming, maar dit is geenszins zeker. De eigenaar wist immers ook insignes te bemachtigen van plaatsen buiten de Vlaamse grenzen (zoals Brabant en het noorden van Frankrijk). In de zeventiende eeuw was het handschrift in bezit van de karmelieten van Ieper volgens een notitie op folium 1r (met een oud bibliotheeksmerk K-24). Nu bevindt het boek zich in de stadsbibliotheek van Brugge.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Van Asperen (2006): 234-244, nr. 17.11.
Overige literatuur: BNM: Brugge, SB: 336; De Poorter (1934): 375-376, nr. 336; Edw. Gailliard en Willem De Vreese (1907). *Dietsche kalenders. Jaarboek der Koninklijke Vlaamsche Academie*, 21: 5-37 en Laude (1859): 289, nr. 336.
Autopsie: 2006.

17. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 2895
Getijdenboek, Latijn
Ca. 1400-30
ff. I + 77, 165 x 115 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r-15r	Getijden van het H. Kruis
15v	Blanco pagina, gelinieerd
16r-52v	Mariagetijden
16r-23v	Metten
24r-31r	Lauden
31r-34v	Priem
35r-37r	Terts
37v	Blanco pagina, gelinieerd
38r-39v	Sext
40r-40v	Blanco pagina's, gelinieerd
41r-43r	None
43v	Blanco pagina, gelinieerd
44r-48v	Vespers
49r-52r	Completen
52v	Blanco pagina, gelinieerd
53r	Blanco pagina, ongelinieerd
53v	Volbladminiatur Laatse Oordeel
54r-66r	Boetpsalmen en litanie
66v	Blanco pagina, gelinieerd
67r-77v	Dodenvigilie
78r-78v	Schutblad (papier, later toegevoegd), ongelinieerd

Folium met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op f. 1r)
Opmerking: Het eerste blad van de kalender laat duidelijke sporen zien van zes verschillende insignes (wellicht meer), geplaatst 2, 3 en 1. De insignes maten boven ø 34 mm en ø 40 mm, midden ø 34 mm, ø 35 mm en ø 25 mm en onder 24 x 24 mm (vierkant). De oude schutbladen waaronder die met de insignes, werden verwijderd.

Herkomst: In de kalender zijn o.a. Bartolomeus (24 augustus), Nicolaas (6 december) en Nicasius (14 december) in rood geschreven wat wijst op het diocese Doornik. De kalender noemt verder – niet gerubriceerd – Aldegundis (30 januari), Adrianus (4 maart), Gertrudis (17 maart), de translatie van Nicolaas (9 mei), Erasmus (3 juni), Bonifatius (5 juni), Odulfus (12 juni), Eligius (25 juni), de translatie van Martinus (4 juli), de elevatie van Thomas Becket (7 juli), Donatus (7 augustus), Clara (12 augustus), Antoninus van Apamea (2 september), Remigius en Bavo (1 oktober), Franciscus (4 oktober), Augustinus (11 oktober), Dionysius (9 oktober en 18 november), de 11.000 maagden (21 oktober), Hubertus (3 november) en Lazarus (18 december). In de litanie worden Lambertus, Adrianus, Erasmus, Dionysius, Nicolaas, Martinus, Franciscus, Antonius en Ursula genoemd. Het getijdenboek bevat slechts standaardonderdelen en maar een miniatuur. Deze vertellen weinig over de bestemming. Waarschijnlijk werd het boek voor de markt vervaardigd.

Latere bezitters: Een oud stempel op folium 1r categoriseert het handschrift als onderdeel van de Bibliothèque de Bourgogne (zoals de Koninklijke Bibliotheek van België van

1815 tot 1837 was genaamd) die de boeken uit de collectie van de hertogen van Bourgondië bevatte.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: Hottos (1982): 7, nr. 11; Van den Gheyn (1901): 446-447, nr. 720; Marchal (1842): 58.
Autopsie: 2007 en 2008.

18. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 4917
Getijden- en gebedenboek, Latijn en Frans
Mogelijk Luik, midden van de vijftiende eeuw
ff. I + 58 + I, 120 x 100 mm

Inhoud:

1r-28r	Mariagetijden
1r-7r	Metten
7r-13r	Lauden
13v-16r	Priem
16r-18r	Terts
18r-19v	Sext
20r-21v	None
21v-25r	Vespers (gevolgd door de rubriek Ad completorum)
25v-28r	Completen
28r-38r	Boetpsalmen en litanie
38v	Blanco pagina, ongelinieerd
39r-52v	Dodenvigilie
52v-56r	Rozenkransgebed over de vijftien Vreugden van Maria in het Frans
56r-58v	Getijden van het H. Kruis in het Frans

Folium met naaigaatjes: 38v

Opmerkingen: Naaigaatjes, afdrukken en verkleuringen van drie ronde en een vierkant insigne volgen op een gebed om de voorspraak van Bernardinus van Siena dat aan het einde van de vijftiende eeuw is toegevoegd (ff. 38r-38v). De insignes maten ø 23 mm, 32 x 30 mm, ø 23 mm en ø 22 mm. Op het tegenoverliggende folium begint de dodenvigilie (f. 39r).

Herkomst: De heiligen in de litanie zijn voor gebruik van Luik: Lambertus, Remigius, Egidius, Hubertus, Begga, Oda en Aldegundis. Het boek bevat geen miniaturen. De verlichting beperkt zich tot margeschilderingen en gecoreerde initialen.

Latere bezitters: Een latere eigenaar had waarschijnlijk affiniteiten met de franciscanen gezien het Bernardinusgebed dat aan het einde van de vijftiende eeuw werd toegevoegd. De gebedstekst maakt bovendien expliciet melding van de minderbroeders: "ordo minorum francisci". De insignes werden pas geplaatst nadat het gebed was toegevoegd. Het draad werd immers door de tekst op de voorgaande pagina gereggen.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 51 en 367, nr. A 17.
Overige literatuur: Van den Gheyn (1901): 477-478, nr. 765; Marchal (1842): 99.
Autopsie: 2008.

19. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 8645
Getijden- en gebedenboek, Latijn en enkele rubrieken in het Frans
Ca. 1430
ff. II + 75 + II, 200 x 130 mm

Inhoud:	
1r-6v	Kalender
7r	Halfbladminiatuur Man van Smarten met de Arma Christi
7r-9v	Getijden van het H. Kruis
10r	Halfbladminiatuur Pinksteren
10r-12r	Getijden van de H. Geest
12v	Halfbladminiatuur Maria met Kind in een tuin
12v-14v	Mariamis
14v-19v	Evangelielessen
20r-49v	Mariagetijden
20r	Halfbladminiatuur Annunciatie
20r-26r	Metten
26v	Halfbladminiatuur Judaskus
26v-33v	Lauden
34r	Halfbladminiatuur Christus voor Pilatus
34r-36v	Priem
37r	Halfbladminiatuur Geseling
37r-39r	Terts
39v	Halfbladminiatuur Kruisdraging
39v-41v	Sext
42r	Halfbladminiatuur Kruisiging
42r-44r	None
44v	Halfbladminiatuur Kruisafname
44v-47v	Vespers
49r	Halfbladminiatuur Graflegging
49r-49v	Completen
50r	Halfbladminiatuur Laatste Oordeel
50r-60r	Boetpsalmen en litanie
60v	Halfbladminiatuur Dodenmis
60v-69v	Dodenvigilie
70r-71v	Vijf Vreugden van Barbara
71v-74r	O Intemerata
74r-74v	Salve Regina
75r-75v	Blanco pagina's, gelinieerd

Folia met naaigaatjes: 23v en 30r (en afdruk op f. 71v)
Opmerkingen: Zowel op folium 23v als op folium 30r was een rond insigne genaaid, met respectievelijk een diameter van 25 en 21 mm. Ze lieten bijna geen afdrukken achter. Bovendien lijken de twee insignes op een willekeurige plaats bij de Maria-getijden te zijn aangebracht, de een bij de metten en de ander bij de lauden. Ze zitten bij de lopende tekst, en niet bij de aanvang of het einde van een onderdeel. Het insigne dat op folium 71v werd ingevoegd, niet vastgenaaid, lijkt wel bewust te zijn geplaatst, bij de eerste regels van het *O intemerata*. De afdruk van dit ronde insigne, met een diameter van 35 mm, toont nog licht de contouren van een baldakijn met een tekst daaronder, zoals op de insignes van 's-Gravenzande (appendix V, nr. 4.1). Een Maria-insigne lijkt op zijn plaats bij het Mariagebed.

Herkomst: Het boek werd gemaakt met bestemming Brugge. De kalender vermeldt Amandus en Vedastus (6 februari), Basilius (14 juni), de Eligius (25 juni en 1 december), Egidius (1 september), Remigius en Bavo (1 oktober), Dionysius (9 oktober), Donatianus (14 oktober), Martinus (11 november), Nicasius (14 december) en Thomas Becket (29 december) in rood. Verder worden o.a. Augustinus (30 februari en 28 augustus), Adrianus (4 maart), Gertrudis (17 maart), Walricus (1 april), Bonifatius (5 juni), Bertinus (4 september) en Firminus (25 september) genoemd. De litanie noemt Eligius, Egidius, Nicolaas, Gertrudis en Walburga. De miniaturen zijn in de stijl van de Goudrankengroep. De verluchters van de Goudrankengroep waren gedurende de eerste helft van de vijftiende eeuw in Vlaanderen werkzaam, vooral te Brugge. Voor de Goudrankengroep, zie Cardon (1993): 124-137. De eigenaar had een bijzondere verering voor Barbara gezien het

uitzonderlijke gebed op folia 71r-71v. Sommige teksten zijn expliciet toegespitst op een vrouwelijke bestemming, zoals het *O intemerata*: “michi peccatrice” (f. 72r).
Latere bezitters: Het boek draagt het stempel van de Biblioth  que de Bourgogne.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: 8645; Brussel en Amsterdam (1959): 30, nr. 17b; Van den Gheyn (1901): 449-450, nr. 724; Marchal (1842): 173.
Autopsie: 2008.

20. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 9785
Getijden- en gebedenboek ‘van Thi  baut van Luxemburg’, Latijn (Franse kalender en een enkele toegevoegde rubriek in het Frans)
Noord-Frankrijk, midden van de vijftiende eeuw (v  or 1457)
ff. II + 208, 265 x 200 mm

Inhoud:	
1r-12v	Kalender
13r-15v	Evangelielessen
16r-16v	Blanco pagina's, gelinieerd
17r-64v	Mariagetijden
17r	Halfbladminiatuur Annunciatie
17r-31r	Metten
31v	Blanco pagina, gelinieerd
32r	Halfbladminiatuur Visitatie
32r-39v	Lauden
40r	Halfbladminiatuur Geboorte
40r-43v	Priem
44r	Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
44r-46v	Terts
47r	Halfbladminiatuur Drie Koningen
47r-49v	Sext
50r	Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel
50r-52v	None
53r	Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte
53r-57v	Vespers
58r	Halfbladminiatuur Kroning van Maria
58r-61r	Completen
61v-64v	Blanco pagina's, gelinieerd
65r	Halfbladminiatuur David in gebed
65r-77v	Boetpsalmen en litanie
78r	Halfbladminiatuur Kruisiging
78r-82v	Korte Getijden van het H. Kruis
83r	Halfbladminiatuur Pinksteren
83r-87v	Getijden van de H. Geest
88r-91v	Blanco pagina's, gelinieerd
92r-133v	Lange Getijden van het H. Kruis
92r	Halfbladminiatuur Judaskus
92r-112v	Metten
113r	Halfbladminiatuur Christus voor Ca��phas
113r-120r	Lauden
120v	Halfbladminiatuur Geseling
120v-122r	Priem
122v	Halfbladminiatuur Kruisdraging
122v-124r	Terts
124v	Halfbladminiatuur Kruisiging
124v-126r	Sext
126v	Halfbladminiatuur Kruisafname
126v-128r	None
128v	Halfbladminiatuur Graflegging
128v-131r	Vespers
131v	Halfbladminiatuur Wederopstanding
131v-133v	Completen

134r	Halfbladminiatuur Maria met Kind tussen engelen
134r-136v	Obsecro Te
137r	Halfbladminiatuur Virgo in Sole
137r-139v	O Intemerata
140r	Halfbladminiatuur Dodenmis
140r-170v	Dodenvigilie
171r-172v	Blanco pagina's, gelinieerd
173r	Halfbladminiatuur Opwekking van Lazarus
173r-190r	Commendatio Animarum
190v	Halfbladminiatuur Hiëronymus in zijn studeervertrek
190v-203v	Psalter Hiëronymi
203v	Gebed tot Christus
203v-204r	Nogmaals een gebed tot Christus
204r-205r	Communiegebed
205v-208v	Blanco pagina's, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op schutblad IIr, gefolieerd B)
Opmerkingen: Het schutblad vertoont de afdrukken van ten minste 27 insignes over zes rijen verdeeld. De eerste vier rijen waren allemaal ronde insignes met een doorsnede tussen de 25 en 35 mm. Daarop volgde een rij met een rond insigne van ø 30 mm, een breed insigne met een spitse bekroning en een tuitstuk (48 x 38 mm) en een langwerpig insigne met spitse bekroning (38 x 24 mm). De laatste rij bevatte een zeshoekig insigne (33 x 33 mm) en drie ronde insignes van ø 23, 27 en 23 mm.

Herkomst: De kalender is voor gebruik van Noord-Frankrijk met de gerubriceerde feesten van Firminus (13 januari en 25 september), Nicolaas (9 mei en 6 december), Honorius (16 mei), Eligius (25 juni en 1 december), Lodewijk van Frankrijk (25 augustus), Firminus, Lupus en Egidius (1 september), Dionysius (9 oktober), Martinus (11 november), Fuscianus (11 december) en Thomas Becket (29 december). De litanie noemt Romanus, Firminus, Quintinus, Achijs, Acheolus, Dionysius, Nicasius, Mauricius, Eustachius, Lambertus, Fiacrius, Maurus, nogmaals Firminus, Honoratus, Remigius, Richarius, Walricus, Genoveva en Columba. Volgens de traditie is het boek gemaakt voor Thiébaud van Luxemburg, heer van Armentières. Het boek toont op diverse plaatsen het gecombineerde wapen van Thiébaud en zijn vrouw Philippa van Melun (bijv. ff. 131v, 154v en 168v). Het boek gebruikt echter steevast de vrouwelijke vorm, zoals "michi fa / mule tue" (f. 135v), "esto miserrima peccatrice" (f. 138r), "ego in / digna et peccatrix" (ff. 190v-191r) en "me famulam tuam" (f. 204v). Mogelijk was het boek oorspronkelijk bedoeld voor Philippa van Melun.

Latere bezitters: Op folium 31v staan de zestiende-eeuwse notities "Je nay suis plus / argue / Egm" en daaronder "Non sans cause / Francisque" van onbekende eigenaars. Op schutblad Ir staat dat het boek een geschenk was: "Dona Per illustris et R^{de} domini Balthasaris / de Noyelles Prepositi Ariensis" wat aangeeft dat het boek in gebruik was in (de omgeving van) Arras. Volgens een andere notitie op hetzelfde folium is het boek afkomstig uit het college van jezuïeten te Leuven. Waarschijnlijk kwam het boek na de opheffing van de jezuïetenorde in de achttiende eeuw in bezit van de Koninklijke Bibliotheek van België. Op folia 1r en 205v staat het stempel van de Bibliothèque nationale de France waar het zich tijdelijk bevond.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: 9785; Brussel en Amsterdam (1959): 32-33, nr. 20; Van den Gheyn (1901):

450-451, nr. 727; Marchal (1842): 196.
Autopsie: 2008.

21. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 541
Getijden- en gebedenboek, Latijn en Frans
Vijftiende eeuw
ff. III + 107 + III, 150 x 100 mm

Inhoud:	
1r-2r	Evangelie volgens Johannes
2v-3v	Blanco pagina's, ongelinieerd
4r-9v	Kalender
10r	Blanco pagina, ongelinieerd (met latere toevoeging)
10v	Volbladminiatuur Kruisiging
11r-13v	Getijden van het H. Kruis
14r	Blanco pagina, ongelinieerd (met latere toevoeging)
14v	Volbladminiatuur Pinksteren
15r-17v	Getijden van de H. Geest
18r	Blanco pagina, ongelinieerd (met latere toevoeging)
18v	Volbladminiatuur Annunciatie
19r-63v	Mariagetijden
19r-28r	Metten, gevolgd door de rubriek Ad lauds
28v	Volbladminiatuur Visitatie
29r-37v	Lauden, gevolgd door de rubriek Ad primam
38r	Blanco pagina, ongelinieerd (met latere toevoeging)
38v	Volbladminiatuur Geboorte
39v-43v	Priem, gevolgd door de rubriek Ad terciam
44r	Blanco pagina, ongelinieerd
44v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
45r-47v	Terts, gevolgd door de rubriek Ad sextam
48r-50r	Sext, gevolgd door de rubriek Ad nonam
50v	Volbladminiatuur Besnijdenis
51r-53r	None, gevolgd door de rubriek Ad vespervas
53v	Volbladminiatuur Kindermoord
54r-59v	Vespers, gevolgd door de rubriek Ad completorum
60r-63v	Completen, gevolgd door toegevoegd gebed
64r	Blanco pagina, ongelinieerd (vervolg van het later toegevoegde gebed)
64v	Volbladminiatuur David in gebed voor een altaar
65r-78v	Boetpsalmen en litanie (gevolgd door een latere toegevoegde hymne)
79r	Blanco pagina, ongelinieerd
79v	Volbladminiatuur Dodenmis
80r-92v	Dodenvigilie
93r-93v	Blanco pagina, ongelinieerd (met latere toevoeging)
94r-107v	Aanvullingen op de Mariagetijden, schuldbelijdenis en communiegebeden en gebeden tot Christus:
94r-96r	Officie van Maria voor dinsdag en vrijdag
96v-100v	Psalm voor woensdag en vrijdag
100v-102r	Schuldbelijdenis
102r-102v	Communiegebed
102v-105r	Gebed tot het H. Sacrament
105r-107r	Gebed tot een beeltenis van Christus
107r	Nogmaals een gebed tot Christus
107v	Blanco pagina, ongelinieerd

Folia met naaigaatjes: 10v en 13v
Opmerkingen: Twee insignes waren vastgenaaid in de buitenmarge van de Kruisigingsminiatuur. Het ronde insigne

bovenin mat ø 27 mm., het langwerpige insigne daaronder 26 bij minstens 13 mm. De afdruk van het ronde insigne laat nog licht een tekst zien die langs de rand liep, maar deze is helaas onleesbaar. Het rechthoekige insigne droeg de afbeelding van een staande heilige in een lang gewaad, mogelijk een diaken (appendix VI, nr. 45.4). Drie ronde insignes waren vastgenaaid rond het einde van de Getijden van het H. Kruis (f. 13v). Deze maten van links naar rechts en van boven naar beneden: ø 20 mm, ø 18 mm en ø 18 mm. Deze insignes lieten nauwelijks afdrukken achter.

Herkomst: Het handschrift werd mogelijk vervaardigd met bestemming Nijvel vanwege de grote nadruk op Gertrudis (10 februari, 17 maart, 24 juli en 2 december), allemaal gerubriceerd. Daarbij zijn gerubriceerd: Lambertus (17 september), Gislenuis en Dionysius (9 oktober), Hubertus (3 november), Leonardus (6 november), Martinus (11 november) en Nicolaas (6 december). Het Johannesevangelie (ff. 1r-2r) en het laatste deel van het handschrift met diverse teksten (ff. 94r-107v) zijn van een andere hand dan de rest van het boek.

Latere bezitters: Al in de vijftiende eeuw voegde een bezitter de tien geboden in het Frans toe op het verso van het perkamenten schutblad voorin. Weer een ander voegde de namen van de apostelen toe, op hetzelfde schutblad, evenals een gebed tot Maria met aflaten van paus Sixtus IV (1471-1484) op folium 10r. In de zestiende en zeventiende eeuw werden diverse Latijnse toevoegingen gedaan aan de kalender, evenals een communiegebed (ff. 13v-14r en 37v-38r), een gebed van Bernardus (ff. 17v-18r), een gebed van Gregorius (ff. 63v-64r), een hymne van Franciscus (f. 78v) en een gebed voor het slapengaan (f. 93v). In de kalender werden onder andere bijgeschreven: Thomas van Aquino (7 maart), de translatie van Bernardus (17 mei), Bernardinus (20 mei), Basilius (12 juni), de translatie van Martinus (3 juli), keizer Hendrik (11 juli), Clara (12 augustus), Nicolaas van Tolentino (10 augustus) en Franciscus (4 oktober). Enkele van deze heiligen wijzen op een affiniteit met de franciscanen. Het handschrift is afkomstig uit de Bibliothèque nationale de France waar het zich een tijd lang heeft bevonden, alvorens het boek weer werd teruggebracht naar Brussel.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 51.
Overige literatuur: Van den Gheyn (1901): 454, nr. 732; Marchal (1842): 211.
Autopsie: 2008.

22. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 770
Getijden- en gebedenboek, Latijn en Frans
Zuidelijke Nederlanden (mogelijk Henegouwen), ca. 1445
ff. I + 203 + I, 208 x 148 mm

Inhoud:	
29r-40v	Kalender
41r-41v	Blanco pagina's gelinieerd
42r	Halbbladminiatuur Maria met Kind in een tuin
42r-50r	Gebed tot Maria in het Frans, getiteld Le Seruaige
50r-50v	Salve Regina
50v-52r	Rozenkransgebed ter ere van de vijf Vreugden van Maria
52v	Blanco pagina, gelinieerd
53r-80r	Mariagetijden (Metten en lauden, vervolg op f. 82v)
53r	Halbbladminiatuur Annunciatie
53r-66r	Metten
66r-80r	Lauden

80v	Halbbladminiatuur Kruisiging
80v-82r	Getijden van het H. Kruis
83v-121v	Vervolg van de Mariagetijden (priem tot en met completen)
82v	Halbbladminiatuur Geboorte
82v-89v	Priem
90r	Halbbladminiatuur Drie Koningen
90r-95r	Terts
95v	Halbbladminiatuur Kindermoord
95v-100r	Sext
100v	Halbbladminiatuur Vlucht naar Egypte
100v-105r	None
105v	Halbbladminiatuur Besnijdenis
105v-114v	Vespers
115r	Halbbladminiatuur Presentatie in de Tempel
115r-121v	Completen
122r	Halbbladminiatuur Laatste Oordeel
122r-143r	Boetpsalmen en litanie, gevolgd door de rubriek De sancto spiritu ymnus
143v-144v	Hymne tot de H. Geest
144v	Gebed tot God
144v-145v	Salve Regina
145v-146v	Acht verzen van Bernardus
147r	Halbbladminiatuur Begrafenisscène
147r-202v	Dodenvigilie
203r-213v	Recommendatie van de ziel en gebeden
213v-214r	Communiegebed
214r-216v	Salve Sancta Facies
216v-218r	Evangelie volgens Johannes
218r-222r	O Intemerata
222r-223r	Vijf Vreugden van Maria
223r-223v	Gebed tot Quintinus
223v-224r	Gebed tot Gislenuis
224v	Gebed tot Nicolaas
225r-225v	Gebed tot Hubertus
225v-226r	Gebed tot Fiacrius
226r-226v	Gebed tot Waldetrudis
226v-227v	Gebed tot Catharina
227v-228r	Gebed tot Margareta (volgens de rubriek, maar er volgt opnieuw een gebed tot Catharina)
228r-228v	Gebed tot Veronica
229r-231v	Blanco pagina's, gelinieerd (met latere toevoeging van de verzen van Gregorius)

Folium met lijmmresten: 52v
Opmerkingen: De drie insignes zitten tegenover de miniatuur van de Annunciatie. Ze werden in de buitenmarge van het onbeschreven blad gelijmd. Het laatste had drie maal dubbele gaatjes in de rand die niet werden gebruikt. Het bovenste insigne mat ø 26 mm, het middelste ø 40 mm en het laatste ø 25 mm. Het bovenste insigne is waarschijnlijk een insigne uit Halle (appendix V, nr. 5.2). Het middelste insigne laat nog de afdruk zien van een knielende Maria van de Annunciatie, mogelijk uit 's-Gravenzande (appendix V, nr. 4.1). De nadruk op Maria-insignes is op zijn plaats bij het begin van de Mariagetijden.

Herkomst: De heiligen wijzen op een herkomst in Henegouwen, vooral Gislenuis die in Saint-Ghislain werd vereerd, en Waldetrudis die een religieuze gemeenschap stichtte op de plek die tot Bergen (Mons) zou uitgroeien. Tot beide heiligen zijn gebeden opgenomen. Nicasius (14 december) is gerubriceerd in de kalender. Verder vallen op: Lucianus (8 januari), Wilhelmus (9 januari), Firminus (12 januari en 25 september), Basilius (24 januari), Aldegundis (30 januari), Blanchart (31 januari en 11 maart), Waldetrudis (3 februari en 2 november), Amandus (6 februari en 26 oktober), Eleutherius

(20 februari), Adrianus (4 maart), Eduardus (18 maart), Walricus (1 april), Robertus (24 april), Eutropius (30 april), Quintinus (2 mei), Servatius (13 mei), abt Landelinus (15 juni), Claudius (7 juli), Piatius (17 juli), Edmundus (19 juli), Fiacrius (30 augustus), Bertinus (5 september en 22 december), Humbertus (6 september), Omer (9 september), Remigius (1 oktober), Dionysius en Gislenus (9 oktober), Caprasius (20 oktober), Gratianus (24 oktober), Hubertus (3 november) en Genoveva (20 november). In de litanie vallen op: Firminus, Nicasius, Quintinus, Adrianus, Amandus, Vedastus, Landelinus en Bertinus. Opvallend is het Franse gebed *Le seruaige* dat een prominente plaats kreeg toebedeeld aan het begin van het handschrift en dat ook nog van een halfbladminiatur werd voorzien. Het gebed werd geschreven voor een vrouw gezien woorden als “ancielle” (f. 47v) en “pecheresse” (f. 48r). In de tekst beweert de bestemmeling Maria te dienen “a le compaignie de uostre sainte confrarie”. Blijkbaar was zij lid van een Mariabroederschap.

Latere bezitters: Het handschrift was later in handen van de jezuïeten te Bergen (Mons) volgens een aantekening op folium 29r die luidt: “D.L.M. Collegium societatum IESV Montensis”. Op folia 1r en 231v bevindt zich het stempel van de Bibliothèque nationale de France. De band werd tijdens het verblijf in de Bibliothèque nationale de France vernieuwd. Wanneer het handschrift in bezit kwam van de Koninklijke Bibliotheek van België, is onbekend.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 51.

Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: 10770; Hottois (1982): 95, nr. 130; Brussel en Amsterdam (1959): 37, nr. 29; Van den Gheyn (1901): 455-456, nr. 734; Marchal (1842): 216. Autopsie: 2008.

23. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 773
Getijden- en gebedenboek, Latijn
Mogelijk Brugge, ca. 1430-70
ff. II + 119, 205 x 135 mm

Inhoud:

1r-6v	Kalender
7r	Blanco pagina, ongelinieerd
7v	Volbladminiatur Offer van Isaac en Kruisiging
8r-11v	Getijden van het H. Kruis
12r	Blanco pagina, ongelinieerd
12v	Volbladminiatur Drie-eenheid en Pinksteren
13r-16r	Getijden van de H. Geest
16v	Blanco pagina, gelinieerd
17r-17v	Gebod tot de Drie-eenheid
17v-18r	Gebod tot het H. Kruis
18r-18v	Gebod tot de engelen
19r	Gebod tot Johannes de Doper
19v	Gebod tot Petrus
20r	Gebod tot Paulus
20v	Gebod tot Johannes de Evangelist
21r	Gebod tot Andreas
21v	Gebod tot Jacobus Maior
22r	Gebod tot Catharina
22v	Gebod tot Agnes
23r	Gebod tot Agatha
23v	Gebod tot Barbara
24r	Gebod tot Margareta
24v	Gebod tot Anna
25r	Blanco pagina, ongelinieerd
25v	Volbladminiatur Maria met Kind en Gregoriusmis
25v-29r	Mariamis
305	

29r-32r	Evangelielessen
29r-29v	Evangelie volgens Johannes
30r-30v	Evangelie volgens Lucas
31r-31v	Evangelie volgens Matteüs
31v-32r	Evangelie volgens Marcus
32v	Blanco pagina, gelinieerd
33r	Blanco pagina, ongelinieerd
33v	Volbladminiatur Annunciatie en Christus in de Hof van Olijven
34r-71v	Mariagetijden
34r-43v	Metten
44r	Blanco pagina, ongelinieerd
44v	Volbladminiatur Visitatie en Judaskus
45r-50v	Lauden
51r	Blanco pagina, ongelinieerd
51v	Volbladminiatur Geboorte en Christus voor Pilatus
52r-53v	Priem
54r	Blanco pagina, ongelinieerd
54v	Volbladminiatur Verkondiging aan de Herders en Geseling
55r-56v	Terts
57r	Blanco pagina, ongelinieerd
57v	Volbladminiatur Drie Koningen en Kruisdraging
58r-59v	Sext
60r	Blanco pagina, ongelinieerd
60v	Volbladminiatur Presentatie en Kruisiging
61r-62v	None
63r	Blanco pagina, ongelinieerd
63v	Volbladminiatur Kindermoord en Kruisafname
64r-67v	Vespers
68r	Blanco pagina, ongelinieerd
68v	Volbladminiatur Vlucht naar Egypte en Graflegging
69r-71v	Completen
72r	Blanco pagina, ongelinieerd
72v	Volbladminiatur Dood van Maria en Kroning
73r-77v	Officie van Maria voor de Advent
78r	Blanco pagina, ongelinieerd
78v	Volbladminiatur Laatste Oordeel en Oordeel van Salomo
79r-89v	Boetpsalmen en litanie
90r	Blanco pagina, ongelinieerd
90v	Volbladminiatur Opname van de ziel in de hemel en Dodenmis
91r-113	Dodenvigilie
113r-115r	Obsecro Te
115r-116v	O Intemerata
117r	Blanco pagina, ongelinieerd
117v-119r	Devoties tot de passie van Christus (latere toevoegingen)
119v	Blanco pagina, ongelinieerd

Folium met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op f. 1r)
Opmerkingen: Het folium vertoont afdrukken langs boven- en buitenmarge. Langs de bovenmarge zaten drie ronde insignes (ø 29 mm, ø 31 mm en ø 42 mm) en daaronder een langwerpig insigne met halfronde bovenzijde (32 x 19 mm). Dit laatste was waarschijnlijk een Adrianusinsigne uit Geraardsbergen (appendix VI, nr. 1.1). Waarschijnlijk was de tegenoverliggende pagina ooit volledig gevuld met insignes, maar deze drukten niet allemaal af.

Herkomst: Het handschrift verraaft niet veel over zijn oorspronkelijke bestemming. In de kalender worden weinig uitzonderlijke heiligen genoemd. Gerubriceerd zijn onder

andere Vincentius (22 januari), Laurentius (10 augustus), Bartolomeus (24 augustus), Martinus (11 november) en Thomas Becket (29 december). Niet gerubriceerd zijn Leonardus (15 mei en 6 november), Bonifatius (5 juni), Augustinus (28 augustus), Bertinus (7 september), Lambertus (17 september), Remigius (1 oktober), Dionysius (9 oktober) en Quintinus (31 oktober). Ook de heiligen in de gebeden zijn nauwelijks plaats- of persoonsgebonden.

Latere bezitters: In de marge van het Jacobusgebed (f. 21v) heeft iemand bijgeschreven “Jakobe”. Uit een eigendomsnotitie op folium 1r blijkt dat het handschrift in de zeventiende eeuw in handen was van de jezuïeten in Doornik: “Domus Prob(ationis) Soc Iesu Tornaci cat. ins.” In een andere hand staat daarachter: “Ad Usum Infirmaria”, nogmaals herhaald op folium 8r

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.

Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: 10773; Hottois (1982): 96, nr. 133; Brussel en Amsterdam (1959): 120-121, nr. 128; Van den Gheyn (1901): 456-457, nr. 735; Marchal (1842): 216. Autopsie: 2007.

24. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 11 035-37
Getijden- en gebedenboek van de hertogen van Bourgondië, genoemd *Grandes Heures de Nostre Dame*, Frans en Latijn 1376-78 en 1390, 1440 en 1451
ff. 144, 253 x 178 mm

Inhoud:

1r-3r	Symbolum Athanasium
3r-4r	Psalm 90
4r	Smeekbede Benedicat Me Imperialis Maiestatas
4v	Veni Creator en collecte
5r	Gebed tot God
6r	Blanco pagina, ongelinieerd
6v	Volbladminiatur Virgo Lactans op de maansikkel, gekroond door engelen
7r-7v	Gebeden tegen de verleiding van het vlees, tot Maria, het H. Kruis en God
8r	Blanco pagina, ongelinieerd
8v	Halfbladminiatur Veronica met het pauselijk wapen
8v	Gebed tot God de Vader
9r-18v	Commendatio Animarum
19r-26r	Credo
26r-32r	Gebed tot God
32r-34v	Gebed
34v-35v	Stabat Mater
35v-44v	Gebeden tot God en Christus
45r-46r	Gebed tot Dionysius
46r-48r	Gebed tot Christus
48r-51r	Communiegebeden
51r-52r	Gebeden tot Christus
52r-53r	Gebed tot Lodewijk IX
53r-53v	Reisgebed
53v	Gebed tot God
54r-57r	Gebed van Augustinus tijdens de Eucharistie
58r-62r	Gebed Iuste Abel Pastor
62v	Gebed tot Petrus van Luxemburg
62v-63r	Reisgebed
63r	Gebed tot Christus
63v	Psalm 83
64r-66r	Gebed van Augustinus
66r-67r	Psalm 135
67r	Gebed tot Christus
68r-72r	Verzoek tot Maria
72r-79r	Gebeden en hymne tot God

79v-81r	Gebed afgeleid van de psalmteksten
81v	Blanco pagina
82r-83r	Zeven woorden van Christus aan het kruis
83r-83v	Gebed over de passie
83v-87r	Communiegebeden
87v-90r	Gebed tot Maria
91r-92v	Nog een gebed tot Maria
93r-95r	Blanco pagina's
95v-96r	Gebed tot Veronica
96v-97r	Blanco pagina's, gelinieerd
97v	Gebed Sub Tuum Presidium
98r	Volbladminiatur Veronica met Petrus en Paulus met het gebed Salve Sancta Facies
98v	Blanco pagina, ongelinieerd
99r	Blanco pagina
99v-144v	Negen lessen uit de dodenvigilie, vertaald in het Frans door Jean Miélot, gedateerd 1451

Folia met naaigaatjes: 6v-7r, 34v en 87v

Opmerkingen: Het gaat vooral om afdrukken van onidentificeerbare insignes. Slechts een enkele keer kan vaag een afbeelding worden ontwaard. Rondom de Mariaminiatur op folium 6v zaten waarschijnlijk dertien insignes van verschillende heiligen. De insignes hebben diverse vormen en afmetingen. Kurt Köster identificeerde er een als “denen der jüngerer Wallfahrtsplaketten von St. Adrian in Geraardsbergen” (Köster 1979: 88-92). Hoewel de vorm overeenkomt met andere Adrianusinsignes, namelijk langwerpig met spitse bekroning, kloppen de verhoudingen niet. De afdruk van een staande heilige is duidelijk zichtbaar, maar elk spoor van de leeuw en andere Adrianusattributen ontbreken. Mogelijk was hier een andere heilige afgebeeld (appendix VI, nr. 45.6). Op folium 7r zaten zes, vooral ronde insignes. In de buitenmarge zitten van boven naar beneden een rond insigne met tuitstuk met een hoogte van 52 mm en een volledig rond insigne van ø 27 mm. In de ondermarge zitten eerst een rechthoekig insigne met een spitse bovenkant met een hoogte van 26 mm en vervolgens drie ronde insignes van circa ø 31 mm. Op folium 34v, bij het gebed *Stabat mater dolorosa*, zaten een briefje van 53 x 37 mm met een onbekende afbeelding en een insigne van ø 32 mm. Op folium 87v, wederom bij een gebed tot Maria, zat een rond insigne van ø 25 mm. De eigenaar koos steeds Maria-locaties uit, eenmaal een Mariaminiatur en driemaal haar gebeden, voor de bevestiging van de insignes. Op folium 96v zitten enkele plaatjes van de *Vera Icon* (zie ook hoofdstuk 4, p. 178 en appendix VII, nrs. 1.1, 1.2, 3.1 en 3.2).

Herkomst: Het handschrift werd in opdracht gegeven door Filips de Stoute in 1376-78 en enkele jaren later, in 1390, verder uitgebreid. Na zijn dood kwam het boek in handen van zijn zoon Jan zonder Vrees die in 1419 werd vermoord. Toen kwam het in bezit van Filips de Goede die het boek rond 1440 liet uitbreiden met gebeden, vooral tot heiligen die geliefd waren in Vlaanderen en Henegouwen. In 1451 gaf Filips de Goede de opdracht om het handschrift dat te groot geworden was om te hanteren, te splitsen in twee delen, waarvan het ene deel nu in Brussel en het andere in Cambridge wordt bewaard. Dit laatste deel bevat eveneens insignesporen (cat. I 36). Het boek komt niet voor in de inventaris van 1467, maar dit geldt voor de meeste banden in de hertogelijke bidkapel (De Winter 1976: 533 en Bousmanne en Van Hoorebeek 2000: 271). Het komt ook niet voor in latere inventarissen die wel boeken uit de bidkapel noemen. Het motto ‘In Re O le In do Re’ geeft wellicht een aanwijzing over de vijftiende-eeuwse eigenaar, aldus Patrick De Winter (De Winter 1976: 533).

Latere bezitters: Het onderhavige deel wordt in 1577 pas weer genoemd in de inventarissen van de Bourgondische bibliotheek waar het sindsdien is gebleven. Het boek verblijft in de Bibliothèque nationale de France te Parijs vanaf 1794, als de Fransen het boek confisceren. In 1815 wordt dit deel van de *Grandes Heures* weer teruggegeven aan de Koninklijke Bibliotheek van België. De band is waarschijnlijk een moderne uitvoering met oude elementen die de Brusselse boekbinder G. Dubois d'Enghien gebruikte (op verso van een schutblad achterin wordt deze naam genoemd; zie ook cat. II 6).

Literatuur met betrekking tot de insignes: Bruna (2006): 150, afb. 105 en 106; Von Bredow-Klaus (2005): 48, 50 en 356-359, nr. A ii; Bradley, Channing en Takac Panza (2004): 107, nr. 33; Koldewij (2000a): 244 en 246-248, afb. 15, 18 en 19; Bousmanne, Van Hoorebeek en Arnould (2000): 264-272; Bruna (1998): 146-147, nr. I; Kaufmann (1993): 36, figs. 23-24; Kaufmann en Roehrig Kaufmann (1991): 43-64, in het bijzonder 55, figs. 23-24; Plotzek (1987): 53; Gaspar en Lyna (1984): 419-423, nr. 175, Pl. XCVIII a en ibid. (1987): 85, notice 175; Köster (1979): 87-95, nr. B; De Winter (1976): 511-539 (Ms Study 3), vooral p. 532; Meiss (1974): 236, Fig. 609; Martin Wittek (1969). Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique. *Librarianium*, vol. 12, nr. 3, 3, afb. 7; Delaissé (1960): 100-103, nr. 22; Lyna (1931): 249-259. Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: 11035-37; Los Angeles en Londen (2003): 212-213; Van Buren (2002): 1377-1414, Ills. 4 en 7 (afbeeldingen van de pagina's met insignes); De Winter (1982): 786-842; Brayer (1963): 64-65, nr. 71; Van den Gheyn (1901): 521-522, nr. 821; Marchal (1842): 221. Autopsie: 2002.

25. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 21 371
Getijden- en gebedenboek van Haes Gijsberts in de Middel-nederlandse vertaling van Geert Grote
Delft (klooster van H. Agnes in het Dal van Josaphat), ca. 1465-80
ff. II + 237, 175 x 120 mm

Inhoud:
11-12v   Kalender
13r-13v   Blanco pagina's, ongelinieerd
14r   Blanco pagina, gelinieerd
14v   Diagram voor de berekening van het gulden
getal voor het jaar 1465
15r   Blanco pagina, ongelinieerd
15v   **Volbladminiatuur Monogrammen IHESUS en MARIA rond doornenkroon**
16r-53v   Mariagetijden
54r-68v   Boetpsalmen en litanie
68v-69v   Gebed van paus Innocentius III (1198-1216)
70r-78r   Zeven psalmen tot Maria
78v   Blanco pagina, gelinieerd
79r-83v   Korte Getijden van het H. Kruis
84r-105v   Honderd Artikelen van de Passie van Henricus Suso
106r-121v   Gebeden tot de Drie-eenheid over het leven van Christus
122r-136v   Getijden van de H. Geest
137r-154v   Getijden van de Eeuwige Wijsheid
155r-155v   Spreuken van Hiëronymus, Ecclesiasticus en Augustinus
156r-175v   Getijden van alle heiligen
176r-205v   Dodenvigilie
206r-207r   Horologium van Henricus Suso, incipit "aldus aenbede die disapel der ewigher / wijsheid dat heilige eerwaardige sacrament"

207r-214v   Communiegebeden
214v-215r   Gebed voor de levenden en de doden
215r-216r   Gebed tot Maria en alle heiligen en engelen
216r-217v   Gebed tot God
217v   O Amantissime
218r-220r   O Intemerata
220r-223r   Gebed tot God
223r-223v   Gebed tot de gekruisigde Christus
223v-225v   Gebed tot Maria van Bernardus
225v-226r   Gebed tot Maria
226v   Gebed tot de beschermengel
226v-233v   Gebeden tot Petrus, Paulus, Johannes de Evangelist, apostelen, Stefanus, Laurentius, Bartolomeus, de martelaren, Hiëronymus, Augustinus, Nicolaas, de belijders, Catharina, Barbara, Agnes, de maagden en martelaressen
234r-236r   Catechetische teksten
236v-237v   Blanco pagina's, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: 69v
Opmerkingen: Een rond insigne liet een afdruk achter op de onderste helft van het folium waar een gebed van paus Innocentius III eindigt. Op de tegenoverliggende pagina beginnen de zeven psalmen tot Maria, toegeschreven aan Bernardus. De *Virgo lactans* op de maansikkel is in de gehistorieerde initiaal afgebeeld, Bernardus in de buitenmarge met de tekst-band "Bewise ons dattu biste een moeder".

Herkomst: De kalender is voor gebruik in het bisdom Utrecht. De toegevoegde volbladminiatuur (f. 15v) was waarschijnlijk afkomstig uit het vrouwenklooster van reguliere kanunnikessen gewijd aan de heilige Agnes in Delft (Rudy 2007: 30). De eerste eigenaar was waarschijnlijk een vrouw gezien het veelvuldige gebruik van de vrouwelijke vorm in de tekst. Een eigendomsnotitie is in aanzet in dezelfde hand als de rest van het handschrift; de naam en plaatsnaam zijn later ingevuld: "Dit boec hoort toe [haes gijsberts dochter] / Wonende te [haerlem]." Degene die de eigennaam en plaatsnaam invulde, herhaalde de opmerking nogmaals in eigen hand. Mogelijk was Haes Gijsberts eveneens degene die het insigne aanbracht. Hiervoor zijn echter geen duidelijke aanwijzingen.

Latere bezitters: De Koninklijke Bibliotheek schafte het handschrift aan op een veiling in 1856.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: 21731; Kathryn M. Rudy (2007). Words as devotional objects. Ihesus and Maria designs. *Simulacrum* XV, 2: 29-33; Deschamps en Mulder (1998-), 4: 20-24; Stooker en Verbeij (1997): 100-101, nr. 272; Axters (1970): 190, 207, 220 en 261; Van den Gheyn (1901): 503, nr. 800. Autopsie: 2002.

26. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 4982
Getijden- en gebedenboek van Laurens du Blioul voor gebruik van Rome, Latijn
Ca. 1500-10, vóór 1530
ff. 64, 170 x 115 mm

Inhoud:
11-31r   Blanco pagina's, ongelinieerd
31v   **Volbladminiatuur Schild met wapen (mogelijk D'Aguilera)**
41r-13v   Mariagetijden
141r-17v   Blanco pagina's
181r-231r   Sequens van vijftien gebeden
231v-271v   Rozenkransgebed tot Maria

28r	Confiteor
28v-30r	Nogmaals een gebed tot Christus
30r-30v	Protestatio
30v-31r	Drie waarheden van Johannes Gerson (1363-1429)
31r	Gebed van Bernardus tegen een plotselinge dood
31r-36v	Gebeden en lofzeggingen tot God
36v-38r	Dankzegging tot de Drie-eenheid
38r-38v	Lof tot God
38v-39r	Lof tot Maria
39r-40r	Nogmaals een lofzegging
40r-40v	Lof tot Maria
40v-41v	Gebed tot het H. Kruis
41v-43v	Gebed tot Stefanus
43v	Gebed tot Martinus
43v-44r	Gebed tot Joris
44r-44v	Gebed tot Adrianus
44v	Gebed tot Michaël
44v-45r	Gebed tot Johannes de Doper
45r	Gebed tot Johannes de Evangelist
45r-45v	Gebed tot Petrus
45v-46r	Gebed tot Jacobus Maior
46v	Gebed tot Laurentius
46v-47v	Gebed tot Christoffel
47v-48r	Gebed tot Sebastiaan
48r-49r	Gebed tot Nicolaas
49r-49v	Gebed tot Claudius
49v-50r	Gebed tot Antonius
50r-50v	Gebed tot Rochus
50v-51r	Gebed tot Anna
51r	Gebed tot Maria Magdalena
51v	Gebed tot Catharina
51v-52r	Gebed tot Margareta
52r-52v	Gebed tot Barbara
52v-53r	Gebed tot Genoveva
53r	Gebed tot Marta
53v	Blanco pagina, ongelinieerd
54r-55r	Gebed voor verlossing van verleiding
55v	Gebed tot Medardus
56r	Gebed tot Cosmas en Damianus
56v-57r	Groeten tot de ledematen van Christus
57r-58r	Spreuken
58v	Gebed tot Gislenus
58v-59r	Gebed tot Julianus
59v	Notities over Franciscus Petrarcha
60r	Miniatuur Schild met alliantiewapen Du Blioul (en mogelijk D'Aguilera) Volbladminiatuur Mater Dolorosa
60v	
61r-61v	Vervolg Franciscus Petrarcha
62r	Blanco pagina, ongelinieerd
62v	Devotionele oefening
63r	Gebed tegen neerslachtigheid
63v-64v	Blanco pagina's, ongelinieerd

Folia met naaigaatjes: 20r, 23v-24r, 25r, 25v-26r, 27r, 27v, 43v-44r, 49r, 49v, 50v-51r, 53r, 55v-56r, 57v en 58v-59r
 Opmerkingen: De insignes – het handschrift zit vol van sporen – zijn steeds bij een passend gebed geplaatst. Het boek werd echter verknipt en veel afdrukken gehalveerd, waardoor het moeilijk is om sommige insignes te identificeren. Het eerste insigne – een langwerpige exemplaar met een spitse bovenkant – zat bij een sequens van gebeden over het lijden van Christus. Daar begint het achtste gebed van de sequens waarin de verlossing van de mensheid door de Kruisiging ter sprake komt: “O bone Ihesu Refugium pau / perum In tribulacione qui / pro nostra salute in cruce derelictus [sic] / [f. 20v:] fuisti”. Het insigne (b. 20 mm) toonde ongetwijfeld

een crucifix of de Kruisiging (appendix IV, nr. 4.1). Folia 23v en 24r – de openingspagina's van een rosarium van Maria – bevatten ooit een veelheid aan insignes, ten minste vier exemplaren, drie ronde met diameters van 28, 37 en 37 mm en een ruitvormige waarvan de afdruk werd afgeknipt toen het folium werd bijgesneden. De afmetingen hiervan zijn niet te achterhalen. Ook enkele van de volgende pagina's van het rosarium bevatten insignes (ff. 25r, 25v-26r en 27r). Bij diverse suffragia bracht de eigenaar insignes aan die de heiligen verbeeldden die in de tekst worden genoemd. Een rond insigne met Joris te paard (appendix VI, nr. 24.1) decoreerde de ondermarge van de pagina waar een gebed tot Joris wordt aangeheven (f. 43v), een Adrianusinsigne (appendix VI, nr. 1.1) zat in de zijmarge van een gebed tot Adrianus (f. 44r). Bij de aanvang van het gebed tot Claudius (f. 49r) zat een rond insigne dat waarschijnlijk uit Saint-Claude afkomstig was. De afdruk en de afmetingen van het insigne zijn niet langer zichtbaar omdat de marges werden bijgesneden (vergelijk appendix VI, nr. 9). In de ondermarge van folium 49v, onder het begin van een gebed tot Antonius, zat eveneens een rond insigne van ten minste $\varnothing$ 35 mm. Ook deze afdruk werd afgesneden (vergelijk appendix VI, nr. 6). Een Dürrens insigne met het reliekhoofd van Anna van circa 25 mm zat bij de rubriek “de sancta Anna” (f. 50v; appendix VI, nr. 4.1). In de ondermarge zat een rechthoekig insigne dat mogelijk ook Anna voorstelde, maar de rand van het folium is dusdanig bijgesneden dat de afdruk grotendeels verdween. Bij het incipit van het gebed tot Maria Magdalena op de volgende pagina (f. 51r) zat een insigne dat mogelijk Maria Magdalena verbeeldde ($\varnothing$ 19 mm). In de ondermarge van folium 51r zat een rond insigne van $\varnothing$ 34 mm. Mogelijk ging het hier om een insigne met de Tenhemelopneming van Maria Magdalena (vergelijk appendix VI, nr. 28.2). Bij de rubriek “de sancta martha” zat een rond insigne met de afbeelding van de heilige Marta van Betanië die in Tarascon werd vereerd (appendix VI, nr. 29). Het insigne met een diameter van 40 mm zat met groen draad vastgenaaid. In de marge van een gebed tot Medardus, op folium 55v, is de afdruk te zien van een rond insigne van 20 mm en een ruitvormig exemplaar. Naaigaatjes zijn er niet. Die werden verwijderd toen het folium werd bijgesneden. Onder het gebed zat een groot insigne met een diameter van ongeveer 60 mm. Afdrukken zijn te onduidelijk om te zien of het om insignes uit Saint-Medard ging. Onderaan het gebed van Cosmas en Damianus (f. 56r) zat een klein rond insigne met een doorsnede van 20 mm. In de bovenste hoek van de buitenmarge van folium 57v, bij een sectie met spreuken, zat een ruitvormig insigne, en in de benedenhoek van hetzelfde folium zijn ook naaigaatjes te zien. In de hoek van folium 58v waar een gebed tot Gislenus wordt aangeheven zitten naaigaatjes en de afdruk van een rond insigne van $\varnothing$ 25 mm. Waarschijnlijk was dit afkomstig uit Saint-Ghislain (appendix VI, nr. 18). Afdrukken en naaigaatjes van een vierkant plaatje en een rond insigne op folium 59r volgen op een gebed gericht aan Julianus.

Herkomst: De Mariagetijden zijn voor gebruik van Rome. De eerste eigenaar was waarschijnlijk een man, gezien de nadruk op mannelijke heiligen. Volgens de uitgebreide aantekeningen in het boek zelf behoorde het aan Laurens du Blioul toe, heer van Sart, die griffier van de Orde van het Gulden Vlies was en in 1542 overleed. Het boek ontstond vóór 1530, want er wordt in een later toegevoegd notitie gememo-reerd aan de dood van Margareta van Oostenrijk (f. 2r). Waarschijnlijk bracht Laurens du Blioul die in dienst van Karel V veel reizen aflegde, ook de insignes aan.

Latere bezitters: Het boek bleef in familiebezit, zoals blijkt uit aantekeningen over de dood van Jean du Blioul in

1552 – volgens Fortuné Koller overleed Jean al in 1516... – en zijn vrouw Philipotte van Hertvelde in 1564. In 1622 was het nog steeds in bezit van familie van Laurens: “Ce liure este autrefois / appartenant a / Messire Laurens du’ blioul /... Mon grand pere / ...1622” (f. 14r). Op folium 1r wordt gerefereerd aan het Eedverbond: “La revoltes du paix bas à comme / ncez l’an 1567 / est les contes degmons et les prince / de horsnes et plusieurs autres son / Decaputez l’an 1568”. Alva’s Bloedraad veroordeelde de edelen, die aan de bijeenkomst te Duffel hadden deelgenomen, ter dood. Sommigen gingen in ballingschap, of doken onder, anderen werden opgepakt en terechtgesteld. Margareta du Blioul (†1594), de dochter van Laurens die de titel vrouwe van Sart droeg, was getrouwd met Karel van Revel (†1568), heer van Andrignies (Henegouwen), die aanwezig was bij de vergadering van het Eedverbond der Edelen met Lamoraal graaf van Egmond en Willem van Oranje. Hij werd samen met graaf Van Hoorne te Brussel op de Grote Markt onthoofd op 5 juni 1568. Het handschrift werd op een gegeven moment flink bijgesneden en er werden enkele miniaturen aan toegevoegd. Het schild op folium 3v toont een gedeeld wapen met boven een zwarte adelaar op goud en onder drie gouden urnen op azuur. Het helmteken bestaat uit een arm die een vlag vasthoudt met een rood kruis tegen een blauwe achtergrond. Het alliantiewapen op folium 6or verenigt het wapen van de familie Du Blioul (heraldisch rechts) met het voorgenoemde wapen. Mogelijk is dit het wapen van Antoinette du Blioul die trouwde met don Diego d’Aguilera. Zij liet het boek na aan haar dochter Catharina d’Aguilera die in 1651 trouwde met Domenico de Vegiano. Zij kregen negen kinderen onder wie Francisco de Vegiano. Hij noteerde in 1681 zijn huwelijk met Eleonora in het gebedenboek. Uit de collectie van ingenieur Willaert Waelhem kwam het manuscript in bezit van de Koninklijke Bibliotheek van België.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: Niet eerder gepubliceerd.
Autopsie: 2004.

27. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 4996
Getijden- en gebedenboek van Didier Boisot met alfabet, Latijn
Midden-Frankrijk, vijftiende eeuw
ff. I + 109 + I, 185 x 130 mm

Inhoud:	
1r-6v	Kalender (juli tot en met december)
7r-10v	Evangelielessen
11r-12v	Blanco pagina’s, gelinieerd
13r	Blanco pagina, ongelinieerd
13v	Volbladminiatuur Annunciatie
14r-49v	Mariagetijden
14r-31v	Metten
31v-35r	Priem
35r-37v	Terts
37v-39v	Sext
39v-42r	None
42r-45r	Vespers, gevolgd door de rubriek Ad completorum
45v-49v	Completen
49v-51v	Getijden van het H. Kruis, gevolgd door de rubriek Ad sancto spiritu
52r-54r	Getijden van de H. Geest
54r-56v	Obsecro Te
56v-58rr	O Intemerata, gevolgd door de rubriek De sancto lazaro ant’
58v	Gebed tot Lazarus
309	

58v-59	Gebed tot Blasius
59r-59v	Gebed tot Barbara
59v-60r	Gebed tot Sebastiaan
60r-60v	Verzen van Bernardus
61r-61v	Blanco pagina’s, gelinieerd
62r-64r	Alfabet gevolgd door het Pater Noster, Ave Maria, Credo en diverse andere gebeden
64r-82v	Boetpsalmen en litanie
82v-83v	Gebed tot God
83v-107v	Nogmaals zeven psalmen en lessen
108r-109v	Blanco pagina’s, gelinieerd

Folia met naaigaatjes: 7r en 61r
Opmerkingen: Het boek toont op verschillende pagina’s sporen van het innaaien van insignes. De insignes op folium 7r zaten vooral in de bovenmarge. Het gaat om ten minste vijf insignes, vier ronde en een vierkant exemplaar. De naaigaatjes zijn goed zichtbaar; de insignes drukten slecht af. De afmetingen varieerden van 15 tot 20 mm. Op het folium 61r, een blanco pagina volgend op de verzen van Bernardus, zitten eveneens naaigaatjes, waarschijnlijk van een briefje (100 x 70 mm) en daaronder twee ronde insignes (circa 20 mm). Ook hier ontbreken goede afdrucken.

Herkomst: De kalender – waarvan de eerste helft ontbreekt – heeft verschillende gerubriceerde en ongerubriceerde heiligen die wijzen op Autun en directe omgeving. Lazarus aan wie de twaalfde-eeuwse kathedraal van Autun – tevens de verblijfplaats van diens relieken – is gewijd, wordt drie maal genoemd, steeds gerubriceerd: 1 september, 20 oktober (de datum van de reliekverheffing) en 17 december. Rood zijn verder Nazarius en Celsus (28 juli), Marta (30 juli), Germanus (31 juli), Cassianus “*episcopus eduensis*” ofwel bisschop van Autun (5 augustus), Andochus, Thyrsus en Felix die het evangelie verkondigden in de streek van Autun (24 september) en Leodegar, wederom *episcopus eduensis* (2 oktober). Opvallend zijn bovendien: Theobaldus (1 juli), de translatie van Martinus (4 juli), de translatie van Benedictus (11 juli), Mammes (17 augustus), Regina die in Autun de marteldood stierf (7 september), Germanus en Remigius (1 oktober), Proculus *eduensis episcopus* (4 november), Anianus, bisschop van Orléans (17 november) en Racho, bisschop van Autun (5 december). In de litanie worden Lazarus, Martialis, Nazarius (2x), Leodegar van Autun, Andochus, Benignus, Andeolus, Pantaleon, Proculus, Dionysius, Reticius, Cassianus, Eufronius van Tours, Rachinus, Syagrius van Autun, Pragnicus van Autun, Claudius, Simplicius van Autun, Anianus, Filibert van Jumièges, Theobaldus en Radegondis genoemd. Het eerste suffragium is aan Lazarus gewijd. Het boek is duidelijk bestemd voor gebruik van Autun. In de tekst wordt de mannelijk vorm aangehouden, bijvoorbeeld “michi famulo tuo” (f. 55v) en “ego peccator” (f. 57v). Toch was de bestemming waarschijnlijk een vrouw gezien de knielende figuur in de marge van folium 13v. Mogelijk werd het boek gemaakt voor een lid van de Brusselse familie Boisot – zie ook Latere bezitters – die oorspronkelijk uit Bourgondië afkomstig was. Immers, Benoit Boisot, de vader van Didier Boisot die het handschrift van 1493 tot 1506 in bezit had, was *notaire royal* in Dijon voordat hij naar Brussel verhuisde.

Latere bezitters: Het boek was ten minste tot 1506 in handen van het Brusselse echtpaar Boisot-Salomon volgens diverse notities over hun huwelijk en de geboortes van hun kinderen. Didier Boisot, *maître de la chambre aux deniers* voor aartshertog Ferdinand van Oostenrijk (in 1518-19) en tresaurier generaal van Margareta van Oostenrijk (†1546) trouwde in 1492 met Jeanne Salomon. Hij noteerde de geboortes van zijn kinderen Claude (1493), Jeanne (1494), Guiot (1495).

Estienne (1497), Adrienne (1499), Marie (1500), Marguerite (1501), Charles (1502), Philippe (1503), Claude (1504) en Philippe (1506). Voor de meeste kindernamen zijn kruisjes ten teken van overlijden geplaatst, behalve bij Marie en Charles. Charles (†1546) zou later belangrijke functies gaan bekleden als raadsheer en requestmeester in de Geheime Raad der Zuidelijke Nederlanden. Bovendien was hij lid van de Grote Raad van Mechelen. Voor de familie Boisot, zie J.W. Te Water (1976). *Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen, vierde stuk*. Middelburg, Pieter Gillissen: 428-429 en J.A. de Chalmot (1798). *Biographisch Woordenboek der Nederlanden, derde deel*. Amsterdam, Joannes Allart: 253-255.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: Niet eerder gepubliceerd.
Autopsie: 2008.

28. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 7484
Getijden- en gebedenboek, Latijn en Middelnederlands
Vijftiende eeuw (na 1457)
ff. IV + 119 + II, 195 x 130 mm

Inhoud:

11r-12v	Kalender
13r-13v	Blanco pagina's, gelinieerd
14r	Halfbladminiatur Kruisiging
14r-21v	Getijden van het H. Kruis
22r-22v	Blanco pagina's, gelinieerd
23r	Halfbladminiatur Annunciatie
23r-66r	Mariagetijden
23r-30v	Metten
31r-31v	Blanco pagina's, gelinieerd
32r	Lauden
40r-40v	Blanco pagina's, gelinieerd
41r-43v	Priem
44r-44v	Blanco pagina's, gelinieerd
45r-47v	Terts
48r-48v	Blanco pagina's, gelinieerd
49r-51v	Sext
52r-52v	Blanco pagina's, gelinieerd
53r-55v	None
56r-56v	Blanco pagina's, gelinieerd
57r-61v	Vespers
62r-62v	Blanco pagina's, gelinieerd
63r-66r	Completen
66v	Gebed tot Maria
67r-68v	Evangelie volgens Johannes
69r-69v	Blanco pagina's, ongelinieerd
70r-72v	O Intemerata in het Middelnederlands
73r-78v	Obsecro Te in het Middelnederlands
78v-79v	Verzen van Bernardus
80r	Gebed tot Catharina
80v	Blanco pagina, gelinieerd
81r	Halfbladminiatur Laatste Oordeel
81r-93v	Boetpsalmen en litanie
94r-94v	Blanco pagina's, gelinieerd
95r-116r	Dodenvigilie
116r	Communiegebed
116r-117r	Gebed tot God
117r-117v	Communiegebed
118r-118v	Berijmd communiegebed
119r-119v	Blanco pagina's, gelinieerd (verknijpt)

Folium met naaigaatjes: schutblad voorin
Opmerkingen: Eén pagina vertoont sporen van vijf insignes waarvan er twee nog duidelijk te herkennen zijn: een langwerpige insigne van Adrianus uit Geraardsbergen (appendix

VI, nr. 1.1) en een rond insigne met de *Vera Icon* (appendix IV, nr. 15.1). De bovenste drie insignes van circa 20 mm doorsnede zijn onherkenbaar. Gezien de verkleuringen in het perkament zat er wellicht ook een briefje op het perkament genaaid. Meer naaigaatjes lijken dit te bevestigen.

Herkomst: De kalender heeft de gerubriceerde heiligen Catharina en Gudula en werd dus waarschijnlijk vervaardigd voor Brussel. Verder komen voor: Rumoldus die in Mechelen werd vereerd, de translatie van Gudula, Augustinus, Bavo van Gent, Gummarus van Lier, de 11.000 maagden, Cordula, Hubertus en Machutus. De kalender heeft bovendien "vrouwen auont" op 19 januari. In de litanie verschijnen Amandus, Hubertus, Gudula, Berlendis van Meerbeke en Rosa van Viterbo die heilig verklaard werd in 1457. Het gebed tot Catharina wijst wellicht op een vrouwelijke bestemming.

Latere bezitters: De eerste eigenaar die bekend is uit notities, identificeert zichzelf als een kanunnik van Atrecht (Arras): "Antonius Caron Canonicus Atrebatensis 1689" (f. 1r). In de achttiende eeuw was het boek in bezit van D. Ribullier: "Ex Bibliotheca D. Ribullier / D.S. 1780" (schutblad Dr). De Koninklijke Bibliotheek van België kocht het handschrift in 1947 van L. Araquistain te Londen.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 366, nr. A 16.
Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: II 7484; Deschamps en Mulder (1998-), 3: 38-39.
Autopsie: 2002.

29. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 142
Getijden- en gebedenboek van de familie Burchvliet in de Middelnederlandse vertaling van Geert Grote
Ca. 1475-1500
ff. III + 155 + II (moderne foliëring 4-158), 155 x 110 mm

Inhoud:

11r-3v	Blanco pagina's
4r-13v	Kalender
14r	Blanco pagina, ongelinieerd
14v	Volbladminiatur Annunciatie
15r-45v	Mariagetijden
46r-47r	Blanco pagina's
47v	Volbladminiatur Christus in de tempel
48r-63v	Getijden van de Eeuwige Wijsheid
64r-82r	Lange Getijden van het H. Kruis
82r-83v	Vijfledig gebed voor een overledene (toegevoegd in de eerste helft van de zestiende eeuw)
84r	Blanco pagina, ongelinieerd
84v	Volbladminiatur Pinksteren
85r-99v	Getijden van de H. Geest
100r-101r	Blanco pagina's
101v	Volbladminiatur Laatste Oordeel
102r-117v	Boetpsalmen en litanie
118r	Blanco pagina, ongelinieerd
118v	Volbladminiatur Dodenmis
119r-137r	Dodenvigilie
137r	Berijmd gebeden tot Christus (toegevoegd in de eerste helft van de zestiende eeuw)
137v	Blanco pagina
138r-141v	Korte Getijden van het H. Kruis
142r-146r	Twee communiegebeden
146r-150r	Gebed tot Maria
150r-150v	Gebed tijdens de mis
150v	Gebed tot Christus
151r-152v	Gebed tot de Drie-eenheid
152v-154r	Gebed tot Maria

154r-155v	Gebed tot Erasmus
155v-157r	Gebed tot God
157r-158v	Honderd Artikelen van de Passie (mogelijk van Henricus Suso)
158v	Rijmspreuken
159r-160r	Blanco pagina's

Folium met naaigaatjes: 100v

Opmerkingen: Op de pagina zijn sporen van vier insignes te zien. Afdrukken zijn slecht, alleen de omtrekken zijn af te lezen, respectievelijk ø 46 mm, 34 x 16 mm, ø 27 mm en ø 30 mm. Het bovenste insigne bevatte heel misschien een Kruisigingsscène. Het volgende was mogelijk een Adrianus-insigne, al lijkt het wat smaller te zijn dat de meeste tekens uit Geraardsbergen (vergelijk appendix VI, nr. 1). De recto- en versozijde van het folium werden later beschreven met notities waarvan de vroegste uit 1606 dateert. Ook op het verso zijn notities geschreven. Deze overlappen de plaats waar het bovenste insigne gezeten heeft. De pelgrimstekens moeten daarom vóór 1606 zijn verwijderd.

Herkomst: De kalender is voor gebruik van Utrecht. De tekst noch verluchting bevat elementen die duiden op een specifieke bestemming. Het boek werd waarschijnlijk voor de markt vervaardigd.

Latere bezitters: Genealogische notities stammen uit de zestiende tot de achttiende eeuw. De eerste dateert uit het begin van de zestiende eeuw waarbij het jaar echter niet helemaal is ingevuld: "Int iaer xv.^e [opengelaten] op onser lieue / vrouwen assomcien auent word / geboren mariken heydrick docht / en sterf Ionck". Blijkbaar was het handschrift in handen van een man genaamd Hendrik die mogelijk ook de insignes aanbracht. Hij noteerde verder de geboortes van Cor(nelis) in 1529, Marike in 1530 (zij stierf al in 1536) en Fijethen in 1532. Het handschrift ging vervolgens over op Hendriks oudste zoon die in 1550 trouwde met Emerentiana Jansdochter en in 1551 met Mariken Jaspersdochter. Hun pasgeboren zoon Jasper stierf in Londen in 1566 (f. 160r). De jongste dochter van Cornelis, Emerentiana, werd in 1571 geboren "in yngelandt tot noerwits [Norwich]" (f. 3v). De familie verbleef wellicht in Engeland gedurende een korte ballingschap als gevolg van de religieuze vervolgingen in de Nederlanden. De bekering tot het Protestantisme verklaart mogelijk waarom de bedevaartsinsignes al vroeg uit het handschrift werden verwijderd. Het boek ging over in handen van Pieter Cornelis die in 1579 trouwde met Mariken Dierexdochter. Hun dochter Mariken Pieters die zich Burchvliet noemde, trouwde met Andries de Jong die de geboortes van hun kinderen noteerde. Andries de Jong werd in 1649 begraven "Inden Briel" (f. 45v) en in 1610 werd de pasgeboren zoon van Mariken Pieters en Andries de Jong gedoopt door Fraxinus (f. 99v). Libertus Fraxinus was predikant in Brielle. Peetvader van de dopeling was Cornelis Pieters Burchvliet, broer van Mariken, die predikant in Nieuwkoop was. Hij zou Fraxinus in 1613 opvolgen als predikant van Brielle. Het huwelijk van Cornelis Pieters Burchvliet met Margareta Verdelff wordt gememoreerd op folium 46v. Hun zoon Dirck Cornelis werd geboren in 1605 (f. 47r). Het boek bleef nog enige tijd in bezit van de familie Burchvliet. De Koninklijke Bibliotheek kocht het handschrift in 1961 van Paul Gothier te Luik.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.

Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: IV 142; Deschamps en Mulder (1998-): 43-45; Deschamps (1977): 663; Axters (1970): 221.

Autopsie: 2004.

30. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 271
Getijden- en gebedenboek in de Middelnederlandse vertaling van Geert Grote
Ca. 1488
ff. I + 157 + I, 199 x 140 mm

Inhoud:

3r-14v	Kalender
15r	Blanco pagina, ongelinieerd
15v	Volbladminiatuur Annunciatie
16r-46v	Mariagetijden
47r	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
47v	Blanco pagina, ongelinieerd
48r-65v	Getijden van de H. Geest
66r	Blanco pagina, ongelinieerd
66v	Volbladminiatuur Christus in de tempel
67r-84r	Getijden van de Eeuwige Wijsheid
84v	Gebed voorafgaand aan de Lange Getijden van het H. Kruis
85r-103v	Lange Getijden van het H. Kruis
104r-118v	Boetpsalmen en litanie
118v-120v	Communiegebeden
121r	Blanco pagina, ongelinieerd
121v	Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus
122r-150r	Dodenvigilie, gedateerd 1488
150v-157r	Blanco pagina's, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: 14v

Opmerking: Het ronde insigne waarop nog licht de afbeelding van de *Vera Icon* in enkele concentrische cirkels (ø 21 mm) te zien is, was bevestigd in de bovenmarge van de kalender bij de maand december (appendix IV, nr. 15.1).

Herkomst: Het handschrift werd gedecoreerd in Noord-Holland en gemaakt voor gebruik in het diocees Utrecht. De kalender is voor Utrecht. De datum 1488 op folium 150r werd mogelijk door de kopiist toegevoegd. De meningen lopen hierover uiteen (Witte en Glorieux-De Gand 1987: 30 en Dogaer 1976: 44, n. 1). Er zijn geen elementen die wijzen op een specifieke bestemming, of notities van latere eigenaars. Waarschijnlijk gaat het om een getijdenboek dat voor de vrije markt werd vervaardigd.

Latere bezitters: Het ex-libris aan de binnenzijde van het voorplat behoort toe aan Le Febvre de la Basse Boulogne. Daarna kwam het in handen van Lefebvre de Halle en G. Hadfield. Het boek uit bezit van James Watts esq. kwam na veiling, via Maggs Bros te Londen in 1963, in bezit van de Koninklijke Bibliotheek.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.

Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: IV 271; Deschamps en Mulder (1998-), 5: 50-51; James H. Marrow (1991). Dutch manuscript painting in context. Encounters with the art of France, the Southern Netherlands and Germany, in: Van der Horst en Klamt (1991): 63, afb. 52; Martin Witte en Thérèse Glorieux-De Gand (1987). *Manuscripts datés conservés en Belgique, Tome V: 1481-1540*. Brussel, Bibliothèque Nationale de Belgique: 30, nr. 627; Achten (1987): 103; Hottois (1982): 136, nr. 218; Herwig Guratzsch (1980). *Die Auferweckung des Lazarus in der niederländischen Kunst von 1400 bis 1700. Ikonographie und Ikonologie, II Teilen* (Ars Neerlandica, vol. 2). Kortrijk, Van Ghemmert: 69-70, 210, 226 en 343, nr. 79, afb. 36; Gerard Achten (1979). *Die theologischen lateinischen Handschriften in Quarto der Staatsbibliothek Preussischer Kunstbesitz Berlin. Teil 1*. Wiesbaden, Harrassowitz: 126; Deschamps (1977): 668; Georges Dogaer (1976). A Utrecht Book of Hours from the Last Quarter of the Fifteenth

Century. *Miniatures, Scripts, Collections. Essays presented to G.I. Lieftinck*, 4. Amsterdam, A.L. van Gendt & Co: 44; Brounts (1971): 62, nr. 47; Axters (1970): 222; J.D. (1963). Aanwinsten. *Bulletin / Koninklijke Bibliotheek van België*, 7 (10): 103. Autopsie: 2004.

31. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 497
Getijden- en gebedenboek volgens gebruik van Rome (onvoltooid), Latijn en deels in de Middelnederlandse vertaling van Geert Grote
Zuidelijke Nederlanden, tweede helft vijftiende eeuw
ff. III + 164 + II, afmetingen onbekend

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r-13v	Blanco pagina's
14r-16v	Korte Getijden van het H. Kruis
17r-19r	Getijden van de H. Geest
19v-20v	Blanco pagina's
21r-62v	Mariagetijden
21r-41v	Metten
42r-44v	Priem
45r-47v	Terts
48r-50v	Sext
51r-54v	None, gevolgd door het Salve Regina
55r-59v	Vespers
60r-62v	Completen
63r-63v	Blanco pagina's
64r-67r	Obscro Te in het Middelnederlands
67r-69r	O Intemerata in het Middelnederlands
69r-69v	Rubriek Ave Ancilla Trinitatis in het Middelnederlands
70 r	Blanco pagina, ongelinieerd
70v	Volbladminiatuur Maria met Kind en Bernardus (ingekleurde tekening)
71r-71v	Ave Ancilla Trinitatis in het Middelnederlands
71v-72v	Nogmaals een gebed tot Maria
72v-74r	Gebeden tot de beschermengel
74r-75v	Gebed tot alle engelen en Michaël
75v-76r	Gebed tot Johannes de Doper, gevolgd door een rubriek
76r-76v	Gebed tot Petrus en Paulus
77r-77v	Gebed tot Johannes de Evangelist
78r-78v	Gebed tot Andreas
78v-79v	Gebed tot Jacobus Maior
79v-80r	Gebed tot Stefanus
80r-80v	Gebed tot Laurentius
80v-81r	Gebed tot Christoffel, gevolgd door een rubriek
81v-82r	Gebed tot Erasmus, gevolgd door een rubriek
82v-83r	Gebed tot Sebastiaan
83r-84r	Gebed tot Antonius
84r-85r	Gebed tot Rochus
85r-86v	Gebed tot Adrianus
86v-87r	Gebed tot Nicolaas
87r-87v	Gebed tot Martinus, gevolgd door een rubriek
88r-89r	Gebed tot Judocus
89r-90r	Gebed tot Anna
90v-91r	Gebed tot Maria Magdalena
91v-92v	Gebed tot Barbara
92v-93v	Gebed tot Catharina
93v-94v	Gebed tot Clara
95r-96v	Gebed tot Ontcommer
97r-97v	Gebed tot Gertrudis
98r-98v	Gebed tot Dymphna, gevolgd door een rubriek
99r-100v	Gebed tot alle heiligen
100v-103r	Blanco pagina's (met later toegevoegde gebeden):

100v	Gebed tot Catharina
101r	Gebed tot Barbara
101v	Gebed tot Margareta
101v-102v	Gebed tot Apollonia
102v	Gebed tot Gertrudis
103r	Gebed tot Christus
103v	Blanco pagina
104r-117v	Boetpsalmen en litanie
118r-137v	Dodenvigilie
138r-138v	Gebed van paus Innocentius IV (1243-1254)
139r-142r	Gebed tot Christus voor vergeving van alle zonden
142r-144v	Gebed tegen een haastige dood
144v-145r	Communiegebed
145r	Gebed met aflaten van paus Johannes XXII (1316-1334)
145v	Gebed met aflaten van paus 'Jan XX' (1276-1277)
145v-146r	Gebed tijdens de mis
146r-148v	Communiegebeden
149r-149v	Blanco pagina's
150r-151r	Nogmaals een communiegebed
151r-152r	Gebed tot Christus
152r-152v	Gebed om God te danken
152v-154v	Verzen van Gregorius
155r-156r	Pater Noster van paus Calixtus
156r-159r	Korte Getijden van het H. Kruis
159v-161v	Communiegebed
162r-164v	Blanco pagina's, ongelinieerd

Folia met naaigaatjes: 91v en 103v

Opmerkingen: Het folium 91v bevat een incipit van een gebed tot Barbara; de rubriek is geschreven op de rectozijde. De kleine miniatuur die aan het gebed voorafging, is nooit geschilderd. De ruimte die overbleef, vulde de eigenaar met een rond insigne van circa ø 36 mm dat op vier plaatsen was vastgezet met draad. Mogelijk wilde de eigenaar het gebed zo alsnog voorzien van een afbeelding van Barbara. De afbeelding van het insigne is echter niet leesbaar. Verschillende insignes zaten vastgemaakt op het folium dat volgt op enkele toegevoegde gebeden aan vrouwelijke heiligen. De naaigaatjes zijn zichtbaar, de afdrukken op folia 103v en 104r erg onduidelijk. Aan het begin van de achttiende eeuw schreef een eigenaar, mogelijk Anna Therese Soetins (1684-1722), op deze pagina de overlijdensdata en leeftijden op van enkele familieleden. De insignes moeten toen reeds zijn verwijderd.

Herkomst: In de kalender zijn de volgende heiligen gerubriceerd: Bonifatius (5 juni), Lambertus (17 september), Remigius en Bavo (1 oktober), Martinus (11 november), Nicolaas (6 december) en Nicasius (14 december). Verder vallen op: Adrianus (4 maart), Thomas van Aquino (7 maart), Gertrudis (17 maart), de verheffing van Nicolaas (9 mei), Servatius (13 mei), Peregrinus (16 mei) en Pelgrim (17 mei) [sic], Erasmus (3 juni), Odulfus (12 juni), Basilius (16 juni), de verheffing van Thomas (3 juli), Fredericus (18 juli), Pantaleon (28 juli), "Sinte steuins vindinghe" (3 augustus), de transfiguratie (7 augustus), Clara (12 augustus), Remacius 3 september), "Twee euualden" (3 oktober), Victor (10 oktober) en Hubertus (3 november). "Ons heeren hemeluaert" valt op 5 mei. De kalender is weinig specifiek en kon worden gebruikt in een groot gebied. De gebeden tot Gertrudis en Dymphna wijzen meer specifiek in de richting van Brabant. In de litanie wordt Amalberga genoemd. In de tekst wordt soms de mannelijke, soms de vrouwelijke vorm gebruikt, bijvoorbeeld "mij onsalighe sondare" (f. 101v) en "mij arme sonder(e)sse" (ff. 144v-145r). Gebeden tot mannelijke heiligen voeren de boventoon.

Latere bezitters: Al in de vijftiende of vroeg zestiende eeuw werd Amalberga (10 juli) aan de kalender toegevoegd, evenals enkele gebeden, voornamelijk tot vrouwelijke heiligen (ff. 100v-103r). Dit wijst mogelijk op een vrouwelijke eigenaar. In een genealogische notitie, gedateerd 1502, wordt het overlijden van Amelberga van Voorhoute vermeld, mogelijk de eerste eigenaresse. In de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw werden vervolgens geboortes, huwelijken en sterfgevallen toegevoegd. Namen die in de notities genoemd worden, zijn van leden van de families Van Borssele, Zoete, Soetins en De Coninck. Martinus de Coninck die getrouwd was geweest met Anna Therese Soetins (†1722), hertrouwde in 1722 met Maria Catharina Fruytiers in de kerk van de Arme Claren te Mechelen (f. 42v). Op het recto van het derde schutblad staat in pen geschreven 'J. Virtue 1843'. John Virtue (1826-1900) was de eerste bisschop van het diocesis Portsmouth. Via John Virtue kwam het boek terecht in de collectie van de kathedraalbibliotheek te Portsmouth, de Virtue and Cahill Library (nr. 8425). Het boek bevat een ex-libris van de Virtue and Cahill Library met daaroverheen een stempel waarin de distributie en verkoop van de collectie wordt beschreven "following enemy action / in 1941". De bibliotheek werd in dat jaar door de Duitsers gebombardeerd. Het getijdenboek werd daarop te koop aangeboden tijdens een veiling van Christie's Londen op 5 juli 1967 (lot 168) waar het door de Koninklijke Bibliotheek werd aangeschaft.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 50-51 en 365, nr. A 15.

Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: IV 497; Deschamps (1977): 677.

Autopsie: 2008.

32. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 746
Getijden- en gebedenboek van Jan de Baenst voor gebruik van Rome, Latijn
Vlaanderen, ca. 1440-50
ff. II + 129 + III, 205 x 150 mm

Inhoud:

A	Blanco pagina, ongelinieerd
Av	Volbladminiatuur Veronica met IHS-monogram
1r	Blanco pagina, ongelinieerd
1v-13r	Kalender
13v	Volbladminiatuur Schild met wapen De Baenst
14r	Blanco pagina
14v-25r	Lange Getijden van het H. Kruis
14v	Halfbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven
16r	Halfbladminiatuur Christus voor Caïphas
17v	Halfbladminiatuur Geseling
19r	Halfbladminiatuur Kruisdraging
20v	Halfbladminiatuur Kruisiging
22r	Halfbladminiatuur Kruisafname
23v	Halfbladminiatuur Graflegging
25v	Halfbladminiatuur Man van Smarten met engelen
25v-31r	Mis van het H. Kruis
31v	Halfbladminiatuur Annunciatie
31v-39v	Mariamis
40r	Blanco pagina
40v-79r	Mariagetijden
40v	Halfbladminiatuur Maria met Kind in een besloten tuin
48v	Halfbladminiatuur Visitatie
56v	Halfbladminiatuur Geboorte

60r	Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
63v	Halfbladminiatuur Drie Koningen
66v	Halfbladminiatuur Kindermoord
75r	Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte
79r-81r	Berijmd gebed tot Maria
81r-83r	O Intemerata
83r-86r	Obsecro Te
86r-86v	Berijmd gebed tot Maria
86v-87v	Verzen van Bernardus
87v-89r	Gebed tot Christus
89r-90r	Gebed tot God
90r-91r	Gebed tot God van Augustinus
91v-92v	Gebed tot Christus
92v-94r	Zeven Vreugden van Maria
94r	Gebed tot Christus
94v-95r	Gebed tot Maria
95r-100v	Berijmd gebed tot Maria
101r	Blanco pagina, gelinieerd
101v	Halfbladminiatuur Laatste Oordeel
101v-116v	Boetpsalmen en litanie
117r	Blanco pagina, gelinieerd
117v	Halfbladminiatuur Hiëronymus in zijn studeervertrek
117v-129v	Psalter Hieronymi
130r-132v	Blanco pagina's, gelinieerd

Folia met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op schutblad en f. 1r)

Opmerkingen: Op het verso van het eerste schutblad zitten afdrukken van ten minste drie ronde insignes, respectievelijk met een diameter van 33, 31 en 31 mm; op folium 1r hebben eveneens ten minste drie insignes een afdruk achtergelaten, maar de sporen zijn nog onduidelijker.

Herkomst: De Mariagetijden zijn voor gebruik van Rome. De kalender bevat de gerubriceerde feesten van Amandus en Vedastus (6 februari), de translatie van Thomas (3 juli), Donatus (7 augustus) en Bartolomeus (24 augustus). Enkele typisch Brugse heiligen als Donatianus (14 oktober) en Nicasius (14 december) ontbreken. De verluchting is van de hand van meesters van de Goudrankengroep die waarschijnlijk in Brugge werkzaam waren. Het boek was kort na de vervaardiging al in bezit van de Brugse ridder Jan III de Baenst, heer van Joris, Beernem en Zoetschoore die overleed op 18 maart 1485. Het wapen van De Baenst werd kort na de vervaardiging op diverse plaatsen toegevoegd (ff. 14r, 25r en 40r). Tevens liet De Baenst een volbladminiatuur schilderen op een oorspronkelijk blanco pagina, waarop zijn wapen is weergegeven met zijn embleem dat de hand met de vuurbundel toont (f. 13v). De wapenschilderingen in het getijdenboek De Baenst vertonen niet het alliantiewapen De Baenst-De Fever en evenmin het Jeruzalemkruis dat wel op de inmiddels verdwenen grafzerk van Jan de Baenst en Margareta Fevers was aangebracht. Zie bijvoorbeeld Kolde-weij (2006): 220. Mogelijk verkreeg Jan de Baenst het boek daarom al voor zijn huwelijk met Margareta in 1454 en voor zijn bedevaarten naar het Heilig Land. Misschien bracht Jan de Baenst de inmiddels verdwenen insignes aan. De Baenst die hoge politieke functies vervulde in dienst van de hertog van Bourgondië, had in ieder geval de financiële middelen en mogelijkheden om te reizen. Smallegange beweert in zijn *Nieuwe Cronijk van Zeeland* dat De Baenst drie maal in Jeruzalem was en eenmaal in de Sinai "welke laatste reis hij deed in zijn hoogen ouderdom" (Smallegange 1969, deel I: 402). Ongetwijfeld deed hij ook andere bedevaartplaatsen aan op zijn vele reizen, al dan niet met een diplomatieke missie

in opdracht van de hertog. Mogelijk liet De Baenst ook de losbladige miniatuur met Veronica aanbrengen (schutblad A, afbeelding op het verso; afb. 48). Een vergelijkbare Veronica in een Zuid-Hollands getijdenboek te Den Haag (KB 133 F 9) wordt wel rond 1480-1500 gedateerd.

Latere bezitters: Wie het handschrift na Jan de Baenst in bezit kreeg, is onduidelijk. Mogelijk was het getijdenboek na het overlijden van Jan de Baenst nog kort in handen van zijn vrouw Margareta Fevers die pas in 1497 overleed, of een van zijn kinderen. Het handschrift zelf geeft hiervoor geen aanwijzingen. In 1971 kocht de Koninklijke Bibliotheek van België het manuscript van Maggs Bros te Londen.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.

Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: IV 746; Céline Van Hoorebeeck (2007). *La Ville, le Prince et leurs officiers en Flandre à la fin du Moyen Âge: livres et lectures de la famille de Baenst. Le Moyen Âge. Tome CXIII, 1: 50, n. 25; Bernard Bousmanne (1987). Deux livres d'heures du 'Groupe aux Rinceaux d'Or'. Revue des Archéologues et Historiens d'Art de Louvain, XX: Hommage à Jazeps Trizna: 119-144; Hattois (1982): 143, nr. 236; Martin Wittek, red. (1975). Cinq Années d'Acquisitions 1969-1973. Exposition organisée à la Bibliothèque royale Albert Ier du 18 janvier au 1er mars 1975. Brussel, Bibliothèque Royale Albert I: 49-50, nr. 23. Autopsie: 2004.*

33. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 1000
Getijden- en gebedenboek, in de Middelnederlandse vertaling van Geert Grote
Utrecht, ca. 1450
ff. III + 256 (moderne foliëring 4-259), 170 x 120 mm

Inhoud:

4r-15v	Kalender
16r	Blanco pagina, ongelinieerd
16v	Volbladminiatuur Annunciatie
17r-55r	Mariagetijden
55r-55v	Gebed en Ave Maria
55v-56r	Gebed tot Maria
56v	Rubriek van de Getijden van de H. Geest
57r	Blanco pagina, ongelinieerd
57v	Volbladminiatuur Pinksteren
58r-77v	Getijden van de H. Geest
77v	Rubriek van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid
78r	Blanco pagina, ongelinieerd
78v	Volbladminiatuur Christus als Salvator Mundi
79r-100r	Getijden van de Eeuwige Wijsheid
100v	Dicta en rijmspreuk, en rubriek van de Lange Getijden van het H. Kruis
101r	Blanco pagina, ongelinieerd
101v	Volbladminiatuur Kruisiging
100v-129v	Lange Getijden van het H. Kruis
129v	Gebed tot de naam van Christus
129v	Rubriek van de Korte Getijden tot de Passie
130r	Blanco pagina, ongelinieerd
130v	Volbladminiatuur Judaskus
131r-139v	Korte Getijden tot de Passie
139v	Rubriek van de boetpsalmen
140r	Blanco pagina, ongelinieerd
140v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
141r-156v	Boetpsalmen en litanie
156v-157v	Gebed tot de beschermengel
158r-161r	Gebed tot het H. Sacrament van Ambrosius
161r-165r	Communiegebeden
165r-165v	Gebed tot Christus

165v	Communiegebed
165v-175v	Bewening tot de gekruisigde ledematen van Christus van Bernardus
167v	Tot de knieën
168v	Tot de zijde
170r	Tot de borst
170v	Tot het hart
172v	Tot de handen
174r	Tot het gezicht
175v-176v	Morgengebed
176v-177v	Gebed van Franciscus
177v-178v	Gebed van Augustinus
178v-179r	Gebed tot Maria
179r-181r	Smeekbede tot God
181r-181v	Gebed tot Christus
181v	Beveling
182r-188r	Obsecro Te in het Middelnederlands
188r-192v	Gebed tot Maria
192v-197v	Gebeden tot Philippus en Jacobus Maior, Sebastiaan, Antonius, Catharina, Barbara, Agnes, Agatha en Elizabeth
198r	Blanco pagina, ongelinieerd
198v	Volbladminiatuur Mis
199r-235r	Dodenvigilie
235r-240v	Requiemmis
241r-247v	Commendatie tot God
Ontbrekend folium	
248r-257v	Kapittel uit de Eeuwige Wijsheid (einde ontbreekt)
Ontbrekende folia (waarschijnlijk twee bifolia)	
258r	Einde van een gebed
258r-258v	Gulden gebed voor een ziel

Folia met naaigaatjes: 157v en 173v
Opmerkingen: De afdruk op folium 157v, waarvan de afbeelding onherkenbaar is, heeft een diameter van 26 mm. Het insigne zat in de ondermarge. Op de tegenoverliggende pagina begint een gebed over het Heilig Sacrament. De perkamenten *Vera Icon* op folium 173v die een rode afdruk van de nimbus achterliet op het tegenoverliggende folium, mat 39 x 22 mm (appendix VII, nr. 4.2). Het ronde insigne daaronder, waarschijnlijk ook met een *Vera Icon*, heeft een diameter van 24 mm (appendix IV, nr. 15.1). Op de pagina vervolgt een gebed tot de gekruisigde ledematen met een hoge aflat.

Herkomst: De kalender is voor gebruik in Holland met Jeroen als een van de gerubriceerde heiligen (17 augustus). Het penwerk is Noord-Hollands. De miniaturen en margeschilderingen wijzen echter op een productie in Utrecht. De grote nadruk op vrouwelijke heiligen wijst mogelijk op een vrouwelijke bestemming. Vaak is de mannelijke vorm gebruikt, bijvoorbeeld “mi arme sondaer” (f. 165v) en “sondaer” (f. 235r), maar een enkele keer komt ook de vrouwelijke vorm voor: “dijns diernes N.” (f. 241r). Diverse getijden zijn in de vertaling van Geert Grote. Bovendien nemen Franciscus en Augustinus een prominente plaats in, wat mogelijk wijst op affiniteiten met de franciscanen en augustijnen. De band met blindstempeling is oorspronkelijk. Rondom het Lam Gods staat in een amandelvormige spreukband te lezen: SIET DAT LAM GOE / DES / DAT BOERT DIE SONDEN / D’VERL [sic].

Latere bezitters: Het handschrift geeft geen informatie over de latere eigenaars. Het handschrift was een tijd lang in bezit van de boekverzamelaar Ph.J. van Alfen (1894-1969) te Doorn. Na diens dood werd het boek geveild bij Sotheby’s in Londen, waar het werd aangeschaft door boekhandelaar Charles W. Traylen in Guildford. In 1974 kocht de Koninklijke Bibliotheek het daar.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: IV 1000; Deschamps en Mulder (1998-), 5: 65-69; Brussel (1979): 98-100, nr. 42; Deschamps (1977): 686; J.D. (1975). Aanwinsten. *Bulletin / Koninklijke Bibliotheek Albert I*, 19 (6): 78-79; J. Machiels (1974). Kroniek van het Bibliotheekwezen. IV: Kroniek der drukkunst tot 1600. *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 45 (1-2): 779-780, nr. 910.
Autopsie: 2004.

34. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 1096
Gebedenboek, Latijn, Middelnederlands en een enkel gebed in het Frans
Brugge, ca. 1410-20
ff. IV + 95 + IV (en een papieren schutblad), 150 x 110 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r	Spreuken uit psalmen en gebeden
13r-13v	Berijmd gebed tot Christus
13v-15v	Berijmd gebed tot Maria
15v-17r	Berijmd gebed tot het H. Kruis afgewisseld met Pater Nosters
17r-18v	Sacramentsgebeden
18v-19v	Driewerf Pater Noster en Ave Maria gevolgd door een gebed tot Maria
19v-20r	Gebed tot Christus
20r	Gebed "als ghi comt voor tcruce zo zecht deze bedinghe"
20r-21r	Pater Nosters bij momenten van de passie
21r-22r	Communiegebed
22r-22v	Gebed tot het H. Kruis
22v-24v	Gebed van Augustinus
24v-25r	Gebed tot Maria
25r-26r	Gebed tot alle heiligen
26r	Gebed tot het H. Kruis
26v-27v	Gebed met aflaten van paus Bonifatius, gevolgd door een rubriek
28r-28v	Psalm 53
28v-29v	Gebed tot Maria tegen een onverwachte dood te zeggen tussen het H. Sacrament van de Mis en het Pater Noster, met aflaten van Innocentius VI (1352-1362)
30r-30v	Rubriek bij het Obsecro Te
Ontbrekend folium (mogelijk met verluchting)	
31r-34r	Obsecro Te in het Middelnederlands
34v	Rubriek bij de Getijden van het H. Kruis
Mogelijk een ontbrekend folium	
35r-37v	Getijden van het H. Kruis
37v-38r	Recommendatie
38r-40r	Berijmd gebed tot Maria
40r-40v	Berijmd gebed van Petrus toen hij Christus had verloochend
40v-41v	Evangelieles volgens Lucas
41v-42r	Gebed tot Christus
42r-42v	Gebed tot de beschermengel
43r-44r	Salve Sancta Facies, gevolgd door Deus Qui Nobis Signatis
44r-45r	Pater Noster van paus Calixtus
45r-46v	Gebed over de passie
47r-49v	Berijmd gebed tot Maria
49v-51v	Berijmd gebed tot de namen van Christus en Maria
51v-52v	Vijf Vreugden van Maria, gevolgd door een rubriek
53-53v	Berijmd gebed tot Christus
315	

54-54v	Berijmd gebed tot Petrus
54v-55v	Berijmd Gebed tot Maria
55v-56v	Berijmd gebed tot Christus
57r-58r	Berijmd gebed tot Maria (en Christus)
58r-58v	Berijmd gebed tot Christus over de passie
58v	Pater Noster, Ave Maria en Credo
58v-59r	Berijmd gebed tot het H. Kruis en de gekruisigde ledematen van Christus
59r	Berijmd gebed tot Christus
59r-63v	Berijmd gebed tot God met Pater Noster
63v-65v	Berijmd gebed tot Maria (Ave Maria-parafrase)
65v-68r	Berijmd gebed tot Christus in het Frans
68v	Blanco pagina, gelinieerd

69r-71v	Berijmd gebed tot Maria
71v-73r	Mariamais
73r-75r	Evangelieles volgens Lucas
75r-76r	Evangelieles volgens Johannes
76r-78v	Berijmd gebed tot Maria
79r-80v	Gebed tot Christus en de engelen

Ontbrekend folium (mogelijk met verluchting)	
81r-91r	Berijmd gebed naar de verzen van psalm 50 (begin ontbreekt)
91r-94r	Litanie
94v-95v	Blanco pagina's, gelinieerd (met zestiende-eeuwse toevoeging op f. 95v)

Folium met naaigaatjes: 68v (en afdrucken op ff. 1r en 31r)
Opmerkingen: Op het blanco folium dat voorafgaat aan een Mariagebed, zaten eens zestien insignes genaaid. De meeste exemplaren waren rond en hadden een diameter tussen 15 en 30 mm. Halverwege de pagina zaten drie langwerpige insignes met een spitse bovenzijde, van 36 x 20, 38 x circa 22 mm en nogmaals 36 x 20 mm. Ook rechtsonder werd een langwerpig insigne bevestigd van 38 x 25 mm. De herkomst van de meeste insignes is niet te duiden. Het derde langwerpige insigne, halverwege de pagina, beeldde hoogstwaarschijnlijk Adrianus van Geraardsbergen af (appendix VI, nr. 1.1). Het silhouet van de heilige is nog te herkennen. Op de eerste pagina van de kalender zit een afdruk van een vierpasvormig insigne (36 x 31 mm), mogelijk met een beeltenis van Maria (vergelijk appendix V, nrs. 13.2 en 14.9). De pagina waarop het insigne was bevestigd, ontbreekt echter. Dit geldt ook voor de twee ronde insignes die zich afdrukten in de ondermarge van folium 31r (ø 18 en ø 17 mm) onder de Middelnederlandse vertaling van het *Obsecro te*. Mogelijk ging het ook hier om Maria-insignes.

Herkomst: De kalender is voor gebruik van Doornik, meer specifiek Brugge met de gerubriceerde heiligen Amandus en Vedastus (6 februari), Basilius (14 juni), Eligius (25 juni en 1 december), Bartolomeus (24 augustus), Bavo (1 oktober), Donatianus (14 oktober) en Nicasius (14 december). Verder noemt de kalender veel Noord-Franse, Vlaamse en Brabantse heiligen, zoals Ontcommer (4 februari), Adrianus (4 maart), Gertrudis (17 maart), Rumoldus (26 maart en 15 december), Walricus (1 april), Amalberga (14 mei), Bertinus (5 september), Omerus (9 september), Firminus (25 september), Gumarus (5 oktober en 20 december), Cornelius (8 oktober), Leonardus (6 november) en Livinus (12 november). De litanie bevat weinig uitzonderlijke heiligen. De gebeden zijn voornamelijk geschreven in de mannelijke vorm, bijvoorbeeld "ic arem sondare" (f. 59v).

Latere bezitters: Het gebed dat in de zestiende eeuw werd toegevoegd, werd ondertekend door "Jacobus Adriani / husen" (f. 95v). Een achttiende-eeuwse eigendomsnotitie op

het eerste schutblad luidt: “Sum Jacobi sassen”. De Koninklijke Bibliotheek kocht het handschrift in 1977 in het Brusselsse antiquariaat van Francine van der Perre. Het boek had daarvoor toebehoord aan C.J. Neuhuys van het voormalige Maerlant-Museum te Damme.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: IV 1096; Deschamps en Mulder (1998-), afl. 8: 67-70; Oosterman (1995): I, 42-43 n.115, 88 n. 140, 90 n. 144, 93 n. 161, 100 n. 177, 102 n. 184, 168-169 en 179 n. 39, en II, 233 (R23), 238 (R43), 240-241 (R50), 241-242 (R53), 243 (R61), 245 (R69), 247 (R76), 252 (R98), 255 (R110), 264 (R145), 268 (R157), 276 (R190), 277 (R194), 286 (R229), 290-291 (R247), 298-299 (R276), 305 (R296), 313-314 (R335), 319 (R356), 319-320 (R358) en 335 (H52); Oosterman (1992): 188, 199 en 204; Brussel (1979): 77-79, nr. 34; Deschamps (1977): 688; J.D. (1977). Aanwinsten. *Bulletin / Koninklijke Bibliotheek van België*, 21 (5): 80-81.

35. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 1266
Getijden- en gebedenboek van de familie Vanden Kerchove, Frans en Latijn
Doornik, vijftiende eeuw (mogelijk na 1470)
ff. II + 165 + II, 188 x 128 mm

Inhoud:	
1-IV	Blanco pagina, gelinieerd
2r	Uitgebreide eigendomsnotitie van Jan De Fraye (latere toevoeging)
2v	Tekening Familiewapens Vanden Kerchove en Van Gent-Vilain (latere toevoeging)
3r-14v	Kalender
15r	Blanco pagina, gelinieerd
15v-23v	Evangelielessen
15v	Volbladminiatuur Johannes op Patmos
16r-17r	Evangelie volgens Johannes
17v	Volbladminiatuur Lucas schildert Maria
18r-19r	Evangelie volgens Lucas
19v	Volbladminiatuur Matteüs
20r-21r	Evangelie volgens Matteüs
21v	Volbladminiatuur Marcus
22r-22v	Evangelie volgens Marcus
22v-23v	Gebed van Gregorius
24r	Blanco pagina, ongelinieerd
24v	Volbladminiatuur Vrouw ontvangt de eucharistie
25r-30r	Getijden van het H. Sacrament
30r-30v	Salve Regina
31r-31v	Veni Creator
32r-33r	Blanco pagina, gelinieerd
33v	Volbladminiatuur Kruisiging
34r-40r	Getijden van het H. Kruis
40v	Volbladminiatuur Pinksteren
41r-45v	Getijden van de H. Geest
46r	Blanco pagina, gelinieerd
46v-91v	Mariagetijden
46v	Volbladminiatuur Annunciatie
47r-55r	Metten
55v	Volbladminiatuur Visitatie
56r-64r	Lauden
64v	Volbladminiatuur Geboorte
65r-69r	Priem
69v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
70r-73r	Terts
73v	Volbladminiatuur Drie Koningen
74r-76v	“A mydi”
77r	Blanco pagina, ongelinieerd
77v	Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte

78r-80v	None
81r	Blanco pagina, ongelinieerd
81v	Volbladminiatuur Kindermoord
82r-87r	Vespers
87v	Volbladminiatuur Besnijdenis
88r-91v	Completen
92r	Blanco pagina, ongelinieerd
92v	Volbladminiatuur Vrouw in gebed voor Maria met Kind
93r-96r	Obsecro Te
96r-98v	O Intemerata
99r	Blanco pagina, ongelinieerd
99v	Volbladminiatuur Drie-eenheid
100r	Gebed tot de Drie-eenheid
100v	Volbladminiatuur Michaël
101r	Gebed tot Michaël
101v	Volbladminiatuur Johannes de Doper
102r	Gebed tot Johannes de Doper
102v	Volbladminiatuur Petrus en Paulus
103r	Gebed tot Petrus en Paulus
103v	Volbladminiatuur Antonius Abt
104r	Gebed tot Antonius Abt
104v	Volbladminiatuur Adrianus
105r-105v	Gebed tot Adrianus
106r	Blanco pagina, ongelinieerd
106v	Volbladminiatuur Cornelius
107r	Gebed tot Cornelius
107v	Volbladminiatuur Nicolaas
108r	Gebed tot Nicolaas
108v	Volbladminiatuur Hubertus
109r	Gebed tot Hubertus
109v	Volbladminiatuur Quintinus
110r	Gebed tot Quintinus
110v	Volbladminiatuur Jacobus Maior
111r	Gebed tot Jacobus Maior
111v	Volbladminiatuur Sebastiaan
112r-112v	Gebed tot Sebastiaan
113r	Blanco pagina, ongelinieerd
113v	Volbladminiatuur Rochus
114r-114v	Gebed tot Rochus
115r	Blanco pagina, ongelinieerd
115v	Volbladminiatuur Claudius
116r-117r	Gebed tot Claudius
117v	Volbladminiatuur Blasius
118r	Gebed tot Blasius
118v	Volbladminiatuur Christoffel
119r	Gebed tot Christoffel
119v	Volbladminiatuur Catharina
120r	Gebed tot Catharina
120v	Volbladminiatuur Barbara
121r	Gebed tot Barbara
121v	Volbladminiatuur Anna-te-Drieën
122r	Gebed tot Anna
122v	Volbladminiatuur Margareta
123r	Gebed tot Margareta
123v	Volbladminiatuur Maria Magdalena
124r	Gebed tot Maria Magdalena
124v	Volbladminiatuur Agnes
125r	Gebed tot Agnes
125v-127r	Blanco pagina's, ongelinieerd
127v	Volbladminiatuur David in gebed
128r-141r	Boetpsalmen en litanie
141v	Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus
142r-163v	Dodenvigilie
164r-165v	Blanco pagina's, ongelinieerd

Folia met naaigaatjes: IV en 2V

Opmerkingen: Het eerste blad vertoont de sporen, zowel afdrukken als naaigaatjes, van acht insignes, gepositioneerd 1, 3, 3 en 1. De sporen van het draad waarmee de insignes tegen folium iv waren genaaid, zijn nog te zien op de binnenzijde van het voorplat. Tussen het folium dat nu tegen het plat is gelijmd, en folium i zijn later twee papieren schutbladen geplaatst. De insigne waren toen al verwijderd. De afmetingen van het eerste insigne zijn 37 x 37 mm. Dit liet een staande figuur met gevouwen handen zien in ronde omlijsting op een vierkant insigne (appendix VI, nr. 45.2). De insignes op de tweede rij maten 25 x 25 mm, ø 30 mm en 26 x 26 mm. De insignes op de derde rij maten ø 22 mm, 35 x 20 mm (Adrianus uit Geraardsbergen; appendix VI, nr. 1.1) en ø 24 mm. De diameter van het laatste insigne is 22 mm. Dit insigne was wellicht genaaid op een vierkante ondergrond van perkament of stof die op zijn beurt met draad op de perkamenten achtergrond was vastgezet. Het verso van het tweede blad met een uitgebreide tekening van een wapen bevatte eveneens een insigne (ø 58 mm).

Herkomst: In de kalender zijn enkele feesten gerubriceerd, zoals Vincentius (22 januari), Eleutherius, gespeld als "Leuire" (20 februari), de wijding van Onze Lieve Vrouw [sic: van Doornik] (9 mei), Remigius en Piatius (1 oktober) en Nicasius (14 december). De feesten wijzen op een bestemming in het bisdom Doornik. De vrouwelijke bestemming is tweemaal afgebeeld, als zij de eucharistie ontvangt (f. 24v) en knielend voor Maria (f. 92v). De eerste keer is zij gekleed als weduwe, de tweede keer draagt zij een witte sluier. Het *Obsecro te* is echter in de mannelijke vorm ("michi famulo tuo" op f. 95r). Als het handschrift inderdaad vanaf het begin in handen was van de familie Vanden Kerchove zoals een zeventiende-eeuwse notitie in het boek (zie Latere bezitters) doet geloven, zou Agnes Vander Kerchove (geboren vóór 1448) de bestemming geweest kunnen zijn. Als onderdeel van het getijdenboek is een gebed tot de heilige Agnes (f. 125r) opgenomen, evenals een gebed tot Antonius Abt (f. 103v), de naamheilige van de man van Agnes Vanden Kerchove, Antoine Van der Meer. Hij overleed al vóór 1470, wat de rouwklleding in het gebedsportret zou verklaren. Het alliantiewapen Vanden Kerchove-Van der Meer is in het boek afgebeeld als onderdeel van de zeventiende-eeuwse genealogische toevoegingen over Agnes (f. 69).

Latere bezitters: Aan het boek werd een uitgebreide zeventiende-eeuwse notitie toegevoegd die luidt: "LIBER PRECVM / Desen Boeck wordt gegeven van Vriendt tot Vriendt / Int Gheslachte / van / Vanden Kerchoue gheseyt Vander Varent / tot / Ghedincenisse / Datmen bidden ende doen bidden soude voor de vriende / ende / Alle Ghelouighe Zielen / REQVIESCANT IN PACE / AMEN." (f. 2r). Het insigne op folium 2v was toen waarschijnlijk al verdwenen, evenals de insignes op folium iv, daar deze de tekst op folium 2r niet hebben aangetast. De tekening op het verso toont de wapens van de voorname Vlaamse geslachten Vanden Kerchove en Van Gent-Vilain die in 1260 een huwelijk aangingen (Jan Vanden Kerchove trouwde toen met Isabella van Gent-Vilain). Op diverse folia zijn, waarschijnlijk door dezelfde tekenaar, familiewapens toegevoegd, uit het genoemde adellijke geslacht. De lange lijst van genealogieën begint met Robert Vanden Kerchove, genaamd Vander Varent, Jeruzalemridder, die in 1225 trouwde met Marguerite de Clessenaere, genoemd De Wiese of Wes (f. 17r). Ook de Gentse familie Vander Mandere wordt in het boek gemenoreerd, zij het minder uitgebreid. Deze ging aan het einde van de zestiende eeuw een huwelijk aan met de familie Vanden Kerchove. Toen trouwde Margriete Van der Mandere met Richard Vanden Kerchove (f. 126v). Vooral van de personen

uit de late zestiende eeuw en vroeg zeventiende eeuw worden veel details gegeven, zoals bijvoorbeeld van Antonius Vanden Kerchove, civiel luitenant te Gent, en zijn vrouw Isabella De Bevere (f. 112v), van zijn broer Richard Vanden Kerchove, ontvanger van de kasselrij te Oudenaerde (f. 113r) en diens vrouw Margriete Van der Mandere en haar broer, Jan Vander Mandere die pensionaris was te Gent. Waarschijnlijk lagen deze laatste generaties nog relatief vers in het geheugen van de tekenaar. Waarschijnlijk was het getijdenboek in de zeventiende eeuw in handen van een afstammeling van de familie Vanden Kerchove en Vander Mandere die met behulp van de getekende wapens de herinnering aan het voorgeslacht levend wilde houden. Aan het einde van de achttiende eeuw vulde een tweede hand de wapens aan met namen van de bijbehorende families. Op folium 106r dateerde deze zijn notities met het jaartal 1791. Voorin het handschrift zit een ex-libris van Clark Stillman te New York. Daarna kwam het boek in bezit van de Koninklijke Bibliotheek van België. Wanneer de Koninklijke Bibliotheek het boek verwierf, is mij onbekend.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.

Literatuur: Niet eerder gepubliceerd.

Autopsie: 2007.

36. Cambridge, Fitzwilliam Museum, Ms III-1954
Getijden- en gebedenboek van de hertogen van Bourgondië, genoemd *Grandes Heures de Nostre Dame*, Latijn en Frans
1376-78 en 1390, 1440 en 1451
ff. 257, 253 x 178 mm

Inhoud:

11r-12v	Kalender
13r	Halbbladminiatuur Annunciatie
13r-26v	Mariagetijden voor gebruik van Parijs
13r-20v	Metten (vervolg op f. 90)
21r	Halbbladminiatuur Vlucht naar Egypte
21r-24r	Vespers
24v	Halbbladminiatuur Kroning van Maria
24v-26v	Completen
27r	Halbbladminiatuur Christus in Majesteit
27r-35v	Boetpsalmen en litanie
36r-36v	Gebed tot Maria O excellentissima
37r	Halbbladminiatuur Dodenmis
37r-57r	Dodenvigilie
57r-62v	Graduale psalmen
62v-76v	Getijden van de H. Geest
76v	Lange Getijden van het H. Kruis (vervolg op f. 78v)
77r	Volbladminiatuur Genadestoel (hoort aan het begin van de Canon van de Mis, vervolg op f. 84)
77v	Rubriek Junctis manibus inclinat se toto corpore
78r	Vervolg van de Getijden van de H. Geest (weggeradeerd)
78v	Vervolg van de Lange Getijden van het H. Kruis (einde ontbreekt)
79r-89v	Ordo Missae met priefaties en Canongebed
90r-105v	Mariagetijden
90r-91v	Vervolg van de metten
92r	Halbbladminiatuur Visitatie
92r-96v	Lauden
97r	Halbbladminiatuur Geboorte
97r-99v	Priem
100r	Halbbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
100r-101v	Terts
102r	Halbbladminiatuur Drie Koningen

102r-103v	Sext
104r	Halbbladminiatuur Presentatie in de Tempel
104r-105r	None (vespers en completeen op f. 21r)
105v	Blanco pagina
106r-108r	Lang gebed over gebeurtenissen uit het Nieuwe Testament (begin ontbreekt)
108r	Gebed tot Claudius
109r-120v	Votiefmissen voor de verschillende weekdagen
121r-213r	Missen voor de grote feestdagen
213r-219r	Communiegebeden
219r-225r	Gebeden tot Christus, gedeeltelijk toegeschreven aan Anselmus
226r	Gebed tot Maria
226r	Gebed tot het H. Kruis
226v	Gebed tot de doornenkroon
226v	Gebed tot de engelen
227r	Gebed tot de Annunciatie
227v-236v	Gebeden tot diverse heiligen: Johannes de Doper, Johannes de Evangelist, Lucas, Marcus en de relieken in de Sainte Chapelle, Julianus en Martha, Maria Magdalena, Petrus, Paulus, Petrus en Paulus, Jacobus Maior, Bartolomeus, Matteüs, Simon, Judas, Andreas, Thomas, Matthias, Jacobus Minor, Filippus, de Veronica, Benignus, Barnabas, Stefanus, Laurentius, Clemens, Vincentius en Georgius
237r-238r	Gebeden tot Adrianus, Lazarus en Eligius (vijftiende-eeuwse toevoegingen)
238v	Gebed tot Remigius (vijftiende-eeuwse toevoeging)
239r-241v	Gebeden tot Petrus Martelaar, Thomas Becket, Blasius, de Drie-eenheid, Sebastiaan, Eustachius, Julianus Hospitator en Julianus van Le Mans
242r-243v	Gebeden tot de Drie Koningen en Claudius (vijftiende-eeuwse toevoegingen)
244r-250v	Gebeden tot Christoffel, Dionysius, Cosmas en Damianus, Mauritius, Sebastiaan, de onnozele kinderen, Germanus van Auxerre, Martinus, Nicolaas, Antonius, Karel de Grote, Augustinus, Bernardus, Yves, Lodewijk IX, Lodewijk van Marseille, Dominicus, Thomas van Aquino, Franciscus, Eligius, Leonardus en Maurus
Ontbrekend folium	
251r-251v	Gebeden tot Fiacrius, Sulpitius en Marta
252r-255v	Gebeden tot alle heiligen, Barbara, Marcellus, Gregorius, Maria Magdalena en Gertrudis (vijftiende-eeuwse toevoegingen)
256r-257v	Gebeden tot Anna, Waldetrudis en Aldegundis (vijftiende-eeuwse toevoegingen)
258r-260v	Gebeden tot Agnes, Catharina, Margareta, Valerianus en Cecilia, Elizabeth, Agatha, Lucia, Apollonia en de 11.000 maagden
260v-261r	Twee communiegebeden
261r-262v	O Intemerata in het Frans
263r-264v	Obsecro Te in het Frans
264v	Gebed tot Michaël
265r	Gebed tot Gabriël
265r-265v	Gebed tot Rafaël
265v	Gebed tot de beschermengel
266r-266v	Gebed tot Johannes de Doper
266v-271v	Gebed tot de Drie-eenheid en expositio
271v-273r	Hymne tot Maria
273v-274r	Meditatie over de passie
274v-275v	Gebeden tot Christus (vijftiende-eeuwse toevoegingen)

Folia met naaigaatjes: 226v, 227v, 237r, 237v, 239r, 240r, 241r, 243r, 244r, 246v, 250v-251r, 252r en 263r. Op folium 275r was een reliëfvoorstelling bevestigd, mogelijk ook een insigne.. Opmerkingen: De insignes – het handschrift zit vol van sporen – zijn steeds bij een passend gebed geplaatst. Verschillende zijn herkenbaar. De anderen kunnen worden geïdentificeerd door het gebed waar ze bij zijn geplaatst. De herkenbare afdrucken zijn eenmaal van Johannes de Doper (f. 227v; appendix VI, nr. 23.1), eenmaal Adrianus van Geraardsbergen (f. 237r; appendix VI, nr. 1.1), eens Thomas Becket van Canterbury (f. 239r; appendix VI, nr. 44.2), eens Hubertus van Saint-Hubert-en-Ardenne (f. 241r; appendix VI, nr. 20.2), tweemaal Claudius van Saint-Claude (f. 243r; appendix VI, nr. 9), eens Nicolaas van Saint-Nicolas-de-Port (f. 246v; appendix VI, nr. 34.2), tweemaal Antonius van Saint-Antoine l'Abbaye (f. 246v; appendix VI, nr. 6.3), eenmaal Maurus van Saint-Maur-des-Fossés (f. 250v; appendix VI, nr. 32) en een Kruisigingsscène (f. 275r; appendix IV, nr. 9.3). Kurt Köster twijfelde bij de Kruisiging of het wel om een insigne gaat, hoewel het wel degelijk om “eine reliefierte Darstellung” ging. (Köster 1979: 102-103) Deze was mogelijk gelijmd, naaigaatjes ontbreken. Verder zaten er mogelijk insignes van Michaël (f. 226v), Johannes de Evangelist (f. 227v), de Opwekking van Lazarus (f. 237v), Sebastiaan (f. 240r), Christoffel (f. 244r) en Fiacrius van Saint-Fiacre (f. 251r). Een rond insigne (ø 29 mm) dat was ingenaaid op folium 263r, liet een afdruk achter op folium 262v. Het gaat waarschijnlijk om een Maria-insigne ook al is de afbeelding niet herkenbaar.

Herkomst: Voor de vroege herkomst van het handschrift, zie cat. I 24 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 11 035-37). De meeste bedevaartsoorden waarvan (ooit) insignes in het boek waren opgenomen, werden door de eigenaar hertog Filips de Goede van Bourgondië bezocht, zoals bekend is uit *itineraria* en rekeningen van de hertog. Zo bezocht hij Amiens in 1426, Geraardsbergen in 1438 en Saint-Claude in 1422, 1442 en 1443. Zie De la Fons-Mélicoq (1868). Documents pour servir à l'histoire des médailles. *Revue de la Numismatique Belge*, 24: 75-81 en *The Catholic Encyclopedia*, XIII: Saint-Claude. Filips de Goede was eveneens degene die het boek intensief gebruikte. Toch is het lastig om met zekerheid vast te stellen of Filips de Goede inderdaad degene was die de insignes verzamelde. Voor geslagen insignes die vooral uit de tweede helft van de vijftiende eeuw dateren, zijn Filips' bedevaarten immers aan de vroege kant.

Latere bezitters: Het gedeelte van het boek dat nu in Cambridge is, raakte gescheiden van zijn Brusselse pendant op een onbekend tijdstip, na de dood van Filips. Het onderhavige gedeelte kwam (vóór of in 1867) in bezit van Mrs. W.F. Harvey, Purbrook Heath House, daarna Arthur Hamilton Lee, Viscount Lee of Fareham (1868-1947). Het boek werd aangeboden aan het Fitzwilliam Museum door de weduwe van de burggraaf in 1954.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Bruna (2006): 150; Von Bredow-Klaus (2005): 47 en 360-361, nr. A 12; Bradley, Channing en Takac Panza (2004): 108-109, nr. 34; Bruna (1998): 142-146-147, nr. I; Arnould en Massing (1993): 144-145, nr. 46; Francis Wormald en Phyllis M. Giles (1982). *A Descriptive Catalogue of the Additional Illuminated Manuscripts in the Fitzwilliam Museum acquired between 1895 and 1979 (excluding the McClean Collection)*, vol. 2. Cambridge University Press: 479-499, vooral p. 493; Köster (1979): 95-103, nr. C; De Winter (1976): 511-539, Ms Study 3, vooral p. 532.

Overige literatuur: BNM: Cambridge, FM: 3-1954; Margaret Manion (2007). The princely patron and the liturgy: Mass texts in the Grandes Heures of Philip the Bold, in: Stella Panayotova (red.). *The Cambridge Illuminations. The conference papers*. Londen en Turnhout, Harvey Miller Publishers: 193-203; Los Angeles en Londen (2003): 212-213; Van Buren (2002): 1377-1414; De Winter (1982): 786-842; Unterkircher en De Schryver (1969): 148-149.

37. Carpentras, Bibliothèque municipale Inguimbertaine, Ms 59
 Getijden- en gebedenboek van Antoine Bourdin, Frans Zuid-Frankrijk, ca. 1485
 ff. 110 met schutbladen, 147 x 96 mm

Inhoud:	
Schutblad	Gebed tot Maria (later toegevoegd)
2r-8v	Kalender
9r-10v	Blanco pagina's
11r	Obsecro Te
14r	Blanco pagina
14v	Miniatuur Joachim en Anna bij de gouden poort
15r	Mariagetijden
45r	Officie van Maria voor de Advent
51r	Blanco pagina
51v	Volbladminiatuur Bathseba
52r	Boetsalmen en litanie
62r	Dodenvigilie
84r	Gebed tot de afmetingen van de zijdedond
87r	Gebed tot Catharina
90r	Gebed tot Maria
Schutblad	Obsecro Te (later toegevoegd)

Folium met naaigaatjes: 110r
 Opmerkingen: Op het folium achter in het handschrift zitten de sporen van zes metalen insignes (achtereenvolgens een langwerpige insigne van onbekende afmetingen, ø 35 mm, 36 x 36 mm, 73 x 49 mm, ø 36 mm en 26 x 25 mm), waarvan enkele afdrucken nog leesbaar zijn. Denis Bruna identificeerde het eerste insigne abusievelijk als een perkamenten *Vera Icon*. Het object liet een lichte afdruk van reliëf achter, en dus gaat het hier om een metalen insigne, geen perkamenten briefje (Bruna 1998: 143). Vier van de insignes van diverse vormen en afmetingen waren waarschijnlijk afkomstig uit Le Puy (appendix V, nrs. 10.1, 10.2 en 10.3) en een ander uit Saint-Maximin-la-Sainte-Baume (appendix VI, nr. 28.2). De insignes uit Le Puy tonen allemaal een tronende Maria met Kind onder een baldakijn in meer of minder uitgewerkte vorm. Het ronde insigne uit Saint-Maximin-la-Sainte-Baume toonde de Tenhemelopneming van Maria Magdalena, zoals dat in het getijdenboek D'Oiselet in Den Haag (cat. I 42). Slechts een ingenaaide *Vera Icon*, geschilderd op perkament (appendix VII, nr. 4.2), resteert.

Herkomst: De kalender bevat vermeldingen van de heiligen Anianus, bisschop van Vienne, Severinus van Agaunum (tegenwoordig Saint-Maurice-en-Valais) en Magloire, abt van Dol in Bretagne. De eerste eigenaar die zijn huwelijken in 1485 en 1490 in het handschrift noteerde, was Antoine Bourdin. Hij woonde in de Provence. Uit die contreien zijn ook de insignes afkomstig (Le Puy en Saint-Maximin-la-Sainte-Baume), wat hem tot een belangrijke kandidaat als verzamelaar van de insignes maakt.

Latere bezitters: Een zestiende-eeuwse notitie luidt: "Arlerii". Achter in het handschrift staat geschreven: "Ex-dono Dn. Gibert referendarii 1700". Vervolgens kwam het boek in bezit van Dom Malachie d'Inguibert, bisschop van

Carpentras, wiens collectie aan de basis ligt van de door hem gestichte Bibliothèque Inguimbertaine te Carpentras.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Bruna (2006): 148, afl. 102; Von Bredow-Klaus (2005): 355, nr. A 10; Bruna (1998): 142-143, nr. C.
 Overige literatuur: François Avril en Nicole Reynaud (1993). *Les manuscrits à peintures en France 1440-1520*. Parijs, Flammarion en Bibliothèque Nationale: 372, nr. 211; M. Duhamel (1901). *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements, tome XXXIV: Carpentras, tome I*. Parijs, Librairie Plon: 33-34, nr. 59

38. Chantilly, Musée Condé, Impr. XIV. C. 3
 Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn Parijs, ca. 1515
 ff. 103, 170 x 75 mm

Inhoud:	
Eerste gedeelte met geschreven gebeden:	
1r-2v	Blanco pagina's, ongelinieerd
3r	Volbladminiatuur Wapen Chilly met wapens Allemand, Fetigni, S. George en Prescial eromheen
3v	Blanco pagina, ongelinieerd
4r	Volbladminiatuur Wapen Les Potos met wapens Saulve-Grain, Du Chainge, Villette en Des Moreau eromheen
4v	Volbladminiatuur Maria met Kind met daaronder wapen Chilly
5r	Volbladminiatuur Claude de Chilly wordt gepresenteerd door Louis Allemand
5v-6r	Gebed tot Louis Allemand
6v	Blanco pagina, gelinieerd
7r	Volbladminiatuur Claudius
7v-8r	Gebed tot Claudius
8v	Blanco pagina

Tweede, gedrukte gedeelte van het getijdenboek (grotendeels ongefolieerd):
 9r Invocaties van Jezus, gevolgd door een colofon
 9v Almanak voor de jaren 1515 tot 1530
 10r-15v Kalender
 16r-18r Evangelielessen
 18v-22 Passie volgens Johannes
 22r-23v Obsecro Te
 23v-24v O Intemerata
 24v-25v Stabat Mater
 26r-34r Mariagetijden (vervolg op f. 35v)
 34v-35r Getijden van het H. Kruis
 35r-35v Getijden van de H. Geest
 35v-54v Vervolg van de Mariagetijden
 55r-61v Boetsalmen en litanie
 62r-112v Dodenvigilie
 75v-76r Gebeden tot de Drie-eenheid, tot God de Vader, de Zoon en de H. Geest
 76r Gebed tot Michaël
 76r-76v Gebed tot Johannes de Doper
 76v Gebed tot Petrus en Paulus
 76v-77r Gebed tot Jacobus Maior
 77r Gebed tot Stefanus
 77r-77v Gebed tot Laurentius
 77v-78r Gebed tot Christoffel
 78r-78v Gebed tot Sebastiaan
 78v Gebed tot Rochus
 78v Gebed tot Dionysius
 78v-79r Gebed tot Nicolaas

79r	Gebed tot Antonius
79r	Gebed tot Anna
79v	Gebed tot Maria Magdalena
79v	Gebed tot Catharina
79v-80r	Gebed tot Margareta
80r	Gebed tot Barbara, gevolgd door de rubriek "De sancte Margareta antifona"
80r-80v	Gebed tot Apollonia
80v-82r	Gebed tot Maria op zaterdag
82r-82v	Nogmaals een gebed tot Maria
82v-83r	Zeven verzen van Gregorius met aflaten van paus Nicolaas V (1447-1455)
83r-83v	Gebed met aflaten van paus Innocentius VIII (1484-1492)
83v-86v	Officie van de conceptie van de Maagd
86v-87v	Getijden van Barbara
87v-88v	Gebed van Anselmus tot God
88v-89r	Gebed tot de beschermengel
89r-90r	Getijden van Catharina
90v	Gebed van Gregorius ter ere van de vijf wonden
90v-91r	Communiegebed
91r-91v	Gebeden tot Maria
91v-92v	Inhoudsopgave gevolgd door colofon
93r-103v	Blanco pagina's, gelinieerd

Folium met insignes: 1v
Opmerkingen: Het blad bevat twee insignes, die met rood draad zijn vastgezaaid: een klein insigne van zilver en een groter dat een laag zilveragehalte lijkt te hebben vanwege de matte tint. De laatste is afkomstig uit Le Puy (appendix V, nr. 10.1). Het insigne toont Maria met Kind onder een smal baldakijn; twee heiligen – een monnik en een bisschop – flankeren haar aan weerszijden. Het kleine insigne is afkomstig uit Saint-Claude (appendix VI, nr. 9). Bisschop Claudius zit op een troon die is gedraaid t en opzichte van het beeldvlak. Het handschrift luidt CLAVD/E SANT. De insignes zitten op een folium dat met de andere folia van het katern (ff. 1r-8v) in de loop van de zestiende eeuw werd aangevuld met volbladminiaturen en geschreven gebeden.

Herkomst: De enige incunabel in deze catalogus werd gedrukt bij Egidius Hardouyn in Parijs volgens het colofon op folia 9r en 92v. In de tekst zijn gebeden opgenomen van paus Sixtus IV (1471-1484) en Innocentius VIII (1484-1492). De kalender is voor de jaren 1515 tot 1530. De teksten zijn gericht op een mannelijke lezer, bijvoorbeeld "michi famulo tuo" (f. 23r), "ego miser / rimus peccator" (f. 24r) en "ego miserimus" (f. 83r). Het handschrift kwam al vroeg in handen van een lid van de familie Chilly. In een miniatuur die niet lang na de vervaardiging werd toegevoegd (f. 5r), is de bezitter afgebeeld, gekleed in een wapenrok met het wapen van Chilly. De man wordt daar door Louis Allemant of Aleman aan Maria gepresenteerd (f. 4v). In 1527 verklaarde paus Clemens VII (1523-1534) kardinaal Louis Allemant, aartsbischop van Arles, zalig. Mogelijk dateert de miniatuur van rond die datum. Het wapen van Chilly komt verder nog voor in de marge van de Mariaminiatuur (f. 4v) en op de band. Het toegevoegd gebed tot Claudius (ff. 7v-8r) doet vermoeden dat de man Claude heette. Zijn bijzondere verering van Maria en de heilige Claudius doen vermoeden dat hij ook de insignes aanbracht. De andere miniaturen met wapens die rond dezelfde tijd aan het handschrift werden toegevoegd, zijn van de families Allemand, Fetigni, Saint-George en Prescial rondom die van Chilly (f. 3r) en Saulve-Grani, Du Chainge, Villette en Des Moraulx rondom die van Les Pontoz (f. 4r).

Latere bezitters: Het boek bevat een achttiende-eeuws ex-libris van Claude-Antoine-Louis, marquis de Champagne.

Hij was kapitein van de infanterie in het regiment van Artois. Hij huwde Marie-Thérèse de Bouzey. Haar moeder was Antoinette-Yolande-Marie-Désirée du Tartre de Chilly, die op haar beurt afstamde van Claude-Charles du Tartre, baron de Chilly, heer van Chilly, Saint-Maur en Bornay. Zie Nicolas-Antoine Labbey-de-Billy (1815). *Histoire de l'Université du Comté de Bourgogne, tome II*. Besançon, Imprimerie de Claude-François Mourgeon: 114-115. Claude-Charles du Tartre droeg de titel 'chevalier de Saint-Georges' evenals enkele van zijn voorvaderen. Waarschijnlijk is de bezitter die voorin het boek is afgebeeld, afkomstig uit het geslacht Du Tartre dat zijn naam ontleende aan het landgoed van Tartre bij Auxonne. De herkomst uit Bourgondië komt overeen met de insignes die uit Saint-Claude (Franche-Comté) en Le Puy (Auvergne) afkomstig zijn. Het boek kwam in 1859 in handen van de hertog van Aumale wiens collectie in het Musée Condé wordt bewaard.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 353, nr. A 8; Bruna (1998): 141-142, nr. B; Paul Lacombe (1963). *Livres d'heures imprimés au XVe et au XVIe siècle conservés dans les bibliothèques publiques de Paris*. Nieuwkoop, B. de Graaf: 152-153, nr. 264. Overige literatuur: Delisle, L. (1905). *Chantilly. Le cabinet des livres imprimées antérieurs au milieu du XVIe siècle*. Parijs, Plon-Nourrit: nr. 926; Brunet, Jacques-Charles (1860-80). Notice sur les heures Gothiques, imprimées à Paris à la fin du quinzième siècle et dans une partie du seizième, in: *Manuel du libraire et de l'amateur de livres, tome V*. Parijs, Firmin-Didot Frères [herdruk 1928]: col. 1637, nr. 247; Duc d'Aumale (s.a.). *Musée Condé. Cabinet des livres du duc d'Aumale. Catalogue des livres imprimés (XVe-XIXe siècle)*. Théologie, Jurisprudence, Sciences et Arts: 63. Autopsie: 2008.

39. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 74 G 5
Getijdenboek, Latijn en Middelnederlands, met toevoegingen in het Middelnederlands
Zuidelijke Nederlanden (mogelijk Brabant), ca. 1475-1500
ff. 127, 142 x 117 mm

Inhoud:	
1r-12v	Kalender
13r-13v	Blanco pagina's, ongelinieerd
14r-59r	Mariagetijden
59v	Blanco pagina, gelinieerd
60r-75r	Boetpsalmen
75v	Blanco pagina, gelinieerd
76r-110v	Dodenvigilie
111r-125v	Gebeden met aflaten (later toegevoegd)
126r-127r	Blanco pagina's, ongelinieerd

Folium met naaigaatjes: 13v (en afdrukken op schutblad 1r)
Opmerkingen: Op schutblad 1r zitten de afdrukken van ten minste acht metalen insignes, verspreid over de pagina. Het folium waarop de insignes genaaid waren, is verdwenen. De meeste insignes waren rond, onderin zit een vierpasvormig exemplaar (35 x 29 mm), mogelijk met een beeltenis van Maria (vergelijk appendix V, nrs. 13.2 en 14.9). Het grootste insigne dat een afdruk achterliet (ø 35 mm), toonde een buste van een onbekende heilige, mogelijk Anna (vergelijk appendix VI, nr. 4.1). Op folium 13v zaten ten minste vijf insignes genaaid, allemaal rond, en wellicht ook een briefje. Ze waren allemaal tegen de buitenmarge geplaatst om de tekst op de tegenoverliggende pagina zo min mogelijk te beschadigen. Op folium 75 was een briefje genaaid (70 x 45 mm).

Herkomst: Op het verso van folium 127r werd het jaartal 1493 genoteerd. Het boek voor onbekend gebruik heeft een kalender die lastig te determineren is, wellicht gemaakt voor gebruik rondom Luik, met gerubriceerde heiligen als Lambertus (17 september), Dionysius (9 oktober) en Hubertus (3 november). Onder de niet-gerubriceerde namen, allemaal in het Middelnederlands, komen ook Gudula (8 januari), Adrianus (4 maart), Gertrudis (17 maart), Gummarus (17 maart en 11 oktober), Dymphna (15 mei), Rumoldus (1 juli), Remigius en Bavo (1 oktober) en Quintinus (31 oktober) voor. Hieruit blijkt een lichte voorkeur voor Vlaamse en Brabantse heiligen. Het boek bevat slechts standaardonderdelen van een getijdenboek waaraan later enkele gebeden werden toegevoegd. Het handschrift zonder miniaturen geeft geen indicatie voor de bestemming en werd waarschijnlijk voor de markt vervaardigd.

Latere bezitters: Aan het Latijnse gebedenboek werden gebeden in het Middelnederlands toegevoegd. De band met een blindstempeling van eikels en draken die circa 1530 werd vervaardigd door de Parijse boekbinder Jehan Norins (opschrift Iehan norvis / norins), heeft sluitingen met de initialen N en R of N en E. Voor Norins, zie Goldschmidt (1928) I: 226-227, nr. 131. Het handschrift werd geveild bij H. Spruit in Utrecht in 1776. In 1909 werd het door de Koninklijke Bibliotheek aangekocht als onderdeel van de collectie van A.W.M. Mensing.

Literatuur met betrekking tot de insignes: MIM.

Overige literatuur: MMDC; BNM: 's-Gravenhage, KB: 74 G 5; Brandhorst en Broeckhuijsen-Kruijer (1985): 112, nr. 418. Autopsie: 2004.

40. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 74 G 35
Getijden- en gebedenboek van de familie Van Matenes, Latijn Delft (Meesters van de Delftse Grisailles), ca. 1440-60; Delft, ca. 1480-1500 (ff. 144-174); Zuidelijke Nederlanden, ca. 1450-75 (f. 93)
ff. VI + 174, 115 x 85 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r-13v	Blanco pagina's, gelinieerd
14r	Blanco pagina, ongelinieerd
14v	Volbladminiatuur Annunciatie (grisaille)
15r-52v	Mariagetijden
53r	Blanco pagina, ongelinieerd
53v	Volbladminiatuur Kruisiging (grisaille)
54r-58v	Getijden van het H. Kruis
59r	Blanco pagina, ongelinieerd
59v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel (grisaille)
60r-78v	Boetpsalmen en litanie
79r	Blanco pagina, ongelinieerd
79v	Volbladminiatuur Genadestoel (grisaille)
80r-80v	Gebed tot de Drie-eenheid
81v	Volbladminiatuur Maria met Kind (grisaille)
82r-82v	Gebed tot Maria
83r	Blanco pagina, ongelinieerd
83v	Volbladminiatuur Engel (grisaille)
84r-84v	Gebed tot de beschermengel
85r	Blanco pagina, ongelinieerd
85v	Volbladminiatuur Paulus (grisaille)
86r-86v	Gebed tot Paulus
87r	Blanco pagina, ongelinieerd
87v	Volbladminiatuur Joris (grisaille)
88r-88v	Gebed tot Joris
89r	Blanco pagina, ongelinieerd
89v	Volbladminiatuur Sebastiaan (grisaille)

321

90r-90v	Gebed tot Sebastiaan
91r	Blanco pagina, ongelinieerd
91v	Volbladminiatuur Christoffel (grisaille)
92r-92v	Gebed tot Christoffel
93r	Blanco pagina, ongelinieerd
93v	Volbladminiatuur Hiëronymus (grisaille)
94r	Blanco pagina, ongelinieerd
94v	Volbladminiatuur Erasmus (grisaille)
95r-95v	Gebed tot Erasmus
96r	Blanco pagina, ongelinieerd
96v	Volbladminiatuur Antonius (grisaille)
96r-96v	Gebed tot Antonius
98r	Blanco pagina, ongelinieerd
98v	Volbladminiatuur Catharina (grisaille)
99r-99v	Gebed tot Catharina
100r	Blanco pagina, ongelinieerd
100v	Volbladminiatuur Barbara (grisaille)
101r-101v	Gebed tot Barbara
102r	Volbladminiatuur Ursula en de maagden (grisaille)

102v	Blanco pagina, ongelinieerd
103r-103v	Gebed tot de 11.000 maagden
104r	Blanco pagina, ongelinieerd
104v	Volbladminiatuur Dodenmis (grisaille)
105r-133v	Dodenvigilie voor gebruik van Utrecht
133v-141r	Incipiunt breuiiores Icones
141v-142v	Blanco pagina, ongelinieerd
143r	Gebed tot de Arma Christi
143v	Blanco pagina, ongelinieerd

144r-145v	Gebed tot Christus van Gregorius
146r-160r	Diverse gebeden
160v	Blanco pagina, gelinieerd
161r	Blanco pagina, ongelinieerd
161v	Volbladminiatuur Veronica
162r-163v	Salve Sancta Facies
164r-165v	Blanco pagina's, gelinieerd
166r	Blanco pagina, ongelinieerd
166v	Gebed tot Maria
167r	Ave Maria
167v-174v	Blanco pagina's, ongelinieerd

Folia met naaigaatjes: schutblad Vv en 13v
Opmerkingen: Op het verso van schutblad V zaten ten minste tien, wellicht elf insignes genaaid waarvan de afdrukken niet herkenbaar zijn. De meeste insignes waren rond, de middelste was rechthoekig met een spitse bovenkant, waarschijnlijk een insigne van Adrianus (appendix VI, nr. 1.1). De insignes lieten slechts lichte afdrukken achter op het recto van folium VI. Ook op folium 13v zaten minimaal zes, wellicht acht of negen insignes genaaid die elkaar lijken te overlappen. Hier gaat het uitsluitend om ronde exemplaren.

Herkomst: De kalender is Utrechts, evenals de dodenvigilie. Het handschrift ontstond waarschijnlijk in Delft in het klooster van Sint-Agnes. Het lijkt te zijn geschreven voor een man gezien de voorkeur voor mannelijke heiligen. Wellicht ging het om een adellijke figuur; de nadruk ligt op ridder- en schuttersheiligen, zoals Joris, Sebastiaan en Ursula. Het laatste gedeelte (ff. 144r-174v) werd in het vierde kwart van de vijftiende eeuw toegevoegd. In dit gedeelte zijn ook de genealogische notities aangebracht waarvan de vroegste uit 1484 dateert. Filips van Matenes trouwde toen met Maria Jacopsdochter van Woude (f. 168r). Filips schreef de geboortes van zijn kinderen in het boek. Mogelijk kreeg hij het boek bij zijn huwelijk. Toen zijn vrouw kort na het huwelijk stierf, reisde Filips naar Rome en trad daar toe tot de geestelijke

stand. Vervolgens ging het boek over in handen van zijn zoon Jacob van Matenes (geboren in 1485). Toen deze in 1516 stierf, kinderloos, kwam het boek in bezit van zijn zus Maria van Matenes (geboren 1487). Een van hen – Filips, Jacob of Maria – zal de verzamelaar van de insignes zijn geweest.

Latere bezitters: Het handschrift bleef in ieder geval tot ver in de zestiende eeuw in handen van nakomelingen van Filips van Matenes. Het werd via de vrouwelijke lijn overgedragen van de familie Van Matenes op de families Van Duvenvoorde en Van Foreest. In de achttiende eeuw werd het boek opnieuw ingebonden in een gladde lichtbruine kalfslederen band met goudstempeling. Op last van koning Lodewijk Napoleon kocht de Koninklijke Bibliotheek het boek in 1809 als onderdeel van de collectie van de landsadvocaat Jacob Visser die in 1804 was overleden (nr. 131).

Literatuur met betrekking tot de insignes: MIM. Overige literatuur: MMDC; BNM: 's-Gravenhage, KB: 74 G 35; Ad Leerintveld (2007). Tot nut, eer en luister voor de Koninklijke Bibliotheek. De collectie handschriften van Jacob Visser, in: Biemans (2007): 261, nr. 4; Defoer, Korteweg en Wüstefeld (1989): 190; Brandhorst en Broeckhuijsen-Kruijer (1985): 54, nr. 149; Marta Osterstrom Renger (1983). The Netherlandish grisaille miniatures: Some unexplored aspects, *Wallraf-Richartz-Jahrbuch*, XLIV: 145-173; Korteweg en Chavannes-Mazel (1980): 181, nr. 73; Spaander en Leeuw (1979): 134-138, afb. 243; Brounts (1971): 80, nr. 67; P.J.H. Vermeeren (1963). Delftse verluchte handschriften ter Koninklijke Bibliotheek, in: B. Van 't Hoff et al. (1963). *Oud Delft*, 2: 49-52 en 69-70; D. Bolten (1962). *Meesterwerken uit Delft*. Delft, Museum Het Prinsenhof: 22, nr. 47 (abusievelijk als "Getijdenboek in het Nederlands"); Byvanck (1931): 38; A.W. Byvank (1932). Noord-Nederlandsche miniaturen. V: Een schilderschool te Delft. *Oudheidkundig Jaarboek*, 3, nr. 3: 188-201; Byvanck en Hoogewerff (1922-25): 23-24, nr. 48; A.W. Byvanck (1920). Noord-Nederlandsche miniaturen. II: Handschriften uit Hoorn. *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 13, sér. 2: 237; Willem Vogelsang (1899). *Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters*. Straatsburg, J.H.Ed. Heitz (Heitz & Mündel): 80-83. Autopsie: 2004.

41. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 76 F 27
Getijden- en gebedenboek, Latijn en Frans (kalender en rubrieken)
Zuidelijke Nederlanden (mogelijk Doornik), ca. 1450-75
ff. 160, 206 x 146

Inhoud:
11r-12v   Kalender
13r-13v   Blanco pagina's, gelinieerd
13r   **Halfbladminiatuur Kruisiging**
14r-22v   Getijden van het H. Kruis
23r   **Halfbladminiatuur Pinksteren**
23r-30v   Getijden van de H. Geest
31r   **Halfbladminiatuur Annunciatie**
31r-88v   Mariagetijden
31r-42r   Metten, gevolgd door de rubriek voor de lauden
42v   **Halfbladminiatuur Visitatie**
42v-54v   Lauden
55r   **Halfbladminiatuur Geboorte**
55r-61r   Priem
61v   **Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders**
61v-66   Terts
66v   **Halfbladminiatuur Drie Koningen**
66v-70v "A midy", gevolgd door de rubriek voor de none

71r   **Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel**
71r-74v   None
75r   **Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte**
75r-82v   Vespers
83r   **Halfbladminiatuur Kroning van Maria**
83r-88v   Completen
89r-90v   Blanco pagina's, gelinieerd
91r   **Halfbladminiatuur Laatste Oordeel**
91r-108r   Boetpsalmen en litanie
108v-110v   Blanco pagina's, gelinieerd
111r   **Halfbladminiatuur Maria met Kind**
111r-112r   Gebed tot Maria
112r-116r   Nogmaals een gebed tot Maria
116v   **Halfbladminiatuur Johannes de Doper**
116v-117r   Gebed tot Johannes de Doper
117v   **Halfbladminiatuur Barbara**
117v-119r   Gebed tot Barbara
119v   **Halfbladminiatuur Catharina**
119v-120v   Gebed tot Catharina
120v-121r   Gebed tot Christoffel
121r-121v   Gebed tot Nicolaas
122r-122v   Blanco pagina's, gelinieerd
123r   **Halfbladminiatuur Opwekking van Lazarus**
123r-160r   Dodenvigilie
160v   Blanco pagina, gelinieerd

Folia met naaigaatjes: schutbladen voorin
Opmerkingen: De insignes zitten op de schutbladen. Onder de afdrukken zit een langwerpige insigne met spitse bekroning dat sterk aan Adrianusinsignes doet denken (appendix VI, nr. 1.1). De andere, veelal ronde insignes zijn onherkenbaar. Bij de gebeden tot Christoffel en Nicolaas bracht de eigenaar twee kleine prentjes (56 x 45 mm) aan, de een in de marge bij het begin van het gebed tot Christoffel en de ander bij Nicolaas, zo blijkt uit verkleuring van het perkament en uit de naaigaatjes (afb. 31). Waarschijnlijk gaat het om plaatjes die de heiligen afbeeldden die in het bijbehorende gebed werden aangeroepen. Zo voorzag de eigenaar de enige twee gebeden zonder miniatuur alsnog van een afbeelding.

Herkomst: De kalender is voor gebruik van Doornik. Mogelijk was de bestemming een vrouw, gezien de voorrang die wordt gegeven aan Barbara en Catharina (vóór Christoffel en Nicolaas). Bovendien zijn de gebeden tot deze vrouwelijke heiligen voorzien van een miniatuur in tegenstelling tot de volgende gebeden. Het allereerste gebed (ook met een miniatuur) is echter gewijd aan Johannes de Doper.

Latere bezitters: In de zestiende eeuw was het boek eigendom van Josse de Parmentier en Agnes de Lespine (mogelijk woonachtig in Rijsel) die 1544 trouwden, volgens de Franstalige notities in het handschrift. De Koninklijke Bibliotheek verkreeg het boek in 1823 als onderdeel van de collectie J.D. Lupus uit Brussel. Een oud bibliotheeknummer op een ingelijmd blaadje meldt "AA.132. / (Th. 96)".

Literatuur met betrekking tot de insignes: MIM. Overige literatuur: MMDC; BNM: 's-Gravenhage, KB: 76 F 27; Anne S. Korteweg (2006). *Guide to the French-language medieval manuscripts in the Koninklijke Bibliotheek (National Library of the Netherlands), The Hague on microfiche*. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek en Amsterdam, Micropublications: nr. MMP113/66; Brandhorst en Broeckhuijsen-Kruijer (1985): 104, nr. 400 en Brayer (1963): 87, nr. 148. Autopsie: 2004.

42. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 77 L 6o
 Getijdenboek van de familie De la Chambre (later de familie
 D'Oiselet), Latijn
 Brugge, ca. 1440-60
 ff. II + 98, 196 x 134 mm

Inhoud:

11-6v	Kalender
71-8v	Korte Getijden van het H. Kruis
9r	Blanco pagina, ongelinieerd
9v	Volbladminiatuur Pinksteren
101-11v	Getijden van de H. Geest
121-17v	Mariamis
181	Blanco pagina, ongelinieerd
18v	Volbladminiatuur Annunciatie
191-54v	Mariagetijden
191-28v	Metten
291	Blanco pagina, ongelinieerd
29v	Volbladminiatuur Visitatie
301-361	Lauden
36v	Volbladminiatuur Geboorte
371-38v	Priem
391	Blanco pagina, ongelinieerd
39v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
401-41v	Terts
421	Blanco pagina, ongelinieerd
42v	Volbladminiatuur Drie Koningen
431-44v	Sext
451	Blanco pagina, ongelinieerd
45v	Volbladminiatuur Besnijdenis
461-47v	None
481	Blanco pagina, ongelinieerd
48v	Volbladminiatuur Kindermoord
491-51v	Vespers
521	Blanco pagina, ongelinieerd
52v	Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte
531-54v	Completen
551	Blanco pagina, ongelinieerd
55v	Volbladminiatuur Kroning van Maria
561-59v	Officie van Maria voor de Advent
601	Blanco pagina, ongelinieerd
60v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
611-70v	Gebeden voorafgaand aan de dodenvigilie
711-89v	Dodenvigilie
901-97v	Blanco pagina's, ongelinieerd
98	Blanco folium, ongelinieerd, gelijmd tegen het achterplat

Folium met insignes: 98r

Opmerkingen: De pagina bevat insignes uit Saint-Hubert, Aken, Keulen, Saint-Claude (3x), Canterbury, Saint-Maximila-Sainte-Baume, Saint-Quentin, Oberbüren, Mont-Roland, Geraardsbergen, Tarascon, Saint-Nicolas-de-Port, 's-Gravenzande, Thann, Einsiedeln, Parijs en mogelijk Düren (zie schema 3). Niet aan een specifieke plaats toegewezen insignes tonen een Annunciatie en het martelaarschap van een vrouwelijke heilige, misschien Catharina of Barbara. Het insignes met het H. Kruis en het opschrift O CRUX AVE SPES UNICA laat het wapen van Württemberg zien, maar de cultuslocatie is voornamelijk niet geïdentificeerd. De insignes uit Saint-Maximin hebben een laag zilvergehalte en vertonen een mat schijnsel dat ook te zien is bij een van de insignes in het gedrukte getijdenboek te Chantilly (cat. I 38). De meeste insignes zijn van zilver; vier insignes zijn verguld: een uit Aken, een uit Mont-Roland en twee uit Saint-Claude. De insignes werden, toen het boek in de negentiende eeuw opnieuw werd gebonden, losgehaald van hun oorspronkelijke locatie in het handschrift en verzameld op het lege blad achterin.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Hubertus	Saint-Hubert	zilver	VI: 2o.1
2. Maria	Aken	verguld	V: 1.1
3. Drie Koningen	Keulen	zilver	VI: 14.1
4. Claudius	Saint-Claude	verguld	VI: 9
5. Thomas Becket	Canterbury	zilver	VI: 44.1
6. Opwekking van Lazarus	Saint-Maximin	zilver	VI: 28.1
7. Quintinus	Saint-Quentin	zilver	VI: 38.1
8. Tenhemelopneming van Maria Magdalena	Saint-Maximin	zilver	VI: 28.2
9. Maria	Oberbüren	zilver	V: 9
10. Maria	Mont-Roland	verguld	V: 8
11. Adrianus	Geraardsbergen	zilver	VI: 1.1
12. Claudius	Saint-Claude	verguld	VI: 9
13. Marta	Tarascon	zilver	VI: 29
14. Nicolaas	Saint-Nicolas-de-Port	zilver	VI: 34.1
15. Maria	's-Gravenzande	zilver	V: 4.1
16. Annunciatie		zilver	V: 15.1
17. Heilig Kruis	onbekend (Württemberg)	zilver	IV: 6
18. Theobaldus	Thann	zilver	VI: 43
19. Claudius	Saint-Claude	zilver	VI: 9
20. Onthoofding van een heilige		zilver	VI: 45.16
21. Anna	Mogelijk Düren	zilver	VI: 5
22. Engelweihe	Einsiedeln	zilver	V: 3
23. Dionysius	Parijs	zilver	VI: 13

Herkomst: Het handschrift werd verlucht in Brugge door de Meester van de Smalle Ogen. Ook de kalender is typisch voor Brugge met de gerubriceerde heiligen Donatianus (14 juni) en Basilius (14 oktober). De eerste eigenaar die de geboortes van zijn kinderen in het boek noteerde, was ridder Symon de La Chambre de Montjustin.

Latere bezitters: Het handschrift ging van Symon de La Chambre over in handen van zijn eerstgeboren zoon Claude die waarschijnlijk de insignes aanbracht. Drie van de insignes tonen de heilige Claudius, de naamspatroon van Claude de La Chambre. Saint-Claude lag in de buurt van Accolans waar Claude werd geboren. Bovendien komt in het boek een uniek insigne van Mont-Roland voor dat ook niet ver van Accolans is gelegen. Claude bracht de insignes vóór 1512 aan; toen was het getijdenboek in bezit gekomen van zijn dochter Jehanne die in dat jaar de geboorte van haar oudste dochter in het boek opschreef. Het handschrift bleef lange tijd in familiebezit. Het werd langs de vrouwelijke lijn overgedragen op de families De Bougne, d'Orsan, d'Oiselet en de Froissart. De Koninklijke Bibliotheek kocht het getijdenboek in 1993 van het antiquariaat van F. Knuf te Buren. Het boek werd in 2008 gecompleteerd met een blad dat ooit uit het handschrift was verwijderd, voordat de Koninklijke Bibliotheek het boek aanschafte.

Literatuur met betrekking tot de insignes: MMDC; MIM; Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, *Getijdenboek met pelgrimstekens*, zie <http://www.kb.nl/galerie/stijl/029getijdenboek.html> 9 juni 2009; Bruna (2006): 148-149, afb. 103; Van

Asperen (2006): 234-244, nr. 17.13; Von Bredow-Klaus (2005): 45-46 en 333-335, nr. A 1; Van Asperen (2004): 39-46 (bijschriften bij afbn. 2 en 3 zijn omgedraaid); Weekes (2004): 182; Bruna (1998): 147, nr. J; Van Bockstaele (1996): 16o (de pagina met de insignes is in spiegelbeeld afgedrukt); Koldewey (1995)a; Van der Werff (1994): 96; Koldewey (1993) b: 46-48.

Overige literatuur: Geen.

Autopsie: 2004.

43. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 13o E 18
Getijden- en gebedenboek, mogelijk in de Middelnederlandse vertaling van Geert Grote
Zuid-Holland, ca. 1440-60 en 1490-1500
ff. 129, 156 x 112 mm

Inhoud:

1r-12v
13r-13v
14r
14v
15r-22v
23r
23v
24r-65v
66r
66v
67r-85v

Kalender
Blanco pagina's, gelinieerd
Blanco pagina, ongelinieerd
Volbladminiatuur Kruisiging
Getijden van het H. Kruis
Blanco pagina, ongelinieerd
Volbladminiatuur Annunciatie
Mariagetijden
Blanco pagina, ongelinieerd
Volbladminiatuur Laatste Oordeel
Boetpsalmen en litanie

86r	Blanco pagina, ongelinieerd
86v	Volbladminiatuur Dodenmis met een non in gebed
87r-126r	Dodenvigilie
126v	Gebed tot Michaël
127r-127v	Gebed tot de beschermengel
127v-128r	Gebed tot Petrus
128r-128v	Gebed tot Laurentius
128v-129r	Gebed tot Hiëronymus
129r-129v	Gebed tot Barbara

Folium met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op schutblad voorin)

Opmerkingen: De afdrukken zijn licht. Er zijn sporen van zes insignes te ontwaren, een regel van drie insignes (ø 28 mm, ø 21 mm en ø 31 mm) en een regel daaronder van nogmaals drie (ø 33 mm, ø 24 mm en circa 31 x 17 mm). Het laatste insigne heeft de vorm en kenmerken van een Adrianusinsigne (appendix VI, nr. 11). Er zijn geen sporen van naaigaatjes. De pagina waarop de insignes bevestigd waren, is weg. Op dit moment gaat er een hergebruikt folium met muzieknotatie aan het betreffende schutblad vooraf. Ook elders in de kalender zitten afdrukken van cirkelvormige objecten die niet vastgemaakt waren; waarschijnlijk gaat het hier niet om insignes.

Herkomst: De kalender is Utrechts met heiligen in rood als Pontianus (14 januari), Pancratius (12 mei), Bonifatius (5 juni), Odulfus (12 juni), Lebuinus (25 juni en 12 november), Bartolomeus (24 augustus), Remigius en Bavo (1 oktober), Victor en Gereon (10 oktober) en Willibrordus (7 november). In de litanie worden Erasmus, Odulfus, Victor, Gereon, Dionysius, Pancratius, Livinus, Ursula, Cunera en Godelieve genoemd. Het handschrift werd verlucht in Zuid-Holland, het oudste deel wellicht in Delft. De miniatuur met de dodenmis toont een knielende non die door Brandhorst en Broeckhuijsen-Kruijer werd geïdentificeerd als de mogelijke bestemming (Brandhorst en Broeckhuijsen-Kruijer 1985: 61). Hiervoor is echter geen verdere indicatie.

Latere bezitters: In 1809 werd het boek door de Koninklijke Bibliotheek aangeschaft als onderdeel van de collectie J. Visser uit 's-Gravenhage. Het oude bibliotheeknummer van de Koninklijke Bibliotheek A.A. 185 (Th. 139) staat meermaals vermeld aan de binnenzijde van het voor- en achterplat.

Literatuur met betrekking tot de insignes: MMDC; MIM. Overige literatuur: BNM: 's-Gravenhage, KB: 130 E 18; Brandhorst en Broeckhuijsen-Kruijer (1985): 61, nr. 218. Autopsie: 2004.

44. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 131 H 8
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn
Midden-Frankrijk, ca. 1450-1475
ff. 1 + 173 + 1, 133 x 92 mm

Inhoud:	
1r-4v	Blanco pagina's, gelinieerd
5r-16v	Kalender
17r	Halfbladminiatuur Johannes de Evangelist
17r-22v	Evangelielessen
23r	Halfbladminiatuur Maria ten halven lijve
23r-26v	Obsecro Te

Het volgende katern is verkeerd geplaatst
(hoort te volgen na f. 38r):

27r-28r	Vervolg van het Symbolum Athanasium
28v	Aanheffingen tot Maria
29r-30v	Blanco pagina's, gelinieerd

325

31r	Halfbladminiatuur God
31r-36r	Gebed tot Christus
36v-38v	Symbolum Athanasium (vervolg op f. 27r)
Ontbrekend folium	
39r-96v	Mariagetijden (begin ontbreekt)
97r-97v	Blanco pagina's, gelinieerd
98r	Halfbladminiatuur David in gebed
98r-114r	Boetpsalmen
114r-115v	Blanco pagina's, gelinieerd
Ontbrekend folium	
116r-118v	Korte Getijden van het H. Kruis
119r	Halfbladminiatuur Pinksteren
119r-122r	Getijden van de H. Geest
122v	Blanco pagina, gelinieerd
123r-137v	Getijden voor de dagen van de week
138r-138v	Blanco pagina's, gelinieerd
139r	Halfbladminiatuur De Dood en zijn metgezellen
139r-172v	Dodenvigilie
173r-173v	Blanco pagina's, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op f. 1r)
Opmerkingen: Folium 1r vertoont afdrukken van ten minste negen insignes met ronde en ovale vormen. De eerste vier insignes op de eerste rij hebben afmetingen van 20 x 13 mm, ø 19 mm, ø 21 mm en ø 23 mm; de volgende vier 22 x 12 mm, ø 15 mm, ø 19 mm en onbekend. Het laatste insigne had een diameter van 30 mm. De ovale insignes laten nog de afdruk van een stralenkrans zien. Het gaat waarschijnlijk om twee Maria-insignes (appendix VI, nr. 13.4). De band werd in de achttiende eeuw vernieuwd, mogelijk werd toen het schutblad met de insignes uitgesneden, de kim is nog zichtbaar.

Herkomst: De kalender is voor algemeen gebruik met vooral Franse heiligen. Gerubriceerd zijn onder andere Nicolaas (9 mei en 6 december), Anna (25 juli), Egidius (1 september), Cosmas en Damianus (27 september), en Thomas Becket (29 december). Verder worden Eutropius (30 april), Corona (4 mei), Maria ad m(arty)res (13 mei), Ivo (19 mei), Lodewijk IX (25 augustus), Lupus (25 september), Remigius (1 oktober), Fidis (6 oktober), Dionysius en zijn metgezellen (9 oktober), de 11.000 maagden (21 oktober) en Romanus (23 oktober) genoemd. De Mariagetijden zijn voor gebruik van Rome. Het boek werd waarschijnlijk in Midden-Frankrijk vervaardigd.

Latere bezitters: Op folium 98r werd een Bourgondisch wapen toegevoegd. Oude eigendomsnotities op het eerste schutblad, folia 3r en 4r en het achterplat vermelden C.G. Velvaz, Petrus Josephus de Chaillot, afkomstig uit Champagne. De Koninklijke Bibliotheek schafte het handschrift in 1900 aan bij de antiquarische boekhandelaar J. Tregaskis in Londen.

Literatuur met betrekking tot de insignes: MIM.
Overige literatuur: MMDC; BNM: 's-Gravenhage, KB: 131 H 8; Brandhorst en Broeckhuijsen-Kruijer (1985): 34, nr. 87. Autopsie: 2004.

45. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 131 H 13
Gebedenboek, Middelnederlands
Brabant, ca. 1500
ff. 11 + 140 + 1, 94 x 65 mm

Inhoud:	
1r-3r	Blanco pagina's, gelinieerd
3v-14r	Kalender
14v	Blanco pagina's, ongelinieerd
15r-16r	Kort gebed tot de naam Jezus in de stralenkrans
16r-16v	Nogmaals een gebed tot de naam Jezus

16v-17r Nogmaals een gebed tot de naam Jezus
 17r Gebed van een Onze Lieve Vrouwebroederschap
 17v Blanco pagina, ongelinieerd

18r Gebed tot de Drie-eenheid
 18r-18v Gebed tot Christus
 18v-19r Gebed tot de H. Geest
 19r Gebed tot de Drie-eenheid
 19v Gebed tot Christus
 19v-20r Gebed tot de H. Geest
 20r-23v Zeven getijden van de passie
 23v-24r Gebed uit Rome
 24r Gebed met een aflaat
 24v Blanco pagina, gelinieerd

25r-27r Gebed tot de Arma Christi
 27r-34r Gebeden tot de ledematen van Christus
 34r-36r Laatste woorden van Christus aan het kruis
 36r-37v Nogmaals de zeven woorden
 37v-39r Gebed tot de vijf wonden van Christus
 39r-40r Nogmaals een gebed tot de vijf wonden
 40r-46v Gebeden met aflaten
 46v-47v Drie groeten tot Christus
 47v-48r Gebed tot Christus
 48r-49r Offerande tot Christus
 49r-50v Drie gebeden tot de passie
 50v Gebed tot het hart van Christus
 50v-58v Contemplatie van Bernardinus
 59r Ochtendgebed
 59r-59v Avondgebed
 59v-60r Gebed voor elk uur
 60r-60v Gebed bij het begin van de mis
 60v-61v Gebed tijdens de mis
 61v-65r Communiegebeden
 65v Blanco pagina, ongelinieerd

66r-66v Gebed met een aflaat van paus Sixtus IV
 (1471-84)
 66v-68r Gebed tot Maria van Bernardus
 68r-75v Gebeden tot Maria
 75v-77r Zeven Vreugden van Maria
 77r-78r Zeven Ave Marias voor de bijstand van Maria
 78r-80r Zeven Smarten van Maria
 80r-82r Nogmaals de zeven Smarten van Maria
 82r-86r Gebed tot Maria gedurende een week
 86r-86v Gebed tot Maria
 86v-87r Gebed met een aflaat van paus Alexander VI
 (1492-1503)
 87r-87v Gebed tot Anna
 87v-88v Gebed met drie Pater Nosters

89r-90v Communiegebed van Thomas van Aquino
 90v-91r Gebed tot het lichaam van Christus
 91r-92r Gebed tot de Drie-eenheid
 92r-92v Gebed tot Christus
 92v-93r Gebed tot de H. Geest
 93r-101r Communiegebeden
 101r-101v Gebed tot God (onvolledig)
 Ontbrekend folium
 102r Einde van een gebed (waarschijnlijk tot Maria)
 102r-103v Gebed tot Maria
 103v Gebed tot de lijdende Christus

107v-109r Gebed tot Johannes de Doper
 109r-110r Gebed tot Johannes de Evangelist
 110r-110v Gebed tot Petrus
 110v Gebed tot Paulus
 110v Gebed tot Andreas
 110v Gebed tot Jacobus Maior
 111r Gebed tot Johannes de Evangelist
 111r Gebed tot Filippus
 111r-111v Gebed tot Jacobus [Minor]
 111v Gebed tot Bartolomeus
 111v Gebed tot Thomas
 111v-112r Gebed tot Simon
 112r Gebed tot Taddeüs
 112r Gebed tot Matteüs
 112r-112v Gebed tot Mattias
 112v Gebed tot alle apostelen
 112v-113r Gebed tot Stefanus
 113r-113v Gebed tot Laurentius
 113v-114r Gebed tot Cornelius
 114r-114v Gebed tot Joris
 114v-115v Gebed tot Sebastiaan
 115v Gebed tot Rumoldus
 115v-116r Gebed tot Vincentius
 116r-116v Gebed tot Augustinus

117r Gebed tot Gregorius
 117r-117v Gebed tot Ambrosius
 117v-118v Gebed tot Hiëronymus
 118v-119v Gebed tot Martinus
 119v-120r Gebed tot Nicolaas
 120r-120v Gebed tot Hubertus
 120v-121r Gebed tot Antonius
 121r-121v Gebed tot Bernardus
 121v-122r Gebed tot de Drie Koningen
 122r-123r Gebed tot Jozef, bruidegom van Maria
 123r-124v Gebed tot Job
 124v Gebed tot Franciscus

125r-125v Gebed tot Catharina
 126r-126v Gebed tot Barbara
 127r-127v Gebed tot Margareta
 128r-128v Gebed tot Ontcommer
 129r-129v Gebed tot Agnes
 129v-130r Gebed tot Cecilia
 130r Gebed tot Lucia
 130r-130v Gebed tot Agatha
 130v-131v Gebed tot Dorothea
 131v-132r Gebed tot Dymphna
 132r-132v Gebed tot Gertrudis
 132v Gebed tot Apollonia
 132v-133v Gebed tot Maria Magdalena
 133v-134r Gebed tot Elizabeth
 134r-134v Gebed tot alle heiligen
 134v-135r Gebed ten tijde van sterven
 135r-135v Gebed tot Maria ten tijde van sterven
 135v Gebed tot God

136r-136v Acht verzen van Bernardus
 136v-139r Diverse gebeden tot God
 139v Blanco pagina, gelinieerd
 Drie ontbrekende folia
 140r-140v Blanco pagina's, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: 2v
 Opmerkingen: De pagina vertoont sporen van minimaal acht opgenaaid insignes. Centraal zaten twee ruitvormige insignes (32 x 32 en 35 x 35 mm). Rechts was duidelijk herkenbaar

een insigne van Adrianus uit Geraardsbergen bevestigd (appendix VI, nr. 1.1).

Herkomst: Het boek werd waarschijnlijk in Brabant geschreven. De kalender is voor gebruik in Brabant. Gebeden noemen bovendien heiligen die in de regio Brabant, Antwerpen en Oost-Vlaanderen een bijzondere verering genoten, zoals Cornelius (Ninove), Rumoldus (Mechelen), Job (Wezemaal) en Dymphna (Geel). Miniaturen zijn niet aanwezig. Het boek werd waarschijnlijk door (en mogelijk voor) een kloosterling geschreven, daar er veel referenties zijn aan de biddende orde, vooral aan Bernardus. Een rubriek noemt: "Benedictus die / xxste [sic: XII] paus vanden ordenen s bernaerts" (f. 45r), ofwel de cisterciënzers. Verderop staat geschreven: "Dit sijn / onser lieuer vrouwen vij ween / daer die gracie der biddender [f. 78v:] ordenen met staet te verdienen" (ff. 78r-78v). In de kalender is op 17 juli bijgeschreven: "Obiit prioris magister Arnoldus b."

Latere bezitters: Enkele jaren na de vervaardiging kwam het boek in handen van Catherina van Waelhem uit Mechelen. Een eigendomsnotitie op folium 1v luidt immers: "Desen boek hoert toe / jonfrouwe kathelijne / van Waelhem huysvrouwe / van m^e philips le cocq voertijt / advocaet der key mat / woenende tot mechelen / Inden bruel." Zij schreef aan weerszijden van folium 193 de data van haar huwelijk (1533) en de geboortes van haar kinderen (1535 en 1536). Het is mogelijk dat zij de insignes verzamelde. Op folia 1v en 140v, evenals in de ondermarge van folium 99v, worden Jezus, Maria en Anna aangeroepen voor bijstand. De Koninklijke Bibliotheek wist het boek aan te schaffen op een veiling van M. Nijhoff te Den Haag in 1900.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.

Overige literatuur: MMDC; BNM: 's-Gravenhage, KB: 131 H 13; Den Haag, Koninklijke Bibliotheek (1922). *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Regia*, vol. 1: *Libri theologici*. Den Haag, Comitum: 77, nr. 373; Den Haag, Koninklijke Bibliotheek (1901). *Verslag over den toestand der Koninklijke Bibliotheek in het jaar 1900*. Den Haag, Algemeene Landsdrukkerij: 16, nr. 11. Autopsie: 2006.

46. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 132 G 38
Getijden- en gebedenboek van Dienner Goes, Middelnederlands
Delft, ca. 1480-1500 (toegevoegde delen uit Delft, mogelijk het klooster van Sint-Ursula)
ff. ongefolieerd schutblad + XIII + 140, 185 x 125 mm

Inhoud:

1r-11v	Kalender
XIIIr	Blanco pagina, ongelinieerd
XIIIv	Volbladminiatuur Annunciatie
1r-50r	Mariagetijden
50r-50v	Marialof voor Paasdag
50v-51r	Gebed tot Maria
51r-51v	Gebed met een aflaat van paus Benedictus XII (1334-1342)
52r	Blanco pagina, ongelinieerd
52v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
53r-71v	Boetpsalmen en litanie
71v-72r	Rubriek over de positieve werking van de Veronicabeeltenis
72r	Gebed tot Veronica
72v	Gebed van Jan Brugman (1400-1473)
72v-73v	Gebed om driemaal per dag te lezen
74r	Blanco pagina, ongelinieerd

327

74v

75r-82v
82v
83r
83v
84r-86r
86r-87v
88r-88v
88v-89v
89v-91r
91v
91v-92r
92r-92v
93r-93v
94r-97r
97v-98v
98v-100r
100v-101r

101r-102v
102v-103r
103r-103v
103v-104r
104r-104v
104v-105r
105r-105v
106r
106v
107r-124r
124v
125r-128v
129r
129r-129v
129v-130
131r-133r
133r-135r

135v-136v
136v

137r-138r
138r-139r
139r-139v
140r-140v

Volbladminiatuur Kruisiging (een pelikaan met haar jongen in de marge)

Korte Getijden van het H. Kruis
Gebed voor penitentie
Blanco pagina, ongelinieerd
Volbladminiatuur Gregoriusmis
Gebed van Gregorius met aflaat
Communiegebeden
Gebed tot Franciscus
Gebed van Johannes van Capistrano (1386-1456)
Gebed van Bernardinus tot de naam Jezus
Ave Regina in het Middelnederlands
Gebed tot Quirinus
Gebed tot Sebastiaan
Gebed tot de beschermengel
Gebed van Bernardinus tot het hart van Maria
Nogmaals een gebed tot Maria
Vijftien Ave Marias
Vijftien Ave Marias voor een beeltenis van Maria van Milaan
Gebed tot Erasmus voor de zondagen
Gebed tot Christoffel
Privilegieën van Christoffel
Gebed tot Ursula
Gebed tot de 11.000 maagden
Gebed tot Catharina
Gebed tot Barbara
Blanco pagina, ongelinieerd
Volbladminiatuur Dodenmis
Dodenvigilie
Blanco pagina, gelinieerd
Gebed tot Maria en alle heiligen
Gebed tot Anna
Gebed tot de naam Jezus
Gebed om te lezen voor een beeltenis van Maria
Gebed tot Antonius
Getijden met Pater Nosters en Ave Marias met een aflaat van paus Clemens VI (1342-1352) en een gebed tot Maria
Zeven woorden van Christus aan het kruis
Gebed met een aflaat van paus Sixtus IV (1471-1484)
Gebed tot Maria
Drie Pater Nosters en Ave Marias tot Anna
Privilegieën van Anna
Blanco pagina, ongelinieerd

Folium met naaigaatjes: 124v (en afdrukken op schutblad 1r)
Opmerkingen: De afdrukken van ten minste tien insignes zijn te zien op het schutblad voor in het handschrift. De pagina die eraan voorafging – waarop de insignes waren genaaid – is uitgesneden. De band is contemporain. De kim met enkele van de naaigaatjes resteert. De afdrukken boven aan het schutblad zijn het meest duidelijk. Bovenin zat een rij van vijf ronde insignes (respectievelijk ø 20, ø 21, ø 27, ø 19 en ø 21 mm), daaronder een rij met een langwerpig insigne met een spitse bovenkant (34 x 16 mm) en drie ronde insignes (ø 30 mm, ø 26 mm en onbekende afmetingen). Daaronder zat nog een langwerpig exemplaar (33 x 19 mm). Hoewel de vorm en de verhoudingen doen vermoeden dat het hier om een Adrianusinsigne ging (vergelijk appendix VI, nr. 1.1), kan dit niet met zekerheid worden vastgesteld. Ook op folium 124v, onderaan de pagina, waren insignes genaaid, zes in getal. Het verso van het folium is blanco, maar de insignes zijn onderaan aangebracht, zodat ze de tekst op de rectozijde niet verstoren. De meeste waren rond en een was vierkant met een afgeronde bovenkant.

Herkomst: De kalender is Utrechts, waarschijnlijk voor gebruik van Delft met de gerubriceerde heiligen Hippolytus (13 augustus) en Jeroen (17 augustus). De litanie noemt naast de heiligen, populair in Holland, Pantaleon, Ursula en Cunera. De ruimte die voor Ursula en haar elfduizend maagden is gereserveerd (twee gebeden op ff. 103v-104v), wijst mogelijk op het klooster van Sint-Ursula in Delft – behorend tot het kapittel van Utrecht – als plaats van herkomst. De boekverluchting is in een Zuid-Hollandse stijl. Een folium vertoont de blokversiering die typerend is voor Delft. De zusters van het Ursulaklooster behoorden tot de Derde Orde van de heilige Franciscus, wat ook de gebeden tot Franciscus (ff. 88r-88v), Johannes van Capistrano (ff. 88v-89v) en Bernardinus van Siena (ff. 89v-91r en 94r-97r) verklaart. In de kalender is bovendien de verhoogde m in “der xiii^m maechden” in rood weergegeven om de feestdag te benadrukken, al is deze niet volledig gerubriceerd. De bestemming was waarschijnlijk geen kloosterlinge, maar wel een vrouw, daar een rubriek zicht richt op zwangere vrouwen (f. 71r).

Latere bezitters: Op folium 140v wordt het boek eigen- dom genoemd van Dienner Goes: “Diet bock hoert toe diener / goes diet uint die br(e)nttet / weder ter recter hent”, en vervolgens van Josina van Sijdenburch: “Dit bock hoort toe / Yosina van sijdenburch / aensien doet ghedencken / sijt gheduerich ijn liefden vierich”. De Koninklijke Bibliotheek kocht het handschrift in 1907 van P. Gouda Quint te Arnhem.

Literatuur met betrekking tot de insignes: MIM. Overige literatuur: MMDC; BNM: 's-Gravenhage, KB: 132 G 38; Korteweg (1992): 83, nr. 57; Defoer, Korteweg en Wüsterfeld (1989): 297; Brandhorst en Broeckhuijsen-Kruijer (1985): 70, nr. 280; Spaander en Leeuw (1979): 134-138; Byvanck (1931): 39; Byvanck en Hoogewerff (1922-25): 57, nr. 142; Verslag 1907, nr. 2. Autopsie: 2004.

47. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 133 M 23
Getijden- en gebedenboek, Middel Nederlands
Noordelijke Nederlanden, ca. 1460-80
ff. 176, 160 x 110 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r	Blanco pagina, ongelinieerd
13v	Volbladminiatuur Annunciatie
14r-67r	Mariagetijden
67v	Blanco pagina, gelinieerd
68r	Blanco pagina, ongelinieerd
68v	Volbladminiatuur Kruisiging
69r-78r	Getijden van het H. Kruis
78v	Blanco pagina, gelinieerd
Ontbrekend folium	
79r-104v	Getijden van de H. Geest
105r	Blanco pagina, ongelinieerd
105v	Volbladminiatuur Laatse Oordeel
106r-130r	Boetpsalmen en litanie
130v	Blanco pagina, gelinieerd
131r	Blanco pagina, ongelinieerd
131v	Volbladminiatuur Dodenmis
132r-167r	Dodenvigilie
167r-168r	Communiegebeden
168r-169v	Gebed tot Maria
169v-170r	Gebed tot de beschermengel
170r-170v	Gebed tot Petrus
171r-176r	Gebed tot Christus
176v	Blanco pagina, ongelinieerd

Folium met naaigaatjes: 130r
Opmerkingen: De vier insignes zaten onder elkaar gearrangeerd in de buitenmarge op de pagina met het laatste gedeelte van de tekst van de boetpsalmen. Het ging achter-eenvolgens om een rond insigne (ø 35 mm), een langwerpig insigne met ronde bovenzijde (35 x 20 mm), opnieuw een rond insigne (ø 30 mm) en een ruitvormig exemplaar (33 x 33 mm). Het langwerpige insigne heeft de juiste verhoudingen om een Adrianusinsigne van het tweede type te kunnen zijn (vergelijk appendix VI, nr. 1.2), maar de afbeelding is erg onduidelijk. Op de plaats van het onderste insigne is nog een restant van groen draad te zien.

Herkomst: De kalender is voor gebruik in het diocesis Utrecht. Het handschrift bevat geen indicatoren voor de identiteit van een opdrachtgever of bestemming. Het werd waarschijnlijk voor de markt vervaardigd.

Latere bezitters: Het boek werd op 26 april 1937 geveild bij Sotheby's Londen (lot 241). Vervolgens was het in bezit van E. Boekman uit Amsterdam. De Koninklijke Bibliotheek kocht het handschrift in 1940 van C. Boekman.

Literatuur met betrekking tot de insignes: MIM.
Overige literatuur: MMDC; BNM: 's-Gravenhage, KB: 133 M 23; Brandhorst en Broeckhuijsen-Kruijer (1985): 68, nr. 270. Autopsie: 2004.

48. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 134 C 47
Getijden- en gebedenboek, Middel Nederlands
Zuidelijke Nederlanden, ca. 1490-1500 en een toegevoegd deel uit 1500-25
ff. I + 196 + II (gefolieerd 1-190 en 201-205), 162 x 110 mm

Inhoud:

1r-6v	Kalender
7r	Blanco pagina, ongelinieerd
7v	Volbladminiatuur Kruisiging
8r-15r	Getijden van het H. Kruis
15v	Blanco pagina, gelinieerd
16r	Blanco pagina, ongelinieerd
16v	Volbladminiatuur Annunciatie
17r-64r	Mariagetijden
17r-26r	Metten
26v	Volbladminiatuur Visitatie
27r-35v	Lauden, gevolgd door de rubriek voor de priem
36r	Blanco pagina, gelinieerd
36v	Volbladminiatuur Geboorte
37r-40v	Priem
41r	Blanco pagina, ongelinieerd
41v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
42r-44v	Terts
45r	Blanco pagina, ongelinieerd
45v	Volbladminiatuur Drie Koningen
46r-48v	Sext
48a	Blanco pagina, ongelinieerd
48av	Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel
49r-51v	None
Folium 52	ontbreekt
53r-58r	Vespers
58v	Completen (vervolg op f. 60r)
59r	Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte
59v	Blanco pagina, ongelinieerd
60r-64r	Vervolg van de complete
64v	Volbladminiatuur David in gebed
65r-77v	Boetpsalmen
78r-78v	Gebed tot Johannes de Doper
79r-79v	Gebed tot Petrus en Paulus

80r-80v Gebed tot Johannes de Evangelist
81r-81v Gebed tot Laurentius
81v-82r Gebed tot Christoffel
82r-82v Gebed tot Antonius
83r-83v Gebed tot Adrianus
83v-84r Gebed tot Sebastiaan
84v-85r Gebed tot Martinus
85r-85v Gebed tot Nicolaas
86r-86v Gebed tot Rochus
87r-88r Gebed tot Anna
88r-88v Gebed tot Catharina
88v-89r Gebed tot Barbara
89v Gebed tot Margareta
90r-90v Gebed tot Apollonia
91r-91v Gebed tot Clara
91v-92r Gebed tot Gertrudis
92r-93r Gebed tot Dymphna
93v Blanco pagina, gelinieerd
94r Blanco pagina, ongelinieerd
94v **Volbladminiatuur Allerheiligen en engelen**
95r-101v Invocaties voor de dagen van de week, te beginnen met de engelen op zondag
102r-105r Rozenkransgebed
105r-105v Salve Regina in het Middelnederlands
106r-107r Vijf Smarten van Maria
107v-108r Zeven invocaties van Maria onder het kruis
108r-109r Gebed van Bernardus tot Maria
109r-109v Gebed tot Maria en haar ouders
109v-111v Gebed over de Onbevleete Ontvangenis van Maria
112r-112v Gebed van Thomas Becket tot Maria
113r-113v Vijftien groeten
113v-115r Gebed van de heilige Machteld tot Maria
115r-116r Vijftien gebeden met Ave Marias
116r-124r Diverse gebeden en groeten tot Maria
124r Gebed van Augustinus tot Christus
124v Nogmaals een gebed tot Christus
124v-125r Gebed tot het hart van Christus
125r Twee gebeden tot het H. Kruis
125v-127v Zeven woorden van Christus aan het kruis
127v-128r Gebed tot Christus
128r-130r Gebed van Gregorius
130r-130v Twee gebeden tot Christus
131r-131v Drie Pater Nosters
132r-132v Gebed tot God
133r Blanco pagina, ongelinieerd
133v **Volbladminiatuur Genadestoel**
134r-135r Gebed tot de Drie-eenheid
135r-139r Vijftien Pater Nosters
139v-142r Gebed tot de vijf wonden
142v-143r Gebed bij de boetedoening die is opgedragen door de biechtvader
143r-143v Gebed na alle andere gebeden
144r Gebed dat God leerde aan een non
144r-144v Dagelijkse overdenking
144v-145r Gebed tot de Drie-eenheid
145r Gebed tot het hart van Christus
145r-145v Twee gebeden tot Christus
146r Gebed met aflaten
146v-147r Gebed tot Christus
147v-150r Communiegebeden
150r-151r Gebed tot Christus tegen de pijn in het vagevuur
151r-151v Dagelijks gebed tot Christus, vooral tijdens het sterfuur
152r-152v Gebed tot God
153r-153v Gebed van Gregorius tot Christus
153v-154r Gebed voor de lijdende ziel

154r-154v Gebed voor de zielen van paus Innocentius IV op te zeggen in de kerk of op het kerkhof
154v-155r Nogmaals een gebed voor de zielen
155r-158r Zeven Pater Nosters ter ere van de zeven bloedstortingen
158r-159r Evangelie volgens Johannes
159r-161r Gebed van Bernardus tot de zoete naam Jezus
161r-161v Dagelijkse bekentenis van de zonden
161v-164r Acht verzen van Bernardus
164r-164v Beveling tot God, Maria, de heiligen en de engelen
165r-167r Gebed van paus Bonifatius
167r-167v Gebed tot Jezus in de kribbe
167v Gebed tot Jezus
168r Twee gebeden tot het Kind Jezus
168r-170v Communiegebeden
170v-171r Gebed tot God
171r Vijf Pater Nosters en Ave Marias ter ere van de vijf wonden
171v-172v Gebed dat aan een non geopenbaard werd
173r-174r Gebed tot Anna
174r-175r Pater Noster tot Jezus, Maria en Anna
175v-182v Blanco pagina's, gelinieerd (met toegevoegde gebeden)

Toegevoegd aan het begin van de zestiende eeuw:
183r Blanco pagina's, ongelinieerd
183v **Volbladminiatuur Christus als Salvator Mundi**
184r-186r Gebed tot God dat keizer Maximiliaan dagelijks las
186r-200r Gebed tot de passie en het lijden van Maria (folia 191-200 bestaan niet)
200v Hec Est Preclarum Vas in het Middelnederlands (vervolg op f. 202r)
201r **Volbladminiatuur Tenhemelopneming van Maria**
201v Blanco pagina, gelinieerd
202r Vervolg van het gebed Hec Est Preclarum Vas
202r-202v Gebed tot God ter bescherming tegen de pest en een haastige dood
202v Gebed tot God
202v-205r Pater Nosters tot Jezus
205v Blanco pagina, ongelinieerd

Folia met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op ff. 1r en 181v)
Opmerkingen: De insignes waren bevestigd op de schutbladen van het oudste deel van het handschrift (ff. 1r-182v). De pagina's waarop de insignes waren bevestigd, zijn weggehaald, waarschijnlijk toen de achttiende-eeuwse band werd aangebracht. De afdrukken zijn licht en daardoor onidentificeerbaar. Op het schutblad voorin waren minimaal zes insignes bevestigd, waarschijnlijk meer. Op het laatste schutblad zaten minimaal acht insignes.

Herkomst: Het manuscript bestaat uit een getijdenboek van 1490-1500 waar aan het begin van de zestiende eeuw een gedeelte met gebeden (ff. 183r-190v en 200r-205v) werd toegevoegd. Toen werd het ook opnieuw ingebonden. De decoratie van het laatste deel is in de laat-Vlaamse stijl met illusionistische bloemenranden. In de verder vrij algemene kalender is Nicasius (14 december) gerubriceerd wat wijst op het bisdom Doornik. In de kalender zijn echter ook heiligen opgenomen die hier van afwijken. Niet gerubriceerd zijn bijvoorbeeld Walricus (1 april), Rumoldus (1 juli), Amalberga (10 juli), Lambertus (17 september), Remigius en Bavo (1 oktober) en Gummarus (11 oktober). De heiligen wijzen op de regio Vlaanderen en Brabant. Ook het gebed tot Dymphna wijst op een

bestemming in Brabant. Dymphna kende immers een grote verering in het Brabantse Geel. In de tekst is de mannelijke vorm gebruikt: “my arm sondare (f. 106r), “my arme sondare” (f. 130r) en “mijnre arme sondare” (f. 205r). Toch werd het boek waarschijnlijk geschreven voor een vrouw, wellicht een kloosterlinge. Hier en daar wordt gerefereerd aan religieuze vrouwen: de heilige Machteld (f. 113v), een kluizenares (f. 117r) en een non (ff. 144r en 171v). Ook zijn diverse gebeden tot het Kind Jezus opgenomen die vooral religieuze vrouwen zullen hebben aangesproken (ff. 167-168).

Latere bezitters: Het handschrift bleef in Brabantse handen. Een vroeg-zestiende-eeuwse eigendomsnotitie (f. 182v) noemt Margriete van Beeringen, dochter van Jan van Beerin- gen en Barbe Beyaerts. De notitie luidt: “Dit boeck behoort toe Joffer / margrieten van beeringen / huysvrouwe Adriaes / van heylwigen Rentmeester / van loeuen”. Adriaen van Heylwigen was rentmeester van Brabant in het kwartier van Leuven. In 1522 werd hij raadsheer in de Raad van Brabant. De notitie dateert daarom waarschijnlijk van vóór 1522. De notitie van Margriete van Beeringen volgt op het eerste deel (ff. 1r-182v) waarin ook de insignes waren aangebracht, en het lijkt daarom waarschijnlijk dat zij de insignes verzamelde. Zij voegde waarschijnlijk ook de gebeden toe op folia 175-181. In de bovenmarge van folium 153r staat in een achttiende-eeuws schrift: “franciscus vander / dussen”. Het boek werd in 1956 aangekocht door de Koninklijke Bibliotheek als onderdeel van de collectie van jonkheer M.R. Radermacher Schorer.

Literatuur met betrekking tot de insignes: MIM.
Overige literatuur: MMDC; BNM: 's-Gravenhage, KB: 134 C 47; Marieke van Delft et al., red. (1988). *Vriendschap in ver- ening. Catalogus van de tentoonstelling ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Vereniging 'Vrienden der Koninklijke Bibliotheek'*. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek: 123-126, nr. 160; Brandhorst en Broeckhuijsen-Kruijer (1985): 116, nr. 439a; C. Wijbe de Kruyter (1974). Some problems in identify- ing and locating the origins of a number of Dutch illumina- ted manuscripts of the last quarter of the fifteenth century. *Quaerendo*, 4, nr. 2: 143-155.
Autopsie: 2004.

49. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 135 E 36
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn en Middennederlands
Noord-Frankrijk en Vlaanderen, ca. 1400-10 (deel 1), ca. 1425 (deel 2 met de Utrechtse miniaturen en kalender) en ca. 1440 (deel 3 en Luikse miniatuur op f. 98)
ff. IV + 157 + IV, 180 x 125 mm

Inhoud:
1r Blanco pagina, gelinieerd
1v-13r Kalender

Eerste en oudste gedeelte:
13v Blanco pagina, gelinieerd
14r **Verluchte pagina met tekst Hic in/cipunt hore n/ostre dne [sic]**
14v **Volbladminiatuur Annunciatie**
15r-81r Mariagetijden
15r-29r Metten
29v **Volbladminiatuur Visitatie**
30r-45r Laudan
45v **Volbladminiatuur Geboorte**
46r-52r Priem
52v **Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders**
53r-58r Terts
58v **Volbladminiatuur Drie Koningen**

59r-63r Sext
63v **Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel**
64r-68r None
68v **Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte**
69r-76r Vespers
76v **Volbladminiatuur Kroning van Maria**
77r-81r Completen
81v Gebed tot Stefanus

Tweede gedeelte dat later werd toegevoegd, tegelijkertijd met de kalender:

82r Blanco pagina, ongelinieerd
82v **Volbladminiatuur Judaskus**
83r-97v Getijden van het H. Kruis
83r-84v Metten
85r Blanco pagina, ongelinieerd
85v **Volbladminiatuur Christus voor Pilatus**
86r-86v Priem
87r Blanco pagina, ongelinieerd
87v **Volbladminiatuur Geseling**
88r-88v Terts
89r Blanco pagina, ongelinieerd
89v **Volbladminiatuur Kruisdraging**
90r-90v Sext
91r Blanco pagina, ongelinieerd
91v **Volbladminiatuur Kruisiging**
92r-92v None
93r Blanco pagina, ongelinieerd
93v **Volbladminiatuur Kruisafname**
94r-94v Vespers
95r Blanco pagina, ongelinieerd
95v **Volbladminiatuur Graflegging**
96r-97v Completen
98r Blanco pagina, ongelinieerd
98v **Volbladminiatuur Laatste Oordeel**
99r-126v Boetpsalmen en litanie

Derde en jongste gedeelte (volledig in het Middennederlands):
127r-128r Gebed tot Christus
128r-130r Gebed tot alle heiligen
130r-134v Rozenkransgebed tot Maria
134v-135v Berijmd gebed tot het H. Kruis
135v-137v Gebed tot Barbara
137v-138v Berijmd gebed tot Barbara
138v-139r Gebed tot Barbara
139r-140r Rozenkransgebed tot Maria
140r-141v Communiegebeden
141v-143v O Intemerata
143v-147v Obsecro Te
147v-149v Gebed tot het H. Sacrament
149v-155r Gebed tot Maria
155r-156r Ave Maria
156v-157v Blanco pagina's, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: 157r
Opmerkingen: De insignes zijn toegevoegd aan het derde (Vlaamse) deel dat van circa 1440 dateert. Op folium 157r zaten eens veertien insignes genaaid. De meeste afdrukken zijn rond. De diameter variërend van 20 tot 42 mm. Een insigne is langwerpig (40 x 22 mm) en midden onder zit tot slot een ruitvormig exemplaar (33 x 33 mm). De insignes drukten af op folium 156v.

Herkomst: Het getijdenboek werd in verschillende stadia uitgebreid. De Mariagetijden voor gebruik van Rome ontstonden aan het begin van de vijftiende eeuw in het noorden van Frankrijk of Vlaanderen. Wellicht dat het afsluitende gebed

tot Stefanus een indicatie is voor een bijzondere devotie tot deze heilige. Enkele decennia later, rond 1425, werd hieraan een (nieuwe) kalender en het gedeelte met de Getijden van het H. Kruis en de boetpsalmen (deel 2) toegevoegd. Onder andere de translatie van Martinus (4 juli), Bartolomeus (24 augustus), Barbara (4 december), Nicolaas (6 december) en Nicasius (14 december) zijn gerubriceerd. Verder komen Gudula (8 januari), Aldegundis (30 januari), de translatie van Nicolaas (9 mei), Basilius (20 mei), Donatianus (24 mei), de translatie van Thomas (3 juli), de elevatio van Thomas (7 juli), Amalberga (10 juli), Genoveva (16 september), Remigius en Bavo (1 oktober) en Gummarus (10 oktober) voor. Walburgis wordt tweemaal genoemd (25 februari en 4 augustus). Mogelijk is de kalender voor Antwerpen (Cardon 1993: 167) of Brussel (Oosterman 1995: 76). Volgens Johan Oosterman stamt ook het gedeelte met de Getijden van het H. Kruis en de boetpsalmen uit Brussel of omgeving. Voor de decoratie zijn geïmporteerde Utrechtse miniaturen gebruikt. Tot slot werd een derde deel in het Middelnederlands toegevoegd, waarschijnlijk in Vlaanderen. In het gebed tot alle heiligen worden de heiligen Cornelius, Adrianus, Petrus Martelaar, Livinus, Gertrudis en Ontcommet met name genoemd. Drie gebeden tot Barbara wijzen mogelijk op een voorkeur van de opdrachtgever voor deze heilige. De tekst gebruikt een enkele keer de vrouwelijke vorm, bijvoorbeeld “mij arme sonderse” (f. 150r), is meestal echter neutraal, bijvoorbeeld “mi sondare” (f. 142r), “ic sondich mensche” (f. 143r) en “mi arme sondich mensche” (f. 149r). De boetpsalmen werden rond 1440 voorzien van een miniatuur met het Laatste Oordeel die uit Luik stamt. Voorin het handschrift staat (waarschijnlijk ten onrechte) geschreven dat het hier om de “Heures de Louis II de Bourbon” zou gaan. De Vlaamse band met blindstempe-ling stamt van circa 1520.

Latere bezitters: Ene “J. Roelofs” noteerde in de achttiende eeuw zijn naam op het schutblad achterin. Het boek werd ver-kocht op 13-15 december 1911 tijdens de veiling van Sotheby’s, Wilkonson & Hodge te Londen als onderdeel van de collectie van J.S. Burra of Bockhanger uit Ashford, Kent (lot 475). In 1926 kocht Henry Scriver uit Rijsel het boek van de antiquari-atische boekhandelaar Madame Bélin te Parijs. Via vererving kwam het boek vervolgens in handen van Georges Scrive uit Ville-Marie en vervolgens in bezit van Donald J. Wineman, Esq. Het werd aangekocht door de Koninklijke Bibliotheek op 13 december 1976 tijdens een veiling van Sotheby’s, Londen (lot 67).

Literatuur met betrekking tot de insignes: MIM.
Overige literatuur: MMDC; BNM: 's-Gravenhage, KB: 135 E 36; Oosterman (1995): I, 76-78 en II, 250 (R89), 284 (R222) en 338 (H72); Cardon (1993): 165-168, nr. 53; Maurits Smeyers en Bert Cardon (1991). Utrecht and Bruges. South and north ‘boundless’ relations in the 15th century, in: *Masters and Miniatures*. Koert van der Horst en Johann-Christian Klamt, reds. Doornspijk, DAVACO: 96-97, n. 67; Anne S. Korteweg et al., reds. (1986). *Accoord C.R. Een keuze uit de bijzondere aanwinsten verworven tijdens het bibliothecariaat van dr. C.R. Reedijk*. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek: 60-61, nr. 17; Leon van Liebergen, red. (1986). *Birgitta van Zweden 1303-1373. 600 Jaar kunst en cultuur van haar kloosterorde*. Uden, Museum voor Religieuze Kunst: 98, nr. 17; Brandhorst en Broeckhuijsen-Kruijer (1985): 94, nr. 370; Korteweg en Chavannes-Mazel (1980): 175, nr. 70; Sotheby’s, Londen. *Catalogue of Western Manuscripts and Miniatures and a Hebrew scroll*, 13 december 1976: 44-46, lot 67. Autopsie: 2004 en 2008.

50. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 186
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn en Middelnederlands
Zuidelijke Nederlanden (mogelijk Doornik), midden vijf-tiende eeuw
ff. 144 + I, 158 x 120 mm

Inhoud:

1r-3r	Blanco pagina's, gelinieerd
3v-15r	Kalender
15v	Blanco pagina, gelinieerd
16r	Blanco pagina, ongelinieerd
16v	Volbladminiatuur Kruisiging
17r-25v	Getijden van het H. Kruis
26r	Blanco pagina, ongelinieerd
26v	Volbladminiatuur Annunciatie
27r-36v	Mariamis
37r	Blanco pagina, ongelinieerd
37v	Volbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven
38r-90v	Mariagetijden
38r-46v	Metten
47r	Blanco pagina, ongelinieerd
47v	Volbladminiatuur Judaskus
48r-57v	Lauden
58v	Blanco pagina, gelinieerd
59r	Blanco pagina, ongelinieerd
59v	Volbladminiatuur Christus voor Pilatus
60r-63v	Priem
64r	Blanco pagina, ongelinieerd
64v	Volbladminiatuur Geseling
65r-68r	Terts
68v	Blanco pagina, gelinieerd
69r	Blanco pagina, ongelinieerd
69v	Volbladminiatuur Kruisdraging
70r-72v	Sext
73r	Blanco pagina, ongelinieerd
73v	Volbladminiatuur Gekruisigde Christus met engelen
74r-77r	None
77v	Blanco pagina, gelinieerd
78r	Blanco pagina, ongelinieerd
78v	Volbladminiatuur Kruisafname
79r-84v	Vespers
85r	Blanco pagina, ongelinieerd
85v	Volbladminiatuur Graflegging
86r-90r	Completen
90v	Blanco pagina, gelinieerd
91r	Blanco pagina, ongelinieerd
91v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
92r-107v	Boetpsalmen en litanie
108r	Blanco pagina, ongelinieerd
108v	Volbladminiatuur Dodenmis
109r-131v	Dodenvigilie
132r	Blanco pagina, ongelinieerd
132v	Volbladminiatuur Johannes de Doper en Johannes de Evangelist
133r-133v	Gebed tot Johannes de Doper
134r-135v	Gebed tot Johannes de Evangelist
136r	Blanco pagina, ongelinieerd
136v	Volbladminiatuur Petrus (met zwaard) en Bernardus
137r-138r	Gebed van Bernardus tot Maria
138r-139r	Gebed tot Petrus
139v	Blanco pagina, ongelinieerd
140r-140v	Gebed tot de beschermengel
141r	Blanco pagina, ongelinieerd

141v	Volbladminiatuur Vrouw in gebed voor Catharina
142r-143r	Berijmd gebed tot Catharina
143r-144r	Franse gebeden (zestiende-eeuwse toevoegingen)
144v	Blanco pagina, gelinieerd

Folium met lijmrستن: 16r

Opmerkingen: De insignes waren tegen het blanke perkament van folium 16r gelijmd. Het gaat om minimaal zes insignes, wellicht negen of nog meer. Het onderste ruitvormige insigne (40 x 40 mm) toont een staande diaken die een zegenende hand opheft en zich draait naar de gelovige die rechts van hem knielt (appendix VI, nr. 38.2). Het opschrift luidt *s quintin(us)*. Het vierkante insigne daarboven (32 x 32 mm) toont Barbara met de toren aan haar linkerzijde (appendix VI, nr. 7.1). De overige insignes hadden een langwerpige vorm met een halfronde bovenzijde (28 x 17 mm), een ronde (ø 22 mm en ø 45 mm) en een vierkante vorm (40 x 40 mm). De afbeeldingen op deze insignes zijn niet te achterhalen.

Herkomst: De kalender is voor gebruik van het diocees van Doornik met de gerubriceerde heiligen Bartolomeus (24 augustus), Nicolaas (6 december) en Nicasius (14 december). Andere, niet-gerubriceerde heiligen zijn Aldegundis (31 januari), Gertrudis (17 maart), Paulinus (31 augustus), Bertinus (4 september), Firminus (25 september), Remigius en Bavo (1 oktober), Rumoldus (27 oktober) en Hugo (17 november). De bestemming was een vrouw die Catharina als patroon had, gezien de miniatuur waar zij zichzelf liet portretteren aan de voeten van deze heilige (f. 141v). Het gebed dat volgt, is als enige geschreven in het Middelnederlands en bovendien berijmd. De oude band bevat een blindstempeling van acanthusranken waarin het rad van de heilige Catharina is verwerkt.

Latere bezitters: Het boek bleef in bezit van een vrouw. De Franstalige gebeden die in de zestiende eeuw werden toegevoegd, gebruiken de vrouwelijke vorm met *pecheresse* (f. 143r). Een eigenaar (mogelijk dezelfde) noteerde de geboortes van kinderen (1511 en 1515) voor in het handschrift. In de notities worden geen namen genoemd; de schrijver spreekt van “mefuyet” en “mefylle”, ofwel ‘mijn zoon’ en ‘mijn dochter’. Daaronder voegde Catherine Hanot het jaartal 1515 met haar naam toe. Wellicht is zij de dochter over wie de notitie spreekt. Het motto van Catherine Hanot dat bijna een anagram van haar naam is, luidde ‘Charité n’a honte’ (f. 1v). In 1707 was het boek in handen van Franciscus Norbertus Denœufburg, advocaat van de Hoge Raad van Henegouwen. Deze noteerde zijn naam en het jaartal 1707 op folia 1r en 144v. Het boek kwam vóór augustus 1809, vermoedelijk rond 1797, in handen van de universiteit van Gent.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.

Overige literatuur: BNM: Gent, UB: 186; Oosterman (1995): II, 282 (R213) en 340 (H91); Reynaert (1984): 28-29; Derolez (1977): 16; Jules de Saint-Genois (1849-52). *Catalogue méthodique et raisonné des manuscrits de la bibliothèque de la ville et de l'université de Gand*. Gent, C. Annoot-Braeckman: 366-367, nr. 516.

Autopsie: 2006.

51. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 1347

Getijden- en gebedenboek van Marien van Elderen, in de Middelnederlandse vertaling van Geert Grote (oostelijk dialect) Oost-Nederland, 1511
ff. II + 136 + I, 122 x 82 mm

Inhoud:

1r-10v	Kalender (eerste folium met de maand januari ontbreekt)
11r-51v	Mariagetijden, gedateerd 1511
52r-60v	Gebed tot Maria, gedateerd 1511
61r-82v	Boetpsalmen en litanie
82v-85r	Gebed tot God
85r-92v	Gebed voor een ziel
92v	Collecte voor vader en moeder
92v-94v	Gebed van paus Innocentius III (1198-1216) met een aflaat voor de overleden zielen
94v-97v	Ochtendgebed
97v-98v	Gebed tot het H. Kruis
98v	Gebed tot Maria (einde ontbreekt)
Ontbrekend folium	
99r	Einde van een gebed
99r-99v	Rubriek met de verdiensten van het dagelijks bijwonen van de mis (einde ontbreekt)
Ontbrekend folium	
100r	Einde van een gebed
100r-103v	Gebed tot de vijf wonden van Christus
103v-106r	Zeven woorden van Christus aan het kruis van Beda Venerabilis
106r-107v	Gebed tot de Arma Christi
107v-109r	Acht verzen van Bernardus
109r-110v	Gebed tot Anna
110v-117r	Rozenkransgebed tot Anna
117r-118r	Gebed tot Barbara
118r-119v	Gebed tot Christus
119v-120v	Gebed tot Sebastiaan
120v-126r	Zeven Pater Nosters
126r-127v	Gebed tot een beeltenis van Maria
127v-130v	Communiegebeden (einde ontbreekt)
Ontbrekend folium	
131r-133v	Vervolg van de communiegebeden
133v-134v	Gebed tot God
134v-135v	Hymne voor de avond alvorens te gaan slapen
135v-136v	Geestelijk lied van Jan Brugman (1400-1473)
136v	Colofon

Folium met naaigaatjes: 110v

Opmerkingen: In de marge van het rozenkransgebed tot de heilige Anna was ooit een vierkant insigne (27 x 27 mm) bevestigd. Het toont nog licht de kenmerken van de Dürense insignes waarop het reliekhoofd van Anna was afgebeeld, in een ronde omlijsting (appendix VI, nr. 4.2). Langs de onder- en rand van de afdruk van het vierkante insigne zijn nog de letters ANN te onderscheiden.

Herkomst: De kalender is voor gebruik van Keulen met de gerubriceerde heiligen Drie Koningen (23 juli), Anna (26 juli), Pantaleon (28 juli), Gereon (10 oktober), de 11.000 maagden (21 oktober), Severinus (23 oktober) en Cunibertus (12 november). Bovendien is Karel de Grote (27 juli) opgenomen. Het boek werd geschreven voor Marien van Elderen die getrouwd was met jonkheer Marien van Essenroo van Schoonvorst toen het getijdenboek werd geschreven. De scribent voegde een colofon toe: “Geschriffen zcer eren goitsz nae / der jufferlicher draich marien xv^e inde / elff ioeer des xxvi daichs Meyss / in behoeff ioffer Marien van elderen / zcer hilger ee. ewige gesellynne dess / vroemen ritter meissichen mans / ioncher aryons van essenroo in der / zciht here des lans van schoenfoerst / danne got der here alwege gelooft mois sijn.” De Mariagetijden en het daaropvolgende Mariagebed zijn beide eveneens 1511 gedateerd. Marien of Maria van Elderen (geboren ca. 1472-74) trouwde in 1506 met Aryon van Essenroo (Arien of Adriaan van Nesselrode) die

heer was van de heerlijkheid Schoonvorst die ten noordoosten van Aken was gelegen. Ze hertrouwde in 1520 met jonker Daniel van Werst (†1537) en in 1539 met Steven de Geloës. Regelmatig wordt met het oog op de vrouwelijke bestemming de vrouwelijke vorm gebruikt, zoals “sunderesse” op folia 98v, 104r en 133r. Het boek werd waarschijnlijk ingebonden in Maastricht. De band bevat een blindstempel met onder andere lelies en adelaars. Düren lag niet ver van Schoonvorst. Mogelijk bracht Maria van Elderen het insigne van de heilige Anna aan. Marien en Aryn van Essenroe hadden een dochter Anna (ca. 1510-1559) die ook het insigne van haar patroon in het boek aangebracht kan hebben, nadat zij het boek van haar moeder had overgenomen.

Latere bezitters: Een latere eigenaar maakte een slecht leesbare notitie in de ondermarge van folium 107v, samen met het jaartal 1553 (?). Volgens de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* en Reynaert (1996) luidt de vrij moeilijk leesbare tekst: “Anno 1542/ [...] Bluchst[...] [?]”. Mogelijk luidt de tekst “Anna 1559 [...]” en gaat het om een sterftenotitie over Anna van Essenroe die in 1559 overleed. In 1855 werd het handschrift – na te zijn gevonden op de zolder van de consistoriekamer van de Hervormde Kerk te Heusden – aangeboden op een veiling van M. Nijhoff in Den Haag. Daar werd het gekocht door Willem Moll. In 1864 was het boek in bezit van F. Heussner, daarna in bezit van de Rijksuniversiteit van Gent

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: BNM: Gent, UB: 1347; J. Reynaert (1996). *Catalogus van de middelnederlandse handschriften in de bibliotheek van de universiteit te Gent, II/1: De handschriften verworven na 1852 (Deel 1)*. Gent, Universiteit Gent: 226-234; anoniem (1988). *Inventaris van de middeleeuwse verluchte handschriften in openbare collecties in Nederland en van Noordnederlandse verluchte handschriften in buitenlandse collecties, afl. 1*. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek [voorlopige uitgave]: 27; Reynaert (1984): 226-234; Derolez (1977): 108; Derolez (1971): 17; A. Derolez (1964). *Rijksuniversiteit Gent. Bibliotheek. Census van de handschriften (zesde aflevering)*. Gent, Bibliotheek Rijksuniversiteit: z.p.; Indestege (1961): 68-69, nr. 124; Willem de Vreese en Edw. Gailliard (1913). *Dietsche kalenders. Jaarboek van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 27: 17-115. Autopsie: 2006.

52. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 2750
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome van de familie Van der Vlaest, Latijn en Middelnederlands
Gent, ca. 1425-50 (1475 volgens Oosterman 1992: 200)
ff. I + 119, 175 x 125 mm

Inhoud:

Ir	Blanco pagina, ongelinieerd
Iv	Ingelijmd miniatuur Wapens De Fraye-Van der Vlaest
1r-4v	Blanco pagina, gelinieerd
5r-16v	Kalender
17r-18v	Passiegetijden
18v-19v	Berijmd gebed tot de vijf wonden van Christus
19v-20r	Marialof
20v	Blanco pagina, gelinieerd
21r-23v	Getijden van het H. Kruis
24r-28v	Gebed tot Maria
29r-70v	Mariagetijden voor gebruik van Rome
29r-38v	Metten
38v-48r	Lauden
48v-52r	Priem
52v-55v	Terts

56r-58v	Sext
59r-61v	None
62r-67v	Vespers
68r-70v	Completen
71r-86v	Boetpsalmen en litanie
87r-89v	Berijmd gebed tot God
89v-92v	Nogmaals een gebed tot God
93r-93v	Blanco pagina's, gelinieerd
94r-94v	Gebed tot Christoffel
94v-95v	Gebed tot Petrus
96r-97r	Berijmd gebed tot Amalberga
97r-97v	Berijmd gebed tot Clara
98r-98v	Gebed tot Apollonia
99r-99v	Gebed tot Agatha
100r-100v	Gebed tot Catharina
100v-101v	Gebed tot Barbara
102r-102v	Gebed tot Johannes de Doper
102v-103v	Gebed tot Johannes de Evangelist
104r-104v	Gebed tot Cornelius
104v-105r	Gebed tot Hubertus
106r-106v	Gebed tot Adrianus
107r-107v	Gebed tot Macharius
108r-109r	Gebed tot Sebastiaan
109r-109v	Gebed tot Antonius
110r-110v	Gebed tot Remigius
110v-111v	Gebed tot Blasius
112r-112v	Gebed tot Ontcommer
113r-113v	Gebed tot Dorothea
114r-114v	Gebed tot Margareta
115r-115v	Gebed tot Agnes
116r-118v	Blanco pagina's, gelinieerd
119r-119v	Blanco pagina's, ongelinieerd (met alfabet, later toegevoegd)

Folia met naaigaatjes: 20v, 28v, 70v, 92v en 95v
Opmerkingen: Het handschrift zat ooit vol met insignes. Op het blanco folium 20v, voorafgaand aan de Getijden van het H. Kruis, zat een onbekend aantal insignes, minimaal vijf, van diverse vormen en afmetingen. Op folium 28v zaten zeven insignes rondom het tekstblok met het einde van een gebed tot Maria. Op de tegenoverliggende pagina vangen de Mariagetijden aan. De twee ronde insignes in de bovenmarge maten beide ø 20 mm. De insignes in de buitenmarge hadden afmetingen van ø 27 mm, ø 27 mm en 35 x 30 mm. De twee insignes in de ondermarge maten 25 x 23 mm en circa ø 20 mm. De insignes op folium 70v zaten beide onder de tekst: ø 25 mm en ø 21 mm. Hier eindigen de Mariagetijden en beginnen de boetpsalmen op de tegenoverliggende pagina. Folium 92v toont de sporen van zeven ingenaaide insignes die in een cluster waren verenigd onderaan de tekst van een gebed tot God. De tegenoverliggende pagina is blanco. De bovenste drie insignes hebben afmetingen van 36 x 20 mm, 33 x 18 mm (waarschijnlijk Adrianus; appendix VI, nr. 1.1) en ø 23 mm. Daaronder zaten drie insignes van 26 x 20 mm, ø 24 mm en ø 19 mm. Het laatste insigne mat ø 20 mm. Op folium 95v ten slotte was een insigne van ø 22 mm ingelijmd, met daarnaast de tekst “Vostre a jamais” die is geschreven in een vijftiende-eeuwse Bourgondische bastarda. Daarnaast waren op enkele pagina's briefjes genaaid (ff. 23v, 55v, 58v en 67v) waarvan er nog een resteert (f. 55v; afb. 29).

Herkomst: De bestemming van het handschrift dat is gevuld met kleine miniaturen, was Gent. De kalender bevat onder andere de gerubriceerde heiligen Faraildis, genoemd *verrele* (4 januari), Amandus (6 februari), Amalberga (10 juli), Bavo (1 oktober), Livinus (12 november) en Nicasius (14 december). Enkele gebeden zijn gericht tot typisch Gentse heiligen, zoals

Amalberga, Macharius en Remigius. De bestemmeling was waarschijnlijk een vrouw gezien de prominente plaats die de vrouwelijke heiligen in het boek innemen, en de grote hoeveelheid gebeden tot vrouwelijke heiligen. De tekst bevat vrouwelijke woorden, zoals *zondaresse* (ff. 87v en 106r). Bovendien is in een kleine miniatuur een vrouw afgebeeld (met een lege banderol) terzijde van de heilige Dorothea (f. 113r; afb. 21), mogelijk een gebedsportret van de eerste eigenaresse. Dorothea was de schutspatroon van pasgehuiden en kraamvrouwen, wat een reden kan zijn waarom de vrouw zich aan de zijde van deze heilige liet portretteren. Latere bezitters: Een vijftiende-eeuwse, deels onleesbare notitie op folium 119r luidt: "Ite Intjaer m cccc lxx vi [sic: 1476] vp de xix^{ten} dach van / Ioumaent [onleesbaar] es vp sinte sebastiaens / dach so tr [onleesbaar] huuber van / [onleesbaar] esse". Al vroeg na het ontstaan kwam het boek in Brussel terecht. De vroeg-zestiende-eeuwse band die een oudere verving, werd vermoedelijk vervaardigd in Brussel, wellicht in het Rooklooster (zie ook cat. I 90). Het boek kwam via vererving in handen van Jan De Fraye (†1592) die de miniatuur met wapens voorzag van de bijbehorende familienamen. Rondom het wapen met schildhoofd van De Fraye-Van der Vlaest zijn de wapens van zijn voorouders De Fraye-Van der Vlaest (uit 1511), Van Masenzele, Van Meerte en Pijpenpoye gearrangeerd (afb. 20). Volgens een notitie van de hand van Jan De Fraye is het boek afkomstig van zijn overgrootvader Filips van der Vlaest, schepen van Brussel, die overleed vóór 1450. Via zijn zoon Jan van der Vlaest en diens dochter Johanna van der Vlaest kwam het boek vervolgens in bezit van haar zoon Jan De Fraye. Een lid van de familie Van der Vlaest – waarschijnlijk Jan of Johanna – bracht de insignes aan. Jan De Fraye stierf kinderloos en liet het handschrift na aan de Brugse familie Van Overloope, een aangetrouwde tak. Het handschrift was eerst in bezit van het echtpaar Jan van Overloope (†1622) en Cornelia des Trompes (†1628). Vervolgens kwam het boek in handen van Jean Jérôme van Overloope (1615-1678) en daarna van Jean Guillaume Antoine van Overloope (1648-na 1705). Op folium 118v staat een negentiende-eeuwse notitie die luidt: "E. Rombouts C. Gheysens." In de negentiende eeuw was het boek in handen van J.J. De Smet (f. 7r) die vermoedelijk geïdentificeerd kan worden als de kanunnik en geschiedschrijver Joseph Jean De Smet (1794-1877). Het getijdenboek kwam via het rijksarchief Gent (varia 87) bij de rijksuniversiteit terecht.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Van Asperen (2006): 234-244, nr. 1713
Overige literatuur: BNM: Gent, UB: 2750; Oosterman (1995): I, 134, afb. 38 en II, 245 (R69), 254 (R108), 277-278 (R195), 301 (R281) en 317 (R351), en 342 (H100); Oosterman (1992): 199-200 en 205; Derolez (1977): 200; Derolez (1971): 40; Indestege (1961): 61-62, nr. 112, pl. XIX; Brugge (1927-31) I: 70-71, nr. 79.
Autopsie: 2006 en 2007.

53. 's-Heerenbergh, Kasteel 'Huis Bergh', Ms 10 (cat. 269)
Getijden- en gebedenboek, Latijn en Middelnederlands
Zuidelijke Nederlanden, derde kwart vijftiende eeuw
ff. 126 (waarvan het eerste en laatste folium tegen de platten zijn gelijmd), 163 x 114 mm

Inhoud:

1r-3v Blanco pagina, ongelinieerd
4r-4v Blanco pagina, gelinieerd
5r-16v Kalender
17r Blanco pagina, ongelinieerd
17v **Volbladminiatuur Kruisdraging met de heilige Veronica**

18r-22v Getijden van het H. Kruis
23r Blanco pagina, ongelinieerd
23v **Volbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven**
24r-58v Mariagetijden
24r-30r Metten
30v Blanco pagina, gelinieerd, gevolgd door de rubriek "Ad laudes"
31r Blanco pagina, ongelinieerd
31v **Volbladminiatuur Judaskus**
32r-37v Laudan, gevolgd door de rubriek "Ad primam"
38r Blanco pagina, ongelinieerd
38v **Volbladminiatuur Bespotting**
39r-40v Priem, gevolgd door de rubriek "Ad terciam"
41r Blanco pagina, ongelinieerd
41v **Volbladminiatuur Geseling**
42r-43v Terts, gevolgd door de rubriek "Ad sextam"
44r Blanco pagina, ongelinieerd
44v **Volbladminiatuur Kruisnageling**
45r-46v Sext, gevolgd door de rubriek "Ad nonam"
47r Blanco pagina, ongelinieerd
47v **Volbladminiatuur Kruisiging**
48r-49v None, gevolgd door de rubriek "Ad vespas"
50r Blanco pagina, ongelinieerd
50v **Volbladminiatuur Kruisafname**
51r-53v Vespers
54r Blanco pagina, ongelinieerd
54v **Volbladminiatuur Graflegging**
55r-58v Completen, gevolgd door een gebed met de namen van de apostelen
59r Blanco pagina, ongelinieerd
59v **Volbladminiatuur Laatste Oordeel**
60r-69v Boetpsalmen en litanie
69r Gebed voor vader en moeder
69r-69v Gebed voor een overledene
69v-83r Gebeden van Augustinus
83r-83v Drie Pater Nosters van paus Sylvester
83v Rubriek over Gregorius (vervolg op f. 85)
84r Blanco pagina, ongelinieerd
84v **Volbladminiatuur Gregoriusmis**
85r-86r Vervolg van de rubriek over Gregorius, gevolgd door vijf Pater Nosters van Gregorius
86r-87v Vijf Pater Nosters om de aflaat van een Romebedevaart te verdienen
87v Beveling tot Christus (vervolg op f. 89)
88r Blanco pagina, ongelinieerd
88v **Volbladminiatuur Vijf Wonden met tekstband door het hart**
89r-94v Vervolg van de beveling, gevolgd door een gebed tot de vijf wonden
90r-90v Gebed tot de wond in de linkervoet
90v-91r Gebed tot de wond in de rechtervoet
91r-91v Gebed tot de wond in de linkerhand
91v-92r Gebed tot het hoofd met de doornenkroon
92r-93r Gebed tot de wond in de rechterhand
93r-93v Gebed tot het doorstoken hart
95r Blanco pagina, ongelinieerd
95v **Volbladminiatuur Heilige Geest als een duif**
96r-99r Veni Creator in het Middelnederlands
99r-101r Communiegebeden
101r-101v Gebed met een aflaat van paus Johannes XXII (1316-1334)
101v-103r Gebed tot de naam Jezus met aflaten
103r-103v Gebed van Maria onder het kruis met aflaten van paus Innocentius IV (1352-1362)
103v-104r Gebed tot Maria

104r-104v	Gebed van Bernardus tot Maria, te lezen voor een crucifix (vervolg op f. 106)
105r	Blanco pagina, ongelinieerd
105v	Volbladminiatuur Lam Gods met de namen Ihesus en Maria
106r-107r	Vervolg van het gebed van Bernardus, gevolgd door een gebed voor Maria in de stralenkrans
107r-112r	Rozenkransgebeden
112r-113r	Offer van een krans aan Maria
113r-114r	Exempel van de rozenkrans
114r-115v	Gebed van Maria geopenbaard aan Thomas Becket
115v-117r	Gebed van Maria geopenbaard aan Machteld
117r-117v	Gebed tot de beschermengel
117v-118r	Gebed tot Johannes de Doper
118r-119r	Gebed tot Johannes de Evangelist
119r-119v	Gebed tot Erasmus
119v-120r	Gebed tot de 10.000 martelaren
120r-121r	Gebed tot Hiëronymus
121r-121v	Gebed tot Elizabeth van Thüringen
121v-122r	Gebed tot Barbara
122r-122v	Gebed tot Catharina
123r-123v	Begin van het Johannesevangelie
124r-126v	Blanco pagina, ongelinieerd

Folium met naaigaatjes: 2v

Opmerkingen: De pagina toont afdrukken van zes insignes, geclusterd op de bovenste helft van de pagina, tegen de horizontale lijn van de marge aan. Het gaat om twee insignes met een langgerekte vorm en een spitse bovenzijde en drie ronde insignes. Het zesde insigne heeft een onduidelijke vorm. Mogelijk was ook dit een langwerpige exemplaar. De twee eerstgenoemde langwerpige insignes maten 39 x 21 en 36 x 18 mm. Deze afmetingen komen overeen met Adrianusinsignes (vergelijk appendix VI, nr. 1.1), maar de afdrukken zijn te onduidelijk om zekerheid te hebben, al wordt het vermoeden versterkt door de herkomstgeschiedenis van het getijdenboek (zie Herkomst). De drie ronde insignes hadden een diameter van respectievelijk 24, 20 en 18 mm. Waarschijnlijk was het eerste ronde insigne van zilver, daar residu van zilver is achtergebleven op folium 3r.

Herkomst: De kalender heeft weinig gerubriceerde feesten. De enkele die gerubriceerd zijn, wijzen op het bisdom Kamerijk, bovenal Nicasius (14 december). Bovendien zijn als niet-gerubriceerde feesten opgenomen: Aldegundis (30 januari), Adrianus (4 maart en 8 september), de translatie van Nicolaas (9 mei), Dymphna (15 mei), Donatianus (24 mei), Bonifatius (5 juni), de translatie van Thomas (3 juli), de translatie van Martinus (4 juli), de elevatie van Thomas (7 juli), de inventie van Stefanus (3 augustus), Remigius en Bavo (1 oktober) en Thomas Becket (29 december). Enkele niet-gerubriceerde feesten wijzen op affiniteit met augustijnen: Augustinus (27 mei), Augustinus (28 augustus) en de translatie van Augustinus (11 oktober). Het boek werd voor een vrouw geschreven gezien sommige woordkeuzes zoals "mij arme deerne" (f. 112r) en "mi arme sonder(es)/se" (f. 119r). De band met blindstempeling (boven en beneden twee rijen van ineengedraaide wijnranken met dieren, en in het midden een reeks met vier vierkant medaillons met achtereenvolgens een jachthond, griffioen, draak en een liggend hert) doet Vlaams aan. De tekst rondom de wijnranken, alleen aangebracht op de achterzijde, is helaas te zeer versleten om nog leesbaar te zijn. Ook de oorspronkelijke miniaturen – enkele werden in de negentiende eeuw overgeschilderd (zie Latere bezitters) – zijn waarschijnlijk van Vlaamse makelij. Verdere aanwijzingen voor de bestemming ontbreken.

335

Latere bezitters: Over de bezitters is weinig bekend. Mogelijk bleef het handschrift in het bisdom Doornik. De herkomst van de langwerpige insignes (mogelijk Geraardsbergen) komt overeen met de bestemming van de kalender waarin Adrianus tweemaal is opgenomen. Andere indicaties over de herkomst van de gebruiker ontbreken. In de negentiende eeuw werden enkele margeschilderingen en miniaturen toegevoegd of ten minste aangepast. Dit geldt voor de laatste drie volbladillustraties (ff. 88v, 95v en 105v) en het penwerk dat op enkele openingspagina's is aangebracht (bijv. ff. 60r, 96r, 106r en 107r).

Literatuur met betrekking tot de insignes: MMDC.

Overige literatuur: BNM: 's-Heerenbergh, HB: 10; J.H. van Heek (1987). *Huis Bergh: Kasteel en Collectie*. Nijmegen, Thoben Offset: 84, met afbeeldingen op p. 92 en ongepubliceerd typoscript in Huis Bergh.

Autopsie: 2008.

54. Keulen, Diözesan- und Dombibliothek, Ms 1576

Getijden- en gebedenboek, Latijn en Frans

Frankrijk, vijftiende eeuw

ff. III + 164 + VI, 204 x 135 mm

Inhoud:

11r-12v	Kalender
13r-18r	Evangelielessen
18r-21r	Obsecro Te
22r-25r	O Intemerata
25v-26v	Blanco pagina's, gelinieerd
27r-89r	Mariagetijden
27r	Halbladminiatuur Annunciatie
27r-43r	Metten
43v	Halbladminiatuur Visitatie
43v-53v	Lauden
54r	Halbladminiatuur Geboorte
54r-58r	Priem
58v	Halbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
58v-62v	Terts
63r	Halbladminiatuur Drie Koningen
63r-66v	Sext
67r	Halbladminiatuur Presentatie in de Tempel
67r-70v	None
71r	Halbladminiatuur Vlucht naar Egypte
71r-77v	Vespers
78r	Halbladminiatuur Kroning van Maria
78r-89r	Completen
89r-90v	Acht verzen van Bernardus
91r	Halbladminiatuur David in gebed
91r-110v	Boetpsalmen en litanie
111r	Halbladminiatuur Kruisiging
111r-114r	Getijden van het H. Kruis
114v	Halbladminiatuur Pinksteren
114v-117r	Getijden van de H. Geest
117v	Halbladminiatuur Dodenmis
117v-156v	Dodenvigilie
157r	Halbladminiatuur Maria met Kind en een musicerende engel in een besloten tuin
157r-161v	Gebed tot Maria
161v-164v	Zeven verzoeken tot de gekruisigde Christus

Folium met naaigaatjes: 28r

Opmerkingen: Het vierkante insigne bevond zich in de buitenzijde van de bovenmarge bij het begin van de Mariagetijden waar een rozenkransgebed van vijf *Ave Marias* wordt aangeheven. Mogelijk toonde het insigne Maria. Het insignes

was op vier punten vastgenaaid. Alleen de afdruk van de vierkante omtrek en de cirkelvormige omlijsting daarbinnen zijn nog zichtbaar. Op folium 27v is een afdruk van de parelrand te zien.

Herkomst: Gebeden gebruiken de mannelijke vorm, zoals "michi famulo tuo" in het *Obsecro te* (f. 20r). De algemene, weinig persoonlijke inhoud van het getijdenboek wijst op een productie voor de vrije markt.

Latere bezitters: Het perkament op de binnenzijde van het voorplat staat vol eigendomsnotities. De eerste aantekening stamt van Claudine Platet die getrouwd was geweest met André Lamier: "Ces presentes heures sont a claudine platet / femme de andre lamier de [saulion] sa / fief le premier jour du / moys de may l'an / mil v. et dix." Op het moment dat Claudine de notitie maakte, was zij weduwe, zo meldt zij. Haar man stierf op 1 mei 1510. Mogelijk erfde Claudine het boek van hem. De volgende eigenaresse, genaamd Josephte Robert, was getrouwd met George Segault die op 24 februari 1586 tot ridder werd geslagen. Zij noteerde haar naam nogmaals op de binnenzijde van het achterplat. De geboortes van haar kinderen tussen 1584 en 1608 staan op de volgende folia (I-III). Josephte liet het boek na aan haar dochter Anne Segault die in 1591 werd geboren en die als laatste een eigendomsnotitie noteerde op de binnenzijde van het voorplat: "Ces presentes heures / appartienent a moy / anne Segault". Hoewel veel bekend is over de achtereenvolgende eigenaars, is niet duidelijk wie de insignes aanbracht: Claudine Platet, haar man Andre Lamier die in 1510 stierf, of een nog eerdere eigenaar.

Literatuur met betrekking tot de insignes: *Codices Electronici Ecclesiae Coloniensis*. Keulen, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek en Universität zu Köln: www.ceec.uni-koeln.de.

Overige literatuur: Günter Gatterman en Heinz Finger et al., reds. (1993). *Handschriftencensus Rheinland. Erfassung mittelalterlicher Handschriften im rheinischen Landesteil von Nordrhein-Westfalen, deel 1*. Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag: 779-780, nr. 1325.

55. Kopenhagen, Det Kongelige Bibliothek, Håndskriftafdelingen & Boghistoriske Samlinger, Ms GKS 3445 8°
Getijden- en gebedenboek van Jacob Gerrits, Latijn
Delft, ca. 1442-44
ff. 166 + II, 121 x 86 mm

Inhoud:

0r-15v Kalender met tabel met gouden letters

op folium 3r

Ontbrekend folium (met miniatuur)

16r-48v Mariagetijden

16r-22r Metten

22r-29r Lauden

29r-32v Priem

32v-34v Terts

35r-37r Sext

37v-39v None

40r-44r Vespers

44v-48v Completen

49r-64r Boetpsalmen en litanie

64v Blanco pagina, gelinieerd

65r Blanco pagina, ongelinieerd

65v **Volbladminiatuur Kruisiging (grisaille)**

66r-73r Korte Getijden van het H. Kruis

73r-74r Passie volgens Johannes

74v-76r Zeven woorden van Christus aan het kruis van Beda Venerabilis

76v

77r

77v

78r-111v

Ontbrekend folium (met miniatuur)

112r-114r Zeven Vreugden van Maria

114r-115v O Intemerata, gevolgd door de rubriek van het Obsecro Te

116r-118r

118v-120r

120r

120v-121v Gebed over het lijden van Christus

121v-123r Gebed tot het H. Sacrament

123r-124v

124v-125r

125v-126r

126r-126v

127r-127v

Ontbrekend folium (met miniatuur)

128r

128v

Ontbrekend folium (met miniatuur)

129r

Gebed tot Johannes de Doper en een tot Johannes de Evangelist

129v

Ontbrekend folium (met miniatuur)

130r-130v

Ontbrekend folium of folia (met miniatuur)

131r

131v

Ontbrekend folium (met miniatuur)

132r

132v

133r

133v

Ontbrekend folium (met miniatuur)

134r

134v

Ontbrekend folium (met miniatuur)

135r

135v

Ontbrekend folium of folia (met miniatuur)

136r

136v

Ontbrekend folium (met miniatuur)

137r

137v

Ontbrekend folium of folia (met miniatuur)

138r

138v

Ontbrekend folium (met miniatuur)

139r

139r-140r

140r

Gebed voor de overledenen als men over het kerkhof loopt

Gebed als men de kerk binnentreedt

140v

140v-141v

141v

141v

141v-142v

Ontbrekend folium met miniatuur

143r

143v-144r

144r

144v

145r

145v-146v

Blanco pagina, gelinieerd

Blanco pagina, ongelinieerd

Volbladminiatuur Dodenmis (grisaille)

Dodenvigilie

Gebed over het lijden van Christus

Gebed tot het H. Sacrament

Gebed bij het slapengaan

Gebed bij het opstaan

Gebed tot de beschermengel

Blanco pagina's, gelinieerd

Gebed tot Antonius

Gebed tot Cornelius

Gebed tot Johannes de Doper en een tot Johannes de Evangelist

Gebed tot Sebastiaan

Gebed tot Erasmus

Gebed tot Joris

Gebed tot Christoffel

Blanco pagina, ongelinieerd

Volbladminiatuur 10.000 Martelaren (grisaille)

Gebed tot de 10.000 martelaren

Gebed tot Nicolaas

Gebed tot Martinus

Gebed tot alle apostelen

Gebed tot de 11.000 maagden

Gebed tot Judocus

Gebed tot Barbara

Gebed tot Catharina

Gebed tot Apollonia

Gebed tot Margareta

Gebed tot Agatha

Gebed tot Dorothea (vervolg op f. 139)

Vervolg van het gebed tot Dorothea

Pater Noster

Gebed voor de overledenen als men over het kerkhof loopt

Gebed als men de kerk binnentreedt

Gebed voor een crucifix

Gebed bij het begin van het evangelie

Gebed bij het eind van het evangelie

Communiegebeden (vervolg op f. 143)

Vervolg van het communiegebed

Nogmaals een communiegebed

Gebed na het Agnus Dei

Gebed over de intrede van Christus in Jeruzalem

Gebed over het Laatste Avondmaal

Gebed over Christus in de Hof van Olijven

146v-148v	Gebed tot de gekruisigde ledematen van Christus
149r	Ave Facies Praeclara om te zeggen voor een beeltenis van Veronica
149r	Salve Sancta Facies
149v	Psalm en collecten
151r-151v	Blanco pagina's, gelinieerd
152r-158v	Zeven psalmen van Maria, gevolgd door het Ave Maria
159r-162v	Evangelie volgens Johannes
163r-165v	Blanco pagina's, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: 127v

Opmerkingen: Het gaat om een langwerpig insigne met een beeltenis van Adrianus uit Geraardsbergen (appendix VI, nr. 1.1). De leeuw aan zijn voeten is nog te herkennen. Het insigne was bevestigd aan het folium dat voorafgaat aan de suffragieën van de heiligen, te beginnen met Antonius. Adrianus komt hierin niet voor. Het insigne zat op drie plaatsen vastgenaaid.

Herkomst: De kalender is voor het bisdom Utrecht, meer specifiek voor gebruik in Holland. Gerubriceerd zijn Pontianus (14 januari), Agnes (21 januari), Pancratius (12 mei), Servatius (13 mei), Bonifatius (5 juni), Odulfus (12 juni), Lebuinus (25 juni en 12 november), Martinus (4 juli), Laurentius "de Leviet" (10 augustus), Jeroen (17 augustus), Lambertus (17 september), Mauritius (22 september), Remigius en Bavo (1 oktober), Gereon en Victor (10 oktober), Willibrordus (7 november), Martinus (11 november) en Nicolaas (6 december). Ook de dodenvigilie is voor gebruik van Utrecht. De grisailles wijzen in de richting van Delft waar de grisailletechniek vaker werd toegepast (zie ook cat. I 40).

Latere bezitters: De band met blindstempeling en koperen sluitingen stamt van ongeveer 1520. Op folium 164v is geschreven: "Dit boyck hoert toe Jacob Gherytz". Deze bezittersnotitie staat over een oudere notitie die werd weggeradeerd. Later werd nog toegevoegd "Maria Gerit Jacobsdoch(ter)", mogelijk de kleindochter van de eerder genoemd Jacob Gerritzoon. Het boek bevond zich in de bibliotheek van C.F. Trembler (Bibliotheca Trembleriana: 360, nr. 4). In 1781 werd deze collectie geveild en kwam het boek in bezit van de Koninklijke Bibliotheek van Denemarken, gevestigd in Kopenhagen.

Literatuur met betrekking tot de insignes: CHD.

Overige literatuur: BNM: Kopenhagen, KB: GKS 3445 Oct.; Ottosen (1993): xiii en 144 (zie ook pp. 280-282); P.M. Le Blanc en J.M.M. Hermanns (1985). Een verlucht handschrift uit Oost-Groningen. Het getijdenboek van zuster Alheyte van Limberghen (1491). *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 36: 176, n. 53; K.G. Boon (1978). *Netherlandish drawings of the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. 2 vols (Text en Plates). Den Haag, Government Publishing Offices: 8; Nordenfalk (1952): 71-72, nr. 133; A.W. Byvanck (1937). *La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux*. Parijs, Les Editions d'Art et d'Histoire: 75; G.J. Hoogewerff (1937). *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst, II*. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff: 327-328; Jørgensen (1926): 233; A.W. Byvanck en G.J. Hoogewerff (1926). *La miniature hollandaise et les manuscrits illustrés du XIVe au XVIe siècle aux Pays-Bas septentrionaux, vol. III*. Den Haag, Martinus Nijhoff: 25, nr. 49, pl. 169; J.D. Hintzen (1922). De Noord-Nederlandsche grisailles en de 'Meister der Liebesgärten,' in: *Oudheidkundig Jaarboek*, 2: 180-181; G.J. Hoogewerff (1922). Noord-Nederlandsche verluchtungskunst en een oude kloosterbibliotheek. *Het Boek*, 11 (6): 220; Bruun (1890): 161-162.

56. Kopenhagen, Det Kongelige Bibliothek, Håndskriftafdelingen & Boghistoriske Samlinger, Ms Thott 542 4°
Getijden- en gebedenboek van Jacques Chrétien en Marguerite Crohin voor gebruik van Kamerijk en Rijsel, Latijn en Frans
Henegouwen, ca. 1490-1500
ff. II + 173, 220 x 156 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r	Blanco pagina
13v	Volbladminiatuur Kruisiging
14r-20r	Getijden van het H. Kruis
20v	Volbladminiatuur Pinksteren
21r-25v	Getijden van de H. Geest
26r-31v	Evangelielessen
31v-34v	Obsecro Te
34v-37r	O Intemerata
37v-38r	Salve Regina
38r-39r	Acht verzen van Bernardus
39r-40v	Zeven verzen van Gregorius
40v-44v	Communiegebeden
45r-45v	Stabat Mater
46r-47	Vijf Vreugden van Johannes de Doper
47-47v	Gebed tot Margareta
47v-49v	Gebed tot Nicolaas
49v	Zeven woorden van Christus aan het kruis van Beda Venerabilis
50r	Blanco pagina, ongelinieerd
50v	Volbladminiatuur Annunciatie
51r-106r	Mariagetijden
51r-67v	Metten
68r	Blanco pagina, ongelinieerd
68v	Volbladminiatuur Visitatie
69r-77v	Lauden
78r	Blanco pagina
78v	Volbladminiatuur Geboorte
79r-82v	Priem
83r	Blanco pagina
83v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
84r-86v	Terts
87r	Blanco pagina
87v	Volbladminiatuur Drie Koningen
88r-90v	Sext
91r	Blanco pagina
91v	Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel
92r-94v	None
95r	Blanco pagina
95v	Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte
96r-101v	Vespers
102r	Blanco pagina
102v	Volbladminiatuur Kindermoord
103r-106r	Completen
106v	Volbladminiatuur David in gebed
107r-124r	Boetpsalmen en litanie
124v	Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus
125r-164v	Dodenvigilie
165r-168r	Symbolum Athanasium
168r-170v	Te Deum Laudamus
171r-173v	Blanco pagina's, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: schutblad voorin (IIv)

Opmerkingen: Op het verso van het tweede schutblad voorin zat ooit een verzameling van minimaal vierentwintig insignes, afwisselend rond, vierkant en ruitvormig. De meeste afdrucken zijn te licht voor identificatie. Nog te herkennen zijn een rond insigne met de *Vera Icon* (appendix IV,

nr. 15.3) en een rond insigne met Maria en Kind met een helaas onleesbaar opschrift rondom (appendix V, nr. 14.5). Ook is een afdruk te zien van een insigne uit Saint-Nicolas-de-Port (appendix VI, nr. 34.1).

Herkomst: De Mariagetijden zijn voor gebruik van Kamerijk, de dodenvigilie voor gebruik van Rijsel. In de kalender – in een Picardisch dialect – zijn onder andere de gerubriceerde heiligen Eligius (25 juni), Laurentius (10 augustus), Bartolomeus (24 augustus), Nicolaas (6 december) en Nicasius (14 december) opgenomen. Niet gerubriceerd zijn Aldegundis (30 januari), Walburgis (25 februari), Walricus (1 april), Quintinus (2 mei en 31 oktober), Honoratus (16 mei), Antonius van Padua (13 juni), Martinus ‘le boulat’ (4 juli), Arnoldus (18 juli), Radegundis (13 augustus), Lodewijk “de marsel” (19 augustus), Remacius (3 september), Bertinus (5 september), Humbertus (6 september), Omerus (9 september), Remigius (1 oktober), Dionysius en Gisleenus (9 oktober). In de litanie worden genoemd: Quintinus, Nicasius, Gertrudis, Gudula, Aldegundis, Walburgis en Amalberga. Vooral de niet-gerubriceerde heiligen wijzen in de richting van Henegouwen. Volgens de eerste eigendomsnotitie uit 1500 was het boek eigendom van Marguerite Crohin, vrouwe van Salmonsart. Het boek werd gemaakt voor Jacques Chrétien en Marguerite Crohin. De letters I en M *en lac* komen voor in diverse initialen (bijvoorbeeld op ff. 31v, 34v en 125r) evenals de wapens van het echtpaar. Marguerite Crohin was afkomstig uit Bergen (Mons). De bijzondere teksten gewijd aan Johannes de Doper (ff. 46r-47v) en het gebed tot Margareta (f. 47v) werden ongetwijfeld in het boek opgenomen omdat het de patroonheiligen van de bestemmelingen betreft. In de tekst is her en der de vrouwelijke vorm gebruikt, zoals “michi famule tue” (f. 33v), maar ook de mannelijke vorm komt voor, zoals “michi miserimo peccatori [sic]” (f. 35r).

Latere bezitters: Het boek bleef in familiebezit en werd via de vrouwelijke lijn doorgegeven. Na Marguerite Crohin was het boek in handen van haar dochter Jenne Chrétien die was getrouwd met Louis de la Fontaine. Vanaf 1540 was het boek in bezit van haar dochter Maria de la Fontaine, vrouw van Henry Doulritman, en zo verder (dan Marguerite Doultriman, haar dochter Marie Le Bouc, haar zoon François Vivien, diens zus Anne Vivien en ten slotte Jean François Ignace Rasoir in 1670). Het boek was in bezit van graaf Otto Thott die zijn collectie na zijn dood in 1785 naliet aan de Koninklijke Bibliotheek van Denemarken.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: CHD; BNM: Kopenhagen KB: Thott 542 Qu.; Ottosen (1993): xiii en 197 en 342 (zie ook pp. 336-342); Anna-Marie Legaré (1992). The Master of Antoine Rolin. A Hainaut Illuminator Working in the Orbit of Simon Marmion, in: Kren (1992): 209-222 (Handlist, nr. 8); Nordenfalk (1952): 83, nr. 162; Jørgensen (1926); Bruun (1889): 168-171.

57. Londen, The British Library, Ms Arundel 294
Getijdenboek in de Middelnederlandse vertaling van Geert Grote
Noord-Holland (mogelijk Haarlem), ca. 1450-1500 (“latter part of the century” volgens Gumbert)
ff. II + 148 + III, 150 x 105 mm

Inhoud:
1r-12v   Kalender
13r-50r   Mariagetijden
50v   Blanco pagina, gelinieerd
51r-70r   Getijden van de Eeuwige Wijsheid
70v   Blanco pagina

338

71r-92r   Getijden van het H. Kruis
92v   Blanco pagina
93r-116r   Getijden van de H. Geest
116v   Blanco pagina
117r-135v   Boetpsalmen en litanie
136r-148v   Dodenvigilie (onvolledig)

Folium met naaigaatjes: 50v
Opmerkingen: Het insigne van ø 22 mm zat vastgenaaid op de blanco pagina volgend op de Mariagetijden. Het insigne was met drie steekjes aan de pagina bevestigd. Het insigne zat halverwege de pagina, zodat het de tekst op de rectozijde niet verstoorde. De omtrekken zijn nog zichtbaar, de afbeelding niet.

Herkomst: Het handschrift werd in Noord-Holland, wellicht Haarlem, vervaardigd.
Latere bezitters: Aan de kalender is op 5 juni toegevoegd: “Item op sint bonifacies daech sterf [onleesbaar] gerrij dochter”. In 1632 was het getijdenboek in handen van Lord William Howard Duke of Norfolk (1563-1640), die het kocht in Haarlem volgens een notitie voor in het handschrift. Hij liet het na aan zijn neef Thomas Howard Earl of Arundel (1585-1646). Zijn zoon Henry Howard Duke of Norfolk en Earl of Arundel (1628-1684) schonk het getijdenboek aan de Royal Society of London volgens een stempel op folium 1v: “Soc. Reg. Lond / ex dono HENR. HOWARD / Norfolciensis”. The British Museum kocht het handschrift van de Royal Society in 1831 tezamen met 549 andere handschriften uit de Arundel collectie.

Literatuur met betrekking tot de insignes: CIM.
Overige literatuur: BNM: Londen, BL: Arundel 294; J.P. Gumbert (1990). *The Dutch and their books in the manuscript age (The Panizzi Lectures, 1989)*. Londen, British Library: 86, n. 57; Axters (1970): 233; Priebisch (1896-1901) II: 49, nr. 71; Karel de Flou en Edward Gaillard (1895). *Beschrijving van Middelnederlandsche en andere handschriften die in Engeland bewaard worden*. Gent, Siffer: nr. 14; Josiah Forshall (1834). *Catalogue of manuscripts in The British Museum. New Series, Volume I. Part I: The Arundel Manuscripts*. Londen, s.l.: 87, nr. 294.

58. Londen, The British Library, Ms Harley 3828
Gebedenboek met het alfabet, Middelnederlands en Latijn
Nederlanden, ca. 1445
ff. V + 211 (waarvan twee ongefolieerd na. ff. 18 en 208) + II, 118 x 83 mm

Inhoud:
1r-12v   Kalender
13r-16r   Diagrammen voor de berekening van de zondagsletter, het gulden getal, etc. (later toegevoegd)
16v   Blanco pagina, gelinieerd
17r   Blanco pagina, ongelinieerd
17v   **Volbladminiatuur Henricus Suso**
18r-18v   Gebed tot Henricus Suso in het Latijn
18b   Blanco pagina's, gelinieerd (niet gefolieerd)
19r   Blanco pagina, ongelinieerd
19v   **Volbladminiatuur Willem van Malavalle**
20r-20v   Gebed tot Willem van Malavalle in het Latijn
21v   **Volbladminiatuur Barbara**
22r-22v   Gebed tot Barbara in het Latijn
23v   **Volbladminiatuur Catharina**
24r   Berijmd gebed tot Catharina in het Middelnederlands

24v	Blanco pagina, gelinieerd
25r	Blanco pagina, ongelinieerd
25v	Volbladminiatuur Helena
26r	Berijmd gebed tot Helena in het Middelnederlands
26v	Blanco pagina, gelinieerd
27r	Blanco pagina, ongelinieerd
27v	Volbladminiatuur Vrouw onderwijst vier meisjes
28r	Alfabet in majuskels en minuskels
28v	Blanco pagina, gelinieerd
29r	Blanco pagina, ongelinieerd
29v	Volbladminiatuur Genadestoel
30r-33r	Pater Noster, Ave Maria, Credo, etc.
33v-39r	Schuldbelijdenis
39v	Blanco pagina, gelinieerd
40r	Halfbladminiatuur Laatste Oordeel
40r-54v	Boetpsalmen en litanie
55r	Blanco pagina, gelinieerd
55v	Halfbladminiatuur Maria met Kind
56r-63v	Berijmd gebed tot de vijftien Vreugden van Maria
64r-69v	Berijmd gebed tot de passiewerktuigen
70r-71r	Exempel over de manieren om Christus te eren
71r-75r	Vijftien Pater Nosters
75v	Blanco pagina
76r-205v	Gebeden in het Middelnederlands
206v	Volbladminiatuur Gekruisigde Christus
207r-208v	Gebed (en ongefolieerd blad 208b)
209r-209v	Blanco pagina's

Folia met naaigaatjes: IIIr en 39v
 Opmerkingen: Op de voorzijde van het schutblad zijn afdrucken te zien van zeven ronde insignes en een rechthoekig exemplaar dat ongetwijfeld een Adrianusfiguur toonde (appendix VI, nr. 1.1). De ronde insignes maten ø 35, 22, 22, 17, 21, 17 en 19 mm. De insignes waren op het voorgaande folium bevestigd. Op folium 39v dat volgt op een schuldbelijdenis waarin Maria en alle heiligen worden aangeropen, werd een rond insigne bevestigd (ca. 36 mm). Naaigaatjes zijn aanwezig; de afdruk is onduidelijk. Volgens Kathryn Rudy suggereert de afdruk op folium 39r (en de beschadiging op f. 40r) dat de insignes verzameld werden door een Vlaamse eigenaar. Het insigne zat immers in het oorspronkelijke, Brugse gedeelte van het boek, en niet in de Brabantse delen die later werden toegevoegd (ff. 13-16 en 76-208 met schutbladen).

Herkomst: De kalender is voor Brugge. De miniaturen zijn in de stijl van de Meesters van de Goudenrankengroep (zie ook cat I 19 en I 32). Het boek in The British Library werd waarschijnlijk vervaardigd voor een kind, mogelijk een meisje, stelde Kathryn Rudy. Het boek bevat immers het alfabet dat is bedoeld om lezen te leren. Ook de sectie met het *Pater noster*, *Ave maria* en *Credo* (ff. 30r-33r) zijn om die reden opgenomen. (Zie ook Wieck 1997: 12) De voorafgaande miniatuur toont een groep van vier meisjes rond een lerares die hen leert lezen uit de geopende boeken op hun schoot. Het boek kan echter ook in handen zijn geweest van een vrouw – eveneens afgebeeld in de miniatuur – die haar kinderen leerde lezen met behulp van de teksten.

Latere bezitters: Aan het Vlaamse gebedenboek werden later enkele niet-verwante delen toegevoegd (ff. 13-16 en 76-208), mogelijk pas in de achttiende eeuw door de eigenaar die zijn initialen MB toevoegde. Deze delen die niet bij het oorspronkelijke handschrift horen, werden waarschijnlijk vervaardigd in Brabant, mogelijk in 's-Hertogenbosch, in de tweede helft van de vijftiende eeuw. In de vijftiende

of vroege zestiende eeuw voegde Johannes Heesbeen uit 's-Hertogenbosch een eigendomsnotitie toe: “codex iohannis heesbeen / diet vint gheuet hem / weder om goeds wille / in die stadt vand' bosch.” In de achttiende eeuw kwam het boek in handen van de geleerde en paleograaf Humfrey Wanley (1672-1726) die in 1701 geïntroduceerd werd bij Robert Harley Earl of Oxford (1689-1741). Vanaf 1705 was Wanley bibliothecaris van Robert Harley en diens zoon Edward. Het boek was “bought from H.W” (schutblad II) door Robert Harley. Na zijn dood ging het boek over op diens weduwe Henrietta en vervolgens op hun dochter Margaret Cavendish Bentick, hertogin van Portland (1715-1785). De vrouwen lieten de collectie van Robert Harley na aan de natie. De Harley collectie werd zo een van de basiscollecties van The British Museum, later The British Library.

Literatuur met betrekking tot de insignes: CIM; BNM: Londen, BL: Harley 3828; Annemarieke Willemsen (2008). *Back to the Schoolyard. The daily practice of Medieval and Renaissance education (Studies in European Urban History 1100-1800, nr. 15)*. Turnhout, Brepols: 296-297; Kathryn M. Rudy (2006). An illustrated mid-fifteenth-century primer for a Flemish girl: British Library, Harley MS 3828. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 69: 51-94. Overige literatuur: Mechelen (2005): 267-268, nr. 108; Oosterman (1995): II, 258 (R123), 287-288 (R241), 320 (R359) en 346 (H125); Cyril Ernest Wright (1972). *Fontes Harleiani: A Study of the Sources of the Harleian Collection of Manuscripts in the Department of Manuscripts in the British Museum*. Londen, the Trustees of the British Museum: 344; Priebsch (1896-1901) II: 15-16, nr. 27; anoniem (1808). *A catalogue of the Harleian Manuscripts in the British Museum*, vol. 3. Londen, Eyre and Strahan (reprint 1973, Hildesheim en New York, Georg Olms Verlag): 84, nr. 3828.

59. Londen, The British Library, Ms Stowe 17
 Getijden- en gebedenboek, Latijn en Frans (kalender)
 Mogelijk Luik, ca. 1310-20
 ff. VI + 273 + VI, 94 x 68 mm

Inhoud:

1r-2r	Blanco pagina's
2v-13r	Kalender
13v	Volbladminiatuur Catharina en Agnes
14r	Blanco pagina
14v	Volbladminiatuur Helena en Agatha
15r	Blanco pagina
15v	Volbladminiatuur Geboorte
16r	Blanco pagina
16v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
17r	Blanco pagina
17v	Volbladminiatuur Drie Koningen
18r-139r	Mariagetijden
18r-52r	Metten
52v	Volbladminiatuur Judaskus
53r-71r	Lauden
71v	Volbladminiatuur Christus voor Pilates
72r-88r	Priem
88v	Volbladminiatuur Geseling
89r-98r	Terts
98v	Volbladminiatuur Kruisdraging
99r-107r	Sext
107v	Volbladminiatuur Kruisiging
108r-116r	None
116v	Volbladminiatuur Graflegging
117r-130r	Vespers
130v	Volbladminiatuur Wederopstanding

131r-139r	Completen
139v	Volbladminiatuur Noli Me Tangere
140r-157r	Boetpsalmen
157v	Volbladminiatuur Vrouw in gebed voor een altaar met crucifix
158r-172r	Graduale psalmen
172v-187r	Litanie en negen collecten
187v	Volbladminiatuur Christus in het Voorgeborchte
188r-255r	Dodenvigilie
255v	Volbladminiatuur Theophilus
256r-273r	Ave Marias
273v	Blanco pagina, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op f. 1r)
Opmerkingen: Het folium met de insignes werd verwijderd.
De daaropvolgende pagina toont de afdrukken van ten minste zeven ronde insignes van afwisselende grootte, respectievelijk ø 20, 11, 20, 15, 16, 25 en 25 mm. Waarschijnlijk bevatte de voorgaande pagina meer insignes. Op de pagina met de afdrukken heeft iemand een Franse tekst geschreven die nog maar gedeeltelijk leesbaar is: onder andere de tekst *viiiij medalles* (negen medailles) is nog op te maken.

Herkomst: Het handschrift werd in de omgeving van Luik vervaardigd. De kalender in een Waals dialect is voor gebruik in de Maasstreek. Onder de heiligen zijn opgenomen: Aldegundis (30 januari), Ursmarus van Lobbes (23 april), Albertus (28 april), de translatie van Lambertus (28 april), Servatius (13 mei), Monegundis van Tours (1 juli), Amandus (25 september), Fulquinus van Lobbes (30 september), Hubertus (3 oktober) en Trudo (23 november). De eerste bestemming was de vrouw die op verschillende plaatsen in het getijdenboek is afgebeeld (ff. 18r, 99r, 130v, 140r, 157v en 256r). Bovendien opent het boek met twee miniaturen van steeds twee vrouwelijke heiligen (Catharina en Agnes op de ene en Helena en Agatha op de andere). Waarschijnlijk gaat het hier, gezien de kleding, om een aristocratische figuur. Latere bezitters: Op folium 7r (en f. 2r) staat een vijftiende-eeuwse eigendomsnotitie die luidt: “Ag. Fr. Albertico”. De volgende eigenaar die met naam bekend is, is Thomas Astle die het boek verkocht aan Richard Temple Nugent-Brydges-Chandos-Grenville Duke of Buckingham en Chandos (†1839) van Stowe House, Buckingham. De volledige Stowe collectie werd aangekocht in 1849 door de Earl of Ashburnham. In 1883 werd deze collectie aangekocht door het Parlement en aan The British Museum in bewaring gegeven. Nu is de handschriftencollectie in The British Library.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: CIM; BNM: Londen, BL: Stowe 17; Leuven (2002): 230-231, nr. 51; Michelle P. Brown (1990). *A guide to western historical scripts from antiquity to 1600*. Toronto en Buffalo, University of Toronto Press: 86-87, nr. 30; Judith H. Oliver (1988). *Gothic manuscript illumination in the diocese of Liège (c. 1250-c. 1330)*, deel 2. Leuven, Uitgeverij Peeters: 269-271, nr. 23; Londen, British Museum (1973). *Catalogue of the Stowe Manuscripts in the British Museum, Volume I*. Hildesheim en New York, Georg Olms Verlag: 12-13, nr. 17.
Autopsie: 2004.

60. Luik, Universiteitsbibliotheek, Ms Wittert 32
Getijden- en gebedenboek, Latijn en Middelnederlands
Noordelijke Nederlanden, ca. 1440
ff. II + 149, 197 x 140 mm

Inhoud:	
1r-7r	Kalender
7v-8r	Blanco pagina's
8v	Volbladminiatuur Annunciatie
9r-47v	Mariagetijden
9r-15v	Metten
16r	Blanco pagina
16v	Volbladminiatuur Visitatie
17r-22v	Lauden
23r	Mogelijk een blanco pagina
23v	Volbladminiatuur Geboorte
24r-26v	Priem
27r	Blanco pagina
27v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
28r-29v	Terts
30r	Blanco pagina
30v	Volbladminiatuur Drie Koningen
31r-32v	Sext
33r	Blanco pagina
33v	Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel
34r-35v	None
36r	Blanco pagina
36v	Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte
37r-41r	Vespers
41v-42r	Blanco pagina
42v	Volbladminiatuur Kindermoord
43r-46r	Completen
46v-47v	Blanco pagina's
48	Blanco pagina
48v	Volbladminiatuur Christus als Salvator Mundi
49r-66r	Getijden van de Eeuwige Wijsheid
66v-68r	Stabat Mater en een gebed van Augustinus
68v	Volbladminiatuur Drie-eenheid
69r-80v	Getijden van de H. Geest
81r	Blanco pagina
81v	Volbladminiatuur Judaskus
82r-109v	Getijden van het H. Kruis
82r-89v	Eerste uur
90r	Blanco pagina
90v	Volbladminiatuur Christus voor Pilatus
91r-92v	Tweede uur
93r	Blanco pagina
93v	Volbladminiatuur Geseling
94r-95v	Derde uur
96r	Blanco pagina
96v	Volbladminiatuur Kruisdraging
97r-98v	Vierde uur
99r	Blanco pagina
99v	Volbladminiatuur Kruisiging
100r-101v	Vijfde uur
102r	Blanco pagina
102v	Volbladminiatuur Kruisafname
103r-105v	Zesde uur
106r	Blanco pagina
106v	Volbladminiatuur Graflegging
107r-109r	Zevende uur
109v	Blanco pagina
110r	Blanco pagina
110v	Volbladminiatuur Maria met Kind
111r-116v	Gebed van Bernardus tot Maria en twee andere gebeden tot Maria
116v	Gebed tot Petrus
116v-117r	Gebed tot Andreas
117r-117v	Gebed tot Johannes de Doper
117v	Gebed tot Johannes de Evangelist
117v-118r	Gebed tot Hiëronymus
118r	Gebed tot Ambrosius

118r-118v	Gebed tot Eduardus
118v-119r	Gebed tot Antonius
119r	Gebed tot Pancratius
119r	Gebed tot Thomas
119r-120v	Gebeden tot Nicolaas, Christoffel en Vincentius
121r	Blanco pagina
121v	Volbladminiatuur Maria Magdalena
122r-127v	Gebeden tot Maria Magdalena, Catharina, Cecilia, Barbara, Agnes, Gertrudis, Maria en Agatha
128r-132r	Pater Noster, Ave Maria, Credo en een gebed tot de 11.000 maagden
132v-133r	Blanco pagina's
133v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
134r-149r	Boetpsalmen en litanie, begin van het evangelie volgens Johannes, gebed van paus Leo aan Karel de Grote, gebeden tot Livinus, Adrianus, Sebastiaan, Christoffel en een gebed van Augustinus
149v	Blanco pagina

Folium met naaigaatjes: 116v (mogelijk ook nog afdrukken op het schutblad A en f. 117v)
Opmerkingen: In de buitenmarge van folium 116v zat een insigne genaaid. Op de betreffende bladzijde wordt een gebed tot Petrus aangeheven met het incipit: "Cristus sprac tot sinte pieter / pieter al dattu bintste opter / aerden dat is ghebonden inden hemel / ende dattu ontbintse inder aerden dat / is ontbonden inder hemel". Het insigne liet een afdruk achter op folium 117r.

Herkomst: De miniaturen werden in Noord-Nederland vervaardigd. De kalender is Utrechts met enkele afwijkende heiligen. Gerubriceerd zijn de heiligen Pontianus, Pancratius, Servatius, Bonifatius, Odulfus, Livinus, de verheffing van Martinus, Lambertus, Remigius, Bavo, Victor, Willibrordus en Martinus. Lebuinus is tweemaal gerubriceerd (25 juni en 12 november). Hemelvaart is op 5 mei geplaatst. Mogelijk was de bestemming een vrouw, daar alleen het gebed tot Maria Magdalena van een volbladminiatuur is voorzien. De andere heiligen hebben geen miniatuur.

Latere bezitters: Het wapen van de familie Van Borssele van Latridale werd later aan het handschrift toegevoegd (f. 82v). In 1903 liet baron Adrien Wittert het boek na aan de universiteitsbibliotheek van Luik.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: BNM: Luik, UB: Wittert 32; Carmélia Opsomer-Halleux (1989). *Trésors manuscrits de l'Université de Liège*. S.L., Crédit Communal: 62, nr. 46; Brounts (1971): 33, nr. 18; Axters (1970): 235; Byvanck en Hoogewerff (1922-25): 27, nr. 59; Joseph Brassine (1910). *Catalogue des Manuscrits légués à la Bibliothèque de l'Université de Liège par le Baron de Wittert*. Luik, D. Cormaux: 62-64, nr. 32.

61. New Haven, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University, Ms 107
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rouen, Latijn en Frans
Noord-Frankrijk, ca. 1450-1500
ff. 104 + III, 188 x 127 mm

Inhoud:
1r-2v Blanco pagina's
3r-8v Kalender
Ontbrekend folium
9r-13r Evangelielessen (begin ontbreekt)
341

13v	Blanco pagina, gelinieerd
Ontbrekend folium	
14r-49v	Mariagetijden
14r-22v	Metten (begin ontbreekt)
Ontbrekend folium	
23r-33v	Lauden (begin ontbreekt)
Ontbrekend folium	
34r-37v	Priem (begin ontbreekt)
Ontbrekend folium	
38r-39v	Terts (begin ontbreekt)
Ontbrekend folium	
40r-41v	Sext (begin ontbreekt)
Ontbrekend folium	
42r-43v	None (begin ontbreekt)
Ontbrekend folium	
44r-45v	Vespers (begin ontbreekt)
Ontbrekend folium	
46r-48v	Completen (begin ontbreekt)
49r-49v	Blanco pagina's, gelinieerd
Ontbrekend folium	
50r-61r	Boetpsalmen en litanie (begin van de litanie ontbreekt)
61v	Blanco pagina, gelinieerd
Ontbrekend folium	
62r-63v	Korte Getijden van het H. Kruis (begin ontbreekt)
Ontbrekend folium	
64r-64v	Getijden van de H. Geest (begin ontbreekt)
Ontbrekend folium	
65r-85v	Dodenvigilie (begin ontbreekt)
86r-87v	Blanco pagina's
Ontbrekend folium	
88r-91v	Vijftien Vreugden van Maria
91v-94r	Zeven verzoeken
94r-100v	Obsecro Te en O Intemerata
101r-104v	Blanco pagina's, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: 104r
Opmerkingen: Op de pagina zijn sporen van twee ronde insignes (circa ø 35 mm) te zien. Een toont een zittende figuur, maar het is onduidelijk of het hier om Christus gaat, Maria of een heilige.

Herkomst: Het boek werd waarschijnlijk geschreven in Noord-Frankrijk. De verluchting stamt uit Rouen. De Mariagetijden zijn voor gebruik van Rouen en ook de kalender wijst op Rouen door de gerubriceerde heilige Romanus (23 oktober). Ook worden Mellonius, Honorina en Austreberta genoemd. Deze heiligen komen eveneens voor in de litanie. Alle miniaturen werden verwijderd.
Latere bezitters: Op blanco folia (1r-2v, 49r-49v, 101r-103r) voegde een latere (mogelijk zestiende-eeuwse) eigenaar enkele Franse gebeden toe. Het gebed tot Susanna wijst op een bijzondere voorkeur voor deze heilige. Het boek werd in de zeventiende eeuw opnieuw ingebonden. De achttiende-eeuwse band draagt het ex-libris van Sir Charles Frederick naar een ontwerp van W.H. Toms, 1752. Jonathan Godfrey bood het boek in 1939 aan de universiteit van Yale aan.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Yale University Library, *The Yale Library Finding Aid Database*, zie webtext. library.yale.edu/finddocs/fadsear.htm; Shailor (1987) I: 150-152, nr. 107.
Overige literatuur: Faye en Bond (1962): 30, nr. 107; L. Nemoj (1940). A fifteenth-century Beatae Virginis Mariae Horae. *The Yale University Library Gazette*, 15: 20-21.

62. New York, Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection, Acc.nr. 54.1.1
 Getijden- en gebedenboek van Jean de Berry, genoemd *Belles Heures*, Latijn en Frans
 Bourges (gebroeders Van Limburg), ca. 1405-08/09
 ff. IV + 225 + II, 238 x 170 mm

Inhoud:

1r	Blanco pagina, ongelinieerd (met ex-libris van hertog Jean de Berry)
1v	Blanco pagina, ongelinieerd
2r-13v	Kalender
14r-14v	Blanco pagina, ongelinieerd
15r-20r	Miniatuurcyclus Catharina
20v	Blanco pagina met randversiering
Ontbrekend	folium
21r-21v	Blanco pagina's, ongelinieerd
22r-24v	Evangelielessen (begin ontbreekt)
24v-26r	Obscro Te
26r-28v	O Intemerata
29r-29v	Blanco pagina's, ongelinieerd
30r-65v	Mariagetijden
30r	Halfbladminiatuur Annunciatie
30r-42r	Metten
42v	Halfbladminiatuur Visitatie
42v-48	Lauden
48v	Halfbladminiatuur Geboorte
48v-51v	Priem
52r	Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
52r-54r	Terts
54v	Halfbladminiatuur Drie Koningen
54v-56v	Sext
57r	Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel
57r-59r	None
59v	Halfbladminiatuur Kindermoord
59v-62v	Vespers
63r	Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte
63r-65v	Completen
66r-72v	Boetpsalmen
73r-74v	Miniatuurcyclus Gregorius
75r-77r	Litanie
77r-77v	Drie gebeden
78r-79v	Blanco pagina's, gelinieerd
80r	Halfbladminiatuur Kruisafname
80r-83v	Korte Getijden van het H. Kruis
84r	Halfbladminiatuur Pinksteren
84r-87v	Getijden van de H. Geest
88r-91r	Vijftien Vreugden van Maria in het Frans
91v-93r	Gebed tot de Drie-eenheid in het Frans
93r	Gebed tot het H. Kruis
93v	Blanco pagina, gelinieerd
94r-97v	Miniatuurcyclus Diocrès en Bruno
98r-98v	Blanco pagina's, ongelinieerd
99r	Halfbladminiatuur Begrafenisscène
99r-121r	Dodenvigilie
121v-122v	Blanco pagina's, gelinieerd
123r-154v	Lange Getijden van het H. Kruis
123r	Halfbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven
123v	Halfbladminiatuur Judaskus
124r	Halfbladminiatuur Christus voor Caïphas
123r-131r	Metten
131v	Halfbladminiatuur Bespotting van Christus
132r	Halfbladminiatuur Geseling
131v-135r	Lauden
135v	Halfbladminiatuur Christus voor Pilatus

136r	Halfbladminiatuur Pilatus stelt voor Christus vrij te laten
135v-137v	Priem
138r	Halfbladminiatuur Pilatus wast zijn handen
138v	Halfbladminiatuur Kruisdraging
138r-141r	Terts
141v	Halfbladminiatuur Kruisnageling
142r	Halfbladminiatuur Christus krijgt azijn te drinken
141v-144v	Sext
145r	Halfbladminiatuur Christus' zijde wordt met de lans doorboord
145v	Halfbladminiatuur Dood van Christus
145r-148v	None
149r	Halfbladminiatuur Kruisafname
149v	Halfbladminiatuur Bewening
150r-151v	Vespers
152r	Halfbladminiatuur Graflegging
152v	Halfbladminiatuur De soldaten bij het graf
153r-154v	Completen
155r	Gebed tot de H. Geest
155r-155v	Twee gebeden tot de Drie-eenheid
156r-156v	Miniatuurcyclus Heraclius
157r	Halfbladminiatuur Aanbidding van het H. Kruis
157r-157v	Gebed tot de gekruisigde Christus
157v-158r	Salve Regina
158r-158v	Gebed tot Michaël
158v-159r	Gebed tot Johannes de Doper
159r	Gebed tot Johannes de Evangelist
159v	Gebed tot Petrus en Paulus
160r	Gebed tot Andreas
160v	Gebed tot Jacobus Maior
161r	Halfbladminiatuur Marteldood van Bartolomeus
161r-161v	Gebed tot Bartolomeus
161v	Gebed tot Filippus en Jacobus Minor
162r	Halfbladminiatuur Steniging van Stefanus
162r-162v	Gebed tot Stefanus
162v-163r	Gebed tot Laurentius
163r-163v	Gebed tot Vincentius
163v-164r	Gebed tot Clemens
164v	Halfbladminiatuur Eustachius in de rivier
164v-165r	Gebed tot Eustachius
165r-165v	Gebed tot Christoffel
165v-166v	Gebed tot Sebastiaan
166v	Gebed tot Dionysius
167r	Halfbladminiatuur Joris
167r-167v	Gebed tot Joris
167v	Gebed tot de onnozele kinderen
168r	Halfbladminiatuur Nicolaas
168r-168v	Gebed tot Nicolaas
168v	Gebed tot Remigius
169r	Halfbladminiatuur Martinus en de bedelaar
169r-169v	Gebed tot Martinus
169v	Gebed tot Julianus
170r	Halfbladminiatuur Antonius van Padua
170r-170v	Gebed tot Antonius van Padua
170v	Gebed tot Leonardus
171r	Halfbladminiatuur Franciscus
171r-171v	Gebed tot Franciscus
171v-172r	Gebed tot Hiëronymus
172r	Gebed tot Gregorius
172r-172v	Gebed tot Ambrosius
172v-173r	Gebed tot Augustinus
173r	Halfbladminiatuur Lodewijk voor Damiate
173r-173v	Gebed tot Lodewijk
173v	Gebed tot Marcellus
174r	Halfbladminiatuur Karel de Grote

174r-174v	Gebed tot Karel de Grote
174v-175r	Gebed tot Maurus
175r-175v	Gebed tot Benedictus
175v-176r	Gebed tot Bernardus
176r	Gebed tot alle confessoren
176v	Gebed tot Maria Magdalena
177r	Gebed tot Catharina
177r-177v	Gebed tot Margareta
178r	Gebed tot Agnes
178v	Halflbladminiatuur Ursula en de 11.000 maagden
178v-178v	Gebed tot Ursula
179r-179v	Gebed tot Agatha
179v-180r	Gebed tot Lucia
180r-180v	Gebed tot Cecilia
180v-181r	Gebed tot Anna
181r	Gebed tot Genoveva
181r-181v	Gebed tot alle maagden
181v-182r	Gebed tot alle relieken
182r	Gebed tot alle heiligen
182r-182v	Gebed over de vrede
183r-189v	Miniatuurcyclus Hiëronymus (f. 188 ontbreekt)
190r-190v	Blanco pagina's, ongelinieerd
191r-194v	Miniatuurcyclus Kluizenars Paulus en Antonius
195r-222v	Misgebeden voor diverse feestdagen
195r-198r	Kerst
198r-199v	Paasdag
199v-201v	Hemelvaart
202r-204r	Pinksteren
204r-205v	Drievuldigheidsdag (eerste zondag na Pinksteren)
205v-207v	Sacramentsdag (tweede donderdag na Pinksteren)
207v-209r	Kruisvinding
209r-210v	Maria
211r-212r	Miniatuurcyclus Johannes de Doper
212v	Halflbladminiatuur Salome met het hoofd van Johannes de Doper
212v-214v	Johannes de Doper
215r	Halflbladminiatuur Dood van Simon Magus
215v	Halflbladminiatuur Marteldood van Petrus en Paulus
215r-217v	Petrus en Paulus
218r	Halflbladminiatuur Maria met alle heiligen
218r-220v	Allerheiligen
221r	Halflbladminiatuur Dodenmis
221r-222v	Allerzielen (requiemmis)
223r	Blanco pagina, ongelinieerd
223v	Halflbladminiatuur Hertog Jean de Berry in een ruiterstoet
223v-225r	Reisgebed
225v	Blanco pagina, ongelinieerd

Folium met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op f. 21r)
Opmerkingen: De twee ronde afdrukken aan de bovenkant van de pagina meten 28 en 32 mm. De afdrukken zijn onleesbaar. De bedevaartssouvenirs werden mogelijk op die locatie in het boek aangebracht vanwege de pelgrims die op het voorgaande folium zijn afgebeeld in de miniatuur met de miraculeuze translatie van het lichaam van Catharina naar de berg Sinai (afb. 33).

Herkomst: Het boek werd vervaardigd in Parijs voor Jean, hertog van Berry, die zichzelf in een kleine miniatuur liet afbeelden in gebed tot de Maagd (f. 91r). Zijn vrouw is afgebeeld in een andere kleine miniatuur (f. 91v). Zij bidt tot de

Drie-eenheid die is afgebeeld op de voorgaande pagina. De gebeden zijn geschreven in de mannelijke vorm, zoals "michi famulo tuo" (f. 25v) en "peccatori miserrimo N." (f. 27r). Schilden met het wapen van Jean de Berry vullen de marge rondom de Annunciatie (f. 30r), bij het gebed tot Genoveva (f. 181r) en rond Petrus en Paulus (f. 215r). Latere bezitters: Bij het overlijden van Jean de Berry nam Jean Lebourne het boek in bewaring. Yolande van Aragon, koningin van Sicilië en hertogin van Anjou, verwierf het boek in 1417 voor 300 livres. In 1880 kocht baron Edmond James de Rothschild (1845-1934) de Belles Heures van de familie D'Ailly. In 1954 verkreeg het Metropolitan Museum of Art te New York het voor The Cloisters van baron Maurice Edmond de Rothschild (1878-1957). Literatuur met betrekking tot de insignes: König (2004), vooral p. 13; John Plummer (1974). A blank page in the Belles Heures, in: Ursula McCracken et al., reds. *Gatherings in honor of Dorothy E. Miner*. Baltimore, The Walters Art Gallery: 193-202, fig. 1 (afbeelding van f. 21v onder ultraviolet licht). Overige literatuur: Dückers en Roelofs (2005): 354-373, nrs. 93-102; De Hamel (2005): 21, 26, 34, 37, 43 en 53, pl. 9 en pl. 20; Meiss en Beatson (1975); Meiss (1974): 102-142; Meiss (1967): 311; Jean Porcher (1953). *The Belles Heures de Jean de France, Duc de Berry*. Parijs, Bibliothèque Nationale; Paul Durrieu (1906). Les 'Belles Heures' de Jean de France Duc de Berry. *Gazette des Beaux-Arts*, 48, pér. 3, tome 35: 265-292. Autopsie: 2004.

63. Olim Akron (Ohio), Mackus Company 2006
Kalender voor gebruik van Bayeux (Normandië), Frans
Ca. 1400-1500

Inhoud: complete kalender

Folium met naaigaatjes: schutblad (afdrukken op folium 1r van de kalender)
Opmerkingen: De blanco gelinieerde pagina die aan de kalender voorafgaat, toont op het verso afdrukken en naaigaatjes van ten minste vier insignes. De meeste insignes waren rond en een lijkt een ruitvorm te hebben gehad. De insignes, nu verdwenen, lieten lichte afdrukken achter op de bladzijde met de eerste helft van de maand januari.

Herkomst: De kalender werd geschreven voor gebruik van Bayeux.
Latere bezitters: Een latere, mogelijk negentiende-eeuwse of vroeg-twintigste-eeuwse eigenaar schreef 'Baieux' op het folium met de maand januari. De kalender werd in 2006 te koop aangeboden bij boekhandelaar Mackus Company, Akron (Ohio), nu in bezit van Western Michigan University.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Literatuur: Niet eerder gepubliceerd.

64. Olim Bonn-Bad Godesberg, collectie Hermann Kunst, Ms 5
Getijden- en gebedenboek van Gillette van der Ee voor gebruik van Rome, Latijn
Ca. 1470
ff. I + 92 + I, 188 x 128 mm

Inhoud:
1r-6v   Kalender
7r   Blanco pagina, ongelinieerd
7v   **Volbladminiatuur Kruisiging**
8r-10r   Getijden van het H. Kruis
10v   Blanco pagina, gelinieerd

11r	Blanco pagina, ongelinieerd
11v	Volbladminiatuur Pinksteren
12r-14r	Getijden van de H. Geest
14v	Blanco pagina, gelinieerd
15r	Blanco pagina, ongelinieerd
15v	Volbladminiatuur Maria met Kind
16r-19v	Mariamis
20r-23r	Evangelielessen
23v	Blanco pagina, gelinieerd
24r	Blanco pagina, ongelinieerd
24v	Volbladminiatuur Annunciatie
25r-58v	Mariagetijden
59r-61v	Gebeden tot Johannes de Doper, Petrus en Paulus, Antonius, Catharina, Barbara en alle heiligen
62r	Blanco pagina, ongelinieerd
62v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
63r-74v	Boetpsalmen en litanie voor gebruik van Rome
75r	Blanco pagina, ongelinieerd
75v	Volbladminiatuur Begrafenisssène
76r-86r	Dodenvigilie
86v	Blanco pagina, gelinieerd
87r-89v	Obsecro Te
89v-91v	O Intemerata
92r-92v	Blanco pagina, gelinieerd

Folium met insignes: schutblad Iv
Opmerkingen: Het blad was ooit bezaaid met ten minste negentien (mogelijk eenentwintig) insignes, waarvan er nu nog vijf reteren: een schildvormig insigne met Maria van Boulogne (appendix V, nr. 2.1), een vierkant insigne met Maria en het kraamkleed in een ronde omlijsting afkomstig uit Aken (appendix V, nr. 1.2), een achthoekig insigne met een schrijn, gedragen door engelen, afkomstig uit Waver (appendix V, nr. 12.1), een rond insigne van Antonius Abt (appendix VI, nr. 6.1) en een ovaal insigne met Maria waarvan slechts een fragment bewaard is gebleven (appendix V, nr. 14.13). De insignes meten achtereenvolgens 32 x 26 mm, 24 x 24 mm, 23 x 20 mm, ø 22 mm en 25 x 22 mm (de afmetingen van het fragmentarische insigne zijn door de afdruk in het perkament nog goed leesbaar). Een ovaal insigne met Maria, afkomstig uit Altötting, dateert van circa 1700 en werd later aan het boek toegevoegd (niet opgenomen in de appendices). Mogelijk gaat het om een enkel insigne, mogelijk om twee geslagen insignes die tegen elkaar werden gesoldeerd (zie ook cat. I 72). Langs de rand loopt het opschrift “S: Maria A(l)ten Oething: Patrona Bavariae”. De eretitel als patroonheilige van Beieren kreeg het beeld tijdens de heerschappij van keurvorst Maximiliaan I van Beieren (1573-1651) die zichzelf en zijn volk onder de bescherming van Maria van Altötting plaatste. Hij schonk het beeld in 1618 de scepter en de met edelstenen bezette kroon die ook op het insigne te zien zijn.

Herkomst: De kalender is voor gebruik van Doornik. De Mariagetijden, dodenvigilie en litanie zijn voor gebruik van Rome. De gebeden *Obsecro te* en *O intemerata* gebruiken de mannelijke vorm. De vijftiende-eeuwse eigendomsnotitie op het folium dat tegen de binnenzijde van het voorplat is gelijmd, luidt: “Desen boeck hoert toe [gillette] / vander Ee huysfrouwe / Anthonis van houtheem”. Gillette van der Ee, geboren na 1470, was de dochter van Bartolomeus van der Ee, heer van Kwabeek, Vertrijk en Terdecq. Gillette bracht waarschijnlijk de prentjes achterin het handschrift aan (afb. 27). Op een ervan staat *gielis* geschreven. Gillette lijkt ook de meest waarschijnlijke kandidaat met betrekking tot de pelgrimstekens. Een van de insignes beeldt Antonius af, de naamspatroon van haar man Anthonis van Houthem.

Latere bezitters: In de twintigste eeuw kwam het getijdenboek in bezit van dr. Hermann Kunst die evangelisch-luthers bisschop was van 1949 tot 1985 en stierf in 1999 (Ms 5). Waar het handschrift na diens dood terecht kwam, is onbekend.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 336-337, nr. A 2; Plotzek (1987): 52 en 195-196, nr. 61; Raff (1984): 49-50, nr. 55; Köster (1979): 80-87, nr. A. Overige literatuur: Geen.

65. Olim Floris Cornelisz.
Getijdenboek van Floris Corneliszoon, Middel Nederlands Nederlands, mogelijk ca. 1425-50

Inhoud:
Kalender
Boetpsalmen
Mariagetijden
Andere teksten

Folium met naaigaatjes: onbekend (het handschrift is niet gefolieerd)
Opmerkingen: De afdrukken en naaigaatjes zitten op de bladzijde die voorafgaat aan de boetpsalmen. De insignes zaten onder een contemporaine, berijmde notitie waarin een ouder een kind, genaamd Floris Corneliszoon, toespreekt en adviseert.

Herkomst: Het handschrift was in de zestiende eeuw in bezit van de ouders van Floris Corneliszoon. Zij noteerden een berijmde tekst die luidt: “Floris cornelisz mijn / lieue geminde kint / siet dat ge alle dingen / miner hulpe goede wel / verstaet ende versint / Ende hout uwe goeden / tot profijte ende In waerden / Off ander luden sullent / vernehmen ende anvaerden / tot uwen achterdeelle / ende grooten scande / soe en sulde gy hebben gelt / noch geene panden / mer weest alijt huesche / van uwen woerden / ende monde soe sulde gy / vrelict leue ter allen stonden.” Mogelijk schreven zij de notitie bij gelegenheid van een schenking. Tegenover het begin van de Mariagetijden staan (mij onbekende) aantekeningen.

Latere bezitters: Het boek werd in 2005 in Engeland aangeboden aan een handelaar in Ermelo, maar niet gekocht.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Literatuur: Niet eerder gepubliceerd. De informatie is afkomstig van Anne Margreet As-Vijvers, d.d. 5 oktober 2005.

66. Olim Keulen, Venator & Hanstein, 25 maart 2000, lot 572
Getijden- en gebedenboek van Margareta Vanden Hecke, Latijn en Middel Nederlands
Leuven (priorij Sint-Maartensdal), ca. 1450
ff. III + 167 + II, 165 x 116 mm

Inhoud	
1r-1v	Blanco pagina's
2r-12v	Kalender
13r-15r	Blanco pagina's
14v	Volbladminiatuur Zijdwond van Christus met de tekst Hic est longitudo ...
15r-21v	Getijden van het H. Kruis
22r-59v	Mariagetijden
60r-61r	Blanco pagina's
61v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
62r-77v	Boetpsalmen met litanie
78r	Blanco pagina

78v	Volbladminiatuur Dodenmis
79r-92v	Dodenvigilie
93r-94v	Blanco pagina's
95r-159v	Gebeden in het Middelnederlands
111r	Volbladminiatuur Virgo Lactans (een tussengevoegd blad, waarschijnlijk oorspronkelijk bevestigd bij de Mariagetijden)
160r-160v	Blanco pagina's
Ontbrekend folium	
161r-163v	Gebeden in het Latijn
164r-167v	Blanco pagina's

Folium met insignes: 1v (en afdrukken op ff. 1r, 13v en 94v)
Opmerkingen: Op de bladzijde zitten een klein insigne uit Halle (appendix V, nr. 5.2) en een perkamenten briefje van Veronica met de *Vera Icon* en de gekruiste sleutels (appendix VII, nr. 2.1). Op andere plaatsen in het handschrift werden insignes verwijderd. Een blad met elf insignes, veelal ronde exemplaren van diverse formaten, ging aan folium 1r vooraf – afdrukken op folium 1r – maar ontbreekt nu. Ook op folia 13v en 94v bevonden zich voorheen insignes die later verwijderd zijn. De twee ronde insignes op folium 13v maten ø 21 en ø 30 mm. De twee insignes op folium 94v die zich afdrukten op folium 95r, waren langwerpig (17 mm breed; vergelijk appendix VI, nr. 1.1) en rond (ø 28 mm).

Herkomst: De kalender bevat de gerubriceerde heiligen Gertrudis (17 maart), Lambertus (17 september) en Hubertus (3 november). Het boek werd geschreven in de priorij van Sint-Maartensdal te Leuven. De vrouwelijke bestemming is afgebeeld in een initiaal (f. 22r) in verering van Maria die was afgebeeld in de nu ontbrekende miniatuur (dit is waarschijnlijk de miniatuur die zich nu bij de gebeden in het Middelnederlands bevindt; f. 111r). Waarschijnlijk werd het boek geschreven en verlucht voor Margareta Vanden Hecke die behoorde tot een vooraanstaande Brusselse familie. Zij trouwde de Leuvense stadssecretaris Gerard van Baussele in 1462. De oude, verwijderde band toonde op de zilveren klampen de wapens van Margareta Vanden Hecke en Gerard van Baussele volgens een zeventiende-eeuwse inscriptie op folium 1r: “ende aen de twe silueren / sloeten staen de wapenen / van Gerard van Baussele / en des elue juffr margarete / vanden hecke”. Margareta schonk het handschrift in 1509 aan haar kleindochter Elizabeth van Baussele (†1545) die toen met de humanist Frans Cranevelt (Nijmegen 1485-1564) trouwde. Deze noteerde eigenhandig in 1511, eveneens op folium 1r: “Hunc librum domicella Margarete / vanden hecke auia paterna vxoris / dedit eidem vxori mee in nuptiis / anno xv^c ix / F. Cranevelt.” Het boek was een huwelijksgegeschenk. Omdat Margareta het boek in bezit had van de vervaardiging rond 1450 tot 1511, verzamelde zij hoogstwaarschijnlijk de insignes.

Latere bezitters: In de rechterbovenhoek van folium 1r bevindt zich een zeventiende- of achttiende-eeuws opschrift dat luidt ‘J. Fabius’. Het boek werd in 1972 geveild bij Sotheby's (lot 67) en in 2000 bij Venator & Hanstein te Keulen (lot 572), waarna het boek in een onbekende particuliere collectie terecht kwam.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Keulen, Venator & Hanstein. *Auktion 81*, 25 maart 2000: lot 572. Verdere informatie is afkomstig van Todor Todorov die het handschrift persoonlijk bestudeerde, d.d. 30 oktober 2007 en 11 oktober 2000.

Overige literatuur: Geen.

67. Olim Londen, Christie's, 10 november 2004, lot 22
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Utrecht, Middelnederlands
Haarlem, ca. 1470
ff. 245, 129 x 94 mm

Inhoud:

1r	Data van feesten die in verband staan met Pasen
1v	Blanco pagina
2r-13r	Kalender
14r	Blanco pagina, ongelinieerd
14v	Volbladminiatuur Annunciatie
15r-71v	Mariagetijden
71v-72v	Gebeden tot Maria
73r-82r	Rozenkransgebeden
82r-97r	Gebeden tot Maria
97r-102v	Gebeden tot Petrus, Johannes de Evangelist, Andreas, Thomas, Jacobus Maior, Philippus en Jacobus, Bartolomeus, Matteüs, Barbara, Dorothea en de 11.000 maagden
103r-138v	Passiegetijden
138v-141v	Gebeden om te zeggen voor een beeltenis van Christus en gebeden tot Catharina, Margareta en Maria Magdalena
142r	Blanco pagina, ongelinieerd
142v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
143r-170v	Boetpsalmen en litanie
170v-191r	Gebeden, onder andere tot de Drie-eenheid, communiegebeden, gebed tot de beschermengel en de wonden van Christus
191r-195r	Verzen van Bernardus
195r-198v	Gebed tot de Drie Koningen
199r	Blanco pagina, ongelinieerd
199v	Volbladminiatuur Dodenmis
200r-233r	Dodenvigilie
233r-242r	Gebeden voor de gestorvenen

Folium met naaigaatjes: IIv

Opmerkingen: De afdruk toont een insigne van Job op de mestvaalt, zoals ze verkocht werden in het Brabantse Weze-maal (appendix VI, nr. 22). Het insigne was op vier punten vastgenaaid op het tweede schutblad dat voorafgaat aan de kalender. De afdrukken van het draad zijn duidelijk zichtbaar op schutblad IIr.

Herkomst: Het boek werd geschreven voor gebruik in het diocees Utrecht (Mariagetijden en dodenvigilie). De heilige Jeroen in de litanie wijst op gebruik in Holland. De stijl van de decoratie in het getijdenboek toont aan dat het gemaakt werd in Haarlem, waarschijnlijk voor een lokale bestemming.

Latere bezitters: In 1912 schafften de boekhandelaars van het boek- en kunstantiquariaat Gilhofer & Ranschburg te Wenen het boek aan. In 2004 werd het geveild bij Christie's in Londen.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Veilingcatalogus Londen, Christie's. *Valuable printed books and manuscripts*, 10 november 2004: lot 22.

Overige literatuur: Geen.

68. Olim Londen, Christie's, 24 november 2007, lot 10
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Bayeux, Latijn
Bayeux, ca. 1414 en ca. 1430-40
ff. I + 175 + I, 180 x 130 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r-32v	Mariagetijden
13r	Halfbladminiatuur Annunciatie
13r	Metten
24r	Halfbladminiatuur Visitatie
24r	Lauden (vervolg op f. 39r)
33r-36v	Gebeden tot de Drie-eenheid, Michaël, Petrus en Paulus en Jacobus Maior
37r-37v	Gebed tot Joris (later toegevoegd)
38r-38v	Gebed tot Egidius (later toegevoegd)
39r-65v	Vervolg van de Mariagetijden
39r	Halfbladminiatuur Geboorte
39r	Priem
44r	Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
44r	Terts
48v	Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte
48v	Sext
52r	Vesper [sic]
55r	Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel
55r	None
61r	Halfbladminiatuur Kroning van Maria
61r	Completen
66r	Halfbladminiatuur God de Vader
66r-84v	Boetpsalmen en litanie
85r	Halfbladminiatuur Kruisiging
85r-92v	Getijden van het H. Kruis
93r	Halfbladminiatuur Pinksteren
93r-99v	Getijden van de H. Geest
100r-107v	Evangelielessen
100r	Halfbladminiatuur Johannes
102v	Halfbladminiatuur Lucas
104v	Halfbladminiatuur Matteüs
106v	Halfbladminiatuur Marcus
108r	Halfbladminiatuur Bernardus met de duivel
108r-110r	Zeven verzen van Bernardus
110v	Halfbladminiatuur Maria met Kind en een biddend echtpaar met wapen
110v-114v	Obsecro Te
114v	Halfbladminiatuur Wevende Maria
114v-118v	O Intemerata
119r-127v	Gebeden tot Stefanus, Laurentius, Christoffel, Sebastiaan, Nicolaas, Martinus, Leonardus, Catharina, Margareta, Apollonia, Susanna en Anna
127v	Gebed tot de apostelen
128r	Halfbladminiatuur Dodenmis
128r-175r	Dodenvigilie

Folium met insigne: 12v

Opmerkingen: Het betreft een vastgenaaid zilveren insigne van Maturinus van Larchant (appendix VI, nr. 30). De inscriptie leest "s m / atv(rin)". Het insigne vertoont grote overeenkomsten met een insigne op een vijftiende-eeuwse mal, gevonden in de Seine te Parijs, waarmee insignes van Maturinus geslagen werden. (Koldewey 2006: afb. 9.22 en Pelsdonk 2004: nr. 11) Het opschrift wijkt af. Het insigne op de mal draagt alleen de letters s m. In plaats van een uitgebreid opschrift zijn boeien aan weerszijden van het insigne afgebeeld die verwijzen naar de rol van Maturinus als bevrijder van gevangenen. De overeenkomsten tussen de

beide insignes zijn evident: prinses Theodora knielt naast de staande figuur van Maturinus die op dat moment de duivel uitdrijft die de vrouw kwelt. Het bedevaartssouvenir zit genaaid op folium 12v met de maand december van de kalender. Daar zijn verder nog sporen te zien van vijf andere ronde pelgrimstekens. Eveneens in de marge van de maand december is een *Vera Icon* genaaid, gedeeltelijk met hetzelfde garen als het insigne van Maturinus (appendix VII, nr. 4.2). De afbeelding, vooral het gelaat, is afgesleten, waarschijnlijk vanwege herhaaldelijke aanraking. Op het schutblad voorin, tegen het voorplat, is een grote afbeelding van Veronica met de *Vera Icon* gelijmd, geschilderd op leer.

Herkomst: De kalender, Mariagetijden en dodenvigilie zijn voor gebruik in het diocesis Bayeux. Op folium 110v is een echtpaar afgebeeld voor Maria. Het schild werd overgeschilderd met een wapen dat drie jachthoorns laat zien. Een latere eigenaresse, waarschijnlijk eveneens uit Normandië, liet gebeden tot Joris en Egidius toevoegen. Een kleine miniatuur bij het Egidiusgebed toont de vrouw knielend voor de heilige met een banderol waarop het verzoek 'ora pro me' staat geschreven (f. 38r).

Latere bezitters: Volgens een opschrift was het boek in bezit van Leo Olschki, Genève, 1918. Vervolgens was het boek in handen van Arnold I. Metter (1867-1945) die een ex-libris aanbracht. In 1935 werd diens collectie verkocht in Amsterdam en kwam het getijdenboek in handen van dr. Anton Philips (1874-1951). Diens kunstcollectie werd in 2007 geveild bij Christie's in Amsterdam, Londen en New York.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Londen, Christie's. *Valuable printed books and manuscripts*, 24 november 2007: lot 10.

Overige literatuur: Geen.

69. Olim Londen, Christie's, 4 juni 2008, lot 47
Getijdenboek voor gebruik van Rome, Latijn
Vlaanderen, ca. 1460
ff. 91, 215 x 150 mm

Inhoud:

1r-6v	Kalender
7r	Blanco pagina, ongelinieerd
7v	Volbladminiatuur Kruisiging
8r-9v	Getijden van het H. Kruis
10r	Blanco pagina, ongelinieerd
10v	Volbladminiatuur Pinksteren
11r-12v	Getijden van de H. Geest
13r	Blanco pagina, ongelinieerd
13v	Volbladminiatuur Maria met Kind
14r-16v	Mariamism
17r-19v	Evangelielessen
19v-20v	O Intemerata
21r-22v	Obsecro Te
23r	Blanco pagina, ongelinieerd
23v	Volbladminiatuur Annunciatie
24r-62v	Mariagetijden
24r-32v	Metten
33r-38r	Folium (met miniatuur) ontbreekt waarschijnlijk
38v	Lauden
38v	Volbladminiatuur Geboorte
39r	Folium 39 is toegevoegd
40r-41v	Priem
42r	Blanco pagina, ongelinieerd
42v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
43r-44v	Terts
45r	Blanco pagina, ongelinieerd

45v	Volbladminiatuur Drie Koningen
46r-47v	Sext
48r	Blanco pagina, ongelinieerd
48v	Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel
49r-50v	None
51r	Blanco pagina, ongelinieerd
51v	Volbladminiatuur Kindermoord
52r-54v	Vespers
55r	Blanco pagina, ongelinieerd
55v	Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte
56r-62v	Completen
63r	Blanco pagina, ongelinieerd
63v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
64r-72v	Boetpsalmen en litanie
73r-88v	Dodenvigilie
89r-91v	Toegevoegde bladen met zeven verzen van Gregorius en gebeden tot God in het Frans

Folium met naaigaatjes: 20v

Opmerkingen: De pagina bevatte ooit twee insignes, een vierkant en een rond exemplaar. Ze waren naast elkaar in de bovenmarge van folium 20v genaaid, zodat het begin van het populaire Mariagebed *Obsecro te* gemakkelijk terug te vinden was. Mogelijk gaat het hier om Maria-insignes, zoals ook in het getijdenboek te Oxford waar een insigne uit Le Puy in de marge van het *Obsecro te* is genaaid (cat. I 72, f. 59r). De voorstellingen zijn echter niet duidelijk afgedrukt.

Herkomst: De Mariagetijden zijn voor gebruik van Rome. Gerubriceerde heiligen zijn Amandus en Vedastus, Eligius, Bavo, Donatianus en Basilius, indicatief voor een gebruik in Vlaanderen. De teksten zijn geschreven in de mannelijke vorm.

Latere bezitters: Een latere eigenaar voegde een folium (f. 39) toe met de metten van de Getijden van het H. Kruis en de Getijden van de H. Geest. De priem tot vespers hiervan werden geschreven op de blanco recto's van de folia 42, 45, 48, 51 en 55. Ook werden rond 1500 enkele gebeden in het Frans aan het handschrift toegevoegd (ff. 90v-91v) wat er mogelijk op wijst dat het boek in een Franstalige regio terecht was gekomen. In de loop van de zestiende eeuw komt het boek in handen van Jeanne de Bar (†1562) die in 1524 trouwde met Jean Damas, baron van Anlézy (†1556). Haar vader François de Bar was heer van Baugy in de buurt van Bourges. Jeannes kleinzoon Paul de Damas (1569-1647) schreef enkele notities op folia 1v-3r (genealogie) en 7r (beschrijving van Baugy, gedeeltelijk herhaald op ff. 88v-89r). Diens zoon Anthoine schreef enkele notities op f. 91v. Het handschrift werd geveild bij Christie's in 2008 (lot 47).

Literatuur met betrekking tot de insignes: Veilingcatalogus Christie's Londen. *Valuable Manuscripts and printed books*. Sale 7590, 4 juni 2008: lot 47.
Overige literatuur: Geen.

70. Olim Londen, Sotheby's, 26 november 1985, lot 134
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn en Middelnederlands
Zuidelijke Nederlanden, ca. 1460-80
ff. 134 + II, 187 x 135 mm

Inhoud:

1r	Kalender
7v	Blanco pagina, ongelinieerd
8-11	Twee later toegevoegde bifolia met een gebed tot God, het Credo en enkele korte gebeden
12r	Blanco pagina, ongelinieerd
12v	Volbladminiatuur Kruisiging
13r	Getijden van het H. Kruis
18-19	Later toegevoegd bifolium met gebeden tot het H. Sacrament en Maria met aflaten toegeschreven aan paus Sixtus IV (1471-1484) en paus Alexander VI (1492-1503)
20r	Blanco pagina, ongelinieerd
20v	Volbladminiatuur Pinksteren
21r	Getijden van de H. Geest
26r	Blanco pagina, ongelinieerd
26v	Volbladminiatuur Annunciatie
26r	Mariagetijden
74r	Blanco pagina, ongelinieerd
74v	Volbladminiatuur Koning David in gebed
75r	Boetpsalmen en litanie
91r	Blanco pagina, ongelinieerd
91v	Volbladminiatuur Dodenmis
92r	Dodenvigilie
122r	Blanco pagina, ongelinieerd
122v	Volbladminiatuur Maria met Kind
123r	Obsecro Te
125v	Berijmde hymne tot Maria
127r	Gebeden tot Catharina en Barbara

Folium met naaigaatjes: 7v

Opmerkingen: De bladzijde bevat duidelijke afdrukken van negenentwintig of dertig insignes waaronder Quirinus van Neuss, Judocus van Saint-Josse, Gertrudis, mogelijk van Nijvel of Wetteren, Maria ter Eecke van Kapellebrug, Maria van Halle, Maria van Waver, het dubbelkruis van Kruiszande, een *Vera Icon*, het pauselijk wapen en tweemaal een insigne met Adrianus van Geraardsbergen (zie schema 4). Daarnaast zijn afdrukken te zien van onidentificeerbare insignes met Maria en diverse heiligen. De heilige diaken (appendix VI, nr. 45.5) is mogelijk Vincentius van Zaragoza die vereerd werd in Beselare (vergelijk afb. 70), of Leonardus van Noblat die vereerd werd in Dudzele (vergelijk appendix VI, nr. 26). Afmetingen zijn niet bekend. De herkomstplaatsen beslaan een groot gebied, maar de nadruk ligt op de Zuidelijke Nederlanden. Insigneafdrukken bevinden zich mogelijk ook op andere folia volgens de veilingcatalogus van Sotheby's uit 1985: "offsets from pilgrim badges on several pages".

Schema 4: Olim Londen 1985, f. 7v.

Onderwerp	Herkomstplaats	Appendix
1. Maria		V: 14.2
2. Ongeïdentificeerd		
3. Mogelijk Quirinus		VI: 39.1
4. Heilige		VI: 45.14
5. Ongeïdentificeerd		
6. Quirinus	Neuss	VI: 39.1
7. Maria	Kapellebrug	V: 6.2
8. Maria		V: 14.3
9. Judocus	Saint-Josse	VI: 25.1
10. Vera Icon		IV: 15.1
11. Maria		V: 14.4
12. Maria	Halle	V: 5.2
13. Heilige bisschop met Vera Icon		VI: 45.13
14. Ongeïdentificeerd		
15. Maria		V: 14.3
16. Dubbelkruis	Kruiszande	IV: 7.1
17. Heilige		VI: 45.3
18. Adrianus	Geraardsbergen	VI: 1.1
19. Gertrudis	Nijvel of Wetteren	VI: 17
21. Heilige diaken		VI: 45.4
22. Maria		V: 14.8
23. Mogelijk Maria		V: 14.4
24. Maria	Waver	V: 12.2
25. Adrianus	Geraardsbergen	VI: 1.1
26. Pauselijk wapen	Rome	IV: 17
27. Ongeïdentificeerd		
28. Ongeïdentificeerd		
29. Ongeïdentificeerd		
30. Ongeïdentificeerd		

Herkomst: De Mariagetijden zijn voor gebruik van Rome. De kalender bevat Vlaamse heiligen in rood, zoals Amandus, Amalberga en Nicasius. Het boek bevat enkele genealogische notities in het Vlaams van een bezitter die de dood van zijn schoonmoeder in 1477 noteerde, zijn vader in 1482 en stiefmoeder in 1487.

Latere bezitters: Op de papieren schutbladen aan het einde van het boek werden zes vijftiende-eeuwse houtsneden uit een Frans incunabel toegevoegd. Op een schutblad is een bezittersstempel aangebracht van de priester L.C. Kervyn. Hij zett eveneens een handtekening aan het einde van het manuscript die 1809 is gedateerd. Daarnaast bevat het boek een ex-libris van Henri Auguste Brölemann uit Lyon. Zijn achterkleindochter Étienne Mallet verkocht het boek bij Sotheby's op 4 mei 1926 (lot 79). Het boek werd opnieuw geveild bij Sotheby's op 26 november 1985 (lot 134).

Literatuur met betrekking tot de insignes: Spencer (1998): 19-20, fig. 10; Londen, Sotheby's. *Western manuscripts and miniatures*, 26 november 1985: z.p., lot. 134.
Overige literatuur: Geen.

71. Olim Parijs, Les Enluminures
Getijdenboek van de familie Du Bourg voor gebruik van
Tours, Latijn
Loiregebied, ca. 1475-90
ff. 69, 157 x 115 mm

Inhoud: onbekend (ontbrekende folia na 13 en na 37)

Folium met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op folium 1r)
Opmerkingen: De afdrukken zitten op de pagina waar de kalender begint en zijn onherkenbaar.

Herkomst: Het boek werd geschreven in of voor gebruik van Tours (kalender, litanie en Mariagetijden) en verlucht in de werkplaats van Jean Charpentier. De vrouwelijke bestemming is afgebeeld op folium 55v.
 Latere bezitters: In de zeventiende eeuw was het boek in handen van de familie Du Bourg. Volgens genealogische notities in het handschrift zelf werd Pierre Du Bourg in Vienne geboren op 25 februari 1709.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Digitale catalogus Parijs en Chicago, Les Enluminures (2002): nr. boh 5, zie www.worldbookdealers.com/ 5 juni 2002.
 Overige literatuur: Geen.

72. Oxford, Bodleian Library, University of Oxford, Ms Douce 511
 Getijden- en gebedenboek van de familie Bonnoel voor gebruik van Rome, Latijn
 Ca. 1490
 ff. I + 244, 135 x 96 mm

Inhoud:

1r	Kalender
14r	Capitula
31r	Getijden van het H. Kruis
39r	Getijden van de H. Geest
45v	Volbladminiatuur Maria met Kind tussen engelen
46r	Mariamis
58v	Blanco pagina
59r	Obsecro Te en andere gebeden
73v	Volbladminiatuur Annunciatie
74r	Mariagetijden
153r	Boetpsalmen en litanie
176r	Dodenvigilie

Folia met insignes: 45v, 58v, 59r (en afdrucken op ff. 74r en 122v)

Opmerkingen: Vier van de oorspronkelijk zes aangebrachte insignes zijn nog aanwezig, verdeeld op de folia 45v, 58v en 59r. Van de meeste insignes is de herkomst onbekend (appendices V, nr. 14.6 en 14.7). Het vierkante insigne op folium 59r toont Maria met Kind onder een baldakijn. Kurt Köster identificeerde dit insigne als Halle. (Köster 1979: 105) Het baldakijn is echter typerend voor Le Puy (appendix V, nr. 10.2). Het andere insigne op hetzelfde folium is mogelijk afkomstig uit Saint-Maximin-la-Sainte-Baume (appendix VI, nr. 28.4). Het insigne op folium 74r werd in de zestiende of zeventiende eeuw vervangen door een ovaal insigne met de Tenhemelopneming van Maria Magdalena (appendix VI, nr. 28.3). Mogelijk gaat het om een enkelzijdig, geslagen insigne. Wellicht betreft het twee geslagen insignes die tegen elkaar werden gesoldeerd (zie ook cat. I 64). De afdruk van het originele insigne is nog te zien op folium 73v. Het ging waarschijnlijk om een vierkant exemplaar, zoals dat van Le Puy. Het insigne dat oorspronkelijk op folium 122v was bevestigd, is ook verdwenen.

Herkomst: Het getijdenboek is voor gebruik van Rome. De miniaturen zijn Vlaams. Een gedeelte werd toegevoegd in Frankrijk rond 1500 (ff. 13-27).

Latere bezitters: In de zestiende eeuw was het manuscript in handen van Bernard de Bonnoel uit Bordeaux volgens een notitie in het getijdenboek zelf (ff. 222v-223r). Een vroege herkomst uit het zuiden van Frankrijk stemt overeen met de herkomst van de geïdentificeerde insignes (Le Puy en Saint-Maximin). Marguerite de Bonnoel schonk het boek aan Jehan Vitrac (1582). In 1655 gaf Marguerite Brun, kleindochter van

Jehan Vitrac, het getijdenboek aan haar kleinzoon Jacques de Maures, ook woonachtig in Bordeaux. Via de verzamelaar Francis Douce (1757-1834) kwam het handschrift vervolgens in bezit van de Bodleian Library. De insignes worden genoemd in Douce's *Collecta*: "A small ill^d. Horae with silver saints fastened to the margins."

Literatuur met betrekking tot de insignes: Ruth Barnes en Crispin Branfoot, eds. (2006). *Pilgrimage. The sacred journey*. Oxford, Ashmolean Museum: 35, Fig. 26 (Het postmiddeleeuwse insigne met de Tenhemelopneming van Maria Magdalena op folium 74 wordt daar abusievelijk als Halle geïnterpreteerd); Von Bredow-Klaus (2005): 46-47 en 341-345, nr. A 4; Gillam (1984): 167, nr. 243. Köster (1979): 103-106, nr. D; L.M.J. Delaissé (1968). *A century of Dutch manuscript illumination*. Berkeley en Los Angeles, University of California: 82, n. 34; Pächt en Alexander (1966): 27-28, nr. 365 en 63, nr. 817; Madan (1897): 504-505, nr. 21625.
 Overige literatuur: Geen.

73. Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms 641 rés
 Getijden- en gebedenboek, Latijn met enkele Franse rubrieken
 Doornik, tweede helft van de vijftiende eeuw
 ff. III + 169, 205 x 135 mm

Inhoud:

1r-6v	Kalender
7r	Blanco pagina, ongelinieerd
7v	Volbladminiatuur Man van Smarten en de Arma Christi
8r-12v	Getijden van het H. Kruis
13r	Blanco pagina, ongelinieerd
13v	Volbladminiatuur Pinksteren
14r-17v	Getijden van de H. Geest
18r	Blanco pagina, ongelinieerd
18v	Volbladminiatuur Maria met Kind tussen engelen
19r-22v	Mariamis
23r-26v	Evangelielessen
27r-29v	Obsecro Te
30r-31v	O Intemerata
32r	Gebed tot Michaël
32v	Gebed tot Johannes de Doper
33r	Gebed tot Petrus
33v	Gebed tot Paulus
34r	Gebed tot Andreas
34v	Gebed tot Stefanus
35r	Gebed tot Laurentius
35v	Gebed tot Nicolaas
36r	Gebed tot Maria Magdalena
36v	Gebed tot Catharina
37r	Gebed tot Barbara
37v	Gebed tot Margareta
38r	Blanco pagina, ongelinieerd
38v	Volbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven
39r-89r	Mariagetijden
39r	Halbladminiatuur Annunciatie
39r-52r	Metten
52v	Volbladminiatuur Judaskus
53r	Halbladminiatuur Visitatie
53r-61r	Lauden
61v	Volbladminiatuur Christus voor Pilatus
62r	Halbladminiatuur Geboorte
62r-65r	Priem
65v	Volbladminiatuur Geseling

66r	Halbbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
66r-69r	Terts
69v	Volbladminiatuur Kruisdraging
70r	Halbbladminiatuur Drie Koningen
70r-73r	Sext
73v	Volbladminiatuur Kruisiging
74r	Miniatuur Presentatie in de Tempel
74r-77r	None
77v	Volbladminiatuur Kruisafname
78r	Halbbladminiatuur Kindermoord
78r-83v	Vespers
84r	Blanco pagina, ongelinieerd
84v	Volbladminiatuur Graflegging
85r	Halbbladminiatuur Vlucht naar Egypte
85r-89r	Completen
89v	Volbladminiatuur Kroning van Maria
90r-95r	Officie van Maria voor de Advent
95v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
96r-110r	Boetpsalmen en litanie
110v	Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus
111r-141v	Dodenvigilie (met toegevoegd communiegebed)
142r-156v	Communiegebeden
156v-158r	Symbolum Athanasium
158v	Blanco pagina, gelinieerd
159r-161v	Vijf gebeden van Johannes de Evangelist tot de letters van de naam Maria – het laatste gebed tot de laatste letter van de naam Maria begint met Illeviatrix
161v-162v	Diverse gebeden tot Maria
162v-163r	Gebed tot Machutus
163r-163v	Gebed tot Nazarius
163v-164r	Gebed tot Anna
164r	Gebed tot Geneveva
164r-164v	Gebed tot Elizabeth
164v-165r	Gebed tot Christina
165r-165v	Zeven verzen van Bernardus
165v-166r	Gebed tot de beschermengel
166r-166v	Veni Creator
167r-167v	Gebed voor de overledenen
168r-169v	Zeven verzen van Gregorius

Folium met naaigaatjes: Cv

Opmerkingen: Op het verso van het schutblad C waren ongeveer vijfentwintig kleine insignes genaaid van 20 tot 35 mm, nu allemaal verwijderd. De vormen wisselen: er zijn ronde, ruitvormige, vierkante en langwerpige insignes te ontwaren. Meest opvallend zijn twee bustevormige insignes van 21 mm hoog (appendix VI, nr. 45.8). Mogelijk zijn dit Antoniusinsignes uit Saint-Antoine l'Abbaye in de Viennois waarvan ook bustevormige insignes bekend zijn. Op de bekende insignes uit Saint-Antoine draagt Antonius echter een mijter en dat is hier niet het geval. Op schutblad Bv bevindt zich bovendien een ingelijmdte tekening van de vijf wonden met het gebed 'O passio magna O pro / funda Vulnera O effu / sio sanguinis O dulcio / dulcedo O mortis am / aritudo de michi vitam / eternam amen' (145 x 95 mm). Daaronder zit een *Vera Icon* met de gekruiste sleutels van 40 x 27 mm (appendix VII, nr. 2.2). Naast de *Vera Icon* is nog een plaatje genaaid geweest dat nu verdwenen is en geen afdruk achterliet, mogelijk ook een briefje met de *Vera Icon*. Op folium 158r was ook ooit een briefje genaaid onder het Symbolum Athanasium. Het briefje mat 40 x 26 mm.

Herkomst: Het boek is voor gebruik van Doornik, mogelijk specifiek Brugge. In rood zijn onder andere weergegeven:

350

Basilius (14 juni), Eligius (25 juni en 1 december), Bartolomeus (24 augustus), Egidius (1 augustus), Remigius en Bavo (1 oktober), Dionysius (9 oktober), Donatianus (14 oktober), Martinus (11 november), Nicasius (14 december) en Thomas Becket (29 december). Verder noemt de kalender Eleutherius van Doornik (20 februari), bisschop Richard van Chichester (3 april), de translatie van Martinus (4 juli), de inventie van Stefanus (3 augustus), Bertinus (5 september) en Livinus (12 november). Op drie plaatsen wordt Augustinus genoemd (28 februari, 26 mei en 28 augustus). Het boek werd geschreven voor een vrouw gezien woorden als "*michi famule tue*" (f. 28v) en "*michi miserrime peccatrice*" (f. 30r).

Latere bezitters: Het boek was enige tijd in bezit van een vrouw. Ook in enkele later toegevoegde gebeden komt de vrouwelijke vorm terug, zoals "*michi peccatrici*" (f. 141v). In het laatste gedeelte van het getijdenboek dat mogelijk later werd toegevoegd, zijn gebeden tot Machutus, Nazarius en Geneveva opgenomen, wat wijst op een Franse oriëntatie van de eigenaar in een later stadium van de geschiedenis van het boek. Enkele (toegevoegde) gebeden hebben Franse rubrieken. Op schutblad Av zijn twee briefjes gelijmd, het bovenste met een Latijns gebed tot Rochus (met een Franse rubriek) en daaronder een Latijns gebed tot Gislenus, beide in een andere hand geschreven. De briefjes zijn aan elkaar genaaid en vervolgens op het onderliggende folium gelijmd. In de verder Franse rubriek bij het gebed van de apostel Johannes wordt echter de Nederlandse naam van de apostel gebruikt: "*Sensuyet v. belles oraison que / monsieur Saint Jan leuangelist fist / en lhonneur de la vierge Marie*" (f. 159r). Het oude bibliotheeknummer "509 / E", met de toevoeging "Theologie" (verso van het eerste folium), wijst erop dat het boek zich voorheen in de bibliotheek van markies De Paulmy bevond, die in 1797 werd opengesteld voor het publiek. De collectie zou later de Bibliothèque de l'Arsenal worden. Op het tweede schutblad staat geschreven "169 feuillets plus le ff. prêt. A.B.C., / 40 miniatures / Juin 1877". Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 362-363, nr. A 13. Overige literatuur: Henry Martin (1979). *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de l'Arsenal, tome I*. Vaduz, Topos Verlag [oorspronkelijke uitgave Parijs 1885]: 485-486, nr. 641 (Martin noemt niet de verdwenen insignes, wel het plaatje van de *Vera Icon*). Autopsie: 2008.

74. Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms 1176 rés

Getijden- en gebedenboek, Latijn en Frans

Parijs, tweede helft van de vijftiende eeuw

ff. V + 156 + I, 130 x 88 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r-13v	Blanco pagina's, gelinieerd
14r	Halbbladminiatuur Johannes op Patmos
14r-19r	Evangelielessen
19v	Blanco pagina, gelinieerd
20r	Halbbladminiatuur Virgo in Sole
20r-23v	Obsecro Te
24r	Halbbladminiatuur Maria met Kind tussen engelen
24r-27v	O Intemerata
28r-28v	Blanco pagina's, gelinieerd
29r-75v	Mariagetijden
29r	Halbbladminiatuur Annunciatie
29r-37v	Metten
38r	Halbbladminiatuur Visitatie met engelen
38r-47r	Lauden

47v	Blanco pagina, gelinieerd
48r	Halfbladminiatuur Geboorte
48r-52v	Priem
53r	Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
53r-56v	Terts
57r	Halfbladminiatuur Drie Koningen
57r-30r	Sext
30v	Blanco pagina, gelinieerd
31r	Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel
31r-64r	None
64v	Blanco pagina, gelinieerd
65r	Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte
65r-70v	Vespers
71r	Halfbladminiatuur Kroning van Maria
71r-75r	Completen
75v	Blanco pagina, gelinieerd
76r	Halfbladminiatuur David in gevecht met Goliath
76r-91r	Boetpsalmen en litanie
91v	Blanco pagina, gelinieerd
92r	Halfbladminiatuur Christus voor Pilatus
92r-94v	Getijden van het H. Kruis
95r	Halfbladminiatuur Pinksteren
95r-97v	Getijden van de H. Geest
Ontbrekend	folium
98r-135r	Dodenvigilie (begin ontbreekt)
135v	Blanco pagina, gelinieerd
136r-136v	Gebed tot Michaël
136v-137r	Gebed tot Jacobus Maior
137v-138r	Gebed tot Christoffel
138v	Gebed tot Sebastiaan (vervolg op f. 141r)
Toegevoegd bifolium met:	
139r	Blanco pagina, gelinieerd
139v	Volbladminiatuur Kruisdragende Christus
140r-140v	Passages uit het Oude en Nieuwe Testament
141r	Vervolg van het gebed tot Sebastiaan
141r-142r	Gebed tot Dionysius
142r-142v	Gebed tot Nicolaas
142v-143r	Gebed tot Antonius
143v-144r	Gebed tot Catharina
144r-144v	Gebed tot Maria Magdalena
144v-145r	Gebed tot Genoveva
145v-146r	Gebed tot Barbara
146r-146v	Gebed tot Margareta
147r-156r	Blanco pagina's, gelinieerd (met later toegevoegde gebeden)

Folium met insignes: schutblad Av (en afdrucken op de eerste ongefolieerde pagina, schutblad Cr, f. 156v en de laatste ongefolieerde pagina)

Opmerkingen: In een los bifolium waarvan de twee bladen A en B gefolieerd zijn, bevinden zich enkele ingenaaide objecten. Op het verso van blad A zitten naast een zilveren insigne van Marta uit Tarascon (appendix VI, nr. 29), een *Vera Icon* met de gekruiste sleutels (appendix VII, nr. 2.2) en een geborduurd lapje met het IHS-monogram en daaromheen de *Arma Christi* (55 x 55 mm; niet opgenomen in de appendices, zie hoofdstuk 2, p. 107 en hoofdstuk 4, p. 174). Een tweede *Vera Icon* waarvan het garen en de verkleuring van het perkament nog zichtbaar zijn, werd verwijderd (appendix VII, nr. 2.2). Het is moeilijk vast te stellen vanaf wanneer het bifolium deel uitmaakt van het handschrift. Op diverse andere plaatsen in het getijdenboek zijn nog sporen van insignes te vinden. Op het ongefolieerde blad dat aan het bifolium voorafgaat, bevinden zich sporen van zes insignes

van diverse vorm en afmeting (40 x 44, 38 x 27, ø 37, 25 x 25, ø 30 en ø 29 mm). Ook op schutblad Cr waren ooit twee objecten ingenaaid, waarschijnlijk een briefje dat weinig afdruk achterliet (ca. 40 x 40 mm) en een insigne van circa ø 38 mm. Op het verso van het laatste blad van het handschrift (eveneens ongefolieerd) zaten ooit acht ronde insignes (met diameters van 20 tot 55 mm). Tot slot liet een rond insigne een afdruk achter op folium 156v. De bladzijde waarop dit insigne genaaid was, ontbreekt.

Herkomst: Het boek lijkt te zijn gemaakt voor gebruik van Parijs met in goud: Genoveva (3 januari en 26 november), Eligius (25 juni), Anna (26 juli), Stefanus (3 augustus en 26 december), Lodewijk IX (25 augustus), Lupus en Egidius (1 september), Dionysius (9 oktober), Marcellus (3 november), Martinus (11 november), Nicolaas (6 december) en Thomas Becket (29 december). Ook de gebeden tot Dionysius (ff. 141v-142r) en Genoveva (ff. 144v-145r) wijzen op een bestemming Parijs. Het boek werd waarschijnlijk vervaardigd voor een man gezien teksten als "michi famulo tuo" (f. 22r) en "michi miserrimo pecca/tori" (f. 25v). In de initiaal bij de Annunciatie (f. 29r) bevindt zich een gebedsportret van de mannelijke bestemmeling. Vele malen verschijnt in de marge het typisch Frans motief van gouden fleurs-de-lis op een blauwe achtergrond.

Latere bezitters: Vanwege het geborduurde lapje suggereerde Ursula Weekes dat het boek in een vrouwenklooster circuleerde. Zij relateerde het geborduurde IHS-monogram aan de Duitse mysticus Heinrich Suso (1300-1366). (Weekes 2004: 177) Verder wijst echter niets in het handschrift op een herkomst uit een klooster. Op de vernieuwde band bevindt zich het monogram SP met het motto Sans Plus in goudstempeling, mogelijk een indicatie voor de herkomst. Het boek is afkomstig uit de bibliotheek van markies De Paulmy gezien het bibliotheeknummer "515 / E" op het gefolieerde schutblad voorin. Daarnaast staat geschreven "T.L. / 301 / B".

Literatuur met betrekking tot de insignes: Bruna (2006): 149, afb. 104; Von Bredow-Klaus (2005): 48-49 en 349-351, nr. A 6; Weekes (2004): 177, pl. 63; Bruna (1998): 141, nr. A; Bruna (1996): 17-18; Henry Martin (1979). *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de l'Arsenal, tome II*. Vaduz, Topos Verlag [oorspronkelijke uitgave Parijs 1885]: 327, nr. 1176. Overige literatuur: Geen. Autopsie: 2008.

75. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Latin 1159 Getijden- en gebedenboek van Pierre II van Bretagne voor gebruik van Nantes, Frans en Latijn met toevoegingen in het Frans en Latijn
Bretagne, tussen 1455-57
ff. III + 177 + I, 190 x 130 mm

Inhoud:

11r-12v	Kalender
13r-21r	Evangelielessen
13r	Halfbladminiatuur Johannes op Patmos
13r-14v	Evangelie volgens Johannes
15r	Halfbladminiatuur Lucas
15r-16r	Evangelie volgens Lucas
16v	Halfbladminiatuur Matteüs
16v-17v	Evangelie volgens Matteüs
18r	Halfbladminiatuur Marcus
18r-19r	Evangelie volgens Marcus
19v	Halfbladminiatuur Kruisdraging
19v-21r	Passie volgens Johannes, gevolgd door een rubriek

21v-22v	Gebed tot God gecomponeerd voor Pierre van Bretagne	138v-140v	Gebed tot Christus gevolgd door vijf Pater Nosters, Ave Marias en het Credo
23r	Halfbladminiatur Pierre II van Bretagne in wapenrok in gebed voor Maria met Kind	141r	Halfbladminiatur Hart met de zijdewond, opgehouden door engelen, en de Arma Christi
23r-26r	Obscro Te	141r-144v	Gebed tot de zijdewond
26r-27r	Nogmaals een gebed tot Maria	144v-145r	Salve Regina
27v	Halfbladminiatur Maria met Kind en Pierre II van Bretagne met kroon en hermelijnen mantel in gebed	145r-146r	Een gebed tot Maria in het Frans
27v-29v	Gebed tot God	146v	Halfbladminiatur Germanus van Auxerre
29v-30r	Gebed alvorens te sterven	146v-147r	Gebed tot Germanus van Auxerre
30r-31r	Nogmaals een gebed tot Christus	147v	Halfbladminiatur Dominicus
32r-49v	Mariagetijden (vervolg op f. 52r)	147v-148r	Gebed tot Dominicus
32r	Halfbladminiatur Annunciatie	148v	Halfbladminiatur Martelaarschap van Petrus Martelaar
32r-40v	Metten	148v-149r	Gebed tot Petrus Martelaar
41r	Halfbladminiatur Visitatie	149v	Halfbladminiatur Thomas van Aquino
41r-49v	Lauden	149v-150r	Gebed tot Thomas van Aquino
50r	Halfbladminiatur Gekruisigde Christus	150v	Halfbladminiatur Antonius
50r-51r	Getijden van het H. Kruis	150v-151r	Gebed tot Antonius Abt
51r-51v	Getijden van de H. Geest (metten)	151v	Halfbladminiatur Apollonia
52r-79r	Vervolg van de Mariagetijden	151v-152r	Gebed tot Apollonia
52r	Halfbladminiatur Geboorte	152v	Halfbladminiatur Tenhemelopneming van Maria Magdalena
52r-57r	Priem	152v-153r	Gebed tot Maria Magdalena
57v	Halfbladminiatur Verkondiging aan de Herders	153v	Halfbladminiatur Catharina
57v-61r	Terts	153v-154r	Gebed tot Catharina
61v	Halfbladminiatur Drie Koningen	154v	Halfbladminiatur Margareta
61v-65r	Sext	154v-155r	Gebed tot Margareta
65v	Halfbladminiatur Presentatie in de Tempel	155v	Halfbladminiatur Julianus Hospitator
65v-69r	None	155v-156r	Gebed tot Julianus Hospitator
69v	Halfbladminiatur Vlucht naar Egypte	156v	Halfbladminiatur Christoffel
69v-74r	Vespers	156v-157r	Gebed tot Christoffel
74v	Halfbladminiatur Kroning van Maria	157v	Halfbladminiatur Martelaarschap van Sebastiaan
74v-79v	Completen	157v-158r	Gebed tot Sebastiaan
80r	Halfbladminiatur Laatste Oordeel (David in gebed in de marge)	158v	Halfbladminiatur Maudetus
80r-97v	Boetpsalmen en litanie	158v-159r	Gebed tot Maudetus
98r	Halfbladminiatur Begrafenisscène	159v	Halfbladminiatur Martelaarschap van Adrianus
98r-124v	Dodenvigilie	159v-160r	Gebed tot Adrianus
125r	Blanco pagina, gelinieerd	160v	Halfbladminiatur Michaël
125v	Halfbladminiatur Onthoofding van Eutropius	160v-161r	Gebed tot Michaël
125v-126r	Gebed tot Eutropius	161v	Halfbladminiatur Salome met het hoofd van Johannes de Doper
126v	Halfbladminiatur Fiacrius	161v-162r	Gebed tot Johannes de Doper
126v-127r	Gebed tot Fiacrius	162v	Halfbladminiatur Franciscus
127v	Halfbladminiatur Bernardinus van Siena	162v-163r	Gebed tot Franciscus
127v-128r	Gebed tot Bernardinus van Siena	163v	Halfbladminiatur Egidius
128v	Halfbladminiatur Vincentius Ferrerus	163v-164r	Gebed tot Egidius
128v-129r	Gebed tot Vincentius Ferrerus	164v	Halfbladminiatur Anna-te-Drieën
129v	Halfbladminiatur Johannes de Evangelist	164v-165r	Gebed tot Anna
129v-130v	Gebed tot Johannes de Evangelist	165v	Halfbladminiatur Stefanus
131r	Gebed tot het H. Kruis in het Frans	165v-166r	Gebed tot Stefanus
131v	Blanco pagina, gelinieerd	166v	Halfbladminiatur Barbara
132r	Onvolledig gebed, doorgestreept (begin ontbreekt)	166v-167r	Gebed tot Barbara
132r-132v	Gebed tot Christus	167v	Halfbladminiatur Donatianus en Rogatianus
132v-133v	Twee gebeden tot God	167v-168r	Gebed tot Donatianus en Rogatianus
133v	Gebed tot de H. Geest	168v	Halfbladminiatur Ursula
133v-134r	Gebed tot Christus	168v-169r	Gebed tot Ursula
134r-134v	Nogmaals een gebed tot God	169v	Halfbladminiatur De 11.000 maagden
134v-135r	Hymne tot God	169v-170r	Gebed tot de 11.000 maagden
135r-135v	Gebed tot God	170v	Halfbladminiatur Allerheiligen met Petrus en Johannes de Doper voorop
135v-136r	Gebed tegen demonen	170v-171v	Gebed tot alle heiligen
136r-136v	Gebed tot het H. Kruis (zonder rubriek)		
136v-137r	Verzen van Bernardus	172r-177v	Katern met toegevoegde teksten:
137r-138r	Twee gebeden tot God	172r	Gebed tot het H. Kruis in het Frans
138v	Halfbladminiatur Christus toont zijn wonden	172r-172v	Herinneringen aan de hertog

173r	Notitie over de geboortes van hertog Pierre II van Bretagne en zijn vrouw Françoise
173v-175r	Stabat Mater
175r-176v	Twee gebeden tot Christus
176v	Gebed tot Armel
177r	Twee gebeden tot de relieken
177v	Eigendomsnotitie van hertog Pierre II van Bretagne

Folia met naaigaatjes: verso van het eerste schutblad (voorheen B) en 177v

Opmerkingen: De naaigaatjes zitten op het verso van het eerste schutblad en de insignes lieten lichte afdrukken na op schutblad Cr. Het gaat om vijf insignes, waarvan de eerste vier twee aan twee naast elkaar zaten. De eerste twee waren vierkant (respectievelijk 42 x 38 mm en 46 x 42 mm) en de laatste drie (ø 50 mm en 41 x 36 mm en ten slotte ø 55 mm). De afbeeldingen zijn onherkenbaar. Het recto van het eerste schutblad werd beschreven door Marguerite de Grenaisye aan het begin van de zeventiende eeuw. De insignes waren toen al verdwenen. Rondom de eigendomsnotitie op folium 177v zaten eveneens insignes, acht in totaal. De omvang van enkele kan nog worden afgelezen: 46 x 37 mm (rechthoekig), 44 x 44 mm (ruitvormig), 25 x 17 mm (langwerpig) en 30 x 30 mm (vierkant). Van de rest van de insignes zijn de vorm en afmetingen onduidelijk. De insignes lieten geen sporen achter op de volgende pagina, een nieuw schutblad. Het oude schutblad werd waarschijnlijk verwijderd, toen het boek opnieuw werd ingebonden in opdracht van Marguerite. Haar monogram MDGF verschijnt op de band.

Herkomst: Het handschrift werd gemaakt voor gebruik van Nantes (Mariagetijden en dodenvigilie). Gerubriceerd zijn de bretonse heilige Yvo (19 mei en 29 oktober), de martelaren Donatianus en Rogatianus (24 mei), bisschop Similianus van Nantes (17 juni), bisschop Clarus van Nantes (10 oktober) en bisschop Gacianus van Tours (18 december). Dezelfde namen verschijnen ook in de litanie. Aan de heiligen Donatianus en Rogatianus is ook een gebed gewijd (fs. 167v-168r). In de marge van de miniatuur van Michaël is bovendien Le Mont-Saint-Michel met arriverende pelgrims van divers allooi afgebeeld (afb. 66). De bestemming van het handschrift was Pierre II van Bretagne (1418-1457) wiens wapen (ff. 19v, 23r, 27v, 50r, 74v, 80r, 158v, 164v en 168v) en portret (ff. 23r en 27v) veelvuldig zijn afgebeeld. Een gebed tot God werd speciaal voor de hertog geschreven met de tekst "Et pare spas humblement vous remercie de ceste duchie quil vous a pleu me donner de quoy je nestoye pas digne" (ff. 21v-22r). Op folium 177v staat geschreven "Cestes heures sont au duc". Bovendien werden de data van de geboortes van Pierre II van Bretagne (1418) en van zijn vrouw Françoise d'Amboise (1427) in het boek opgeschreven (f. 173r).

Latere bezitters: Het boek bleef in gebruik in (de buurt van) Bretagne. Daarvan getuigt bijvoorbeeld het toegevoegd gebed tot de heilige Armel die vooral in en nabij Bretagne grote verering genoot. Andere toevoegingen werden gedaan door (of voor) een man gezien de mannelijke vormen "ego peccator" en "ego fragilis homo et peccator" (beide schutblad IIv). Aan het begin van de zeventiende eeuw kwam het boek in handen van Marguerite de Grenaisye, vrouw van Jacques de Foissy. Zij liet het opnieuw inbinden. De band laat het monogram MDGF zien van Marguerite De Grenaisye de Foissy. De insignes waren toen al verdwenen of werden toen verwijderd. Marguerite voegde een eigendomsnotitie toe op folium Br waarbij zij over de naaigaatjes van de insignes heenschrijft. In de notitie meldt zij dat het boek afkomstig is van haar voorouders. Mogelijk moet de insigneverzamelaar

onder hen worden gezocht. Op de eerste pagina bevindt zich een oud bibliotheekmerk "Cod. Colb. 4791". Het boek maakte kennelijk deel uit van de bibliotheek Colbert. In 1732 werd het getijdenboek onderdeel van de koninklijke verzameling – oud bibliotheeknummer "Regius 4461 3", eveneens op f. 1r – die later de basis zou vormen van de Bibliothèque nationale de France.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Bruna (1998): 144-145, nr. F.

Overige literatuur: Christian de Merindol (1995). Le livre peint a la fin du Moyen Age, support privilegie d'une politique dynastique, familiale ou personnelle, in: Gilbert Ouy, red. *Pratique de la culture écrite en France au XVe siècle*. Louvain-la-Neuve, Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales: 499-514, vooral 510-514; Léopold Victor Delisle (1978). *Le Cabinet des Manuscrits de la Bibliothèque Imperiale, II*. Hildesheim en New York, Georg Olms Verlag: 344; Harthan (1977): 120-121; Paul Valéry et al. (1966). *Milénaire du Mont Saint-Michel 966-1966. Exposition*. Caisse Nationale des Monuments Historiques et des Sites: 125, nr. 237; Porcher (1955): 111, nr. 237; Lauer (1939): 424-425, nr. 1159; Leroquais (1927-43) I: 75-80, nr. 24 and plates LI-LV. Autopsie: 2008.

76. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Latin 1370 Getijden- en gebedenboek van Karel VIII voor gebruik van Parijs, Latijn en Frans
Einde vijftiende eeuw
ff. 219, 180 x 104 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r-18v	Evangelielessen
19r-19v	Tien Geboden
19v-20r	Gebed tot Hubertus
20r-25v	Obsecro Te
25v-31r	O Intemerata
31r-32v	Gebed tot God in het Frans
33r-34v	Gebed tot Maria in het Frans

Toegevoegd bifolium:

35r	Blanco pagina, gelinieerd
35v	Volbladminiatuur Christus Salvator
36r	Volbladminiatuur Maria
36v	Blanco pagina, gelinieerd

37r-39v	Stabat Mater
39v-46v	Gebed van Guillaume Alexis
47r-119v	Mariagetijden

47r	Halfbladminiatuur Annunciatie
47r-61r	Metten
61v	Halfbladminiatuur Visitatie
61v-75r	Lauden
76r	Halfbladminiatuur Geboorte
76r-83v	Priem
84r	Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders

84r-89v	Halfbladminiatuur Drie Koningen
90r	Sext
90r-95v	Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel
96r	None
96r-101v	Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte
102r	Vespers
102r-110v	Halfbladminiatuur Kroning van Maria
111r	Completen
111r-119r	

119v	Blanco pagina, gelinieerd
120r	Halfbladminiatuur Kruisiging
120r-121v	Korte Getijden van het H. Kruis
122r	Halfbladminiatuur Pinksteren
122r-139v	Getijden van de H. Geest
140r	Halfbladminiatuur David geharnast in gebed
140r-171v	Boetpsalmen en litanie
172r	Halfbladminiatuur Opwekking van Lazarus
172r-211r	Dodenvigilie (slechts een nocturne)
211r-211v	Blanco pagina, gelinieerd (met later toegevoegd gebed tot Bernardinus van Siena)
212-219	Drie katernen met toegevoegde teksten in diverse handen:
212r	Blanco pagina, gelinieerd
212v	Volbladminiatuur Dionysius als cefalofoor
213r	Gebed tot Dionysius
213v	Gebed tot Karel de Grote
214r-214v	Blanco pagina's, ongelinieerd
215r-215v	Gebed tot Thomas Becket
216r	Volbladminiatuur Michaël
216v	Gebed tot Michaël
217r-218v	Tekst voor het feest van Hemelvaart
218v-219r	Gebed tot Franciscus
219r	Gebed tot Lodewijk IX
219v	Blanco pagina, ongelinieerd

Folium met naaigaatjes: 32v

Opmerkingen: Het insigne bij aanvang van een Mariagebed met een diameter van 44 mm is verdwenen. Het smalle baldakijn dat nog juist uit de afdruk is op te maken, is bekend van insignes uit het beroemde Mariabedeavaartschrift Le Puy-en-Velay (appendix V, nr. 10.1).

Herkomst: De kalender is voor gebruik van Tours met in rood, o.a. bisschop Gacianus van Tours (2 mei, 19 oktober en 18 december), Nicolaas (9 mei), Martinus (4 juli en 11 november), Mauritius (22 september) en Dionysius (9 oktober). De Mariagetijden zijn voor gebruik van Parijs. In de kalender is ook Jozef opgenomen (19 maart). Het boek vertoont affiniteiten met franciscanen met Franciscus in rood (4 oktober) en enkele toegevoegde gebeden tot Franciscus (ff. 218v-219r) en Bernardinus (ff. 211r-211v). Diverse gebeden hebben een mannelijke vorm, bijvoorbeeld het *Obsecro te*. De liniëring op de achterzijde van het miniatuurendiptiek met Christus en Maria (ff. 35v-36r) past niet bij de rest van het handschrift. De twee miniaturen zijn afkomstig uit een ander boek.

Latere bezitters: Op diverse plaatsen komt de naam Franciscus Cartier (ff. 216v en 219v) en Cartier (f. 215v) voor. Op folium 219v staat te lezen: "Boucot du 6 jan / 1700. n 10". Het boek kwam in de bibliotheek van François Roger de Gaignières (1642-1715) terecht. Volgens de inventaris van deze bibliotheek behoorde het boek oorspronkelijk aan Karel VIII (1470-1498) toe die vanaf 1483 koning van Frankrijk was. In de inventaris wordt de oude boekband beschreven, nu verloren, waarop aan de ene zijde verschillende malen de initiaal C te zien was en aan de andere de initiaal S, beide gekroond. Op diverse plaatsen verschijnt bovendien het wapen van Frankrijk in de marge (ff. 20v en 25r). De toegevoegde gebeden tot de heiligen Dionysius, Karel de Grote en Lodewijk IX zijn in overeenstemming met een herkomst uit het Franse koningshuis, in het bijzonder Karel VIII. Karel VIII koesterde een bijzondere verering voor Maria van Le Puy en hij lijkt dan ook een plausibele kandidaat als insigneverzamelaar. Karel bezocht Le Puy in 1495. (*The Catholic Encyclopedia* 1910, IX: Le Puy) Dat de vroegste boekeigenaar Maria van Le

Puy hogelijk vereerde, blijkt ook uit het gebed *Royne qui fustes mise* van de vijftiende-eeuwse benedictijn Guillaume Alexis (ff. 39v-46v). Hierin wordt Maria "en ceste presente églis [sic: Le Puy]" aangeroepen. Hetzelfde gebed is opgenomen in een getijdenboek voor een onbekende bestemming uit Lotharingen (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1853*, ff. 135v-141v; zie hoofdstuk 3, pp. 117-118). In 1716 werd de collectie van Gaignières opgenomen in de Bibliothèque nationale de France. De band stamt uit de achttiende eeuw en toont het koninklijke wapen.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Bruna (1998): 143-144, nr. D.

Overige literatuur: Léopold Victor Delisle (1978). *Le Cabinet des Manuscrits de la Bibliothèque Imperiale*, I. Hildesheim en New York, Georg Olms Verlag: 95 en n. 1; Porcher (1955): 164, nr. 348; Lauer (1939): 515-516, nr. 1370; Leroquais (1927-43) I: 189-191, nr. 84, plates XCVI-XCVIII. Autopsie: 2008.

77. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Latin 1394 Getijdenboek voor gebruik van Amiens, Latijn en Frans (kalender) met later toegevoegde gebeden in het Frans Picardië of Vlaanderen, ca. 1330-40 ff. IV + 158 + III, 115 x 80 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r	Volbladminiatuur Kruisiging
13v	Blanco pagina, ongelinieerd
14r	Volbladminiatuur Anna-te-Drieën
14v	Blanco pagina, ongelinieerd
15r	Volbladminiatuur Christoffel
15v	Blanco pagina, ongelinieerd
16r	Volbladminiatuur Margareta
16v	Blanco pagina, ongelinieerd
17r	Volbladminiatuur Franciscus ontvangt de stigmata
17v	Blanco pagina, ongelinieerd
18r	Volbladminiatuur Ridder
18v	Blanco pagina, ongelinieerd
19r	Volbladminiatuur Ridder
19v	Blanco pagina, ongelinieerd
20r	Volbladminiatuur Kroning van Maria
20v	Blanco pagina, ongelinieerd
21r-37r	Getijden van de H. Geest
37r-40v	Getijden van het H. Kruis
41r-90v	Mariagetijden
91r-106v	Boetpsalmen en litanie
107r-131r	Dodenvigilie (slechts een nocturne)
131v-146r	Commemoratie van de zielen
146v-147v	Blanco pagina's, gelinieerd

148r-158v Gebeden (vijftiende-eeuwse toevoegingen):

148v	Gebed tot Johannes de Doper
148v-149r	Gebed tot Petrus en Paulus
149r-149v	Gebed tot Andreas
149v-150r	Gebed tot Nicolaas
150r-150v	Gebed tot Michaël
150v-151r	Gebed tot Quintinus
151r-152r	Gebed tot Antonius
152r-153v	Gebed tot Sebastiaan
153v-154v	Gebed tot Christoffel
155r-155v	Gebed tot Maurus
155v-156v	Gebed tot Barbara
156v-157v	Gebed tot Apollonia
157v-158v	Gebed tot Catharina

Folium met naaigaatjes: schutblad Iv
Opmerkingen: Op het verso van het eerste schutblad zitten sporen van twee ingenaaide insignes, de een langwerpig met een spitse bovenkant en de ander rond. Het langwerpige insigne was op drie plaatsen met steekjes vastgezet, het ander op vier plaatsen. Het ronde insigne toont het hoofd van een heilige, waarschijnlijk Johannes de Doper (appendix VI, nr. 23.1). Het langwerpige insigne toont een staande heilige tussen twee boompjes, mogelijk eveneens Johannes de Doper (appendix VI, nr. 23.2). De schedelreliëf van Johannes de Doper werd bewaard in Amiens. Hoewel de identificatie niet zeker is, sluiten insignes uit Amiens goed aan bij de herkomst van de handschrift (zie Herkomst en Latere bezitters). Afdrukken van de voorzijden van de insignes zijn zichtbaar op schutblad IVr. Dit betekent dat de blanco folia II en III later zijn tussengevoegd, toen de insignes al waren verdwenen. Op het recto of verso van folium 147 was ooit een briefje genaaid van circa 65 x 40 mm.

Herkomst: De kalender heeft weinig gerubriceerde heiligen, o.a. Nicolaas (8 mei en 6 december) en Dionysius (9 oktober). De ongerubriceerde heiligen wijzen op een bestemming in Picardië met Aldegundis (29 januari), Florentius (31 januari, 20 juni en 17 oktober), Amandus (6 februari en 26 oktober), Dionysius (8 februari), Romanus (28 februari en 15 oktober), Wulfrannus van Sens (20 maart en 15 oktober), Witasse (29 maart), Walricus (1 april), Hubertus (30 mei en 3 november), Lambertus (31 mei en 17 september), Basilius (12 juni), Bertinus (16 juli), Firminus (1 september), Remaclus (3 september), Audomarus of Omer (9 september), Remigius (1 oktober), Nicasius (13 oktober) en Livinus (12 november). Opvallend zijn de bisschoppen van Canterbury: Augustinus (26 mei), Edmundus (16 november) en Thomas Becket (29 december). De Mariagetijden zijn voor gebruik van Amiens. Ook de litanie is gericht op Amiens. Quintinus en Dionysius worden genoemd, Firminus zelfs tweemaal. De dodenvigilie wijkt af van het gebruik van Amiens. Het boek werd geschreven voor een vrouw. Zij is afgebeeld in de marge van folium 41r tegenover de gehistorieerde initiaal met de Annunciatie. Boven haar hoofd bevinden zich drie wapens, waarvan er twee zwart zijn gemaakt. Het enige zichtbare schild toont zes witte fleurs-de-lis tegen een blauwe achtergrond. Ditzelfde wapen is ook afgebeeld op folium 31r. Andere wapens zijn geschilderd op folia 21r, 38r, 67r, 77r en 84r.

Latere bezitters: De toegevoegde gebeden uit de vijftiende eeuw tot Quintinus (f. 150v) en Maurus (f. 155r) wijzen erop dat het boek een tijd lang in gebruik bleef in het noorden van Frankrijk: Quintinus werd vereerd in Saint-Quentin (Picardië) en Maurus in Saint-Maur-des-Fossés (de regio van het Île-de-France). Het getijdenboek was later onderdeel van de bibliotheek Colbert. Een oud bibliotheekmerk luidt: "Cod. Colbertus / 6385" (f. 1r). Daarna werd het getijdenboek onderdeel van de koninklijke verzameling – "Regius 4628⁹" (eveneens folium 1r) – die later de Bibliothèque nationale de France zou vormen.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Bruna (1998): 145, nr. G.
Overige literatuur: Dominique Vanwijnsberghe (1995). The cyclical illustrations of the Little Hours of the Virgin in Pre-Eyckian manuscripts, in: *Flanders in a European Perspective. Manuscript illumination around 1400 in Flanders and abroad. Proceedings of the International Colloquium Leuven, 7-10 September 1993*. Leuven, Uitgeverij Peeters: 285-296; Eleanor S. Greenhill (1977). A fourteenth-century workshop of manuscript illuminators and its localization. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 40: 1-25; Porcher (1955): 43, nr. 91; Leroquais

(1927-43) I: 224-226, nr. 107; Léopold Victor Delisle (1913). *Les Grandes Heures de la reine Anne de Bretagne et l'atelier de Jean de Bourdichon*. Parijs, Damascène Morgand: 63. Autopsie: 2008.

78. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Nouvelle Acquisition Français 16 428
Gebedenboek met o.a. gebedscyclus van Filips de Goede, Frans en Latijn
Mogelijk Vlaanderen en Henegouwen, ca. 1450-75, 1470-80 en 1495-1500 (miniaturcyclus)
ff. VIII + 100 + VII, 182 x 123 mm

Inhoud:

1r-33v	Diverse gebeden:
1r-2r	Gebed tot Christus van Bernardus te zeggen voor een crucifix
2v	Gebed tot Cornelius
3r-6v	Gebed van Johannes Gerson (1363-1429)
6v	Gebed tot Gerardus
7r-8r	Zeven verzen van Gregorius
8r-8v	Gebed tot Christus van Gregorius
8v-9r	Gebed tot God
9r	Gebed tot Christus
9r-10r	Gebed tot de H. Geest
10r-11v	Gebed tot de Drie-eenheid
11v-13r	Gebed tot de naam Jezus
13r-14r	Stabat Mater
14r-14v	Gebed tot Anna
15r-15v	Gebed tot Barbara
15v-16r	Gebed tot Apollonia
16r-16v	Gebed tot Machteld
16v-17r	Gebed tot Michaël
17r-17v	Gebed tot Johannes de Doper
17v-18r	Gebed tot Sebastiaan
18r-18v	Gebed tot Quintinus
18v-19r	Gebed tot Nicolaas
19r-19v	Gebed tot Adrianus
19v-20r	Gebed tot Gislenuis
20r	Gebed tot Franciscus
20r-20v	Gebed tot Maria in de paastijd
20v-21v	Gebed tot Maria Magdalena
21v	Nogmaals een gebed tot Maria Magdalena
21v-22r	Gebed tot Margareta
22r-22v	Gebed tot Christus Salvator
22v	Gebed tot Christus
22v-25r	O Intemerata
25r-28r	Obsecro Te
28r-29r	Ochtendgebed
29r-32v	Exempel
32v-33v	Eigenschappen van een goede echtgenote
34r-41v	Beschrijving van de kwellingen van de verdoemden in de hel, toegeschreven aan Lazarus (met een halfbladminiatur op elk recto vanaf f. 35r)
42r-42v	Geïsoleerd folium:
42r	Einde van Getijden van de H. Geest
42v	Gebed tot God (mogelijk later toegevoegd)
43r-93v	Sequens van vijftig gebeden tot de Drie-eenheid, Maria en Christus over verschillende gebeurtenissen uit zijn leven en passie (met een halfbladminiatur op elk recto)
94r-97v	Gebeden:
94r	Gebed tot Catharina
94v	Gebed tot Petrus
95r-97r	Gebed tot Christus ter nagedachtenis aan het vloeien van zijn bloed

- 97r Rubriek over het H. Kruis en de afmetingen van het lichaam van Christus (afbeelding van het H. Kruis in de marge)
- 97v Schuldbelijdenis
- 98r-100v Blanco pagina's, ongelinieerd

Folia met naaigaatjes: 3r, 13r, 19r, 28r en 94v

Opmerkingen: De insignes waren steeds in de bovenste hoek van de bladzijde aangebracht. De enige herkenbare afdruk (f. 19r) toont een staande bisschop die geïdentificeerd moet worden als Nicolaas (appendix VI, nr. 34.1). Het insigne is afkomstig uit Saint-Nicolas-de-Port. Het eerste insigne zat bij een tractaat van Johannes Gerson "contre conscience trop scrupuleuse" (f. 3r), het tweede bij het begin van het *Stabat mater* (f. 13r). Het derde met de afbeelding van Nicolaas zat bij het gebed van Nicolaas (f. 19r), het vierde bij een ochtendgebed (f. 28r) en het laatste bij een gebed tot Petrus (f. 94v). De insignes maten respectievelijk 30 x 28 mm (vierkant), ø 24 mm, ø 38 mm, ø 38 mm en 38 x 38 mm (ruitvormig). Op folium 7r zat eens een rond plaatje gelijmd bij de verzen van Gregorius. Mogelijk ging het om een afbeelding van de Gregoriusmis of de Man van Smarten.

Herkomst: Het handschrift is samengesteld uit vier verschillende delen (ff. 1-33, 34-41, 43-93 en 94-97 zonder de schutbladen) die voor diverse bestemmingen werden vervaardigd. Het gedeelte met de sequens van vijftig gebeden (ff. 43-93) werd vervaardigd in opdracht van Filips de Goede tussen 1461 en het jaar van zijn dood. De tekst op folia 34-41 dateert waarschijnlijk van 1470-80. De twee gedeelten met de insignes (ff. 1-33 en 94-97) – hier van belang – zijn gedeeltelijk van dezelfde hand. Ze werden vervaardigd voor een vrouw in het derde kwart van de vijftiende eeuw. De teksten zijn geschreven in de vrouwelijke vorm, bijvoorbeeld "michi peccatrici" (f. 23r) en "michi famule tue" (f. 26v). In de reeks van gebeden gaan de vrouwelijke heiligen aan de mannelijke vooraf en er is veelvuldig en op verschillende plaatsen de vrouwelijke vorm gebruikt. Het gedeelte met diverse gebeden (ff. 1-33) eindigt bovendien met een tekst waarin de eigenschappen worden opgesomd waaraan een "bonne femme" dient te voldoen. Deze gedeelten werden mogelijk vervaardigd voor gebruik in Henegouwen gezien het gebed tot Gislenus (ff. 19v-20r)

Latere bezitters: Aan de schutbladen werden diverse notities en gebeden toegevoegd. Tussen 1593 en 1608 noteerde een echtpaar uit Chimay (Henegouwen) hun huwelijk en de geboortes van hun kinderen Charlot, Ian, Anthoine, Ernould, Sebastian en Philippe in het handschrift (schutbladen Ir-Iv). De geboortenotities worden gevolgd door een vermelding van overlijden van een zoon (waarschijnlijk Philippe) en het huwelijk van Charlot (schutbladen Iv-IIr). De huidige band met blindstempeling stamt uit het einde van de zestiende eeuw, vlak voordat de familie uit Chimay zijn eerste notities aanbracht. De Bibliothèque nationale de France schafte het gebedenboek aan in 1972.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Bruna (2006): 150; Weekes (2004): 182; Florence Callu, red. (1999). *Catalogue des nouvelles acquisitions françaises du Département des Manuscrits 1972-1986*, nos. 16428-18755. Parijs, Bibliothèque Nationale: 1-3, nr. 16428; Bruna (1998): 144, nr. E; Henri Omont (1978). *Nouvelles Acquisitions Latines et Françaises du Département des Manuscrits pendant les Années 1972-1976. Inventaire Sommaire*. Parijs, Leroux: 290-295, nr. 16428.

Overige literatuur: Brinkmann (1997): 393; Marcel Thomas (1976). *Le Livre de Prières de Philippe le Bon. Premier Bilan d'une decouverte. Les Dossiers de l'Archéologie*, 16: 84-95; Gent (1975): 365-366, nr. 597; Parijs, Bibliothèque Nationale (1972).

Le Livre: 208, nr. 648.
Autopsie: 2008.

79. Philadelphia, Bibliotheca Schoenbergensis, Ms 4
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Salisbury, Latijn met toevoegingen in het Middelenegels
Mogelijk Brugge, ca. 1430-50
ff. 179 met schutbladen, 189 x 128 mm

Inhoud:

1r-6v	Kalender
7r	Blanco pagina, ongelinieerd
7v	Volbladminiatuur Drie-eenheid
8r-9v	Gebeden tot de Drie-eenheid
Ontbrekend folium	
10r	Blanco pagina, ongelinieerd
10v	Volbladminiatuur Joris
10v-12v	Gebeden tot Joris en Christoffel
13r	Blanco pagina, ongelinieerd
13v	Volbladminiatuur Martelaarschap van Thomas Becket
13v-16v	Gebeden tot Thomas Becket, Catharina en Anna
Ontbrekend katern	
17r	Blanco pagina, ongelinieerd
17v	Volbladminiatuur Maria Magdalena
17v-18v	Gebed tot Maria Magdalena
19r	Blanco pagina, ongelinieerd
19v	Volbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven
20r-26v	Vijftien O's
27r	Blanco pagina, ongelinieerd
27v	Volbladminiatuur Annunciatie
28r-72v	Mariagetijden
28r-35v	Metten
Ontbrekend folium (met miniatuur)	
36r-49v	Lauden met extra gebeden
50r	Blanco pagina, ongelinieerd
50v	Volbladminiatuur Christus voor Pilatus
51r-54v	Priem
Ontbrekend folium (met miniatuur)	
55r-58v	Terts
59r	Blanco pagina, ongelinieerd
59v	Volbladminiatuur Kruisdraging
60r-62v	Sext
63r	Blanco pagina, ongelinieerd
63v	Volbladminiatuur Kruisiging
64r-65v	None
Ontbrekende folia (met miniatuur)	
66r-66v	Vespers (begin ontbreekt)
67r	Blanco pagina, ongelinieerd
67v	Volbladminiatuur Graflegging
68r-72v	Completen
73r	Blanco pagina, ongelinieerd
73v	Volbladminiatuur Maria met Kind
74r-78r	Hymne tot Maria
78r-83v	O Intemerata en Obsecro Te
Ontbrekend folium	
84r-87v	Vreugden van Maria
Ontbrekend folium	
88r-91r	Gebeden tot Christus
91r-94v	Zeven woorden van Christus aan het kruis en een gebed met een aflaat
95r-95v	Blanco pagina's, gelinieerd
96r	Blanco pagina, ongelinieerd
96v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
97r-114v	Boetpsalmen en litanie
115r	Blanco pagina, ongelinieerd

115v **Volbladminiatuur Dodenmis**
 116r-139v Dodenvigilie
 Ontbrekend folium
 140r-153v Lof op de zielen
 154r Blanco pagina, ongelinieerd
 154v **Volbladminiatuur Man van Smarten**
 155r-161v Psalmen over de passie
 164r Blanco pagina, ongelinieerd
 164v **Volbladminiatuur Hiëronymus**
 165r-178r Psalter Hiëronymi
 178r-179v Blanco pagina's (toevoegingen uit de vijftiende en zestiende eeuw)

Folium met naaigaatjes: 57v, mogelijk ook de schutbladen in het begin
 Opmerkingen: De parelrand van het ronde insigne liet een afdruk na in de bovenhoek van folium 58r.

Herkomst: Het handschrift werd vervaardigd voor gebruik in Engeland, waarschijnlijk in Brugge. De kalender bevat Engelse en Vlaamse heiligen. De Mariagetijden zijn voor gebruik van Salisbury. Een Engelse gebruiker voegde Engelse feesten toe aan de kalender, zoals de translatie van Thomas Becket, Swithin en Osmund. Het gebed tot Thomas Becket is voorzien van een volbladminiatuur. Onder de toegevoegde teksten aan het einde bevindt zich een gebed in het Middelenlengels.

Latere bezitters: Waarschijnlijk kwam het boek ná de Reformatie op het Europese vasteland terecht. De binding lijkt continentaal. Bovendien is het feest van Thomas Becket intact. Op het schutblad bevindt zich bovendien een Frans opschrift met betrekking tot een schenking. H.P. Kraus verkocht het handschrift in 1981. Vervolgens werd het boek te koop aangeboden bij Dr. Jorn Günther – Antiquariat. Lawrence J. Schoenberg kocht het boek op een veiling van Sotheby's, Londen in 1987 (lot 121). Het handschrift werd opnieuw ter veiling aangeboden in 2001 (lot 87), maar niet verkocht.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Sotheby's, Londen. *Western Manuscripts and Miniatures*, 23 juni 1987: lot 82; Sotheby's, Londen. *Western Manuscripts and Miniatures*, 6 december 2001: 144-147, lot 87 (niet verkocht). Overige literatuur: BNM: Philadelphia, UP; Schoenberg s.o.; Randall (1997): 162; Farquhar (1980): 371-383.

80. Princeton University Library, Ms Garrett 59
 Getijden- en gebedenboek in de Middelnederlandse vertaling van Geert Grote
 Brabant, ca. 1500-10
 ff. 192 + I, 200 x 135 mm

Inhoud:

1r-3v Blanco pagina's, ongelinieerd
 4r-15v Kalender
 16r Blanco pagina, ongelinieerd
 16v **Volbladminiatuur Kruisiging**
 17r-21v Getijden van het H. Kruis
 22r Blanco pagina, ongelinieerd
 22v **Volbladminiatuur Pinksteren**
 23r-25v Getijden van de H. Geest
 26r Blanco pagina, ongelinieerd
 26v **Volbladminiatuur Annunciatie**
 27r-61v Mariagetijden
 62r-62v Blanco pagina, gelinieerd
 63r Blanco pagina, ongelinieerd
 63v **Volbladminiatuur David in gebed**

357

64r-75v Boetpsalmen
 76r Blanco pagina, ongelinieerd
 76v **Miniatuur De Drie Levenden en de Drie Doden**
 77r-109v Dodenvigilie
 110r-112v Blanco pagina, gelinieerd (met latere toevoegingen)
 113r-114r Gebed van Gregorius tot de passie
 114r-115v Gebed tot de naam Jezus
 115v-129v Vijftien Pater Nosters van Birgitta van Zweden
 130r-131v Gebed tot het H. Sacrament
 131v-132r Gebed tot Christus
 132r-133r Communiegebed tijdens de elevatio
 133r-135r Zeven groeten tot Maria van Thomas Becket
 135r-137v Obsecro Te in het Middelnederlands
 138r-140r O Intemerata in het Middelnederlands
 140r-141v Gebed tot Maria van Bernardus
 141v-142v Salve Regina in het Middelnederlands
 142v-143r Gebed tot de beschermengel
 143r-144v Gebed tot Michaël en alle engelen
 144v-145r Gebed tot Johannes de Doper
 145v-146r Gebed tot Petrus en Paulus
 146r-146v Gebed tot Johannes de Evangelist
 146v-147v Gebed tot Andreas
 147v-148v Gebed tot Jacobus Maior
 148v-149r Gebed tot Stefanus
 149r-149v Gebed tot Laurentius
 149v-150r Gebed tot Christoffel
 150r-150v Gebed tot Antonius
 151r-151v Gebed tot Rochus
 152r-153r Gebed tot Adrianus
 153r-153v Gebed tot Nicolaas
 153v-154r Gebed tot Martinus
 154v-155v Gebed tot Judocus
 155v-156v Gebed tot Anna
 156v-157v Gebed tot Maria Magdalena
 157v-158r Gebed tot Catharina
 158r-158v Gebed tot Barbara
 158v-159r Gebed tot Margareta
 159r-159v Gebed tot Apollonia
 160r-160v Gebed tot Gertrudis
 160v-161r Gebed tot Lucia
 161r-162r Gebed tot Ontcommer
 162r-163r Gebed tot Dymphna
 163r-163v Gebed tot Birgitta van Zweden
 164r-176v Gulden litanie van het leven en de passie van Christus
 176v-177v Gebed voor de vrede
 177v-178r Dagelijkse beveling tot Christus
 178v Blanco pagina, ongelinieerd
 179r-187v Communiegebeden
 188r-189v Gebed van Gregorius tot de passie
 190r-192r Gebed tot Erasmus
 192v Blanco pagina, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: 2v

Opmerkingen: Volgens Thomas DaCosta Kaufmann: "the badges were not sewn in and there are no holes suggesting that they were pinned in; rather, the impressions left on the folios to either side of the objects indicate clearly that the objects were simply inserted in the books and were probably present there from a very early time." Op folium 2v zijn echter wel degelijk duidelijke naaigaatjes te zien. Op sommige plaatsen liet het garen waarmee de insignes waren ingenaaid, een afdruk achter. In totaal zitten er sporen van zeven insignes, gearrangeerd 3, 2 en 2. De eerste afdruk heeft een ruitvorm (71 x 71 mm), de rest is rond (ø 25 mm, ø 47 mm, ø 45 mm, ø 59 mm, ø 37 mm en ø 56 mm).

Herkomst: Het boek werd geschreven in Brabant (Zuidelijke Nederlanden). De kalender is voor gebruik in Brabant en de gebeden bevatten enkele Vlaamse en Brabantse heiligen, zoals Adrianus, Gertrudis, Ontcommen en Dymphna.

Latere bezitters: Aan het begin van de zestiende eeuw was het boek in handen van Eleanor Daça volgens een vroege eigendomsnotitie (f. 1r). Barbara Daça wordt tweemaal genoemd op folium 2r met het devies “Par mare e par terra”. De toevoegingen op folia 110r-111v zijn in hetzelfde schrift. Op folium 2r bracht ook “B. van Vrsel” zijn of haar naam aan met het jaartal 1567 (Webber 1982) en het motto “Fortune le veult”. De eigendomsnotities van Barbara Daça en B. van Ursel zijn toegevoegd toen de insignes al waren verwijderd. Mogelijk was Eleanor Daça degene die de insignes aanbracht. Het getijdenboek draagt een ex-libris en een handtekening van D.H. de Castro, die zijn collectie verkocht in Amsterdam in 1899 (lot 544). Vóór 1935 kwam het boek in handen van Robert Garrett (1875-1961), alumnus van Princeton, die het boek in 1942 aan de Princeton University Library schonk. Zijn ex-libris is gelijmd tegen het achterplat.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 47 en 354, nr. A 9; Kaufmann (1993): 36-37, fig. 26; Kaufmann en Roehrig Kaufmann (1991): 43-64, in het bijzonder p. 56, pl. 26; Adelaide Bennett et al. (1991). *A Summary Guide to Western Medieval and Renaissance Manuscripts at Princeton University*. Princeton (NJ), Princeton University Press: 19, nr. 52.

Overige literatuur: BNM: Princeton, UL: Garrett 59; Philip E. Webber (1982). *Medieval Netherlandic Manuscripts in Princeton University Library. Archives et Bibliothèques de Belgique/ Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 53, nr. 1: 90-99 (hij geeft andere foliëring vanaf f. 147v); De Ricci en Wilson (1935-40): 874, nr. 59; Bernard Quaritch (1900). *Facsimiles of some examples of the art of book-ornamentation during the Middle Ages*, I. Londen, B. Quaritch: pl. 8. Autopsie: 2004.

81. San Marino, Huntington Library, Ms HM 1136
Getijden- en gebedenboek P&I voor gebruik van Rome, Latijn Vlaanderen (mogelijk Brugge), ca. 1450-1500
ff. III + 180 + I, 200 x 140 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r	Blanco pagina, ongelinieerd
13v	Volbladminiatuur Kruisiging
14r-21v	Korte Getijden van het H. Kruis
22r	Blanco pagina, gelinieerd
22v	Volbladminiatuur Pinksteren
23r-29r	Getijden van de H. Geest
29v	Blanco pagina, gelinieerd
30r	Blanco pagina, ongelinieerd
30v	Volbladminiatuur Maria met Kind tussen musicerende engelen
31r-37v	Mariamis
38r-44v	Evangelielessen
45r	Blanco pagina, ongelinieerd
45v	Volbladminiatuur Annunciatie
46r-106v	Mariagetijden
107r	Blanco pagina, ongelinieerd
107v	Volbladminiatuur David in gebed
108r-126v	Boetpsalmen en litanie
127r	Blanco pagina, ongelinieerd
127v	Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus
128r-162r	Dodenvigilie
162r-169v	Obsecro Te en O Intemerata

358

170r	Gebed tot Michaël
171r	Gebed tot Petrus en Paulus
172r	Gebed tot Johannes de Doper
172v	Gebed tot Sebastiaan
173v	Gebed tot Nicolaas
174	Gebed tot Antonius
175v	Gebed tot Maria Magdalena
176v	Gebed tot Catharina
177v	Gebed tot Barbara
178v	Gebed tot Agnes
179v-180r	Gebed tot Genoveva
180v	Blanco pagina, gelinieerd

Folium met naaigaatjes: verdwenen (afdrukken op f. 1r)
Opmerkingen: Op het eerste blad van de kalender zijn afdrukken te zien van de pelgrimstekens die ooit op de voorgaande pagina moeten hebben gezeten. Deze pagina ging helaas verloren. Folium 1r laat afdrukken zien van minimaal twaalf, waarschijnlijk veertien, insignes, allemaal rond. De insignes hebben afmetingen tussen 07 mm en 031 mm.

Herkomst: De Mariagetijden zijn voor gebruik van Rome. De kalender is voor gebruik van Brugge met feesten als Vedastus en Amandus, Basilius, de translatie van Thomas, de translatie van Benedictus, Remigius en Bavo, Donatianus en Nicasius. De litanie bevat bovendien Godelieve die in Gistel bijzonder werd vereerd. De gebeden werden geschreven in de mannelijke vorm. De contemporaine Brugse band (met blindstempel) *Digni efficiamus promissionibus christi ora pro nobis* laat op de binnenzijde van de sluitingen de initialen P en I en *lac* zien. Op de buitenzijde van de sluitingen zijn de heiligen Petrus en Jacobus Maior te zien, wellicht de patronen en – gezien de initialen – zelfs naamheiligen van het echtpaar.

Latere bezitters: Het getijdenboek kwam in bezit van William Bateman (1787-1835) en daarna van zijn zoon Thomas Bateman (1821-1861). Het boek werd in 1893 verkocht tijdens een veiling van Sotheby's Londen aan boekhandelaar Bernard Quaritch te Londen. Daarna kwam het in bezit van Robert Hoe, wiens collectie in 1912 werd geveild bij het veilinghuis Anderson, New York. Daar werd het gekocht door George Dietrich Smith. Wanneer Henry E. Huntington het kocht, is onbekend.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Columbia University Libraries, Digital Scriptorium: www.scriptorium.columbia.edu; C. W. Dutschke et al. (1986). *Guide to Medieval and Renaissance Manuscripts in the Huntington Library*, 2 vols. San Marino, Huntington Library.

Overige literatuur: BNM: San Marino, HL: HM 1136; De Ricci en Wilson (1935-40): 96; New York (1911-12). *Catalogue of the library of Robert Hoe of New York. Illuminated manuscripts, incunabula, historical bindings... etc., III*. New York, The Anderson Auction Company: 281, nr. 2064; Carolyn Shipman (1909). *A catalogue of manuscripts comprising a portion of the Library of Robert Hoe*. New York, s.l.: 23-24.

82. Sidney, University of Sidney, Rare Book & Special Collections Library, RB. Add. Ms 334
Ca. 1462
ff. 14, 119 x 95 mm

Inhoud:

1r-5v	Astrologische tabellen, tabel met de tekenen van de dierenriem en de bijbehorende humeuren, lichaamsdelen, geboortestenen, etc., een alfabetische lijst van psalmen en een tabel met de gulden getallen
-------	---

6r-13v   Kalender (december ontbreekt)
14r   Tabel voor de berekening van de lengte van de
dagen en cirkeldiagrammen voor het jaar 1462

Folium met naaigaatjes: 1v

Opmerkingen: De insignes zaten, samen met een briefje, in de ondermarge van de bladzijde met de tabel die de tekens van de dierenriem opsomt en koppelt aan de humeuren. Onder de vier afdrucken bevindt zich die van een rond insigne uit Rome met de gekruiste sleutels en de tiara (appendix IV, nr. 17).

Herkomst: De kalender is voor het oosten of midden van Frankrijk met de gerubriceerde heilige Lodewijk IX en in rood de heiligen Claudius van Besançon en Domitianus van Saint-Rambert-de-Joux.

Latere bezitters: Op folia 3r en 14v verschijnt het ronde stem-pel van het seminarie Saint Sulpice: "BIBL SEM S SULP". De kalender werd in 2002 verkocht bij boekhandelaar Sam Fogg aan de Fisher Library van de universiteit van Sidney.

Literatuur met betrekking tot de insignes: University of Sidney Library, *Catalogue*: www.library.usyd.edu.au.
Overige literatuur: Geen.

83. Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms ABM h 23
Getijdenboek van de familie Heerma, Middelnederlands Zuidelijke Nederlanden (mogelijk Brabant), ca. 1480-90
ff. 72, 168 x 130 mm

Inhoud:

1r-12v	Kalender
13r-15v	Korte Getijden van het H. Kruis
16r	Blanco pagina, ongelinieerd
16v	Volbladminiatuur Annunciatie
17r-51v	Mariagetijden
52r-52v	Salve Regina
53r-55v	Obsecro Te
56r	Blanco pagina, ongelinieerd
56v	Volbladminiatuur Maria met Kind
57r-59v	O Intemerata
60r	Blanco pagina, ongelinieerd
60v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
61r-72v	Boetpsalmen en litanie

Folium met naaigaatjes: 53r

Opmerkingen: Aan het begin van het *Obsecro te* zitten in de buitenmarge onder elkaar de sporen van vier ronde insignes, achtereenvolgens ø 18 mm, ø 25 mm, ø 18 mm en ø 21 mm. Gezien de locatie gaat het mogelijk om Maria-insignes, maar de afdrucken zijn te onduidelijk om iets te zeggen over de afbeeldingen.

Herkomst: De kalender is heeft weinig gerubriceerde feesten, onder andere Laurentius (10 augustus), Bartolomeus (24 augustus), Martinus (11 november), Catharina (26 november, sic) en Nicasius (14 december). Onder de niet-gerubriceerde heiligen worden Victor (22 februari en 19 april, sic), Dymphna (15 mei), Rombout (1 juli en 19 oktober, sic), Amalberga (10 juli), Leonardus (2 september en 6 november, sic), Dionysius (9 oktober en 18 november) en Gummarus (11 oktober) genoemd, wat in de richting van Brabant lijkt te wijzen. Het boek bevat geen persoonsgebonden kenmerken die erop wijzen dat de makers een specifieke bestemming in gedachten hadden.

Latere bezitters: De kalender staat vol met genealogische notities van families uit het noorden van de Nederlanden.

359

Van het begin van de zestiende tot het midden van de zeven-tiende eeuw is het getijdenboek in handen van de familie Heerma, een katholiek geslacht uit Groningen. In 1528 en 1530 noteerde Johan Heerma de geboortes van zijn dochter Lucia en zijn zoon Dierck. In 1656 trouwde Lucia (of Luts) Heerma, dochter van jonkheer Ludolph Heerma van Hol-winde en Beele (of Bela) Sickinghe, met Duijt Ubbena (f. 2v). Het boek kwam vervolgens in handen van hun dochter Maria Geertruit Ubbena. Zij trouwde in het Groningse Zuidwolde met Rudolf van Uterwijck. Daarna kwam het boek in bezit van haar dochter Maria Lucia van Uterwijck (1691) die in 1700 de dood van haar vader noteerde. Ze meldde daarbij dat deze in de Broederkerk te Kampen werd begraven bij haar moeder die al in 1691 was overleden. Het boek werd na een presenta-tie van A.I. Schaepmann (†1882) toegevoegd aan de verzame-ling van het Aartsbisshoppelijk Museum van Utrecht. Deze collectie ging in 1979 over in bezit van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent, later Museum Catharijneconvent.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.

Overige literatuur: MMDC; BNM: Utrecht, MCC: ABM 23; Amsterdam (1954): nr. 85 en Willem De Vreese (1923). Ver-luchte handschriften in het Aartsbisshoppelijk Museum te Utrecht. *Het Gildeboek*, 5 (6): 216.
Autopsie: 2006.

84. Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms BMH h 63
Getijden- en gebedenboek van de families Potten en Ram in de Middelnederlandse vertaling van Geert Grote
IJsselstreek (mogelijk Zwolle, Domus Parva), ca. 1465-85
ff. 157, 163 x 118 mm

Inhoud:

5r-15v	Kalender (augustus en september zijn verwisseld)
16r	Blanco pagina, ongelinieerd
16v	Volbladminiatuur Annunciatie
17r-58v	Mariagetijden
59r	Blanco pagina, ongelinieerd
59v	Volbladminiatuur Kruisiging
60r-67v	Korte Getijden van het H. Kruis
68r	Blanco pagina, ongelinieerd
68v	Volbladminiatuur Genadestoel
69r-88v	Getijden van de H. Geest
89r	Blanco pagina, ongelinieerd
89v	Volbladminiatuur David in gebed
90r-108v	Boetpsalmen en litanie
109r	Blanco pagina, ongelinieerd
109v	Volbladminiatuur God met de zielen
110r-136r	Dodenvigilie
136v	Blanco pagina, gelinieerd
137r-143v	Communiegebeden
143v-144v	Ochtendgebed
144v-145v	Gebed tot de beschermengel
145v-146r	Gebed tot Maria
146r-150v	Drie gebeden tot Christus
150v-151r	Gebed tot Johannes de Evangelist
151r-151v	Gebed tot Catharina
152r-153r	Gebed over de passie
153r-153v	Gebed tot Antonius

Folium met naaigaatjes: 16v

Opmerkingen: De pagina toont de restanten van rode draad waarmee twee insignes waren bevestigd. Ze zaten onder de Annunciatieminiatuur waarmee de Mariagetijden openen. De twee ronde insignes maten ø 23 mm en ø 21 mm.

Herkomst: Het handschrift werd vervaardigd in Oost-Nederland, vermoedelijk Zwolle. De verluchtingen zijn waarschijnlijk van een Zwolse meester. De kalender is voor gebruik in het bisdom Utrecht met de gerubriceerde heiligen Pontianus (14 januari), Pancratius (12 mei), Odulfus (12 juni), Lebuinus (25 juni en 12 november), Bartolomeus (23 september, sic), Remigius (1 oktober), Victor en Gereon (10 oktober) en Willibrordus (7 november).

Latere bezitters: Het handschrift werd waarschijnlijk gebruikt in Utrecht gezien de overlijdensnotitie uit 1584 van Gerrit Ram "canonik ten Dom ende tot audemunster" (f. 1v). Gerard of Gerrit Ram was in de zestiende eeuw kanunnik van Oudmunster. (Het Utrechts Archief, toegangsnr. 223, inv. nr. 190 en Van den Hoven van Genderen 1997: 418) De vroegste eigendomsnotities vermelden vrouwen uit de familie Potten en daarna Ram: Adriaen Splinter, weduwe van Jacop en dochter van Jacop Potten [Pot], is de eerste eigenaresse die haar naam opschreef, daarna Lijsbet Michiel Ramdochter, vrouw van Jan van Cuijk, en tot slot Caterina Adriaen Ramdochter. Catharina noteerde de dood van haar vader Adriaan Ram die in 1596 overleed. Zij stierf zelf in 1640 en werd in de Mariakerk te Utrecht begraven. Voor het grafmonument van Catharina in de Mariakerk, zie ook *Monumenta* van Aernout van Buchel, f. 60v (Het Utrechts Archief). Het laatste overlijdensbericht meldt dat Sofia Evert Ramdochter in 1640 begraven wordt in Schalkwijk. Catharina stierf zonder nakomelingen, en daarom ging het handschrift waarschijnlijk over op de kinderen van haar broer Evert. In 1869 schonk pastoor Louis Gompertz het getijdenboek aan het Bisschoppelijk Museum te Haarlem. In 1976 ging de collectie van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem over in bezit van Het Rijksmuseum Het Catharijneconvent, later Museum Catharijneconvent.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.
Overige literatuur: MMDC (met afb. van de pagina met naaisporen); BNM: Utrecht, MCC: BMH 63; Lydia Wierda (1995). *De Sarijs-handschriften. Laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek*. Zwolle, Waanders Uitgevers: 28; Wüstefeld (1993): 66, nr. 113.1; Amsterdam (1954): 16, nr. 46; B. Kruitwagen (1913). *Catalogus van de handschriften en boeken in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem*. Amsterdam, C.L. van Langenhuijsen: 51-52, nr. 63.
Autopsie: 2006.

85. Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms StCC h 1
Getijden- en gebedenboek van Catrijna Pietersdr (mogelijk uit de familie Van Adrichem), in de Middelnederlandse vertaling van Geert Grote
Noord-Holland (mogelijk Haarlem), ca. 1465-75
ff. III + 186 + III, 172 x 122 mm

Inhoud:
1r-12v   Kalender
13r   Blanco pagina, ongelinieerd
13v   **Volbladminiatuur Annunciatie**
14r-47v   Mariagetijden
48r   Blanco pagina, ongelinieerd
48v   **Volbladminiatuur Gregoriusmis**
49r-68v   Getijden van de Eeuwige Wijsheid (rubriek op f. 47v)
69r   Blanco pagina, ongelinieerd
69v   **Volbladminiatuur Kruisiging**
70r-90v   Lange Getijden van het H. Kruis (rubriek op f. 68v)
91r   Blanco pagina, ongelinieerd
91v   **Volbladminiatuur Pinksteren**
92r-106r   Getijden van de H. Geest (rubriek op f. 90v)

360

106v   Blanco pagina, gelinieerd
107r   Blanco pagina, ongelinieerd
107v   **Volbladminiatuur Laatste Oordeel**
108r-137v   Boetpsalmen en litanie (rubriek op f. 106v)
138r   Blanco pagina, ongelinieerd
138v   **Volbladminiatuur God met de drie zielen**
139r-173r   Dodenvigilie
173v-176r   Gebed tot Maria
176r-178v   Nogmaals een gebed tot Maria
179r-185r   Communiegebeden
185r-185v   Gebed
185v-186v   Vijf groeten tot Christus

Folium met naaigaatjes: schutblad IIIv
Opmerkingen: De afdruk laat duidelijk een afbeelding van de heilige Cunera zien. Het insigne was afkomstig uit Rhenen (appendix VI, nr. 12.1). Cunera staat met gevouwen handen tussen de koningin en haar dienstbode. Beide hebben zij een uiteinde van de wurgdoek in handen die om de hals van de martelares is geslagen. Naast het insigne zit nog steeds een geschilderd plaatje van de *Vera Icon* in blauw en zilver (appendix VII, nr. 4.1) dat op het perkament is vastgezet met rood draad. Boven het hoofd geven vijf stippen uitdrukking aan de vijf wonden .

Herkomst: Het getijdenboek werd verlucht in Noord-Holland, wellicht Haarlem. Volgens A.W. Byvanck zou het boek zijn vervaardigd in het Sint-Paulusklooster te Amsterdam. (Byvanck 1923: 180) De kalender is bestemd voor gebruik van Utrecht gezien de gerubriceerde heiligen Pontianus (14 januari), Pancratius (12 mei), Bonifatius (5 juni), Odulfus (12 juni), Adelbrecht (25 juni), de translatie van Martinus (4 juli), Victor (10 oktober), de 11.000 maagden (21 oktober), Willibrordus (7 november), Martinus (11 november) en Lebuinus (12 november). De algemene inhoud wijst op een productie voor de vrije markt.

Latere bezitters: Een zestiende-eeuwse eigenaresse schreef haar naam "Catrijna pieters Dr" op schutblad IIv. Volgens de traditie komt het handschrift uit de Haarlemse familie Van Adrichem en het zou dus om Catharina, dochter van Pieter van Adrichem, kunnen gaan. Pieter van Adrichem van Dorp die overleed in 1565, had een dochter die Catharina heette. Het handschrift vertoont echter geen eigendomsmerken die deze theorie verder bevestigen. De eerste keer dat de naam Van Adrichem in het boek vermeld wordt, is in een negentiende-eeuwse notitie. Museum Catharijneconvent kocht het handschrift in 1992 van de familie De Wijkerslooth, Den Haag. Het was afkomstig uit de collectie van Besse de Wijkerslooth de Weerdesteyn, geboren Besse van Wijnbergen.

Literatuur met betrekking tot de insignes: MMDC; Koldeweij (2006): 43, nr. 2.50; Van Asperen (2006): 238; Van Beuningen (1993)a: 64-65; H.W. (1992). Het Van Adrichem-handschrift verworven met steun van de Vereniging van Vrienden en de Vereniging Rembrandt. *Catharijnebrief*, 37: 2-6.
Overige literatuur: BNM: Utrecht, MCC: StCC 1; Margriet Hülsmann (1995). *Decorative Penwork and Bookproduction: Evidence for Localizing Northern Netherlandish Manuscripts*, in: *Making the Medieval Book: Techniques of Production (Proceedings of the fourth Conference of the Seminar in the history of the book to 1500, Oxford, July 1992)*. Linda L. Brownrigg, red. Los Altos Hills, CA, Anderson-Lovelace, The Red Gull Press: 95, fig. 2; Wüstefeld (1993): 50-51, nr. 101; Rineke Nieuwstraten (1989). 'Floracy and illuminacy' in Haarlem. Een eerste verkenning rond de penwerkversiering en marge-decoratie van handschriften met een Haarlemse herkomst. *Middeleeuwse handschriftenkunde in de Nederlanden 1988*

(*Nijmeegse codicologische cahiers*, 10-12). Grave, Alfa: 67-68, 70 en 76, n. 40; A.W. Byvanck (1923). Utrechtsche miniaturen, V. *Het Gildeboek*, 6: 179-180; Byvanck en Hoogewerff (1922-25): 31, nr. 69. Autopsie: 2004.

86. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1800 Boekaltaar van Filips de Goede, Latijn en Frans Vlaanderen, ca. 1450, de gelijmde miniaturen dateren van ca. 1430 ff. V + 33, 185 x 130 mm (zonder de platten)

Inhoud:

1r-11v	Blanco pagina's, gelinieerd
1v	Volbladminiatuur Filips de Goede en zijn zoon Karel de Stoute in gebed voor een altaar
2r	Gebed tot de Drie-eenheid
2v-3r	Gebed tot Christus
3r-3v	Gebed tot Christus ter voorkoming van een plotselinge dood
3v	Gebed na de elevatio
4r	Halfbladminiatuur Gregoriusmis met Filips de Goede
4r-4v	Rubriek over de aflat van Gregorius voor een ieder die vijf Ave Marias en vijf Pater Nosters zegt voor een beeltenis van Christus die zijn wonden toont
5r-6r	Zeven verzen van Bernardus
6v-7v	Passie volgens Johannes
7v-8v	Gebed na de elevatio
8v-9v	Negen woorden van Aubertus van Keulen
10r-11r	Vijftien Vreugden van Maria
11r-11v	Nogmaals vijftien Vreugden van Maria
11v-12r	Gebed tot Maria
12r-13r	Gebed tot Maria van Bernardus
13v	Halfbladminiatuur Ahrenkleidmadonna met Filips de Goede
13v-14v	Rubriek over de Maria van Milaan en Lausanne
14v	Gebed tot Maria
14v-15r	Nogmaals een gebed tot Maria
15r	Salve Regina
15r-15v	Vijf Ave Marias
15v-16v	Vier gebeden om op de knieën uit te spreken
16v-18v	Stabat Mater
18v-21v	Diverse gebeden tot Maria
21v-22v	Drie gebeden om op de knieën uit te spreken
23r-33r	Blanco pagina's, gelinieerd
33v	Blanco pagina, ongelinieerd

Folia met naaigaatjes: 11r en 32r

Opmerkingen: Op twee schutbladen bevinden zich sporen van een omvangrijke collectie insignes. Op het eerste schutblad zitten naaigaatjes en afdrucken van elf of twaalf insignes. Op folium 32r bevinden zich zelfs sporen van ten minste tweeëntwintig, wellicht vierentwintig insignes. De tweede afdruk op de bovenste rij van het laatste genoemde folium betreft volgens Dagmar Thoss waarschijnlijk een Adrianusinsigne. (Thoss 1991: 26; vergelijk appendix VI, nr. 1) De afdruk is echter zo licht dat er weinig te zeggen valt over de oorspronkelijke afbeelding. Steeds waren de insignes ingenaaid met groen draad waarvan afdrucken en resten te zien zijn. Waarschijnlijk naaide dezelfde persoon alle insignes aan het perkament.

Herkomst: Het boek heeft een diptiekvormige band die boven de pagina's uitsteekt. Aan de binnenzijde van de platten zijn twee miniaturen geplakt die steeds zichtbaar blijven wanneer

het boek wordt gebruikt. De miniatuur op het voorplat laat de Drie-eenheid zien met de gekruisigde Christus tussen God de Vader en de H. Geest en de miniatuur op het achterplat toont de Kroning van Maria. De miniaturen die rond 1430 geda-teerd moeten worden, stammen waarschijnlijk uit een ouder handschrift. De rest van het boek werd rond 1450 in Vlaanderen vervaardigd in opdracht van Filips de Goede, hertog van Bourgondië (†1467). Zijn embleem is zichtbaar in de marge van het eerste gebed en zijn portret bevindt zich op diverse plaatsen in het handschrift (ff. 1v, 4r en 13v; afb. 19 en 25).

Latere bezitters: Op schutblad I bevindt zich een notitie waarin het boek ten onrechte aan Karel de Stoute wordt toegeschreven. In 1795 bevindt het boek zich in de Hofbibliotheek. In 1809 wordt het boekaltaar naar Parijs gebracht. Op folia 1r en 22v bevindt zich het stempel van de Bibliothèque Imperiale met de dubbelkoppige adelaar. Het handschrift keert in 1814-15 terug naar Wenen. Op verschillende bladzijden is het stempel van de Palat Vindob. Bibliotheca te zien (schutblad 1r en ff. 22v-33v) en het stempel van Nationalbibliothek.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Thoss (1991): 25-29; Pächt, Jenni en Thoss (1983): 19-23. Overige literatuur: BNM: Wenen, ONB: 1800; Hand, Metzger en Spronk (2006): 5, fig. 3; Thoss (1987): 27-28, nr.1; Brayer (1963): 37-38, nr. 1; Unterkircher (1957): 50; Denis (1802): nr. DCCCCXL. Autopsie: 2006.

87. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1859 Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, genaamd het Oudere Gebedenboek van Karel V, Latijn en Frans Brussel of Mechelen, ca. 1516-19 ff. I + 255 + I, 153 x 82 mm

Inhoud:

1r-4r	Misgebeden in verwarde volgorde
4v-16r	Kalender
16v	Communiegebeden
17r-21r	Diagrammen voor berekening van de zondagsletter en het gulden getal
21v	Blanco pagina, ongelinieerd
22r	Halfbladminiatuur God tussen engelen
22r-23r	Pater Noster, Ave Maria, Credo, Confiteor en Miseratur
23v	Halfbladminiatuur Athanasius in de kerker met het visioen van de Drie-eenheid
23v-26r	Symbolum Athanasium
26r-26v	Gebeden met aflaten
27r-32v	Evangelielessen
27r	Halfbladminiatuur Johannes op Patmos
27r-28r	Evangelie volgens Johannes
28v	Halfbladminiatuur Lucas
28v-29v	Evangelie volgens Lucas
30r	Halfbladminiatuur Matteüs
30r-31r	Evangelie volgens Matteüs
31v	Halfbladminiatuur Marcus
31v-32r	Evangelie volgens Marcus
32v	Blanco pagina, gelinieerd (toegevoegd gebed in het Frans)
33r-69v	Lijdensverhalen
33r	Halfbladminiatuur Intocht in Jeruzalem
33r-43r	Palmzondag volgens Matteüs
43v	Halfbladminiatuur Voetwassing in het huis van Symon de Farizeeër
43v-52r	Dinsdag volgens Marcus

52v **Halfbladminiatuur Verraad van Judas**
 52v-61r Woensdag volgens Lucas
 61v **Halfbladminiatuur Arrestatie van Christus**
 61v-69v Goede Vrijdag volgens Johannes
 70r **Halfbladminiatuur Christus verschijnt aan Maria na de Verrijzenis**
 70r-70v Gebed tot Christus voor een aflaat
 71r-78v Korte Getijden van het H. Kruis
 71r **Halfbladminiatuur Judaskus**
 71r-72r Metten
 72v **Halfbladminiatuur Christus voor Caïphas**
 72v-73r Priem
 73v **Halfbladminiatuur Ecce Homo**
 73v-74r Terts
 74v **Halfbladminiatuur Kruisnageling**
 74v-75r Sext
 75v **Halfbladminiatuur Kruisiging**
 75v-76r None
 76v **Halfbladminiatuur Kruisafname**
 76v-77r Vespers
 77v **Halfbladminiatuur Graflegging**
 77v-78v Completen
 79r-86v Getijden van de H. Geest
 79r **Halfbladminiatuur Doop van Christus**
 79r-79v Metten
 80r **Halfbladminiatuur Christus verschijnt aan de apostelen na de Verrijzenis**
 80r-80v Priem
 81r **Halfbladminiatuur Pinksteren**
 81r-81v Terts
 82r **Halfbladminiatuur Apostel (mogelijk Petrus) doopt een neger**
 82r-82v Sext
 83r **Halfbladminiatuur Twee apostelen dopen een groep mensen**
 83r-83v None
 84r **Halfbladminiatuur Apostel doopt een rijke jongeling**
 84r-84v Vespers
 85r **Halfbladminiatuur Apostel (mogelijk Paulus) doopt een groep mensen**
 85r-85v Completen
 86v Blanco pagina, ongelinieerd
 87r-131v Mariagetijden
 87r **Halfbladminiatuur Annunciatie**
 87r-99r Metten
 99v **Halfbladminiatuur Visitatie**
 99v-107r Laudan
 107v **Halfbladminiatuur Geboorte van Christus**
 107v-111r Priem
 111v **Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders**
 111v-114v Terts
 115r **Halfbladminiatuur Drie Koningen**
 115r-118r Sext
 118v **Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel**
 118v-121v None
 122r **Halfbladminiatuur Rust op de Vlucht naar Egypte**
 122r-127v Vespers
 128r **Halfbladminiatuur Kroning van Maria**
 128r-131v Completen
 Folium 132 ontbreekt
 133r-153r Boetpsalmen en litanie (begin ontbreekt)
 153v Blanco pagina, gelinieerd
 154r **Halfbladminiatuur Opwekking van Lazarus**
 154r-187v Dodenvigilie

188r **Halfbladminiatuur Genadestoel**
 188r-188v Gebed tot de Drie-eenheid
 189r **Halfbladminiatuur God tussen engelen**
 189r-189v Gebed tot God
 190r **Halfbladminiatuur Christus als Salvator Mundi**
 190r-190v Gebed tot Christus
 191r **Halfbladminiatuur H. Geest als duif**
 191r-191v Gebed tot de H. Geest
 192r **Halfbladminiatuur Veronica**
 192r-193r Salve Sancta Facies
 193v **Halfbladminiatuur Man van Smarten**
 193v-195v Gebed tot een beeltenis van Christus
 196r **Halfbladminiatuur Gregoriusmis**
 196r-197r Gebeden van Gregorius
 197v **Halfbladminiatuur Maria Humilitates**
 197v-200r Obsecro Te
 200v **Halfbladminiatuur Maria met Kind**
 200v-203v O Intemerata
 204r **Halfbladminiatuur Virgo in Sole**
 204r-209v Gebed tot Maria op zaterdag
 210r **Halfbladminiatuur Maria aan de voet van het kruis**
 210r-211v Stabat Mater
 212r-212v Gebeden tot Maria van Bernardus
 212v Gebed tot Maria met diverse aflaten
 213v **Halfbladminiatuur Karel van Habsburg als koning van Spanje in gebed met zijn beschermengel**
 213v-215r Gebed tot de beschermengel
 215r-215v Gebed tot alle engelen
 216r **Halfbladminiatuur Jozef met Kind**
 216r-216v Gebed tot Jozef
 217r **Halfbladminiatuur Michaël**
 217r-217v Gebed tot Michaël
 218r **Halfbladminiatuur Johannes de Doper**
 218r-219r Gebed tot Johannes de Doper
 219v **Halfbladminiatuur Petrus**
 219v-220v Gebed tot Petrus
 221r **Halfbladminiatuur Paulus**
 221r-222r Gebed tot Paulus
 222v **Halfbladminiatuur Andreas**
 222v-223r Gebed tot Andreas
 223v **Halfbladminiatuur Jacobus Maior als pelgrim**
 223v-224r Gebed tot Jacobus Maior
 224v **Halfbladminiatuur Johannes de Evangelist**
 224v-225r Gebed tot Johannes de Evangelist
 225v **Halfbladminiatuur Alle apostelen**
 225v-226r Gebed tot alle apostelen
 226v **Halfbladminiatuur Stefanus**
 226v-227r Gebed tot Stefanus
 227v **Halfbladminiatuur Laurentius**
 227v-228r Gebed tot Laurentius
 228v **Halfbladminiatuur Vincentius Ferrerus**
 228v-229r Gebed tot Vincentius Ferrerus
 229v **Halfbladminiatuur Sebastiaan als jonge soldaat**
 229v-230v Gebed tot Sebastiaan
 231r **Halfbladminiatuur Christoffel**
 231r-232r Gebed tot Christoffel
 232v **Halfbladminiatuur Alle martelaren (Adrianus voorop)**
 232v-233r Gebed tot alle martelaren
 233v **Halfbladminiatuur Antonius Abt**
 233v-234r Gebed tot Antonius Abt
 234v **Halfbladminiatuur Nicolaas**
 234v-235r Gebed tot Nicolaas
 235v **Halfbladminiatuur Claudius**
 235v-236v Gebed tot Claudius

237r	Halbbladminiatuur Karel de Grote
237r-237v	Gebed tot Karel de Grote
238r	Halbbladminiatuur Rochus als pelgrim
238r-238v	Gebed tot Rochus
239r	Halbbladminiatuur Alle belijders (Augustinus voorop)
239r-239v	Gebed tot alle belijders
240r	Halbbladminiatuur Anna-te-Drieën
240r-240v	Gebed tot Anna
241r	Halbbladminiatuur Maria Magdalena bij het lege graf
241r-241v	Gebed tot Maria Magdalena
242r	Halbbladminiatuur Catharina
242r-242v	Gebed tot Catharina
243r	Halbbladminiatuur Barbara
243r-243v	Gebed tot Barbara
244r	Halbbladminiatuur Apollonia
244r-244v	Gebed tot Apollonia
245r	Halbbladminiatuur Alle maagden in een besloten tuin
245r-246v	Gebed tot de maagden
247r	Halbbladminiatuur Engelen met het H. Kruis
247r-247ar	Gebed tot het H. Kruis
247av	Blanco pagina, gelinieerd
248r	Halbbladminiatuur God
248r-249r	Credo in het Frans
249r-249v	De drie waarheden
249v-250r	Gebed tot God
250v	Rubriek
251r	Halbbladminiatuur Maria met Kind
251r-252r	Gebed tot Maria uit de vallei van Jehoshaphat
252v	Ave Sanctissima
253r-253v	Blanco pagina's, gelinieerd (zestiende-eeuwse toevoegingen)
254r-254v	Blanco pagina's, ongelinieerd (zestiende-eeuwse toevoegingen)

Folia met lijmresten: 131v, 209v, 236r en 250v
 Opmerkingen: Op folium 131v zitte afdrukken van twee insignes (ø 35 mm en ø 38 mm). Het bovenste heeft de afbeelding van een heilige met bovenin een banderol met een onleesbaar opschrift. Op folium 209v zit een donkere, ronde vlek waar ooit een insigne (ø 38 mm) met een onduidelijke afbeelding was gelijmd. Het ondiepe reliëf drukte zich in folium 210r. Op folium 236r zit eveneens een donkere, ronde vlek met lijmresten; het verdwenen insigne mat ø 33 mm. Mogelijk toonde dit Claudius en was het afkomstig uit Saint-Claude (vergelijk appendix VI, nr. 9). Het insigne dat ooit op folium 250v was gelijmd (ø 38 mm), heeft de meest duidelijke afdruk achtergelaten en een gedeelte van het opschrift langs de rand is nog leesbaar en luidt "ave regina" (appendix V, nr. 14.4). Op het verloren insigne was waarschijnlijk een Mariabeeltenis te zien.

Herkomst: De Mariagetijden zijn voor gebruik van Rome. Een kalender voor gebruik van Rome is aangevuld met heiligen uit Bourgondië, Vlaanderen en Spanje. Het rijk verluchte boek werd gemaakt in Brussel of Mechelen voor Karel van Habsburg die is afgebeeld op folium 213v met zijn beschermengel. De jongeman draagt de Spaanse koningskroon, en niet de keizerskroon. Het wapen op de band bevat het Andreas-kruis en niet de zuilen van Hercules die pas later aan het devies van Karel toegevoegd werden. Het boek moet daarom zijn gemaakt toen Karel al wel koning van Spanje was (vanaf 1516), maar nog geen keizer (vóór 1519). In overeenstemming met de mannelijke bestemming is in de gebeden de mannelijke vorm gebruikt. In 1533 liet Karel het boek kopiëren. De kopie bevindt zich nu in de Pierpont Morgan Library

(Ms M. 491). Omdat Karel de eerste eigenaar van het boek was en het ten minste tot 1533 in bezit had, lijkt hij de meest aangewezen insigneverzamelaar te zijn.

Latere bezitters: In 1670 is het Oudere Gebedenboek in bezit van de jezuïeten van Wiener-Neustadt. Op folium 1r bevindt zich een eigendomsnotitie die luidt: "Societatis Jesu Leopoldini Neustadij 1670". Waarschijnlijk verkregen zij het uit bezit van aartshertog Leopold Wilhelm (1614-1662), achterkleinzoon van aartshertog Ferdinand van Oostenrijk die de broer was van Karel V en hem opvolgde als keizer. In 1773, als de orde der jezuïeten wordt opgeheven, komt het getijdenboek waarschijnlijk in de keizerlijke hofbibliotheek terecht. In 1809 werd het boek naar Parijs overgebracht om in 1814-15 in de hofbibliotheek terug te keren.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Van Asperen (2006): 234-244; Von Bredow-Klaus (2005): 364, nr. A 14; Von Liechtenstein (1976), vooral pp. 12-13; Brussel (1962): 53-54, nr. 87.
 Overige literatuur: BNM: Wenen, ONB: 1859; Los Angeles en Londen (2003): 495-496; Eva Irblch (1996). *Thesaurus Austriacus. Europas Glanz im Spiegel der Buchkunst, Handschriften und Kunstalben von 800 bis 1600*. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek: 185-189, nr. 41; Thoss (1987): 133-135, nr. 86; Dogaer (1987): 168-170; Büttner (1983): 98 en 232, Abb. 99; Brayer (1963): 39-40, nr. 6; Unterkircher (1957): 53; Unterkircher (1952): 81-82, nr. 226; Winkler (1978 [1925]): 151 en 205; Dörnhöffer (1907-11): 42 en 71-74; Wenen (1901). *Katalog der Miniaturen Ausstellung K.K. Hofbibliothek Wien*. Wenen, s.l. [tweede druk]: nr. 195; Denis (1802): nr. DCCCCIII. Autopsie: 2006.

88. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Series Nova 2596
 Psalter-getijdenboek van Ferdinand I van Oostenrijk voor gebruik van Chartres en Parijs, Latijn en Frans
 Ca. 1300 en 1310-20
 ff. 371, 110 x 80 mm

Inhoud:

1r-2r	Blanco pagina's, ongelinieerd
2v	Volbladminiatuur Drie Koningen
3r	Volbladminiatuur Kruisiging
3v-4v	Blanco pagina's, ongelinieerd
5r-50v	Mariagetijden, gevolgd door de rubriek Collecta
51r-71v	Getijden van de H. Geest
72r-72v	Blanco pagina's, ongelinieerd
73r-100r	Getijden van het H. Kruis
100v-102r	Psalmen
102v-117r	Boetpsalmen en litanie
117v-118v	Blanco pagina's, ongelinieerd
119r-150v	Dodenvigilie voor gebruik van Parijs
151r-152v	O Intemerata
152v-153r	Gebed tot God
153r	Gebed tot Christus
153r-153v	Gebed tot de H. Geest
153v-154r	Communiegebed
154r-155r	Gebed tot Nicolaas
155r-155v	Gebed tot God
155v	Enkele Ave Marias tot Christus en Maria
155v-157v	Hymne over de tien Vreugden van Maria
158r-159v	Gebed tot Maria Magdalena
159v-160r	Gebed tot God voor bescherming van een vrouw en haar echtgenoot
160r-160v	Gebed tot de traan van Christus
160v	Gebed tot Christus die een traan liet bij het graf van Lazarus

160v-161v	Mis
161v	Gebed tot God
162r	Nogmaals een gebed tot God en twee gebeden van een vrouw voor zichzelf en voor haar echtgenoot
162v-169r	Berijmd gebed tot Maria
169v	Blanco pagina, ongelinieerd
170r	Fragmenten van een votiefmis (later toegevoegd)
170v	Blanco pagina, ongelinieerd
171r-370r	Psalter met litanie en vier gebeden tot God
370v	Gebeden (vijftiende-eeuwse toevoegingen)
371r-371v	Blanco pagina's, ongelinieerd

Folium met insigne: 1v

Opmerkingen: Op het verso van het eerste schutblad zit een insigne van verguld zilver met een Besnidenisscène (appendix IV, nr. 2). Hoewel een opschrift of andere plaatsverwijzing ontbreekt, wordt het insigne vaak aan Antwerpen toegeschreven waar de voorhuid van Christus werd bewaard en vereerd (bijv. Koldewij 2006: 204 en Köster 1965: 485-486). Een reliek van het praepitium werd ook bewaard in Rome en Parijs. De priester op het insigne wordt vergezeld van twee mannen die aan weerszijden van het altaar staan. De man links houdt een kom in handen, wellicht om het offerbloed op te kunnen vangen. Volgens Pächt en Thoss stamt het insigne van circa 1400. Kurt Köster constateerde echter terecht dat het waarschijnlijk later gedateerd moet worden. Op folium 371r is een *Vera Icon* op leer genaaid (appendix VII, nr. 1.2) die hoogstwaarschijnlijk uit Rome afkomstig is (zie hoofdstuk 4, p. 166).

Herkomst: Het boek werd samengesteld uit twee losse delen: een getijdenboek en een psalter. Het getijdenboek werd geschreven voor een getrouwde vrouw. De Mariagetijden zijn voor gebruik van Chartres, de dodenvigilie voor Parijs. De gebeden gebruiken de vrouwelijke vorm (bijvoorbeeld “michi peccatrici” op folium 151r en “ego peccatrix” op folium 151v) en een gebed is geschreven voor een vrouw en haar echtgenoot (ff. 159v-160r). De vrouwelijke bestemming is bovendien afgebeeld in de initiaal van de Mariagetijden (f. 5r).

Latere bezitters: In de zestiende eeuw behoorde het boek Ferdinand I toe die het vermoedelijk in bezit kreeg toen hij aan het hof van Margareta van Oostenrijk verbleef. Hij liet de twee delen (getijdenboek en psalter) samenbinden en voorzien van een fluwelen band. De sluitingen tonen het wapen van Ferdinand I. De insignes die na de samenvoeging zijn aangebracht, werden waarschijnlijk door Ferdinand aan het psalter-getijdenboek toegevoegd. Later bevond het boek zich in de verzameling van Schloß Ambras die in 1806 naar Wenen werd gebracht. In 1936 werd het boek opgenomen in de collectie van de Österreichische Nationalbibliothek.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Koldewij (2006): 204; Von Bredow-Klaus (2005): 346-347, nr. A 5; Kaufmann (1993): 36, fig. 22; Kaufmann en Roehrig Kaufmann (1991): 43-64, in het bijzonder p. 55, fig. 22; Köster (1979): 107, nr. F; Thoss (1978): 79-83, nr. 8; Von Liechtenstein (1976): 63-66; Pächt en Thoss (1974): 126-131, afb. 189-221; Köster (1965): 485-486, nr. XII; Mazal en Unterkircher (1963): 264-267; Overige literatuur: Brayer (1963): 45, nr. 24; Unterkircher (1957): 173; Unterkircher (1952): 64, nr. 166. Autopsie: 2006.

89. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Series Nova 2624
Getijden- en gebedenboek van Ferdinand I van Oostenrijk voor gebruik van de dominicanen, Latijn
Vlaanderen (Brugge), ca. 1520-30
ff. 253, 202 x 137 mm

Inhoud:

1r-2v	O Intemerata (later toegevoegd)
3r-14v	Kalender
15r-16r	Blanco pagina's
16v	Volbladminiatuur Johannes op Patmos
17r-29r	Evangelielessen
21v	Volbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven
29v	Volbladminiatuur Annunciatie
30r-66r	Mariagetijden
30r-36r	Metten
36v	Volbladminiatuur Visitatie
37r-45r	Lauden
45v	Volbladminiatuur Geboorte
46r-48r	Priem
48v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
49r-50r	Terts
50v	Volbladminiatuur Drie Koningen
51r-52r	Sext
52v	Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel
53r-54r	None
54v	Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte
60v	55r-60r Vespers
61r-66r	Volbladminiatuur Kroning van Maria
66v	Completen
66v-69v	Volbladminiatuur Maria met Kind tussen door engelen
70r-112v	Mariamis
112v-127r	Mariagebeden o.a. O Intemerata
127r-136v	Gebed over de Passie van Christus
136v-149r	Getijden van het H. Kruis
149r-156r	Gebeden met aflaten
156v	Communiegebeden
156v-170v	Volbladminiatuur David in gebed
170v-181r	Boetpsalmen en litanie
181r-183r	Getijden tot Maria Magdalena
183r-184r	Getijden van de H. Geest
184v	Canticum Graduum
184v-213v	Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus
213v-217r	Dodenvigilie
217v-247r	Symbolum Athanasium
247v	Gebeden tot Christus, de Drie-eenheid en heiligen
248r-249v	Blanco pagina
250r-251v	Gebeden van koning Hendrik van Engeland en verzen
252r	Gebeden tegen de Turken (later toegevoegd)
252v	Portret van Anna van Bohemen, gedateerd 1544
253r-253v	Pagina gelijmd tegen de achterkant van folium 252 met notities over het huwelijk en de geboortes van kinderen
	Blanco pagina's

Folium met insignes: 253r

Opmerkingen: De pagina bevatte oorspronkelijk vijf insignes, waarvan nog drie verguld zilveren exemplaren resteren: twee insigne met Maria van Regensburg en Halle (appendix V, nr. 5.1 en 11) en Adrianus van Geraardsbergen (appendix VI, nr. 1.1). Deze drie zijn op het perkament genaaid. De verdwenen exemplaren maten ø 24 en ø 25 mm. Het eerste

bewaard gebleven insigne toont Maria ten halven lijve met het Kind op de arm. Onder haar is het wapen van Regensburg weergegeven. Het randschrift luidt *TOTA PULCHRA ES* 1519. In dat jaar vond het Mariawonder plaats dat de pelgrims naar Regensburg deed komen. Het insigne daaronder laat een tronende Maria met Kind zien onder een baldakijn. Aan weerszijden van Maria staat een engel met een banderol met een onleesbaar opschrift. Het onderschrift luidt *de hal*. Het onderste insigne is afkomstig uit Geraardsbergen en beeldt de ridderheilige Adrianus af. Zoals gebruikelijk staat de heilige op een leeuw en houdt hij zwaard en aambeeld met hamer in zijn handen. Daarnaast zitten nog twee gekleurde prentjes, een houtsnede en een burijgravure, op de bladzijde (ø 66 en 104 x 54 mm; zie hoofdstuk 3, pp. 122-124).

Herkomst: De kalender bevat dominicanenheiligen en de Mariagetijden zijn voor gebruik van de dominicanen. Het boek werd waarschijnlijk geschreven in een dominicanenklooster en verlicht in Vlaanderen. De kalender bevat de gerubriceerde heiligen Gudula (8 januari) en Nicasius (14 december). Karel V was de eerste bestemming, maar het boek werd aangepast voor Ferdinand I. De Brugse boekbinder Ludovicus Bloc die stierf in 1529, vervaardigde de oude boekband die later nog met rood fluweel werd overtrokken. Het beslag draagt op meer plaatsen de initiaal van Ferdinand. (Unterkircher 1952: 82) De sluitingen hebben de vorm van de letter F. De initiaal komt ook terug in de geschilderde decoratie van het handschrift. Omdat het huwelijk van Ferdinand en Anna in het boek werd genoteerd, zal het boek niet later dan 1521 zijn ontstaan. Ferdinand voegde verscheidene genealogische notities toe aan het boek. Ook Anna schreef haar naam in het handschrift. (Von Sacken 1855: 211) Voor dit getijdenboek geldt net als voor het voorgaande (cat. I 88) dat Ferdinand waarschijnlijk de insignes aanbracht.

Latere bezitters: Het boek ging in 1936 over van de collectie van het Kunsthistorisches Museum naar de Österreichische Nationalbibliothek.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 338-339, nr. A 3; Kaufmann (1993): 36, fig. 25; Kaufmann en Roehrig Kaufmann (1991): 43-64, in het bijzonder pp. 55-6, fig. 25; Thoss (1991): 26, Abb. 2; Thoss (1987): 136-137, nr. 88; Raff (1984): 50, nr. 56; Köster (1979): 108-110, nr. G; Drigsdahl (1978): 111-113, afb. 3; Köster (1965): 486-487, nr. XIII; Mazal en Unterkircher (1963): 288-291; Brussel (1962): 44-45, nr. 75. Eduard von Sacken (1855). Die k.k. Ambraser-Sammlung. Tl.2: Die Kunst-Wunderkammern und die Bibliothek. Wenen, s.l.: 210-211, nr. 17. Overige literatuur: BNM: Wenen, ONB: Series Nova 2624; Dogaer (1987): 168-170; Unterkircher (1957): 175; Unterkircher (1952): 82, nr. 227.

90. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Series Nova 12 897
Stichtelijke teksten, Middelnederlands
Nederlanden (waarschijnlijk het Rooklooster), 1425-50 (Thoss en Pächt, Jenni en Thoss) of ca. 1470-80 (volgens Menhardt, en Stooker en Verbeij)
ff. VIII + 186, 142 x 95 mm

Inhoud:	
1r-70r	Leven en legenden van Wilhelmus van Aquitanië
70v	Blanco pagina, ongelinieerd
71r-95v	Revelatieën van een zuster
95v-106v	Goede gedachten van lekenbroeders voor de zeven weekdagen
107r-152v	Imitatio Christi van Thomas a Kempis in het Middelnederlands
153r-166r	Spiegel van een zondaar
166v-167r	Twaalf vruchten van het lijden
167v-178v	Blanco pagina's, gelinieerd
179r-187v	Blanco pagina's, ongelinieerd

Folium met insigne: schutblad VIIIv
Opmerkingen: Het langwerpige beschadigde insigne toont de beeltenis van een figuur op een stok, waarschijnlijk Maria (23 x 13 mm). Mogelijk moet hier worden gedacht aan Kapellebrug waar een Mariabeeld werd vereerd dat Onze Lieve Vrouwe ter Eecken werd genoemd (appendix V, nr. 6.4), maar Antwerpen met de cultus van Onze Lieve Vrouwe op 't Stoccken behoort ook tot de mogelijkheden. De verering van Maria van Antwerpen nam aanvang in 1474. Wellicht wordt met het aanbrengen van het insigne gerefeerd aan de bedevaarten van de heilige Wilhelmus van Aquitanië wiens leven beschreven wordt op folia 1-70. Daarnaast zijn in het handschrift plaatjes of briefjes opgenomen, gefolieerd als I en 186. Folium Ir is een *Vera Icon* (appendix VII, nr. 3.1; zie hoofdstuk 4, p. 181). Folium 186r is een afbeelding van het Heilig Kruis dat boven een kelk is geplaatst. De kruising van de horizontale en de verticale balk is met een ineengevlochten lint omwonden. Het kruis is op drie plekken waar zich de handen en voeten van Christus zouden hebben bevonden, met zwaarden doorboord. Voor het kruis bevinden zich drie harten die eveneens zijn doorboord, met een zwaard, een lans en een pijl.

Herkomst: Het boek werd vervaardigd voor lekenbroeders gezien de rubriek op folium 95v: "Een corte oefeninghe voer den leken broederen op dat sij daghelix voer oeghen nemen moghen hoe sij hem hebben selen in haren ghedachten". Op folium IIr staat een vroege, vijftiende-eeuwse eigendomsnotitie: "Dit boexken toebehoert den godshus van / sinte pauwels in zoenien bi brusele [roeden] cloestere gheheeten". De vroeg-vijftiende-eeuwse band toont de blindstempeling van het Rooklooster. Het boek was dus al vroeg in het Rooklooster en werd daar wellicht ook geschreven.

Latere bezitters: Op folium IIIr is een ex-libris gelijmd met een dubbelkoppige adelaar met het wapen van Habsburg van de Chambre Héraldique te Brussel. Daarboven staat "Appartient a la (Bibliothèque)". Waarschijnlijk kwam het handschrift daar terecht na opheffing van de Brabantse kloosters in 1783 en 1784 door keizer Jozef II. Nadat de Fransen in 1791 binnenvielen in de Zuidelijke Nederlanden, bracht wapenkoning Beydael de Zittaert het boek – met meer dan 200 andere – naar Wenen. Hij bood de handschriften daar (onder dwang) aan Franz I aan, waarna ze in de Fideikommissbibliothek terecht kwamen. In 1921 ging de collectie van de Fideikommissbibliothek over in bezit van de Österreichische Nationalbibliothek waar ze in de 'Series Nova' werden opgenomen. In oktober 1927 werd het handschrift gerestaureerd.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 352, nr. A 7; Thoss (1987): 82-83, nr. 47; Pächt, Jenni en Thoss (1983): 114-115.
Overige literatuur: BNM: Wenen, ONB: Series Nova 12897; Stooker en Verbeij (1997): nr. 1035; Williams-Krapp (1986): 471; E. Persoons (1967). *Handschriften uit Kloosters in de Nederlanden in Wenen (Archives et Bibliothèques de Belgique, XXXVIII, nos. 1-2)*. Brussel, Association des Archivistes et Bibliothécaires de Belgique: 81, nr. 140; Menhardt (1961): 1544-1545
Autopsie: 2006.

91. Zutphen, Stads- en Streekarchief, Ms Huis Baak II (278/34)

Getijdenboek in de Middelnederlandse vertaling van Geert Grote Utrecht, ca. 1425-50
ff. I + 151 + I (papier), 139 x 102 mm

Inhoud:

1r-2v	Blanco pagina's, ongelinieerd
3r-14v	Kalender
Ontbrekend folium	
15r-65v	Mariagetijden (begin ontbreekt)
Ontbrekend folium	
66r-97v	Lange Getijden van het H. Kruis (begin ontbreekt)
98r-119v	Boetpsalmen en litanie
120r-151r	Dodenvigilie
151v	Blanco pagina, gelinieerd

Folia met naaigaatjes: 65v en 151r

Opmerkingen: Het eerste insigne met de beeltenis van een kruis (appendix IV, nr. 8.2) werd aangebracht bij de collecte die volgt op het *Salve regina* waarmee de Mariagetijden eindigen. Het insigne zat op drie punten vastgenaaid met licht-bruin garen. Het tweede insigne (ø 35 mm), eveneens op drie punten vastgenaaid, volgde op de dodenvigilie aan het einde van het handschrift. De voorstelling hiervan is onduidelijk.

Herkomst: De kalender is voor gebruik van Utrecht met de gebruikelijke heiligen in rood. Het boek was vermoedelijk van Utrechtse oorsprong, ook blijkens de decoratie. De algemene inhoud wijst op een productie voor de vrije markt.

Latere bezitters: Een vroeg-zestiende-eeuwse eigenaar noteerde de geboortes van twee dochters: Affrat (1500) en Mechtelt (1501). Aan het einde van de zestiende eeuw was het boek in bezit van de familie Van Zuilen van Nijvelt. Een zeventiende-eeuwse eigenaar schreef de namen van zijn voorouders uit het geslacht Van Zuilen van Nijvelt op, te beginnen met Louis van Zuilen van Nijvelt (†1579) uit het huis van Aertsbergen. Hij was maarschalk in het overkwartier van Utrecht. Zijn zoon Berend (†1587) huwde Mechtelt van de Maeth. Berends dochter Cornelia van Zuilen van Nijvelt (†1617) trouwde met Everdt vander Marssche. In 1981 kwam het boek terecht bij de erfgenamen van W.B. Helmich, Steenderen, de laatste heer van Huis te Baak (geboren 1913). Diens erfgenamen beheren thans het archief van Huis te Baak. Tegenwoordig is het getijdenboek in bruikleen bij het Stadsarchief van Zutphen.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Geen.

Overige literatuur: MMDC; Nijmegen, Kevelaer, Zutphen en Roermond (2001): 191, nr. 6 (met een foto van een pagina met insigneafdruk); C.E.M. Bijl-Reinders (1991). *Stedelijk Museum Zutphen. Een keuze uit de collectie*. Zutphen, Walburg Pers: 82; André Geurts (1984). *Middeleeuwse boeken uit Zutphen*. Addenda en corrigenda. In: André Geurts (red.). *Middeleeuwse*

boeken en teksten uit Oost-Nederland. Nijmegen en Grave, Alfa: 81; André Geurts (1981). *Middeleeuwse boeken uit Zutphen*. Nijmegen, Vakgroep der Middeleeuwse Geschiedenis der K.U. Nijmegen: nr. 14.
Autopsie: 2007.

CATALOGUS II. HANDSCHRIFTEN MET AFGEBEELDE INSIGNES

- 1. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 427
- 2. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 782
- 3. Berlijn, Staatliche Museen Preußischer Kunstbesitz zu Berlin, Kupferstichkabinett, Ms 78 B 14
- 4. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 5941
- 5. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 40
- 6. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 280
- 7. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 441
- 8. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 480
- 9. Chantilly, Musée Condé, Ms 77 (olim 1595)
- 10. Cleveland, Cleveland Museum of Art, Leonard C. Hanna, Jr., Fund 1963.256
- 11. Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Ms 10 E 3
- 12. Kopenhagen, Det Kongelige Bibliothek, Håndskrift-afdelingen & Boghistoriske Samlinger, Ms GKS 1605 4°
- 13. Lissabon, Fundação Calouste Gulbenkian, Ms L.A. 210
- 14. Londen, The British Library, Add. Ms 18 852
- 15. Londen, Sir John Soane's Museum, Ms Millar 4
- 16. Milaan, Biblioteca Ambrosiana, Ms. S.P. II. 189
- 17. Napels, Biblioteca Nazionale, Ms I.B. 51
- 18. New Haven, Beinecke Rare Book & Manuscript Library, Yale University, Ms 287
- 19. New York, Pierpont Morgan Library, Ms M. 52
- 20. Olim Londen, Sotheby's, 24 juni 1986, lot 117
- 21. Olim Ramsen (Zwitserland), Heribert Tenschert, Antiquariat Bibernmühle
- 22. Oxford, Bodleian Library, University of Oxford, Ms Douce 219-220
- 23. Oxford, Bodleian Library, University of Oxford, Ms Douce 311
- 24. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Latin 10 555
- 25. Parma, Biblioteca Palatina, Ms Pal. 165
- 26. Parma, Biblioteca Palatina, Ms Pal. 195
- 27. Rouen, Bibliothèque municipale, Ms 3028 (Leber 142)
- 28. Sibiu, Muzeul National Brukenthal, Ms 761
- 29. Venetië, Biblioteca Nazionale Marciana, Ms Lat. I, 99 (olim 2138)
- 30. Vic, Museu Episcopal, Ms 88
- 31. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1979

1. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 427
Getijdenboek voor gebruik van Rome, Latijn
Mogelijk Brugge, ca. 1505
ff. I + 219 + I, 101 x 70 mm

Inhoud:

- 1r-2r Blanco pagina's
- 2v-14r Kalender
- 14v-15r Blanco pagina's
- 15v **Volbladminiatuur Salvator Mundi**
- 16r-17v Salve Sancta Facies
- 18v **Volbladminiatuur Kruisiging**
- 19r-25v Getijden van het H. Kruis
- 26r Blanco pagina
- 26v **Volbladminiatuur Pinksteren**
- 27r-32v Getijden van de H. Geest
- Ontbrekend folium (met miniatuur)
- 33r-38v Mariamis
- 39r-47v Evangelielessen
- 39r **Halfbladminiatuur Johannes op Patmos**
- 39r Evangelie volgens Johannes

- 41r **Halfbladminiatuur Lucas**
- 41r Evangelie volgens Lucas
- 43r **Halfbladminiatuur Matteüs**
- 43r Evangelie volgens Matteüs
- 46r **Haldbladminiatuur Marcus**
- 46r Evangelie volgens Marcus
- 48r Blanco pagina
- 48v **Volbladminiatuur Annunciatie**
- 49r-121v Mariagetijden
- 49r-68r Metten
- 68v-69r Blanco pagina's
- 69v **Volbladminiatuur Visitatie**
- 70r-82r Laudan
- 82v-83r Blanco pagina's
- 83v **Volbladminiatuur Geboorte**
- 84r-88v Priem
- 89r Blanco pagina's
- 89v **Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders**
- 90r-94v Terts
- 95r Blanco pagina
- 95v **Volbladminiatuur Drie Koningen**
- 96r-99v Sext
- 100r Blanco pagina
- 100v **Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel**
- 101r-105r None
- 105v-106r Blanco pagina's
- 106v **Volbladminiatuur Kindermoord**
- 107r-114v Vespers
- 115r Blanco pagina
- 115v **Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte**
- 116r-121v Completen
- 122r Blanco pagina
- 122v **Volbladminiatuur Kroning van Maria**
- 123r-132v Officie van Maria voor de Advent
- 133r Blanco pagina
- 133v **Volbladminiatuur Bathseba**
- 134r-157v Boetpsalmen en litanie
- 158r Blanco pagina
- 158v **Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus**
- 159r-205v Dodenvigilie
- 206r **Halfbladminiatuur Pieta**
- 206r-210v Obsecro Te
- 210v-213v O Intemerata
- 214r-218r Symbolum Athanasium
- 218v-219r Blanco pagina's

Folia met insignes: 131v, 166v en 167r
Werkplaats: Meester van de Davids scènes, "wellicht uitbesteed aan ander atelier [sic]" volgens As-Vijvers.
Opmerkingen: Het gaat om losse motieven die op het blanco perkament zijn geschilderd. De twee goudkleurige insignes op folia 166v en 167r die met rood draad op de pagina zijn 'vastgezet', tonen de *Vera Icon* (appendix IV, nr. 15.1) en een heilige die doet denken aan Adrianus van Geraardsbergen (appendix VI, nr. 1.2). Op een andere locatie schilderde de verlichter schelpen en andere pelgrimsattributen (ff. 131v-132r). In de bovenmarge van folium 131v is nogmaals een *Vera Icon* afgebeeld, ditmaal een hanger die niet is 'vastgenaaid' aan de pagina en weinig overeenkomsten vertoont met de *Vera Icon* op folium 166v (appendix IV, nr. 15.1).

Herkomst: De Mariagetijden en dodenvigilie zijn voor gebruik van Rome. De kalender vertoont vooral heiligen voor Brugge, met enkele afwijkingen. Het insigne, mogelijk met Adrianus uit het Oost-Vlaamse Geraardsbergen, komt tegemoet aan een Vlaamse oriëntatie, al was de heilige zo populair dat zijn bekendheid de grenzen van Vlaanderen ver oversteeg. De bestemming van het boek was wellicht een vrouw; Anna wordt als eerste genoemd in de litanie.

Latere bezitters: Het boek werd aan het einde van de negentiende of begin van de twintigste eeuw opnieuw ingebonden door Léon Gruel, boekbinder en -verkoper in Parijs. Henry Walters kocht het boek van Gruel tussen 1895 en 1931.

Literatuur met betrekking tot de insignes: As-Vijvers (2002): 95-98 en 218, n. 6, zie ook 259-260, 453-455 voor meer informatie over het handschrift; Randall (1997): 480-486, nr. 290, vooral p. 484.

Overige literatuur: BNM: Baltimore, WAG: W. 427; As-Vijvers (2003): 11, fig. 8; Brinkmann (1992): 46 en 94-95; Wieck (1988): fig. 66 en 218, nr. 103; Kren (1983): 62; Wolf (1985): 36; Wieck (1983): 58; Cahn en Marrow (1978): 261; Edmund A Bowles (1976). A checklist of musical instruments in fifteenth-century illuminated manuscripts at the Walters Art Gallery. *Notes*, 32 (4): 721 en 724-725; De Ricci en Wilson (1935-40): 807, nr. 316. Autopsie: 2004.

2. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 782
Getijdenboek Van Alphen, Middelnederlands
Noordelijke Nederlanden, mogelijk Utrecht, ca. 1445-50
ff. 240, 148 x 108 mm

Voor gegevens met betrekking tot de inhoud, zie cat. I 12.

Folium met geschilderde insignes: 113r
Werkplaats: Meester van het Getijdenboek van Catharina van Kleef
Opmerkingen: De openingspagina van de boetpsalmen toont een tienregelige initiaal met de Hellemond. De rand is gecoreerd met schelpen en schaaldieren. In de buitenmarge zijn twee Jakobsschelpen afgebeeld met gaatjes in de oren, zodat ze op kleding 'bevestigd' konden worden. Gelovigen namen dergelijke schelpen mee uit het Spaanse Jacobusbedevaartsoord Santiago de Compostela. De bovenste is bovendien voorzien van een tinloden applique van een insigne met een beeltenis van Jacobus Maior in een opengewerkte omlijsting (appendix VI, nr. 21.1). De heilige draagt de kledij van een pelgrim. Zijn zetel wordt aan weerszijden geflankeerd door een knielende pelgrim. Het insigne heeft zeven oogjes rondom waarmee het kon worden vastgezet. Het gaat om een gegoten insigne, geen gestanst exemplaar. Het boek bevatte ook originele insignes (zie cat. I 12).

Voor gegevens met betrekking tot de herkomst en latere bezitters, zie cat. I 12.

Literatuur met betrekking tot de geschilderde insignes: Anne Margreet As-Vijvers (2009). De marge uitgelicht: randversiering bij de Meester van Katherina van Kleef, in: *De hand van de meester: het getijdenboek van Katherina van Kleef*. Anne Margreet As-Vijvers, red. Antwerpen, Ludion: 59-60 (nog niet verschenen toen dit boek ter perse ging); Koldewey (1993)a: 40, ill. 12; Koldewey (1991): 213, afb. 6; Wieck (1988): 100-101, fig. 69 en 221, nr. 110; Lillian M.C. Randall (1984). *Illuminated Manuscripts. Masterpieces in Miniature. Highlights from the collection of the Walters Art Gallery*. Baltimore: pl. 29; Randall

(1974): 372-379; Laren, Singer Museum (1961). *Nederlandse primitieven in Nederlands particulier bezit*. Amsterdam, s.n. [tweede druk]: 28, nr. 128, afb. 48.

Overige literatuur: BNM: Baltimore, WAG: W. 782; Defoer, Korteweg en Wüstefeld (1989): 148-149; Diane G. Scillia (1978). A Late Work from the Circle of the Master of Catherine of Cleves. *Oud Holland*, 92: 4; veilingcatalogus Londen Sotheby's. *Catalogue of Western and Hebrew Manuscripts and Miniatures*, 6 december 1971: 41-42, nr. 54.

3. Berlijn, Staatliche Museen Preußischer Kunstbesitz zu Berlin, Kupferstichkabinett, Ms 78 B 14
Getijden- en gebedenboek G&A voor gebruik van Rome, Middelnederlands en Latijn
Brugge, ca. 1485
ff. 380, 144 x 103 mm.

Inhoud:

11r-12v	Kalender
13r	Blanco pagina
13v	Volbladminiatuur Salvator Mundi
141r-16v	Salve Sancta Facies
171r-18r	Blanco pagina's
18v	Volbladminiatuur Maria met Kind
191r-21v	Ave Ancilla Trinitatis in het Middelneder-
lands	
22r	Blanco pagina
22v	Volbladminiatuur Doop van Christus
23r	Getijden voor de dagen van de week
110v	Evangelie volgens Johannes
112v	Veni creator
115v-118v	Verzen van Bernardus
119r	Blanco pagina
119v	Volbladminiatuur Annunciatie
1201r-220v	Mariagetijden
1201r	Metten
151v	Lauden
170v	Priem
178v	Terts
186r	Sext
193r	None
200r	Vespers
213r	Completen
221r	Blanco pagina
221v	Volbladminiatuur Maria met Kind gekroond door een engel
222r	Salve Regina
225r	Obsecro Te
231v	O Intemerata
236r-237r	Gebed tot God
237v-238r	Blanco pagina's
238v	Volbladminiatuur Barbara
239r-240v	Gebed tot Barbara
241r	Blanco pagina
241v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
242r-276r	Boetpsalmen en litanie
276v-277r	Blanco pagina's
277v	Volbladminiatuur Drie levenden en de drie doden
278r-354v	Dodenvigilie
355r-365v	Communiegebeden
366r	Beschouwing van de tien geboden
370r	Pater Noster in het Latijn en Middelnederlands
372r	Ave Maria in het Middelnederlands
374r-377v	Beschouwing van de symbolen van de apostelen
378r-380v	Blanco pagina's

Folia met insignes: 18v en 19r
Werkplaats: Mogelijk de Meester van het Dresden Gebedenboek
Opmerkingen: Het gaat om twee vierzijdige margeschilderingen van insignes en juwelen, verdeeld over een opening. De objecten zijn geschilderd rondom een volbladminiatuur (f. 18v) en de rubriek van het gebed *Ave ancilla trinitatis* van Bernardus (f. 19r). De volbladminiatuur is waarschijnlijk van een verluchter (uit de omgeving) van de Weense Meester van Maria van Bourgondië, evenals twee andere miniaturen in het handschrift. Of de insignerand ontstond in de werkplaats van de Meester van het Dresden Gebedenboek, de Weense Meester die ook de miniatuur schilderde, of een andere schilder, is onduidelijk. De identificeerbare insignes op de beschreven

pagina's komen uit Canterbury, Saint-Josse, Halle, Mechelen, Petite-Synthe, Dudzele, Keulen, Aken, Kapellebrug, Geraardsbergen, Saint-Hubert-en-Ardenne, Boulogne-sur-Mer en Gistel (zie schema 5). Het gaat vooral om insignes uit Vlaanderen, Brabant en plaatsen langs de kust van Noord-Frankrijk, aangevuld met enkele alom bekende Midden-europese bedevaartplaatsen (Canterbury, Keulen en Aken). De pelgrimstekens zijn afgewisseld met insignes die niet aan een plaats toe te wijzen zijn, en bekende heiligen tonen (Catharina, Michaël, Joris en Veronica) of bijbelse scènes (de Annunciatie en de Hemelvaart). Ook Maria met Kind komt veelvuldig voor. Onder de insignes met een identificeerbare voorstelling zitten relatief veel insignes van Maria: dertien van de eenenveertig.

Schema 5: Berlijn 78 B 14, ff. 18v-19r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Mogelijk Thomas Becket		verguld	VI: 44.2
2. Geoxydeerd		zilver	
3. Maria		verguld	V: 14.5
4. Catharina		verguld	VI: 8.2
5. Maria ter Eecke	Kapellebrug	zilver	V: 6.3
6. Buste van een heilige		verguld	VI: 45.7
7. Maria in een vierpas		verguld	V: 13.2
8. Geoxydeerd		zilver	
9. Drie Koningen	Keulen	verguld	VI: 14.3
10. Vera Icon		verguld	IV: 15.1
11. Driepasvormig juweel			
12. Hemelvaart		verguld	IV: 12
13. Leonardus	Dudzele	zilver	VI: 26
14. Cruys Bellaart	Petite-Synthe	verguld	IV: 5
15. Kruisvormig juweel			
16. Rumoldus	Mechelen	zilver	VI: 40
17. Annunciatie		verguld	V: 15.1
18. Doodshoofd		zilver	VI: 47
19. Christuskind		verguld	IV: 1.2
20. Joris		zilver met rode polychromie	VI: 24.2
21. Judocus	Saint-Josse	verguld	VI: 25.1
22. Maria		verguld	V: 14.4
23. Maria		verguld	V: 14.3
24. Rumoldus	Mechelen	zilver	VI: 40
25. Bloemvormig juweel			
26. Maria		verguld	V: 13.4
27. Thomas Becket	Canterbury	verguld	VI: 44.2
28. Geoxydeerd		zilver	

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
29. Thomas Becket	Canterbury	verguld	VI: 44.2
30. Geoxydeerd		zilver	
31. Maria	Aken	verguld	V: 1.2
32. Geoxydeerd		zilver	
33. Adrianus	Geraardsbergen	verguld	VI: 1.1
34. Geoxydeerd		zilver	
35. Maria	Halle	verguld	V: 5.2
36. Hemelvaart		zilver	IV: 12
37. Maria		verguld	V: 13.4
38. Christuskind		zilver	IV: 1.2
39. Hubertus	Saint-Hubert	verguld	VI: 20.2
40. Heilige bisschop met Vera Icon		zilver	VI: 45.13
41. Maria	Boulogne-sur-Mer	verguld	V: 2.3
42. Godelieve	Gistel	verguld	VI: 19.1
43. Edelsteen in bloemvormige vassing			
44. Maria		verguld	V: 14.2
45. Briefje met de Vera Icon			VII: 4.1
46. Veronica		zilver	IV: 16.1
47. Judocus	Saint-Josse	verguld	VI: 25.1
48. Maria ter Eecke	Kapellebrug	verguld	V: 6.4
49. Geoxydeerd		zilver	
50. Ongeïdentificeerd		verguld	
51. Michaël		verguld	VI: 33
52. Geoxydeerd		zilver	
53. Catharina		verguld	VI: 8.2
54. Geoxydeerd		zilver	
55. Doodshoofd		verguld	VI: 47

Herkomst: De Mariagetijden zijn voor gebruik van Rome. De kalender voor gebruik van Doornik bevat gerubriceerde heiligen die in Vlaanderen, vooral Brugge en Gent, populair waren, zoals Amandus, Bavo, Donatianus, Eligius en Nicasius. De pelgrimstekens komen ook vooral uit Vlaanderen, net de heiligen in de kalender. Of de verluchter hiermee tegemoet kwam aan de bestemming of slechts de herkomst van het boek benadrukte, is onduidelijk. Het insigne van Joris dat afwijkt van gebruikelijke insignetypes, doet vermoeden dat hier de patroonheilige van de bestemming is afgebeeld. In de marges van folia 23r, 120r, 242r en 277v de initialen G (van Georges?) en A *en lac*.

Latere bezitters: Op folia 14r en 238v het wapen van een vrouw De Baenst, geboren Bailly de Mareloup, aangebracht over een rasuur. Ook het gebedsportret in de marge van de Barbaraminiatuur op folium 238v is later toegevoegd, waarschijnlijk in het midden van de zestiende eeuw. In de achttiende eeuw voegde iemand een ex-libris toe met het devies *Sublimis per ardua tendo*. Daaronder staat een bezitters-aantekening van Dr. Charles Chauney. Vervolgens kwam het boek in de collectie van William Beckford (HB No. 648) en via vererving in de collectie van de hertogen van Hamilton die in 1882 door de staatsbibliotheek te Berlijn werd verworven.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Van Asperen (2006): 241-243, nr. 17.16; Von Bredow-Klaus (2005): 53-54 en 372-375, nr. B 1; Husemann (2000): 56-57, Abb. 7; Brinkmann (1997): 301-303, 345 en 383; Brinkmann en König (1991): 91 en 94, afb. 12; Raff (1984): 50-51, nr. 57; Köster (1984): 491-495, nr. a; Wolf (1985): 31-32, afb. 26-27, 30-31 en 33-34; Berlijn, Staatliche Museen (1975). *Zimelien. Abendländische Handschriften des Mittelalters aus den Sammlungen der Stiftung Preussischer Kulturbesitz Berlin*. Wiesbaden: 231-232, nr. 160; Wescher (1931): 175-177.

Overige literatuur: BNM: Berlijn, KK: 78 B 14; As-Vijvers (2002): 544; Dogaer (1987): 131; Achten (1987): 116-117, nr. 79; Van Buren (1975): 307, nr. 11; Helmut Boese (1966). *Die lateinische Handschriften der Sammlung Hamilton zu Berlin*. Wiesbaden, Harrassowitz: 159-161, nr. 316; Wescher (1959): 126; Wescher (1946): 193 en Fig. 2; Winkler (1978 [1925]): 98 en 159; Winkler (1914): 240-241; W. Von Seidlitz (1885). *Die illustrierten Handschriften der Hamilton-Sammlung zu Berlin. Repertorium für Kunstwissenschaft*, VIII. Band: 102.

Autopsie: 2006.

4. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 5941
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn
Ca. 1530
ff. I + 133 + I, 158 x 110 mm

Inhoud:

1r-1v	Blanco pagina's, ongelinieerd
2r-13v	Kalender
14r-51v	Mariagetijden
51v-53r	Mariamis
53v-65v	Boetpsalmen
66r-87v	Dodenvigilie
88r-90r	Getijden van het H. Kruis
90v-102r	Getijden van de H. Geest
102v-103v	Blanco pagina's, gelinieerd
104r-107r	Evangelielessen
107r-107v	Passie volgens Johannes
107v-108r	Gebed tot Stefanus
108r	Gebed tot Laurentius
108v-109r	Gebed tot Christoffel
109r-109v	Gebed tot Sebastiaan
109v	Gebed tot alle martelaren
110r-110v	Gebed tot Rochus
110v	Gebed tot alle belijders
111r	Gebed tot Antonius
111v	Gebed tot Julianus
112r	Gebed tot Catharina
112v	Gebed tot Barbara
113r-113v	Gebed tot alle heiligen
114r-117v	Gebeden tot God
118r	Gebed tot het H. Kruis
118r-118v	Hymne tot het H. Kruis
118v-119v	Hymne tot het H. Sacrament
119v	Gebed tot het H. Sacrament
120r-121r	Gebed tot de gekruisigde Christus van Beda Venerabilis
121v-122r	Gebed tot Christus
122r	Nogmaals een gebed tot de gekruisigde Christus
122r-122v	Communiegebed met aflaten van paus Bonifatius VIII (1294-1303) aan koning Filips van Frankrijk

123r-124r	Gebed tot de naam Jezus
124r-125r	Gebed tot God
125r-126v	Gebed van Thomas van Aquino
126v-127r	Gebed van Anselmus
127r-127v	Zeven verzen van Bernardus
127v-128r	Gebed tot God
128r-128v	Gebed tot Christus met diverse aflaten
128v	Nogmaals een gebed tot Christus
129r-129v	Gebed tot Maria
129v	Rozenkransgebed van vijf Ave Marias
130r	Gebed tot Maria
130r-131r	Nogmaals een gebed tot Maria
131r	Gebed tot Maria en Christus
131r-131v	Gebed tot Maria
132r-133v	Blanco pagina's, gelinieerd

Folia met insignes: 108v

Werkplaats: Onbekend

Opmerkingen: De insignes bevinden zich rondom een *memoria* aan de heilige Christoffel met een gehistorieerde initiaal waarin de heilige is afgebeeld. De driezijdige rand bevat enkel vergulde insignes op een rozerode achtergrond, afgewisseld met parels en juwelen, zoals een rode edelsteen in een gouden vassing. Onder de insignes bevinden zich enkele sierspelden met geometrische motieven (een ster en een driepas). De identificeerbare insignes tonen het Lam Gods, tweemaal een *Vera Icon*, een heilige die lijkt op Adrianus van Geraardsbergen en Maria op de maansikkel (zie schema 6). Daarnaast bevat de marge een insigne met een attribuut van Maria Magdalena: de zalfpot. In de ondermarge bevinden zich bovendien een schelp met gekruiste stafjes (het attribuut van pelgrims) en een hart doorboord met gekruiste pijlen (hier waarschijnlijk te duiden als attribuut van Augustinus, omdat het boek voor een Augustijns-geöriënteerd publiek werd geschreven; zie Herkomst en hoofdstuk 5, pp. 257-258 en afb. 76; niet opgenomen in de appendices). De insignes wekken de suggestie van pelgrimstekens, maar beeldden vooral (attributen van) heiligen af die een algemene verering kenden en niet aan een specifiek bedevaartsoord verbonden kunnen worden. Vooral het doorboorde hart lijkt een toevoeging van de verluchter om tegemoet te komen aan de wensen van de bestemming en gaat waarschijnlijk niet terug op een bestaand insigne.

Schema 6: Brussel II 5941, f. 108v.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Lam Gods		verguld	IV: 18.2
2. Ornament		verguld	
3. Attribuut van Maria Magdalena: zalfpot		verguld	VI: 28.8
4. Ornament		verguld	
5. Juweel in de vorm van een viooltje			
6. Kruisvormig juweel		verguld	
7. Ruitvormig juweel			
8. Vera Icon met parels		verguld	IV: 15.1
9. Staande heilige		verguld	VI: 45.12
10. Maria		verguld	V: 13.1
11. Attribuut van Augustinus: doorboord hart		verguld	
12. Adrianus	Geraardsbergen	verguld	VI: 1.2
13. Schelp met pelgrimsstafjes		verguld	VI: 21.4
14. Vera Icon		verguld	IV: 15.1

Herkomst: De Mariagetijden zijn voor gebruik van Rome. De kalender is voor gebruik van de augustijnen. Augustinus (28 augustus) is gerubriceerd. Bovendien zijn de translatie van Monica (9 april) en Nicolaas van Tolentino (10 september) opgenomen. Monica wordt ook genoemd in de litanie. Hoewel het attribueert van Augustinus uit de toon lijkt te vallen binnen een marge met insignes, past het uitstekend in het boek dat voor augustijnen of een augustijnen-geöriënteerd publiek was bestemd. De kalender is verder voor gebruik van Rome met bijvoorbeeld de verschijning van Michaël semiduplex (8 mei), Anna duplex maior (26 juli), de wijding van de Michaëlkerk duplex maior (29 september), de wijding van de Salvatorbasiliek duplex (9 november) en de wijding van de Petrus en Paulusbasiliek (20 november) opgenomen. De versiering is relatief sober. De codex bevat uitsluitend kleine miniaturen en gehistorieerde initialen.

Latere bezitters: De kapucijnner monnik Gioseppe da Torino schonk het boek aan markiezin Angela Palazzoli Paleotti (1680).

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 448-449, nr. B 21; Kaufmann (1993): 21, fig. 11; Köster (1973)b: 116, nr. B11; Köster (1965): 476, nr. X. Overige literatuur: Geen. Autopsie: 2007.

5. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 40 Getijden- en gebedenboek van Filips van Kleef voor gebruik van Rome, Latijn en Frans Vlaanderen (Brugge), 1485-1490 (met zeventiende-eeuwse toevoegingen door Joris Hoefnagel) ff. V + 146 + II (niet gefolieerd), 127 x 91 mm

Inhoud:

1r-2v	Blanco pagina's (met latere toevoegingen)
3r-14v	Kalender
15r	Halfbladminiatuur Johannes op Patmos, engelen trekken gordijn weg
15r-16v	Evangelielessen
17r	Blanco pagina, ongelinieerd
17v	Volbladminiatuur Barbara
18r-28v	Barbaragetijden
29r-31v	Salve Regina
32r	Blanco pagina, ongelinieerd
32v	Volbladminiatuur Maria met het ongeboren Kind en twee Oudtestamentische koningen (mogelijk David en Salomon)
33r-33v	Gebed over de Onbevleete Ontvangenis in het Frans
34r	Halfbladminiatuur Crucifix
34r-34v	Gebed tot een beeltenis van de gekruisigde Christus
35r	Halfbladminiatuur H. Kruis
35r-35v	Gebed tot het H. Kruis
36r	Halfbladminiatuur Christus met de doornenkroon
36r-36v	Gebed tot het hoofd en de doornenkroon
37r-41v	Gebeden tot de vijf wonden
37r	Halfbladminiatuur Wond in de rechterhand
37r-37v	Gebed tot de wond in de rechterhand
38r	Halfbladminiatuur Wond in de linkerhand
38r-38v	Gebed tot de wond in de linkerhand
39r	Halfbladminiatuur Man van Smarten
39r-39v	Gebed tot de zijdedond
40r	Halfbladminiatuur Wond in de rechtervoet
40r-40v	Gebed tot de wond in de rechtervoet
41r	Halfbladminiatuur Wond in de linkervoet

41r-41v	Gebed tot de wond in de linkervoet
42r	Halfbladminiatuur Maria met Kind tussen twee engelen
42r-42v	Gebed tot Maria
43r	Halfbladminiatuur Johannes de Evangelist
43r-47v	Gebed tot Johannes de Evangelist
48r	Halfbladminiatuur Athanasius
48r-53r	Symbolum Anthanasium
53v	Halfbladminiatuur Drie-eenheid
53v-55r	Gebed tot de Drie-eenheid
55v	Volbladminiatuur Annunciatie
56r-108v	Mariagetijden
56r-68r	Metten
68v	Halfbladminiatuur Visitatie
68v-77r	Lauden
77v	Halfbladminiatuur Geboorte
77v-82v	Priem
83r	Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
83r-87v	Terts
88r	Halfbladminiatuur Drie Koningen
88r-92v	Sext
93r	Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel
93r-103v	None
104r	Halfbladminiatuur Kroning van Maria
104r-108v	Completen
109r	Blanco pagina, ongelinieerd
109v	Volbladminiatuur David in gebed
110r-121r	Boetpsalmen en litanie
121v	Halfbladminiatuur Filips van Kleef met zijn beschermengel
121v-122v	Gebed tot de beschermengel
123r	Halfbladminiatuur Christoffel
123r-124r	Gebed tot Christoffel
124v	Halfbladminiatuur Sebastiaan
124v-125v	Gebed tot Sebastiaan
126r	Halfbladminiatuur Joris
126r-127r	Gebed tot Joris
127v	Halfbladminiatuur Laurentius
127v-128r	Gebed tot Laurentius
128v	Halfbladminiatuur Adrianus
128v-129v	Gebed tot Adrianus
130r	Gebed tot Eligius (begin ontbreekt)
130v	Halfbladminiatuur Julianus
130v-131v	Gebed tot Julianus
131v	Ingelijmde tekening Christus met de doornenkroon (op papier)
132r	Blanco pagina, ongelinieerd
132v	Volbladminiatuur Catharina, Margareta, Marta, Christina en Barbara
133r-134r	Gebed tot Catharina, Margareta, Marta, Christina en Barbara
134v	Halfbladminiatuur Anna-te-Drieën
134v-135v	Gebed tot Anna
136r	Onvolledig gebed (begin ontbreekt)
136v	Halfbladminiatuur Barbara
136v-137v	Gebed tot Barbara
138r	Halfbladminiatuur Processie van Maria met alle heiligen
138r-139v	Gebed tot alle heiligen
140r	Blanco pagina, ongelinieerd
140v	Volbladminiatuur Dionysius, Joris, Blasius, Egidius en Christoffel
140r-142r	Gebed tot Dionysius, Joris, Blasius, Egidius en Christoffel
142v	Ingelijmde tekening Man van Smarten (op papier)

143   Ingelijmde tekening Mater Dolorosa (op papier)
143v   Volbladminiatuur De Dood
144r-146v   Blanco pagina's

Folia met insignes: 42r
Werkplaats: Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I (Meester van Maria van Bourgondië volgens Isabel Von Bredow-Klaus die hiervoor waarschijnlijk teruggaat op Dogaer 1987)
Opmerkingen: De vierzijdige insignemarge omvat een halfbladminiatuur van Maria met Kind. Links reikt een engel het Kind een vogel aan (of andersom), rechts toont een engel Maria een geopend boek. Daaronder volgt de rubriek *Ad mariam virginem* en de beginregel van het Mariagebede *O Maria plasma nati*. Van de tweeëntwintig insignes zijn er zestien van goud en zes van zilver. De weinige plaatsgebonden insignes stammen uit alom bekende bedevaartplaatsen, zoals Canterbury, Boulogne-sur-Mer, Geraardsbergen, 's-Gravenzande en Keulen (zie schema 7). Daarnaast bevindt zich nog een perkamenten plaatje met de *Vera Icon* in de marge.

Schema 7: Brussel IV 40, f. 42r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Vissen		verguld	IV: 21.1
2. Maria		zilver	V: 14.4
3. Drie Koningen	Keulen	verguld	VI: 14.4
4. Heilige		verguld	VI: 45.12
5. Adrianus	Geraardsbergen	zilver	VI: 1.3
6. Heilige		verguld	VI: 45.12
7. Thomas Becket	Canterbury	verguld	VI: 44.2
8. Maria	's-Gravenzande	verguld	V: 4.1
9. Maria Magdalena		verguld	VI: 28.7
10. Crucifix met IHS-monogram		zilver	IV: 4.3
11. Maria	Boulogne-sur-Mer	verguld	V: 2.3
12. Maria		verguld	V: 14.4
13. Pieta		verguld	IV: 13
14. Briefje met Vera Icon			VII: 4.2
15. Maria	Kapellebrug	verguld	V: 6.3
16. Catharina		verguld	VI: 8.2
17. Catharina		verguld	VI: 8.3
18. Geoxydeerd		zilver	
19. Heilige		verguld	VI: 45.12
20. Heilige		zilver	VI: 45.12
21. Heilige		verguld	VI: 45.7
22. Annunciatie		verguld	V: 15.2
23. Geoxydeerd		zilver	

Herkomst: De kalender bevat heiligen die in Vlaanderen en Brabant bijzonder vereerd werden, zoals Aldegundis (30 januari), Adrianus (4 maart), Basilius (14 juni), Amalberga (14 juli), Remigius en Bavo (1 oktober), Donatianus (14 oktober) en Nicasius (14 december). Ook de translatie van Nicolaas (10 mei) en de translatie van Augustinus (11 oktober) zijn opgenomen. Sebastiaan wordt tweemaal genoemd in de

litanie. Het handschrift werd geschreven en verlucht voor jonkheer Filips van Kleef en La Marck, heer van Ravenstein (1456-1528). Het handschrift bevat zijn portret (f. 121v), wapen (ff. 15r, 18r en 42r), initiaal (f. 55v) en embleem (f. 136v). Filips koesterde een bijzondere devotie tot Maria. Het Franstalige gebed over de Onbevleete Ontvangenis (ff. 33r-33v) werd waarschijnlijk op verzoek van de opdrachtgever toegevoegd.

Het is een ongebruikelijke tekst en de marge is bezaaid met de letters van de naam Phelippe. In de tekst wordt bovendien de naam van de eigenaar genoemd: “veuillies regarder moy Phelippe pecheur”. De bijzondere verering van Filips tot Maria vindt ook elders in het getijdenboek uitdrukking. Het gebed *Salve regina* kreeg een persoonlijke margedecoratie waarin viooltjes worden uitgestrooid met een wan, het embleem van de eigenaar. Mogelijk werd ook de insignerand op folium 42r aangebracht om de pagina met Mariagebed te benadrukken. De invulling van de rand werd echter aan de verluchter overgelaten die voor insignes uit zijn standaard-repertoire koos.

Latere bezitters: Rond 1600 voegde een latere eigenaar enkele gebeden toe. Wellicht was dit de schilder Joris Hoefnagel (1542-1600) die ook een aantal randen die tot dan toe blank waren gebleven, van nieuwe margeversiering voorzag. Daarna kwam het boek terecht in de collectie Marly. In de negentiende en begin van de twintigste eeuw was het getijdenboek in bezit van de hertog van Arenberg, Brussel (Ms 72). In 1958 kocht de Koninklijke Bibliotheek het handschrift bij boekhandelaar H.P. Kraus te New York waar een gedeelte van de collectie Van Arenberg werd verkocht.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Korteweg (2007): 188 en 213; Von Bredow-Klaus (2005): 399-401, nr. B 8; Kaufmann (1993): 21, fig. 9; Köster (1965): 464-465, nr. I. Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: IV 40; Lieve Watteeuw (2008). The conservation assesment of an illuminated *Book of Hours*. Understanding craftsmanship through interdisciplinary research: preliminary investigation. *ICOM Committee for Conservation*, vol. I: 310-316; As-Vijvers (2003): 7 en 25; Koldeweij (2003): 443-444; Los Angeles en Londen (2003): 190; Willemsen (1998): 344 (A148); Smeyers en Van der Stock (1996): 136-137, nr. 9; De Splenter (1990-91): 71-74 en 88; Wiltrud Schnütgen (1990). *Literatur am klevischen Hof vom hohen Mittelalter bis zur frühen Neuzeit*. Kleef, Boss-Verlag: 49-50; König et al. (1998): 125-126, Abb. 38; Smeyers (1998): 450 en 498; Brinkmann (1988): 100; Dogaer (1987): 149; Thoss (1986-87): 199-211; Annette Baumeister (1984). *Illuminierten Handschriften im Besitz der Grafen und Herzöge von Jülich, Kleve und Berg*, in: *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich, Kleve, Berg*. Kleef, Boss-Verlag: 241, afb. 8; Hottois (1982): 121, nr. 188; De Winter (1981): 362 Trenkler (1979): 8; Brussel (1977): 75-76, nr. 67; Gent (1975): 384-385, nr. 624; Van Buren (1975): 305 en 307, nr. 8; Liefstinck (1969): 165 en 168-170, nr. XIII; Brussel (1969): 115-119, nr. 93; Winkler (1962-63): 9; Delaissé (1960): 204-207, nr. 48; Brussel en Amsterdam (1959): 201-202, nr. 274; Pächt (1948): 71, nr. 30; Hulin de Loo (1939): 162 en 175-176; Winkler (1978 [1925]): 16; Edouard Laloire (1906). *Le livre d'heures de Philippe de Clèves et de la Marck, Seigneur de Ravestein*. Extrait de: *Les Arts Anciens de Flandre*, 1. Autopsie: 2008 (microfilm).

6. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 280
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn
Mogelijk Brugge, ca. 1510
ff. II + 246 + I, 175 x 120 mm

Inhoud:

1r	Blanco pagina, ongelinieerd (met een uitgebreide notitie over schenking)
1v-13r	Kalender
13v	Blanco pagina, ongelinieerd
14r-15r	Salve Sancta Facies
15v	Blanco pagina, ongelinieerd
16r-22v	Getijden van het H. Kruis

23r	Blanco pagina, ongelinieerd
23v	Volbladminiatuur Pinksteren
24r-30v	Getijden van de H. Geest
31r-36v	Mariamis
36v-42r	Evangelielessen
36v-37v	Evangelie volgens Johannes
38r-39r	Evangelie volgens Lucas
39v-41r	Evangelie volgens Matteüs
41r-42r	Evangelie volgens Marcus
42r-42v	Gebed tot Gregorius
43r-43v	Gebed tot Hiëronymus
43v-44r	Gebed tot Ambrosius
44r-44v	Gebed tot Augustinus
45r	Halfbladminiatuur Bewening
45r-48v	Obsecro Te
48v-51r	O Intemerata
51r-51v	Vijf groeten tot Maria
51v-54r	Drie gebeden tot Maria
54r-54v	Gebed tot Maria van Bernardus Ave Ancilla Trinitatis
55r	Halfbladminiatuur Kruisiging
55r-57r	Stabat Mater
57r-57v	Veni Creator
58r-113r	Mariagetijden
58r-73v	Metten
74r	Halfbladminiatuur Visitatie
74r-84r	Lauden
84v	Halfbladminiatuur Geboorte
84v-88v	Priem
89r	Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
89r-93r	Terts
93v	Halfbladminiatuur Drie Koningen
93v-97v	Sext
98r	Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel
98r-101v	None
102r	Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte
102r-108v	Vespers
109r	Halfbladminiatuur Kindermoord
109r-113r	Completen
113v	Halfbladminiatuur Kroning van Maria
113v-123v	Officie van Maria voor de Advent
124r	Blanco pagina, ongelinieerd
124v	Volbladminiatuur David in gebed
125r-142v	Boetpsalmen en litanie
143r	Blanco pagina, ongelinieerd
143v	Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus
144r-185v	Dodenvigilie
186r	Blanco pagina, ongelinieerd
186v	Volbladminiatuur Arrestatie van Christus
187r-196v	Passie volgens Johannes (vervolg op f. 203r)
196v-197r	Gebed tot Christus
197v	Blanco pagina, gelinieerd
198r-199r	Zeven verzen van Gregorius
199r-203r	Gebed tot God van Gregorius
203r-204r	Vervolg van de passie volgens Johannes
204v	Gebed tot Christus
205r-205v	Gebed tot de Drie-eenheid
205v-206r	Gebed tot God de Vader
206v	Gebed tot de Zoon
207r-207v	Gebed tot de H. Geest
207v-208r	Gebed tot de beschermengel
208v-209r	Gebed tot Michaël
209r-209v	Gebed tot Johannes de Doper
210r	Gebed tot Johannes de Evangelist
210v-211r	Gebed tot Petrus en Paulus
211r-211v	Gebed tot Andreas

212r-212v	Gebed tot Jacobus Maior
212v-213r	Gebed tot Thomas
213v-214v	Gebed tot Adrianus
214v-215v	Gebed tot Christoffel
215v-216r	Gebed tot Sebastiaan
216v-217r	Gebed tot Stefanus
217r-217v	Gebed tot Laurentius
217v-218v	Gebed tot Joris
218v-219r	Gebed tot Cornelius
219r-219v	Gebed tot alle martelaren
220r-220v	Gebed tot Nicolaas
220v-221r	Gebed tot Antonius Abt
221r-222r	Gebed tot Rochus
222r-222v	Gebed tot Gisleenus
223r	Gebed tot Hubertus
223v-224r	Gebed tot Job
224v-225r	Gebed tot Judocus
225r-225v	Gebed tot Nicolaas van Tolentino
225v-226r	Gebed tot Bernardus
226r-226v	Gebed tot Dominicus
227r-227v	Gebed tot Franciscus
227v-228r	Gebed tot Antonius van Padua
228r-228v	Gebed tot Quintinus
228v-229r	Gebed tot alle belijders
229v	Halfbladminiatuur Anna leert Maria lezen
229v-230r	Gebed tot Anna
230v-231r	Gebed tot Maria Magdalena
231r-231v	Gebed tot Catharina
231v-232v	Gebed tot Barbara
232v-233r	Gebed tot Margareta
233v-234r	Gebed tot Clara
234r-234v	Gebed tot Elizabeth

234v-235r	Gebed tot Apollonia
235v-236r	Gebed tot Agatha
236r-236v	Gebed tot Ontcommer
236v-237r	Gebed tot Genoveva
237v-238r	Gebed tot Beatrix
238r-239r	Gebed tot Godelieve
239v-240r	Gebed tot Catharina van Siena
240v	Gebed tot alle maagden
241r-241v	Gebed tot het H. Sacrament
241v-243r	Twee gebeden voor de overledenen
243r-243v	Protestatio
244r-246v	Blanco pagina's, ongelinieerd

Folia met insignes: 211r
 Werkplaats: Meester van de Gebedenboeken rond 1500
 Opmerkingen: De driezijdige marge bevindt zich bij het begin van een gebed tot de apostel Andreas. Een kleine miniatuur toont de heilige in een landschap met een manshoog Andreaskruis voor zich. De insignes tonen naast geometrische figuren vooral attributen van heiligen, zoals het Andreaskruis (een referentie aan het Andreasgebed op de pagina), het rad van Catharina, de toren van Barbara, de nagel waarmee Christus werd gekruisigd, de pelgrimsschelp met staf en de bel van Antonius Abt (zie schema 8). Ook zijn er insignes met monogrammen te zien, zoals IHS en M. Een insigne laat DIMII (wellicht een verwijzing naar de heilige Dymphna die vereerd werd in Geel, maar mogelijk een pseudotekst) lezen. De grootste insignes op de pagina tonen Catharina met opschrift SANCTA KATERINA ORA P, het Lam Gods met het opschrift AGNVS DEI QVI TOLLIS [sic] en de *Vera Icon* met een opschrift als SALVE SANCTA FACIES. Het gaat om insignes voor algemene devotie, geen plaatsgebonden exemplaren.

Schema 8: Brussel IV 28o, f. 211r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Attribuut van Andreas: kruis		verguld	VI: 3
2. Attribuut van Catharina: rad		zilver	VI: 8.6
3. IHS-monogram		verguld	IV: 20.1
4. Ornament		zilver	
5. Attribuut van Barbara: toren		verguld	VI: 7.4
6. Attribuut van Maria Magdalena: zalfpot		zilver	VI: 28.8
7. Arma Christi: nagel		verguld	IV: 10
8. Monogram (mogelijk van Dymphna)		verguld	VI: 46
9. Ornament		zilver	
10. Ornament		verguld	
11. Kruisje		zilver	IV: 21.3
12. Schelp met pelgrimsstafje		verguld	VI: 21.4
13. Heilige		zilver	VI: 45.12
14. Catharina		verguld	VI: 8.1
15. Heilige Geest		zilver	IV: 23.1
16. Heilige		zilver	VI: 45.7
17. Lam Gods		verguld	IV: 18.1
18. Mariamonogram		verguld	V: 16.2
19. Vera Icon		zilver	IV: 15.2
20. Attribuut van Antonius Abt: bel		verguld	VI: 6.4
21. Ornament		verguld	

Herkomst: De kalender werd geschreven voor de stad Brugge met de gerubriceerde heiligen Amandus (6 februari), Basilius (14 juni), Benedictus (11 juli), Remigius en Bavo (1 oktober), Dionysius (9 oktober), Donatianus (14 oktober) en Nicasius (14 december). Daarnaast zijn opgenomen: Aldegundis (30 januari), Walburga (25 februari), Arnoldus (28 maart), Willibaldus (7 juli), de twee Ewalden (3 oktober), Othmaris (16 november) en Winnibaldus (18 december). Noemenswaardig zijn bovendien de translatie van Franciscus (25 mei) en de translatie van Clara (2 oktober). De litanie noemt Adrianus, Quintinus, Judocus, Gisleenus, Donatianus, Lodewijk, Godelieve, Ontcommer, Ursula, Gertrudis, Clara en Genoveva. Ook de gebeden richten zich tot een grote groep heiligen die bijzonder geliefd waren in Vlaanderen, Brabant en Henegouwen met Cornelius, Gisleenus, Job en Godelieve. Uit de gebeden spreekt bovendien een voorkeur voor franciscaner heiligen met Franciscus, Antonius van Padua en Clara. Het boek werd geschreven voor een man met "michi famulo tuo" (f. 47v) en "michi peccatori" (f. 49r). De bestemming is mogelijk afgebeeld in de marge van de miniatuur met de Opwekking van Lazarus (f. 143v).

Latere bezitters: Het boek bevond zich waarschijnlijk al vroeg in de zestiende eeuw (ten minste vanaf 1523) in Spanje gezien een notitie op folium 245r: "Aprobadas por buenas por el / He^b mastre luniela Anno DXXIII". Het getijdenboek behoorde toe aan Infanta Francisca (1699-1736), dochter van Pedro II van Portugal. Zij schonk het aan haar franciscaanse biechtvader Manuel de Santo Caetano volgens een notitie op folium 1r. Een eigendomsstempel op het verso van het eerste schutblad noemt de Brusselse boekbinder G. Dubois d'Enghien. De Koninklijke Bibliotheek kocht het boek van het antiquariaat Maggs Bros te Londen in 1963.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 445-447, nr. B 20; Köster (1984): 497-498, nr. b. Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: IV 280; Los Angeles en Londen (2003): 394; Hottois (1982): 136-137, nr. 220; Brusel (1977): 80-82, nr. 72; Brussel (1969): 137-138, nr. 111; M.W. (1964). Aanwinsten. *Bulletin Bibliothèque Royale*, 8 (2): 15-17. Autopsie: 2008.

7. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 441
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn en Frans
Vlaanderen (mogelijk Brugge), ca. 1500-05
ff. 102 + II, 205 x 145 mm

Inhoud:

1v-2r	Almanak voor de jaren 1489 tot 1510
2v	Invloed van de humeuren en hemellichamen op de mens
3r-8v	Kalender
9r-10v	Korte getijden
10v	Gebed tot God de Vader
10v-11r	Gebed tot de Zoon
11r	Gebed tot de H. Geest
11r-11v	Salve Sancta Facies
Ontbrekende folia	
12r-32r	Getijden voor de dagen van de week (begin ontbreekt)
12r-14v	Getijden voor maandag (verknijpt)
15r-16v	Getijden voor dinsdag
Ontbrekende folia	
17r-18v	Getijden voor woensdag (verknijpt)
Ontbrekende folia	

19r-21v	Getijden voor donderdag (begin ontbreekt en verknijpt)
22r-29v	Getijden voor vrijdag (verknijpt)
Ontbrekende folia	
30r-32r	Vervolg van de getijden
33r-34r	Mariamis
34v-37r	Gebed tot Maria op zaterdag
37v-39r	Evangelielessen
39v	Blanco pagina
40r-62v	Mariagetijden
40r-45v	Metten
46r-50r	Lauden (verknijpt)
50v	Blanco pagina
51r-53v	Priem (verknijpt)
54r-55v	Terts (verknijpt)
56v-57v	None (verknijpt)
58r-60v	Vespers (verknijpt)
61r-62v	Completen (verknijpt)
63r-66v	Officie van Maria voor de Advent
Ontbrekende folia	
67r-67v	Obsecro Te (begin ontbreekt)
67v-68v	O Intemerata
Ontbrekende folia	
69r-76r	Boetpsalmen en litanie
76v-77r	Gebed tot Michaël
77r	Gebed tot Johannes de Doper
77r-77v	Gebed tot Johannes de Evangelist
77v	Gebed tot Petrus en Paulus
78r	Gebed tot Jacobus Maior
78r-78v	Gebed tot Andreas
78v	Gebed tot Stefanus
78v-79r	Gebed tot Christoffel
79r-79v	Gebed tot Sebastiaan
79v	Gebed tot Nicolaas
79v	Gebed tot Antonius Abt
80r	Gebed tot Claudius
80v	Gebed tot Maria Magdalena
80v-81r	Gebed tot Catharina
81r	Gebed tot Barbara
81r-81v	Gebed tot Margareta
81v	Gebed tot Apollonia
82r-82v	Gebed tot Anna
Ontbrekende folia	
83r-99v	Dodenvigilie
99v-102r	Gebeden tot God
102v	Blanco pagina, gelinieerd

Folia met insignes: 22r

Werkplaats: Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I

Opmerkingen: Het gaat om een vierzijdige marge met insignes. De kleine miniatuur die het begin van de Vrijdag-getijden van het H. Kruis sierde, is uitgeknipt. Van de zestien insignes zijn er acht van goud en acht van zilver. De absolute nadruk ligt op Maria (zie schema 9). De insignes komen uit bekende bedevaartplaatsen als Keulen, Aken, 's-Gravenzande, Kapellebrug, Boulogne-sur-Mer, Halle (2x) en Geraardsbergen. Verder bevat de rand ongeïdentificeerde Maria-insignes met een hartvorm (1x), vierpasvorm (2x) en een achthoekige vorm (2x).

Schema 9: Brussel IV 441, 22r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Crucifix met scheepjes		zilver	IV: 4.6
2. Maria in een hart		verguld	V: 14.7
3. Drie Koningen	Keulen	zilver	VI: 14.3
4. Maria	Halle	verguld	V: 5.3
5. Maria ter Eecken	Kapellebrug	verguld	V: 6.2
6. Hart		zilver	IV: 21.2
7. Maria	Aken	verguld	V: 1.2
8. Maria in een vierpas		verguld	V: 14.9
9. Maria	's-Gravenzande	zilver	V: 4.1
10. Maria		verguld	V: 14.8
11. Maria in een vierpas		zilver	V: 14.9
12. Maria	Boulogne-sur-Mer	verguld	V: 2.3
13. Maria		zilver	V: 14.8
14. Maria	Halle	verguld	V: 5.2
15. Doodshoofd		zilver	VI: 47
16. Adrianus	Geraardsbergen	zilver	VI: 1.1

Herkomst: De Mariagetijden zijn voor gebruik van Rome. De kalender heeft onder de gerubriceerde heiligen Basilius (14 juni), Bavo en Remigius (1 oktober), Donatianus (14 oktober) en Nicasius (14 december) en werd geschreven voor gebruik van Brugge. Het handschrift geeft weinig aanwijzingen met betrekking tot zijn bestemming. Dit wordt nog verder in de hand gewerkt door de beschadigingen die in de loop der tijd aan het boek zijn toegebracht. Mogelijk werd het getijdenboek voor de markt vervaardigd. De insignes uit bekende bedevaartplaatsen sluiten hierbij aan.

Latere bezitters: Het boek is afkomstig uit de collectie J.P. Heule, Amsterdam. In 1966 werd het handschrift door de Koninklijke Bibliotheek verworven.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Van Asperen (2006): 241-243, nr. 17.17; Von Bredow-Klaus (2005): 57-58 en 384-385, nr. B 4; Köster (1984): 499-500, nr. c; Köster (1973) b: 115-116, nr. B6.

Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: IV 441.
Autopsie: 2006.

8. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 480
Getijden- en gebedenboek Borgia voor gebruik van Rome, Latijn
Brugge, ca. 1502
ff. I + 208 + I (161 ontbreekt in de foliëring) , 185 x 135 mm

Inhoud:

1r	Zeven medaillons (vijf met handgeschreven teksten en twee prenten), ingelijmd in de vorm van een Latijns kruis
1v-2r	Blanco pagina's, ongelinieerd
2v-14r	Kalender
14v-15r	Blanco pagina's, ongelinieerd
15v	Volbladminiatuur Veronica met zweetdoek (het pauselijk wapen van de familie Borgia in marge)

16r-16v	Salve Sancta Facies
17r	Blanco pagina, ongelinieerd
17v	Volbladminiatuur Kruisiging (Arma Christi in de marge)
18r-22r	Getijden van het H. Kruis
22v	Blanco pagina, gelinieerd
23r	Blanco pagina, ongelinieerd
23v	Volbladminiatuur Pinksteren
24r-27v	Getijden van de H. Geest
28r	Blanco pagina, ongelinieerd
28v	Volbladminiatuur Maria met Kind tussen musicerende engelen
29r-32v	Mariamis, gevolgd door het evangelie volgens Lucas
33r-36v	Evangelielessen
37r	Blanco pagina, ongelinieerd
37v	Volbladminiatuur Annunciatie
38r-86v	Mariagetijden
38r-50r	Metten
50v	Blanco pagina, gelinieerd
51r	Blanco pagina, ongelinieerd
51v	Volbladminiatuur Visitatie
52r-59v	Lauden
60r	Blanco pagina, ongelinieerd
60v	Volbladminiatuur Geboorte
61r-63v	Priem
64r	Blanco pagina, ongelinieerd
64v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
65r-67v	Terts
68r	Blanco pagina, ongelinieerd
68v	Volbladminiatuur Drie Koningen
69r-71v	Sext
72r	Blanco pagina, ongelinieerd
72v	Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel
73r-75v	None
76r	Blanco pagina, ongelinieerd
76v	Volbladminiatuur Kindermoord

77r-81v Vespers
82r Blanco pagina, ongelinieerd
82v **Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte**
83r-86v Completen
87r Blanco pagina, ongelinieerd
87v **Volbladminiatuur Kroning van Maria**
88r-94r Officie van Maria voor de Advent
94v Blanco pagina, gelinieerd
95r-102v Canticum graduum
103r Blanco pagina, ongelinieerd
103v **Volbladminiatuur David in gebed**
104r-118v Boetpsalmen en litanie
119r Blanco pagina, ongelinieerd
119v **Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus**
120r-149v Dodenvigilie
150r-152v Obsecro Te
153r-154v O Intemerata
154v-155v Stabat Mater
155v-157r Nogmaals een gebed tot Maria
157r-159v Gebed over de gebeurtenissen in het leven van Christus
159v-160v Gebed met aflaten van paus Innocentius IV (1243-1254)
Folium 161 ontbreekt
162r Gebed tot Michaël
162v Gebed tot Johannes de Doper
163r Gebed tot Petrus en Paulus
163v Gebed tot Jacobus Maior
164r-164v Gebed tot Sebastiaan
165r-165v Gebed tot Rochus
165v-166r Gebed tot Onofrius
166v-167r Gebed tot Anna
167r Gebed tot Maria Magdalena

167v Gebed tot Catharina
168r-168v Gebed tot Barbara
168v Gebed tot Lucia
169r Gebed tot Eulalia
169v Blanco pagina, gelinieerd
170r-172v Symbolum Anthanasium
173r-209v Evangelielessen over de passie
173r-183v Passie volgens Matteüs
184r-192v Passie volgens Marcus
193r-201v Passie volgens Lucas
202r-209r Passie volgens Johannes
209v Blanco pagina, ongelinieerd
210r-222v Blanco pagina's, ongelinieerd

Folia met insignes: 163v-164r
Werkplaats: Meester van de Davidscènes
Opmerkingen: Twee keer zien we een driezijdige marge van insignes en parels, verdeeld over een opening. Op het verso wordt een gebed aangeheven tot de pelgrimsheilige Jacobus Maior en op het recto tot de ridderheilige Sebastiaan. De gehistorieerde initialen aan het begin van elk gebed tonen de betreffende heiligen ten halven lijve. De insignes op het verso komen uit Canterbury, Boulogne-sur-Mer (2x), Saint-Josse-sur-Mer, Saumur, Halle, Waver en mogelijk Amiens (zie schema 10). Het volgende recto toont grotendeels dezelfde insignes, alleen de vorm en het materiaal zijn hier en daar afgewisseld. Enkele insignes uit Brabant (Halle en Waver) zijn gecombineerd met Noordfranse insignes (Boulogne, Saint-Josse, Saumur en mogelijk Amiens) en het Engelse Canterbury. Van de twaalf insignes op het verso zijn er zes van goud en zes van zilver. Van de dertien insignes op het recto zijn er zeven van goud en zes van zilver.

Schema 10: Brussel IV 48o, ff. 163v-164r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Thomas Becket	Canterbury	zilver	VI: 44.4
2. Maria	Boulogne-sur-Mer	verguld	V: 2.3
3. IHS-monogram		zilver	IV: 20.3
4. Judocus	Saint-Josse	verguld	VI: 25.2
5. Heilige Geest		zilver	IV: 23.1
6. Maria	Boulogne-sur-Mer	verguld	V: 2.4
7. Heilige		zilver	VI: 45.7
8. Lam Gods		verguld	IV: 18.3
9. Biddende figuur		zilver	VI: 48
10. Maria	Halle	verguld	V: 5.1
11. Florentius	Saumur	zilver	VI: 16.1
12. Maria	Waver	verguld	V: 12.1
13. Thomas Becket	Canterbury	verguld	VI: 44.4
14. Barbara		zilver	VI: 7.2
15. Johannes de Doper	Mogelijk Amiens	verguld	VI: 23.1
16. Pieta		zilver	IV: 13
17. Maria	Waver	verguld	V: 12.1
18. Monstrans		zilver	IV: 19.2
19. IHS-monogram		verguld	IV: 20.2

20. Thomas Becket	Canterbury	zilver	VI: 44.5
21. Heilige		verguld	VI: 45.7
22. Lam Gods		zilver	IV: 18.3
23. Florentius	Saumur	verguld	VI: 16.1
24. Maria	Halle	zilver	V: 5.1
25. Judocus	Saint-Josse	verguld	VI: 25.2

Herkomst: De band met de tekst “DONA NOBIS PACEM” is van Vlaamse makelij. De kalender is voor het bisdom Doornik met de gerubriceerde heiligen Bartolomeus (24 augustus), Martinus (11 november) en Nicasius (14 december). Opvallende heiligen zijn verder Blasius (3 februari), Amandus en Vedastus (6 februari), Adrianus (4 maart en 7 september), Gertrudis (17 maart), ‘Resurrectio domini’ (27 maart), Quintinus (31 maart en 31 oktober), Petrus Diaconus (17 april), Servatius (13 mei), Bonifatius (5 juni), Willibaldus (7 juli), Egidius (1 september), Lambertus (17 september), Remigius (1 oktober), de 11.000 maagden (21 oktober), Dionysius (9 oktober) en Eligius (1 december). De litanie bevat o.a. de heiligen Blasius, Dionysius, Franciscus, Dominicus, Egidius, Clara en Ursula. Het boek kan rond 1502 gedateerd worden, omdat de Wederopstanding op 27 maart is gezet. De wapens op folium 15v zijn van de familie Borgia, wellicht een dochter van paus Alexander VI Borgia (1492-1503) of de paus zelf. In de tekst is de mannelijke vorm gebruikt, bijv. “me peccatore” (f. 29v), “mihi famulo tuo” (f. 151r) en “ego miserrimus peccator” (ff. 153v-154r). In de marge van de Getijden van de H. Geest is het Franse woord ‘pentcotte’ of Pinksteren genoteerd. Opvallend zijn de vroeg-christelijke martelaren Onofrius en Eulalia in de suffragieën. Zij bieden wellicht een aanwijzing voor een verdere localisering. De ingelijmde medallions op folium 11r bevatten teksten uit het evangelie volgens Johannes, een gebed tot Christus (bij een prent van de Man van Smarten) en een gebed tot Hiëronymus (onder een prent van Hiëronymus).

Latere bezitters: In de negentiende eeuw was het boek in bezit van graaf Alphonse Couret te Orléans. Een notitie op folium 222v luidt: “Comte Alph Couret / Ancien Magistrat / à Orleans Commandeur / du Ordre de Pie IX du / Saint-Sepulchre et d’Isabelle / la Catholique.” Hij schreef zijn naam ook op het eerste schutblad. Daarna was het boek in de collectie van Martin Bodmer te Cologny-Genève. De bibliotheek van Brussel schafte het boek in 1967 aan op een veiling van Sot-heby’s (11 juli 1966, lot 234) .

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 412-415, nr. B 12; Smeyers en Van der Stock (1996): 13-14, Fig. 4 en 40; Gent, Centrum voor Kunst en Cultuur, Abbaye Saint-Pierre (1985). *Santiago de Compostela. 1000 Ans de Pèlerinage Européen* (*Europalia* 85): 298, nr. 198; Köster (1984): 503-506, nr. d; G.D. (1968). Aanwinsten. *Bulletin Koninklijke Bibliotheek van België*, 12 (2): 10-12. Overige literatuur: BNM: Brussel, KB: IV 480; Los Angeles en Londen (2003): 383-384; Van der Stock (2002): 124-125, nrs. 473-474; Smeyers (1998): 476; Brinkmann (1992): 36 en 50-51; Hottois (1982): 141-142, nr. 230; Brussel (1969): 132-134, nr. 106. Autopsie: 2008.

– Chantilly, Musée Condé, Ms 77 (olim 1595)
 Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn en Frans
 Zuidelijke Nederlanden (mogelijk Gent of Brugge), ca. 1500 ff II + 187 (f. 139 ontbreekt) + II, 180 x 130 mm

Inhoud:	
11r-31r	Blanco pagina’s, gelinieerd
31v-151r	Kalender
151v	Blanco pagina, gelinieerd
161r	Blanco pagina, ongelinieerd
161v	Volbladminiatuur Veronica met zweetdoek
171r-171v	Salve Sancta Facies
181r	Blanco pagina, ongelinieerd
181v	Volbladminiatuur Kruisiging
191r-231r	Getijden van het H. Kruis
231v	Blanco pagina, gelinieerd
241r	Blanco pagina, ongelinieerd
241v	Volbladminiatuur Pinksteren
251r-281r	Getijden van de H. Geest
281v	Blanco pagina, gelinieerd
291r	Blanco pagina, ongelinieerd
291v	Volbladminiatuur Maria met Kind tussen musicerende engelen
301r-341r	Mariamis
341r-371v	Evangelielessen
381r	Blanco pagina, ongelinieerd
381v	Volbladminiatuur Annunciatie
391r-871v	Mariagetijden
391r-511v	Metten
521r	Blanco pagina, ongelinieerd
521v	Volbladminiatuur Visitatie
531r-601v	Lauden
611r	Blanco pagina, ongelinieerd
611v	Volbladminiatuur Geboorte
621r-641v	Priem
651r	Blanco pagina, ongelinieerd
651v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
661r-681v	Terts
691r	Blanco pagina, ongelinieerd
691v	Volbladminiatuur Drie Koningen
701r-721v	Sext
731r	Blanco pagina, ongelinieerd
731v	Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel
741r-761v	None
771r	Blanco pagina, ongelinieerd
771v	Volbladminiatuur Kindermoord
781r-821v	Vespers
831r	Blanco pagina, ongelinieerd
831v	Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte
841r-871v	Completen
881r-931v	Officie van Maria voor de Advent
941r	Blanco pagina, ongelinieerd
941v	Volbladminiatuur David in gebed
951r-1091v	Boetpsalmen en litanie
1101r	Blanco pagina, ongelinieerd
1101v	Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus
111r-1381v	Dodenvigilie
Folium 139	ontbreekt
1401r-1421v	Obsecro Te
1421v-1441r	O Intemerata
1441v	Blanco pagina, gelinieerd
1451r-1461r	Zeven verzen van Gregorius
1461r	Gebed tot Michaël

146v	Gebed tot Johannes de Doper
147r	Gebed tot Petrus en Paulus
147v	Gebed tot Jacobus Maior
148r	Gebed tot Sebastiaan
148v	Gebed tot Christoffel
149r	Gebed tot Maria Magdalena
149v	Gebed tot Catharina
150r	Gebed tot Barbara
150v	Gebed tot Margareta
151r-153r	Symbolum Athanasium
153v	Blanco pagina, gelinieerd
154r-186r	Evangelielessen over de passie
186v-188v	Blanco pagina's, gelinieerd

Folia met insignes: 29v-30r
 Werkplaats: Meester van de Davidscènes (Meester van het Gebedenboek rond 1500 volgens Isabel Von Bredow-Klaus)

Opmerking: De twee vierzijdige margeschilderingen bevin-den zich tegenover elkaar. De versozijde toont een volbladmi-niatuur van Maria met Kind geflankeerd door musicerende engelen en de rectozijde bevat het begin van de Mariamis *Et introibo ad altare dei*. Verso en recto van de opening tonen grotendeels dezelfde insignes (zie schema 11). Opgenomen zijn insignes uit Canterbury (5x), Saint-Josse-sur-Mer (2x), Boulogne-sur-Mer (1x), Halle (3x), Saumur (2x), Waver (2x), Douai (1x) en mogelijk Amiens (2x) en Santiago de Compos-tela (1x). Noordfranse plaatsen overheersen (Saint-Josse-sur-Mer, Boulogne, Douai, Saumur en mogelijk Amiens). De meeste insignes verschijnen eens op het verso en eens op het recto. De insignes uit de beroemde bedevaartplaatsen Halle en Canterbury komen zelfs meer dan tweemaal voor. Van de achttien insignes op het verso zijn er negen van goud en negen van zilver. Van de twintig insignes op het recto zijn er tien van goud en tien van zilver.

Schema 11: Chantilly 77, ff. 29v-30r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Maurontius	Douai	verguld	VI: 31.2
2. Heilige Geest		zilver	IV: 23.1
3. IHS-monogram		verguld	IV: 20.3
4. Geoxydeerd		zilver	
5. Thomas Becket	Canterbury	verguld	VI: 44.4
6. Barbara		zilver	VI: 7.2
7. Ornament		zilver	
8. Maria	Halle	verguld	V: 5.1
9. Maria	Waver	verguld	V: 12.2
10. IHS-monogram		zilver	IV: 20.3
11. Florentius	Saumur	zilver	VI: 16.2
12. Thomas Becket	Canterbury	verguld	VI: 44.4
13. Maria	Halle	verguld	V: 5.1
14. Mogelijk Thomas Becket		zilver	VI: 44.4
15. IHS-monogram		zilver	IV: 20.2
16. Judocus	Saint-Josse	verguld	VI: 25.2
17. Johannes de Doper	Mogelijk Amiens	zilver	VI: 23.1
18. Thomas Becket	Canterbury	verguld	VI: 44.4
19. Thomas Becket	Canterbury	verguld	VI: 44.4
20. Jacobus Maior	Santiago de Compostela	zilver	VI: 21.2
21. Heilige Geest		verguld	IV: 23.1
22. Geoxydeerd		zilver	
23. Johannes de Doper	Mogelijk Amiens	verguld	VI: 23.1
24. Hart		zilver	IV: 21.2
25. Maria	Waver	zilver	V: 12.1
26. IHS-monogram		verguld	IV: 20.3
27. Maria	Boulogne-sur-Mer	verguld	V: 2.2
28. Barbara		zilver	VI: 7.2
29. Florentius	Saumur	verguld	VI: 16.2

30. Crucifix		zilver	IV: 4.4
31. IHS-monogram		verguld	IV: 20.2
32. Maria	Halle	zilver	V: 5.1
33. Lam Gods		verguld	IV: 18.2
34. Thomas Becket	Canterbury	zilver	VI: 44.4
35. Judocus	Saint-Josse	verguld	VI: 25.2
36. Heilige		zilver	VI: 45.7
37. Hart		verguld	IV: 21.2
38. IHS-monogram		zilver	IV: 20.2

Herkomst: De getijden zijn voor gebruik van Rome. De kalender is voor gebruik van Doornik met de gerubriceerde feesten als de translatie van Thomas (3 juli), Martinus (11 november), Nicolaas (6 december) en Nicasius (14 december). Onder de niet-gerubriceerde heiligen vallen op: Adrianus (4 maart), Gertrudis (17 maart), Nicolaas (9 mei), Eligius (25 juni), Wilbaldus (7 juli), Pantaleon (27 juli), Lambertus (17 september), Remigius (1 oktober) en Dionysius (9 oktober). Het boek werd mogelijk geschreven voor een man gezien teksten als “ego infelix peccator” (f. 30r), “michi famulo tuo” (f. 141v) en “ego miserrimus peccator” (f. 143v). Ook de zes gebeden tot mannelijke heiligen tegenover vier vrouwelijke wijzen op een mannelijke bestemming.

Latere bezitters: Iemand lijnde een (mogelijk vroeg-zes-tiende-eeuwse) miniatuur van Susanna en de ouderlingen op folium 187r. Een bezittersaantekening ‘Gumbold Giltlinger 1470’ in modern schrift is een latere toevoeging. De vroegste bezittersaantekening dateert van 1563 en luidt: “V.F. Stephanus de Anconha / consultor Sancti officij 1573”, daaronder in andere pen “Ex eleemosinis datis P. Josepho / Martinez”. Het boek werd in Wenen aangekocht door de zuster van de hertog van Aumale wiens collectie in het Musée Condé wordt bewaard.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 408-411, nr. B 11; Köster (1984): 507-510, nr. E; Duc d’Aumale (1900). *Chantilly. Le cabinet des livres, manuscrits. Tome premier: Théologie, jurisprudence, sciences et arts*. Parijs, Librairie Plon: 84-85, nr. 77. Overige literatuur: BNM: Chantilly, MC: 1595; Marcel Bouteron en J. Tremblot (1928). *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Paris, Bibliothèques de l’Institut, Musée Condé a Chantilly, Bibliothèque Thiers, Musées Jacquemart-André a Paris et a Chaalis*. Parijs, Librairie Plon: 14, nr. 77; Jacques Meurgey (1930). *Les principaux manuscrits à peinture du Musée Condé à Chantilly*. Parijs, Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures: 167-169, notice 80. Autopsie: 2008.

10. Cleveland, Cleveland Museum of Art, Leonard C. Hanna, Jr., Fund 1963.256
Getijden- en gebedenboek van Isabella la Católica voor gebruik van Rome, Latijn
Brugge en waarschijnlijk Gent, ca. 1492-1504
ff. 279, 226 x 152 mm

Inhoud:
1r Blanco pagina
1v **Volbladminiatuur Schild met het wapen van Isabella la Católica**
2r-13v Kalender
381

14r Blanco pagina
14v **Volbladminiatuur Salvator Mundi**
15r-16v Salve Sancta Facies
17r Blanco pagina
17v **Volbladminiatuur Drie-eenheid**
18r-23v Zondaggetijden van de Drie-eenheid
24r Blanco pagina
24v **Volbladminiatuur Tenhemelopneming van de zielen**
25r-30v Getijden van de doden voor maandag
31r Blanco pagina
31v **Volbladminiatuur Pinksteren**
32r-36v Getijden van de H. Geest voor dinsdag
37r Blanco pagina
37v **Volbladminiatuur Hemels Paradijs met engelen en heiligen rond de Drie-eenheid**
38r-42v Getijden van Allerheiligen voor woensdag
43r Blanco pagina
43v **Volbladminiatuur Sacramentsprocessie**
44r-49v Getijden voor donderdag
50r-79v Passiegetijden (voor vrijdag)
50r **Halflbladminiatuur Christuskind en engelen met de Arma Christi**
50r-56v Metten
57r **Halflbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven**
57r-60v Laudan
61r **Halflbladminiatuur Judaskus**
61r-62v Priem
63r **Halflbladminiatuur Christus voor Pilatus**
63r-65v Terts
66r **Halflbladminiatuur Geseling**
66r-68v Sext
69r **Halflbladminiatuur Kruisdraging**
69r-71v None
72r Blanco pagina
72v **Volbladminiatuur Kruisiging**
73r **Halflbladminiatuur Kruisafname**
73r-86v Vespers
77r **Halflbladminiatuur Graflegging**
77r-79v Completen
80r Blanco pagina
80v **Volbladminiatuur Maria met Kind en musicerende engelen**
81r-86v Mariagetijden voor zaterdag
87r Blanco pagina
87v **Volbladminiatuur Misviering**
88r-96v Mariamiss
97r Blanco pagina
97v **Volbladminiatuur Annunciatie**
98r-158v Mariagetijden
98r-114v Metten

115r	Blanco pagina		Maria Magdalena
115v	Volbladminiatuur Visitatie	194r-194v	Gebed tot Maria Magdalena
116r-125v	Lauden	195r	Blanco pagina
126r	Blanco pagina	195v	Volbladminiatuur Susanna voor Daniël
126v	Volbladminiatuur Geboorte	196r-196v	Gebed tot Susanna
127r-130v	Priem	197r	Blanco pagina
131r	Blanco pagina	197v	Volbladminiatuur Elizabeth van Hongarije
131v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders	198r-198v	Gebed tot Elizabeth van Hongarije
132r-135v	Terts	199r	Blanco pagina
136r	Blanco pagina	199v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
136v	Volbladminiatuur Drie Koningen	200r	Halbbladminiatuur David in gebed
137r-140v	Sext	200r-218v	Boetpsalmen
141r	Blanco pagina	219r	Blanco pagina
141v	Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel	219v	Volbladminiatuur Dodenmis
142r-145v	None	220r	Halbbladminiatuur Opwekking van Lazarus
146r	Blanco pagina	220r-255v	Dodenvigilie
146v	Volbladminiatuur Kindermoord	256r	Blanco pagina
147r-153v	Vespers	256v	Volbladminiatuur Virgo Lactans
154r	Blanco pagina	257r-260v	Obsecro Te
154v	Volbladminiatuur Sterfbed van Maria	261r	Blanco pagina
155r-158v	Completen	261v	Volbladminiatuur Bewening
159r	Blanco pagina	262r-263v	O Intemerata
159v	Volbladminiatuur Maria met Kind op de maansikkel	264r	Blanco pagina
160r-166v	Officie van Maria voor de Advent	264v	Volbladminiatuur Gregoriusmis
167r	Blanco pagina	265r-266v	Zeven verzen van Gregorius
167v	Volbladminiatuur Michaël	267r	Blanco pagina
168r-168v	Gebed tot Michaël	267v	Volbladminiatuur Visioen van Bernardus
169r	Blanco pagina	268r-269v	Zeven verzen van Bernardus
169v	Volbladminiatuur Johannes de Doper	270r-279v	Blanco pagina's, gelinieerd (met eenzijdige margedecoratie)
170r-170v	Gebed tot Johannes de Doper		
171r	Blanco pagina		
171v	Volbladminiatuur Johannes de Evangelist		
172r-172v	Gebed tot Johannes de Evangelist		
173r	Blanco pagina		
173v	Volbladminiatuur Petrus en Paulus		
174r-174v	Gebed tot Petrus en Paulus		
175r	Blanco pagina		
175v	Volbladminiatuur Filippus en Jacobus Maior		
176r-176v	Gebed tot Filippus en Jacobus Maior		
177r	Blanco pagina		
177v	Volbladminiatuur Sebastiaan		
178r-178v	Gebed tot Sebastiaan		
179r	Blanco pagina		
179v	Volbladminiatuur Christoffel		
180r-180v	Gebed tot Christoffel		
181r	Blanco pagina		
181v	Volbladminiatuur Rochus		
182r-182v	Gebed tot Rochus		
183r	Blanco pagina		
183v	Volbladminiatuur Nicolaas		
184r-184v	Gebed tot Nicolaas		
185r	Blanco pagina		
185v	Volbladminiatuur Hiëronymus in de Woesternij		
186r-186v	Gebed tot Hiëronymus		
187r	Blanco pagina		
187v	Volbladminiatuur Antonius van Padua		
188r-188v	Gebed tot Antonius van Padua		
189r	Blanco pagina		
189v	Volbladminiatuur Catharina		
190r-190v	Gebed tot Catharina		
191r	Blanco pagina		
191v	Volbladminiatuur Barbara		
192r-192v	Gebed tot Barbara		
193r	Blanco pagina		
193v	Volbladminiatuur Tenhemelopneming van		

Schema 12: Cleveland 1963.256, f. 184r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Maria		verguld	V: 13.1
2. Paulus		zilver	VI: 36
3. Cruys Bellaert	Petite-Synthe	verguld	IV: 5
4. Heilige		zilver	VI: 45.15
5. Heilige		verguld	VI: 45.11
6. Doodshoofd		verguld	VI: 47
7. Maria	's-Gravenzande	zilver	V: 4.1
8. Maria		verguld	V: 14.8
9. Heilige		verguld	VI: 45.11
10. Servatius	Maastricht	verguld	VI: 42.1
11. Drie Koningen	Keulen	zilver	VI: 14.3
12. Maria		verguld	V: 13.3
13. Heilige diaken		verguld	VI: 45.5
14. Doodshoofd		zilver	VI: 47
15. Maria	's-Gravenzande	zilver	V: 4.1
16. Adrianus	Geraardsbergen	verguld	VI: 1.3
17. Maria ter Eecken	Kapellebrug	verguld	V: 6.2
18. Maria		zilver	V: 13.1
19. Heilige		verguld	VI: 45.11
20. Briefje met Vera Icon	Rome		VII: 1.1
21. Maurontius	Douai	verguld	VI: 31.1
22. Maria		zilver	V: 14.8
23. Maria	Halle	verguld	V: 5.2
24. Maria		verguld	V: 14.1
25. Cruys Bellaert	Petite-Synthe	zilver	IV: 5
26. Crucifix	Asse	verguld	IV: 3.3
27. Heilige bisschop tussen Petrus en Paulus		verguld	VI: 45.9
28. Catharina		zilver	VI: 8.2
29. Heilige		zilver	VI: 45.7
30. Catharina		verguld	VI: 8.5
31. Maurontius	Douai	zilver	VI: 31.1
32. Maria ter Eecke	Kapellebrug	verguld	V: 6.4
33. Maria	's-Gravenzande	verguld	V: 4.2
34. Servatius	Maastricht	zilver	VI: 42.1
35. Maria		verguld	V: 14.12

Herkomst: De kalender is voor gebruik van Doornik. Voorin het handschrift zit een miniatuur met het wapen van Isabella la Católica. Het bevat elementen die zij in 1492 aan haar devies toevoegde. De miniatuur dateert tussen 1492 en 1504, het sterfjaar van de koningin. Wellicht werd de miniatuur later aan het handschrift toegevoegd en was het boek eigenlijk bedoeld voor een Vlaamse (edel)vrouwe. Om stilistische redenen moet het handschrift echter niet veel later gedateerd worden dan de miniatuur met het schild.

Latere bezitters: Later was het handschrift eigendom van Anselm Solomon de Rothschild (1803-1874) die het naliet aan baron Edmond James de Rothschild (1845-1934) te Parijs. De notitie MS 21 is waarschijnlijk van diens hand: In de inventaris van 1935 van de collectie van Edmond wordt onder nr. 21 een 'getijdenboek' genoemd. Maurice Edmond de Rothschild (1878-1957) begon met de verkoop van enkele manuscripten in de collectie van zijn familie via Rosenberg & Stiebel te New York en zijn erfgenamen zetten de verkoop voort. Het Cleveland Museum of Art kocht het manuscript in 1963.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 395-397, nr. B 7; De Winter (1981): 342-427, vooral fig. 130.
Overige literatuur: De Hamel (2005): 22, 26, 44-46 en 53, pl. 12; Los Angeles en Londen (2003): 190 en 358-361, nr. 105; Smeyers (1998): 478; Smeyers en Van der Stock (1996): 38 en 137; Testa (1994): 418-419; Brinkmann (1988): 91-92, 100-102; Testa (1986): 137, 151 en 156; Von Euw en Plotzek (1982): 253, 270, 274, 276, 284, 297, 304, 306, 309 en 312; Gent (1975): 384-385, nr. 624; W.D. Wixom (1964). Twelve Masterpieces of Medieval and Renaissance Book Illumination. *Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, 51: 60-63.
Autopsie: 2001.

11. Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Ms 10 E 3
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn Vlaanderen (mogelijk Brugge), ca. 1500-25 ff. 224, 149 x 100 mm

Inhoud:

1r	Volbladminiatuur Schild zonder wapen
1v-13r	Kalender
14v	Volbladminiatuur Salvator Mundi
15r-16v	Salve Sancta Facies
16v-22v	Evangelielessen
23r	Blanco pagina
23v	Volbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven
24r-34r	Passie volgens Johannes
34v	Volbladminiatuur Kruisiging
35r-42r	Getijden van het H. Kruis
42v	Volbladminiatuur Pinksteren
43r-48r	Getijden van de H. Geest
48v-49r	Blanco pagina's
49v	Volbladminiatuur Annunciatie
50r-125r	Mariagetijden voor gebruik van Rome
50r-68r	Metten
68v	Volbladminiatuur Visitatie
69r-79v	Lauden
80r	Blanco pagina
80v	Volbladminiatuur Geboorte
81r-84v	Priem
85r	Blanco pagina (met latere toevoegingen)
85v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
86r-89v	Terts
90r	Blanco pagina
90v	Volbladminiatuur Drie Koningen
91r-94v	Sext
95r	Blanco pagina
95v	Volbladminiatuur Besnijdenis
96r-99v	None
100r	Blanco pagina
100v	Volbladminiatuur Kindermoord
101r-107v	Vespers
108r	Blanco pagina
108v	Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte
109r-125r	Completen
125v	Volbladminiatuur David in gebed
126r-145r	Boetpsalmen en litanie
145v	Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus
146r-189r	Dodenvigilie
189v-190r	Blanco pagina's
190v	Volbladminiatuur Gregoriusmis
191r-192v	Gebed door Gregorius
192v-195r	Gebeden tot Christus

195r-199r	Obsecro Te
199r-201v	O Intemerata
202r-202v	Gebed tot de Drie-eenheid
202v-205r	Gebed tot de beschermengel
205r-205v	Gebed tot Michaël
206r-206v	Gebed tot Johannes de Doper
206v-207r	Gebed tot Johannes de Evangelist
207r-207v	Gebed tot Petrus en Paulus
208r-208v	Gebed tot Jacobus Maior
209r-210v	Gebed tot Christoffel
211r-212r	Gebed tot Sebastiaan
212v-213r	Gebed tot Adrianus
213v-214r	Gebed tot Nicolaas
214r-214v	Gebed tot Antonius Abt
215r-215v	Gebed tot Rochus
216r-216v	Gebed tot Anna
217r-217v	Gebed tot Maria Magdalena
217v-218r	Gebed tot Catharina
218v-219v	Gebed tot Barbara
219v-220v	Gebed tot Margareta
220v-223r	Gebed tot Apollonia en een gebed voor alle overledenen, gevolgd door een colofon
223v	Blanco pagina

Folia met insignes: 90v

Werkplaats: Meester van het Musgrave-getijdenboek

Opmerkingen: De vierzijdige rand rondom een miniatuur van de Aanbidding van de Drie Koningen bevat vooral Vlaamse insignes, uit Kruiszande, Gistel en mogelijk Weteren (zie schema 13). Ook Saint-Quentin komt voor. Een andere rand in het boek toont gebedssnoeren (f. 95v; afb. 59).

Schema 13: Den Haag 10 E 3, f. 90v.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Heilige		zilver	VI: 45.12
2. Heilige Geest		verguld	IV: 23.2
3. Quintinus	Saint-Quentin	zilver	VI: 38.1
4. Heilige		zilver	VI: 45.7
5. Margareta		verguld	VI: 27
6. Kruisje		zilver	IV: 21.3
7. Kruisje		zilver	IV: 21.3
8. Gertrudis	Nijvel of Wetteren	verguld	VI: 17.2
9. Heilige		zilver	VI: 45.12
10. Dubbelkruis	Kruiszande	verguld	IV: 7.2
11. Godelieve	Gistel	zilver	VI: 19.2
12. Dubbelkruis	Kruiszande	verguld	IV: 7.2

Herkomst: De kalender is voor gebruik van Doornik, speciefiek Brugge, met de gerubriceerde heiligen Amandus (6 februari), Bonifatius (3 juni), Basilius (14 juni), Eligius (25 juni), Benedictus (11 juli), Laurentius (10 augustus), Egidius (1 september), Dionysius (9 oktober), Donatianus (14 oktober) en Nicasius (14 december).

Latere bezitters: De vroegste bezitter die bekend is, was de snuifverkoper Pierre-Antoine Bolongaro-Crevenna te Amsterdam. Tijdens de veiling van diens collectie in 1789 werd het boek gekocht door W. Irhoven van Dam. In 1803 kocht Johan Meerman het boek tijdens de verkoop van de collectie Irhoven van Dam. Vanaf 1824 kwam het boek in de collectie baron W.H.J. van Westreenen van Tiellandt terecht en vandaar in het Museum Meermanno-Westreenianum.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Van Asperen (2006): 241, nr. 17.18; Von Bredow-Klaus (2005): 450-451, nr. B 22; Van der Werff (1994): 98; Köster (1984): 511-513, nr. f. Overige literatuur: BNM: 's-Gravenhage, MM: 10 E 3; As-Vijvers (2002): 283, n. 3; Dogaer (1987): 177; Von Euw en Plotzek (1982): 293; Boeren (1979): 133; Den Haag, Rijksmuseum Meermanno Westreenianum/Museum van het Boek (1979). *Verluchte handschriften uit eigen bezit 1300-1550*. Den Haag: 32, nr. 60; P.J.H. Vermeeren en A.F. Dekker (1950). *Koninklijke Bibliotheek. Inventaris van de handschriften van het museum Meermanno-Westreenianum*. Den Haag, Staatsdrukkerij en Uitgeversbedrijf: 28, nr. 81; Byvanck (1931): 55; Byvanck (1924) a: 134-136, nr. 47.

12. Kopenhagen, Det Kongelige Bibliothek, Håndskriftafdelingen & Boghistoriske Samlinger, Ms GKS 1605 4° Psalter-getijdenboek, Latijn Vlaanderen (mogelijk Gent of Brugge), ca. 1510-15 ff. II + 319, 209 x 319 mm

Inhoud:

1r Blanco pagina

1v-13r Kalender

13v Blanco pagina

Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)

14r-19r Augustinus over de psalmen

20r **Halfbladminiatuur Dans om het Gouden Kalf**

20r-23r De Tien Geboden

385

24r-30v

24r

25r

26r

27r

28r

29r

30r

30v-31r

31v

32r

32r-32v

33r

33r-33v

34r

34r-34v

35r

35r-35v

36r-37v

38r

38r-38v

39r

39r-40r

40v-43r

43v

44r

44r-44v

45r

45r-45v

46r

46r-46v

47r

47r-48r

48v

Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)

49r-264r

49r-58r

49r-58r

De Zeven Doodzonden

Halfbladminiatuur Superbia

Halfbladminiatuur Avaritia

Halfbladminiatuur Luxuria

Halfbladminiatuur Ira

Halfbladminiatuur Gula

Halfbladminiatuur Invidia

Halfbladminiatuur Accidia

De Vijf Zintuigen

Blanco pagina

Halfbladminiatuur De Zeven Werken van

Lichamelijke Barmhartigheid

De Zeven Werken van Lichamelijke

Barmhartigheid

Halfbladminiatuur De Zeven Werken van

Geestelijke Barmhartigheid

De Zeven Werken van Geestelijke

Barmhartigheid

Halfbladminiatuur H. Geest boven

de Zevenarmige Kandelaar met Mozes en Aäron

De Zeven Gaven van de H. Geest

Halfbladminiatuur De Zeven Sacramenten

De Zeven Sacramenten

Communiegebed

Halfbladminiatuur Bonifatius

Gebed van Bonifatius

Halfbladminiatuur Anselmus

Gebed van Anselmus

Meer communiegebeden

Blanco pagina

Halfbladminiatuur Jacobus Maior

Gebed tot Jacobus Maior

Halfbladminiatuur Benedictus

Gebed tot Benedictus

Halfbladminiatuur Man in gebed voor

zijn beschermengel

Gebed tot de beschermengel

Halfbladminiatuur Allerheiligen

Gebed tot alle heiligen

Blanco pagina

Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)

Psalter

Psalm 1-10 (begin ontbreekt)

58v	Blanco pagina
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
59r-70v	Psalm 11-20
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
71r-83r	Psalm 21-30
83v	Blanco pagina
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
84r-101r	Psalm 31-40
101v	Blanco pagina
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
102r-114r	Psalm 41-50
114v	Blanco pagina
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
115r-125r	Psalm 51-60
125v	Blanco pagina
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
126r-139v	Psalm 61-70
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
140r-157r	Psalm 71-80
157v	Blanco pagina
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
158r-171r	Psalm 81-90
171v	Blanco pagina
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
172r-180v	Psalm 91-100
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
181r-201r	Psalm 101-110
201v	Blanco pagina
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
202r-221r	Psalm 111-120
221v	Blanco pagina
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
222r-227r	Psalm 121-130
227v	Blanco pagina
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
228r-237v	Psalm 131-140
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
238r-246r	Psalm 141-150
246v	Blanco pagina
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
247r-264r	Cantica
264v	Blanco pagina
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
265r-283r	Boetpsalmen met litanie
283v	Blanco pagina
Ontbrekend folium	(met volbladminiatuur)
284r-319r	Dodenvigilie voor gebruik van Rome
319v-320v	Blanco pagina's

Folia met insignes: 100r en 100v, 249r en 249v
Werkplaats: Meester van de Davidscènes
Opmerkingen: Het gaat om losse motieven van diverse insig-
nes die geschilderd zijn op het blanke perkament. Op folium
100r is een schildvormig insigne afgebeeld met de heilige
Geest (appendix IV, nr. 23.3), een rechthoekig insigne met
een onbekende diaken (appendix VI, nr. 45.5) en een rond
insigne met Quintinus van Saint-Quentin (appendix VI, nr.
38.1). Op folium 100v is wederom een schildvormig insigne
met de heilige Geest geschilderd (appendix IV, nr. 23.3),
evenals een rechthoekig insigne met Adrianus van Geraards-
bergen (appendix VI, nr. 1.2) en een rond insigne met Maria
van Aken (appendix V, nr. 1.2). De vorm van het insigne op
het verso is steeds aangepast aan de vorm van het insigne dat
het recto siert (of andersom), respectievelijk schildvormig,
langwerpig en rond. Op folium 249r is een insigne met een
onidentificeerbare heilige afgebeeld die aan weerszijden
is geflankeerd door twee figuren (appendix VI, nr. 45.14).

Het opschrift eronder luidt “sonen”. Op het verso staat een
insigne van Judocus van Ponthieu uit Saint-Josse-sur-Mer
(appendix VI, nr. 25.1). Ook op folium 249 is een cirkelvormig
insigne tegenover een cirkelvormig insigne geplaatst.

Herkomst: De dodenvigilie is voor gebruik van Rome. In de
kalender zijn onder andere Remigius en Bavo (1 oktober) geru-
briceerd, wat wijst op een gebruik in Vlaanderen. In de litanie
wordt Godelieve genoemd die in het Vlaamse Gistel werd ver-
eerd. De mannelijke bestemming is met zijn beschermengel
afgebeeld op folium 46r. Daar draagt hij de keten van de Orde
van het Gulden Vlies. Hij liet zichzelf nogmaals portretteren
op folium 35r waar hij de hostie ontvangt. Erik Drigsdahl
suggereerde dat dit Christian II voorstelt die rond 1520 in
Vlaanderen verbleef. (Drigsdahl 1978: 11) Dit is echter niet in
overeenstemming met een datering rond 1515 die As-Vijvers
om stilistische redenen voorstelt. (As-Vijvers 2002: 337)

Latere bezitters: Van de koninklijke verzameling op slot
Rosenborg kwam het handschrift in 1781 in de koninklijke
bibliotheek van Denemarken terecht.

Literatuur met betrekking tot de insignes: As-Vijvers (2002):
95-98 en 218, zie ook pp. 464-468 voor meer informatie over
het handschrift.
Overige literatuur: BNM: Kopenhagen, KB: GKS 1605 Qu.;
Los Angeles en Londen (2003): 439-440; As-Vijvers (2003): 3,
19-21, fig. 1; Brinkmann (1997): 399; Harald Ilsøe, red. (1993).
*On Parchment, Paper and Palm Leaves. Treasures of the Royal
Library, Denmark*. Kopenhagen, The Royal Library: 158-159;
Ottosen (1993): xiii en 135 (zie ook pp. 269-275); Brinkmann
(1992): 36 en 73, n. 70; Wolf (1985): 17-23, afb. 1, 4-5, 7-8, 10-11,
14-15 en 18; Drigsdahl (1978): 111, afb. 2; Nordenfalk (1952):
82-83, nr. 161; Jørgensen (1926): 213; Winkler (1978 [1925]):
175; Bruun (1890): 291-294.

13. Lissabon, Fundação Calouste Gulbenkian, Ms L.A. 210
Getijden- en gebedenboek Holford, Latijn
Brugge en waarschijnlijk Gent, ca. 1526
ff. 191 + III, 195 x 130 mm

Inhoud:	
1r-2r	Blanco pagina's
2v	Volbladminiatuur Bestemming
3r	Volbladminiatuur Schild met wapen
4r-14v	Kalender
15v	Volbladminiatuur Knielende man voor een altaar met een visioen van de Drie-eenheid
16r	Evangelielessen
24v	Volbladminiatuur Annunciatie
25r	Mariagetijden
25r	Metten
31v	Volbladminiatuur Visitatie
32r	Lauden
38v	Volbladminiatuur Geboorte
39r	Priem
41v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
42r	Terts
44v	Volbladminiatuur Besnijdenis
45r	Sext
47v	Volbladminiatuur Drie Koningen
48r	None
50v	Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel
51r	Vespers
55v	Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte
56r	Completen
72v	Volbladminiatuur David in gebed
73r	Boetpsalmen en litanie

89v   **Volbladminiatur Opwekking van Lazarus**
120v   **Volbladminiatur Laatste Oordeel**
160r   Diverse gebeden, o.a. tot Maria, God en Christus
168r-184r   Gebeden tot de heiligen, o.a. Michaël, Johannes de Doper, Johannes de Evangelist, Petrus, Paulus, Jacobus Maior, Andreas, Stefanus, Christoffel, Sebastiaan, Laurentius, Antonius Abt, Nicolaas, Claudius, Blasius, Erasmus, de Drie Koningen, Anna, Catharina, Barbara, Maria Magdalena en Apollonia

Folia met insignes: 55v-56r
Werkplaats: Simon Bening in samenwerking met verluchters uit de werkplaats van de Meester van Jacobus IV van Schotland

Opmerkingen: Twee vierzijdige marges zijn verdeeld over een opening. Het verso toont een volbladminiatur met de Vlucht naar Egypte en op de tegenoverliggende pagina beginnen de completen van het officie van Maria. De rand toont een juweel in de vorm van een Dreihostien-insigne uit Wilsnack (zie hoofdstuk 5, p. 257; niet opgenomen in de appendices). De insignes zijn verder afkomstig uit Neuss (2x), Saint-Hubert in de Ardennen (1x), Düren (1x), Geraardsbergen (1x), Kruiszande (3x), Saint-Josse-sur-Mer (1x) en mogelijk Amiens (1x; zie schema 14). Het zijn vooral Duitse, Vlaamse en Noord-Franse cultusplaatsen. In de bovenmarge van de tekstpagina is een gesel weergegeven, mogelijk als een vooruitwijzing naar de passie van Christus.

Schema 14: Lissabon L.A. 210, ff. 55v-56r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Geoxydeerd		zilver	
2. Doodshoofd		verguld	VI: 47
3. Geoxydeerd		zilver	
4. Monogram		verguld	VI: 46
5. Ongeïdentificeerd		verguld	
6. Heilige		verguld	VI: 45.7
7. Maria		zilver	V: 14.5
8. Judocus	Saint-Josse	zilver	VI: 25.3
9. Pieta		verguld	IV: 13
10. Dubbelkruis	Kruiszande	zilver	IV: 7.1
11. Adrianus	Geraardsbergen	verguld	VI: 1.2
12. God de Vader		zilver	IV: 2.2
13. Johannes de Doper	Mogelijk Amiens	verguld	VI: 23.1
14. Quirinus	Neuss	zilver	VI: 39.2
15. Heilige diaken		verguld	VI: 45.5
16. Driepasvormig juweel: Dreihostien	Wilsnack		
17. Quirinus	Neuss	verguld	VI: 39.1
18. Maria		zilver	V: 14.16
19. Maria Magdalena		verguld	VI: 28.5
20. Briefje met Vera Icon			VII: 2.1
21. Maria		zilver	V: 14.3
22. Anna	Düren	verguld	VI: 4.2
23. Heilige		zilver	VI: 45.12
24. Hubertus	Saint-Hubert	verguld	VI: 20.2
25. Briefje met Vera Icon			VII: 4.2
26. Crucifix met kaarsdragende engelen		zilver	IV: 4.7
27. Heilige diaken		zilver	VI: 45.5
28. Maria		verguld	V: 14.4
29. Dubbelkruis	Kruiszande	zilver	IV: 7.1
30. Monogram		verguld	VI: 46
31. Geoxydeerd		zilver	
32. Dubbelkruis	Kruiszande	verguld	IV: 7.1
33. Geoxydeerd		zilver	

Herkomst: De mannelijke bestemmeling is ten halven lijve afgebeeld met een wapen van drie zwarte kogels op zilver (schutblad Iv en f. rr). Op folium 48r is het Bourgondische teken van de vuurslag met de gekruiste bogen afgebeeld dat door Karel V van zijn Bourgondische voorvaderen werd overgenomen. Wellicht wijst dit erop dat de bestemmeling een onderdaan van Karel V was, wellicht zelfs een hoveling. De initialen AM (of MM) in de marge van folium 24v, rondom de miniatuur van de Annunciatie, staan waarschijnlijk voor Ave Maria en zijn geen initialen van de bestemmeling. Het getijdenboek werd misschien vervaardigd voor de familie Rein of de familie Kokelaere wier wapens het afgebeelde wapen naderen, maar nog steeds enigszins afwijken. De lichte voorkeur voor ongebruikelijke Duitse insignes (Düren, Neuss en Wilsnack) wijst wellicht op een bestemming in het Rijnland.

Latere bezitters: Het boek kwam terecht in de collectie van Sir Robert Stayner Holford (1808-1892) en via vererving in de collectie van zijn zoon Sir George L. Holford (1860-1926). Na diens dood ging het boek over in de verzameling van Sir Alfred Chester Beatty. Calouste Gulbenkian (1869-1955) schafte het boek aan op een veiling van deze collectie door Sotheby's in 1932. Diens verzameling ligt aan de basis van de Fundação Calouste Gulbenkian.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 403-405, nr. B 9; Kaufmann (1993): 24-26, fig. 20; Köster (1973)b: 116, nr. B 10, afb. 12; Köster (1965): 474-476, nr. IX.

Overige literatuur: BNM: Lissabon, MCG: LA 210; Los Angeles en Londen (2003): 424-425, nr. 127; Sandra Sider en Barbara Obrist, reds. (1997). *Bibliography of Emblematic Manuscripts*. Montreal, McGill-McQueen's University Press: 42-43, nr. 145; Testa (1994): 418; Dogaer (1987): 177; Testa (1986): 45-46; Von Euw en Plotzek (1982): 278 en 305-306; Winkler (1978 [1925]): 181; Londen, Sotheby's & Co (1932). *Catalogue of the renowned collection of western manuscripts, the property of A. Chester Beatty Esq. The first portion*. Londen, J. Davy & Sons: 53-57, nr. 31, colour pl. E, en pl. 41-43; Robert Benson (1924). *The Holford collection*. S.L.: 39, nr. 8; Dörnhöffer (1907-11): 33; Gustav Waagen (1854). *Treasures of art in Great Britain, vol. II*. Londen John Murray [herdruk Londen, Conmarket Press, 1970]: 214-215.

14. Londen, The British Library, Add. Ms 18 852
Getijden- en gebedenboek van Johanna van Castilië, Latijn
Mogelijk Brugge, ca. 1496-1506
ff. V + 422 + III, 107 x 77 mm

Inhoud:	
1r	Blanco pagina, ongelinieerd
1v-13r	Kalender
13v-14r	Blanco pagina's, ongelinieerd
14v	Volbladminiatuur Zondeval
15r	Halfbladminiatuur Speculum Conscientie
15r-24v	Speculum Conscientie
25r	Blanco pagina, ongelinieerd
25v	Volbladminiatuur Michaël
26r	Halfbladminiatuur Johanna van Castilië met Johannes de Doper en haar beschermengel
26r-34v	Officie van de beschermengel
35r	Blanco pagina, ongelinieerd
35v	Volbladminiatuur Doop van Christus in de Jordaan
36r-38v	Gebed tot Johannes de Doper
39r	Blanco pagina, ongelinieerd
39v	Volbladminiatuur Transfiguratie
40r-41r	Gebed over de Transfiguratie

388

41v	Blanco pagina, gelinieerd (met eenzijdige margedecoratie)
42r	Halfbladminiatuur Intocht in Jeruzalem
42r-44v	Gebed over de Intocht in Jeruzalem
45r	Halfbladminiatuur Laatste Avondmaal
45r-46v	Gebed over het Laatste Avondmaal
47r	Halfbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven
47r-49v	Gebed over Christus' gebed in de Hof van Olijven
50r-64v	Getijden van het H. Kruis
50r	Halfbladminiatuur Judaskus
50r-51v	Metten
52r	Halfbladminiatuur Christus voor Caïphas
52r-53v	Priem
54r	Halfbladminiatuur Doornenkroning, Ecce Homo en Kruisdraging
54r-55v	Terts
56r	Halfbladminiatuur Christus zittend op het H. Kruis
56r-57v	Sext
58r	Halfbladminiatuur Kruisiging
58r-59v	None
60r	Halfbladminiatuur Kruisafname
60r-61v	Vespers
62r	Halfbladminiatuur Graflegging
62r-64v	Completen
65r	Blanco pagina, ongelinieerd
65v	Volbladminiatuur Salvator Mundi
66r-67v	Salve Sancta Facies
68r	Blanco pagina, ongelinieerd
68v	Volbladminiatuur Kruisiging
69r-72v	Stabat Mater
73r-126v	Passiegetijden
73r	Halfbladminiatuur Arma Christi
73r-80v	Metten
81r-87r	Lauden
87v	Blanco pagina, gelinieerd (met eenzijdige margedecoratie)
88r-92r	Priem
92v	Blanco pagina, gelinieerd (met eenzijdige margedecoratie)
93r-99r	Terts
99v	Blanco pagina, gelinieerd
100r-106r	Sext
106v	Blanco pagina, gelinieerd (met eenzijdige margedecoratie)
107r-114r	None
114v	Blanco pagina, gelinieerd
115r-120v	Vespers
121r-126v	Completen
127r	Halfbladminiatuur Kruisiging
127r-131v	Obsecro Te
132r-134v	O Intemerata
135r	Blanco pagina, ongelinieerd
135v	Volbladminiatuur Gregoriusmis
136r-138r	Zeven verzen van Gregorius
138r-143r	Symbolum Athanasium
143r-144v	Gebed tot Christus
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)	
145r-155v	Vijftien gebeden tot de wonden van Christus
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)	
156r-159r	Gebed door Thomas van Aquino
159v	Blanco pagina, gelinieerd (met eenzijdige margedecoratie)
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)	
160r-167v	Officie van het Corpus Christi

168r Blanco pagina, ongelinieerd
168v **Volbladminiatur Pinksteren**
169r-175v Getijden van de H. Geest
176r Blanco pagina, ongelinieerd
176v **Volbladminiatur Maria met Kind**
177r-181v Mariamis
182r-190v Evangelielessen
182r **Halfbladminiatur Johannes**
182r-183v Evangelie volgens Johannes
184r **Halfbladminiatur Lucas**
184r-185v Evangelie volgens Lucas
186r **Halfbladminiatur Matteüs**
186r-188r Evangelie volgens Matteüs
188v Blanco pagina, gelinieerd
189r **Halfbladminiatur Marcus**
189r-190v Evangelie volgens Marcus
191r Blanco pagina, gelinieerd (met eenzijdige margedecoratie)
191v-193r Evangelielezing volgens Matteüs
193v Blanco pagina, gelinieerd
194r Blanco pagina, ongelinieerd
194v **Volbladminiatur Annunciatie**
195r-276v Mariagetijden voor gebruik van Rome
195r-217v Metten
218r Blanco pagina, ongelinieerd
218v **Volbladminiatur Visitatie**
219r-232v Lauden
233r Blanco pagina, ongelinieerd
233v **Volbladminiatur Geboorte**
234r-239v Priem
240r Blanco pagina, ongelinieerd
240v **Volbladminiatur Verkondiging aan de Herders**
241r-246v Terts
247r Blanco pagina, ongelinieerd
247v **Volbladminiatur Drie Koningen**
248r-252v Sext
253r Blanco pagina, ongelinieerd
253v **Volbladminiatur Presentatie in de Tempel**
254r-259 None
259v Blanco pagina, gelinieerd
260r Blanco pagina, ongelinieerd
260v **Volbladminiatur Kindermoord**
261r-269r Vespers
269v Blanco pagina, gelinieerd
270r Blanco pagina, ongelinieerd
270v **Volbladminiatur Vlucht naar Egypte**
271r-276v Completen
Ontbrekend folium (met volbladminiatur)
277r-286v Officie van Maria voor de Advent
287r Blanco pagina, ongelinieerd
287v **Volbladminiatur Virgo Lactans**
288r **Halfbladminiatur Johanna van Castilië met Johannes de Evangelist**
288r-292v Mariagebed
293r Blanco pagina, ongelinieerd
293v **Volbladminiatur Laatste Oordeel**
294r-318v Boetpsalmen en litanie
Ontbrekend folium
319r-322v Zeven Vreugden van Maria
323r **Halfbladminiatur Christuskind**
323r-327r Gebed tot de naam Jezus
327v Blanco pagina, gelinieerd
328r Blanco pagina, ongelinieerd
328v **Volbladminiatur Hiëronymus in de Woesternij**
329r-349r Psalter Hieronymi
349v Blanco pagina, gelinieerd (met eenzijdige

margedecoratie)
350r Blanco pagina, ongelinieerd
350v **Volbladminiatur Opwekking van Lazarus**
351r-406v Dodenvigilie voor gebruik van Rome
407r Blanco pagina, ongelinieerd
407v **Volbladminiatur Johannes de Doper**
408r-408v Gebed tot Johannes de Doper
409r Blanco pagina, ongelinieerd
409v **Volbladminiatur Petrus en Paulus**
410r-410v Gebed tot Petrus en Paulus
411r Blanco pagina, ongelinieerd
411v **Volbladminiatur Predikende Jacobus Maior**
412r-412v Gebed tot Jacobus Maior
413r Blanco pagina, ongelinieerd
413v **Volbladminiatur Joris**
414r-414v Gebed tot Joris
415r Blanco pagina, ongelinieerd
415v **Volbladminiatur Maria Magdalena**
416r-416v Gebed tot Maria Magdalena
417r Blanco pagina, ongelinieerd
417v **Volbladminiatur Catharina**
418r-419v Gebed tot Catharina
420r Blanco pagina, ongelinieerd
420v **Volbladminiatur Barbara**
421r-422v Gebed tot Barbara

Folia met insignes: 184r
Werkplaats: Meester van de Davidscènes, namelijk diens
Hoofdmedewerker
Opmerkingen: De vierzijdige rand op folium 184r bevat slechts enkele insignes die aan een specifieke cultusplaats toegeschreven kunnen worden: het crucifix van Asse (met opschrift DE ASSCH), Maurontius van Douai (zie schema 15). De rest betreft insignes met religieuze voorstellingen van vooral Maria en de heiligen die tegemoet kwamen aan een brede belangstelling en waarschijnlijk niet aan een specifieke plaats moeten worden toegewezen. Van de zeventien insignes zijn er elf van goud en zes van zilver. Daarnaast bevindt zich in de marge een rode edelsteen in een gouden vating. Andere folia zijn gedecoreerd met gebedssnoeren (f. 319r) en schelpen met gekruiste stafjes (f. 412r).

Schema 15: Londen Add. 18 852, f. 184r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Mogelijk Barbara		verguld	VI: 7.2
2. Edelsteen in een achthoekige vating			
3. Mariamonogram		zilver	V: 16.1
4. Maria		verguld	V: 14.10
5. IHS-monogram		verguld	IV: 20.1
6. Vera Icon		verguld	IV: 15.1
7. Maria		zilver	V: 13.1
8. Maria		verguld	V: 13.1
9. Mariamonogram		verguld	V: 16.1
10. H. Kruis	Asse	zilver	IV: 3.1
11. H. Geest		verguld	IV: 23.3
12. Kruisje		verguld	IV: 21.3
13. Maurontius	Douai	verguld	VI: 31.1
14. Ontcommer		verguld	VI: 35.2
15. Barbara		zilver	VI: 7.2
16. Ornament		zilver	
17. Christuskind		verguld	IV: 1.3
18. Geoxydeerd		zilver	

Folia met insignes: 50v, 53r, 53v, 57v, 61v, 156v, 184v, 344r, 344v en 412v (losse motieven op blank perkament)
Werkplaats: Meester van de Davidscènes
Opmerkingen: De losse motieven tonen onder andere een rechthoekig insigne met Judocus van Ponthieu uit Saint-Josse-sur-Mer (f. 50v; niet opgenomen in de appendices), een ovaal insigne met de buste van een man (f. 53r; niet opgenomen in de appendices), een rond Maria-insigne uit 's-Gravenzande (f. 57v; appendix V, nr. 4.1), een rond insigne met Catharina (f. 61v; niet opgenomen in de appendices) en een rond insigne met Maria en Kind (f. 156v; appendix V, nr. 14.5). Op folium 184v is in de benedenmarge een rond insigne met Maurontius van Douai afgebeeld, overgetrokken van hetzelfde insigne op de keerzijde van de pagina waar zich de vierzijdige marge met insigne bevindt (appendix VI, nr. 31.1). Op folium 344r bevindt zich een rond insigne met de *Vera Icon* (niet opgenomen in de appendices), op folium 344v een rond insigne met Maria en Kind op de maansikkel, evenals op folium 412v (niet opgenomen in de appendices). Folia 53v en 395v tonen hangers die mogelijk teruggaan op een model met insignes, maar op zichzelf geen insignes zijn. Op diverse andere folia is het motief van de pelgrimsschelp afgebeeld (ff. 67v, 183v, 234v en 248v).

Herkomst: Het boek werd vervaardigd voor Johanna van Castilië (1479-1555) die zich op folium 26r liet afbeelden met haar naamheilige Johannes de Doper (en haar beschermengel) en op folium 288r met Johannes de Evangelist. Het *Obsecro te* heeft de vrouwelijke vorm. De marge van folium 26r bevat bovendien de gecombineerde wapens van Johanna en haar echtgenoot Filips de Schone, evenals hun initialen *en lac*. Hun motto's luiden 'Qui vouldra' en 'Je le veus' (zie bijv. f. 26r). Het handschrift moet gedateerd worden in de tien jaar dat Johanna met Filips getrouwd was, van 1496 tot 1506, en was mogelijk een huwelijksgeschenk.

Latere bezitters: Later was het boek in bezit van Philip A. Hanrott. In 1833 ging het boek via boekhandelaar Evans te Londen over in handen van Sir John Tobin te Liverpool., daarna Rev. John Tobin (Liscard, Cheshire). In 1852 kocht The British Museum het boek, nu in The British Library, bij boekhandelaar William Boone.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 429-433, nr. B 16; Weekes (2004): 182-183; As-Vijvers (2003): 9, figs. 6-7, en p. 21, zie ook fig. 16; As-Vijvers (2002): 94-97 en 217-218, zie ook pp. 470-475 voor meer informatie over het handschrift; Koldewey (1993)a: 39-40, Ill. 9 en 43, Ill. 15; Vandenbergh (1987): 229, nr. 2; Kren (1983): 8 en 59-62, nr. 7.
Overige literatuur: BNM: Londen, BL: Add. 18852; Los Angeles en Londen (2003): 383-384 en 385-387, nr. 114; Smeyers (1998): 434; Smeyers en Van der Stock (1996): 31; Brinkmann (1992): 72-80, afb. 13-17, 139, 172-176 en passim; Brinkmann en König (1991): 90; Calkins (1989): 11; De Winter (1981): 346-347, 394 en figs. 5 en 41; Cahn en Marrow (1978): 261; Londen, British Museum (1868). *Catalogue of additions to the manuscripts in the British Museum in the years 1848-1853*. Londen, The Trustees of the British Museum: 160.

15. Londen, Sir John Soane's Museum, Ms Millar 4
Getijden- en gebedenboek Soane, Latijn
Gent of Brugge, na 1500 (waarschijnlijk na 1512)
ff. 1 +179 + III, 209 x 142 mm

Inhoud:	
1r-2r	Blanco pagina's
2v-8r	Kalender
8v	Blanco pagina
9v	Volbladminiatuur Salvator Mundi
10r-11r	Salve Sancta Facies

11v-25r Getijden van het H. Kruis
 11v **Halfbladminiatuur Christus in de Hof van Oljiven**
 12r **Halfbladminiatuur Judaskus Metten**
 11v-13r **Halfbladminiatuur Christus voor Pilatus**
 13v **Halfbladminiatuur Geseling**
 14r **Halfbladminiatuur Priem**
 13v-15r **Halfbladminiatuur Bespotting**
 15v **Halfbladminiatuur Ecce Homo**
 16r **Halfbladminiatuur Terts**
 15v-17r **Halfbladminiatuur Kruisdraging**
 17v **Halfbladminiatuur Kruisiging**
 18r **Halfbladminiatuur Sext**
 17v-19r **Halfbladminiatuur Azijnspons**
 19v **Halfbladminiatuur Lanssteek**
 20r **Halfbladminiatuur None**
 19v-21r **Halfbladminiatuur Kruisafname**
 21v **Halfbladminiatuur Bewening**
 22r **Halfbladminiatuur Vespers**
 21v-23r **Halfbladminiatuur Graflegging**
 23v **Halfbladminiatuur Tombe met de Arma Christi**
 24r **Halfbladminiatuur Completen**
 23v-25r **Getijden van de H. Geest**
 25v-39r **Halfbladminiatuur Pinksteren**
 25v **Halfbladminiatuur Toren van Babel**
 26r **Halfbladminiatuur Metten**
 25v-27r **Halfbladminiatuur Doop van Christus**
 27v **Halfbladminiatuur Reiniging van Naāman**
 28r **Halfbladminiatuur Priem**
 27v-29r **Halfbladminiatuur Broodvermenigvuldiging**
 29v **Halfbladminiatuur Elisa en de weduwe met de oliekrui**
 30r **Halfbladminiatuur Terts**
 29v-31r **Halfbladminiatuur De droom van de Farao**
 31v **Halfbladminiatuur God toont Job de Pleiaden**
 32r **Halfbladminiatuur Sext**
 31v-33r **Halfbladminiatuur De Ark van Noach**
 33v **Halfbladminiatuur Elisa zuivert de bron in Jericho**
 34r **Halfbladminiatuur None**
 33v-35r **Halfbladminiatuur God met de zevenarmige kandelaar en zeven sterren**
 35v **Halfbladminiatuur De schepping**
 36r **Halfbladminiatuur Vespers**
 35v-37r **Halfbladminiatuur Tempel van Salomon**
 37v **Halfbladminiatuur De Zeven Sacramenten**
 38r **Halfbladminiatuur Completen**
 37v-39r **Halfbladminiatuur Misviering**
 39v **Halfbladminiatuur Maria tussen engelen**
 40r **Halfbladminiatuur Mariamis**
 39v-43v **Halfbladminiatuur Evangelielessen**
 44r-49r **Halfbladminiatuur Johannes**
 44r **Halfbladminiatuur Evangelie volgens Johannes**
 44r-45r **Halfbladminiatuur Lucas**
 45v **Halfbladminiatuur Evangelie volgens Lucas**
 45v-46v **Halfbladminiatuur Matteüs**
 47r **Halfbladminiatuur Evangelie volgens Matteüs**
 47r-48r **Halfbladminiatuur Marcus**
 48v **Halfbladminiatuur Evangelie volgens Marcus**
 48v-49r **Halfbladminiatuur Mariagetijden**
 49v-102v **Halfbladminiatuur Gideon en het ramsvel**
 49v **Halfbladminiatuur Annunciatie**
 50r **Halfbladminiatuur Metten**
 50r-65r **Halfbladminiatuur Visitatie**
 65v **Halfbladminiatuur Anna en Sarah, Tobias en de engel**
 66r

65v-74v **Priem**
 75r **Halfbladminiatuur Augustus en de Sibylle**
 75r-78r **Hymne (vervolg Priem)**
 78v **Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders**
 79r **Halfbladminiatuur Geboorte**
 78v-82r **Terts**
 82v **Halfbladminiatuur Drie Koningen**
 83r **Halfbladminiatuur Salomon en de koningin van Seba**
 82v-86r **Sext**
 86v **Halfbladminiatuur Besnijdenis**
 87r **Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel**
 86v-90r **None**
 90v **Halfbladminiatuur Kindermoord**
 91r **Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte**
 90v-97r **Vespers**
 97v **Halfbladminiatuur Hemelvaart**
 98r **Halfbladminiatuur Kroning van Maria**
 97v-102r **Completen**
 102v **Blanco pagina**
 103r **Halfbladminiatuur Pieta**
 103r-105v **Obsecro Te**
 106r **Halfbladminiatuur Maria en Johannes de Evangelist**
 106r-108r **O Intemerata**
 108v **Halfbladminiatuur Michaël**
 108v-109r **Gebed tot Michaël**
 109v **Halfbladminiatuur Johannes de Doper**
 109v-110r **Gebed tot Johannes de Doper**
 110v **Halfbladminiatuur Petrus en Paulus**
 110v-111r **Gebed tot Petrus en Paulus**
 111v **Halfbladminiatuur Jacobus Maior**
 111v-112r **Gebed tot Jacobus Maior**
 112v **Halfbladminiatuur Sebastiaan**
 112v-113r **Gebed tot Sebastiaan**
 113v **Halfbladminiatuur Antonius Abt**
 113v-114r **Gebed tot Antonius**
 114v **Halfbladminiatuur Anna-te-Drieën**
 114v-115r **Gebed tot Anna**
 115v **Halfbladminiatuur Noli Me Tangere**
 115v-116r **Gebed tot Maria Magdalena**
 116v **Halfbladminiatuur Catharina**
 116v-117r **Gebed tot Catharina**
 117v **Halfbladminiatuur Barbara**
 117v-118r **Gebed tot Barbara**
 118v **Halfbladminiatuur Laatste Oordeel**
 119r **Halfbladminiatuur David in gebed**
 118v-144r **Boetpsalmen en litanie**
 120v **Halfbladminiatuur Natan en koning David**
 121r **Halfbladminiatuur Het dankgebed van David**
 120v-122r **Psalm**
 122v **Halfbladminiatuur De volkstelling van David**
 123r **Halfbladminiatuur De Pest woedt in Israël**
 122v-125r **Psalm**
 125v **Halfbladminiatuur Dood van Amnon**
 126r **Halfbladminiatuur David in gebed**
 125v-128r **Psalm**
 128v **Halfbladminiatuur David op de vlucht voor Absalom**
 129r **Halfbladminiatuur De opstand van het volk**
 128v-132r **Psalm**
 132v **Halfbladminiatuur De Amalekiet vertelt David over de dood van Saul en Jonatan**
 133r **Halfbladminiatuur De Dood van de Amalekiet**
 132v-134r **Psalm**

134v	Halbbladminiatuur Chanun vernedert de hovelingen van David
135r	Halbbladminiatuur Simi vervloekt David
134v-136r	Psalm
136v	Halbbladminiatuur Processie van Gregorius met flagellanten
137r	Halbbladminiatuur Vervolg van de processie
136r-144r	Litanie
144v	Blanco pagina
145r-179v	Dodenvigilie
180r-180v	Blanco pagina's

Folia met insignes: 112v
Werkplaats: Meester van het Soane getijdenboek (volgens Brinkmann zijn de miniaturen van de Meester van de Davidscènes)

Opmerkingen: De insignes beslaan een vierzijdige marge rondom een gebed tot de heilige Sebastiaan. Een halbbladminiatuur toont de heilige, gebonden aan een boom en belaagd door een horde van vier kruisboogschutters. Vanuit het paleis op de achtergrond kijken keizer Carinus en de menigte toe. De insignes zijn afwisselend met groen en rood draad aan de pagina 'genaaid'. Van de tweeëntwintig insignes zijn er twaalf van goud en tien van zilver (zie schema 16). Daarnaast bevindt zich een perkamenten plaatje van de *Vera Icon* in de marge. De insignes stammen uit Kornelimünster (2x), Trier (3x) en Mechelen (mogelijk ook 2x). Insignes uit 's-Gravenzande, Asse, Geraardsbergen, Boulogne-sur-Mer en Liesse met opschrift LIS komen allemaal eenmaal voor. Op de beginpagina van het Jacobusgebed *O Lux et Decus* die aan het Sebastiaangebed vooraf gaat, bevindt zich een schelpenrand (f. 111v).

Schema 16: Londen Millar 4, f. 112v.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Heilige Rok	Trier	verguld	IV: 11
2. Cornelius	Kornelimünster	zilver	VI: 10
3. Ontcommer		verguld	VI: 35.1
4. Rumoldus	Mechelen	zilver	VI: 40
5. Heilige Rok	Trier	verguld	IV: 11
6. Maria	's-Gravenzande	verguld	V: 4.1
7. Barbara		verguld	VI: 7.3
8. Maria	Liesse	zilver	V: 7
9. Briefje met Vera Icon			VII: 4.2
10. H. Kruis	Asse	verguld	IV: 3.2
11. Claudius	Saint-Claude	zilver	VI: 9
12. Ornament		verguld	
13. Cornelius	Kornelimünster	verguld	VI: 10
14. Kruisje		zilver	IV: 21.3
15. Adrianus	Geraardsbergen	zilver	VI: 1.2
16. Maria		zilver	V: 14.4
17. Maria		verguld	V: 14.14
18. Mogelijk Catharina		verguld	VI: 8.4
19. Maria	Boulogne-sur-Mer	zilver	V: 2.3
20. Maria	Halle	zilver	V: 5.2
21. Heilige paus of bisschop	Mogelijk Mechelen	verguld	VI: 45.10
22. Maria	Liesse	verguld	V: 7
23. Heilige Rok	Trier	verguld	IV: 11

Herkomst: Onbekend.
Latere bezitters: Een eigendomsnotitie op folium 1r noemt de schenking van het handschrift van paltsgraaf van Neuburg, Wulfgang Wilhelm (1578-1653), aan zijn 'moeder' Johanna, hertogin van Villenosa en gravin van Rivagorsin, geboren vrouwe van Bernstein. Johanna was niet de biologische moeder van Wulfgang, maar wellicht zijn peetmoeder. Zij trouwde met Fernando van Aragon y Gurrea, zesde hertog van Villa Hermosa, die stierf in 1592. Het boek bleef een tijd in Spanje, zo blijkt uit een achttiende-eeuwse notitie. Het

handschrift werd gekocht door Richard, hertog van Buckingham en Chandos (1776-1839) tijdens de verkoop van Edward Knight op 10 mei 1821. Sir John Soane kocht het getijdenboek in 1833.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 435-437, nr. B 17; Spencer (1998): 20-21, fig. 11; Vandenberghe (1987): 229, nr. 3 en afb. 140; Harthan (1977): 152-153; Köster (1973)b: 116, nr. B9; Köster (1965): 472-473, nr. VII; Millar (1914-20): 95-108, vooral 104-105, nr. 57 en pl. XXXIV.

Overige literatuur: Los Angeles en Londen (2003): 443 en 444-446, nr. 138; Willemsen (1998): 333 (A45); Brinkmann (1997): 179-181; Brinkmann (1992): 139-142; Von Euw en Plotzek (1982): 279 en 284; De Winter (1981): 417; Neil R. Ker (1969). *Medieval manuscripts in British libraries, I: London*. Oxford, Clarendon Press: 291; Gaspar (1932): 56 en passim. Autopsie: 2004 (microfilm).

16. Milaan, Biblioteca Ambrosiana, Ms. S.P. II. 189
 Getijden- en gebedenboek van Andriana Facina voor gebruik van Rome, Latijn
 1510-30
 ff. 333, 55 x 80 mm

Inhoud:

1r Blanco pagina
 1v **Volbladminiatuur Schild met het wapen Facina**
 2r-13r Kalender
 13v-14r Blanco pagina's
 14v **Volbladminiatuur Salvator Mundi**
 15r Salve Sancta Facies
 18v **Volbladminiatuur Kruisiging**
 19r **Halfbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven**
 19r Getijden van het H. Kruis
 29v **Volbladminiatuur Pinksteren**
 30r Getijden van de H. Geest
 38v **Volbladminiatuur Maria met Kind**
 39r Mariamis
 47r **Halfbladminiatuur Johannes**
 47r-48v Evangelieles volgens Johannes
 49r **Halfbladminiatuur Lucas**
 49r-51v Evangelieles volgens Lucas
 52r **Halfbladminiatuur Matteüs**
 52r-54v Evangelieles volgens Matteüs
 55r **Halfbladminiatuur Marcus**
 55r-56v Evangelieles volgens Marcus
 57v **Volbladminiatuur Annunciatie**
 58r-154v Mariagetijden
 58r Metten
 85v **Volbladminiatuur Visitatie**
 86r Lauden
 103v **Volbladminiatuur Geboorte**
 104r Priem
 111v **Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders**
 112r Terts
 119v **Volbladminiatuur Drie Koningen**
 120r Sext
 127v **Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel**
 128r None
 134v **Volbladminiatuur Kindermoord**
 135r Vespers
 146v **Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte**
 147r Completen
 155v **Volbladminiatuur Kroning van Maria**
 156r Officie van Maria voor de Advent
 169v **Volbladminiatuur Laatste Oordeel**
 170r **Halfbladminiatuur David in gebed**
 170r Boetpsalmen en litanie
 201v **Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus**
 202r Dodenvigilie
 266v **Volbladminiatuur Gregoriusmis**
 267r Zeven verzen van Gregorius
 273r Gebed alvorens te biechten
 274r Schuldbelijdenis
 278r **Halfbladminiatuur Vrouw ontvangt de eucharistie van een priester**

278v Communiegebeden
 281r Obsecro Te
 287r Gebed tot de beschermengel
 288r Gebed tot Michaël
 289r Gebed tot Gabriël
 290r Gebed tot Rafaël
 291r Gebed tot alle engelen
 292r Gebed tot Johannes de Doper
 293r Gebed tot Johannes de Evangelist
 294r Gebed tot Petrus en Paulus
 295r

Halfbladminiatuur Andreas met

Andriana Facina

295r Gebed tot Andreas
 296r Gebed tot Jacobus Maior
 297r Gebed tot alle apostelen
 298r Gebed tot Stefanus
 299r Gebed tot Sebastiaan
 300r Gebed tot Laurentius
 301r Gebed tot Nicolaas
 302r Gebed tot Antonius Abt
 303r Gebed tot de 10.000 martelaren
 304r **Halfbladminiatuur Christuskind met de Arma Christi**

304r-306v Gebed tot Christus
 306v Gebed tot Gregorius
 307v Gebed tot Hiëronymus
 308v Gebed tot Ambrosius
 309v Gebed tot Augustinus
 311r Gebed tot Antonius van Padua
 312r Gebed tot Dominicus
 313r Gebed tot Petrus Martelaar
 314r Gebed tot Franciscus
 315r Acht verzen van Bernardus
 317v Gebed tot Anna
 318v Gebed tot Margareta
 319v Gebed tot Maria Egyptiaca
 320v Gebed tot Ursula
 322r Gebed tot Maria Magdalena
 323r Gebed tot Barbara
 324r Gebed tot Genoveva
 325r Gebed tot Catharina
 326r Gebed tot Lucia
 328r-333v Blanco pagina's

Marge met insignes: 267r
 Werkplaats: Meester van de Davidscènes, meer bepaald diens Hoofdmedewerker

Opmerkingen: De vierzijdige marge toont zesentwintig insignes die stuk voor stuk met rood draad zijn vastgezet rondom het Gregoriusgebed. Veertien gouden insignes gaan gepaard met twaalf zilveren. De rand toont veel insignes met attributen – een bel (2x), een zalfpot (1x) en een jachthoorn (1x) – monogrammen, zoals MA (1x) en IHS (3x), en andere algemene religieuze onderwerpen, zoals het Lam Gods (1x), een crucifix (1x) en kruisen (2x). De insignes met christelijke symbolen, zoals kruisen, crucifix, IHS-monogrammen en Lam Gods, sluiten goed aan bij het onderwerp van het Gregoriusgebed dat is gericht tot de gekruisigde Christus. Het eerste insigne in de bovenmarge met een schildvorm toont de heilige Geest (zie schema 17). Het grote insigne in de zijmarge toont de reliekbuste van de heilige Quintinus met de spijkers op zijn schouders (afkomstig uit Saint-Quentin). De ronde insigne in de ondermarge beeldt Maria van Boulogne af met de tekst *BOUL* en het langwerpige insigne de heilige Adrianus van Geraardsbergen. De insignes met attributen doen denken aan het getijdenboek Borgia (cat. II 6). De weergave en motiefkeuze vertoont sterke overeenkomsten met het

getijdenboek van Johanna van Castilië (cat. II 14) en vooral met het getijdenboek van Agnola Facina (cat. II 24). Agnola facina was de zus van Adriana voor wie dit getijdenboek werd vervaardigd. Het insigne met Quintinus en dat van Adrianus worden letterlijk herhaald in een van de marges van het getijdenboek van Agnola. Zelfs de plaatsen van de naasteekjes komen overeen waardoor een gemeenschappelijk model verondersteld kan worden.

Schema 17: Milaan S.P. II 189, f. 267r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Heilige Geest		verguld	IV: 23.3
2. Ornament		zilver	
3. Attriboot van Antonius Abt: bel		verguld	VI: 6.4
4. Vera Icon		zilver	IV: 15.1
5. Maria		verguld	V: 14.5
6. Geoxydeerd		zilver	
7. Attriboot van Maria Magdalena: zalfpot		verguld	VI: 28.8
8. Attriboot van Antonius Abt: bel		verguld	VI: 6.4
9. Geoxydeerd		zilver	
10. Quintinus	Saint-Quentin	verguld	VI: 38.1
11. IHS-monogram		zilver	IV: 20.1
12. Ornament		verguld	
13. Adrianus	Geraardsbergen	zilver	VI: 1.2
14. Attriboot van Hubertus: hoorn		verguld	VI: 20.3
15. Lam Gods		zilver	IV: 18.2
16. Maria	Boulogne-sur-Mer	verguld	V: 2.3
17. Mariamonogram		zilver	V: 16.1
18. IHS-monogram		verguld	IV: 20.1
19. Geoxydeerd		zilver	
20. Vera Icon		verguld	IV: 15.1
21. Kruisje		zilver	IV: 21.3
22. Crucifix		verguld	IV: 4.5
23. Ongeïdentificeerd		verguld	
24. Kruisje		zilver	IV: 21.3
25. IHS-monogram		verguld	IV: 20.1
26. Geoxydeerd		zilver	

Herkomst: Het getijdenboek werd vervaardigd voor Andriana Facina, de zus van Agnola Facina wier getijdenboek zich in Parijs bevindt (cat. II 24). Er zijn veel overeenkomsten tussen beide boeken, in omvang, opzet en inhoud. Dezelfde scribent was hier aan het werk. Het rijk gedecoreerde boek zit vol kleine miniaturen (hier niet in de beschrijving van de inhoud opgenomen). Teksten zijn ook hier geschreven in de vrouwelijke vorm. Op folium iv verschijnt het wapen van de Italiaanse familie Facina. De bestemmeling Andriana Facina wordt op diverse plaatsen met naam genoemd, bijvoorbeeld in het gebed tot de beschermengel dat begint op folium 287r, in het gebed tot Nicolaas dat begint op folium 301r en dat tot Ursula dat begint op folium 320v. In de litanie wordt

de heilige Andriana genoemd. Ook is de bestemmeling op diverse plaatsen afgebeeld, terwijl zij de eucharistie ontvangt (f. 278r), in de kleine miniatuur van de beschermengel (f. 287r) en voor haar naamheilige Andreas (f. 304r).

Latere bezitters: Volgens een notitie in het getijdenboek zelf stamt het uit een legaat van J.C. Mariae Bidelli, 1705. Het boek werd gerestaureerd in 1971 volgens een notitie aan de binnenzijde van het voorplat.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 442-443, nr. B 19.

Overige literatuur: As-Vijvers (2002): 265-266 en 268; Brinkmann (1992): 47, 53-63 en 165-168, Abb. 5-9; Carlo Marcora (1973). *I libri d'ore della Biblioteca Ambrosiana*. Milaan, s.n.: 124-147.

17. Napels, Biblioteca Nazionale, Ms I.B. 51
Getijden- en gebedenboek, genoemd *La Flora*, Latijn
Valenciennes (miniaturen van Simon Marmion), vóór 1489
en Brugge en waarschijnlijk Gent, vóór 1498
ff. I + 368 + I, 204 x 134 mm

Inhoud:

1r-2r	Blanco pagina's
2v	Volbladminiatuur Schild met het wapen van Karel VIII van Frankrijk
3r-14v	Kalender
15r-20v	Evangelielessen
15r	Halfbladminiatuur Johannes
15r	Evangelie volgens Johannes
17v	Halfbladminiatuur Lucas
17v	Evangelie volgens Lucas
19r	Halfbladminiatuur Matteüs
19r	Evangelie volgens Matteüs
20v	Halfbladminiatuur Marcus
20v	Evangelie volgens Marcus
21r	Blanco pagina
21v	Volbladminiatuur Voetwassing
22r-58v	Passiegetijden
22r	Halfbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven
22r-27v	Metten
28r	Blanco pagina
28v	Volbladminiatuur Judaskus
29r	Halfbladminiatuur Christus voor Caïphas
29r-32v	Lauden
33r	Blanco pagina
33v	Volbladminiatuur Ecce Homo
34r	Halfbladminiatuur
34r-36v	Priem
37r	Blanco pagina
37v	Volbladminiatuur Kruisdraging
38r	Halfbladminiatuur Bepotting
38r-40v	Terts
41r	Blanco pagina
41v	Volbladminiatuur Kruisnageling
42r	Halfbladminiatuur Christus op de koude steen
42r-44v	Sext
45r	Blanco pagina
45v	Volbladminiatuur Kruisafname
46r	Halfbladminiatuur Bewening
46r-48v	None
49r	Blanco pagina
49v	Volbladminiatuur Christus in de lijkwade
50r	Halfbladminiatuur Soldaten dobbelen om Christus' gewaad
50r-53v	Vespers
54r	Blanco pagina
54v	Volbladminiatuur Christus in Limbo en de Wederopstanding
55r	Halfbladminiatuur Graflegging
55r-58r	Completen
58v	Blanco pagina
59r	Blanco pagina
59v	Volbladminiatuur Kruisiging, Christus in de Hof van Olijven en de Judaskus
60r-65v	Getijden van het H. Kruis
66r-67r	Blanco pagina's

67v	Volbladminiatuur Pinksteren
68r	Halfbladminiatuur Mozes ontvangt de Stenen Tafelen
68r-73r	Getijden van de H. Geest
73v-74r	Blanco pagina's
74v	Volbladminiatuur Zondeval
75r	Halfbladminiatuur Elevatie van de Hostie
75r-80r	Mariamis
80v-81r	Blanco pagina's
81v	Volbladminiatuur Annunciatie
82r-149v	Mariagetijden
82r	Halfbladminiatuur
82r-102v	Metten
103r	Blanco pagina
103v	Volbladminiatuur Visitatie
104r	Halfbladminiatuur Doop van Christus
104r-113v	Lauden
114r	Blanco pagina
114v	Volbladminiatuur Geboorte
115r	Halfbladminiatuur Mozes en de Brandende Braambos
115r-119r	Priem
119v-120r	Blanco pagina
120v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
121r	Halfbladminiatuur Geboorte met de Aanbidding der Herders
121r-124v	Terts
125r	Blanco pagina
125v	Volbladminiatuur Drie Koningen
126r	Halfbladminiatuur Salomon en de koningin van Seba
126r-129v	Sext
130r	Blanco pagina
130v	Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel
131r	Halfbladminiatuur
131r-134v	None
135r	Blanco pagina
135v	Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte
136r	Halfbladminiatuur
136r-142v	Vespers
143r	Blanco pagina
143v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
144r	Halfbladminiatuur Kindermoord
144r-149r	Completen
149v	Blanco pagina
150r	Blanco pagina
150v	Volbladminiatuur Sterfbed van Maria
151r	Halfbladminiatuur Maria met Kind tussen musicerende engelen
151r-158v	Officie van Maria voor de Advent
159r-164v	Twee gebeden tot Maria
165r	Blanco pagina
165v	Volbladminiatuur Pieta
166r-167v	Stabat Mater
168r	Blanco pagina
168v	Volbladminiatuur David
169r-187v	Boetpsalmen en litanie
188r	Blanco pagina
188v	Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus
189r	Halfbladminiatuur Dodenmis
189r-227v	Dodenvigilie
228r-228v	Blanco pagina's
229r-229v	Gebed ter voorbereiding op het zingen van de psalmen
230r	Blanco pagina
230v	Volbladminiatuur Hiëronymus in de Woesternij

231r **Halfbladminiatuur Hiëronymus op audiëntie bij de paus**
231r-245v Psalter Hieronymi
246r Blanco pagina
246v **Volbladminiatuur Noli Me Tangere**
247r **Halfbladminiatuur Wederopstanding**
247r-247v Officie van Pasen
Folia 248 en 249 ontbreken
250r-252v Officie van de Hemelvaart (begin ontbreekt)
253r Blanco pagina
253v **Volbladminiatuur Hemelvaart**
254r-257r Officie van Pinksteren
257v-261r Officie van Allerheiligen
261v-262r Blanco pagina's
262v **Volbladminiatuur Processie van Maria en alle heiligen**
263r-267r Officie van de Geboorte
267v-268v Blanco pagina's
269r-283r Officie van Palmzondag
283v-284r Blanco pagina's
284v **Volbladminiatuur Christus en de Samaritaanse Vrouw**
285r-288v Evangelie volgens Johannes
289r Blanco pagina
289v **Volbladminiatuur Twaalfjarige Christus in de Tempel**
290r-294v Officie (vervolg): boek Daniël
295r Blanco pagina
295v **Volbladminiatuur Emmausgangers**
296r-302r Officie (vervolg)
302v Blanco pagina
303r-306r Mis van Michaël
306v-307r Blanco pagina's
307v **Volbladminiatuur Gregoriusmis**
308r-311r Gebed van Gregorius
311v Blanco pagina
312r-313r Gebed van Bernardus
313v-315r Gebed van de zeven woorden Gods
315v-317r Gebed van Thomas van Aquino
317v-318r Blanco pagina's
318v **Volbladminiatuur Predikende Jacobus Maior**
319r-319v Gebed tot Jacobus Maior
320r Blanco pagina
320v **Volbladminiatuur Martelaarschap van Hippolytus**
321r-321v Gebed tot Hippolytus
322r Blanco pagina
322v **Volbladminiatuur Antonius Abt**
323r-323v Gebed tot Antonius Abt

324r Gebed tot Michaël
324v-325r Gebed tot Nicolaas
325v Gebed tot Johannes de Doper
326r-326v Gebed tot Stefanus
326v-327r Gebed tot Sebastiaan
327v-328r Gebed tot Antonius Abt
328r-328v Gebed tot Adrianus
328v-329v Gebed tot Christoffel
329v-330r Gebed tot Joris
330v-331r Gebed tot Leonardus
331r-332r Gebed tot Claudius
332r-332v Gebed tot Franciscus
332v-333r Gebed tot Hiëronymus
333v-334r Gebed tot Antonius van Padua
334r-334v Gebed tot Quintinus
334v-335r Gebed tot Maria Magdalena
335v-336r Gebed tot Catharina
336r-336v Gebed tot Barbara
337r-337v Gebed tot Margareta
337v-338r Gebed tot Elizabeth van Hongarije
338r-338v Gebed tot Apollonia
339r Blanco pagina
339v **Volbladminiatuur Catharina**
340r-340v Gebed tot Catharina
341r Blanco pagina
341v **Volbladminiatuur Barbara**
342r-342v Gebed tot Barbara
343r-368v Antifoon voor de zondag

Folia met insignes: 38r
Werkplaats: Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I
Opmerkingen: De vierzijdige rand omringt een halfbladminiatuur met de Geseling van Christus die hoort bij de beginregels van de terts van de Passiegetijden. Van de zestien insignes zijn er tien van goud en zes van zilver. De insignes stammen uit Douai met het opschrift *S MORANT DO*, *Petite-Synthe*, *Geraardsbergen*, 's-Gravenzande met het opschrift *SANDE* (als enige tweemaal afgebeeld), Keulen en Kapellebrug (zie schema 18). Het perkamenten plaatje van de *Vera Icon* is gebaseerd op voorbeelden uit Rome. Het briefje dat gedeeltelijk over de rand van de gedecoreerde marge heen valt, neemt een opvallende plaats in. De doek met de afdruk van het Christusgelaat is een geschikte tegenhanger van de miniatuur waar de geseling van Christus is afgebeeld. Het gezicht van Christus wordt daar aan de blik van de beschouwer onttrokken door een witte doek. In een rand rondom een Mariaminiatuur zijn schelpen afgebeeld (f. 151r; afb. 64).

Schema 18: Napels I.B. 51, f. 38r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Cruys Bellaert	Petite-Synthe	zilver	IV: 5
2. Maria		verguld	V: 13.1
3. Heilige		verguld	VI: 45.7
4. Maria	Kapellebrug	zilver	V: 6.2
5. Heilige diaken		verguld	VI: 45.5
6. Adrianus	Geraardsbergen	verguld	VI: 1.3
7. Maria	's-Gravenzande	zilver	V: 4.1
8. Maria		verguld	V: 14.4

9. Briefje met Vera Icon	Rome		VII: 1.1
10. Catharina		verguld	VI: 8.2
11. Maria	's-Gravenzande	zilver	V: 4.1
12. Heilige bisschop tussen Petrus en Paulus		verguld	VI: 45.9
13. Maria		verguld	V: 14.1
14. Drie Koningen	Keulen	zilver	VI: 14.4
15. Heilige		verguld	VI: 45.11
16. Doodshoofd		zilver	VI : 47
17. Maurontius	Douai	verguld	VI : 31.1

Herkomst: De kalender bevat de gerubriceerde heiligen Nicasius, Amandus en Bavo die tezamen wijzen op het diocees Gent. Een volbladminiatuur (f. 2v) toont het gekroonde wapen van Frankrijk in een cirkelvormige omlijsting. De gekroonde letter K erboven verwijst naar Karel VIII die van 1470 tot 1498 koning van Frankrijk was. Mogelijk werd dit folium later toegevoegd, toen het boek overging in handen van Karel VIII.

Latere bezitters: Na Karel VIII kwam het handschrift in bezit van Isabella Farnese (1694-1766) die het naliet aan haar zoon Karel III, koning van Spanje en Napels (1716-1788). In 1736 kwam het boek in de collectie van de Biblioteca Reale terecht met andere boeken van de Bourbons.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Roger S. Wieck (1996). *Folia Fugitiva: The Pursuit of the Illuminated Manuscript Leaf. The Journal of the Walters Art Gallery*, 54: 233-234, Fig. 1; De Maio (1992), vooral pp. 130-131.
Overige literatuur: Los Angeles en Londen (2003): 330-333, nr. 93; Smeyers (1998): 469-470; Brinkmann (1997): 201-211 en 391; Cinzia de Salvia, red. (1993). *Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, Napoli (Le Grandi Biblioteche d'Italia)*. Florence, Nardini: 118-121, tav. LXXVIII-LXXX; Testa (1986): 137; Ringbom (1984): 196-201 en 204-206; Von Euw en Plotzek (1982): 306; Kren (1992): 214-215, afb. 202, en afb. 247; De Winter (1981): 365-366 en 373-374, 385, 413-416, en figs. 46, 57, 90, 100, 131, 136 en 143; Jeanne Courcelle-Ladmirant (1939). La Brévière flamand dit 'La Flora' de la Bibliothèque Nationale de Naples. *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, 20: 223-233.

18. New Haven, Beinecke Rare Book & Manuscript Library, Yale University, Ms 287
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn Vlaanderen (mogelijk Gent of Brugge), ca. 1490-1500
ff. VI + 213 + V, 114 x 84 mm

Inhoud:

1r Blanco pagina
1v-13r Kalender
13v Blanco pagina
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
14r-15v Salve Sancta Facies
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
16r **Halfbladminiatuur Judaskus**
16r-23v Korte Getijden van het H. Kruis
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
24r-24v Gebed tot Maria
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
25r-31v Getijden van de H. Geest
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
32r-37v Mariamis, egvolgd door een rubriek

397

38r-45r Evangelielessen
38r **Halfbladminiatuur Johannes**
38r-39v Evangelie volgens Johannes
40r **Halfbladminiatuur Lucas**
40r-41v Evangelie volgens Lucas
42r **Halfbladminiatuur Matteüs**
42r-43v Evangelie volgens Matteüs
44r **Halfbladminiatuur Marcus**
44r-45r Evangelie volgens Marcus
45v Blanco pagina, gelinieerd
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
46r-123v Mariagetijden
46r **Halfbladminiatuur Zondeval**
46r-69r Metten
69v Blanco pagina
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
70r-83v Lauden
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
84r-89v Priem
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
90r-95v Terts
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
96r-101r Sext
101v Blanco pagina
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
102r-107r None
107v Blanco pagina
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
108r-117v Vespers
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
118r-123v Completen
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
124r-133v Officie van Maria voor de Advent
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
134r-159v Boetpsalmen en litanie
Ontbrekend folium (met volbladminiatuur)
160r-213v Dodenvigilie

Marge met insignes: 167r
Werkplaats: Meester van de Davidscènes
Opmerkingen: In de buitenmarge is een insigne met de heilige Geest afgebeeld, op het blanke perkament (appendix IV: 23.1). De naaisteeckjes zijn in dezelfde kleur goud als het insigne geschilderd. Wellicht bestudeerde de verluchter het modelblad onzorgvuldig en zag hij de steekjes op het (dus waarschijnlijk niet-ingekeurde) model als onderdeel van het metalen insigne.

Herkomst: De Mariagetijden en dodenvigilie zijn voor gebruik van Rome. De originele band heeft klampen met aan de binnenzijde de initialen V en M *en lac*. In het handschrift is het wapen van Maarbeck te zien op folium 32r. Zowel

het geschilderde wapen als de initialen op de klampen zijn waarschijnlijk latere toevoegingen. Het handschrift zelf werd waarschijnlijk voor de markt vervaardigd. Twee randversieringen bevatten een schild met ruimte voor een wapen dat mogelijk pas na de verkoop moest worden ingeschilderd. “De italianiserende motieven in beide randen”, zo stelt As-Vijvers, “maken duidelijk dat men als koper iemand in gedachten had die behoorde tot de grote groep Italiaanse kooplieden in Vlaanderen (m.n. Brugge).” (As-Vijvers 2002: 328)

Latere bezitters: In 1864 werd de collectie van John Boykett Jarman verkocht. Daaronder bevond zich dit handschrift. Het werd aangeschaft door Boone (notitie op eerste schutblad voorin). Het boek bevat een ex-libris met een notitie van Henry Hucks Gibbs, baron van Aldenham (1819-1907). In 1937 werd het boek door zijn nakomelingen verkocht en aangeschaft door W.H. Robinson. In het handschrift zit een ongeïdentificeerd label met tekst ‘Church Congress Exhibition’ met handgeschreven nummer 196 dat is gelijmd tegen het verso van het eerste schutblad. In 1954 verkreeg Louis M. Rabinowicz het handschrift van Dudley M. Colman, via C.A. Stonehill. Het boek bevat een ex-libris van Hannah D. Rabinowicz. In 1960 kocht Yale het boek van Hannah Rabinowicz, wederom via C.A. Stonehill.

Literatuur met betrekking tot de insignes: As-Vijvers (2002): 94-97, zie ook 260-262, 327-329 en 493-496 voor meer informatie over het handschrift.
Overige literatuur: BNM: New Haven, YUBL: 287; Yale University Library, *The Yale Library Finding Aid Database*, zie webtext.library.yale.edu/finddocs/fadsear.htm; Brinkmann (1997): 321; Brinkmann (1992): 46; Shailor (1987): 60-63; Cahn en Marrow (1978): 261f, nr. 78; Faye en Bond (1962): 50, nr. 287.

19. New York, Pierpont Morgan Library, Ms M. 52
Breviarium van Eleonora van Portugal, Latijn
Waarschijnlijk Gent, ca. 1500-10
ff. I + 590 + II, 239 x 173 mm

Inhoud:	
1r	Blanco pagina, ongelinieerd
1v	Volbladminiatuur Koningin Eleonora knielt voor een altaar met Maria en Kind
2r-7v	Kalender

8r	Blanco pagina, ongelinieerd
8v	Volbladminiatuur Intocht in Jeruzalem
9r-256v	Eigen van het Seizoen (Temporale)
257r	Blanco pagina, ongelinieerd
257v	Volbladminiatuur David in gebed
258r-342	Weekpsalter
258r	Zondag
276v	Maandag
284v	Dinsdag
291r	Woensdag
297v	Donderdag
307r	Vrijdag
314v	Zaterdag
329r	Vespers van zondag tot zaterdag
342r-344v	Litanie en gebeden
345r	Blanco pagina, ongelinieerd
345v	Volbladminiatuur Roeping van Petrus en Andreas
346r-557r	Eigen der heiligen (Sanctorale)
558r	Blanco pagina, ongelinieerd
558v	Volbladminiatuur Barbara
559r-578v	Gemeenschappelijke der heiligen (Communale)
578v-581v	Gemeenschappelijke bij de wijding van een kerk
581v-587r	Mariagetijden
587r-590v	Dodenvigilie

Folia met insignes: 353r (olim 347r)
Werkplaats: Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I
Opmerkingen: Op de bladzijde met de insignes worden de vespers van het feest van de Onbevleete Ontvangenis (8 december) aangeheven als onderdeel van het *Sanctorale* of Eigen der Heiligen. Het voorafgaande folium dat waarschijnlijk een volbladminiatuur bevatte om de prominente plaats van het feest te accentueren, ontbreekt. De vierzijdige margeverluchting die ook de ruimte tussen de kolommen vult, toont insignes uit Aken (3x), Kornelimünster (1x), Neuss (1x), Halle (4x), Geel (1x), Saint-Claude (1x), 's-Gravenzande (2x), Kapellebrug (4x), Geraardsbergen (1x) en diverse andere insignes (zie schema 19). Volgens Köster is ook een insigne van Benignus van Dijon in de rand opgenomen. Waarschijnlijk doet hij op het ovale insigne met de heiligenbuste (nr. 9). Benignus werd met lansen doorboord. Van de zevenendertig insignes zijn er drieëntwintig van goud en veertien van zilver.

Schema 19: New York M. 52, f. 353r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Aegidius		verguld	VI: 2
2. Cornelius	Kornelimünster	zilver	VI: 10
3. Maria	Halle	verguld	V: 5.3xxx
4. Crucifix met scheepjes		verguld	IV: 4.6
5. Maria ter Eecken	Kapellebrug	zilver	V: 6.2
6. Maria	Aken	verguld	V: 1.4
7. Quirinus	Neuss	zilver	VI: 39.1
8. Maria	Halle	verguld	V: 5.2
9. Heilige		verguld	VI: 45.11
10. Maria ter Eecken	Kapellebrug	verguld	V: 6.2
11. Maria	's-Gravenzande	zilver	V: 4.1

12. Maria		verguld	V: 14.8
13. Drie Koningen	Keulen	zilver	VI: 14.2
14. Maria in een hart		verguld	V: 14.7
15. Maria		verguld	V: 14.5
16. Adrianus	Geraardsbergen	zilver	VI: 1.1
17. Servatius	Maastricht	zilver	VI: 42.2
18. Claudius	Saint-Claude	verguld	VI: 9
19. Maria	Aken	verguld	V: 1.2
20. Maria	's-Gravenzande	zilver	V: 4.2
21. Maria	Halle	verguld	V: 5.2
22. Dymphna	Geel	verguld	VI: 15
23. Maria	Aken	verguld	V: 1.3
24. Sebastiaan		verguld	VI: 41
25. Servatius	Maastricht	zilver	VI: 42.3
26. Heilige		verguld	VI: 45.7
27. Maria	Halle	verguld	V: 5.2
28. Maria ter Eecke	Kapellebrug	zilver	V: 6.3
29. Maria		verguld	V: 14.15
30. Catharina		zilver	VI: 8.2
31. Heilige		verguld	VI: 45.7
32. Cornelius	Kornelimünster	zilver	VI: 10
33. Maria		verguld	V: 14.12
34. Geoxydeerd		zilver	
35. Maurontius	Douai	verguld	VI: 31.2
36. Maria ter Eecke	Kapellebrug	verguld	V: 6.3
37. Geoxydeerd		zilver	

Herkomst: Het franciscaans breviarium voor gebruik van Rome werd wellicht verlucht voor Eleonora van Portugal (1492-1525). Haar wapen en devies op folium iv werden over een ouder schild (eveneens van een vrouw) aangebracht. Mogelijk liet Eleonora haar eigen wapen overschilderen, maar het is ook mogelijk dat zij het boek pas later in bezit kreeg, al lijkt het wel haar interesses te weerspiegelen. De kalender bevat feestdagen die gebruikelijk zijn voor franciscanen. Gerubriceerd zijn bijvoorbeeld Antonius van Padua (13 juni), de wijding van de kapel van Maria de Portiuncula waar de heilige Franciscus vaak verbleef en uiteindelijk stierf (2 augustus), Lodewijk van Toulouse (19 augustus) en Franciscus (4 oktober). Bovendien is een officie “pro parentibus fratrum” in de kalender opgenomen (26 en 27 november). Ook in het *Sanctorale* of Eigen der Heiligen ligt de nadruk op de franciscanen. Daar kregen Franciscus en Antonius van Padua (die geboren was in Lissabon en nationale heilige van Portugal werd) beide een volbladminiatuur. Het officie van de Onbevleete Ontvangenis werd bijzonder gepropageerd door de franciscanen.

Latere bezitters: Op de zeventiende-eeuwse band is het wapen van kardinaal Rodrique de Castro (1523-1600) of Miguel de Castro, bisschop van Lissabon (†1625) te zien. J. Pierpont Morgan (1837-1913) kocht het handschrift van de broers Hamburger te Parijs in 1905. Daarna kwam het boek

via vererving in handen van zijn zoon J.P. Morgan (1867-1943) die de basis legde van de Pierpont Morgan Library.

Literatuur met betrekking tot de insignes: *Corsair. The Online Research Resource of The Pierpont Morgan Library*: corsair.morganlibrary.org; Von Bredow-Klaus (2005): 57 en 381-383, nr. B 3; Kurt Köster (1973)b: 116, nr. B7; Köster (1965): 467-468, nr. III. Overige literatuur: Los Angeles en Londen (2003): 321-324, nr. 91; Willemsen (1998): 192, 240 en 243, afb. 191, 195 en 204, en pp. 329 (A5), 331 (A29), 332 (A30), 333 (A41 en A48), 336 (A70 en A71), 338 (A86), 340 (A108), 345 (A155) en 348 (A189); Smeyers (1998): 479; Smeyers en Van der Stock (1996): 38; Dogaer (1987): 161-166 en 177; Wolf (1982): 48; Von Euw en Plotzek (1982): 253, 270-273, 275, 279-280, 282 en 306; De Winter (1981): 346, 373 en 418, figs. 7 en 124; John Plummer (1964). *Liturgical Manuscripts for the Mass and the Divine Office*. New York, Pierpont Morgan Library: 36, nr. 43; Winkler (1962-63): 9; Wescher (1959): 126-129; Mirella Levi D'Ancona (1957). *The iconography of the Immaculate Conception in the Middle Ages and early Renaissance*. New York, College Art Association of America in conjunction with The Art Bulletin: 13, n. 27; Wescher (1946): 194 en 198-200, Fig. 16; De Ricci en Wilson (1935-40): 1375, nr. 52; Gaspar (1932): 56, 76-77 en passim; Vladimir Gr. Simkhovitch (1906-07).

A predecessor of the Grimani Breviary. *Burlington Magazine*, 10: 400-405, pls. I-II.

20. Olim Londen, Sotheby's, 24 juni 1986, lot 117
Getijden- en gebedenboek, Duits
Keulen, ca. 1487, en Vlaanderen, ca. 1500 (margeverluchting)
ff. 224, 106 x 81 mm

Inhoud (miniaturen en enkele folia met sierranden werden verwijderd):

11r-12v	Kalender
131r-131v	Diagrammen voor de berekening van de zondagsletter, het gulden getal, etc. voor de jaren 1487-1520
Drie ontbrekende folia	
141r-351r	Getijden van de Eeuwige Wijsheid (begin ontbreekt)
361r-561v	Lange Getijden van het H. Kruis (incompleet)
571r-911v	Mariagetijden (incompleet)
921r-1061v	Boetpsalmen en litanie (incompleet)
1071r-146	Dodenvigilie

Schema 20: Olim Londen 1986, f. 206r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Maria		verguld	V: 14.5
2. Geoxydeerd		zilver	
3. Thomas Becket	Canterbury	verguld	VI: 44.2
4. Geoxydeerd		zilver	
5. Heilige		verguld	VI: 45.12
6. Geoxydeerd		zilver	
7. Maria	Aken	verguld	V: 1.2
8. Maria		verguld	V: 14.8
9. Maria	's-Gravenzande	zilver	V: 4.1
10. Servatius	Maastricht	verguld	VI: 42.1
11. Drie Koningen	Keulen	zilver	VI: 14.4
12. Maria		verguld	V: 14.4
13. H. Kruis	Asse	zilver	IV: 3.3
14. Maria	Aken	verguld	V: 1.2
15. Maria	's-Gravenzande	zilver	V: 4.2
16. Drie Koningen	Keulen	verguld	VI: 14.2
17. Geoxydeerd		zilver	
18. Maria		verguld	V: 14.12

Herkomst: Het boek heeft een kalender voor gebruik van Keulen en ook de litanie bevat Keulse heiligen. De tekst is geschreven in een Keuls dialect. Enkele margeversieringen zijn bovendien uitgevoerd in een Keulse stijl (ff. 36r en 208r). De andere randen zijn in een laat-Vlaamse stijl. Waarschijnlijk werd het boek geschreven en gedeeltelijk verlucht in Keulen, mogelijk al rond 1487. De tabellen zijn immers voor de jaren 1487 tot 1520. Het boek bleef echter onvoltooid. Rond 1500 werd het werk weer opgenomen en het boek werd in het atelier van de Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I van verdere margeverluchting voorzien. Dergelijke opdrachten waren de Maximiliaan Meester niet ongebruikelijk. (Von Euw en Plotzek 1982: 244-255). Helaas 400

1471r-1621v	Gebed voor de overledenen
1631r-1941v	Communiegebeden
1961r-2081v	Gebeden tot de heiligen (incompleet) met o.a.:
1961r	Gebed tot Johannes
2011r	Gebed tot Cornelis en Cyprianus
2031r	Gebed tot Erasmus
2061r	Gebed tot Lucia
2091r-2181v	Rozenkransgebeden

Marge met insignes: 206r
Werkplaats: Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I
Opmerkingen: De vierzijdige rand omlijst een gebed aan de heilige Lucia. Van de achttien insignes zijn er tien van goud en acht van zilver. De zilveren insignes zijn zwaar geoxideerd en de meeste zijn slecht 'leesbaar' (zie schema 20). Onder de nog wel identificeerbare insignes bevinden zich exemplaren van Thomas Becket van Canterbury, Maria van Aken (2x), Maria van 's-Gravenzande (2x), Servatius van Maastricht, het H. Kruis van Asse en de Aanbidding van de Drie Koningen (Keulen).

werden op diverse locaties folia met miniaturen en sier-randen verwijderd waardoor het beeld van het handschrift incompleet blijft.
Latere bezitters: De eerste en latere bezitters zijn onbekend. Het boek werd in 1986 geveild bij Sotheby's in Londen en de collectie waarin het boek daarna terecht kwam, is onbekend.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 58-59 en 386-389, nr. B 5; Plotzek (1987): 52 en 206-208, nr. 67.
Overige literatuur: Londen, Sotheby's, Grosvenor Gallery. *Western manuscripts and miniatures*, 24 juni 1986: 166-167, lot 117.

21. Olim Ramsen (Zwitserland), Heribert Tenschert,
Antiquariat Bibernmühle
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn
Vlaanderen, ca. 1510 (waarschijnlijk na 1512)
ff. 224, 140 x 100 mm

Inhoud:	
1r-12v	Kalender
13r-14r	Salve Sancta Facies
14v-20r	Evangelielessen
21r-31v	Passie volgens Johannes
32r	Blanco pagina
32v	Volbladminiatuur Kruisiging
33r-40v	Getijden van het H. Kruis
41r	Blanco pagina
41v	Volbladminiatuur Pinksteren
42r-48v	Getijden van de H. Geest
49r-54r	Mariamis
55r	Blanco pagina
55v	Volbladminiatuur Annunciatie
56r	Mariagetijden
56r	Metten
74r	Lauden
85r	Priem
89r	Terts
93r	Sext
97r	None
101r	Vespers
108r	Completen
113v	Officie van Maria voor de Advent
124r	Blanco pagina
124v	Volbladminiatuur David in gebed
125r-143v	Boetpsalmen en litanie
144r	Blanco pagina
144v	Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus
145r-192v	Dodenvigilie
193r	Gebed tot de Drie-eenheid
193v	Gebed tot Christus
196r	Zeven verzen van Gregorius
197v	Verzen van Bernardus
199r	Obsecro Te
203r	O Intemerata
205v	Stabat Mater

207v	Gebed tot Johannes de Doper
208r	Gebed tot Johannes de Evangelist
209r	Gebed tot Petrus
209v	Gebed tot Paulus
210v	Gebed tot Jacobus Maior
211r	Gebed tot Sebastiaan
212v	Gebed tot Christoffel
214r	Gebed tot Laurentius
214v	Gebed tot Franciscus
215v	Gebed tot Antonius van Padua
216r	Gebed tot Hiëronymus
217r	Gebed tot Dominicus
217v	Gebed tot Anna
218v	Gebed tot Maria Magdalena
219r	Gebed tot Catharina
220r	Gebed tot Barbara
221r	Gebed tot Margareta
222r	Gebed tot Apollonia
223r	Gebed tot alle heiligen

Marge met insignes: 13r
Werkplaats: Meester van de Davidscènes
Opmerkingen: De openingspagina van het gebed *Salve Sancta Facies* toont vijftientig gouden insignes waarvan er enkele grote affiniteiten vertonen met het psalter-getijdenboek dat zich in de Koninklijke Bibliotheek van Kopenhagen bevindt (cat. II 12). De insignekeuze komt gedeeltelijk overeen: Maria van Aken, Quintinus van Saint-Quentin, de heilige Geest en de ongeïdentificeerde diaken die mogelijk als Vincentius te identificeren is (zie schema 21). De verluchter koos ongetwijfeld voor een insigne met de *Vera Icon* en voor het wapen van Rome vanwege het gebed *Salve Sancta Facies* dat op de pagina wordt aangeheven. De *Vera Icon* zit precies ter hoogte van het incipit 'Salve sancta facies nostri redemptoris'. Het *Vera Icon* is aan het perkament bevestigd met drie spelden, hoewel het plaatje de kleur heeft van een gouden insigne (die niet met spelden werden vastgezet, maar met draad of lijm). De verluchter interpreteerde hier mogelijk zijn model met een perkamenten *Vera Icon* verkeerd. Ook bevat de rand een insigne met de Heilige Rok (Trier) en een insigne met Cornelius van Kornelimünster die ook in het getijdenboek Soane zijn afgebeeld (cat. II 15).

Schema 21: Olim Londen 2007, f. 13r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Kruisje		verguld	IV: 21.3
2. Ongeïdentificeerd		verguld	
3. Ongeïdentificeerd		verguld	
4. Attribueert van Antonius Abt: Taukruis		verguld	VI: 6.5
5. Maria		verguld	V: 14.5
6. Ongeïdentificeerd		verguld	
7. Mogelijk Gertrudis	Nijvel of Wetteren	verguld	VI: 17.3
8. Briefje met Vera Icon		verguld	VII: 4.2
9. Cornelius	Ninove	verguld	VI: 11.3
10. Crucifix		verguld	IV: 4.2
11. Quintinus	Saint-Quentin	verguld	VI: 38.1
12. Ontcommer		verguld	VI: 35.2

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
13. Maria	Aken	verguld	V: 1.6
14. Ongeïdentificeerd		verguld	
15. Kruisje		verguld	IV: 21.3
16. Heilige diaken		verguld	VI: 45.5
17. Pauselijk wapen	Rome		IV: 17
18. Paus of bisschop achter een altaar (mogelijk Besnijdenis)		verguld	IV: 2
19. Heilige Rok	Trier	verguld	IV: 11
20. Cornelius	Kornelimünster	verguld	VI: 10
21. Ongeïdentificeerd		verguld	
22. Ongeïdentificeerd		verguld	
23. Ongeïdentificeerd		verguld	
24. Ongeïdentificeerd		verguld	
25. Crucifix		verguld	IV: 4.5

Herkomst: De kopiist was Hanskin de Bomalia uit Brugge volgens het colofon achterin: “finis huius libri per me han-skin de bomalia”. Voor De Bomalia, zie Weale (1872-73): 318, 322, 329 en 332 die daar in de rekeningen van 1489, 1492 en 1499 wordt genoemd. De Mariagetijden zijn voor gebruik van Rome.

Latere bezitters: Er is niets bekend over de eerste bezitters. Het boek bevat twee ex-libris van de historicus Emmanuel Pierre Rodacanachi (1859-1934). Diens collectie werd bij zijn dood in Parijs verkocht, zo ook dit handschrift (lot 52). Het handschrift werd in 1992 geveild bij Sotheby's (lot 93) en opnieuw in 2007 bij Christie's (lot 40). Via Christie's kwam het boek in handen van de Zwitserse antiquarische boekhandelaar Herbert Tenschert.

Literatuur met betrekking tot de insignes: catalogus Ramsen, Antiquariat Bibermuehle (2008). *Leuchtendes Mittelalter Neue Folge V*, 25; veilingcatalogus Londen, Christie's. *Valuable Manuscripts and Printed Books*, 6 juni 2007: lot 40. Overige literatuur: Geen.

22. Oxford, Bodleian Library, University of Oxford, Ms Douce 219-220
Getijden- en gebedenboek van Engelbert van Nassau, later van Filips de Schone, Latijn en Frans (kalender), in twee delen
Gent, vóór 1480, de illusionistische marges werden aan het begin van de jaren 1480 toegevoegd
ff. 158 en 127 (of 159 en 144 volgens Isabel Von Bredow-Klaus), 138 x 97 mm

Inhoud:

Eerste deel:

1r Blanco pagina, gelinieerd
1v-13 Kalender
13v Blanco pagina, gelinieerd
14r **Halfbladminiatuur Veronica**
14r-16r Salve Sancta Facies
16v **Halfbladminiatuur Maria met Kind**
16v-19v O Excellentissima
20r-26r Obsecro Te
26r-32r O Intemerata
32v Blanco pagina, gelinieerd

402

33r
33r-36r
36v
36v-37v
38r

38r-39v
40r
40r-40v
41r
41r-42v
43r-44r
45r-96v
45r

45r-56r Metten
56v **Halfbladminiatuur Judaskus**
56v-63r Lauden
63v **Halfbladminiatuur Christus voor Pilatus**
63v-68v Priem
69r **Halfbladminiatuur Ecce Homo**
69r-74r Terts
74v **Halfbladminiatuur Kruisnageling**
74v-79r Sext
79v **Halfbladminiatuur Kruisiging**
79v-84r None
84v **Halfbladminiatuur Kruisafname**
84v-91v Vespers
92r **Halfbladminiatuur Graflegging**
92r-96v Completen
97r-159v Mariagetijden
97r Blanco pagina, ongelinieerd
97v **Volbladminiatuur Annunciatie**
98r **Halfbladminiatuur Maria op weg naar Elizabeth**
98r-112v Metten
113r Blanco pagina, ongelinieerd
114v **Volbladminiatuur Visitatie**
115r **Halfbladminiatuur H. Familie bij de herberg**
115r-132r Lauden
132v Drolierieën
133r **Halfbladminiatuur H. Familie bij het vuur**
133r-138v Priem
139r **Halfbladminiatuur Besnijdenis**

139r-144v Terts
145r Blanco pagina, ongelinieerd
145v **Volbladminiatuur Drie Koningen**
146r **Halfbladminiatuur Koningen op weg naar huis**
146r-151v Sext
152r Blanco pagina, ongelinieerd
152v **Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel**
153r **Halfbladminiatuur Jozef gewaarschuwd door een engel**
153r-158v None
159r Drolerieën
159v Blanco pagina, ongelinieerd

Tweede deel:

160ar-180v Vervolg van de Mariagetijden
160ar Blanco pagina, ongelinieerd
160av **Volbladminiatuur Het wonder van het groeiende koren**
160br **Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte**
160br-169v Vespers
170r Blanco pagina, ongelinieerd
170v **Volbladminiatuur Sterfbed van Maria**
171r **Halfbladminiatuur Kroning van Maria**
171r-180 Completen
180v Blanco pagina

Ontbrekend folium

181r Blanco pagina, ongelinieerd
181v **Volbladminiatuur Laatste Oordeel**
182r-212v Boetpsalmen en litanie
182r **Halfbladminiatuur David in gevecht met de beer**
182r Psalm
184r **Halfbladminiatuur David in gevecht met de leeuw**

184r Psalm
186v **Halfbladminiatuur David en Goliath**
186v Psalm
190v **Halfbladminiatuur Intocht van David in Jeruzalem**
190v Psalm
194r **Halfbladminiatuur David bespeelt de harp**
194r Psalm
198v **Halfbladminiatuur David besteelt Saul**
198v Psalm
200r **Halfbladminiatuur David in gebed**
200r Psalm en litanie
213r Blanco pagina, gelinieerd
213v Blanco pagina, ongelinieerd
214r **Halfbladminiatuur Begrafenis**
214r-263r Dodenvigilie
263v-264v Blanco pagina, gelinieerd
265r-284v Gebeden
285r-285v Blanco pagina (later toegevoegd gebed)

Marge met insignes: 16v
Werkplaats: wellicht de Ghent associates (mogelijk naar voorbeeld van de Meester van het Dresden Gebedenboek)
Opmerkingen: De insignes vullen een vierzijdige rand rondom een halfbladminiatuur van de Maagd met Kind en het gebed *O excellentissima*. Van de negentien insignes zijn er tien van goud en negen van zilver. Daarnaast bevindt zich nog een perkamenten plaatje in de marge. De insignes komen uit Geraardsbergen, Gistel, Canterbury, Saint-Hubert, Aken en mogelijk Santiago de Compostela. De afbeelding van enkele insignes is onzichtbaar geworden door oxidatie van het zilver (zie schema 22).

Schema 22: Oxford Douce 219-220, f. 16v.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Geoxydeerd		zilver	
2. Maria	Aken	verguld	V: 1.1
3. Geoxydeerd		zilver	
4. Vera Icon		verguld	IV: 15.1
5. Geoxydeerd		zilver	
6. Thomas Becket	Canterbury	verguld	VI: 44.2
7. Maria	Aken	zilver	V: 1.5
8. Godelieve	Gistel	verguld	VI: 19.1
9. Adrianus	Geraardsbergen	zilver	VI: 1.2
10. Maria in een vierpas		verguld	V: 13.2
11. Heilige bisschop		verguld	VI: 45.9
12. Briefje met Vera Icon			VII: 4.1
13. Mogelijk Dionysius		zilver	VI: 13
14. Hubertus	Saint-Hubert	verguld	VI: 20.2
15. Michaël		verguld	VI: 33
16. Jacobus Maior	Mogelijk Santiago	zilver	VI: 21.3
17. Veronica		verguld	IV: 16.2
18. Veronica		zilver	IV: 16.1
19. Thomas Becket	Canterbury	verguld	VI: 44.2
20. Geoxydeerd		zilver	

Herkomst: In de kalender zijn Vincentius (22 januari), Amundus (6 februari) en Dionysius (9 oktober) gerubriceerd. Nicolaas of Claes Spierinc was de kopiist. Het boek voor gebruik van de dominicanen werd wellicht vervaardigd voor Engelbert van Nassau (1451-1504) wiens motto ‘Ce sera moy’ voorkomt (f. 214r) evenals zijn initiaal (f. 33r). De marges werden overgeschilderd, waarschijnlijk met het oog op een schenking aan hertog Filips de Schone van Bourgondië. Op dat moment werd ook het wapen van Engelbert op enkele plaatsen vervangen door dat van Filips (o.a. ff. 19v, 36r en 42v).

Latere bezitters: In 1767 was het boek in de bibliotheek van Charles Adrien Picard volgens een deels uitgewiste notitie op folium 1r. In 1780 werd de inhoud van deze bibliotheek verkocht. Daarna kwam het boek in handen van een lid van de familie Paris le Meyzieu. De band van de hand van Nicolas-Denis Derome le Jeune (1731-ca. 1788) toont het wapen van deze familie. Toen werd het boek waarschijnlijk in tweeën gesplitst. In 1791 werd de collectie van de familie Paris verkocht in Londen waar het getijdenboek werd gekocht door de hertog van Newcastle. In 1828 verscheen het boek tijdens de veiling van Thomas Edwards of Halifax en toen kwam het waarschijnlijk in bezit van Francis Douce (1757-1834). Na zijn dood liet deze zijn collectie na aan de Bodleian Library.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 54-57 en 376-379, nr. B 2; Kaufmann (1993): 24, fig. 17; Köster (1984): 514-517, nr. g; Köster (1973)b: 115, nr. B4; Alexander (1970); Liefstinck (1969): 39-76, vooral p. 69. Overige literatuur: BNM: Oxford, BL: Douce 219-20; Kolde-weij (2006): 139-140; Goehring (2006): 22 en 31, figs. 7-8; Los Angeles en Londen (2003): 134-137, nr. 18; König et al. (1998): 138-147 en 153-154, Abb. 29-33 en Abb. 36-37; Smeyers (1998): 393-395 en 444; Korteweg (1998): 21 en 47, nr. 11; Smeyers en Van der Stock (1996): 35; Simon Anselmus Vosters (1993). De bibliotheek van Engelbrecht II van Nassau, in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda ‘De Oranjeboom’*, 46: 47-52, n. 30; Roehrig Kaufmann (1992): 33-42; Brinkmann en König (1991): 91; Calkins (1989): 5; Dogaer (1987): 149; Testa (1986): 157-158; Gillam (1984): 159-161, nr. 230; Büttner (1983): 133-134, Abb. 147-148; Wolf (1982): 45-46, afb. 34-35; Von Euw en Plotzek (1982): 275, 282-284, 294-296 en 301; De Winter (1981): 353, 373, 398-399, 408, 420 en fig. 96, 106, 146 en 156; Van Buren (1975): 288-289, 292, 297 en 302; Gent (1975): 380-381, nr. 618; Backhouse (1973): 684-685; Unterkircher en De Schryver (1969): 88; Pächt en Alexander (1966): 27, nr.

361; Winkler (1962-63): 9; Wescher (1959): 128; Brussel en Amsterdam (1959): 198-199, nrs. 267-268; Londen (1953-54) I: 159, nrs. 596-597; Frédéric Lyna (1949). *Un livre sur le Maître de Marie de Bourgogne* (1). *Scriptorium*, III: 151-155; Pächt (1948): 59-61, n. 42; Hulin de Loo (1939): 162-163 en 174-175; Gaspar (1932): 68, n. 2.

23. Oxford, Bodleian Library, University of Oxford, Ms Douce 311
Getijden- en gebedenboek van Louis Quarré, Latijn en Frans Na 1488, waarschijnlijk omstreeks 1495
ff. II + 152, 237 x 265 mm

Inhoud:

1v	Almanak voor de jaren 1488-1508
2v	Volbladminiatur Planetenman
3r	Kalender
9r	Getijden voor de dagen van de week
33r-33v	Gebeden in het Frans
51r	Mariamis
55v	Evangelielessen
59r	Blanco pagina
59v	Volbladminiatur Annunciatie
60r	Mariagetijden voor gebruik van Rome
95v	Gebeden
103r	Boetpsalmen en litanie
112v	Gebeden tot de heiligen
121r	Gebeden in het Latijn en Frans
126r	Dodenvigilie

Marge met insignes: 21v
Werkplaats: Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I
Opmerkingen: De miniatuur van Pinksteren is omlijst door een vierzijdige rand van drieëntwintig insignes (veertien van goud, acht van zilver en een perkamenten plaatje). De talrijke insignes komen uit Halle, Geraardsbergen, Geel, Keulen, Petite-Synthe, Boulogne-sur-Mer, 's-Gravenzande, Rome (een perkamenten *Vera Icon*), Saint-Josse-sur-Mer, Ninove, Aken, Kapellebrug, Maastricht, Asse, Douai en mogelijk Nijvel of Wetteren (zie schema 23). Bovendien zitten er enkele ongeïdentificeerde Maria-insignes in de afgebeelde collectie. De insignes beperken zich niet tot een bepaalde regio. De Brabantse insignes uit Halle en Asse zijn beide tweemaal afgebeeld.

Schema 23: Oxford Douce 311, f. 21v.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Maurontius	Douai	zilver	VI: 31.1
2. Mogelijk Gertrudis	Nijvel of Wetteren	verguld	VI: 17.3
3. H. Kruis	Asse	verguld	IV: 3.2
4. Maria		verguld	V: 13.1
5. Catharina		zilver	VI: 8.2
6. H. Kruis	Asse	verguld	IV: 3.2
7. Servatius	Maastricht	zilver	VI: 42.1
8. Monstrans		verguld	IV: 19.1
9. Cornelius	Ninove	verguld	VI: 11.1
10. Maria	Aken	zilver	V: 1.2

11. Judocus	Saint-Josse	verguld	VI: 25.1
12. Briefje met Vera Icon	Rome		VII: 1.1
13. Maria	's-Gravenzande	verguld	V: 4.1
14. Maria	Boulogne-sur-Mer	verguld	V: 2.3
15. Maria		zilver	V: 14.8
16. Cruys Bellaert	Petite-Synthe	verguld	IV: 5
17. Maria	Halle	verguld	V: 5.3
18. Drie Koningen	Keulen	zilver	VI: 14.2
19. Catharina		verguld	VI: 8.2
20. Dymphna	Geel	verguld	VI: 15
21. Maria ter Eecke	Kapellebrug	zilver	V: 6.3
22. Adrianus	Geraardsbergen	zilver	VI: 1.1.
23. Maria	Halle	verguld	V: 5.2

Herkomst: Het getijdenboek is voor gebruik van Rome. Gudula en Gertrudis in de litanie wijzen wellicht op Brussel. Het boek bevat een lijst van de Paasdagen voor de jaren 1488 tot 1508 en een schild met het wapen – waarschijnlijk over een ouder wapen geschilderd – van Louis Quarre (†1520, f. 119r). Hij was de zesde tesorier van de Orde van het Gulden Vlies vanaf 1486. In 1506 kreeg hij de riddertitel. Louis Quarre werd begraven in de parochiekerk van Sint Catharina te Mechelen.

Latere bezitters: De vroeg-negentiende-eeuwse band toont de initialen T en W met het motto 'Deus alit me', een verwijzing naar rev. Theodore Williams, predikant in Hendon (1812-1876). Op de andere zijde van de band is het wapen van Williams afgebeeld. In de catalogus van de verkoop staat vermeld dat het boek afkomstig was van Baron de Denon; dat was Dominique Vivant (1747-1825). Robert Heathcote kocht het van hem en daarna kwam het boek in bezit van Mr. Farmer die het aan Williams verkocht. In 1832 kocht Francis Douce (1757-1834) het handschrift op de verkoop van het bezit van Philip Hurde. Via Douce kwam het handschrift vervolgens in bezit van de Bodleian Library.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Goehring (2008); Von Bredow-Klaus (2005): 391-393, nr. B 6; Kaufmann (1993): 24-26, fig. 19; Vandenbergh (1987): 228, afb. 139 en 229, nr. 1; Köster (1973)b: 115, nr. B5; Köster (1965): 465-467, nr. II; Gaspar (1932): 62, n. 1-2. Overige literatuur: Los Angeles en Londen (2003): 190; As-Vijvers (2003): 7; Willemsen (1998): 344 (A150); Ringbom (1984): 201-204; Wolf (1985): 35, afb. 41; Gillam (1984): 171, nr. 247; Von Euw en Plotzek (1982): 270-273, 275, 279-280, 282, 284 en 306; De Winter (1981): 363, 386, 396, 420 en fig. 62; Van Buren (1975): 307, nr. 14; Pächt en Alexander (1966): 27, nr. 362; Wescher (1959): 129; Londen (1953-54) I: 160-161, nr. 601; Pächt (1948): 59-61, n. 42; Hulin de Loo (1939): 172-174; Paul Durrieu (1921). *La Miniature Flamande*: 60, pl. LXI; Madan (1897): 589-590, nr. 21885.

24. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Latin 10 555
Getijden- en gebedenboek van Agnola Facina voor gebruik van Rome, Latijn
Begin van de zestiende eeuw
ff. II + 323 + II, 75 x 52 mm

Inhoud:

1r	Blanco pagina
1v	Volbladminiatuur Schild met het wapen Facina gedragen door twee engelen
	Kalender
2r-13v	Blanco pagina
14r	Volbladminiatuur Salvator Mundi
14v	Salve Sancta Facies gevolgd door Deus Qui Nobis Signatis
15r-17r	Blanco pagina, gelinieerd
17v	Blanco pagina, ongelinieerd
18r	Volbladminiatuur Kruisiging
18v	Halbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven
19r	Getijden van het H. Kruis
ven	Blanco pagina, ongelinieerd
19r-28v	Volbladminiatuur Pinksteren
29r	Getijden van de H. Geest
29v	Blanco pagina, gelinieerd
30r-37r	Blanco pagina, ongelinieerd
37v	Volbladminiatuur Virgo Lactans
38r	Mariamis
38v	Blanco pagina, gelinieerd
39r-47r	Evangelielessen
47v	Halbladminiatuur Johannes op Patmos
48r-57v	Evangelie volgens Johannes
48r	Halbladminiatuur Lucas
48r-49v	Evangelie volgens Lucas
50r	Blanco pagina, gelinieerd
50r-52r	Halbladminiatuur Matteüs
52v	Evangelie volgens Matteüs
53r	Blanco pagina, gelinieerd
53r-55r	Halbladminiatuur Marcus
55v	Evangelie volgens Marcus
56r	Blanco pagina, ongelinieerd
56r-57v	Volbladminiatuur Annunciatie
58r	Mariagetijden
58v	Metten
59r-152v	Blanco pagina, gelinieerd
59r-85r	Blanco pagina, ongelinieerd
85v	Volbladminiatuur Visitatie
86r	Lauden
86v	Blanco pagina, gelinieerd
87r-103r	
103v	

104r	Blanco pagina, ongelinieerd	284r-284v	Gebed tot Sebastiaan
104v	Volbladminiatuur Geboorte	285r-285v	Gebed tot Laurentius
105r-111r	Priem	286r-286v	Gebed tot Nicolaas
111v	Blanco pagina, gelinieerd	287r-287v	Gebed tot Antonius Abt
112r	Blanco pagina, ongelinieerd	288r-288v	Gebed tot de 10.000 martelaren
112v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders	289r-289v	Gebed tot Augustinus
113r-118v	Terts	290r-290v	Gebed tot Ambrosius
119r	Blanco pagina, ongelinieerd	291r-291v	Gebed tot Hiëronymus
119v	Volbladminiatuur Drie Koningen	292r-292v	Gebed tot Gregorius
120r-125v	Sext	293r-293v	Gebed tot Domincus
126r	Blanco pagina, ongelinieerd	294r-294v	Gebed tot Petrus Martelaar
126v	Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel	295r-295v	Gebed tot Franciscus
127r-132v	None	296r-296v	Gebed tot Bernardinus van Siena
133r	Blanco pagina, ongelinieerd	297r-297v	Gebed tot Antonius van Padua
133v	Volbladminiatuur Kindermoord	298r-298v	Gebed tot Anna
134r-144v	Vespers	299r-299v	Gebed tot Maria Magdalena
145r	Blanco pagina, ongelinieerd	300r-300v	Gebed tot Margareta
145v	Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte	301r-301v	Gebed tot Maria Egyptiaca
146r-152v	Completen	302r-302v	Gebed tot Catharina
153r	Blanco pagina, ongelinieerd	303r-303v	Gebed tot Clara
153v	Volbladminiatuur Kroning van Maria	304r-304v	Gebed tot Ursula
154r-165v	Officie van Maria voor de Advent	305r	Halfbladminiatuur Agnes met Agnola Facina
166r	Blanco pagina, ongelinieerd	305r-305v	Gebed tot Agnes
166v	Volbladminiatuur Laatste Oordeel	306r-306v	Gebed tot Elizabeth
167r	Halfbladminiatuur David bespeelt de harp	307r-307v	Gebed tot Barbara
167r-197r	Boetpsalmen en litanie	308r-308v	Gebed tot Lucia
197v	Blanco pagina, gelinieerd	309r	Blanco pagina, ongelinieerd
198r	Blanco pagina, ongelinieerd	309v	Volbladminiatuur Gregoriusmis
198v	Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus	310r-311v	Gebed van Gregorius en invocaties
199r-260r	Dodenvigilie (slechts een nocturne)	312r-314v	Gebed tot de naam Jezus
260v	Gebed voor de overledenen	315r-316v	Acht verzen van Bernardus
261r-266v	Obsecro Te	316v-317r	Gebed tot God
266v-270r	O Intemerata	317v	Blanco pagina, gelinieerd
270v	Blanco pagina, gelinieerd	318r-320v	Confessio
271r-271v	Gebed tot de beschermengel	320v-323r	Communiegebeden
272r-272v	Gebed tot Michaël	323v	Blanco pagina, gelinieerd
273r-273v	Gebed tot Gabriël		
274r-274v	Gebed tot Rafaël		
275r-275	Gebed tot alle engelen		
276r-276v	Gebed tot Johannes de Doper		
277r-277v	Gebed tot Johannes de Evangelist		
278r-278v	Gebed tot Petrus en Paulus		
279r-279v	Gebed tot Andreas		
280r-280v	Gebed tot Jacobus Maior		
281r-281v	Gebed tot alle apostelen		
282r-282v	Gebed tot Stefanus		
283r-283v	Gebed tot Adrianus		

Folia met insignes: 50r
Werkplaats: Meester van de Davidscènes, meer bepaald diens
Hoofdmedewerker
Opmerkingen: De rand combineert insignes met juwelen.
De ruimtes daartussen vulde de verluchter met zilveren
parelvormen. Op de pelgrimstekens uit Saint-Quentin en
Geraardsbergen na zijn de insignes vooral van algemene
aard, zoals een IHS-monogram, Barbara en de toren, Maria
op de maansikkel, Petrus met de sleutel, een Mariamono-
gram en een kruisje (zie schema 24).

Schema 24: Parijs Latin 10 555, f. 50r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Juweel in gouden vatting			
2. Geoxydeerd		zilver	
3. Juweel in gouden vatting			
4. Geoxydeerd		zilver	
5. Quintinus	Saint-Quentin	verguld	VI: 38.1
6. IHS-monogram		zilver	IV: 20.1
7. Juweel in gouden vatting			
8. Barbara		verguld	VI: 7.2
9. Juweel			

10. Attribuu van Barbara: toren		zilver	VI: 7.4
11. Adrianus	Geraardsbergen	zilver	VI: 1.2
12. IHS-monogram		verguld	IV: 20.1
13. Vera Icon		zilver	IV: 15.1
14. Maria		verguld	V: 13.1
15. Mariamonogram		zilver	V: 16.1
16. Heilige		verguld	VI: 45.15
17. Kruisje		verguld	IV: 21.3
18. Juweel			

Herkomst: De Mariagetijden, de dodenvigilie en de litanie zijn voor gebruik van Rome. De kalender is voor Doornik met gerubriceerde heiligen als Amandus (6 februari), Bonifatius (5 juni), Egidius (1 september), Maria ad nives (5 augustus), Remigius en Bavo (1 oktober), Dionysius (9 oktober), de 11.000 maagden (21 oktober), Eligius (1 december) en Nicasius (14 december). Verder zijn opgenomen: Jozef (19 maart), Antonius van Padua (13 juni), Lodewijk van Toulouse (19 augustus) en Evorius (7 september). De gebeden bevatten veel franciscanen, zoals Franciscus, Bernardinus, Antonius van Padua en Clara, maar ook dominicanen worden vermeld. Het rijk gedecoreerde boek zit vol kleine miniaturen (hier niet in de beschrijving van de inhoud opgenomen) en bevat het wapen van de Italiaanse familie Facina, zoals het getijdenboek van Andriana Facina voor wie het handschrift te Milaan werd gemaakt (cat. II 16). De bestemmeling van dit handschrift was de zus van Andriana Facina: Agnola. De gebeden gebruiken de vrouwelijke vorm, zoals “michi indigna famula tua N.” (f. 317r). Soms wordt in de tekst de naam Ançola genoemd (ff. 264v en 271r). De vrouwelijk bestemming is afgebeeld met haar beschermengel in een kleine miniatuur (f. 271r) en met haar naamheilige Agnes in een halfbladminiatuur (f. 305r).

Literatuur met betrekking tot de insignes: Bruna (2006): 151-152, afb. 107; Von Bredow-Klaus (2005): 421-423, nr. B 14; Koldewey (1993)a: 39-40, Ill. 10.
Overige literatuur: As-Vijvers (2002): 265-266 en 268; Brinkmann (1992): 63-72 en 169-172, Abb. 10-12 en passim; Wieck (1983): 58; Cahn en Marrow (1978): 261; Leroquais (1927-43) II: 12-15, nr. 175.
Autopsie: 2008.

25. Parma, Biblioteca Palatina, Ms Pal. 165
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn Vlaanderen, ca. 1490-1500
ff. I + 180 + I, 129 x 87 mm

Inhoud:	
1r	Blanco pagina
1v-13r	Kalender
13v	Blanco pagina
14r-15r	Salve Sancta Facies
15v	Blanco pagina
16v	Volbladminiatuur Kruisiging
17r-21v	Getijden van het H. Kruis
22r	Blanco pagina
22v	Volbladminiatuur Pinksteren
23r-27r	Getijden van de H. Geest
27v-28r	Blanco pagina's
28v	Volbladminiatuur Maria met Kind tussen musicerende engelen

29r-35r	Mariamis
35v-36r	Blanco pagina's
36v	Volbladminiatuur Annunciatie
37r-106r	Mariagetijden
	37r-53r Metten
53v-54r	Blanco pagina's
54v	Volbladminiatuur Visitatie
55r-65r	Lauden
65v-66r	Blanco pagina's
66v	Volbladminiatuur Geboorte
67r-70v	Priem
71r	Blanco pagina
71v	Volbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
72r-75v	Terts
76r	Blanco pagina
76v	Volbladminiatuur Drie Koningen
77r-80v	Sext
81r	Blanco pagina
81v	Volbladminiatuur Presentatie in de Tempel
82r-86v	None
87r	Blanco pagina
87v	Volbladminiatuur Kindermoord
88r-92v	Vespers
93r	Blanco pagina
93v	Volbladminiatuur Vlucht naar Egypte
94r-106r	Completen
106v-107r	Blanco pagina's
107v	Volbladminiatuur David in gebed
108r-125v	Boetpsalmen en litanie
126r	Blanco pagina
126v	Volbladminiatuur Opwekking van Lazarus
127r-160r	Dodenvigilie
160v	Blanco pagina
161r-166v	Obsecro Te en O Intemerata
167r-171v	Gebeden tot Michaël, Johannes de Doper, Petrus en Paulus, Jacobus Maior, Maria Magdalena, Catharina, Barbara, Margareta, Franciscus en Lucia
172r-175r	Symbolum Athanasium
175r-176v	Psalm 90
177r-180v	Blanco pagina's

Marges met insignes 36v-37r
Werkplaats: Meester van de Davidscènes (Meester van het Dresden Gebedenboek volgens Leonardo Farinelli en Isabel Von Bredow-Klaus)
Opmerkingen: De vierzijdige rand over twee pagina's decoreert een opening met enerzijds een miniatuur van de Annunciatie en anderzijds de tekst met het begin van de Mariagetijden. De rand die sterk aan de randen in de getijdenboeken te Brussel (cat. II 8) en Chantilly (cat. II 9) doet

denken, verenigt ook hier weer insignes met parels tegen een groene achtergrond. Dertien insignes van goud en dertien insignes van zilver wisselen elkaar af (zie schema 25). Hier is een aantal ringen met een rode edelsteen toegevoegd. De verluchter voegde bovendien enkele nieuwe insignes toe

met de Man van Smarten, omgeven door de Arma Christi (f. 37r middenonder) en het insigne met Aegidius van Nîmes als monnik met de pijl en opspringende hinde (f. 36v zijmarge en f. 37r zijmarge).

Schema 25: Parma Pal. 165, ff. 36v-37r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Lam Gods		zilver	IV: 18.2
2. Monstrans		verguld	IV: 19.2
3. Heilige		zilver	VI: 45.7
4. IHS-monogram		verguld	IV: 20.4
5. Mogelijk een vogel		verguld	
6. Maria	Boulogne-sur-Mer	zilver	V: 2.4
7. Maria	Halle	verguld	V: 5.1
8. Kruisiging		zilver	IV: 9.2
9. Aegidius		verguld	VI: 2
10. Judocus	Saint-Josse	zilver	VI: 25.2
11. Maria	Halle	verguld	V: 5.2
12. Geoxydeerd		zilver	
13. Lam Gods		zilver	IV: 18.2
14. IHS-monogram		verguld	IV: 20.3
15. Heilige		zilver	VI: 45.7
16. Thomas Becket	Canterbury	verguld	VI: 44.4
17. Maria	Halle	zilver	V: 5.2
18. Judocus	Saint-Josse	verguld	VI: 25.2
19. Aegidius		zilver	VI: 2
20. Vera Icon		verguld	IV: 15.1
21. Maria	Boulogne-sur-Mer	zilver	V: 2.4
22. Man van Smarten		verguld	IV: 14
23. Annunciatie met parels rondom		zilver	V: 15.3
24. Heilige		verguld	VI: 45.7
25. IHS-monogram		zilver	IV: 20.4
26. Juweel in gouden vatting			
27. Thomas Becket	Canterbury	verguld	VI: 44.5

Herkomst: De Mariagetijden zijn voor gebruik van Rome. De kalender is voor de diocesen Doornik, Kamerijk en Brugge. Het *Obsecro te* is geschreven in de mannelijke vorm. Het boek bevat weinig persoonlijke kenmerken.
Latere bezitters: Onbekend

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 416-419, nr. B 13; Farinelli (2001): 157-160, nr. 23.
Overige literatuur: Geen

26. Parma, Biblioteca Palatina, Ms Pal. 195
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Salisbury, Latijn en Engels

Ca. 1502
ff. III + 245 + II, 197 x 127 mm

Inhoud:
1r-3v   Blanco pagina's
4r-16r   Kalender
17r-20r   Evangelielessen
21r   **Halbbladminiatuur Kruisiging**
21r-26v   Passie volgens Johannes
27r-28v   Gebed tot een beeltenis van Christus in het Engels

29r-37r Dagelijkse gebeden, o.a. bij het opstaan, bij de communie, tegen verleidingen, ter boetedoening, op de diverse gebedsuren van de dag, voor de nacht, bij de biecht, voor vergeving van zonden, voor de koning, voor reizigers, voor vrienden in ziekte of nood, voor vader en moeder, voor een overleden vriend, etc.

37v-38r Blanco pagina's

38v **Volbladminiatuur Margareta**

39r Gebed tot Margareta

39v Gebed tot Maria Magdalena

40r Blanco pagina

40v **Volbladminiatuur Annunciatie**

41r-79r Mariagetijden

41r-45v Metten

46r Blanco pagina

46v **Volbladminiatuur Geboorte**

47r-55r Laudan

55v-56v Getijden van het H. Kruis

57r Blanco pagina

57v **Volbladminiatuur Judaskus**

58r-61r Priem

61v-62r Blanco pagina's

62v **Volbladminiatuur Ecce Homo**

63r-64v Terts

65r Blanco pagina

65v **Volbladminiatuur Kruisdraging met Veronica**

66r-67v Sext

68r Blanco pagina

68v **Volbladminiatuur Kruisiging**

69r-70v None

71r-74v Vespers

75r Blanco pagina

75v **Volbladminiatuur Graflegging**

76r-79r Completen

79r Salve Regina

79v-80r Gebed over de Vreugden van Maria

81r-82r Psalm

82r-84r Obsecro Te

84r-85v O Intemerata

85v-87r Nog drie gebeden tot Maria

87v-90r Communiegebed

90r-90v Gebed tot de Drie-eenheid

90v-91r Twee gebeden tot God

91r Twee korte gebeden tot Christus van Hendrik VI van Engeland

91r-92r Drie gebeden tot de Drie Koningen

92v-93r Blanco pagina's

93v **Volbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven**

94r-99r Vijftien gebeden zoals geopenbaard aan Birgitta van Zweden

99r-100r Gebeden met aflaten waarvan twee toegeschreven aan paus Sixtus IV (1471-1484)

100r-102v Gebed tot de vijf wonden van Christus

102v-108r Gebeden tot Jacobus Maior, Jacobus Minor, Sebastiaan, Christoffel, Joris, Martinus, Antonius Abt, Franciscus, Anna, Barbara, de 11.000 maagden, Apollonia en alle heiligen

108v-110r Gebeden voor het stervensuur

110v-111r Gebed tot God de Vader, de Zoon, en de H. Geest

111r-112r Gebed zoals geopenbaard aan een monnik van Bynham

112r-112v Gebeden tot Gabriël en Rafaël

113r Blanco pagina

113v **Volbladminiatuur Salvator Mundi**

114r-114v Gebed tot Christus in het Engels

114v-117r Gebed tot de Drie-eenheid en nogmaals een gebed, beide in het Engels

117v Blanco pagina

118r **Halfbladminiatuur David in gebed**

118r-123r Boetpsalmen

123r-127r Vijftien psalmen en litanie

133r-134r Acht verzen van Bernardus

134v Blanco pagina

135r **Halfbladminiatuur Doodsbed**

135r-159v Dodenvigilie

160r **Halfbladminiatuur Laatste Oordeel**

160r-169v Commendatie van de zielen, gevolgd door het Salve Salve Rex Sanctorum

170r **Halfbladminiatuur Wederopstanding**

170r-178r Psalmen van de passie van Christus

179r **Halfbladminiatuur Hiëronymus in de Woesternij**

179v-190v Psalter Hiëronymi, gebeden tot Hiëronymus en Gregorius

191r-198r The fifteen O's

198r-209v Sequens van gebeden., o.a. tot Maria, de beschermengel, de Drie-eenheid, God de Vader, Christus, het H. Kruis, Christus, nogmaals het H. Kruis, tegen verleidingen, de pest, van Hendrik VI van Engeland, Rochus en voor alle christenen

210r Blanco pagina

210v **Volbladminiatuur God de Vader met Christus en Maria**

211r-216r Sequens van gebeden tot God de Vader, de Zoon, de H. Geest, de Drie-eenheid, Maria, alle engelen, patriarchen en profeten, onschuldigen, apostelen en discipelen, martelaren, confessoren en maagden

216v-217r Blanco pagina's

217v **Volbladminiatuur Allerheiligen**

218r-237v Sequens van gebeden o.a. tot alle heiligen, voor zwangere vrouwen, tot de H. Geest, de namen van God, Maria, tegen donder en storm, diverse gebeden over oudtestamentische figuren, gevolgd door een gebed tot Maria

238r-240r Rozenkransgebed tot Maria

240v-241r Gebed tot Erasmus

241r-242v Gebeden tot de vijf wonden van Christus

242v-247v Inhoudsopgave

248r-249v Blanco pagina's

Marges met insignes: 113v-114r

Werkplaats: Mogelijk de Meester van Jacobus IV van Schotland

Opmerkingen: De vierzijdige rand over twee pagina's decooreert een opening met enerzijds een miniatuur van Christus als Salvator Mundi en anderzijds de tekst met het begin van het Engelstalig Christusgebed *O glorious iesu*. De insignes zijn met rode draad 'vastgezet' op het perkament. De verluchter combineerde insignes met enkele parels en fragmenten van rozenkransen. Alleen de insignes uit Halle Geraardsbergen kunnen aan een plaats worden verbonden, de rest niet (zie schema 26). De verluchter voegde een perkamenten plaatje van Veronica met de zweetdoek toe in de zijmarge van de Salvatorminiatuur. De Veronica en de talrijke insignes met Christus zijn toepasselijke toevoegingen aan het Christusgebed.

Schema 26: Parma Pal. 195, ff. 113v-114r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Geoxydeerd		zilver	
2. Heilige		verguld	VI: 45.12
3. Ongeïdentificeerd		verguld	
4. Johannes de Doper	Mogelijk Amiens	verguld	VI: 23.1
5. Mariamonogram		zilver	V: 16.2
6. Juweel in gouden vating			
7. Mogelijk Quirinus		zilver	VI: 39.3
8. Barbara		verguld	VI: 7.2
9. Christus		zilver	IV: 15.5
10. Maria		verguld	V: 14.4
11. Attributen van Antonius Abt: Taukruis en bel		verguld	VI: 6.4
12. Barbara		verguld	VI: 7.2
13. Briefje met Vera Icon			VII: 2.1
14. Kruisiging		verguld	IV: 9.1
15. Adrianus	Geraardsbergen	zilver	VI: 1.2
16. IHS-monogram		verguld	IV: 20.1
17. Vera Icon		verguld	IV: 15.1
18. Mariamonogram		verguld	V: 16.3
19. Mariamonogram		verguld	V: 16.2
20. IHS-monogram		verguld	IV: 20.1
21. Christuskind		zilver	IV: 1.1
22. Kruis		verguld	IV: 8.1
23. IHS-monogram		verguld	IV: 20.1
24. Maria Magdalena		zilver	VI: 28.6
25. Petrus		verguld	VI: 37
26. Maria	Halle	zilver	V: 5.4
27. Maria		verguld	V: 14.5
28. Vera Icon		verguld	IV: 15.1
29. Ornament		zilver	
30. Antonius Abt		zilver	VI: 6.2
31. Barbara		verguld	VI: 7.2

Herkomst: Het getijdenboek werd vervaardigd voor de export naar Engeland. De kalender is wellicht voor gebruik van Londen en de Mariagetijden zijn voor gebruik van Salisbury. Het boek bevat twee gebeden tot de Engelse heilige Hendrik VI en een gebed dat volgens de rubriek werd geopenbaard aan een monnik van Bynham in Norfolk (ff. 111r-112v). Het boek kan rond 1502 gedateerd worden, omdat de Wederopstanding in de kalender is opgenomen (27 maart). Op folium 63r is een nog ongeïdentificeerd wapen afgebeeld. Hoewel het *Obsecro te* is geschreven in de mannelijke vorm, werd het boek waarschijnlijk geschreven voor een vrouw. Zij is afgebeeld met haar beschermengel in een kleine miniatuur (f. 30r). De bestemmeling had waarschijnlijk een bijzondere devotie voor Margareta gezien de prominente plaats van het gebed tot deze heilige dat ook nog is voorzien van een grote miniatuur (f. 38v). Mogelijk was deze devotie ingegeven door

het patronaatschap van Margareta die bescherming bood aan zwangere vrouwen. Het boek bevat verderop ook nog een gebed voor vrouwen die in verwachting zijn.

Latere bezitters: Aan het begin van de zestiende eeuw behoorde het boek Christine (ca. 1499-1555) toe, dochter van Edward Stafford (1478-1521), derde hertog van Buckingham, en Eleanor Percy. Christine maakte een notitie op folium 40r. Het schutblad IIv bevat een achttiende-eeuwse notitie die de herkomst uit het bezit van Catherine of Westmoreland bevestigt. Daar wordt een datering gegeven van circa 1490 in plaats van 1502.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 424-427, nr. B 15; Wolf (2002): 135-136, afb. 49; Fari-nelli (2001): 163-169, nr. 25.

Overige literatuur: Federico Odorici (1873). *La Nazionale*

Biblioteca di Parma: Relazione di Federico Odorici. Turijn, C. Favale: 47; Federico Odorici (1865). *Memorie storiche della Nazionale Biblioteca di Parma. Atti e Memorie delle Regie Deputazioni di Storia Patria per le Provincie Modenesi e Parmensi*, 3: 453.

27. Rouen, Bibliothèque municipale, Ms 3028 (Leber 142 Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Rome, Latijn Vlaanderen (mogelijk Brugge), ca. 1515 ff. 247, 195 x 137 mm

Inhoud:

1r	Blanco pagina
1v-13r	Kalender
13v	Blanco pagina (met titel)
14r-58v	Evangelielessen over de passie
14	Halfbladminiatuur Geseling
14r-26v	Maandag volgens Matteüs
27r	Halfbladminiatuur Doornenkroning
27r-37v	Dinsdag volgens Marcus
38r	Halfbladminiatuur Kruisdraging
38r-48v	Woensdag volgens Lucas
49r	Halfbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven
49r-58v	Donderdag volgens Johannes
59r-66r	Evangelielessen
59r	Halfbladminiatuur Johannes op Patmos
59r-60r	Evangelie volgens Johannes
60v	Blanco pagina
61r	Halfbladminiatuur Lucas
61r-62r	Evangelie volgens Lucas
62v	Blanco pagina
63r	Halfbladminiatuur Matteüs
63r-64v	Evangelie volgens Matteüs
65r	Halfbladminiatuur Marcus
65r-66r	Evangelie volgens Marcus
66v	Blanco (met tekst Deo gratias)
67r	Halfbladminiatuur Veronica met sudarium
67r-68r	Salve Sancta Facies
68v	Blanco pagina
69r	Halfbladminiatuur Kruisiging
69r-75v	Getijden van het H. Kruis
76r	Halfbladminiatuur Pinksteren
76r-81v	Getijden van de H. Geest
82r	Halfbladminiatuur Misviering
82r-86v	Mariamis
87r-158r	Mariagetijden voor gebruik van Rome
87r	Halfbladminiatuur Annunciatie
87r-104r	Metten
104v	Blanco pagina
105r	Halfbladminiatuur Visitatie
105r-115v	Lauden
116r	Halfbladminiatuur Geboorte
116r-120v	Priem
121r	Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
121r-125v	Terts
126r	Halfbladminiatuur Drie Koningen
126r-130v	Sext
131r	Halfbladminiatuur Presentatie in de Tempel
131r-135v	None
136r	Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte
136r-144r	Vespers
144v	Blanco pagina
145r	Halfbladminiatuur Kroning van Maria
145r-150v	Completen

151r	Halfbladminiatuur Maria met Kind tussen musicerende engelen
151r-158r	Officie van Maria voor de Advent
158v	Blanco pagina
159r	Halfbladminiatuur David in gebed
159r-178v	Boetpsalmen en litanie
179r	Halfbladminiatuur Opwekking van Lazarus
179r-216v	Dodenvigilie voor gebruik van Rome
217r-220v	Obsecro Te
221r-222br	O Intemerata
222bv	Blanco pagina
223r-224v	Stabat Mater
225r-228v	Symbolum Athanasium
229r-231v	Gebed
232r-232v	Gebed tot Johannes de Doper
233r-233v	Gebed tot Johannes de Evangelist
234r-234v	Gebed tot Petrus en Paulus
235r-235v	Gebed tot Jacobus Maior
236r-237r	Gebed tot Christoffel
237r-238r	Gebed tot Sebastiaan
238r-238v	Gebed tot Franciscus
239r-239v	Gebed tot Antonius van Padua
240r-241r	Gebed tot Hiëronymus
241r-241v	Gebed tot Anna
242r-242v	Gebed tot Catharina
243r-243v	Gebed tot Barbara
244r-244v	Gebed tot Maria Magdalena
245r-245v	Gebed tot Apollonia
246r-246v	Gebed tot Maria
246v-247r	Gebed tot alle heiligen
247v	Blanco pagina

Marge met insignes: 162r, 162v, 184r en 184v

Werkplaats: Simon Bening, "wellicht zijn Eerste vaste mede-werker"

Opmerkingen: Het boek bevat losse motieven in boven-, onder- en buitenmarge. Op het recto en verso van folium 162 bevindt zich in de buitenmarge een gouden of verguld insigne van Maria uit Boulogne-sur-Mer (appendix V, nr. 2.3). In de bovenmarge van folium 184, wederom recto en verso, zit een insigne van Catharina (niet in de appendices). De zijmarge van het recto bevat een rond insigne uit Halle (niet in de appendices). Op het verso is dit een langwerpig insigne met Maria en Kind (niet in de appendices).

Herkomst: Het getijdenboek is voor gebruik van Rome en bevat geen eigendomskenmerken.

Latere bezitters: In 1838 werd het boek door de bibliotheek van Rouen aangekocht als onderdeel van de verzameling van Jean-Michel Constant Leber.

Literatuur met betrekking tot de insignes: As-Vijvers (2002): 96-98 en 218, n. 6, fig. 129, zie ook pp. 501-504 voor meer informatie over het handschrift.

Overige literatuur: BNM: Rouen, BM: 3028; As-Vijvers (2003): 7, fig. 5, en 11, fig. 9, en 17-19, fig. 14; Testa (1996): 1; Testa (1994): 423-424; Dogaer (1987): 177; Anne Margreet W. As-Vijvers (1999). *Marginal decoration in Ghent-Bruges manuscripts*, in: *Sources for the History of Medieval Books and Libraries*. Rita Schlusemann, Jos M.M. Hermans en Margriet Hoogvliet, reds. Groningen, Egbert Forsten: 254-255.

28. Sibiu, Muzeul National Brukenenthal, Ms 761 Getijden- en gebedenboek, genaamd 'Breviarium Brukenenthal' Mogelijk Brugge, tegen 1495 (ook wel later gedateerd) en insigneminiatuur ca. 1490-95 of iets daarvoor ff. IV + 684 + II, 212 x 150 mm

Inhoud (gepagineerd i.p.v. gefolieerd, de blanco pagina's hebben geen paginering):

III	Blanco pagina
IV	Volbladminiatuur Paneel met insignes
1	Blanco pagina
2-25	Kalender
25b-25c	Blanco pagina's
26	Volbladminiatuur Zondeval
27	Halfbladminiatuur God zegent de aarde
27-36	Gebed over de schepping
36b	Blanco pagina
37	Volbladminiatuur Salvator Mundi
38-40	Salve Sancta Facies
40b-40c	Blanco pagina's
41	Volbladminiatuur Christus in de Hof van Olijven
42-120	Passiegetijden
42	Halfbladminiatuur Ego Sum
42-55	Metten
55b	Blanco pagina
56	Volbladminiatuur Judaskus
57	Halfbladminiatuur Christus voor Caïphas
57-65b	Lauden
65c	Blanco pagina
66	Volbladminiatuur Christus voor Pilatus
67	Halfbladminiatuur Geseling
67-72	Lauden
72b	Blanco
73	Volbladminiatuur Kruisdraging
74	Halfbladminiatuur Christus op de koude steen
74-80	Terts
80b	Blanco pagina
81	Volbladminiatuur Kruisnageling
82	Halfbladminiatuur Soldaten dobbelen om Christus' gewaad
82-88	Sext
88b-88c	Blanco pagina's
89	Volbladminiatuur Kruisiging
90	Halfbladminiatuur Gebeurtenissen op het moment dat Christus sterft
90-97	None
97b	Blanco pagina
98	Volbladminiatuur Kruisafname
99	Halfbladminiatuur Bewening
99-109	Vespers
109b-109c	Blanco pagina's
110	Volbladminiatuur Graflegging
111	Halfbladminiatuur Treurende Maria, Johannes en anderen
111-120	Completen
Ontbrekende pagina	
121	Halfbladminiatuur Intocht in Jeruzalem
121-135b	Getijden van het H. Kruis
Ontbrekende pagina	
136	Halfbladminiatuur Pinksteren
136-147b	Getijden van de H. Geest
147c	Blanco pagina
Ontbrekende pagina	
148	Halfbladminiatuur Maria met Kind tussen engelen
148-159	Mariamis
160-174	Evangelielessen
160	Halfbladminiatuur Johannes op Patmos
160-163	Evangelie volgens Johannes
164	Halfbladminiatuur Lucas
164-167	Evangelie volgens Lucas
168	Halfbladminiatuur Matteüs

172	Evangelie volgens Matteüs
	Halfbladminiatuur Marcus
	Evangelie volgens Marcus
174b-174c	Blanco pagina's
175	Volbladminiatuur Bewening
176	Halfbladminiatuur Bewening
176-184	Obsecro Te
84b	Blanco pagina
185	Halfbladminiatuur Maria en Johannes onder het kruis
185-190	O Intemerata
190b	Blanco pagina
191	Volbladminiatuur Verkondiging van Isaacs geboorte aan Abraham
192-368	Mariagetijden voor gebruik van Rome
192	Halfbladminiatuur Annunciatie
192-244	Metten
244b-244c	Blanco pagina's
245	Volbladminiatuur Ark van het Verbond
246	Halfbladminiatuur Visitatie
246-271	Lauden
271b	Blanco pagina
272	Volbladminiatuur De bloeiende staf van Aäron
273	Halfbladminiatuur Geboorte
273-282	Priem
282b	Blanco pagina
283	Volbladminiatuur Mozes bij de brandende braambos
284	Halfbladminiatuur Verkondiging aan de Herders
284-293	Terts
293b	Blanco pagina
294	Volbladminiatuur David en de koningin van Seba
295	Halfbladminiatuur Drie Koningen
295-304	Sext
304b	Blanco pagina
305	Volbladminiatuur Presentatie van Samuël in de Tempel
306	Halfbladminiatuur Presentatie van Christus in de Tempel
306-325	None
315b	Blanco pagina
316	Volbladminiatuur Saul laat de priesters ombrengen
317	Halfbladminiatuur Kindermoord
317-333	Vespers
333b-333c	Blanco pagina's
334	Volbladminiatuur Jakob verwerft het eerstgeboorterecht
335	Halfbladminiatuur Vlucht naar Egypte
335-344	Completen
344b	Blanco pagina
345	Volbladminiatuur Maria met Kind gekroond door engelen
346	Halfbladminiatuur Kroning van Maria
346-368	Officie van Maria voor de Advent
368b-368c	Blanco pagina's
369	Volbladminiatuur Laatste Oordeel
370	Halfbladminiatuur David in gebed
370-414	Boetpsalmen en litanie
414b-414c	Blanco pagina's
415	Volbladminiatuur Sterfbed van een man
416	Halfbladminiatuur Opwekking van Lazarus
416-509	Dodenvigilie voor gebruik van Rome
509b	Blanco pagina

510 **Volbladminiatuur Twaalfjarige Christus in de Tempel**
 511-512 Gebed over de terugvinding in de Tempel
 512b Blanco pagina
 513 **Volbladminiatuur Doop in de Jordaan**
 514 **Halfbladminiatuur Verzoeking in de Woestijn**
 514-517 Gebed over de doop in de Jordaan en het verblijf in de woestijn
 517b Blanco pagina
 518 **Volbladminiatuur Wederopstanding**
 519 **Halfbladminiatuur Emmausgangers**
 519-522 Gebed over de opstanding en de verschijningen van Christus
 523 **Halfbladminiatuur Hemelvaart**
 523-524 Gebed voor de vigilie van Hemelvaart
 525-526 Gebed over de Hemelvaart
 526b Blanco pagina
 527 **Volbladminiatuur Laatste Avondmaal en Voetwassing**
 528-531 Gebed over het Laatste Avondmaal
 532 **Halfbladminiatuur Christus in Limbo**
 532-534 Gebed over de afdaling in Limbo
 534-535 Gebed tot Christus
 535b Blanco pagina
 536 **Volbladminiatuur Transfiguratie**
 537-538 Gebed voor Transfiguratie
 539 **Halfbladminiatuur Sterfbed van Maria**
 539-541b Gebed voor Maria-Tenhemelopneming
 Ontbrekende pagina
 542-544 Gebed over de Onbevleete Ontvangenis
 545-548 Lezing uit het evangelie volgens Matteüs
 549 Blanco pagina
 550 **Halfbladminiatuur Christuskind met Arma Christi**
 550-553 Gebed tot de naam Jezus
 Ontbrekende pagina
 554-557 Zeven verzen van Gregorius
 Ontbrekende pagina
 558-560 Acht verzen van Bernardus
 560b Blanco pagina
 561 **Volbladminiatuur Hiëronymus in de Woesternij**
 562-564 Gebed tot Hiëronymus
 565 Blanco pagina
 566 **Halfbladminiatuur Joris met de draak**
 566-569 Gebed tot Joris
 570 **Halfbladminiatuur Predikende Jacobus Maior**
 570-571 Gebed tot Jacobus Maior
 571b Blanco pagina
 572 **Volbladminiatuur Verbrijzeling van het rad**
 574-575 Gebed tot Catharina (p. 573 bestaat niet)
 576 Blanco pagina
 577-579 Gebed tot de Drie-eenheid
 579-580 Gebed tot de beschermengel
 581-582 Gebed tot Michaël
 582-583 Gebed tot Johannes de Doper
 584-585 Gebed tot Johannes de Evangelist
 585-586 Gebed tot Petrus en Paulus
 587-588 Gebed tot Andreas
 588-590 Gebed tot Jacobus Maior
 590-591 Gebed tot alle apostelen
 592-593 Gebed tot Stefanus
 593-594 Gebed tot Laurentius
 595-596 Gebed tot Christoffel
 596-597 Gebed tot Joris
 598-599 Gebed tot Antonius Abt
 600-601 Gebed tot Sebastiaan
 602-603 Gebed tot Nicolaas

603-606 Gebed tot Claudius
 606-608 Gebed tot Blasius
 609-610 Gebed tot Anna
 611-612 Gebed tot Maria Magdalena
 612-614 Gebed tot Catharina
 614-616 Gebed tot Margareta
 616-617 Gebed tot Barbara
 617-618b Gebed tot de 11.000 maagden
 618b-630 Blanco pagina's, gelinieerd (met eenzijdige margedecoratie)

Verluchting met insignes: p. IV
 Werkplaats: ongeïdentificeerde verluchter, wellicht uit de werkplaats van de Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I of wellicht een medewerker van de Meester van de Davidscène, zoals Meester van Vat. Lat. 10293 die ook aan de rest van het handschrift meewerkte.
 Opmerkingen: De volbladminiatuur op pagina IV, mogelijk uit de werkplaats van de Maximiliaan Meester, toont een houten paneel met een oogje aan de bovenzijde. Het bord is aan een spijker gehangen. De binnenzijde van de lijst heeft een blauwe achtergrond waartegen twintig insignes zijn geplaatst. De verluchting bevat insignes uit Boulogne, Geraardsbergen, 's-Gravenzande, Keulen en Kapellebrug (zie schema 27).

Folia met insignes: p. 259
 Werkplaats: Meester van de Davidscènes
 Opmerkingen: Op pagina 259 is een eenzijdige rand geschilderd met elf ronde insignes tegen een blauwe achtergrond. Sommige insignes zijn verguld, ander zijn van zilver met een vergulde rand. De objecten zijn aan het perkament 'vastgenaaid' met wit garen. Het gaat om luxueuze plaatjes voor algemene devotie, niet om insignes die met een specifieke cultus in verband moeten worden gebracht. De insignes tonen onder andere het Lam Gods, Maria met Kind, Christuskind met het H. Kruis in de handen en het H. Kruis met de doornenkroon (zie schema 28). Daarnaast zijn veelal onidentificeerbare heiligen afgebeeld, allemaal ten halven lijve. De insignemarge is met geen andere te vergelijken. Mogelijk gebruikte de verluchter geen insigne-model, maar haalde hij voor de voorstellingen zijn inspiratie elders. Op pagina 289 is een eenzijdige rand met een rozenkrans (met daaraan een hanger van Maria en Kind, een kruisboog en een zwaard) afgebeeld. Op pagina 588 is een vierzijdige marge van Jakobsschelpen geschilderd, rondom het Jacobusgebed *O lux et decus hispanie*. De schelpen, afwisselend goud- en zilverkleurig, zijn met touwtjes aan een grid van horizontale balken gehangen.

Folia met insignes: pp. 78, 79 en 575
 Werkplaats: Meester van de Davidscènes, meer bepaald diens Hoofdmedewerker
 Opmerking: In de ondermarge van pagina 78 schilderde de verluchter een verguld insigne uit Asse met de tekst *DASSCH* (niet opgenomen in de appendices). In de bovenmarge van pagina 79 is een rond insigne met Barbara afgebeeld, eveneens verguld, en op pagina 575 zit een verguld insigne van Maurontius uit Douai in de ondermarge (beide niet opgenomen in de appendices). De insignes komen allemaal op identieke wijze voor in het getijdenboek van Johanna van Castilië, en wel in de vierzijdige marge op de beginpagina van het evangelie van Lucas (f. 184v). In de bovenmarge van pagina 575 is een vergulde schelp met staf afgebeeld.

Schema 27: Sibiu 761, schutblad IV

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Heilige		verguld	VI: 45.12
2. Vissen		verguld	IV: 21.1
3. Vera Icon		verguld	IV: 15.1
4. Heilige		verguld	VI: 45.12
5. Catharina		zilver	VI: 8.3
6. Maria	Boulogne-sur-Mer	verguld	V: 2.3
7. Adrianus	Geraardsbergen	zilver	VI: 1.3
8. De naam Jezus		verguld	IV: 20.5
9. Schelp		zilver	VI: 21.4
10. Schelp		zilver	VI: 21.4
11. De naam Maria		verguld	V: 16.4
12. Maria	's-Gravenzande	verguld	V: 4.2
13. Briefje met Vera Icon			IV: 4.2
14. Drie Koningen	Keulen	verguld	VI: 14.4
15. Crucifix met IHS-monogram		zilver	IV: 4.3
16. Joris		verguld	VI: 24.1
17. Vera Icon		zilver	IV: 15.4
18. Thomas Becket	Canterbury	verguld	VI: 44.3
19. Maria	Kapellebrug	zilver	V: 6.3
20. Maria		verguld	V: 14.12

Schema 28: Sibiu 761, p. 259 (niet opgenomen in de appendices)

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal
1. Heilige		verguld
2. Heilige		zilver
3. Heilige		zilver
4. Heilige monnik		verguld
5. Heilige		zilver
6. Johannes de Evangelist		verguld
7. Lam Gods		zilver
8. Heilige		zilver
9. Maria		verguld
10. Kruis met doornenkroon		zilver
11. Christuskind		verguld

Herkomst: De bestemming was waarschijnlijk een man. Bij het gebed tot de beschermengel is een gebedsportret van een man weergegeven en het *O intemerata* is in de mannelijke vorm geschreven met “michi mi/serrimo peccatori” (p. 186) en “Ego /miserimmus peccator” (p. 188). Het gebed tot Christus is echter in de vrouwelijke vorm gezet: “ego in/digna peccatrix” (p. 534). Het *Obsecro te* heeft een neutrale vorm: “Et michi fa/mulo tuo nel famule tue” (p. 181). Bij de gebeden tot de heiligen nemen Joris, Jacobus Maior en Catharina een prominente plaats in. Zij zijn vooraan de reeks suffragia

geplaatst met een extra gebed dat bovendien van een grote miniatuur is voorzien. Joris en Jacobus hebben beide een halfbladminiatuur, Catharina zelfs een volbladminiatuur. De banderol met de letters M Y in de marge van de Catharinami-niatuur verwijst mogelijk naar de bestemming(en).

Latere bezitters: Op het verso van het schutblad achterin het handschrift staat een wellicht zeventiende-eeuws stempel met de wapens van de benedictijnerabdij Breunow of Sint-Margareta bij Praag en het stift Braunau in de Bohemen en de proosdij Raygern, die met elkaar verbonden waren. Toen

Sint-Margareta kort na 1770 werd opgeheven kwam de collectie in de handel terecht. Het breviarium werd waarschijnlijk verworven door baron Samuel von Brukenthal, gouverneur van Transsylvanië, in 1785-86. Zijn collectie is nu ondergebracht in zijn oude stadspaleis te Sibiu (Hermannstadt) waar het Muzeul National Brukenthal is gevestigd.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Brukenthal National Museum, *The Brukenthal Breviary (interactive publication)*, zie <http://www.brukenthalmuseum.ro/breviary/>; Maria Ordeanu (2007). *Gloria in excelsis deo. Liber horarum Brukenthal – Cartea Orelor (Bibliotheca Brukenthal XVIII)*. Sibiu, Muzeul National Brukenthal; As-Vijvers (2002): 94-97 en 217-218, fig. 132, zie ook pp. 505-513 voor meer informatie over het handschrift; M. Csaki (1912). *Das Breviarium Brukenthal*. Hermannstadt: 4.
Overige literatuur: Goehring (2006): 35; Anne Margreet W. As-Vijvers (2005). Recycling the *Huth Hours*: The Master of the David Scenes and the making of the *Brukenthal Breviary*, in: *Manuscripts in Transition. Recycling manuscripts, texts and images*. Brigitte Dekeyzer en Jan Van der Stock, reds. Parijs, Leuven en Dudley (MA), Peeters: 379; As-Vijvers (2003): 13, fig. 10, en 18-19; Brinkmann (1992): 46.

29. Venetië, Biblioteca Nazionale Marciana, Ms Lat. I, 99 (olim 2138)
Breviarium van kardinaal Domenico Grimani, genaamd 'Breviarium Grimani', Latijn
Gent en Brugge, ca. 1515-20
ff. 831, 275 x 215 mm

Inhoud:
Kalender
Evangelielessen
Psalter
Rubrieken voor de diverse liturgische feesten te beginnen met de Advent
Boetpsalmen en litanie
Temporale
Sanctorale
Communale
Getijden van Alle Heiligen
Mariagetijden
Dodenvigilie
Diverse gebeden

Folia met insignes: 740v
Werkplaats: Simon (en Alexander) Bening
Opmerkingen: Het gaat hier om een eenzijdige marge met vijf insignes. Daaronder bevinden zich een insigne uit 's-Gravenzande en een uit Boulogne met het opschrift BOUL (zie schema 29).

Schema 29: Venetië Lat I, 99, f. 740v.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Maria	's-Gravenzande	verguld	V: 4.2
2. Pieta		verguld	IV: 13
3. Briefje met Vera Icon			VII: 4.2
4. Maria	Boulogne-sur-Mer	verguld	V: 2.3
5. Maria		verguld	V: 14.12

Herkomst: De heiligen in de kalender suggereren dat het boek voor de Italiaanse markt werd vervaardigd. Ook zijn er affiniteiten aan te wijzen met de franciscanen. Het Breviarium Grimani werd in het testament van kardinaal Domenico Grimani vermeld, maar hij was niet de eerste eigenaar. De bestemming was wellicht Antonio Siciliano van wie de kardinaal het boek in 1520 kocht voor 500 ducaten. Siciliano verbleef korte tijd aan het hof van Margareta van Oostenrijk te Mechelen.

Latere bezitters: Kardinaal Domenico Grimani liet het boek na aan zijn neef Marino Grimani die het boek legateerde aan de Signoria van Venetië. Zijn broer Giovanni hield het boek echter in zijn bezit tot aan zijn dood in 1594. Daarna kwam het terecht in de schatkamer van de San Marco. Per besluit van Venetië ging het boek vervolgens over naar de Biblioteca Marciana.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 439-441, nr. B 18; Köster (1965): 473-474, nr. VIII.
Overige literatuur: Goehring (2006): 35-36; Los Angeles en Londen (2003): 420-424, nr. 126; Dekeyzer (2002): 62; König et al. (1998): 126 en 129; Smeyers (1998): 476; Smeyers en Van der Stock (1996): 39-40; Testa (1996): 1; Testa (1994): 418 en 424; Calkins (1989): 7; Andrea Galeazzi, red. (1988). *Biblioteca Marciana, Venezia (Le Grandi Biblioteche d'Italia)*. Florence, Nardini: 192-195, tav. CXV-CXVII; Dogaer (1987): 161-166 en 177; Testa (1986): 43, 114 en 164; Ringbom (1984): 205; Wolf (1982); Von Euw en Plotzek (1982): 253, 262, 268, 272-275, 278-279, 282-284, 297-300 en 305; De Winter (1981): 397 en 418, en fig. 126; Caterina Limentani Virdis (1981). *Codici miniati fiamminghi e olandesi nelle biblioteche dell'Italia nord-orientale*. Vicenza, Neri Pozza: 87-92, nr. 26; Ferrari, Salmi en Mellini (1972); P. D'Ancona en E. Aeschlimann (1969). *The art of illumination. An anthology of manuscripts from the sixth to the sixteenth century*. New York, Phaidon: 228, nr. 123; David Diringier (1967). *The illuminated book, its history and production*. Londen, Faber and Faber: 455-456; Winkler (1962-63): 9-11; Wescher (1946): 194-197 en 199-208, Figs. 5, 7, 10 en 17; Hulin de Loo (1939). *Comment j'ai retrouvé Horenbaut. Annuaire des Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique*, II: 15-16; Gaspar (1932): 30, 74-76 en passim; Dörnhöffer (1907-11): 33-35, 37, afb. 9-13 en afb. 15-16; Ferd. Ongania, red. (1906). *Il Breviario Grimani nella Biblioteca Marciana di Venezia*. Venetië, Sorteni e Vidotti; J. Destrée (1891). *Recherches sur les enlumineurs flamands. Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie*, 30: 268-287; Edgar Baes (1889). *Bréviaire Grimani et les manuscrits à miniatures du commencement du XVIe siècle. Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie*, 28: 135-180, vooral pp. 135-160.

30. Vic, Museu Episcopal, Ms 88
Fragmenten van twee getijden- en gebedenboeken, Latijn
Ca. 1525 en ca. 1390-1400 (meegebonden volbladminiaturen)
Waarschijnlijk ff. 54, h. 130 mm

Inhoud:

- 2r-2v Passie volgens Johannes (onvolledig)
- 3r-3v Mariagetijden: sext (onvolledig)
- 4r-4v Officie van Maria voor de Advent (onvolledig)
- 5r-5v Evangelie volgens Matteüs (onvolledig)
- 6r-6v Boetpsalmen (onvolledig)
- 7r-7v Dodenvigilie (onvolledig)
- 8r-8v Mariagetijden: vespers (onvolledig)
- 9r-9v Evangelie volgens Lucas (onvolledig)
- 10r Evangelie volgens Johannes (onvolledig)
- 10v-11r Onbekend
- 11v Mariagetijden: priem (onvolledig)
- 12r Evangelie Marcus (onvolledig)
- 12v Onbekend
- 12a?r-12a?v Vervolg van een gebed tot alle martelaren
- 13?r Gebed tot alle maagden (onvolledig)
- 13?v-15r Onbekend
- 15v Blanco
- 16r Getijden van de H. Geest: metten (onvolledig)
- 16v-32v Onbekend
- 33r Onbekend (mogelijk een blanco pagina)
- 33v **Volbladminiatuur Martelares**
- 34r Onbekend (mogelijk een blanco pagina)
- 34v **Volbladminiatuur Catharina**
- 35r Onbekend (mogelijk een blanco pagina)
- 35v **Volbladminiatuur Kroning van Maria**
- 36r Onbekend (mogelijk een blanco pagina)

- 36v
  - 37r-37v
  - 38r-38v
  - 39r-39v
  - 40r-40v
  - 41r-41v
  - 42r-42v
  - 43r-43v
  - 44r-44v
  - 45r-45v
  - 46r-46v
  - 47r-47v
  - 48r-48v
  - 49r-49v
  - 50r-50v
  - 51r-51v
  - 52r-52v
  - 53r-53v
  - 54r
  - 54v
- Volbladminiatuur Man in gebed**
Conditor Coeli (onvolledig)
Gebed tot Anna (onvolledig)
Gebed tot Catharina (onvolledig)
Stabat Mater (onvolledig)
Symbolum Athanasium (onvolledig)
Gebed tot de beschermengel (onvolledig)
Gebed tot Michaël (onvolledig)
Gebed tot Johannes de Doper (onvolledig)
Gebed tot Johannes de Evangelist (onvolledig)
Gebed tot Jacobus Maior (onvolledig)
Gebed tot alle apostelen (onvolledig)
Gebed tot Stefanus (onvolledig)
Gebed tot alle belijders (onvolledig)
Gebed tot Nicolaas (onvolledig)
Gebed tot Franciscus (onvolledig)
Gebed tot Antonius van Padua (onvolledig)
Gebed tot Christoffel (onvolledig)
Gebed tot alle martelaren
Onbekend (onvolledig; mogelijk het vervolg van het gebed tot alle martelaren op f. 12a?r)

Folia met insignes: 49r
Werkplaats: waarschijnlijk Simon Bening, de rand werd mogelijk uitgevoerd door de Meester met de Opge maakte Gezichten
Opmerkingen: De insignes van de vierzijdige rand zijn gearrangeerd rondom een suffragium tot alle belijders. Een kleine miniatuur toont Antonius Abt, Dominicus, Bernardus van Clairvaux en een bisschop zonder attributen. Van de twaalf insignes zijn er zeven van goud en vijf van zilver (zie schema 30). De identificeerbare insignes komen uit Neuss, Waver, Ninove, Geraardsbergen en Rhenen (vergelijk afb. 57).

Schema 30: Vic 88, f. 49r.

Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Vera Icon		zilver	IV: 15.1
2. Crucifix met kaarsen		verguld	IV: 4.7
3. Maria	Waver	zilver	V: 12.2
4. Maria		verguld	V: 13.1
5. Maria		verguld	V: 14.4
6. Maria	Waver	verguld	V: 12.3
7. Quirinus	Neuss	zilver	VI: 39.1
8. Cornelius	Ninove	verguld	VI: 11.2
9. Adrianus	Geraardsbergen	zilver	VI: 1.1
10. Cunera	Rhenen	verguld	VI: 12.2
11. Maria		zilver	V: 14.11
12. Crucifix met kaarsdragende engelen		verguld	IV: 4.7

Herkomst: Omdat de codex slechts fragmentarisch bewaard bleef, is het lastig om iets te zeggen over de bestemming.
Latere bezitters: Het laat-Vlaamse getijdenboek werd, samen met een ander getijdenboek van rond 1400, samengevoegd tot een nieuw geheel waaraan ook nieuwe verluchtingen werden toegevoegd. Het boek werd tussen 1891 en 1899 als geschenk aangeboden aan bisschop Morgades.

Literatuur met betrekking tot de insignes: As-Vijvers (2002): 97, n. 4, zie ook pp. 518-520 voor meer informatie over het handschrift.;
Overige literatuur: As-Vijvers (2007): 77, n. 103; Josefina Planas Badenas (2000-2001). El libro de horas del obispo Morgades. Precisiones estilísticas sobre una obra de factura flamenca. *Locus amoenus*, 5: 67-75; Josefina Planas Badenas (1988). Rafael Destorrens: una miniatura inédita en un libro de horas del Museo Episcopal de Vic. *D'Art*, 14: 73-82.

31. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1979
Getijden- en gebedenboek voor gebruik van Salisbury, Latijn
Vlaanderen (mogelijk Brugge of Gent), ca. 1500
ff. I + 139, 131 x 90 mm

Inhoud:

1r-12v   Kalender
13r-85v   Mariagetijden voor gebruik van Salisbury
    13r-24v   Metten
    25r-46r   Lauden
    46v-54r   Priem
    54v   Blanco pagina, gelinieerd
    55r-60r   Terts
    60r-64v   Sext
    65r-69v   None
    70r-76v   Vespers
    77r-85v   Completen
86r-87r   Zeven Vreugden van Maria
87r-87v   Gebed tot Christus in naam van Maria
88r-90r   Gebed tot Maria
90r-94r   Obsecro Te
94r-96v   O Intemerata
96v-97v   Rozenkransgebed van vijf Ave Marias
97v-98r   Gebed tot God in naam van Maria
98v-99r   Invocaties van Maria
99r-100r   Antifoon
100v   Blanco pagina, gelinieerd
101r-102r   Gebed tot Johannes de Doper

102v   Blanco pagina, gelinieerd
103r-103v   Gebed tot Johannes de Evangelist
104r-104v   Gebed tot Sebastiaan
105r-105v   Gebed tot Antonius
106r-106v   Gebed tot Maria Magdalena
107v-107bv   Blanco pagina, gelinieerd
108r-133v   Boetpsalmen en litanie
133v-136r   Diverse gebeden
136v-139v   Blanco pagina, gelinieerd

Folium met insignes: 108r

Werkplaats: Meester van het Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I

Opmerkingen: De vierzijdige marge omlijst het begin van de boetpsalmen. Van de achttien insignes zijn er twaalf van goud en zes van zilver. Ze zijn afwisselend met geel en wit garen aan de pagina 'vastgezet'. De insignes komen uit 's-Gravenzande, Halle, Kapellebrug en Geraardsbergen (zie schema 31). De insignes die een Vlaamse, Brabantse en Hollandse herkomst hebben, werden niet aan de bestemming van het handschrift aangepast. Engelse insignes zijn niet in de rand opgenomen. Zelfs tekens van Thomas Becket die toch geregeld in andere laat-Vlaamse marges voorkomen, zijn hier achterwege gelaten. Diverse andere randen tonen gebedssnoeren (ff. 13r en 88r; afb. 58).

Schema 31: Wenen 1979, f. 108r.

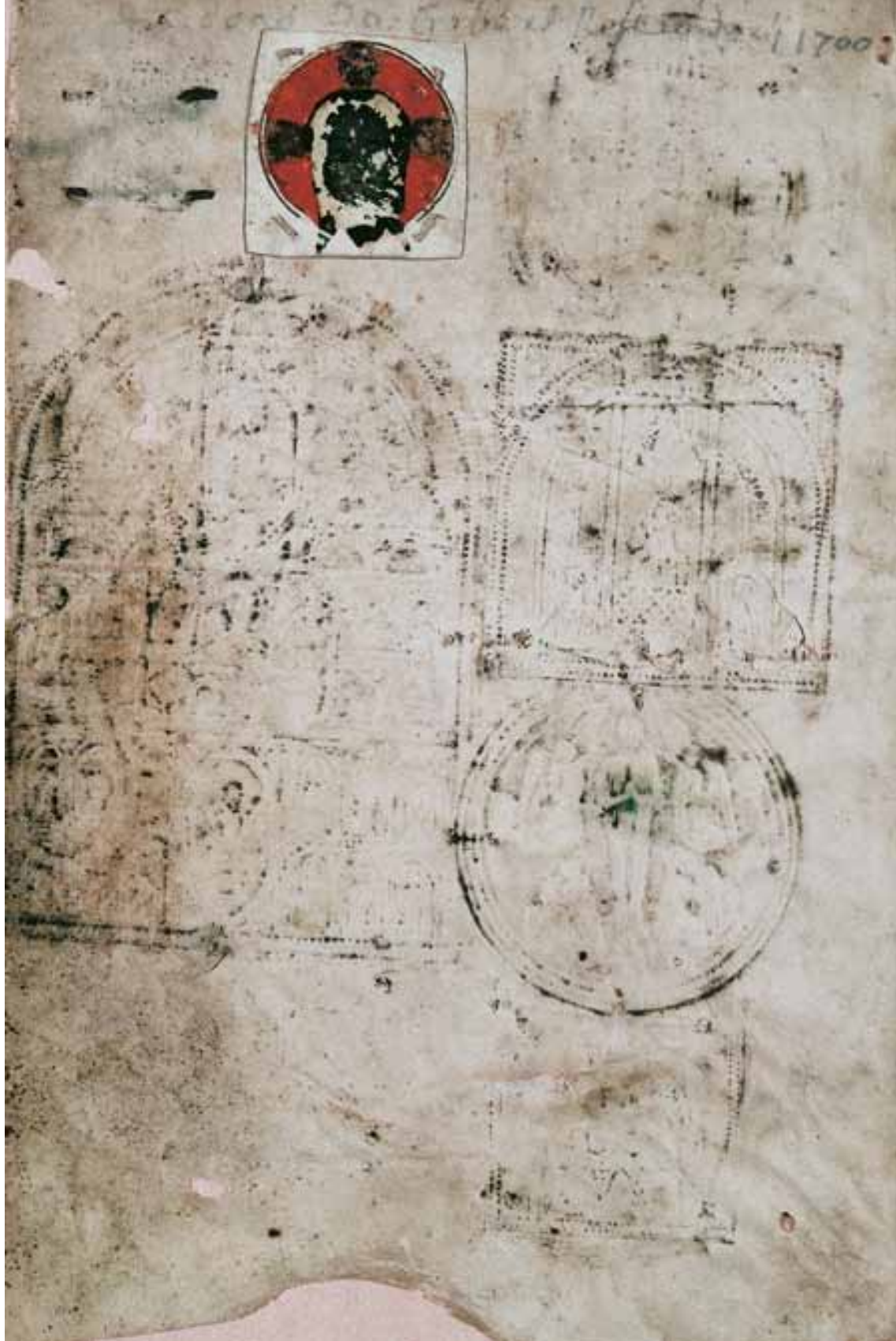
Onderwerp	Herkomstplaats	Materiaal	Appendix
1. Maria	's-Gravenzande	verguld	V: 4.1
2. Heilige		zilver	VI: 45.11
3. Heilige		verguld	VI: 45.15
4. Maria	Halle	zilver	V: 5.2
5. Maria		verguld	V: 13.1
6. Doodshoofd		verguld	VI: 47
7. Maria Magdalena		verguld	VI: 28.6
8. Catharina		zilver	VI: 8.2
9. Heilige diaken		verguld	VI: 45.5
10. Maria	Kapellebrug	zilver	V: 6.5
11. Heilige bisschop tussen Petrus en Paulus		verguld	VI: 45.9
12. Heilige		verguld	VI: 45.7
13. Adrianus	Geraardsbergen	zilver	VI: 1.3
14. Catharina		verguld	VI: 8.2
15. Heilige		verguld	VI: 45.7
16. Maria		verguld	V: 14.8
17. Heilige		zilver	VI: 45.7

Herkomst: Het boek voor gebruik van Salisbury werd voor een Engelse bestemming vervaardigd. Enkele malen wordt expliciet vermeld dat de teksten voor Engels gebruik zijn (f. 13r) of voor gebruik van Salisbury (f. 46v). In de litanie worden de heiligen Swithin en Wulfrannus genoemd. Bovendien is de kalender doorspekt van gerubriceerde Engelse heiligen, zoals Thomas Becket (7 juli en 29 december), Edwardus (13 oktober), Wulfrannus (15 oktober), aartsbisschop Edmundus (16 november) en koning Edmundus (20 november). Daarnaast komen niet-gerubriceerde heiligen voor als Cuthbertus (20 maart en 4 september), Richard (3 april), Edmundus (9 juni), Edwardus (20 juni), Oswald (5 augustus) en Wenefrida (3 november).

Latere bezitters: Sinds 1795 bevindt het boek zich in de Hofbibliotheek.

Literatuur met betrekking tot de insignes: Von Bredow-Klaus (2005): 406-407, nr. B 10; Thoss (1987): 127-128, nr. 82, Abb. 101; Raff (1984): 51, nr. 58; Köster (1973)b: 116, nr. B8; Köster (1965): 471-472, nr. VI.
Overige literatuur: BNM: Wenen, ONB: 1979; Brussel (1962): 40, nr. 69; Unterkircher (1957): 58.
Autopsie: 2006.

Getijdenboek van Antoine Bourdin, blanco pagina met sporen van diverse insignes o.a. van Le Puy en Saint-Maximin-la-Sainte-Baume;
een plaatje van de Vera Icon resteert. Carpentras, Bibliothèque Ingimbertaine, Ms 59, f. 110r (**cat. I 37**).

huim ons zu hulpen seyr gou
deyustige vrouwe synt anna.
got de vyss den licham der alre
selichster anna eyne weiflich
ge moeder keisen wolde. Vley
ons dat wy oeuermitz ey
oeuergeuoert moissen wden
inde beschauwen dat wort
dat vleischs geworden is. de
leyft inde rengueert ewee
lich sonder ende. Amen. it.

*Item. In begint der rosetwas
van der erwerdiger moderē
in weidwerffen synt anna.*

Ohellige moeder synt anna
bis ons eyn ewich troist. in
zu verloes in alle onsen noe
den. inde due ons vp die portz

des hūmels. dit vuer gesche
 nen gebeit gen sal men lesen
 up eyn eichlich punt vā dis
 sen rosen krans. pater nr.

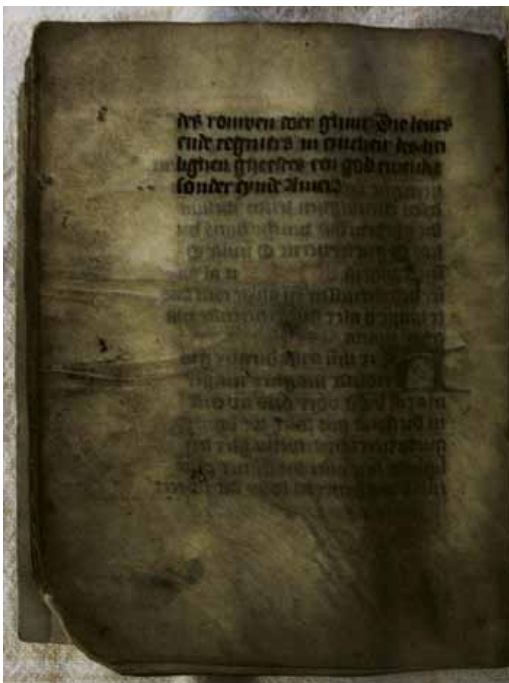
O alre hūllichste inde
 wer dīchste moeder
 synt anna. er vreuwe
 inde verblīde dīch ewelich
 o hoege wortzel van yesse
 vyss wilch ger is gegangen
 eyn ruet gen. die alre hūllich
 ste ioffer maria dyne dochter
 doe vp gebluedt hant die suet
 se bloeme onse hē ihūs xps.
 Er vreuwe ons **o hylge mod**
 mit dynen gebede o selyge
 moeder anna. dat die suetste
 bloeme ihesū. moir bliuven

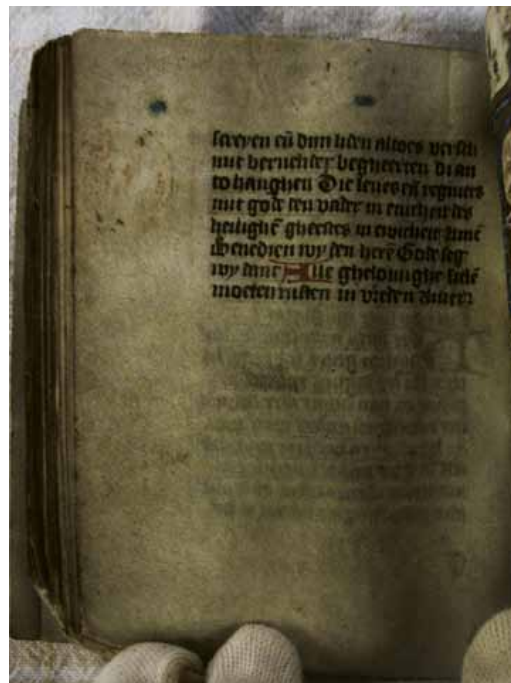
I 1 Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica, Ms BPH 137, f. 13v.

I 1 Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica, Ms BPH 137, f. 100v.

I 2 Arnhem, Historisch Museum, Ms GM 2037, f. 53v.

I 2 Arnhem, Historisch Museum, Ms GM 2037, f. 76v.

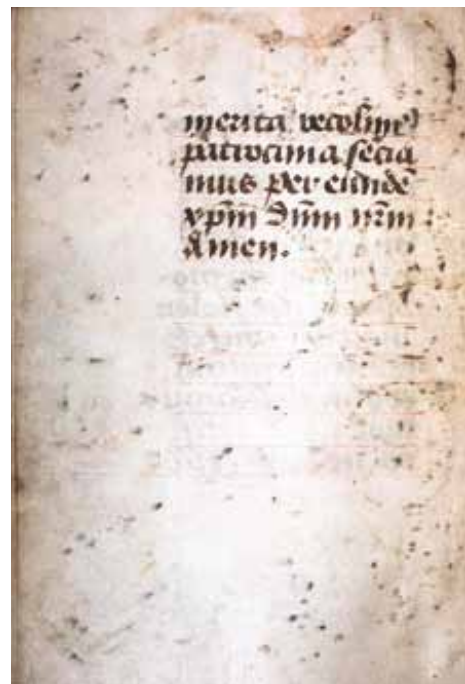

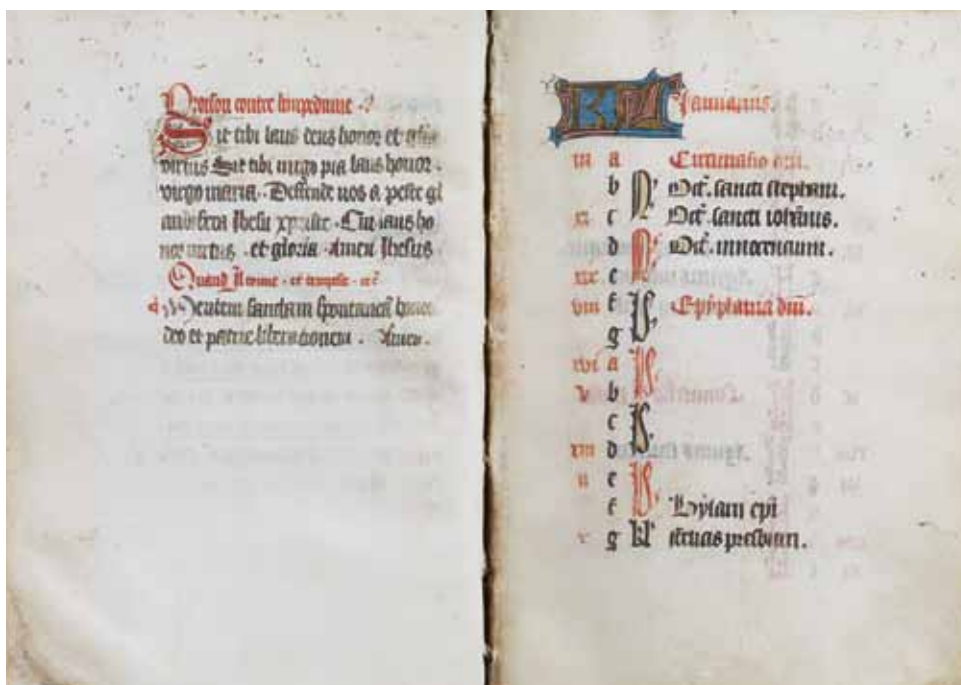
13 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 166, f. 106r.

14 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 170, f. 2r.

15 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 186, f. 294v.

I 6 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 191, ff. 5v-6r.

I 8 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 218, f. 6v.

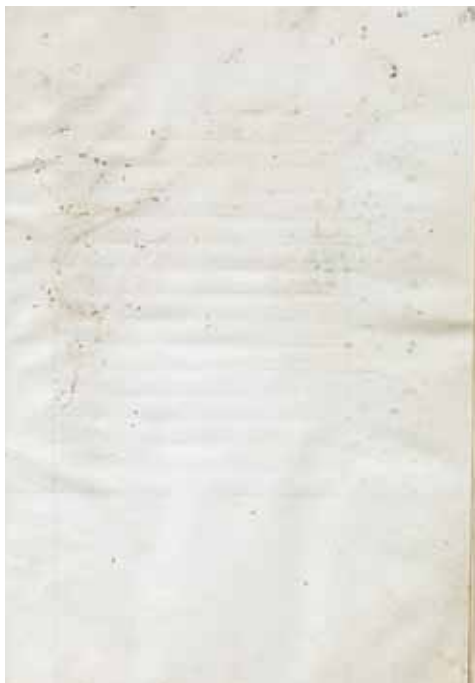
18 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 218, ff. 62v-63r

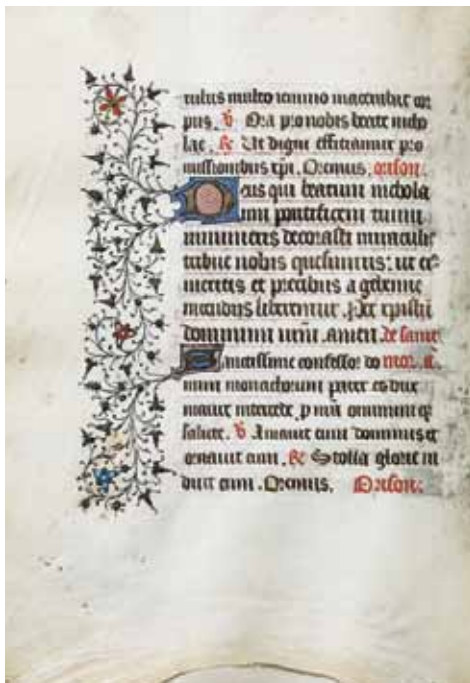
18 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 218, f. 120r.

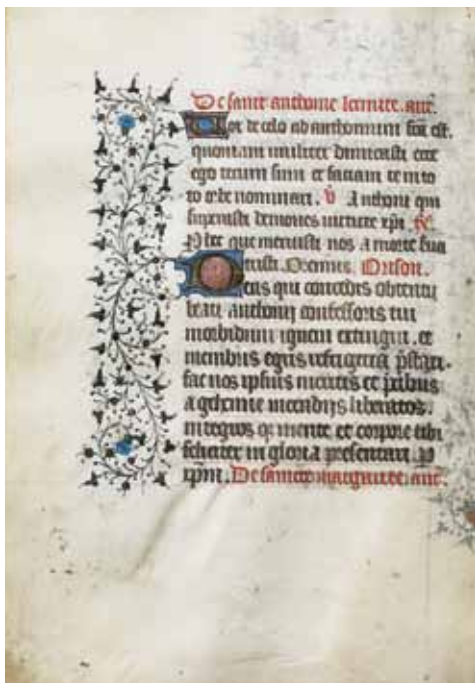
19 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 234, f. 17r
(de insignes waren bevestigd tegen het verso).

I 10 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 247, f. 168r.

I 11 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 262, f. 85v.

I 11 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 262, f. 86v.

I 11 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 262, f. 132v.

I 12 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 782, f. 15r.

I 13 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 815, f. 1r.

I 14 Brugge, Grootseminarie, Ms 64/183, ff. 26v-27r.

I 15 Brugge, Stadsbibliotheek 'De Biekerf', Ms 329, ff. 61v-62r.

I 16 Brugge, Stadsbibliotheek 'De Biekerf', Ms 336, schutblad 11v en f. 1r.

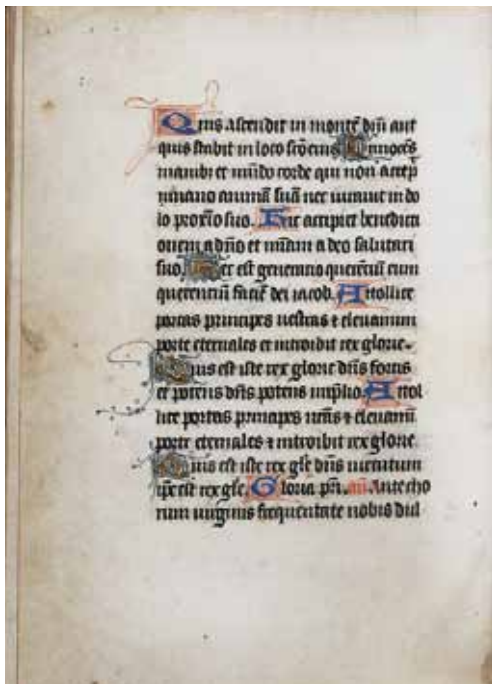

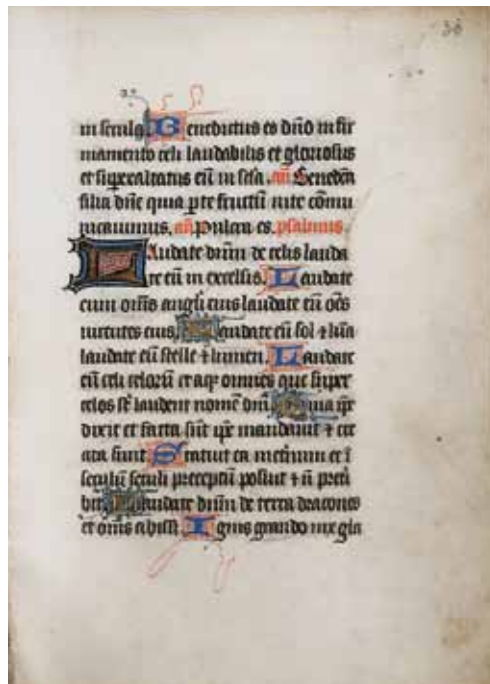
I 17 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 2895, f. 1r.

I 18 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 4917, ff. 38v-39r.

I 19 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 8645, f. 23v.

I 19 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 8645, f. 30r.

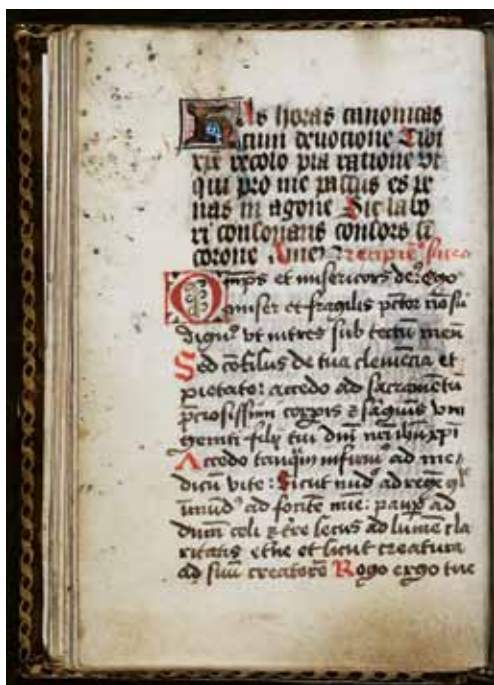
I 19 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 8645, ff. 71v-72.

I 20 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 9785, schutblad IIr (gefolieerd B).

I 21 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 541, f. 10v.

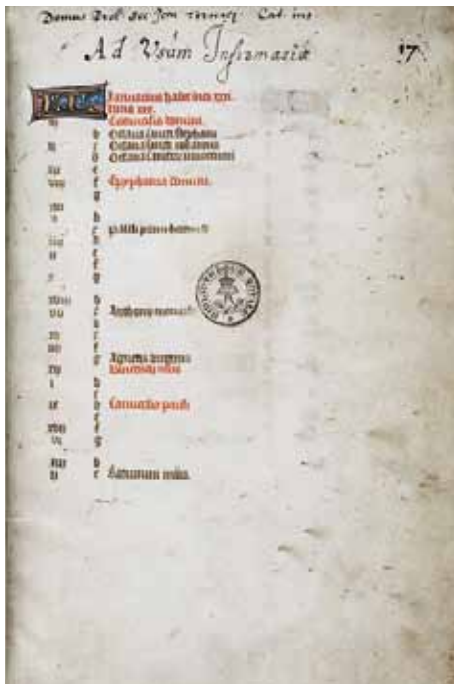

I 21 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 541, f. 13v.

I 22 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 10 770, ff. 52v-53r.

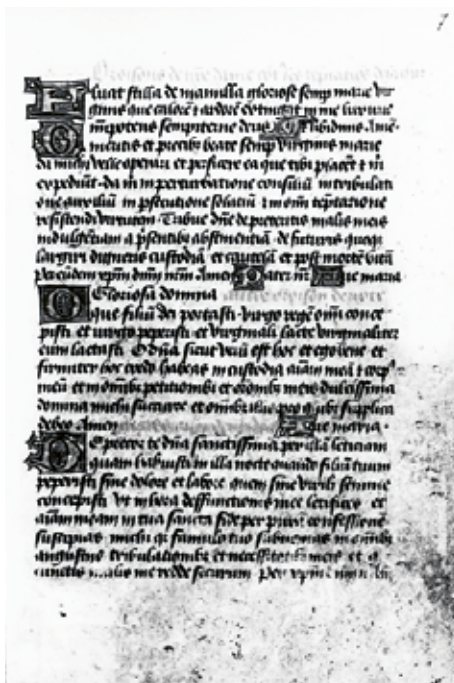

I 23: Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België,
Ms 10 773, f. 1r.

I 24 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België,
Ms 11 035-37, f. 6v.

I 24 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België,
Ms 11 035-37, f. 7r.

I 24 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België,
Ms 11 035-37, f. 96r.

I 25 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 21 371, ff. 69v-70r.

I 26 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 4982, f. 20r

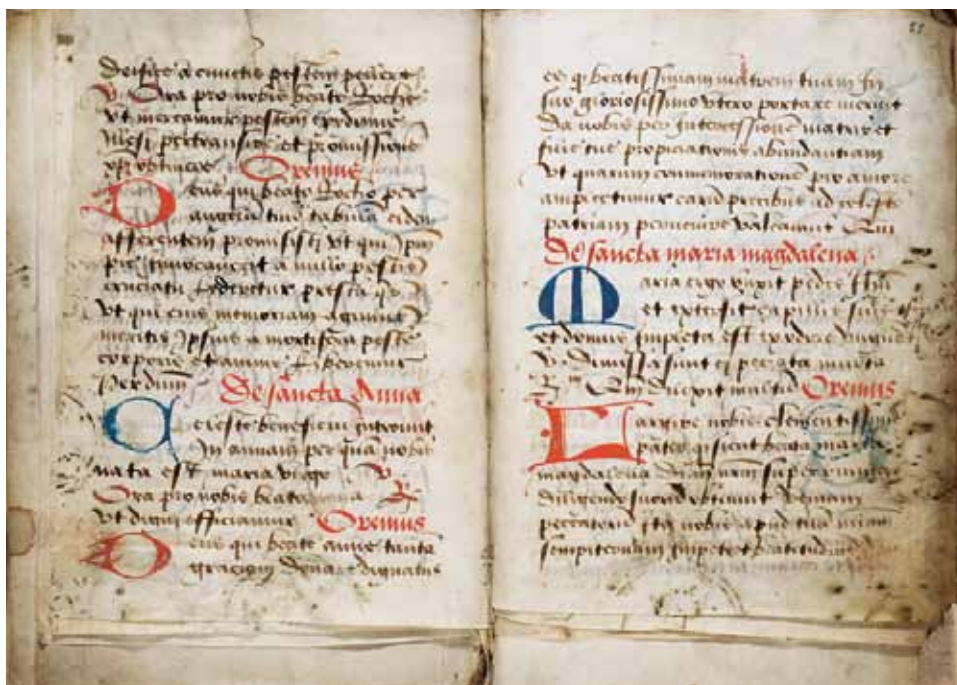

I 26 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 4982, ff. 23v-24r.

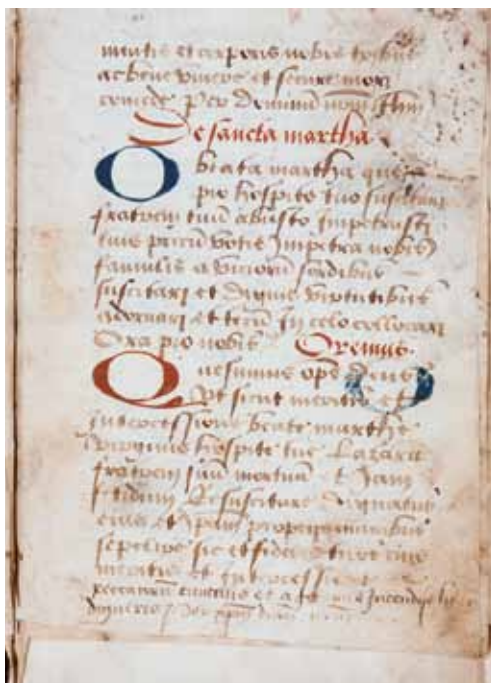

I 26 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 4982, ff. 43v-44r.

I 26 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 4982, ff. 50v-51r.

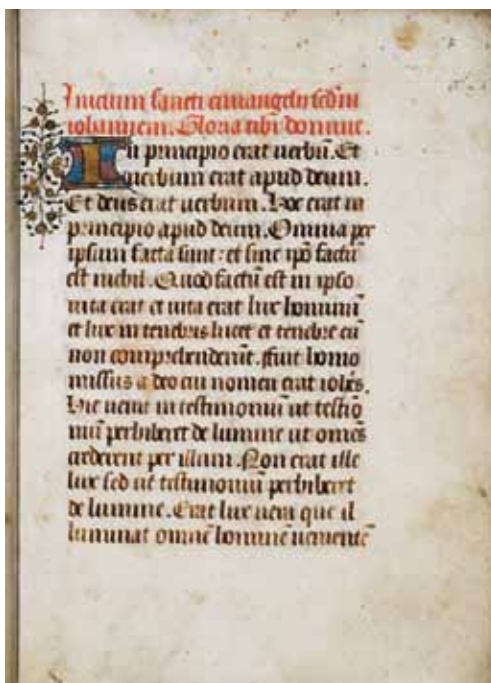

I 26 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België,
Ms II 4982, f. 53r.

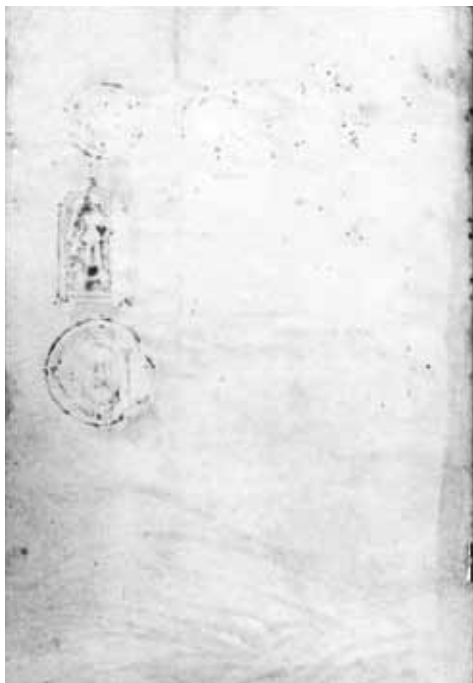
I 26 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België,
Ms II 4982, f. 49r.

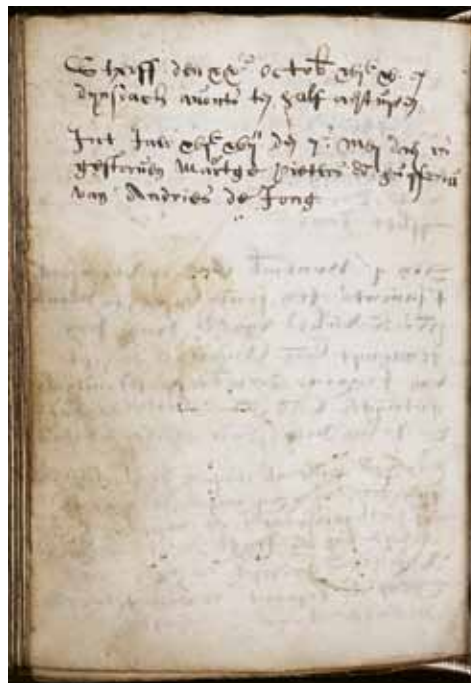
I 27 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België,
Ms II 4996, f. 7r.

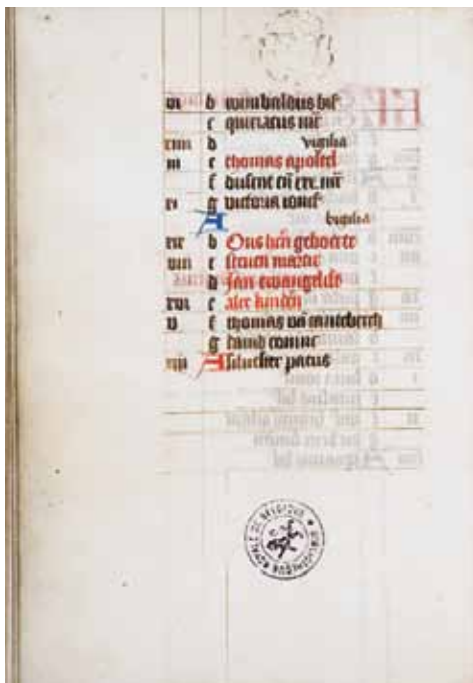
I 27 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België,
Ms II 4996, f. 61r.

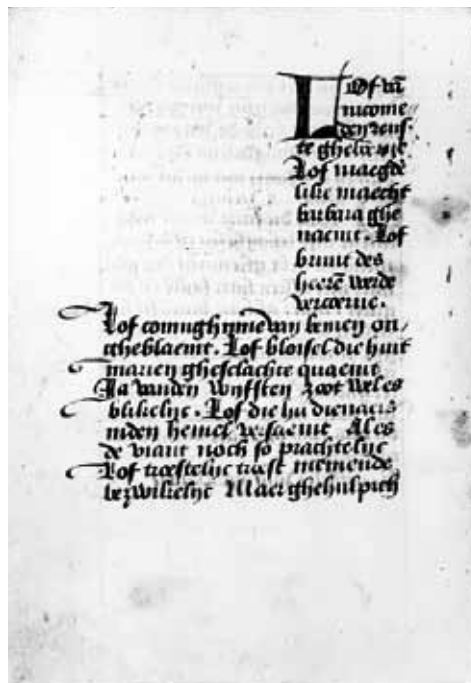
I 28 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België,
Ms II 7484 schutblad.

I 29 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België,
Ms IV 142, f. 100v.

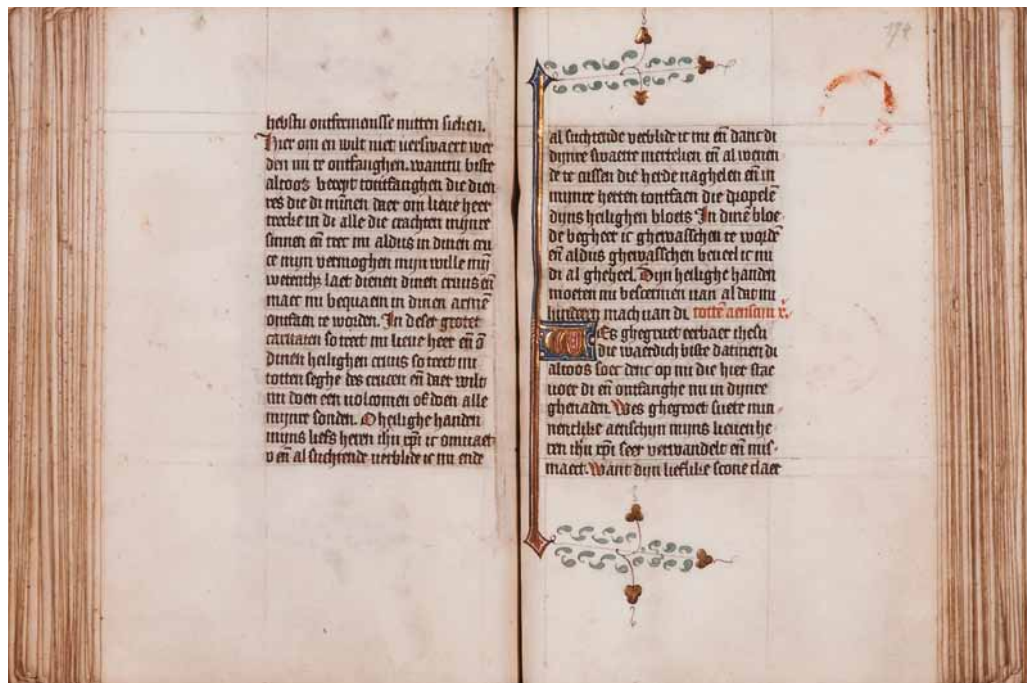
I 30 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België,
Ms IV 271, f. 14v.

I 31 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België,
Ms IV 497, f. 91v.

Joannes Soetius fuit Janus
 is gestorven den 12 d' april 1716
 in d' auldedom van 63 jaeren
 Cornelis Soetius fuit broeder
 is gestorven d' 21 d' Xber 1717
 in d' auldedom van 63 jaeren
 Catharina Van Damme fuit Janus
 Duyss' Van Cornelis Soetius
 is gestorven d' 12 d' July 1718
 in d' auld 72 jaeren

 godt Verleene hunde
 eenwige Ruste. & oock
 hun dogter an ne Ekerp.
 Soetius hun dogter die
 overled' is d' 14 d' July 1722
 in d' auldedom van 34 Jaeren

I 31 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 497, f. 103v.

I 33 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 1000, ff. 173v-174r.

I 35 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 1266, f. 1r (de insignes waren bevestigd tegen het verso).

I 35 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 1266, f. 2r.

I 36 Cambridge, Fitzwilliam Museum, Ms III-1954, f. 226v.

I 36 Cambridge, Fitzwilliam Museum, Ms III-1954, f. 227v.

I 36 Cambridge, Fitzwilliam Museum,
Ms III-1954, f. 246v.

I 36 Cambridge, Fitzwilliam Museum,
Ms III-1954, f. 250v.

I 37 Carpentras, Bibliothèque Inguimbertaine,
Ms 59, f. 110r.

I 38 Chantilly, Musée Condé, Impr. XIV C.3, ff. 1v-2r.

I 39 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 73 G 5, schutblad 1r.

I 39 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 73 G 5, ff. 13v-14r.

I 40 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 74 G 35, schutblad Vv.

I 41 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 76 F 27, schutblad voorin.

I 42 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 77 L 60, f. 98r.

I 43 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 130 E 18, tweede schutblad voorin.

I 44 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 131 H 8, f. 1r.

I 45 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 131 H 13, ff. 2v-3r.

I 46 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 132 G 38, schutblad voorin.

I 46 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 132 G 38, ff. 124v-125r.

I 47 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 133 M 23, ff. 129v-130r.

I 48 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 134 C 47, f. 1r.

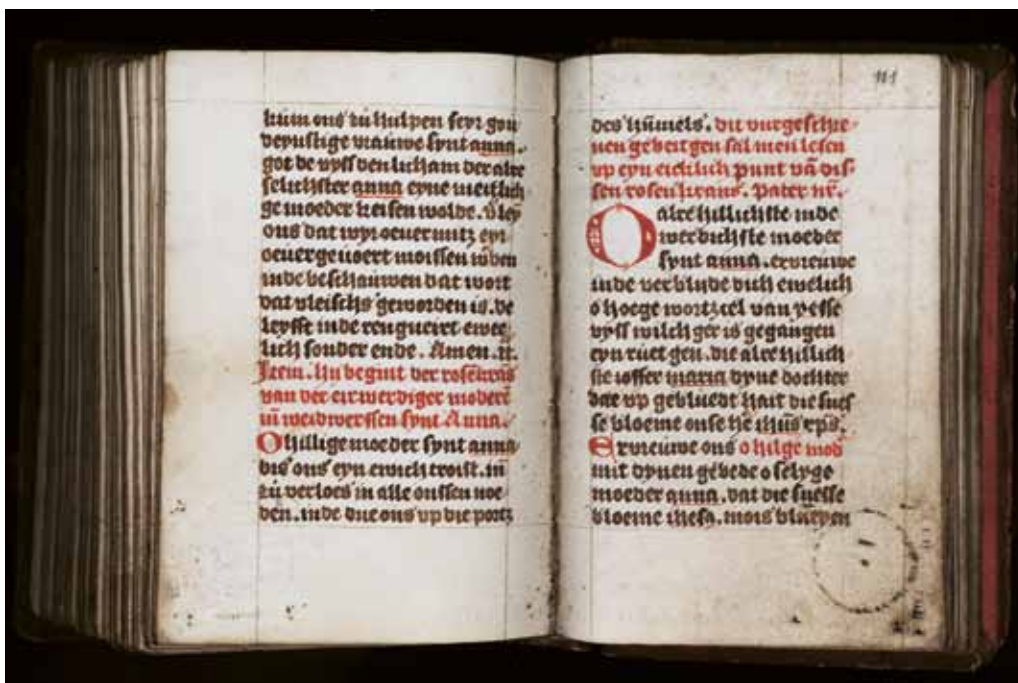
I 48 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 134 C 47, f. 181v.

I 49 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 135 E 36, f. 157r.

I 50 Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 186, f. 16r.

I 51 Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 1347, ff. 110v-111r.

I 52 Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 2750, ff. 20v-21r.

I 52 Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 2750, ff. 28v-29r.

I 52 Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 2750, ff. 70v-71.

I 52 Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 2750, ff. 92v-93r.

I 52 Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms 2750, ff. 95v-96r.

I 53 's-Heerenbergh, Kasteel 'Huis Bergh',
Ms 10 (cat. 267), f. 2v.

I 54 Keulen, Diözesan- und Dombibliothek,
Ms 1576, f. 28r.

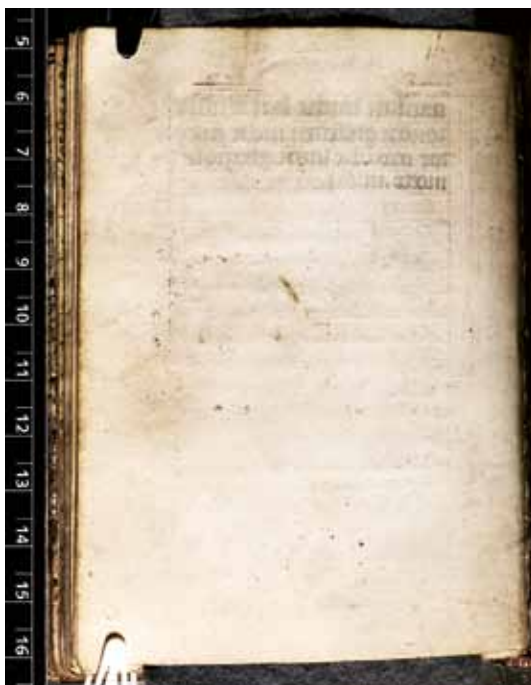
I 55 Kopenhagen Det Kongelige Bibliothek,
Ms GKS 3445 octavo, f. 127v.

I 56 Kopenhagen Det Kongelige Bibliothek,
Ms Thott 542 quarto, schutblad voorin.

I 57 Londen, The British Library, Ms Arundel 294, f. 50v
(© The British Library Board, Ms Arundel 294).

I 58 Londen, The British Library, Ms Harley 3828, f. 39v
(© The British Library Board, Ms Harley 3828).

I 58: Londen, The British Library, Ms Harley 3828, schutblad IIIr (© The British Library Board, Ms Harley 3838).

I 59 Londen, The British Library, Ms Stowe 17, f. 1r.
(© The British Library Board, Ms Stowe 17).

I 60 Luik, Universiteitsbibliotheek, Ms Wittert 32, ff. 116v-117r.

I 61 New Haven, Yale University, Ms 107, f. 104r.

I 62 New York, The Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection, acc. no. 54.1.1, f. 21r.

I 63 Olim Akron (Ohio), Mackus Company 2006, schutblad en f. 1r.

I 64 Olim Bonn-Bad Godesberg, Hermann Kunst, Ms 5, schutblad voorin (afbeelding uit: Köster 1979).

I 65 Olim Floris Cornelisz., ff. onbekend.

I 66 Olim Keulen, Venator & Hanstein,
25 maart 2000, lot 572, f. 1v.

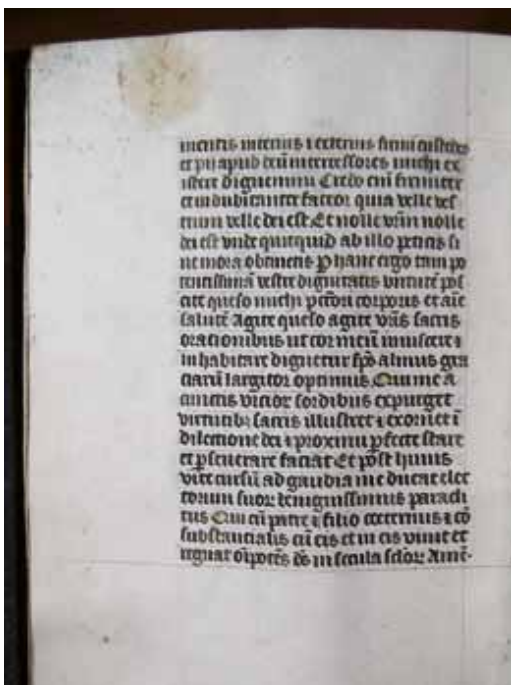

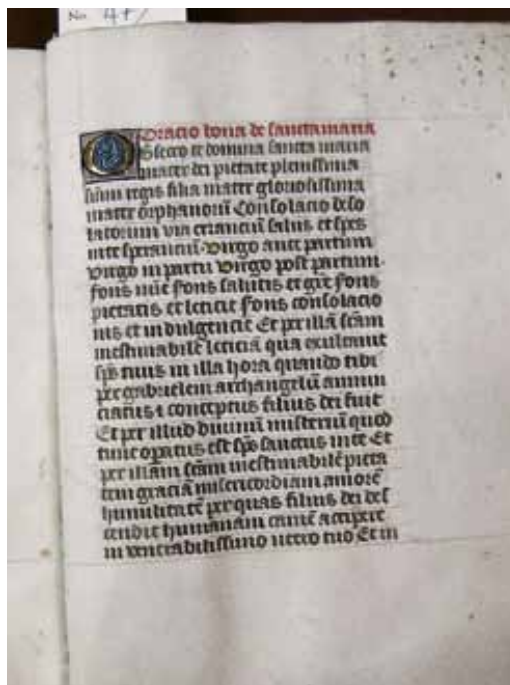
I 67 Olim Londen, Christie's, 10 november 2004, lot 22, schutblad IIv (detail).

I 68 Olim Londen, Christie's, 24 november 2007, lot 10, ff. 12v-13r.

I 69 Olim Londen, Christie's, 4 juni 2008, lot 47, f. 20v.

I 69 Olim Londen, Christie's, 4 juni 2008, lot 47, f. 21r.

I 70 Olim Londen, Sotheby's, 26 november 1985, lot 134, f. 7v (afbeelding uit: Spencer 1998).

I 71 Olim Parijs, Les Enluminures, f. 1r (detail).

I 72 Oxford, Bodleian Library, University of Oxford, Ms Douce 51, ff. 45v-46r.

I 72 Oxford, Bodleian Library, University of Oxford, Ms Douce 51, ff. 58v-59r.

I 72 Oxford, Bodleian Library, University of Oxford, Ms Douce 51, ff. 73v-74r.

I 73 Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms 641 rés.,
schutblad Cr (de insignes waren bevestigd tegen
het verso).

I 74 Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms 1176 rés., 156v en schutblad achterin.

I 74 Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms 1176 rés., schutbladen Bv-Cr.

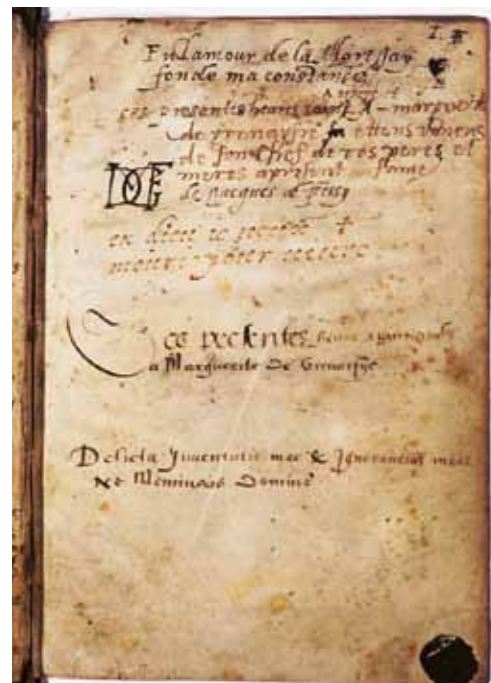

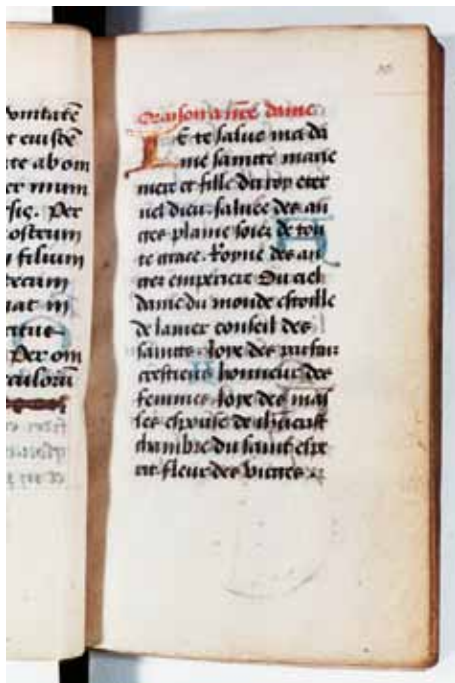
I 74 Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms 1176 rés., schutbladen achterin

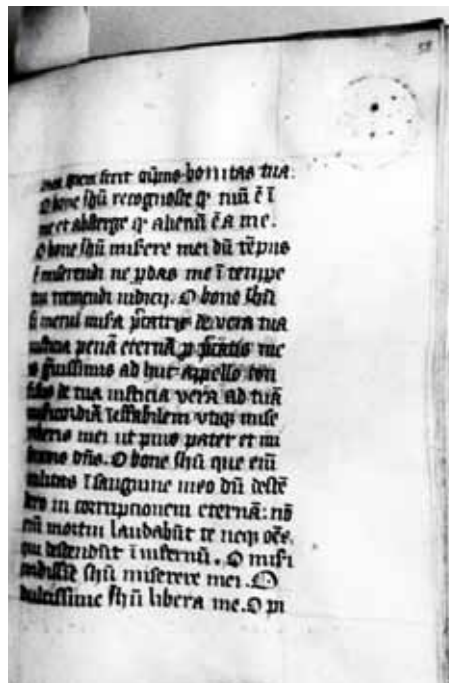
I 75 Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Lat. 1159, f. 177v.

I 75 Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms Lat. 1159, schutblad 1r (voorheen gefolieerd B) met notities van Marguerite de Grenaisy over de naaigaatjes en insignespooren heen.

I 76 Parijs, Bibliothèque nationale de France,
Ms Lat. 1370, f. 33r.

I 79 Philadelphia, Bibliotheca Schoenbergensis,
Ms 4, f. 57v.

I 81 San Marino, Huntington Library,
Ms HM 1136, f. 1r.

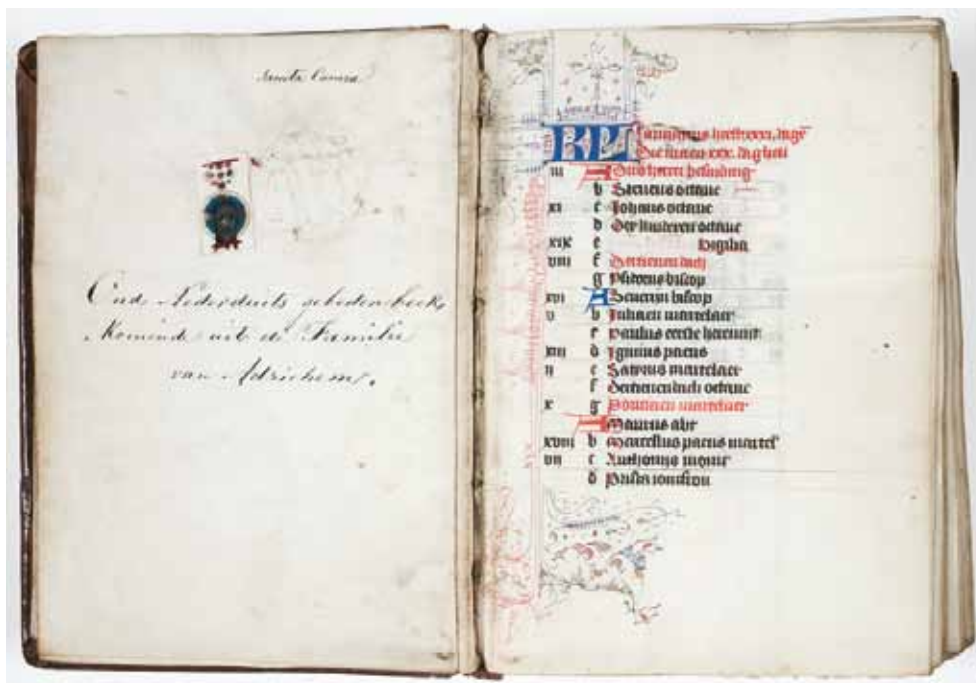
I 82 Sidney, University of Sidney, Rare Book & Special
Collections Library, RB. Add. Ms 334, f. 1v.

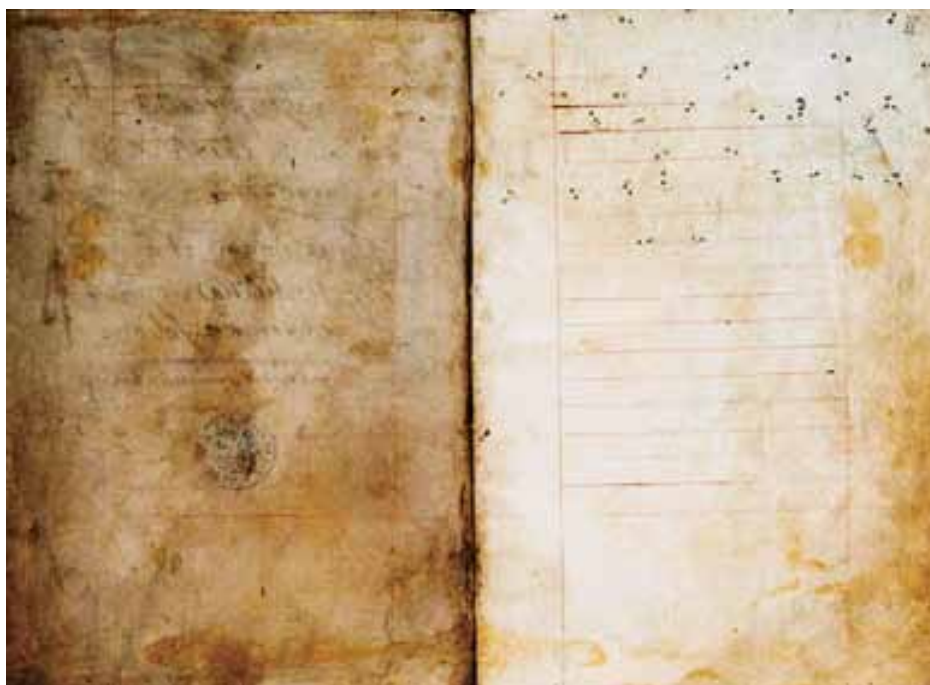
I 83 Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms ABM h 23, ff. 52v-53r.

I 84 Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms BMH h 63, f. 16v.

I 85 Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms StCC.h 1, schutblad voorin en f. 1r'.

I 86 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1800, schutbladen 14v-15r.

I 88 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek,
Cod. Series Nova 2596, f. 371r.

I 87 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1859, ff. 250v-251r.

I 88 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek,
Cod. Series Nova 2596, f. 1v.

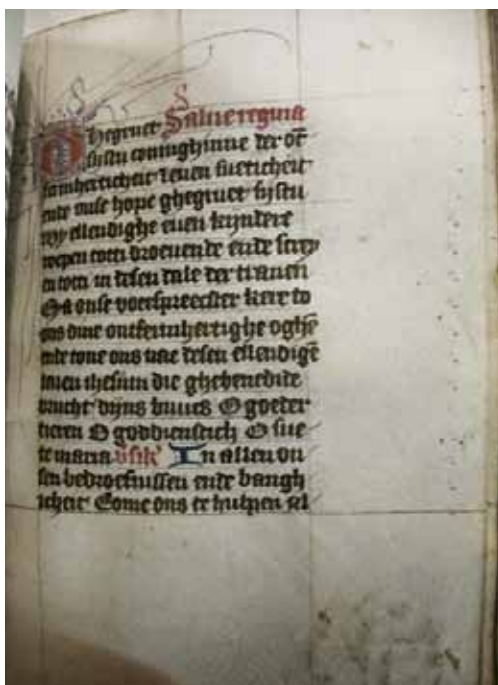
I 89 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek,
Cod. Series Nova 2624, f. 253r.

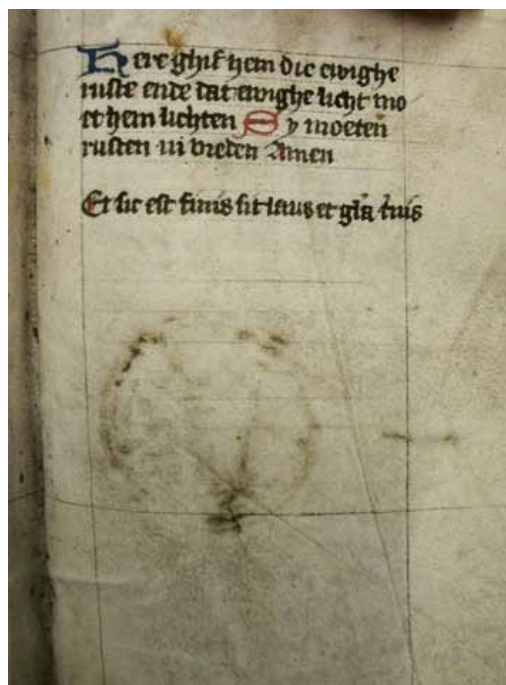
I 90 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek,
Cod. Series Nova 12 897, schutblad Ir.

I 90 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek,
Cod. Series Nova 12 897, schutblad VIIIv.

I 91 Zutphen, Stad- en Streekarchief, Ms Huis Baak II
(278/34), f. 151r.

I 91 Zutphen, Stad- en Streekarchief, Ms Huis Baak II
(278/34), f. 65v.

II 1 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 427, f. 131v.

II 1 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 427, f. 132r.

II 1 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 427, ff. 166v-167r.

II 2 Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 782, f. 113r.

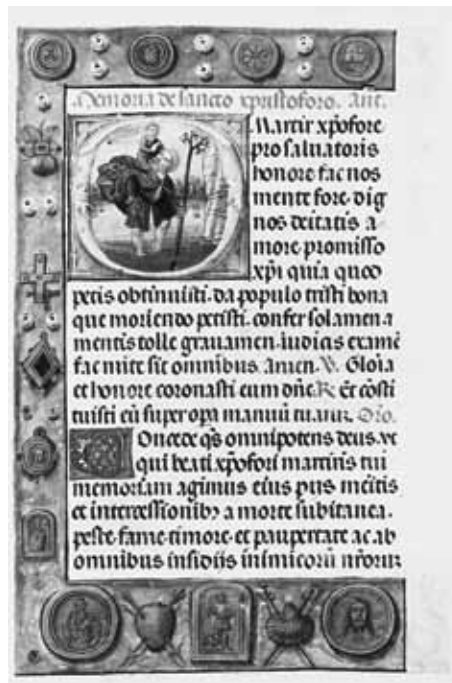

II 3 Berlin, Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett, 78 B 14, f. 18v (© Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, Ms 78 B 14).

II 3 Berlin, Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett, 78 B 14, f. 19r (© Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, Ms 78 B 14).

II 4 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms II 5941, f. 108v.

II 5 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 40, f. 42r.

II 6 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 280, f. 211r.

II 7 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms IV 441, f. 22r.

II 8 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, f. 163v.

II 8 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, f. 164r.

II 9 Chantilly, Musée Condé, Ms 77 (olim 1595), ff. 29v-30r (© Photo RMN).

II 9 Chantilly, Musée Condé, Ms 77 (olim 1595), f. 30r (© Photo RMN).

II 10 Cleveland, Cleveland Museum of Art, Leonard C. Hanna, Jr., Fund 1963.256, ff. 183v-184r.

II 11 Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Ms 10 E 3, f. 90v.

II 12 Copenhagen, Det Kongelige Bibliothek, Håndskriftafdelingen, Ms GKS 1605 quarto, f. 100v.

II 12 Copenhagen, Det Kongelige Bibliothek, Håndskriftafdelingen, Ms GKS 1605 quarto, f. 249r.

II 13 Lissabon, Fundação Calouste Gulbenkian, Ms L.A. 210, f. 55v.

II 13 Lissabon, Fundação Calouste Gulbenkian, Ms L.A. 210, f. 56r.

II 14 London, The British Library, Add. Ms 18 852, f. 57v
(© The British Library Board, Add. Ms 18 852).

II 14 London, The British Library, Add. Ms 18 852, ff. 183v-184r
(© The British Library Board, Add. Ms 18 852).

II 15 London, Sir John Soane's Museum, Ms Millar 4, f. 112v
(By courtesy of the Trustees of Sir John Soane's Museum).

II 16 Milaan, Biblioteca Ambrosiana, Ms. S.P. II 189, f. 267r.

II 17 Naples, Biblioteca Nazionale, Ms I.B. 51, f. 38r.

II 18 New Haven, Beinecke Rare Book & Manuscript Library, Yale University, Ms 287, f. 167r.

II 19 NewYork, Pierpont Morgan Library,
Ms M. 52, f. 353r.

II 20 Olim Londen , Sotheby's, 24 juni 1986, lot 117,
f. 206r (afbeelding uit: Plotzek 1987).

II 21 Olim Ramsen (Zwitserland), Heribert Tenschert,
Antiquariat Bibernmühle, f. 13r.

II 22 Oxford, Bodleian Library, University of Oxford,
Ms Douce 219-220, f. 16v.

II 23 Oxford, Bodleian Library, University of Oxford, Ms Douce 311, f. 21v.

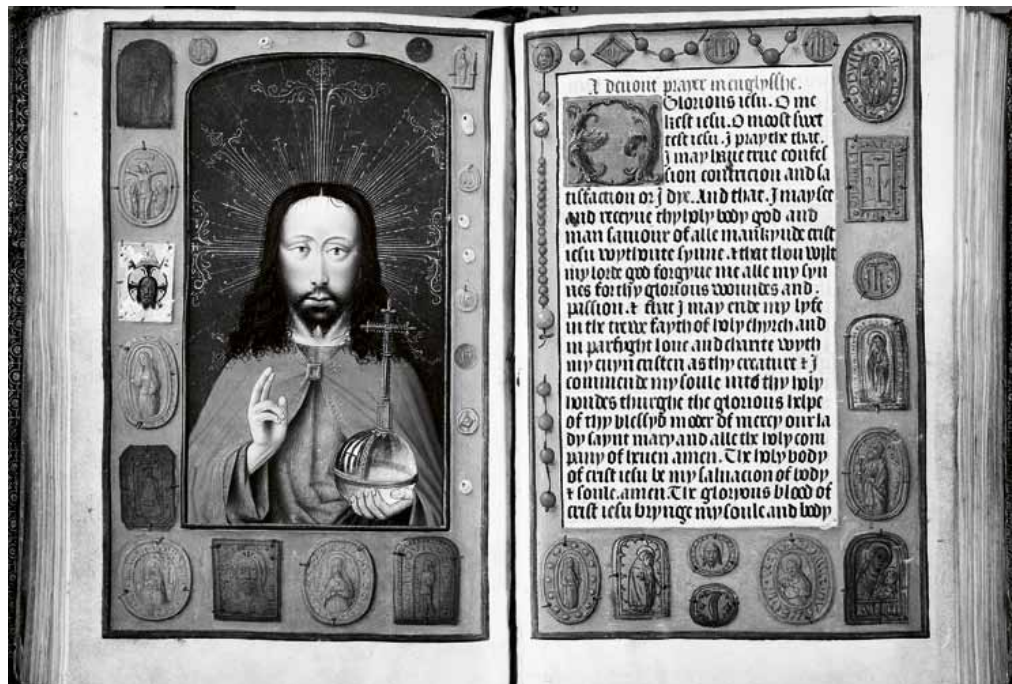

II 24 Parijs, Bibliothèque nationale de France,
Ms Latin 10 555, f. 50r.

II 25 Parma, Biblioteca Palatina, Ms Pal. 165, ff. 36v-37r.

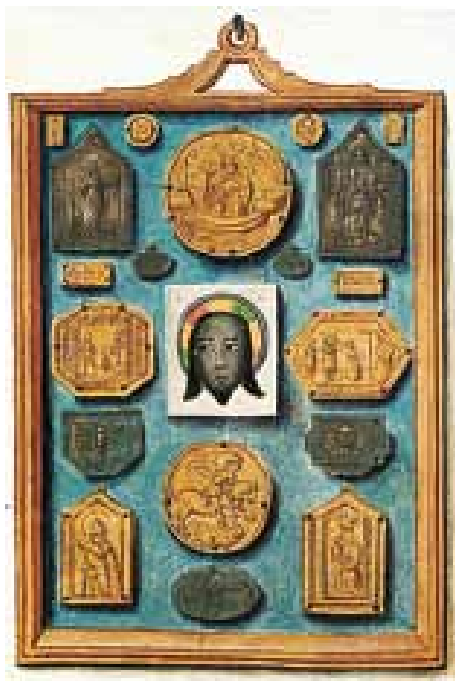
II 26 Parma, Biblioteca Palatina, Ms Pal. 195, ff. 113v-114r.

II 27 Rouen, Bibliothèque municipale, Ms 3028 (Leber 142), f. 48v.

II 27 Rouen, Bibliothèque municipale, Ms 3028 (Leber 142), f. 162v.

II 28 Sibiu, Muzeul National Brukenthal, Ms 761, schutblad IV.

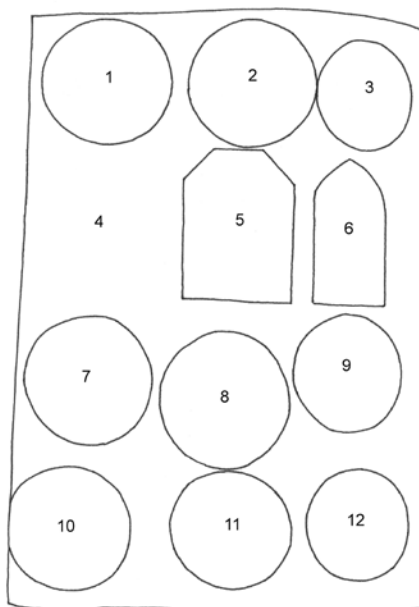
II 29 Venetië, Biblioteca Nazionale Marciana, Ms Lat. I, 99 (olim 2138), f. 740v.

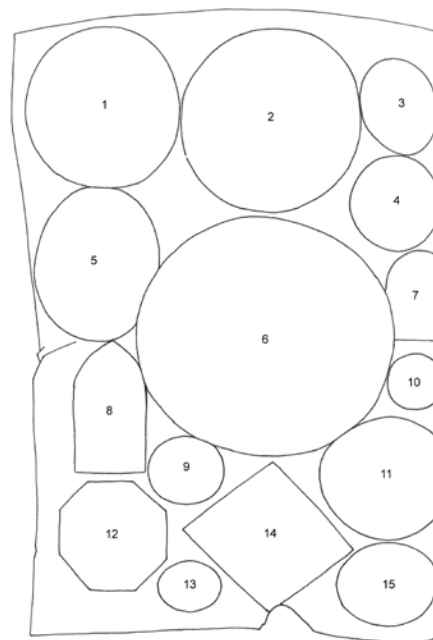
II 30 Vic, Museu Episcopal, Ms 88, f. 49r.

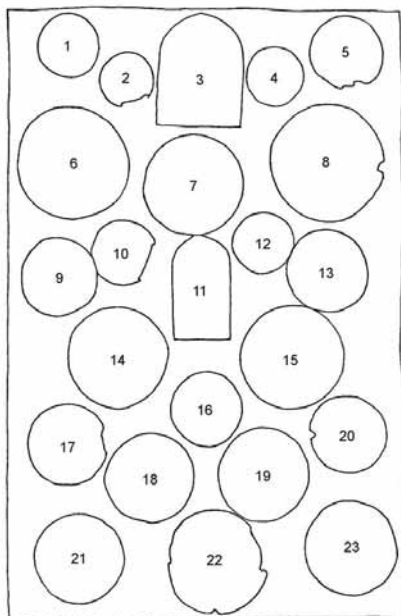
II 31 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1979, f.

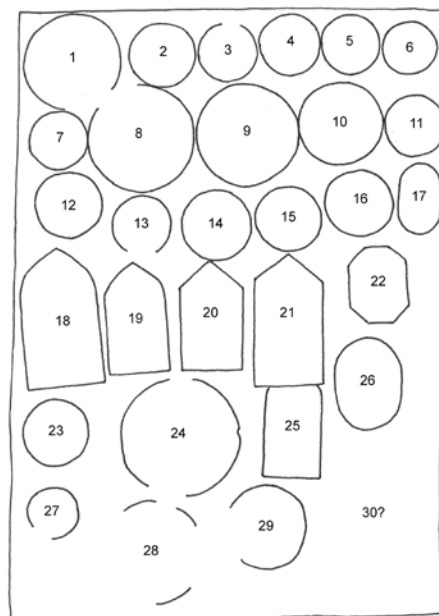
Schema 1 Baltimore W 218, f. 6v.

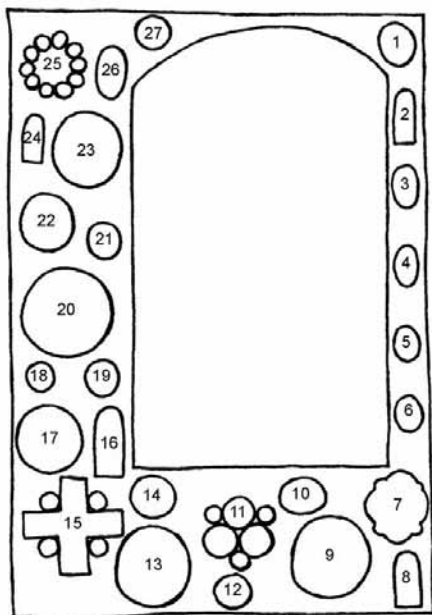
Schema 2 Brugge 336, verso van het tweede schutblad.

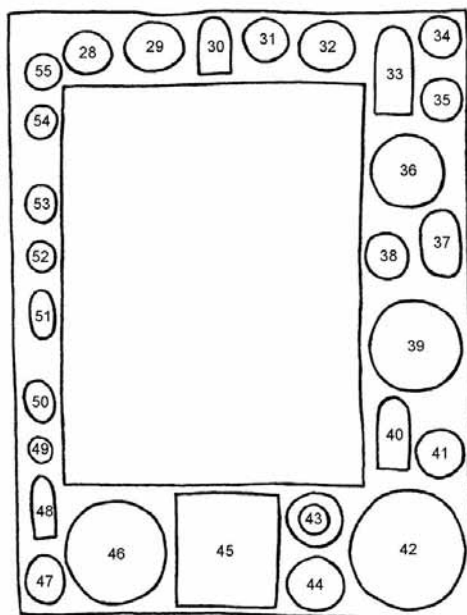
Schema 3 Den Haag 77 L 60, f. 98r.

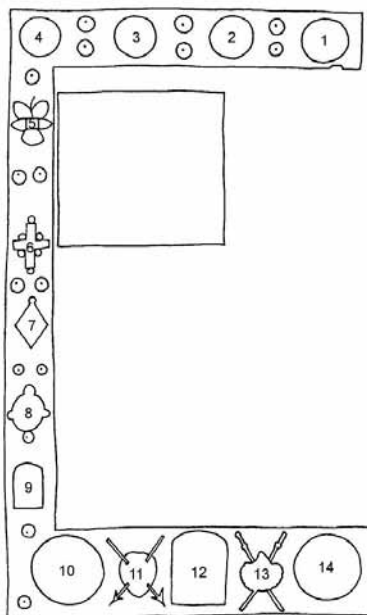
Schema 4 Olim Londen 1985, f. 7v.

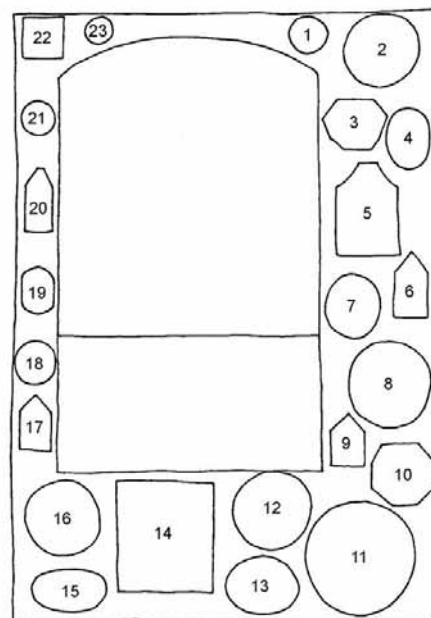
Schema 5 Berlijn 78 B 14, f. 18v.

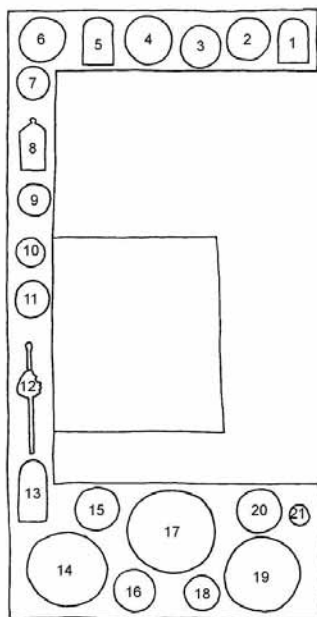
Schema 5 Berlijn 78 B 14, f. 19r.

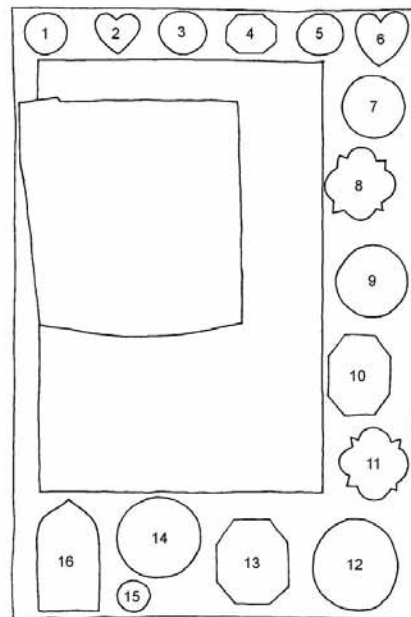
Schema 6 Brussel II 5941, f. 108v.

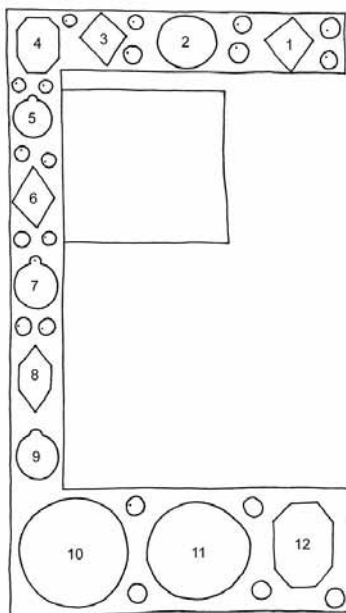
Schema 7 Brussel IV 40, f. 42r.

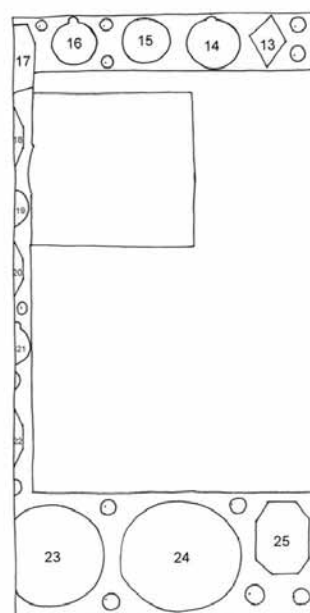
Schema 8 Brussel IV 280, f. 211r.

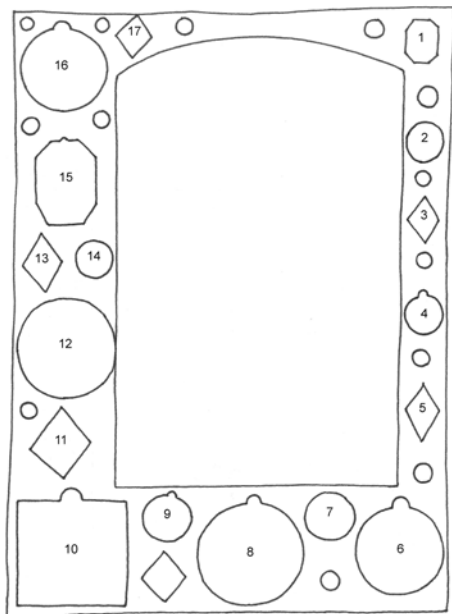
Schema 9 Brussel IV 441, f. 22r.

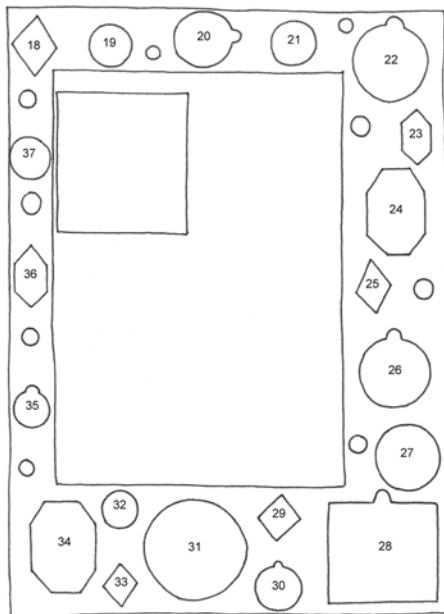
Schema 10 Brussel IV 480, f. 163v.

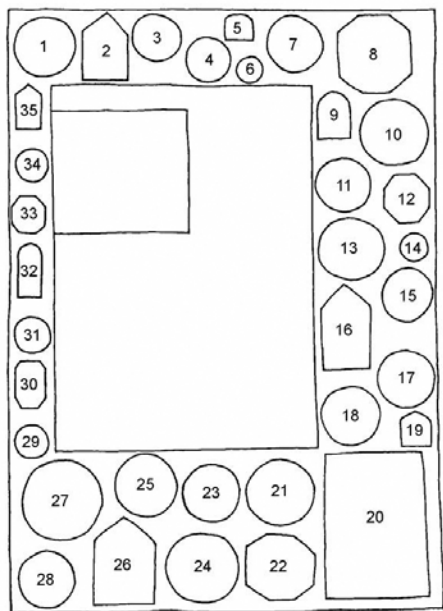
Schema 10 Brussel IV 480, f. 164r.

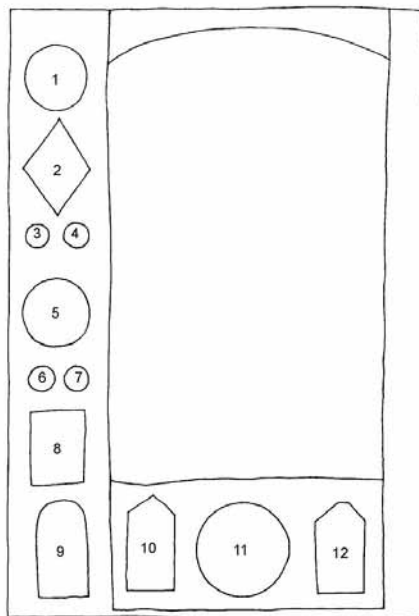
Schema 11 Chantilly 77, f. 29v.

Schema 11 Chantilly 77, f. 30r.

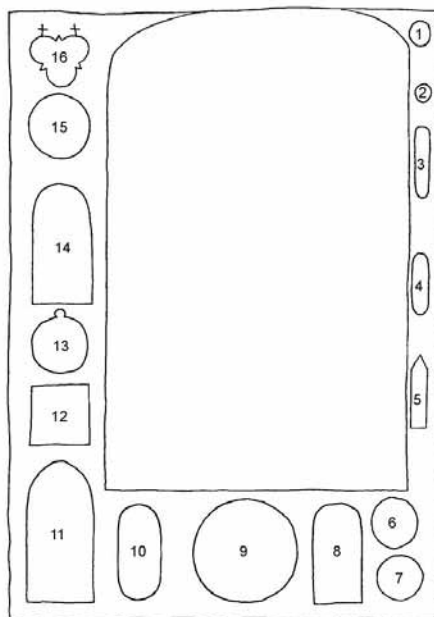

Schema 12 Cleveland 1963.256, f. 184r.

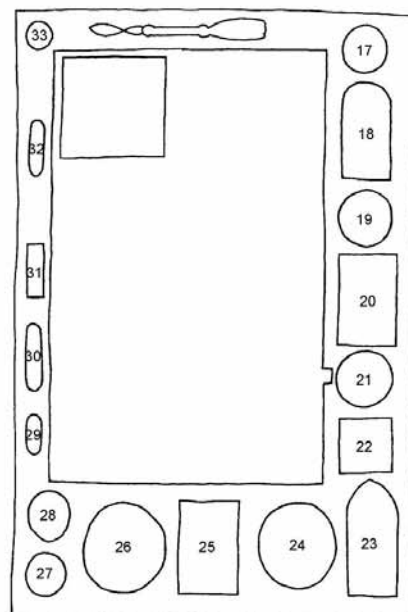

Schema 13 Den Haag 10 E 3, f. 90v.

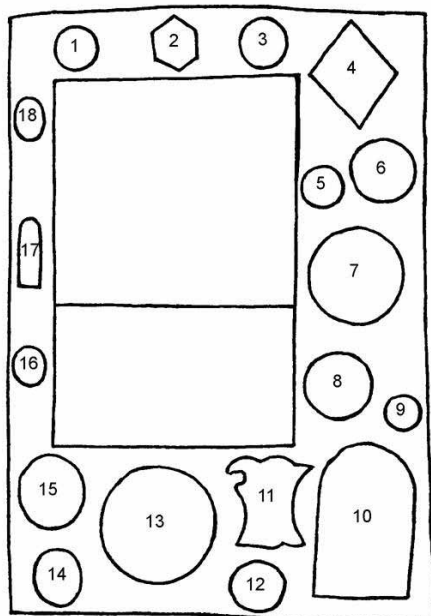

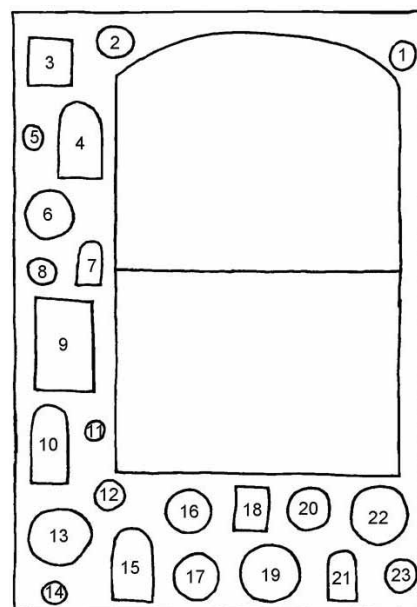
Schema 14 Lissabon L.A. 210, f. 55v.

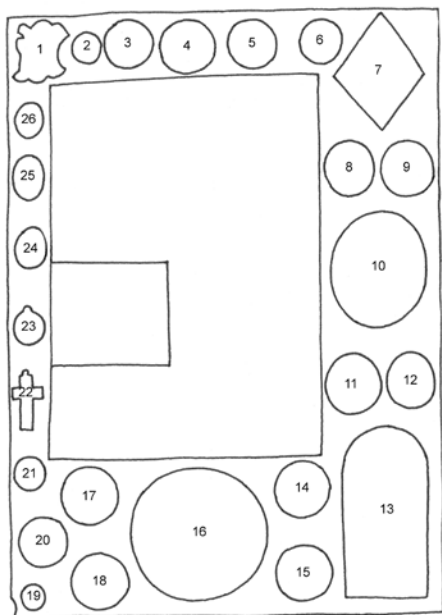
Schema 14 Lissabon L.A. 210, f. 56r.

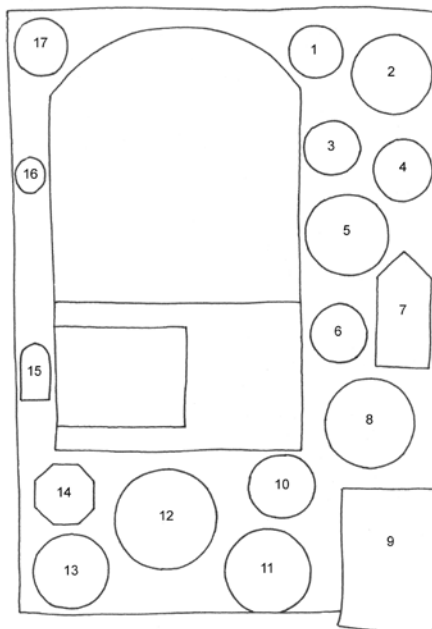
Schema 15 Londen Add. 18 852, f. 184r.

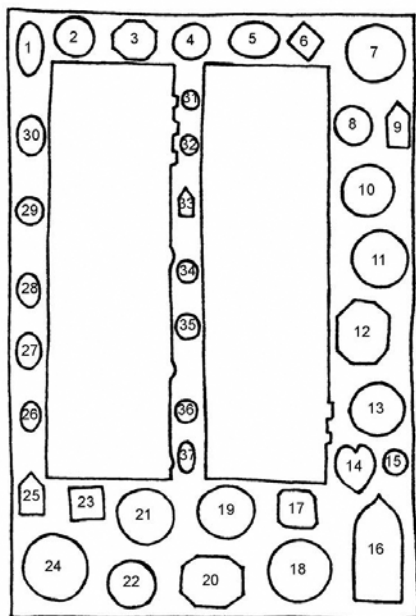
Schema 16 Londen Millar 4, f. 112v.

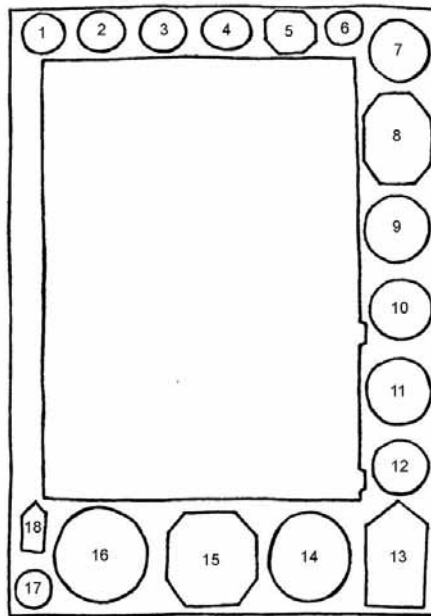
Schema 17 Milaan S.P. II 189, f. 267r.

Schema 18 Napels I.B. 51, f. 38r.

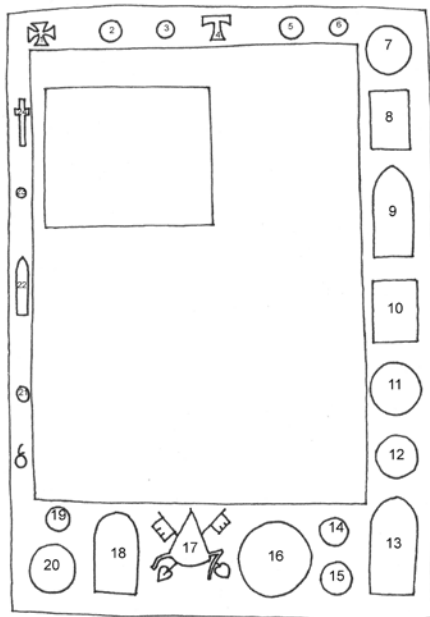

Schema 19 New York M. 52, f. 353r.

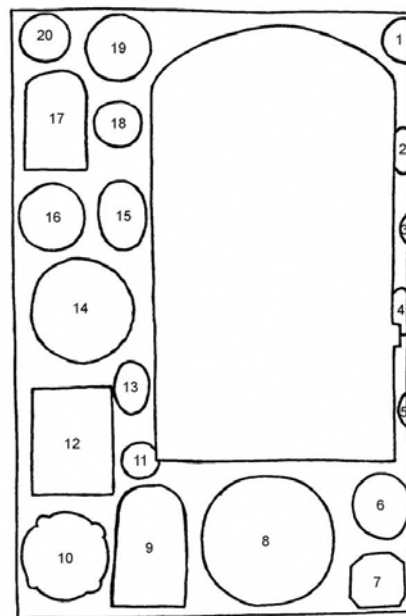

Schema 20 Olim Londen 1986, f. 206r.

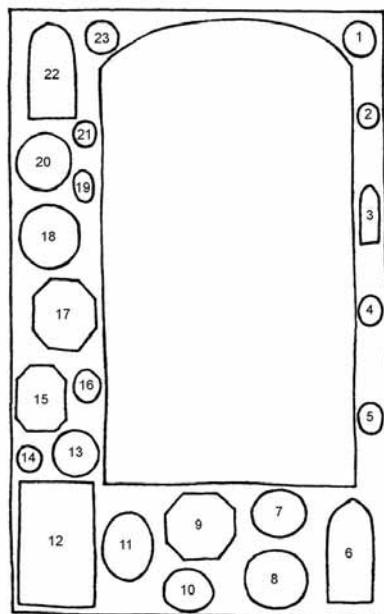

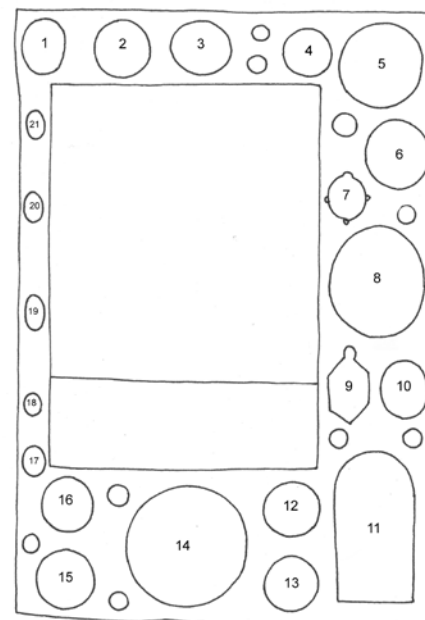
Schema 21 Olim Ramsen, f. 13r

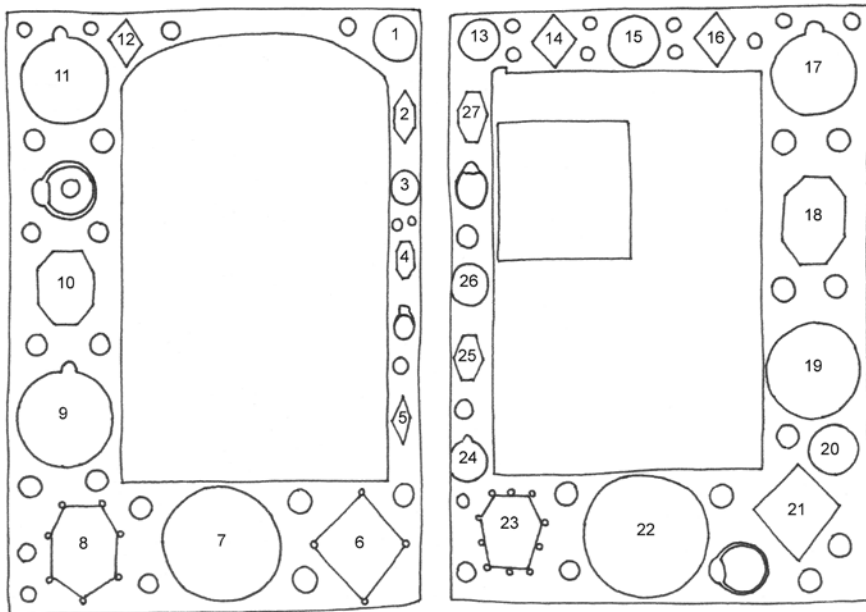
Schema 22 Oxford Douce 219-220, f. 16v.

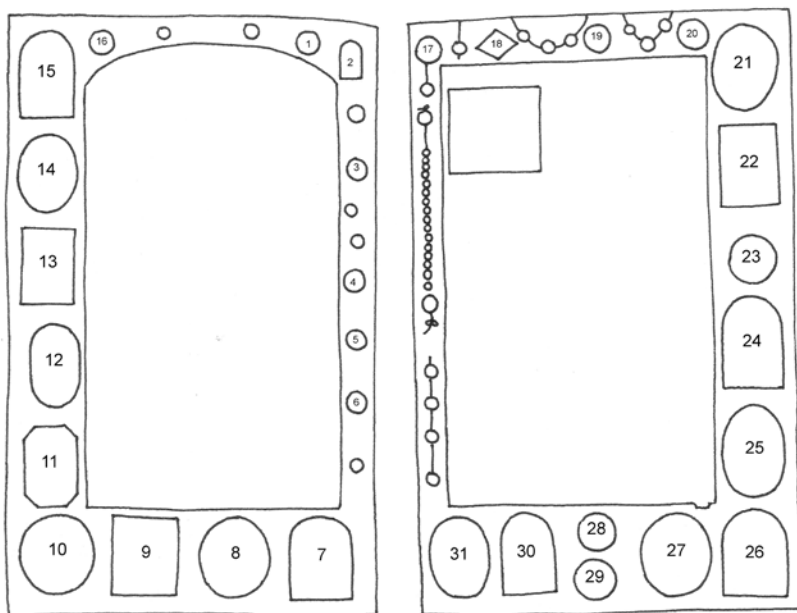
Schema 23 Oxford Douce 311, f. 21v.

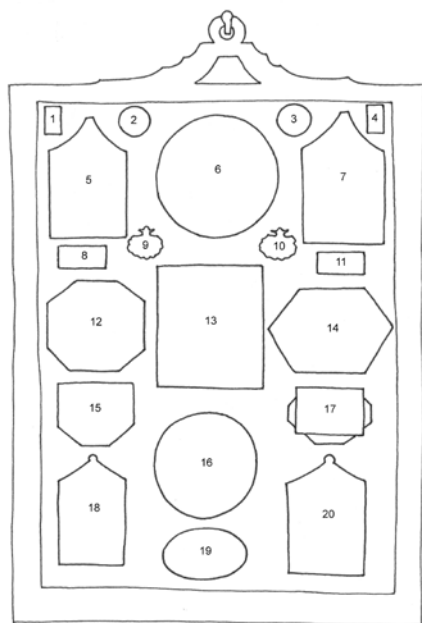
Schema 24 Parijs Latin 10 555, f. 50r.

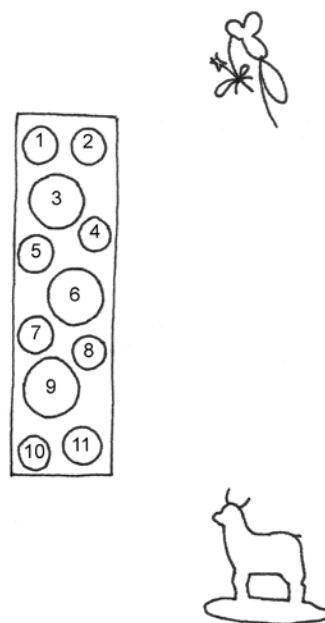
Schema 25 Parma Pal. 165, ff. 36v-37r.

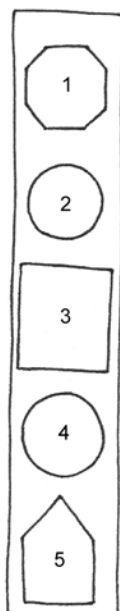
Schema 26 Parma Pal. 195, ff. 113v-114r.

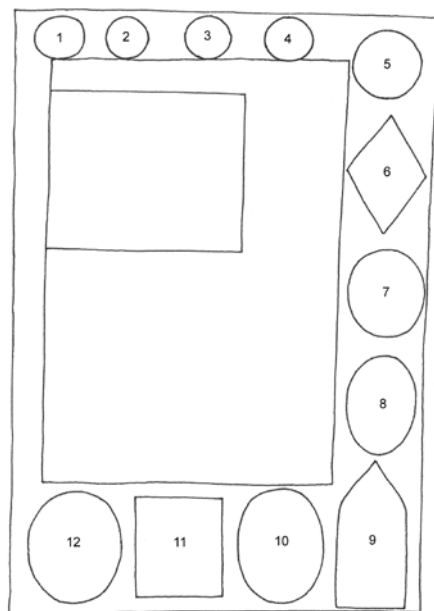
Schema 27 Sibiu 761, schutblad IV.

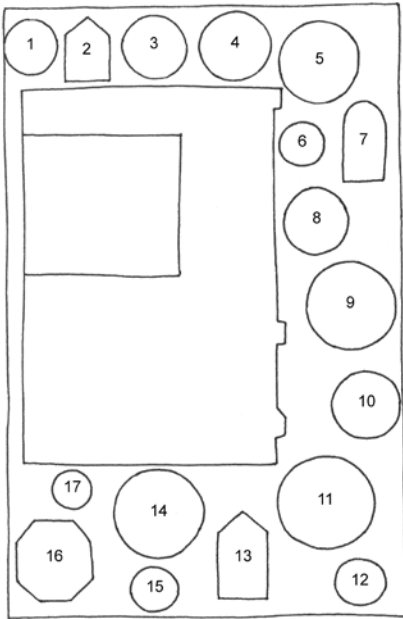
Schema 28 Sibiu 761, p. 259.

Schema 29 Venetië Lat. I, 99, f. 740v.

Schema 30 Vic 88, f. 49r.

Schema 31 Wenen 1979, f. 108r.

APPENDICES

I. AFGeweZEN HANDSCHRIFTEN MET ‘SPoren VAN INsignES’

1. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 164

Volgens Lilian Randall, “circular pattern of sewing holes in top r. margin indicates former presence of badge or seal (f. 177)”. Randall (1997): 136. Wat Randall “sewing holes” noemt, zijn echter putjes in het perkament en geen gaatjes. In de rechter bovenmarge van folium 160r zitten wel enkele gaatjes, maar een afdruk ontbreekt. Ook hier gaat het daarom waarschijnlijk niet om sporen van een pelgrimsteken.

2. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 249

Op diverse bladzijden zijn in de bovenmarge lichte afdrukken te ontwaren van een parelrand (bijvoorbeeld ff. 2r, 20r, 24r, 27r, 32r, 33r, 38r, 39r, etc.). Het gaat steeds om een ovaal voorwerp dat een tijd lang los ingevoegd is geweest, mogelijk steeds hetzelfde voorwerp op verschillende locaties. Het object liet geen sporen na op het tegenoverliggende blad, noch zijn er naaigaatjes of lijmsporen te zien. Als het hier al om een insigne gaat, is daarover geen uitsluitsel te verkrijgen.

3. Baltimore, Walters Art Museum, Ms W 268

Op diverse pagina's (bijvoorbeeld ff. 2r, 13r, 30r, 44r en 140r) zijn lichte afdrukken te zien van een parelrand. Het object liet geen sporen na op de tegenoverliggende bladzijde. Nergens zijn naaigaatjes of lijmsporen te bespeuren. Het object lijkt zelfs geschoven te hebben. Het voorwerp, mogelijk steeds hetzelfde ding, lijkt los ingevoegd te zijn geweest op de verschillende pagina's, wellicht als een paginamarkering.

4. Berkeley, University of California, The Bancroft Library, Ms UCB 29

Volgens de Digital Scriptorium Database zitten “holes in f. 13 as if from stitched-on pilgrim badges”. Gezien de afmetingen (72 x 55 mm) en het feit dat er alleen naaigaatjes te zien zijn en geen afdrukken van reliëf (eerder verkleuringen), lijkt het hier echter om een briefje te gaan. Dit wordt verder bevestigd door het patroon van de naaigaatjes.

5. Brugge, Rijksarchief

Renteboek werd rond 1402 geschreven om de bezittingen van Isabella van Gistel vast te leggen. Op folia 72v-73r bevinden zich afdrukken van één insigne (ø 30 mm), maar geen naaigaatjes. Het object liet nauwelijks sporen achter. Het object zal slechts korte tijd tussen de pagina's hebben gelegen.

6. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 1066 (psalter met gebeden)

Naaigaatjes op folium 14v en 15r wijzen volgens Köster op “eine hier einst aufgenähte Kollektion von (originalen) metallenen Devotionalien (religiösen Medaillen und Wallfahrtsplaketten)”. Köster (1984): 518-519. De meeste afdrukken zijn echter onherkenbaar en niet met zekerheid te duiden als pelgrimstekens. Wellicht waren in de ondermarge van folium 14v twee tot vier insignes bevestigd. De gaatjes in de ondermarge van folium 15r zijn te overdadig en te willekeurig verspreid om voor het bevestigen van insignes gediend te hebben. Zie ook Von Bredow-Klaus (2005): 370, nr. A 20.

7. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, van België, Ms 12 082 (gebedenboek van zuster Katrijn van Kaets)

Volgens de fiches in de KBR bevat het boek “traces de médailles de piété”. Het gaat om twee roestkleurige afdrukken, de een boven de ander, op het verso van folium 1 en het recto van het volgende folium. De cirkels die zich op de tekst (*Orationes et meditationes de Vita Christi* van Thomas van Kempen) afdrukten, hebben een doorsnede van 40 en 44 mm. Er zijn geen naaigaatjes te zien, of lijmsporen. De objecten waren los ingevoegd. Dezelfde soort afdrukken bevinden zich ook een getijdenboek in New York, Brooklyn Museum of Art (Ms 19.74).

8. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms 15 084

Op schutblad voorin het handschrift zitten naaigaatjes, maar geen afdrukken. Het ging waarschijnlijk niet om insignes.

9. Keulen, collectie Renate König (Manderscheid getijdenboek)

“Auf dem 2. Pergamentvorsatzblatt zahlreiche Abdrücke von Pilgerzeichen und –medaillen.” Zie Plotzek (1987): 222. “Das dazwischenliegende zweite Vorsatzblatt des Manderscheid-Stundenbuchs ist von unzähligen Nadelstichen perforiert, die daher rühren, dass an dieser Stelle einmal über ein Dutzend Pilgerzeichen und Gedenkmedaillen eingenäht gewesen sind.” Zie Plotzek, Bartz en Brinkman (2001): 388 met afb. Zij vervolgen: “Vorteilhaft vor das Seelenheil wirkt schließlich auch der Besitz von materiellen Souvenirs aus, von jenen Pilgerzeichen, die an den großen Wallfahrtsorten wie etwa in Aachen erhältlich waren und die Segnungen eines solchen Ortes konservieren sollten. Gerhard von Manderscheid scheint ein eifriger Sammler solcher Devotionalien gewesen zu sein.” Plotzek, Bartz, Brinkmann: 388-390. De willekeurige plaatsing van de naaigaatjes en de afwezigheid van duidelijke afdrukken doen echter maar moeilijk geloven dat het hier om insignes ging. Zie ook Von Bredow-Klaus (2005): 369, nr. A 19.

- 10.** New Haven, Yale University, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Marston Ms 160
Volgens de catalogus van de Middeleeuwse en Renaissance manuscripten is er op het verso van het laatste lege gelinieerde blad iets te zien dat lijkt op “the offset impression of a seal or a pilgrim’s badge”. Shailor (1992) III: 307-308. De pagina vertoont inderdaad lijmsporen, maar een echte afdruk heeft het plaatje niet achtergelaten. Dat het hier om een insigne zou gaan, is daarom onwaarschijnlijk. Dit is uit de sporen in ieder geval niet met zekerheid op te maken. Bovendien geeft het boek geen aanleiding om pelgrimstekens te vermoeden. Het handschrift bevat een preek van Johannes Chrysostomus in het Latijn. Het werd geschreven in Italië in het derde kwart van de vijftiende eeuw en bleef waarschijnlijk in Italiaanse handen, totdat Giuseppe Martini van Lugano het verkocht aan H.P. Kraus.
- 11.** New Haven, Yale University, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Ms 379
Barbara Shailor noemt een “off-set impression of a circular seal or pilgrim’s [?] badge that was attached to f. 8”. Het handschrift dat in de tweede helft van de vijftiende eeuw in Italië werd geschreven, bevat het *Liber ad monachos* van Hiëronymus de Neapoli. Shailor (1987) II: 238-239. De ondermarge toont inderdaad een ronde afdruk met een diameter van circa 40 mm. Deze is echter zeer licht. Naaigaatjes of lijmrresten die erop wijzen dat het object vast heeft gezeten aan de pagina, ontbreken en de aanwezigheid van het voorwerp zal maar van korte duur geweest zijn.
- 12.** New York, Brooklyn Museum of Art, Ms 19.74
Anne-Margreet As-Vijvers noemt “mogelijk sporen van echte insignes of devotieplaatjes” in het getijdenboek. As-Vijvers (2002): 94. Op talrijke pagina’s zijn aan de kant van de binnenmarge bruinrode, cirkelvormige afdrukken te zien, veroorzaakt door roestige voorwerpen die lange tijd los in het boek hebben gelegen. Naaigaatjes of lijmsporen ontbreken, evenals de afdruk van reliëf in het perkament. De bruinrode roestkleur wijst op voorwerpen van ijzer, geen materiaal dat voor insignes werd gebruikt.
- 13.** Oxford, Bodleian Library, Ms Buchanan f. 3
Volgens Peter Kidd bevinden zich op enkele bladzijden in dit getijdenboek voor gebruik van Keulen naaigaatjes die ooit zijn aangebracht om pelgrimstekens “or other votive image(s)” te bevestigen. Afdrukken ontbreken echter en de gaatjes zijn her en der verspreid over de pagina, niet volgens een patroon dat aan pelgrimstekens doet denken. Peter Kidd (2001). *Medieval manuscripts from the collection of T.R. Buchanan in the Bodleian Library*. Oxford, Bodleian Library.
- 14.** San Marino, Huntington Library, Ms 1136
Volgens de digitale catalogus van Dutschke verschijnt “on f. ii verso, a rectangular of cleaner parchment with holes around it, as though something (a pilgrim’s badge?) had once been attached (72 x 55 mm)”. De omschrijving – licht gekleurd perkament i.p.v. reliëf – en de afmetingen doen vermoeden dat het hier om de sporen van een briefje gaat, geen pelgrimsteken.

II. OVERIGE HANDSCHRIFTEN MET INSIGNESPOREN

De volgende handschriften vertonen volgens de literatuur sporen van insignes. Helaas ben ik niet in staat geweest om te controleren of het inderdaad insignesporen betreft of andere gebruikssporen, omdat de handschriften zich in ontoegankelijke, soms particuliere, collecties bevinden of om andere redenen. Wanneer ik in enkele uitzonderlijke gevallen wel in staat was om foto's te bemachtigen, kon ik hieruit niet afleiden of het boek inderdaad insignes of afdrucken ervan bevat.

1. Bryn Mawr, Bryn Mawr College, Marian Coffin Canaday Library (afkomstig van de bibliotheek van Marion Lawrence, class of 1923, geschenk van haar nicht Elizabeth M. Grobe, class of 1956)
Getijdenboek voor gebruik van Kamerijk
Noordoost-Frankrijk, ca. 1440

2. Keulen, collectie Renate König
La Vairie getijdenboek voor gebruik van Le Mans, Latijn
Parijs of Le Mans, ca. 1415-20
Literatuur: "113r Abdruck einer Pilgermedaille" (Plotzek 1987: 103). Het boek werd eveneens gepubliceerd in Plotzek, Bartz en Brinkman. (2001): 128-135, nr. 6. Daar wordt de afdruk echter niet genoemd.
Zie ook Von Bredow-Klaus (2005): 368, nr. A 18.

3. Mount Angel, Mount Angel Abbey Library, Ms 27
Paston getijdenboek voor gebruik van Salisbury, Latijn
East Anglia, mogelijk ca. 1450
Literatuur: "Likewise, folios 38 and 39 exhibit evidence indicating a pilgrimage badge had been sewn into the manuscript." Voor de beschrijving, zie de online catalogus van de collectie door Jeff Brown:
www.medievalportland.pdx.edu/ 19 juli 2006.

4. Oslo, coll. Martin Schøyen, Ms 12
Boek met rozenkransgebeden, Latijn en Frans (met Vlaamse notities op de schutbladen)
Doornik, 1475-90
Literatuur: "At the end are offsets from Flemish pilgrim badges including an upright standing figure from the shrine of St. Adrian at the Benedictine Abbey, Geraardsbergen, Cambrai, Belgium". Voor de beschrijving van de Schøyen collectie, zie www.nb.no/baser/schoyen/5/5.1 4 december 2002.

5. Oxford, Bodleian Library, Ms Buchanan e.13
Getijdenboek voor gebruik van Rouen
Rouen, ca. 1470-80
Literatuur: Volgens Peter Kidd bevinden zich op folium 26v naaigaatjes die ooit zijn aangebracht om pelgrimstekens te bevestigen. Mogelijk gaat het inderdaad om pelgrimstekens, maar op de foto zijn de afdrucken te onduidelijk om hier met zekerheid uitspraak over te doen. Peter Kidd (2001). *Medieval manuscripts from the collection of T.R. Buchanan in the Bodleian Library*. Oxford, Bodleian Library.

6. Particuliere collectie, te koop aangeboden bij boekhandelaar BookMine.com 2005, lot 68428
Folium uit een getijdenboek met het evangelie volgens Matteüs, Latijn
Mogelijk Rouen, ca. 1460-75
Literatuur: "Tear to upper margin where a pilgrim badge was once sewn" (digitale catalogus BookMine, 13 januari 2005).

7. Particuliere collectie, te koop aangeboden bij boekhandelaar Akron, Bruce P. Ferrini, 1987, lot 65
Getijdenboek in vertaling van Geert Grote, Middel Nederlands
Noordoostelijke Nederlanden (en mogelijk Noordwest-Duitsland), ca. 1475
Literatuur: "on f. 1, SEWING HOLES FROM PILGRIM BADGES, now removed, but with some impressions visible" (Hindman 1987: 107). Sandra Hindman vervolgt: "Offsets of pilgrim badges appear on f. 1."

8. Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Christie's, Londen op 2 december 1987, lot 41
Getijdenboek, Middel Nederlands
Mogelijk Utrecht, tweede helft vijftiende eeuw
Literatuur: "16^e-eeuwse band met stempeling en sporen van de bevestiging van pelgriminsignes (?)" in BNM:
Olim Christie's (Londen): Cat. 1987-12-02, nr. 41.
Herkomst: voormalige collectie Ph. J. van Alfen (ex-libris)

9. Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Christie's, Londen op 25 november 1992, lot 15
Getijdenboek, Latijn en Frans
Bourgondië, ca. 1490
Literatuur: "imprint from pilgrim badges on folio 1." (volgens veilingcatalogus *Books & Manuscripts*)

- 10.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Christie's, Londen op 29 november 1995, lot 9
Getijdenboek voor gebruik van Utrecht, Middelnederlands
Zwolle, ca. 1450
Literatuur: "The fly leaves have small holes suggesting that pilgrim badges were one time sewn to them."
(volgens veilingcatalogus *Books*)
- 11.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Christie's, Londen op 2 juni 1999, lot 38
Getijdenboek, Latijn
Bourges (Jean de Colombe en werkplaats), ca. 1475
Literatuur: "holes from pilgrim badges on ff. 19 & 20" (volgens veilingcatalogus *Books*)
- 12.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Christie's, Londen op 11-13 juli 2000, lot 63
Getijdenboek voor gebruik van Premonstratenzers, Latijn en Middelnederlands
Mogelijk Antwerpen, 1420-30
Literatuur: "f.113 with sewing holes and offsets from pilgrim badges" (volgens veilingcatalogus *The Library of William Foyle*)
- 13.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Christie's, Londen op 11-13 juli 2000, lot 66
Getijdenboek voor gebruik van Utrecht, Middelnederlands
Zwolle, ca. 1450
Literatuur: "Offsets and sewing holes from 12 pilgrim's badges once attached to f.16v" (volgens veilingcatalogus *The Library of William Foyle*)
- 14.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Christie's, Londen op 9 juli 2001, lot 29
Getijdenboek voor gebruik van Parijs, Latijn en Frans
Parijs, ca. 1500
Literatuur: "sewing holes from pilgrim badges in the lower margins" (volgens veilingcatalogus *Medieval and Renaissance manuscripts*)
- 15.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Christie's Londen op 8-9 oktober 2001, lot 65
Getijdenboek voor gebruik van Salisbury, Latijn
Brugge, 1455-60
Literatuur: "sewing holes from pilgrim badges on blank endleaf before Calendar" (veilingcatalogus *The Library of Abel E. Berland*)
- 16.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Christie's, Londen op 11 juli 2002, lot 29
Getijdenboek, Latijn en Frans
Parijs, ca. 1400 en het oosten van Frankrijk, ca. 1450-60
Literatuur: "offsets of at least twelve pilgrim badges on third fly leaf at front" (veilingcatalogus *Valuable Illuminated Manuscripts and Printed Books*)
- 17.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Christie's, Londen op 19 november 2003, lot 21
Getijdenboek voor gebruik van Rome, Latijn en Frans
Parijs, ca. 1460 en Tours, ca. 1480
Literatuur: "the offsets of pilgrim badges on the leaves now at the end show that it was used and treasured"
(veilingcatalogus *Valuable Printed Books & Manuscripts, incl. Natural History*)
- 18.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Christie's Londen op 14 november 2007 (lot 16)
en eerder bij Sotheby's op 18 juni 1991
Getijdenboek voor Romeins gebruik, Latijn met toevoegingen in het Middelnederlands
Vlaanderen of Picardië, ca. 1475
Literatuur: "There are offsets from pilgrim badges on f.1." (www.artfact.com 19 juni 2008)
- 19.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen in 1962, lot 25
Getijdenboek Parradin-Bernhard voor Romeins gebruik, Frans
Mogelijk Dijon, ca. 1525-30
Literatuur: "... with vellum guards and a vellum flyleaf at beginning and end, on the first of which is sewn an extraordinary small miniature of the Virgin and a silver pilgrim's medal ..."
- 20.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 25 juni 1985, lot 100
Getijdenboek voor gebruik van Rouen, Latijn en Frans
Rouen, ca. 1450
Literatuur: "sewing-holes from pilgrim badges on f. 16". (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures*, Londen, Sotheby's 1985: s.p.)

- 21.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 23 juni 1987, lot 105
Getijdenboek, Latijn en Frans
Parijs, ca. 1407-10
Literatuur: "offsets from pilgrim badges on the front flyleaf" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures* Londen, Sotheby's 1987: 156-163)
- 22.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 23 juni 1987, lot 111
Getijdenboek voor gebruik van Amiens, Latijn en Frans
Amiens, ca. 1460-80
Literatuur: "marks from pilgrim badges once attached" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures* Londen, Sotheby's 1987: 180-181)
- 23.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 21 juni 1988, lot 103
Getijdenboek, Middelnederlands
Oostelijke Nederlanden, waarschijnlijk Arnhem, ca. 1470-80
Literatuur: "There are offsets of pilgrim badges on the first page" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures* Londen, Sotheby's 1988: 90-95)
- 24.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 20 juni 1989, lot 60
Getijdenboek voor gebruik van Tours, Latijn
Tours, ca. 1480-1500
Literatuur: "marks and sewing-holes from pilgrim badges once on last page" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures* Londen, Sotheby's 1989: 94-95)
- 25.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 19 juni 1990, lot 113
Getijdenboek voor Romeins gebruik, Latijn en Frans
Westcentraal-Frankrijk, waarschijnlijk Rennes, ca. 1440
Literatuur: "offsets of pilgrim badges on ff. 12v-13" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures* Londen, Sotheby's 1990: 144-148)
- 26.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 23 juni 1998, lot 49
Feriaal psalter met litanie, gebeden en een hymne, Latijn
Keulen, ca. 1459-60
Literatuur: "offsets of a circular pilgrim badge once sewn to fol.1" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures* Londen, Sotheby's 1998)
- 27.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 7 december 1990, lot 47
Getijdenboek, Latijn en Frans
Artois, ca. 1450-75
Literatuur: "offsets from pilgrim badges on fol.1r" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures* Londen, Sotheby's 1999)
- 28.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 6 juli 2000, lot 21
Getijdenboek voor gebruik van Parijs, Latijn en Frans
Parijs, 1440-50
Literatuur: "There are offsets of large pilgrim badges on the flyleaf" (veilingcatalogus *A Selection of Illuminated Manuscripts from the 13th to the 16th Centuries, The property of Mr. J.R. Ritman*, Londen, Sotheby's 2000)
- 29.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij diverse veilinghuizen in 1990, 2000, 2005 en 2006
Getijdenboek van de familie De Croy, Latijn en Frans
Parijs, ca. 1400-10
Herkomst: Het getijdenboek, in Latijn en Frans, werd geschreven voor gebruik van Parijs. Het boek werd waarschijnlijk vervaardigd voor Jean I de Croy, die in 1415 bij de slag van Agincourt sneuvelde. Via vererving bleef het lange tijd in de familie. Met de dood van Antoine de Croy (1385-1475) kwam het boek waarschijnlijk in bezit van diens zoon Jean III de Croy, graaf van Roeux, die sterft na 1475. Hij voegde waarschijnlijk het motto "vostre a james tent qu'il durra - J de croy" toe op folium 84v. In 1676 of 1678 was het in bezit van Catherine François Isabella Marie de Croy die in dat jaar huwde met prins Walrand van Nassau. Op het schutblad staat immers geschreven "Le princess de Nassau".
Latere bezitters: In 1990 werd het boek geveild bij Sotheby's Londen (Lot 134), in 2000 opnieuw bij Sotheby's Londen (Lot 78), in 2005 bij Bonham, Los Angeles en San Francisco (Lot 1016) en in 2006 bij Nehushtan Antiques, Woodbury (NY).
Literatuur: "offsets from pilgrim badges once on f. 1" (veilingcatalogus Londen Sotheby's. *Western Manuscripts and Miniatures*, 2000: lot 78). Op basis van een vage foto lijkt het inderdaad om afdrucken van vier cirkelvormige insignes van diverse afmetingen te gaan. De voorzijden van de insignes lieten een afdruk achter in de ondermarge van de kalender die begint op folium 1r. De insignes zaten waarschijnlijk op het voorgaande, mogelijk inmiddels ontbrekende schutblad. Verdere gegevens kon ik niet achterhalen.

- 30.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 6 juli 2000, lot 79
Getijdenboek voor gebruik van Parijs, Latijn en Frans
Parijs, ca. 1400-10 en Anjou of Poitou, mogelijk Poitiers, ca. 1480
Literatuur: "offsets from pilgrim badges once in section (d)" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures*, Londen, Sotheby's 2000)
- 31.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 6 december 2001, lot 83
Getijdenboek voor gebruik van Théroutanne, Latijn en Frans
Artois, waarschijnlijk Théroutanne, ca. 1450-75
Literatuur: "sewing-holes from pilgrim badges on f.41v, offsets from a picture once enclosed between fols.39 and 40" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures*, Londen, Sotheby's 2001)
- 32.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 6 december 2001, lot 92
Getijdenboek voor Romeins gebruik, Latijn
Nederlanden, mogelijk Delft, ca. 1475
Literatuur: "clear offsets of pilgrim badges on the first page" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures*, Londen, Sotheby's 2001). Zie ook Swann Galleries 9 October 1980, Lot 38 en Schoenberg Center for Electronic Text & Image (SCETI): nr. 5
- 33.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 7 december 2004, lot 44
Getijdenboek voor Romeins gebruik, Latijn en gebeden in Middelnederlands
Zuidelijke Nederlanden, waarschijnlijk Gent, ca. 1430-50
Literatuur: "offsets and holes from many pilgrim badges once attached to the book" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures*, Londen, Sotheby's 2004)
- 34.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 7 december 2004, lot 46
Gebedenboek, Vlaams met korte secties in Latijn
Zuidelijke Nederlanden, waarschijnlijk Brugge, ca. 1460 en ca. 1490
Literatuur: "clear marks of pilgrim badges once sewn to the flyleaves" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures*, Londen, Sotheby's 2004)
- 35.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 22 juni 2004, lot 83
Getijdenboek, waarschijnlijk voor gebruik van Sint Gudula, Middelnederlands
Zuidelijke Nederlanden, waarschijnlijk Brabant, ca. 1450-60
Literatuur: "offsets on fol.1r probably from pilgrim badges" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures*, Londen, Sotheby's 2004)
- 36.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 5 juli 2005, lot 103
Getijdenboek, waarschijnlijk voor gebruik van Atrecht, Latijn en Frans
Artois, mogelijk Atrecht, late vijftiende eeuw
Literatuur: "There are good offsets of pilgrim badges on the flyleaf" (veilingcatalogus *Western Manuscripts*, Londen, Sotheby's 2005)
- 37.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 6 december 2005, lot 57
Getijdenboek voor Romeins gebruik, Latijn
Centraal-Frankrijk, mogelijk graafschap Nevers, ca. 1475-80
Literatuur: "sewing-holes from pilgrim badges on first flyleaves" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures*, Londen, Sotheby's 2005)
- 38.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 6 december 2005, lot 58
Getijdenboek voor gebruik van Parijs, Latijn en Frans
Parijs, ca. 1480-90
Literatuur: "offset of a pilgrim badge on fol.42v" (veilingcatalogus *Western Manuscripts and Miniatures*, Londen, Sotheby's 2006)
- 39.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 6 juli 2006, lot 83
Getijdenboek voor gebruik van Parijs, Latijn en Frans
Noord-Frankrijk, Parijs, midden vijftiende eeuw
Herkomst: In 2006 geveild bij Sotheby's Londen. Op 23 juni 1987 al eens geveild bij Sotheby's Londen, toen lot 108 (identieke catalogustekst, eveneens met vermelding van de insigneafdrukken.
Literatuur: "offsets of pilgrim badges on flyleaves at front" (veilingcatalogus *Western Manuscripts*, Londen, Sotheby's 2006).
- 40.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 6 juli 2006, lot 85
Montboissier getijdenboek voor Romeins gebruik, Latijn
Noord-Frankrijk, Parijs, ca. 1470
Literatuur: "offsets from pilgrim badges once sewn to fol.2r" (veilingcatalogus *Western Manuscripts*, Londen, Sotheby's 2006)

- 41.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 6 juli 2006, lot 86
Getijdenboek voor gebruik van Parijs, Latijn en Frans
Noord-Frankrijk, Parijs, ca. 1475-85
Literatuur: "stains probably from pilgrim badges offset onto first page" (veilingcatalogus *Western Manuscripts*, Londen, Sotheby's 2006)
- 42.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij veilinghuis Sotheby's Londen op 4 december 2007, lot 58
Getijdenboek, Latijn en Frans
Noord Frankrijk, mogelijk Amiens, 1492
Literatuur: "... and others [i.e. endleaves] showing Marks of having borne a number of small pilgrim badges" (veilingcatalogus *Western and Oriental Manuscripts*)
- 43.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij galerie Les Enluminures in 2000
Getijdenboek voor gebruik van Doornik
Zuidelijke Nederlanden, Doornik, ca. 1450 en Frankrijk, waarschijnlijk Parijs, ca. 1890
Literatuur: "It was even used, as offsets of pilgrim's badges once pinned to the first folio of the calendar suggest." (Parijs en Chicago, Gallerie des Enluminures, 2000. *Catalogue* 9: nr. 11).
- 44.** Particuliere collectie, te koop aangeboden bij galerie Les Enluminures in 2005
Getijdenboek voor gebruik van Atrecht, Latijn en Frans
Artois, abdij van Sint-Vaast, ca. 1450-75
Literatuur: "A noter également les empreintes d'insignes de pèlerin encore perceptibles au premier feuillet." (Parijs en Chicago, Gallerie Les Enluminures, 2005. *Les Galerie Les Enluminures presente Bibliophilie Moderne, Bibliothèque Médiévale (Exposition, vente – Manuscrits enluminés du 21 oct. Au 27 nov. 2005)*: nr. 9).

III. TEKSTEN OVER DE GEMEENSCHAP DER HEILIGEN

1. Baltimore, Walters Art Museum W 186 (cat. I 5)

[293r:] Halvbladminiatuur Allerheiligen

O quam *glorio* / sum est reg / num in *quo* [293v:] cum *xpisto* regnant / omnes sancti ami / cti stollis [sic] albis
et / sequuntur agnum / quocunque ierit

Versus

Letamamini [sic] in domino / et exultate iusti /

V

Et *gloriamini* / omnes recti corde

Oremus

Concede *quesumus* / omnipotens deus [294r:] ut intercessio nos sancte dei genitri / cis marie et bea / torum
omnium celestium / virtutum et sanctorum / patriarcharum pro / phetarum apostolorum / martirum confes /
sorum atque virginum / et *omnium* electorum / tuorum ubique letifi / cet ut dum eorum [294v:] merita recolimus /
patrocinia senciamus per eundem / *xpistum dominum nostrum* / Amen

2. Brugge, Stadsbibliotheek De Bieckorf, Ms 329 (cat. I 15)

[60v:] Ant

Sancti dei omnes inter / cedere dignemini pro no / stra *omniumque* salute

V

Letamini in *domino* et exulta / te iusti et *gloriamini omnes* recti corde oremus /

Protege *domine* popu / lum tuum et apostolorum / tuorum petri et pauli et a / liorum apostolorum patro [61r:]
cinio confidentem perpetua defensione conserva / Omnes sancti tui *quesumus domine* / nos ubique adiuvant
ut / dum eorum merita reco / limus patrocinia sentiamus Et pacem tuam nostris / concede temporibus / et
ab ecclesia tua cuncta / repelle nequiciam iter ac / tus et os voluntates nras / et onn famulorum tuorum in /
salutis tue prosperitate / dispone benefactoribus [61v:] nostris sempiterna bona retribue et omnibus fideli / bus
defunctis requie eter / nam concede Per xpm / dominum nrm Amen / Domine exaudi oronem mea Et clamor
meus / ad te veniat Benedica / mus dno Deo gratias

3. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 132 G 38 (cat. I 46: Getijdenboek van Dienner Goes)

[125r:] Dit is een suuerlic ghebet van / onser lieuer vrouwen soe wie / dattet xl dagen aen een leset / die vercri-
get een ghebet aen / onser lieuer vrouwen

Eya troestelicster / toeterlaet *ende* / alre sekerste / hoep O oirspronc / alre barmher / ticheit O fonteyn alre
gena / den maria reine suuer maget / ende heyliche moeder ons he / ren ihesu xpisti O heyliche enghel / gabriel
michael ende rapha / el mit allen neghen choren / der engelen die alle dage mit / suet melodie In hoger iubi /
lacen den ouerste coninc te louen [125v:] singen Sanctus Sanctus Sanctus do / minus deus sabaoth O hey / lige
abraham ysaac ende / iacob uut allen heyiligen patri / archen O heylighe ysaiaas iheremias iohannes baptista
/ mit allen heyiligen propheten O / heyliche dauid ezechias ludoui / ce mit allen heyiligen coninghen / O petre
O paule mit allen hey / ligen apostelen ende discipulen / O stephane laurenti vincenti / mit allen heyiligen
martelaren / O siluester martine iheronime / ende dominice mit allen hey / ligen confessoren O anna magda
/ lena vrsula mit allen heyligen / magheden weduen ende vrou / wen O heyliche huysgesin san [126r:] cten ende
sanctinnen Ic onwaer / dighe verdwaelde arme crea / tuer aen roep ende vermaen v alle der hoger uulder ouer
/ wonderliker schoenre gauen / die v bewijst ende ghegheuen / heeft die ongescepen ongeme / tete enige
goetheit ende bidde / v dat gy mi arme ouertreder / dootliker geboden niet en wi / lt versmaden mar barm-
herte / licker mijnre wilt gedencken / ende voir my spreken wilt den / barmhertige god minen scepper / ende
verlosser dat hi mi arme / sondaer wil leiden sceiden ende / purgieren van alle sonden / voir den dage mijns
sceidens / wten Jammerdael deser be [126v:] dricliker werelt ende inder alre / verueelicster verueren als mijn
/ ogen verblinden ende mijn oren ver / doeuen *ende* mijn mont verstopt *ende* / als mijn sin ende redenen *ende*
/ verstandnisse verlaten ende / ontstelt sullen sijn ende als mijn / aensicht ende alle mine leden / swaert
worden ende bleec uut / der volre doot werue unsma / ectelic ende ongedaen sullen sijn / als die onsterffelike
stincken / de wormen mijnre bedroefder con / sciencien mi alleen mijn swaer / dootlike sonden vermanen
sal *ende* / als die wrede bitter doot mijn / veruaderde droue hert mit on / genadighen pinen soe wredelic /
doerschieten sal dat alle mijn [127r:] aderen ende senen ende mijns / leuens crachten schoren ende / mijn
ellendige siel wemodelic / naect wter clusen mijns arme / sondige lichaems als wt eenre / fulre krenghen sal
moeten schey / den ende mi dan die grimmende / helsche honden mit horen gruw / liken gebaer niet en
verueren / noch uut horen verradelike / scalke becoringe mi in mistro / est niet en brengen of en verwi / nnen
ende als mijn bloete siel / dan ter antwoerden sal moeten / staen voir den gherechte des / alre rechtuaerdighen
rechters / voir wes aenschijn alle geesten / beuen sellen voir wes toern / allen creaturen die inder boosheit
[127v:] geuonden worden anxtelicken / sellen vallen ende alle crea / turen / Droeflic sellen kruipen / ende
leuende noch dooten sal / niemant sijnre alweeldiger / mogen ontflien noch ontwi / ken O wach ende hoe wee
/ O hertelike wee bouen allen / sinnen wie sel dan sijn den ver / doemden verworpenen sielen / die dan inder
beueliker vren / voir die alre scarpste dinc / stoel ende vierschaer becom / mert mit anxtelicker vre / sen sellen
staen verachten / de die tormenten der ewiger / duusternisse eisce moeten / horen die doersnidende senten
/ cie ende vonnisse des rechters [128r:] alre rechteren gaet ende coe / mt Eya o alre troestelicste / toeterlaet
alre sekerste *ende* alre heylicste moeder ende / maget vrouwe der werelt / coninghinne des ouersten / conincs
O medicijn der sonda / ren maria fonteyn alre ghe / naden Eya o moeder gods / alre heylicste der sancten ende

/ sanctinnen wilt dan dese bedinge ende *vermaninge* ghedencken goedertierlic ende coemt dan mit alle hey-
 ligen barmhertelic in mijnre hul / pen om my te vrien wten / *cauden* der gruweliker swar / ter verslindender
 wormen / ende wt den banden der ver [128v:] doemder onsaliger ende alre le / lichste gloyende serpente wilt
 / my dan truwelicken en bi staen / om my te presentieren In / graciosen weerdighen aenschijn / gods inder
 glorioser bliscapen / mijns heren mijns sceppers ende / salichmakers dair ic mit v / waerdige moeder ende
 maget / ende mit allen heylighen on / uerscheyden inden hemel der / hemelen syn ouerwonder sco / ne ende
 onbegripelicke claer / heit eweliken mach bescouwen / ende sonder einde in glorien / ghebruken Amen

4. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 133 M 23 (cat. I 47)

[Einde van de boetpsalmen en litanie]

[129v:] Ende dat ons te hulpe kome / die enghelen archangelen / die mogentheden crachten / ende heerliche-
 den ende die thronen cherubin ende sera / phin die patriarchen ende / propheten martelaren con / fessoren
 heilighe bisscoppen / ende priesters die heilighe / dyaconen ende alle die inder / kerken of anders arghent
 / gode minnen ende alle die / in xpristo liden ende alle hei / lighe wise berouwende men / schen ende alle
 heilige bid / den voer ons dat wi moeten [130r:] vercrighen ewich leuen bi / onsen heer *ihesum xpristum* inden
 / hemelen die mitten vader / *ende* mitten heiligen geeste / leuet *ende* regniert van ewicheit / in ewicheden.
 amen.

5. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms 1859 (cat. I 87: Oudere gebedenboek van Karel V)

[Begin van de boetpsalmen]

[volgens Pierpont Morgan Library, Ms M. 491, p. 324-325:]

Sequuntur septem psalmi penitentiales cum totidem orationibus

Oratio

Suscipe sancte eeste omnipotens per unigenitum filium tuum et dominum nostrum iesum christum et
 spiritum sanctum paraclitum coeternum tibi et coequalem hanc oblationem psalmorem quam ego indignus
 peccator ad laudem et gloriam tui sanctissimi nominis ac in honorem beatissimi virginis marie et omnium
 sanctorum angelorum archangelorum patriarcharum prophetarum apostolorum martyrum confessorum
 virginum et omnium electorum tuorum pro omnibus peccatis negligentiis et sceleribus meis decantare cupio
 ut per tuam magnam misericordiam et intercessionem omnium sanctorum quicquid per totum vite mee spa-
 cium contra maiestatis tue pietatem deliqui pie detere misericorditer abstergere at

[vervolg Wenen 1859, f. 133r]

que oblivioni perpetuo tradere digneris mihi veram confessionem ac veram penitentiam emendationem simul
 et uberem fontem lachrymarum concedere dignare ut ea voluntaria castigatione in hac vita detere te donante
 valeam quatinus post hanc vitam cum ante conspectum divine maiestatis tue presentatus fuero te sine confusi-
 one at absque opprobrio inimicorum meorum videre et ante te letus et securus venire merear Qui vivis et regans
 [gevolgd door Psalm 9]

IV. INSIGNES MET CHRISTUS

1. Christuskind

1.1 Christuskind met tekst (rond)

geschilderd

Parma Pal. 195 f. 114r
onleesbaar

1.2 Christuskind (rond)

geschilderd

Berlijn 78 B 14 f. 18v

Berlijn 78 B 14 f. 19r

1.3 Christuskind (langwerpig)

geschilderd

Londen Add.
18852 f. 184r

2. Besnijdenis

origineel

Wenen Series Nova 2596
f. 1v ø 32 mm

geschilderd

Olim Ramsen f. 13r
Mogelijk Besnijdenis

---

3. Crucifix, Asse

3.1 Crucifix (halfronde bovenzijde)

geschilderd

Londen Add. 18852 f. 184r
DE ASSCH

3.2 Crucifix (spitse bovenzijde)

geschilderd

Oxford Douce 311 f. 21v
---S ESS

Oxford Douce 311 f. 21v
onleesbaar

Londen Millar 4 f. 112v
onleesbaar

3.3 Crucifix (driehoekige bovenzijde)

geschilderd

Cleveland f. 184r
(cr)UIS ESSE

Olim Londen 1986 f. 206r

---

4. Crucifix, onbekende herkomst

4.1 Crucifix (driehoekige bovenzijde)

origineel

Brussel II 4982 f. 20r
b. 20 mm

4.2 Crucifix (rechthoekig)

geschilderd

Olim Ramsen f. 13r

4.3 Crucifix (vijf- en achthoekig)

geschilderd

Sibiu 741 p. IV
IHM

Brussel IV 40 f. 42r
IHM

4.4 Crucifix (ruit)

geschilderd

Chantilly 77 f. 30r
IHS

4.5 Crucifix (kruisvorm)

geschilderd

Milaan S.P. II 189 f. 267r

Olim Ramsen f. 13r

4.6 Crucifix met scheepjes (rond)

geschilderd

New York M. 52 f. 353r

Brussel IV 441 f. 22r

4.7 Crucifix met kaarsdragende engelen (rond)

geschilderd

Lissabon L.A. 210 f. 56r

Vic 88 f. 49r

Vic 88 f. 49r

5. Kruis (Cruys Bellaert), Petite-Synthe

geschilderd

Berlijn 78 B 14 f. 18v

Cleveland f. 184r

Cleveland f. 184r

Napels I.B. 51 f. 38r

Oxford Douce 311 f. 21v

6. Kruis, mogelijk Württemberg

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 26 mm
IHS XPR
O:CRVX:AVE:SPES:VNICA

7. Kruis, Kruiszande

7.1 Kruis (ovaal)

origineel

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend

geschilderd

Lissabon L.A. 210 f. 55v

Lissabon L.A. 210 f. 56r

Lissabon L.A. 210 f. 56r

7.2 Kruis (driehoekige bovenzijde)

geschilderd

Den Haag 10 E 3 f. 90v

Den Haag 10 E 3 f. 90v

8. Kruis, onbekende herkomst

8.1 Kruis (langwerpig)

geschilderd

Parma Pal. 195 f. 114r
A V
rondschrift onleesbaar

8.2 Kruis (rond)

origineel

Amsterdam 137 f. 13v
ø 27 mm

Zutphen Huis Baak II
(278/34) f. 65r
ø 26 mm

Baltimore W170 f. 2r
ø 21 mm

9. Kruisiging

9.1 Kruisiging (rond)

geschilderd

Parma Pal. 195 f. 113v

9.2 Kruisiging (achthoekig)

geschilderd

Parma Pal. 165 f. 36v

9.3 Kruisiging (rechthoekig)

origineel

Geen afb.

Cambridge III-1954 f. 275r
50 x 37 mm

---

10. Arma Christi, onbekende herkomst

geschilderd

Brussel IV 280 f. 211r

11. Heilige Rok, Trier

geschilderd

Londen Millar 4 f. 112v

Londen Millar 4 f. 112v

Londen Millar 4 f. 112v

Olim Ramsen f. 13r

12. Hemelvaart

geschilderd

Berlijn 78 B 14 f. 19r

Berlijn 78 B 14 f. 18v

13. Pieta

origineel

Brugge 336 schutblad IIv
ø 18 mm

geschilderd

Brussel IV 40 f. 42r

Brussel IV 480 f. 164r

Lissabon L.A. 210 f. 55v

Venetië Lat. I, 99 f. 740v

14. Man van Smarten

geschilderd

Parma Pal. 165 f. 37r

15. Vera Icon

15.1 Vera Icon (rond)

origineel

Brussel IV 271 f. 14v
ø 21 mm

Brussel II 7484 schutblad
ø 29 mm

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend

Brussel IV 1000 f. 173v
ø 24 mm

geschilderd

Parijs Lat. 10555 f. 50r

Parma Pal. 165 f. 37r

Brussel II 5941 f. 108v

Londen Add. 18852 f. 184r

Oxford Douce
219-220 f. 16v

Berlijn 78 B 14 f. 18v

Parma Pal. 195 f. 114r

Parma Pal. 195 f. 114r

Sibiu 761 p. IV

Vic 88 f. 49r

Milaan S.P. II 189 f. 267r

Milaan S.P. II 189 f. 267r

Baltimore W 427 f. 166v

Baltimore W 427 f. 131v

Brussel II 5941 f. 108v

15.2 Vera Icon met tekst (rond)

origineel

Brugge 336 schutblad IIv
ø 17 mm
onleesbaar

geschilderd

Brussel IV 280 f. 211r
onleesbaar

15.3 Vera Icon (ruit)

origineel

Kopenhagen Thott 542 4o
schutblad IIv
afm. onbekend

geschilderd

Sibiu 761 p. IV

15.4 Vera Icon (achthoekig)

geschilderd

Sibiu 761 p. IV

15.5 Vera Icon (rechthoekig)

geschilderd

Parma Pal. 195 f. 113v

16. Veronica

16.1 Veronica (rond)

origineel

Baltimore W186 f. 294v
ø 22 mm

geschilderd

Berlijn 78 B 14 f. 19r

Oxford Douce 219-220 f. 16v

16.2 Veronica (langwerpig)

geschilderd

Oxford Douce 219-220
f. 16v

16.3 Veronica (ruit)

origineel

Brugge 336 schutblad IIv
42 x 42 mm

17. Pauselijk wapen

origineel

Sidney RB Add. 334 f. 1v
afm. onbekend

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend

geschilderd

Olim Ramsen f. 13r

18. Lam Gods

18.1 Lam Gods met tekst (rond)

geschilderd

Brussel IV 280 f. 211r
AGNVS DEI QVITOLLIS

18.2 Lam Gods (rond)

geschilderd

Chantilly 77 f. 30r

Brussel II 5941 f. 108v

Milaan S.P. II 189 f. 267r

Parma Pal. 165 f. 37r

Parma Pal. 165 f. 36v

18.3 Lam Gods (zeshoekig)

geschilderd

Brussel IV 480 f. 163v (2x)

19. Monstrans

19.1 Monstrans (rond)

geschilderd

Oxford Douce 311 f. 21v
onleesbaar

19.2 Monstrans (zeshoekig)

geschilderd

Parma Pal. 165 f. 36v

Brussel IV 480 f. 164r

20. IHS-monogram

20.1 IHS met kruis (rond)

geschilderd

Parijs Lat. 10555 f. 50r
IHS

Parijs Lat. 10555 f. 50r
IHS

Londen Add. 18852 f. 184r
IHS

Milaan S.P. II 189 f. 267r
IHS

Milaan S.P. II 189 f. 267r
IHS

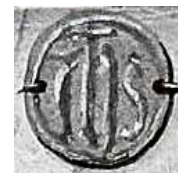
Milaan S.P. II 189 f. 267r
IHS

Parma Pal. 195 f. 114r
IHS

Parma Pal. 195 f. 113v
IHS

Parma Pal. 195 f. 114r
IHS

Brussel IV 280 f. 211r
IHS

20.2 IHS (rond)

geschilderd

Chantilly 77 f. 30r
IHS

Chantilly 77 f. 30r
IHS

Chantilly 77 f. 29v
IHS

Brussel IV 77 f. 480
IHS

20.3 IHS (ruit)

geschilderd

Chantilly 77 f. 29v
IHS

Chantilly 77 f. 29v
IHS

Chantilly 77 f. 30r
IHS

Parma Pal. 165 f. 37r
IHS

Brussel IV 480 f. 163v
IHS

20.4 IHS (achthoekig)

geschilderd

Parma Pal. 165 f. 37r
IHS

Parma Pal. 165 f. 36v
IH(s)

20.5 Ihesus

geschilderd

Sibiu 761 p. IV
IHESUS

---

21. Andere Christussymbolen

21.1 Vissen

geschilderd

Brussel IV 40 f. 42r

Sibiu 761 p. IV

21.2 Hart

geschilderd

Chantilly 77 f. 30r

Chantilly 77 f. 30r

Brussel IV 441 f. 22r

21.3 Kruis

geschilderd

Brussel IV 280 f. 211r

Londen Millar 4 f. 112v

Den Haag 10 E 3
f. 90v (2x)

Parijs Lat.
10555 f. 50r

Londen Add.
18852 f. 184r

Milaan S.P. II 189
f. 267r

Milaan S.P. II 189
f. 267r

Olim Ramsen f. 13r

Olim Ramsen f. 13r

22. God de Vader

geschilderd

Lissabon L.A. 210 f. 55v

23. Heilige Geest

23.1 Heilige Geest (rond)

geschilderd

Chantilly 77 f. 30r

Chantilly 77 f. 29v

Brussel IV 280 f. 211r

New Haven 267 f. 167r

Brussel IV 480 f. 163v

23.2 Heilige Geest (ruit)

geschilderd

Den Haag 10 E 3 f. 90v

23.3 Heilige Geest (schildvormig)

geschilderd

Milaan S.P. II 189
f. 267r
onleesbaar

Londen Add. 18852
f. 184r
onleesbaar

Kopenhagen GKS
1605 4o f. 100r

Kopenhagen GKS
1605 4o f. 100v

V. INSIGNES MET MARIA

1. Maria, Aken

1.1 Tunica met engel (rond)

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 18 mm

geschilderd

Oxford Douce 219-220 f. 16v

1.2 Tunica met Maria (rond)

origineel

Olim Bonn-Bad Godesberg
5 schutblad lv
24 x 24 mm

geschilderd

Oxford Douce 311 f. 21v

Olim Londen 1986 f. 206r

Olim Londen 1986 f. 206r

Brussel IV 441 f. 22r

New York M. 52 f. 353r

Berlijn 78 B 14 f. 19r

Kopenhagen GKS 1605 4o
f. 100v

1.3 Tunica met Maria (vierkant)

geschilderd

New York M. 52 f. 353r

1.4 Tunica met Maria (ruit)

geschilderd

New York M. 52 f. 353r

1.5 Tunica met Maria (achthoekig)

geschilderd

Oxford Douce 219-220 f. 16v

1.6 Tunica met Maria (langwerpig)

geschilderd

Olim Ramsen f. 13r

2. Maria, Boulogne

2.1 Maria (schildvormig)

origineel

Olim Bonn-Bad Godesberg
5 schutblad lv
32 x 26 mm

2.2 Maria (rond)

geschilderd

Chantilly 77 f. 30r

2.3 Maria (rond)

geschilderd

Brussel IV 441 f. 22r
BOUL DNR

Brussel IV 40 f. 42r
NRD BOULO

Brussel IV 480 f. 163v

Berlijn 78 B 14 f. 19r
onleesbaar

Londen Millar 4 f. 112v
onleesbaar

Oxford Douce 311 f. 21v

Rouen 3028 f. 162v

Sibiu 761 p. IV
BOLON--

Venetië Lat. I, 99 f. 740v
BOUL--

Milaan S.P. II 189 f. 267r

2.4 Maria (ruit)

geschilderd

Brussel IV 480 f. 163v

Parma Pal. 165 f. 36v

Parma Pal. 165 f. 37r

---

3. Maria, Einsiedeln (Engelweihe)

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 34 mm
EINSID(len)

Baltimore W 218 f. 6v
ø 30 mm
EIN(sidlen)

---

4. Maria, 's-Gravenzande

4.1 Maria (rond)

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 33 mm
SGRAVESAND
AVE GRA(tia) P(le)NA

Brussel 10770 f. 52v
ø 40 mm

Brussel 8645 f. 71v
ø 35 mm

Brussel IV 441 f. 22r

Brussel IV 40 f. 42r

Cleveland f. 184r

Londen Millar 4 f. 112v
S--

Olim Londen 1986 f. 206r

Napels I.B. 51 f. 38r
SANDE

New York M. 52 f. 353r

Oxford Douce 311 f. 21v
S---

Wenen 1979 f. 108r
onleesbaar

Napels I.B. 51 f. 38r

Londen Add. 18852
f. 57v

Cleveland f. 184r

4.2 Maria (achthoekig)

Olim Londen 1986 f. 206r

New York M. 52 f. 353r

Sibiu 761 p. IV

Venetië Lat. I, 99 f. 740v

Cleveland f. 184r

5. Maria, Halle

5.1 Maria met engelen (rond)

Wenen, Series Nova 2624
f. 253r
ø 40 mm
DE HAL

5.1 Maria met engelen (rond)

geschilderd

Brussel IV 480 f. 163v

Brussel IV 480 f. 164r

Chantilly 77 f. 29v

Chantilly 77 f. 30r

Chantilly 77 f. 29v

Parma Pal. 165 f. 36v

5.2 Maria (rond)

origineel

Olim Keulen 2000 f. 1v
ø 23 mm
DE HAL

Brussel 10770 f. 52v
ø 26 mm
onleesbaar

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend

geschilderd

Brussel IV 441 f. 22r
DE HAL

Cleveland f. 184r
DE HAL

Oxford Douce 311 f. 21v

New York M. 52 f. 353r

New York M. 52 f. 353r

Berlijn 78 B 14 f. 19r

Wenen 179 f. 108r
onleesbaar

Parma Pal. 165 f. 36v
MA

Parma Pal. 165 f. 37r
onleesbaar

Londen Millar 4 f. 112v

New York M. 52 f. 353r

5.3 Maria (achthoekig)

geschilderd

Oxford Douce 311 f. 21v
DE HAL

New York M. 52 f. 353r

Brussel IV 441 f. 22r

5.4 Maria (langwerpig)

geschilderd

Parma Pal. 195 f. 114r
ALLE

6. Maria ter Eecke, Kapellebrug

6.1 Maria met bijfiguren en tekst (rond)

origineel

Brugge 336 schutblad IIv
ø 37 mm
onleesbaar

6.2 Maria met bijfiguren (rond)

origineel

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend

6.2 Maria met bijfiguren (rond)

geschilderd

Cleveland f. 184r

Napels I.B. 51 f. 38r

New York M. 52 f. 353r

New York M. 52 f. 353r

Brussel IV 441 f. 22r

6.3 Maria (rond)

geschilderd

Brussel IV 40 f. 42r

Sibiu 761 p. IV

New York M. 52 f. 353r

New York M. 52 f. 353r

Oxford Douce 311 f. 21v

Berlijn 78 B 14 f. 18v

6.4 Maria (halfronde bovenzijde)

origineel

Wenen Series Nova 12897
schutblad VIIIv
23 x 13 mm
Mogelijk Kapellebrug

geschilderd

Cleveland f. 184r

Berlijn 78 B 14 f. 19r

6.5 Maria (driehoekige bovenzijde)

geschilderd

Wenen 1979 f. 108r

---

7. Maria, Liesse

geschilderd

Londen Millar 4 f. 112v
LIS

Londen Millar 4 f. 112v
-S

---

8. Maria, Mont-Roland

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 21 mm
MO(n)T ROLA

---

9. Maria, Oberbüren

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 25 mm

10. Maria, Le Puy

10.1 Maria (rond)

origineel

Chantilly Impr. XIV.C.3 f. 1v
ø 45 mm

Carpentras 59 f. 110r
ø 35 mm

Baltimore W218 f. 6v
ø 34 mm

Parijs Lat. 1370 f. 33r
ø 44 mm

10.2 Maria (vierkant)

origineel

Oxford Douce 51 f. 59r
21 x 21 mm

Carpentras 59 f. 110r
26 x 25 mm

Carpentras 59 f. 110r
36 x 36 mm

10.3 Maria (langwerpig)

origineel

Carpentras 59 f. 110r
73 x 49 mm

11. Maria, Regensburg

origineel

Wenen Series Nova
2624 f. 253r
ø 27 mm

12. Maria, Waver

12.1 Maria (achthoekig)

origineel

Olim Bonn-Bad Godesberg
5 schutblad lv
23 x 20 mm
WAUER

geschilderd

Chantilly 77 f. 30r
IHS

Brussel IV 480 f. 163v

Brussel IV 480 f. 164r

12.2 Maria (rond)

origineel

Olim Londen 1985 schut-
blad
afm. onbekend

geschilderd

Chantilly 77 f. 29v

Vic 88 f. 49r

12.3 Maria (ruit)

geschilderd

Vic 88 f. 49r
onleesbaar

---

13. Maria in stralenkrans, onbekende herkomst

13.1 Maria (rond)

geschilderd

Cleveland f. 184r

Cleveland f. 184r

Londen Add. 18852 f. 184r

Londen Add. 18852 f. 184r

Napels I.B. 51 f. 38r

Wenen 1979 f. 108r

Oxford Douce 311 f. 21v

Parijs Lat. 10555 f. 50r
MA RIA

Brussel II 5941 f. 108v

Vic 88 f. 49r

13.2 Maria (vierpas)

geschilderd

Berlijn 78 B 14 f. 18v

Oxford Douce 219-220
f. 16v

13.3 Maria (achthoekig)

geschilderd

Cleveland f. 184r

13.4 Maria (ovaal)

origineel

Den Haag 131 H 8 f. 1r
22 x 12 mm

Den Haag 131 H 8 f. 1r
20 x 13 mm

geschilderd

Berlijn 78 B 14 f. 19r

Berlijn 78 B 14 f. 18v

14. Maria, onbekende herkomst

14.1 Maria in nis (rond)

geschilderd

Napels I.B. 51 f. 38r

Cleveland f. 184r

14.2 Maria tussen engelen (rond)

origineel

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend

Baltimore W218 f. 6v
schutblad
ø 32 mm

geschilderd

Berlijn 78 B 14 f. 19r
schutblad

14.3 Maria met rand van puntcirkels (rond)

origineel

Brugge 336 schutblad 11v
ø 20 mm

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend
onleesbaar

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend

geschilderd

Berlijn 78 B 14 f. 18v

Lissabon L.A. 210 f. 56r

14.4 Maria onder baldakijn (rond)

origineel

Wenen 1859 f. 250v
ø 36 mm
AVE REGINA

Olim Londen 1985
afm. onbekend
onleesbaar

Olim Londen 1985
afm. onbekend

geschilderd

Parma Pal. 195 f. 113v
O MARIA MATER
MEI MEMEN

Napels I.B. 51 f. 38r

Vic 88 f. 49r

Olim Londen 1986 f. 206r

Brussel IV 40 f. 42r

Brussel IV 40 f. 42r

Berlijn 78 B 14 f. 19r

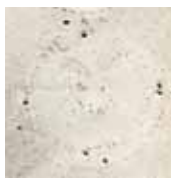
Lissabon L.A. 210 f. 56r

Londen Millar 4 f. 112v

14.5 Maria als halffiguur (rond)

origineel

Kopenhagen Thott 542 4o
schutblad IIv
afm. onbekend
onleesbaar

geschilderd

Parma Pal. 195 f. 114r
onleesbaar

Lissabon L.A. 210 f. 55v
onleesbaar

Londen Add. 18852 f. 156v

Milaan S.P. II 189 f. 267r

Berlijn 78 B 14 f. 18v

New York M. 52 f. 353r

Olim Londen 1986 f. 206r

Olim Ramsen f. 13r

14.6 Maria in schelp (vierkant)

origineel

Oxford Douce 51 f. 45v
28 x 28 mm

14.7 Maria (hartvormig)

origineel

Oxford Douce 51 f. 58v
25 x 24 mm

geschilderd

Brussel IV 441 f. 22r

New York M. 52 f. 353r
onleesbaar

14.8 Maria (achthoekig)

origineel

Brugge 336 schutblad IIv
30 x 25 mm

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend

geschilderd

Oxford Douce 311 f. 21v

Cleveland f. 184r

Brussel IV 441 f. 22r

Brussel IV 441 f. 22r

New York M. 52 f. 353r

Olim Londen 1986 f. 206r

Wenen 1979 f. 108r
-- GACIA --

Cleveland f. 184r

14.9 Maria (vierpas)

origineel

Baltimore W186 f. 294v
h. 32 mm

geschilderd

Brussel IV 441 f. 22r

Brussel IV 441 f. 22r

14.10 Maria (ruit)

geschilderd

Londen Add. 18852 f. 184r

14.11 Maria (vierkant)

geschilderd

Vic 88 f. 49r

14.12 Maria (driehoekige bovenzijde)

geschilderd

Sibiu 761 p. IV

Venetië Lat. I, 99 f. 740v

Cleveland f. 184r

New York M. 52 f. 353r

Olim Londen 1986 f. 206r

14.13 Maria (ovaal)

origineel

Olim Bonn-Bad Godesberg
5 schutblad lv (fragment)
25 x 22 mm

14.14 Maria in poortgebouw (rond)

geschilderd

Londen Millar 4 f. 112v

14.15 Maria (rond)

geschilderd

New York M. 52 f. 353r
onleesbaar

14.16 Maria (halfronde bovenzijde)

geschilderd

Lissabon L.A. 210 f. 56r
onleesbaar

---

15. Annunciatie, onbekende herkomst

15.1 Annunciatie (rond)

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 23 mm

geschilderd

Berlijn 78 B 14 f. 18v

15.2 Annunciatie (vierkant)

geschilderd

Brussel IV 40 f. 42r

15.3 Annunciatie (zeshoekig)

geschilderd

Parma Pal. 165 f. 37r

16. Mariamonogram

16.1 MA (rond)

geschilderd

Parijs Lat. 10555 f. 50r
MA

Londen Add. 18852 f. 184r
MA

Londen Add. 18852 f. 184r
MA

Milaan S.P. II 189 f. 267r
MA

16.2 M (rond)

geschilderd

Parma Pal. 195 f. 114r
M

Parma Pal. 195 f. 113v
M

Brussel IV 280 f. 211r
M

16.3 M (ruit)

geschilderd

Parma Pal. 195 f. 114r
M

16.4 Maria (rechthoekig)

geschilderd

Sibiu 761 p. IV
MARIA

VI. INSIGNES MET HEILIGEN

1. Adrianus, Geraardsbergen

1.1 Adrianus (spitse bovenzijde)

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
33 x 19
ADRIANUS

Brugge 336 schutblad IIv
31 x 19 mm
ADRIANUS

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend onleesbaar

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend onleesbaar

Brussel II 7484 schutblad
33 x 19 mm
onleesbaar

Den Haag 131 H 13 f. 2v
33 x 19 mm
onleesbaar

Gent 2750 f. 93r
33 x 18 mm
onleesbaar

Londen Harley 3828
schutblad IIIr 32 x 19 mm
onleesbaar

Den Haag 130 E 18
schutblad 31 x 17 mm
onleesbaar

Brussel 10773 f. 1r
32 x 19 mm
onleesbaar

Baltimore W166 f. 106r
33 x 19 mm
onleesbaar

Wenen Series Nova 2624 f.
253r 35 x 20 mm
ADRIANUS

Brussel IV 1266 f. 1v
35 x 20 mm
onleesbaar

Cambridge III-1954
f. 237r 35 x 20 mm
onleesbaar

Den Haag 76 F 27
schutblad 35 x 21 mm
onleesbaar

Kopenhagen GKS 3445 8o f.
127v 36 x 18 mm
onleesbaar

Brussel IV 1096 f. 68v
36 x 20 mm
onleesbaar

Baltimore W218 f. 6v
39 x 21 mm
onleesbaar

Den Haag 135 E 36 f. 157r
40 x 22 mm
onleesbaar

Den Haag 74 G 35 Vv
40 x 20 mm
onleesbaar

Brussel II 4982 f. 44r
h. 41 mm
onleesbaar

Oxford Douce 311 f. 21v

Brussel IV 441 f. 22r

New York M. 52 f. 353r

Berlijn 78 B 14 f. 19r

Vic 88 f. 49r

1.2 Adrianus (halfronde bovenzijde)

Kopenhagen GKS
1605 4o f. 100v

Londen Millar 4
f. 112v

Milaan S.P. II 189
f. 267r

Parijs Lat. 10555
f. 50r

Lissabon L.A. 210
f. 55v

Oxford Douce 219-220
f. 16v

Parma Pal. 195
f. 113v

Brussel II 5941
f. 108v

Baltimore W 427
f. 167r

1.3 Adrianus (driehoekige bovenzijde)

Cleveland f. 184r

Napels I.B. 51 f. 38r

Sibiu 761 p. IV

Brussel IV 40 f. 42r

Wenen 1979 f. 108r

2. Aegidius, onbekende herkomst

geschilderd

Parma Pal. 165 f. 36v
SEN-

Parma Pal. 165 f. 37r
onleesbaar

New York M. 52 f. 353r

---

3. Andreas, onbekende herkomst

geschilderd

Brussel IV 280 f. 211r

---

4. Anna, Düren

4.1 Anna (rond)

origineel

Brussel II 4982 f. 50v
ø 25 mm

Amsterdam 137 f. 39r
ø 22 mm

4.2 Anna (vierkant)

origineel

Baltimore W218 f. 63r
25 x 25 mm

Gent 1347 f. 110v
27 x 27 mm
ANN(a)

geschilderd

Lissabon L.A. 210 f. 56r
S (a)

---

5. Anna, onbekende herkomst

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 29 mm

---

6. Antonius Abt, onbekende herkomst

6.1 Antonius Abt (rond)

origineel

Olim Bonn-Bad Godesberg
5 schutblad lv
ø 22 mm

6.2 Antonius Abt (halfronde bovenzijde)

origineel

Baltimore W262 f. 86v
38 x 20 mm

6.2 Antonius Abt (halfronde bovenzijde)

geschilderd

Parma Pal. 195 f. 114r

6.3 Antonius Abt (bustevormig)

origineel

Cambridge III-1954
f. 246v
47 x 39 mm

Cambridge III-1954
f. 246v
33 x 29 mm

6.4 Bel

geschilderd

Parma Pal. 195 f. 113v

Brussel IV 280 f. 211r

Milaan S.P. II 189 f. 267r

Milaan S.P. II 189 f. 267r

6.5 Taukruis

geschilderd

Olim Ramsen f. 13r

7. Barbara, onbekende herkomst

7.1 Barbara (vierkant)

origineel

Gent 186 f. 16r
32 x 32 mm

7.2 Barbara (rond en ovaal)

geschilderd

Parijs Lat. 10555 f. 50r

Londen Add. 18852 f. 184r

Chantilly 77 f. 29v

Chantilly 77 f. 30r

Brussel IV 480 f. 164r

Parma Pal. 195 f. 113v
Mogelijk Barbara

Parma Pal. 195 f. 113v
Mogelijk Barbara

Parma Pal. 195 f. 114r
Mogelijk Barbara

Londen Add. 18852 f. 184r
Mogelijk Barbara

7.3 Barbara (halfronde bovenzijde)

geschilderd

Londen Millar 4 f. 112v

7.4 Toren

geschilderd

Parijs Lat. 10555 f. 50r

Brussel IV 280 f. 211r

---

8. Catharina, onbekende herkomst

8.1 Catharina met opschrift (rond)

geschilderd

Brussel IV 280 f. 211r
SANCTA
KA(tari)NA ORA

8.2 Catharina (rond)

geschilderd

Oxford Douce 311 f. 21v

Oxford Douce 311 f. 21v

Napels I.B. 51 f. 38r

Cleveland f. 184r

Wenen 1979 f. 108r

Wenen 1979 f. 108r

New York M. 52 f. 353r

Brussel IV 40 f. 42r

Berlijn 78 B 14 f. 18v

Berlijn 78 B 14 f. 19r

8.3 Catharina (driehoekige bovenzijde)

geschilderd

Sibiu 761 p. IV

Brussel IV 40 f. 42r

8.4 Catharina (rechthoekig)

geschilderd

Londen Millar 4 f. 112v

S K

Mogelijk Catharina

8.5 Catharina (achthoekig)

geschilderd

Cleveland f. 184r

8.6 Rad

geschilderd

Brussel IV 280 f. 211r

9. Claudius, Saint-Claude

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 30 mm
CLAVDE / SAINT

Cambridge III-1954 f. 243r
ø 29 mm
onleesbaar

Cambridge III-1954 f. 243r
ø 29 mm
onleesbaar

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 20 mm
CLAVDE / SANT

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 19 mm
CLAVD/E SAINT

Chantilly Impr. XIV.C.3 f. 1v
ø 19 mm
CLAVD/E SANT

Brussel II 4982
f. 49r (fragment)
afm. onbekend
onleesbaar

geschilderd

New York M. 52 f. 353r
onleesbaar

Londen Millar 4 f. 112v

10. Cornelius, Kornelimünster

geschilderd

Londen Millar 4 f. 112v

Londen Millar 4 f. 112v

New York M. 52 f. 353r

New York M. 52 f. 353r

Olim Ramsen f. 13r

11. Cornelius, Ninove

11.1 Cornelius (achthoekig)

geschilderd

Oxford Douce 311 f. 21v

11.2 Cornelius (rond)

geschilderd

Vic 88 f. 49r

11.3 Cornelius (spitse bovenzijde)

geschilderd

Olim Ramsen f. 13r

---

12. Cunera, Rhenen

12.1 Cunera met bijfiguren (rond)

origineel

Utrecht St. CC 1
schutblad
ø 30 mm

12.2 Cunera (rond)

geschilderd

Vic 88 f. 49r

13. Dionysius, Parijs

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 31 mm
S D

geschilderd

Oxford Douce 219-220
f. 16v
Mogelijk Dionysius

---

14. Drie Koningen, Keulen

14.1 Drie Koningen (halfronde bovenzijde)

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
35 x 27 mm

14.2 Drie Koningen met tekst (rond)

geschilderd

Oxford Douce 311 f. 21v
IAS---

New York M. 52 f. 353r
onleesbaar

Olim Londen 1986 f. 206r
onleesbaar

14.3 Drie Koningen (rond)

geschilderd

Berlijn 78 B 14 f. 18v

Brussel IV 441 f. 22r

Cleveland f. 184r

14.4 Drie Koningen (zes- of achthoekig)

geschilderd

Brussel IV 40 f. 42r

Sibiu 761 p. IV

Napels I.B. 51 f. 38r

Olim Londen 1986 f. 206r

---

15. Dymphna, Geel

geschilderd

Oxford Douce 311 f. 21v
SAINT DIMII

New York M. 52 f. 353r
onleesbaar

---

16. Florentius, Saumur

16.1 Florentius (rond)

geschilderd

Brussel IV 480 f. 164r
S ---

Brussel IV 480 f. 163v
onleesbaar

16.2 Florentius (vierkant)

geschilderd

Chantilly 77 f. 30r
S B---ICUS / DE DIE

Chantilly 77 f. 29v
S B---

---

17. Gertrudis, onbekende herkomst

17.1 Gertrudis (driehoekige bovenzijde)

origineel

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend
Mogelijk Gertrudis

17.2 Gertrudis (rechthoekig)

geschilderd

Den Haag 10 E 3 f. 90v
S G

17.3 Gertrudis (rond)

geschilderd

Oxford Douce 311 f. 21v
Mogelijk Gertrudis

Olim Ramsen f. 13r
Mogelijk Gertrudis

18. Gislenus, Saint-Ghislain

origineel

Brussel II 4982 f. 58v
(fragment)
25 x 25 mm

---

19. Godelieve, Gistel

19.1 Godelieve met tekst (rond)

geschilderd

Oxford Douce 219-220 f. 16v
-- PRECE --- NOS UT ---
S GODELE-

Berlijn 78 B 14 f. 19r
onleesbaar

19.2 Godelieve (rond)

geschilderd

Den Haag 10 E 3 f. 90v

---

20. Hubertus, Saint-Hubert

20.1 Hubertus te paard (rond)

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 21 mm
S:H:DARDENNES

20.2 Hubertus geknield (rond)

origineel

Cambridge III-1954
f. 241r
ø 36 mm

geschilderd

Berlijn 78 B 14 f. 19r

Oxford Douce 219-220
f. 16v

Lissabon L.A. 210
f. 56r
S --

20.3 Hoorn

geschilderd

Milaan S.P. II 189 f. 267r

---

21. Jacobus Maior, Santiago de Compostela

21.1 Jacobus (opengewerkt)

geschilderd

Baltimore W 782 f. 113r

21.2 Jacobusbuste (rond)

geschilderd

Chantilly 77 f. 30r

21.3 Jacobus (rond)

geschilderd

Oxford Douce 219-220 f. 16v

21.4 Schelp

geschilderd

Sibiu 761 p. IV (2x)

Brussel II 5941 f. 108v

Brussel IV 280 f. 211r

22. Job, Wezemaal

origineel

Brugge 336 schutblad IIv
ø 55 mm
onleesbaar

Olim Londen 2004 schut-
blad IIv
afm. onbekend
SANC(TUS) JOB DE
WEESM(ALE)

23. Johannes de Doper, onbekende herkomst

23.1 Johannes (rond)

origineel

Baltimore W218 f. 6v
ø 33 mm

Cambridge III-1954 f. 227v
ø 35 mm

Geen afb.
Parijs Lat. 1394
schutblad Iv
ø 26 mm

geschilderd

Brussel IV 480 f. 164r

Chantilly 77 f. 30r

Chantilly 77 f. 29v

Lissabon L.A. 210 f. 55v

Parma Pal. 195 f. 113v

23.2 Johannes (spitse bovenzijde)

origineel

Geen afb.
Parijs Lat. 1394
schutblad Iv
42 x 25 mm

24. Joris, onbekende herkomst

24.1 Joris te paard (rond)

origineel

Brussel II 4982 f. 43v
ø 25 mm

geschilderd

Sibiu 761 p. IV

24.2 Jorisbuste (rond)

geschilderd

Berlijn 78 B 14 f. 18v

---

25. Judocus, Saint-Josse

25.1 Judocus (rond)

origineel

Brugge 336 schutblad IIv
ø 24 mm

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend

geschilderd

Oxford Douce 311 f. 21v
SAINT IOSSE

Berlijn 78 B 14 f. 18v
onleesbaar

Berlijn 78 B 14 f. 19r

Kopenhagen GKS 1605 4o
f. 249v
S--- IOSS

25.2 Judocus (achthoekig)

geschilderd

Brussel IV 480 f. 164r
S ---

Chantilly 77 f. 29v
S IOUS-

Chantilly 77 f. 30r
S IOUSS-

Brussel IV 480 f. 163v
S IUS-

Parma Pal. 165 f. 37r
S I---

Parma Pal. 165 f. 36v
S ---

25.3 Judocus (langwerpig)

geschilderd

Lissabon L.A. 210 f. 55v

---

26. Leonardus, Dudzele

geschilderd

Berlijn 78 B 14 f. 18v

---

27. Margareta, onbekende herkomst

geschilderd

Den Haag 10 E 3 f. 90v
S M

---

28. Maria Magdalena, Saint-Maximin-la-Saint-Baume

28.1 Opwekking van Lazarus (rond)

origineel

DDen Haag 77 L 60 f. 98r
ø 36 mm

28.2 Tenhemelopneming (rond)

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 37 mm

Carpentras 59 f. 110r
ø 36 mm

28.3 Tenhemelopneming (ovaal)

origineel

Oxford Douce 51 f. 74r
21 x 14 mm

28.4 Kruisiging (halfronde bovenzijde)

origineel

Oxford Douce 51 f. 59r
20 x 14 mm

28.5 Maria Magdalena (rond)

geschilderd

Lissabon L.A. 210 f. 56r
S MAR-- MAG---

28.6 Maria Magdalena (halfronde bovenzijde)

geschilderd

Wenen 1979 f. 108r

Parma Pal. 195 f. 114r

28.7 Maria Magdalena (driehoekige bovenzijde)

geschilderd

Brussel IV 40 f. 42r

28.8 Zalfpot

geschilderd

Milaan S.P. II 189 f. 267r

Brussel IV 280 f. 211r

Brussel II 5941 f. 108v

29. Marta, Tarascon

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 26 mm
S M

Parijs Arsenal 1176 rés
schutblad Av
ø 38 mm

Brussel II 4982 f. 53r
(fragment)
ø 40 mm

30. Maturinus, Larchent

origineel

Olim Londen 2007 f. 12v
afm. onbekend
S M/ATV(RIN)

31. Maurontius, Douai

31.1 Maurontius (rond)

geschilderd

Oxford Douce 311 f. 21v
onleesbaar

Napels I.B. 51 f. 38r
S MORANT DO

Cleveland f. 184r
S MORANT DE DO--

Cleveland f. 184r
onleesbaar

Londen Add. 18852 f. 184r
(nogmaals op f. 184v)
S MORANT DE DOUAI

31.2 Maurontius (achthoekig)

geschilderd

Chantilly 77 f. 29v

New York M. 52 f. 353r

32. Maurus, Saint-Maur-des-Fossés

origineel

Brugge 336 schutblad IIv
ø 33 mm
saint: mor des: fosses

Cambridge III-1954 f. 250v
ø 35 mm
onleesbaar

Baltimore W262 f. 85v
ø 29 mm
onleesbaar

33. Michaël, Mont-Saint-Michel

geschilderd

Oxford Douce 219-220 f. 16v

Berlijn 78 B 14 f. 19r

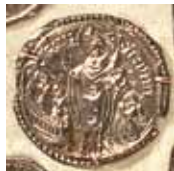
34. Nicolaas, Saint-Nicolas-de-Port

34.1 Nicolaas (rond)

origineel

Geen afb.

Parijs Nouv.
Acq. Fr. 16 428 f. 19r
ø 38 mm
onleesbaar

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 33 mm
S:N:DE:PORT

Kopenhagen Thott 542 4o
schutblad IIv
afm. onbekend

34.2 Nicolaas (ruit)

origineel

Cambridge III-1954 f. 246v
ø 29 mm
onleesbaar

---

35. Ontcommer, onbekende herkomst

35.1 Ontcommer (vierkant)

geschilderd

558

Londen Millar 4 f. 112v
S C

35.2 Ontcommer (rond)

geschilderd

Londen Add. 18852 f. 184r

Olim Ramsen f. 13r

---

36. Paulus, onbekende herkomst

geschilderd

Cleveland f. 184r

---

37. Petrus, onbekende herkomst

geschilderd

Parma Pal. 195 f. 114r

---

38. Quintinus, Saint-Quentin

38.1 Quintinus (rond)

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 33 mm
s:quintinus:

Baltimore W 218 f. 6v
ø 31 mm
(s:q)ui(t)in(us)

38.1 Quintinus (rond)

geschilderd

Parijs Lat. 10555 f. 50r

Milaan S.P. II 189 f. 267r

Kopenhagen GKS
1605 4o f. 100r
S Q

Olim Ramsen f. 13r

Den Haag 10 E 3 f. 90v

38.2 Quintinus (ruit)

origineel

Gent 186 f. 16r
40 x 40 mm
s / quintinus

39. Quirinus, Neuss

39.1 Quirinus (rond)

origineel

Arnhem GM 2037 f. 76v
ø 23 mm
onleesbaar

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend
s / quirinus

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend
Mogelijk Quirinus

geschilderd

New York M. 52 f. 353r

Vic 88 f. 49r

Lissabon L.A. 210 f. 56r

39.2 Quirinus (spitse bovenzijde)

geschilderd

Lissabon L.A. 210 f. 55v

39.3 Quirinus (halfronde bovenzijde)

geschilderd

Parma Pal. 195 f. 113v
SA--- QVI-- SIGNV
Mogelijk Quirinus

40. Rumoldus, Mechelen

geschilderd

Londen Millar 4 f. 112v

Berlijn 78 B 14 f. 18v

Berlijn 78 B 14 f. 18v
Mogelijk Rumoldus

41. Sebastiaan, onbekende herkomst

geschilderd

New York M. 52 f. 353r
onleesbaar

42. Servatius, Maastricht

42.1 Servatius (rond)

geschilderd

Oxford Douce 311 f. 21v

Olim Londen 1986 f. 206r

Cleveland f. 184r

Cleveland f. 184r

42.2 Servatius (achthoekig)

geschilderd

New York M. 52 f. 353r

42.3 Servatius (langwerpig)

geschilderd

New York M. 52 f. 353r

---

43. Theobaldus, Thann

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 29 mm
S/THEOBAL/DUS

44. Thomas Becket, Canterbury

44.1 Thomas Becket (rond)

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 24 mm
ST

44.2 Thomas Becketbuste (rond)

origineel

Cambridge III-1954 f. 239r
(fragment)
ø 40 mm

geschilderd

Brussel IV 40 f. 42r

Oxford Douce 219-220 f. 16v

Berlijn 78 B 14 f. 19r
TT

Berlijn 78 B 14 f. 18v

Oxford Douce 219-220
f. 16v
TT

Berlijn 78 B 14 f. 18v
Mogelijk Thomas Becket

Olim Londen 1986 f. 206r
Mogelijk Thomas Becket

44.3 Thomas Becket (driehoekige bovenzijde)

geschilderd

Sibiu 761 p. IV

44.4 Thomas Becket (ruit)

geschilderd

Chantilly 77 f. 29v
TT

Chantilly 77 f. 30r

Chantilly 77 f. 29v

Chantilly 77 f. 29v

Chantilly 77 f. 30r

Brussel IV 480 f. 163v

Parma Pal. 165 f. 37r

Brussel IV 480 f. 164r

Chantilly 77 f. 29v
Mogelijk Thomas Becket

44.4 Thomas Becket (zes- of achthoekig)

geschilderd

Brussel IV 480 f. 164r

Parma Pal. 165 f. 37r

45. Ongeïdentificeerde heiligen

45.1 Heilige ten voeten uit (rond)

origineel

Brugge 336 schutblad IIv
ø 29 mm
onleesbaar

45.2 Heilige ten voeten uit (vierkant)

origineel

Brussel IV 1266 f. 1v
37 x 37 mm

45.3 Heilige ten voeten uit met knielende figuur (langwerpig)

origineel

Olim Londen 1985 schutblad
afm. onbekend
onleesbaar

Baltimore W218 f. 6v
41 x 29 mm

Baltimore W218 f. 120r
h. 33 mm

45.4 Mogelijk een diaken (driehoekige bovenzijde)

origineel

Brussel 10541 f. 10v
26 x 13 mm

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend
Mogelijk Vincentius of
Leonardus

45.5 Diaken ten voeten uit (rond)

geschilderd

Cleveland f. 184r
S ---AR VAN BES

Napels I.B. 51 f. 38r
SANS ---

Wenen 1979 f. 108r
onleesbaar

Lissabon L.A. 210 f. 55v
onleesbaar

Lissabon L.A. 210 f. 56r
onleesbaar

Olim Ramsen f. 13r
S ---

Kopenhagen GKS
1605 4o f. 100r
onleesbaar

45.6 Vrouwelijke heilige (spitse bovenzijde)

origineel

Brussel 11035-37 f. 6v
37 x 23 mm

45.7 Buste van een heilige (rond)

origineel

Amsterdam 137 f. 100v
ø 28 mm

Napels I.B. 51 f. 38r

Berlijn 78 B 14 f. 18v

Brussel IV 40 f. 42r

Brussel IV 280 f. 211r

Den Haag 10 E 3 f. 90v

New York M. 52 f. 353r

New York M. 52 f. 353r

Cleveland f. 184r

Lissabon L.A. 210 f. 55v

Parma Pal. 165 f. 37r

Wenen 1979 f. 108r

Wenen 1979 f. 108r

Wenen 1979 f. 108r

Brussel IV 480 f. 164r

Brussel IV 480 f. 163v

Chantilly 77 f. 30r

Parma Pal. 165 f. 36v

Parma Pal. 165 f. 37r

45.8 Buste van een heilige (bustevormig)

Geen afb.

Parijs Arsenal 641 rés
schutblad Cv (2x)
h. 21 mm

45.9 Bisschop met schild, Petrus en Paulus (rond)

geschilderd

Cleveland f. 184r
onleesbaar

Napels I.B. 51 f. 38r
onleesbaar

Wenen 1979 f. 108r
onleesbaar

Oxford Douce 219-220
f. 16v

45.10 Paus ten voeten uit (spitse bovenzijde)

geschilderd

Londen Millar 4 f. 112v
Mogelijk Rumoldus

45.11 Buste van een vrouwelijke heilige (langwerpig)

geschilderd

Cleveland f. 184r

Napels I.B. 51 f. 38r

Cleveland f. 184r

Cleveland f. 184r

New York M. 52 f. 353r

Wenen 1979 f. 108r

45.12 Heilige ten voeten uit (diverse vormen)

geschilderd

Lissabon L.A. 210 f. 56r

Den Haag 10 E 3 f. 90v

Brussel IV 40 f. 42r

Brussel IV 40 f. 42r

Parma Pal. 195 f. 113v

Brussel II 5941 f. 108v

Brussel IV 280 f. 211r

Sibiu 761 p. IV

Sibiu 761 p. IV

Brussel IV 40 f. 42r

Brussel IV 40 f. 42r

Den Haag 10 E 3 f. 90v

Wenen 1979 f. 108r

Olim Londen 1986 f. 206r

45.13 Bisschop ten voeten uit (diverse vormen)

origineel

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend

geschilderd

Berlijn 78 B 14 f. 19r

45.14 Heilige met engelen (rond)

origineel

Olim Londen 1985
schutblad
afm. onbekend
onleesbaar

geschilderd

Kopenhagen GKS 1605 4o
f. 249r
SONEN

45.15 Buste van een heilige met attriboot (rond)

geschilderd

Cleveland f. 184r

Wenen 1979 f. 108r

Parijs Lat. 10555 f. 50r

45.16 Martelaarsscène (rond)

origineel

Den Haag 77 L 60 f. 98r
ø 25 mm

46. Monogram

geschilderd

Brussel IV 280 f. 211r
DIMII
Mogelijk Dymphna

Lissabon L.A. 210 f. 56r
onleesbaar

Lissabon L.A. 210 f. 55v
onleesbaar

47. Doodshoofd

geschilderd

Cleveland f. 184r

Cleveland f. 184r

Napels I.B. 51 f. 38r

Berlijn 78 B 14 f. 18v

Brussel IV 441 f. 22r

Berlijn 78 B 14 f. 19r

Lissabon L.A. 210 f. 55v

Wenen 1979 f. 108r

48. Biddende figuur

geschilderd

Brussel IV 480 f. 163v

VII. BRIEFJES MET DE VERA ICON

1. Vera Icon, Rome

1.1 Vera Icon (met Veronica)

origineel

Brussel 11 035-37 f. 96r
90 x 38 mm

geschilderd

Oxford Douce 311 f. 21v

Cleveland f. 184r

Napels I.B. 51 f. 38r

1.2 Vera Icon (zonder Veronica)

origineel

Brussel 11 035-37 f. 96r
57 x 46 mm

Wenen Series Nova 2596
f. 371r
72 x 55 mm

2. Vera Icon met pauselijk wapen, onbekende herkomst

2.1 Vera Icon (met Veronica)

origineel

Olim Keulen 2000 f. 1v
70 x 52 mm

geschilderd

Parma Pal. 195 f. 113v

Lissabon L.A. 210 f. 56r

2.2 Vera Icon (zonder Veronica)

origineel

Parijs Arsenal 1176 rés
schutblad Av
38 x 21 mm

Parijs Arsenal 641 rés
schutblad Bv
40 x 27 mm

3. Vera Icon met tekst, onbekende herkomst

3.1 Vera Icon (met Veronica)

origineel

Brussel 11 035-37 f. 96r
106 x 84 mm
Salve sca facies nri redemp-
toris In que nitet spes diuini
splendor

Wenen Series Nova 12 897
schutblad 1r
92 x 65 mm
Non auertas faciem tuam a me
inquacunque die tribulormX

3.2 Vera Icon (zonder Veronica)

origineel

Brussel 11 035-37 f. 96r
50 x 48 mm
Salve sancta facies nostri
redemptoris

4. Vera Icon, onbekende herkomst

4.1 Vera Icon (met de vijf wonden)

origineel

Utrecht StCC hs 1
schutblad
26 x 14 mm

Olim Bonn-Bad Godesberg 5
f. 95r
45 x 34 mm

Oxford Douce 219-20 f. 16v

Berlijn 78 B 14 f. 19r

4.2 Vera Icon (zonder de vijf wonden)

Olim Londen 2007 f. 12v
afm. onbekend

Carpentras 59 f. 110r
29 x 28 mm

Brussel IV 1000 f. 174r
39 x 22 mm

Londen Millar 4 f. 112v

Venetië Lat. I, 99 f. 740v

Brussel IV 40 f. 42r

Sibiu 761 p. IV

Lissabon L.A. 210 f. 56r

Londen Ramsen f. 13r

Gebedenboek, schutbladen met sporen van diverse insignes waaronder Adrianus uit Geraardsbergen. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 131 H 13, ff. 2v-3r (**Cat I 45**)

Handschrift met stichtelijke teksten voor de lekenbroeders van het Rooklooster, schutblad met ingenaaid insigne, mogelijk van Kapellebrug. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms Series nova 12 897, schutblad VIIIv (**Cat I 90**)

Werkplaats van de Meester van de Davidscènes, getijden- en gebedenboek van Johanna van Castilië, een insigne uit 's-Gravenvande met de Annunciatie in de zijmarge. Londen, The British Library, Add. Ms 18 852, f. 57v (Cat II 14)

FOTOVERANTWOORDING

Er is naar gestreefd om alle privépersonen of instanties toestemming te vragen voor het gebruik van de foto's van de objecten in hun collecties. In enkele gevallen kon geen rechthebbende worden achterhaald of bereikt en is omwille van de volledigheid toch een illustratie geplaatst.

Akron (Ohio), Boyd A. Mackus: I 63.
 Amsterdam, Dienst Monumenten en Archeologie, Wiard Krook: afb. 17.
 Amsterdam, Rijksmuseum: afb. 28, afb. 54.
 Antwerpen, fotograaf Bart Huysmans: afb. 22.
 Atrecht, Musée des Beaux-Arts: afb. 9.
 Baltimore, Walters Art Museum: I 3, I 4, I 5, I 6, I 8, I 9, I 10, I 11, I 12, I 13, II 1, II 2.
 Berkeley, University of California, The Bancroft Library: afb. 2.
 Berlijn, Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett: II 3 (© Kupferstichkabinett Staatliche Museen zu Berlin. Ms 78 B 14).
 Brugge, Groeningemuseum: afb. 14.
 Brugge, Jan Termont, Dirk Van der Borgt: afb. 72.
 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België: afb. 5, afb. 44, afb. 45, afb. 46, afb. 47, afb. 48, afb. 50, afb. 52, afb. 60, afb. 61, afb. 76, I 17, I 18, I 19, I 20, I 21, I 22, I 2, I 24, I 25, I 26, I 27, I 28, I 29, I 30, I 31, I 33, I 35, II 4, II 5, II 6, II 7, II 8.
 Buren, A.M. Koldewei: afb. 42, I 14, I 42.
 Cambridge, Fitzwilliam Museum: I 36.
 Carpentras, Bibliothèque Inguimbertaine: I 37.
 Cleveland, Cleveland Museum of Art: II 10.
 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: afb. 31, afb. 36, I 39, I 40, I 41, I 43, I 44, I 45, I 46, I 47, I 48, I 49.
 Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum: afb. 59, II 11.
 Deventer, Stad- of Athenaeumbibliotheek: afb. 49.
 Indianapolis Museum of Art, James E. Roberts Fund: afb. 62.
 Keulen, Diözesan- und Dombibliothek: I 54.
 Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek: afb. 38, I 55, I 56, II 12.
 Langbroek, Stichting Middeleeuwse Religieuze en Profane Insignes: afb. 16, afb. 51, afb. 68, afb. 70, afb. 71, afb. 75.
 Lissabon, Fundação Calouste Gulbenkian: afb. 74, II 13.
 Londen, Christie's: I 67, I 68, I 69.
 Londen, Museum of London: afb. 69 (© Museum of London).
 Londen, Sir John Soane's Museum: II 15 (By courtesy of the Trustees of Sir John Soane's Museum).
 Londen, The British Library: I 57 (© The British Library Board, Ms Arundel 294), I 58 (© The British Library Board, Ms Harley 3828), I 59 (© The British Library Board, Ms Stowe 17), II 14 (© The British Library Board, Add. Ms 18 852).
 Los Angeles, J. Paul Getty Museum: afb. 18 (© 2009 The J. Paul Getty Trust. All rights reserved).
 Luik, Musée d'Art Religieux et d'Art Mosan: afb. 32.
 Luik, Universiteitsbibliotheek: I 60.
 Lyon, Bibliothèque municipale: afb. 6.
 Madrid, Museo de Arte Thyssen-Bornemisza: afb. 3, afb. 34.
 Madrid, Museo Nacional del Prado: afb. 24.
 Middelburg, Zeeuws Museum: afb. 8.

Milaan, Bibliotheca Ambrosiana: II 16.
 München, Bayerische Staatsbibliothek: afb. 30, afb. 37, afb. 63.
 München, Bayerisches Nationalmuseum: afb. 56.
 Napels, Biblioteca Nazionale: afb. 64, II 17.
 Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum: afb. 7, afb. 35.
 New Haven, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University: I 61, II 18.
 New York, Metropolitan Museum, The Cloisters collection: afb. 4, 33 en I 62.
 Nijmegen, H. van Asperen: afb. 1, afb. 11, afb. 20, afb. 21, afb. 29, I 1, I 2, I 15, I 16, I 50, I 51, I 52, I 53, I 66, I 91.
 Orléans, Centre National de la Recherche Scientifique: I 38.
 Oxford, Bodleian Library: I 72, II 22, II 23.
 Parijs, Bibliothèque nationale de France: afb. 66, afb. 67, I 74, I 75, I 76, II 24.
 Parijs, Les Enluminures: I 71.
 Parijs, Musée National du Moyen Age, Thermes de Cluny: afb. 43.
 Parijs, Réunion des Musées Nationaux: cat. II 9 (© Photo RMN).
 Parma, Biblioteca Palatina: II 25, II 26.
 Philadelphia, Bibliotheca Schoenbergensis: I 79.
 Princeton, Princeton University Library: I 80.
 Ramsen, Heribert Tenschert, Bibermühle: II 20.
 Rouen, Bibliothèque municipale: afb. 73, II 27.
 San Marino, Huntington Library: I 81.
 Sarnen, Sankt Andreas: afb. 13.
 Sibiu, Muzeul National Brukenthal: II 28.
 Sidney, University of Sidney Library, Rare Book & Special Collections Library: I 82.
 Utrecht, Museum Catharijneconvent: I 83, I 84, I 85.
 Venetië, Biblioteca Nazionale Marciana: II 29.
 Vic, Museu Episcopale: II 30.
 Washington D.C., National Gallery of Art: afb. 55.
 Wenen, Dom- und Diözesanmuseum: afb. 12.
 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek: afb. 19, afb. 25, afb. 39, afb. 58, afb. 65, I 86, I 87, I 88, I 89, I 90, II 31.
 Wienhausen, Kloster Wienhausen: afb. 42.

BRONNEN

AASS	Acta Sanctorum
CCCM	Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis
CCSL	Corpus Christianorum, Series Latina
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
MGH	Monumenta Germaniae Historica
SChr	Sources Chrétiennes

DATABESTANDEN

BNM	Bibliotheca Neerlandica Manuscripta. Leiden, Universiteit Leiden: bnm.leidenuniv.nl .
CHD	Center for Handskriftstudier i Danmark, opgezet en uitgevoerd door Erik Drigsdahl: www.chd.dk .
CIM	Catalogue of Illuminated Manuscripts. Londen, The British Library: www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ .
Kunera	Kunera, een database van middeleeuwse insignes en ampullen, opgezet door Jos Koldewey, uitgevoerd door Willy Piron en Hanneke van Asperen. Radboud Universiteit, Nijmegen: www.kunera.nl .
MIM	Medieval Illuminated Manuscripts. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: www.kb.nl/manuscripts .
MMDC	Medieval Manuscripts in Dutch Collections: www.mmdc.nl .
PzK	Pilgerzeichenkartei, opgezet en uitgevoerd door Kurt Köster. Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum.
WPz	Wallfahrt und Pilgerzeichen, een project van de leerstoel Christliche Arch�ologie, Denkmalkunde und Kulturgeschichte an der Theologischen Fakultät, Humboldt-Universität, Berlijn, opgezet en uitgevoerd door Hartmut K�hne: www2.hu-berlin.de/sachkultur/pz/wallfahrt.html .

LITERATUUR

Achten, Gerard (1987). *Das christliche Gebetbuch im Mittelalter. Andachts- und Stundenb cher in Handschrift und Fr hdruck (2. verbesserte und vermehrte Auflage)*. Berlijn, Hellmich.

Acquoy, J.G.R. (1875-80). *Het klooster te Windesheim en z jn invloed*. 3 vols. Utrecht, Gebr. Van der Pol.

Akerman, John Y. (1855). Note on a variety of objects discovered during the progress of excavations for sewerage in Salisbury. *Archaeologia*, 36: 71-73.

Akerman, John Y. (1857). On pilgrim signs found in Salisbury. *Wiltshire Archaeological and Natural History Magazine*, 3: 94-97.

Alexander, J.J.G. (1970). *The Master of Mary of Burgundy. A book of hours for Engelbert of Nassau. The Bodleian Library, Oxford*. New York, George Braziller.

Alexander, Jonathan en Paul Binski (1987). *The Age of Chivalry. Art in Plantagenet England 1200-1400*. Londen, Royal Academy of Arts.

D'Allemagne, Henry Ren  (1928). *Les accessoires du costume et du mobilier depuis le treizi me jusqu'au milieu du dix-neuvi me si cle*. Parijs, Schmit.

 mark, Mats (1942). Sankt Olofs Pilgrimsm rken. *Fornv nnen*, 37: 10-22.

Amsterdam, Museum Willet Holthuijsen (1954). *Verluchte handschriften uit de Nederlanden tot 1550 uit Nederlands bezit*. Gemeentemusea van Amsterdam.

Andersen, Susanne (1977). Et pilgrimsm rke fra Karup fundet i Brejning kirke, in: *Kuml 1976.  rbog for Jysk Ark ologisk Selskab*: 191-198.

Andersson, Lars (1986). Sankta Birgittas Pilgrimsm rken, in: *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Andr n Anders, red. Lund, Lunds Historiska Museet: 101-113.

Andersson, Lars (1989). *Pilgrimsm rken och vallfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien (Lund Studies in Medieval Archaeology, 7)*. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.

Andriessen, J. (1986). Van laat-middeleeuwse vroomheid naar confessionele conflicten, in: *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*. Karel van Isacker en Raymond van Uytven, reds. Antwerpen, Mercatorfonds: 112-121.

Angenendt, Arnold (1994). *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom fr hem Christentum bis zur Gegenwart*. M nchen, Verlag C.H. Beck.

Angenendt, Arnold (2002). Relics and their veneration in the Middle Ages, in: Mulder-Bakker (2002): 27-37.

Annuaire (1869). *Annuaire de la Noblesse de Belgique, deel 23*. Brussel, Decq

- Appuhn, Horst (1973). *Kloster Wienhausen. Band IV: Der Fund vom Nonnenchor*. Hamburg, Gustav Petermann Druckerei.
- Appuhn, Horst en Christian Von Heusinger (1965). Der Fund kleiner Andachtsbilder des 13. bis 17. Jahrhunderts in Kloster Wienhausen. *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, IV: 157-238.
- Arnaud D'Agnel, G. (1910). *Comptes du roi René*. Parijs, Picard.
- Arnold, Janet (1980). 'Lost from Her Majesties Back'. *Items of clothing and jewels lost or given away by Queen Elizabeth I between 1561 and 1585, entered in one of the day books kept for the records of the Wardrobe of Robes*. Londen, Costume Society.
- Arnold, John Charles (2000). Arcadia becomes Jerusalem. Angelic caverns and shrine conversion at Monte Gargano. *Speculum*, 75 (3): 567-588.
- Arnold, John H. (2005). *Belief and unbelief in medieval Europe*. Londen, Hodder Arnold.
- Arnould, Alain en Jean Michel Massing, reds. (1993). *Splendours of Flanders*. Cambridge University Press.
- Van Asperen, Hanneke (2004). Gebed, geboorte en bedevaart. Genealogie en pelgrimstekens in het getijdenboek D'Oiselet (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms 77 L 60). *Desipientia, zin & waan*, 11 (2): 39-46.
- Van Asperen, Hanneke (2006). Bedevaart en devotie: insignes in laatmiddeleeuwse manuscripten, in: Koldewij (2006): 234-244.
- Van Asperen, Hanneke (2007). Praying, Threading and Adorning. Sewn-in prints in a rosary prayer book (British Library, Add. MS 14,042), in: Rudy en Baert (2007): 81-120.
- Van Asperen, Hanneke (2008). A pilgrim's additions. Traces of pilgrimage in the *Belles Heures* of Jean de Berry. *Quaerendo*, 38 (2-3): 175-194.
- As-Vijvers, Anne Margreet W. (2002). *Randversieringen in Gent-Brugse manuscripten. De Meester van de Davidscènes en andere verluchters als specialisten in margedecoratatie*. 3 dln. [ongepubliceerd proefschrift Universiteit van Amsterdam].
- As-Vijvers, Anne Margreet W. (2003). More than marginal meaning? The interpretation of Ghent-Bruges border decorations. *Oud Holland*, 116 (1): 3-33.
- As-Vijvers, Anne Margreet W. (2007). Weaving Mary's Chaplet: The Representation of the Rosary in Late Medieval Flemish Manuscript Illumination, in: Rudy en Baert (2007): 41-79.
- Aubert de la Chesnaye-Desbois, François Alexandre en Jacques Badier (1869). *Dictionnaire de la Noblesse contenant des généalogies ... des familles nobles de France, tome quatorzième*. Parijs, Kraus Reprint [derde editie].
- Axters, Stephanus G. (1970). *Bibliotheca Dominicana Neerlandica Manuscripta 1224-1500*. Leuven, Bureau de la R.H.E., Bibliothèque de l'Université en Publications Universitaires de Louvain.
- Backhouse, Janet (1973). The Hours of Engelbert of Nassau. *The Burlington Magazine*, 115 (847): 684-685.
- Baert, Barbara (2000). The Gendered Visage. Facets of the *Vera Icon*, in: *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten*. Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten: 10-43.
- Barthes, Roland (1957). *Mythologies*. Parijs, Editions du Seuil.
- Bartsch, A. en W.L. Strauss (1978-). *The illustrated Bartsch*. New York, Abaris Books.
- Bastiaensens, Inge (1995). *De volksdevotie rond Onze Lieve Vrouwe van Halle in de Middeleeuwen*. Halle, Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring.
- Bausinger, Hermann, Regine Grube-Verhoeven et al. (1966). *Zauberei und Frömmigkeit (Volksleben, 13. Band)*. Tübingen, Tübinger Vereinigung für Volkskunde e.v.
- Beer, Jos. de (1932). Bedevaart- en pelgrimplaatjes, in: *Gedenkboek Frans Claes. Museum "De Gulden Spoor" te Antwerpen*. Antwerpen, De Sikkel: 53-69.
- Belting, Hans (1989). Das Bild als Text. Wandmalerei und Literatur im Zeitalter Dantes, in: *Malerei und Stadtkultur in der Dantezeit. Die Argumentation der Bilder*. Hans Belting en Dieter Blume, reds. München, Hirmer Verlag: 23-64.
- Belting, Hans (2004). *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*. München, Beck [zesde druk, oorspronkelijke uitgave 1990].
- Benk, Elek (2002). *Erdély középkori harangjai és bronz keresztlmedencéi*. Budapest, Kolosvár.
- Benoit, D.P. (1890-92). *Histoire de l'Abbaye et de la Terre de Saint-Claude*. 2 vols. Montreuil-sur-Mer, Imprimerie de la Chartreuse de Notre-Dame des Prés.
- Berbée, Paul A.J.S. (1986). 'Bedevaart' en 'pelgrims-tocht' in Nederland. Over oude termen en nieuwe methoden in bedevaartonderzoek, in: Lettinck en Van Moolenbroek (1986): 167-199.
- Van Bergen, Saskia (2002). De middeleeuwse kalender ontcijferd. *Kunstschrift*, 46 (6): 14-21.
- Van Bergen, Saskia (2004). De productie van een getijdenboek in laat-middeleeuws Brugge. *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 11: 9-27.
- Van Bergen, Saskia (2005). The production of Flemish books of hours for the English market: Standardization and workshop practices, in: Dekeyser en Van der Stock (2005): 271-283.

Van den Bergh-Hoogterp, Louis E. (1990). *Goud- en zilvermeden te Utrecht in de late middeleeuwen*. 2 vols. 's-Gravenhage, Gary Schwarz en Maarssen, SDU.

Bergmans, Paul (1903). Custode à reliques ornée d'enseignes de pèlerinage. *Inventaire Archéologique de Gand*, deuxième série (fascicules XXI-XL): 281.

Bériou, Nicole, Jacques Berlioz, Jean Longère et al. (1991). *Prier au Moyen Age. Pratique et Expérience (Ve-XVe siècles)*. Turnhout, Brepols.

Bern, Bernisches Historisches Museum en Straatsburg, Musée de l'œuvre Notre-Dame (2000). *Bildersturm. Wahsinn oder Gottes Wille*. Cécile Dupeux, Peter Jezler en Jean Wirth, reds. Bern, NZZ Verlag.

Bertin, Paul (1946). *Une commune flamande-artésienne. Aire-sur-la-Lys des origines au XVIe siècle*, II. Arras, Brunet.

Van Beuningen, H.J.E. (1989). Nogmaals de insignes van Sinte Kunera. *Maandblad Oud-Utrecht*, 62: 123-125.

Van Beuningen, H.J.E. (1993)a. De insignes van Sinte Cunera te Rhenen, in: Van Beuningen en Koldewey (1993): 64-68.

Van Beuningen, H.J.E. (1993)b. Nieuwlande, in: Van Beuningen en Koldewey (1993): 26-32.

Van Beuningen, H.J.E. (1993)c. Pelgrimstekens van de Heilige Man Job, Wezemaal, in: Van Beuningen, Koldewey (1993): 79-83.

Van Beuningen, H.J.E. (2005). Pelgrimsinsigne 's-Gravenzande. *Detector Magazine, verenigingsblad van de De Detector Amateur*, maart: 33.

Van Beuningen, H.J.E., F. Jurion en M. de Waha (1993). Over pelgrimstochten naar Aarschot en daarop betrekking hebbende insignes, in: Van Beuningen en Koldewey (1993): 49-57.

Van Beuningen, H.J.E. en Jos Koldewey, reds. (1993). *Heilig en Profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse Insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen (Rotterdam Papers, VIII: A contribution to medieval archeology)*. Cothen, Stichting Middeleeuwse Religieuze en Profane Insignes.

Van Beuningen, H.J.E., Jos Koldewey en Dory Kicken, reds. (2001). *Heilig en Profaan 2. 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties (Rotterdam Papers, 12: A contribution to medieval archaeology)*. Cothen, Stichting Middeleeuwse Religieuze en Profane Insignes.

Biemans, Jos, et al., reds. (2007). *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg, bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek*. Zutphen, Walburg Pers.

Biermann, Alfons W. (1968). Das verschollene Stundenbuch Kardinal Albrechts von Brandenburg (1513-1545). *Mainzer Zeitschrift*, 63 (4): 47-66.
Biermann, Alfons W. (1975). Die

Miniaturenhandschriften des Kardinals Albrecht von Brandenburg (1524-1545). *Aachener Kunstblätter*, 46: 15-309.

Biesheuvel, Ingrid E. (2005). *Die pelgrimage vander menscheliker creaturen. Een studie naar overlevering en vertaal- en bewerkingstechniek van de Middelnederlandse vertalingen van de Pèlerinage de vie humaine (1330-1331) van Guillaume de Digulleville met een kritische editie van handschrift Utrecht, Museum Catharijneconvent BMH 93*. Hilversum, Verloren.

Bijsterveld, Arnoud-Jan A. en Dirk Van de Perre (2001). *Het mirakelboek en de stichtingsgeschiedenis van de Ninoofse abdij. Liber miraculorum sancti Cornelii Ninivensis, Historia foundationis Ninivensis abbatis, De boete*. Leuven, Universitaire Pers Leuven.

Birch, Debra J. (1999). Jacques de Vitry and the Ideology of Pilgrimage, in: Stopford (1999): 79-93.

Black, Jonathan (2005). The Divine Office and Private Devotion in the Latin West, in: *The Liturgy of the Medieval Church*. Thomas J. Heffernan en E. Ann Matter, reds. Kalamazoo, Western Michigan University: 41-64 [second edition].

Blick, Sarah (2006). Popular and Precious: Silver-Gilt & Silver Pilgrim Badges. *Peregrinations*, 2 (1): 3-8.

Van Bockstaele, Geert (1996). *De Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen. Stichtingsproblematiek (11e eeuw), abt Ruffault en zijn statuten (16e eeuw), de pelgrimstekens van de H. Adriaan (15e-16e eeuw)*. Geraardsbergen, [V.Z.W. de Abdij].

De Bodt, Saskia en Jos Koldewey (1985). Museum-aanwinsten. Middeleeuwse pelgrimstekens. *Antiek*, 4: 240-244.

Te Boekhorst, Peter, Peter Burke en Willem Frijhoff, reds. (1992). *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850*. Meppel, Boom en Amsterdam, Heerlen, Open Universiteit.

Boeren, P.C. (1962). *Heilighdomsvaart Maastricht. Schets van de geschiedenis der heilighdomsvaarten en andere jubelvaarten*. Maastricht, Uitgevers-Maatschappij "Ernest van Aelst".

Boeren, P.C. (1979). *Catalogus van de handschriften van het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum*. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.

Boerner, Bruno (1996). Interprétation du programme iconographique de la châsse de sainte Gertrude à Nivelles, in: *Un trésor gothique. La châsse de Nivelles*. Sylvie Messinger, Brigitte Govignon en Veronika Vollmer, reds. Parijs, Edition de la Réunion des Musées Nationaux: 225-233.

Bogaart, Saskia (2004). *Geleerde kennis in de volkstaal. Van den proprieteyten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief (Artesliteratuur in de Nederlanden, deel 4)*. Hilversum, Uitgeverij Verloren.

- Bonn, Kunst- und Ausstellungshalle, en Essen, Ruhrlandmuseum (2005). *Krone und Schleier. Kunst aus mittelalterlichen Frauenklöstern*. München, Hirmer Verlag.
- Vanden Bosch, Gerrit (1991). *Hemel, hel en vagevuur. Preken over het hiernamaals in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de en 18de eeuw*. Leuven, Davidsfonds.
- Bousmanne, Bernard en Robert Calcoen (1994). *Vijftientwintig jaar aanwinsten 1969-1994*. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I.
- Bousmanne, Bernard, Pierre Cockshaw et al., reds. (2002). *The Tavernier Book of Hours KBR, ms. IV 1290*. Brussel, King Baudouin Foundation.
- Bousmanne, Bernard, Pierre Cockshaw, Gerhard Schmidt et al. (1996). *Das Brüsseler Stundenbuch / Heures de Bruxelles*. Luzern, Faksimile Verlag.
- Bousmanne, Bernard, Céline Hoorebeek, Alain Arnould et al. (2000). *La librairie des ducs de Bourgogne. Manuscrits conservées à la Bibliothèque Royale. Vol. I : Textes liturgiques, ascétiques, théologiques, philosophiques et moraux*. Turnhout, Brepols.
- Bowers, John M., red. (1992). *The Canterbury Tales: Fifteenth-Century Continuations and Additions*. Kalamazoo, Michigan, Medieval Institute Publications.
- Bradley, Barbara J., Laurence Channing, Jane Takac Panza et al., reds. (2004). *Art from the Court of Burgundy, 1364-1419*. Dijon, Musée des Beaux-Arts en Cleveland, The Cleveland Museum of Art.
- Brandhorst, J.P.J. en K.H. Broeckhuijsen-Kruijer (1985). *De verluchte handschriften en incunabelen van de Koninklijke Bibliotheek. 's-Gravenhage*, Stichting Bibliographia Neerlandica.
- Brassat, Wolfgang en Hubertus Kohle, reds. (2003). *Methoden-Reader Kunstgeschichte. Texte zur Methodik und Geschichte der Kunstwissenschaft*. Keulen, Deubner Verlag Für Kunst, Theorie & Praxis.
- Braun, Joseph (1924). *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*. 2 vols. München, Alte Meister Günther Koch.
- Braun, Joseph (1940). *Die Reliquiare des christlichen Kultes und ihre Entwicklung*. Freiburg im Breisgau, Herder.
- Brayer, Edith (1963). Livres d'Heures contenant des textes en français. *Bulletin d'Information de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes*, 12: 31-102.
- Von Bredow-Klaus, Isabel (2005). *Heilsrahmen. Spirituelle Wallfahrt und Augentzug in der flämischen Buchmalerei des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit (Kunstgeschichte, Band 81)*. München, Herbert Utz Verlag.
- Brereton, Georgine E. en Janet M. Ferrier, reds. (1981). *Le Menagier de Paris*. Oxford, Clarendon Press.
- Brewer, J.S., red. (1862). Giralaldi Cambrensis, *Opera*, vol. II: *Gemma Ecclesiastica*. Londen, Longman, Green, Longman, and Roberts.
- Brinkerink, D.A. (1904). *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van Diepen Veen ("Handschrift D")*. Eerste gedeelte. – *De tekst van het handschrift*. Leiden, A.W. Sijthoff's Uitg.-M^{ij}.
- Brinkmann, Bodo (1988). The Hastings Hours and the Master of 1488. *The British Library Journal*, 14 (1): 90-109.
- Brinkmann, Bodo (1991). Über den Meister des Dresdener Gebetbuchs und seine Beziehung zu Utrecht, in: Van der Horst en Klamt (1991): 117-126.
- Brinkmann, Bodo (1992). *Offizium der Madonna. Der codex Vat. Lat. 10 293 und verwandte kleine Stundenbücher mit Architekturbordüren (Belser Faksimile Editionen aus der Biblioteca Apostolica Vaticana; Codices e Vaticanis selecti, vol. 72)*. 2 vols. Zürich, Belser.
- Brinkmann, Bodo (1994). Zur Rolle von Stundenbüchern in der Jenseitsvorsorge, in: Jezler (1994): 91-100.
- Brinkmann, Bodo (1997). *Die Flämische Buchmalerei am Ende des Burgunderreichs. Der Meister des Dresdener Gebetbuchs und die Miniaturisten seiner Zeit*. 2 vols. (Text und Tafeln). Turnhout, Brepols.
- Brinkmann, Bodo en Eberhard König (1991). *Simon Bening. Das Blumen-Stundenbuch. Clm 23637 Bayerische Staatsbibliothek München*. Luzern, Faksimile Verlag.
- Brounts, Albert (1971). *Noordnederlandse miniaturen. De gouden eeuw der boekverluchting in de noordelijke Nederlanden. Catalogus (Europalia 71)*. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I.
- Browe, Peter (1938). *Die Eucharistischen Wunder des Mittelalters*. Breslau, Müller & Seifert.
- Brugge, Stedelijke Bibliotheek (1927-31). *Tentoonstelling van miniaturen en boekbanden. Geïllustreerde catalogus en bijvoegsel aan den catalogus*, 2 vols. Brugge, s.n.
- De Bruin, C.C., E. Persoons en A.G. Weiler (1984). *Geert Grote en de Moderne Devotie*. Zutphen, De Walburg Pers.
- Bruna, Denis (1991). Les enseignes de pèlerinage et les coquilles Saint-Jacques dans les sépultures du Moyen Age en Europe occidentale. *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*: 178-190.
- Bruna, Denis (1996). *Enseignes de pèlerinage et enseignes profanes*. Parijs, Réunion des Musées Nationaux.

- Bruna, Denis (1998). Témoins de dévotions dans les livres d'heures à la fin du Moyen Âge. *Revue Mabillon*, 9: 127-161.
- Bruna, Denis (2006). *Enseignes de plombs et autres menues choses du Moyen Âge*. Parijs, Éditions du Léopard d'Or.
- Brussel, Koninklijke Bibliotheek (1962). *De Nationale Bibliotheek van Oostenrijk. Handschriften en gedrukte werken over de geschiedenis van de Nederlanden 1475-1600*. Brussel, Albert I-Bibliotheek.
- Brussel, Bibliothèque royale Albert Ier (1969). *Quinze Années d'Acquisitions de la pose de la première pierre à l'inauguration officielle de la bibliothèque*. Brussel, Bibliothèque royale Albert Ier.
- Brussel, Koninklijke Bibliotheek (1977). *Het geillustreerde boek in het Westen van de vroege Middeleeuwen tot heden. Catalogus*. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I.
- Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I (1979). *Vijf jaar aanwinsten 1974-1978*. Gent. N.V. Erasmus.
- Brussel, Paleis van Schone Kunsten en Amsterdam, Rijksmuseum (1959). *De gouden eeuw der Vlaamse miniatuur. Het mecenaat van Filips de Goede 1445-1475*. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België.
- Bruun, Chr. (1890). *De illumineerde Haandskrifter fra Middelalderen i Det Store Kongelige Bibliothek*. Kopenhagen, Kongelige Bibliothek.
- Budde, Rainer en Roland Krischel, reds. (2001). *Genie ohne Namen. Der Meister des Bartholomäus-Altars*. Keulen, Dumont en Wallraf-Richartz-Museum.
- Van Bueren, Truus (2002). Tot in lengte van dagen. *Kunstschrift*, 46 (6): 30-37.
- Van Bueren, Truus en Andrea van Leerdam, reds. (2005). *Care for the Here and the Hereafter*. Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages. Turnhout, Brepols.
- Van Buren, Anne H. (1975). The Master of Mary of Burgundy and his Colleagues: The State of Research and Questions of Method. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 38: 286-309.
- Van Buren, Anne H. (2002). Dreux Jehan and the Grandes Heures of Philip the Bold, in: *Als ich can. Liber Amicorum in memory of professor dr. Maurits Smeyers, II*. Bert Cardon, Jan Van der Stock en Dominique Vanwijnsberghe, reds. Parijs en Leuven, Peeters: 1377-1414.
- Burin, Elizabeth (1999-2000). Patrons and illuminators in Lyons. Shaping the manuscript market around 1500. *Manuscripta. A Journal for Manuscript Research*, 43-44: 45-64.
- Burke, Peter (1987). *The historical anthropology in early modern Italy. Essays on perception and communication*. Cambridge University Press.
- Burke, Peter (1990). Historians, Anthropologists, and Symbols, in: *Culture Through Time. Anthropological Approaches*. Emiko Ohnuki-Tierney, red. Stanford, California, Stanford University Press: 268-283.
- Büttner, Frank Olaf (1983). *Imitatio Pietatis. Motive der christlichen Ikonographie als Modelle zur Verähnlichung*. Berlijn, Mann.
- Buylaert, Frederik (2005). Sociale mobiliteit bij stedelijke elites in laatmiddeleeuws Vlaanderen. Een gevalstudie over de Vlaamse familie De Baenst. *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 8: 201-251.
- Bynum, Caroline Walker (2006). Seeing and seeing beyond: The mass of St. Gregory in the fifteenth century, in: *Hamburger en Bouché (2006)*: 208-240.
- Byvanck, A.W. (1924)a. *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale des Pays-Bas et du Musée Meermano-Westreenianum à La Haye*. Parijs, pour les membres de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures.
- Byvanck, A.W. (1924)b. Aanteekeningen over handschriften met miniaturen. *Oudheidkundig Jaarboek*, 4: 262-270.
- Byvanck, A.W. (1931). Les principaux manuscrits à peintures conservés dans les collections publiques du Royaume des Pays-Bas. *Bulletin de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures*, 15: 5-115.
- Byvanck, A.W. en G. Hoogewerff (1922-25). *Noord-Nederlandsche miniaturen in handschriften der 14e, 15e en 16e eeuwen*, 3 dln. 's-Gravenhage, Nijhoff.
- Cahn, Walter (1992). Margaret of York's Guide to the Pilgrimage Churches of Rome, in: *Margaret of York, Simon Marmion and the visions of Tondal. Papers delivered at a symposium organized by the department of manuscripts of the J. Paul Getty Museum in collaboration with the Huntington Library and Art Collections, June 21-24, 1990*. Thomas Kren, red. Malibu, Getty Trust Publications: 89-98.
- Cahn, Walter en James Marrow (1978). Medieval and Renaissance Manuscripts at Yale: a selection. *The Yale University Library Gazette*, 52 (4).
- Calkins, Robert G. (1989). Sacred Image and Illusion in Late Flemish Manuscripts. *Essays in Medieval Studies*, 6: 1-18.
- Camille, Michael (1989). *The Gothic Idol. Ideology and Image-Making in Medieval Art*. Cambridge University Press.
- Campbell, Lorne en Susan Foister (1986). Gerard, Lucas and Susanna Horenbout. *The Burlington Magazine*, 128 (1003): 719-727.
- Cardon, Bert, et al. (1993). *Vlaamse miniaturen voor Van Eyck (ca. 1380-ca. 1420)*. Leuven, Uitgeverij Peeters.

- Cardon, Bert, Jan Van der Stock en Dominique Vanwijnsberghe, reds. (2002). *Als ich can. Liber amicorum in memory of dr. Maurits Smeyers*. Parijs, Peeters.
- Carruthers, Mary (1992). *The book of memory. A study of memory in Medieval culture*. Cambridge en New York, Cambridge University Press.
- Caspers, Charles M.A. (1992). *De eucharistische vroomheid en het feest van sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen (Miscellanea Neerlandica V)*. Leuven, Peeters.
- Caspers, Charles M.A. (2001). The Lord's Supper and Holy Communion in the Middle Ages: Sources, Significance, Remains and Confusion, in: *Religious Identity and the Invention of Tradition. Papers read at a NOSTER conference in Soesterberg, January 4-6*. Jan-Willem van Henten, red. Assen, Royal Van Gorcum: 253-264.
- Caspers, Charles M.A. (2002). Sint Agnes als katalysator. Een jonge Romeinse martelares vertelt over de spiritualiteit van de zusters van Diepenveen. *Trajecta*, 11 (1): 18-40.
- Caspers, Charles M.A. (2003). Tegen de pest en tegen de ketters. Amuletten en hun werking volgens de Brabantse norbertijn Augustinus Wichmans in zijn *Apotheca spiritualium pharmacorum* (1626), in: Arie L. Molendijk, red. *Materieel Christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa*. Hilversum, Verloren: 249-272.
- Caspers, Charles M.A. (2008). Bidden in twee talen. Een beschouwing van het biddedrag van clerici, religieuzen en leken in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. *Queeste*, 15 (1): 3-16.
- Challis, Kate (1998). Marginalized Jewels: the Depiction of Jewellery in the Borders of Flemish Devotional Manuscripts, in: *The Art of the Book. Its Place in Medieval Worship*. Margaret M. Manion en Bernard J. Muir, reds. Exeter, University of Exeter Press: 253-287.
- Chandler, D. (2007). *Semiotics. The Basics*. Londen, Routledge.
- Chastel, André (1978). La Véronique. *Revue de l'Art*, 40-41: 71-82.
- Christie, Håkon (1978). Lom stave church. *World Archaeology*, 10 (2): 192-203.
- Clark, Gregory T. (2005). De invloed van de gebroeders Van Limburg in Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden, in: Dückers en Roelofs (2005): 209-233.
- Clark, Gregory T. (2007). What's in a name? 'Flanders,' language, and the historiography of late medieval art in Belgium since federalization, in: *Making Art History. A changing discipline and its institutions*. Elizabeth C. Mansfield, red. New York en Londen, Routledge: 67-78.
- Cobley, Paul (2001). *The Routledge companion to semiotics and linguistics*. Londen, Routledge.
- Cohen, Esther (1976). In haec signa: Pilgrim-badge trade in southern France. *Journal of Medieval History*, 2 (3): 193-214.
- Combrink, Jacob, red. (1988). *Het leven van Kunera (Historische Heuvelrug-reeks, 1)*. Zutphen, Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen [getranscribeerd, van annotaties en een inleiding voorzien door Jacob Combrink].
- De Commynes, Philippe (1964-65). *Memoirs*. 3 vols. Joseph de Calmette, red. Parijs, Belles Lettres.
- De Coo, Joz. (1969). *Museum Mayer Van den Bergh. Catalogus. 2: Beeldhouwkunst, plaketten, antiek*. Antwerpen, s.n.
- Cooper, William Durrant (1863). The Bonvilles of Halnaker. *Sussex Archaeological Collections*, 15: 57-66.
- Costanza, M. (1958). Het Boek der bijzondere genade door Mechtild van Hackeborn (Werken van mystieken, 11). Bussum, Brand.
- Coussé, Bernard (2006). *Les mystères du Nord- Pas-de-Calais*. S.l., Editions de Borée.
- Craig, Leigh Anne (2003). "Stronger than men and braver than knights": Women and the pilgrimages to Jerusalem and Rome in the later Middle Ages. *Journal of Medieval History*, 29 (3): 153-175.
- Cuming, Henry S. (1863). On Signacula Found in London. *Journal of the British Archaeological Association*, 19: 94-100.
- Cuming, Henry S. (1865). Sacred vessels and signacula recently found in London. *Journal of the British Archaeological Association*, 21: 193-196.
- Cuming, Henry S. (1867). On Signacula Found in London. *Journal of the British Archaeological Association*, 23: 327-333.
- Cuming, Henry S. (1868). On Signacula Found in London. *Journal of the British Archaeological Association*, 24: 219-230.
- Dancoisne, Louis (1880). Les médailles religieuses du Pas-de-Calais. *Extraits des Mémoires de l'Académie des Sciences, Lettres et Arts d'Arras (France)*, Ile série, tome 11.
- Dancoisne, Louis (1887). *Médailles religieuses*. S.l., s.n.
- Davidse, Jan (1986). Denken over de geschiedenis in veertiende-eeuws Brabant: Jan van Boendales *Der Leken Spieghel*, in: Lettinck en Van Moolenbroek (1986): 11-27.
- Davis, Natalie Zemon (1974). Some tasks and themes in the study of popular religion, in: *The pursuit of holiness in late medieval and renaissance religion*. Charles Trinkaus en Heiko A. Oberman, reds. Leiden, Brill: 307-336.

Defoer, Henri L.M., Anne S. Korteweg en Wilhelmina C.M. Wüstefeld (1989). *The Golden Age of Dutch manuscript painting*. Stuttgart, Belser Verlag.

Degering, Hermann (1970). *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek*. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt [herdruk van de uitgave Leipzig 1932].

Dekeyzer, Brigitte (2002). *Vorstelijke luxe en devotie. Het Breviarium Mayer van den Bergh (Gent/Brugge; ca 1500) in artistiek, religieus en historisch perspectief*. 4 dln. [ongepubliceerd proefschrift Katholieke Universiteit Leuven].

Dekeyzer, Brigitte (2004). *Herfsttij van de Vlaamse miniatuurkunst. Het Breviarium Mayer van den Bergh*. Gent en Amsterdam, Ludion.

Dekeyzer, Brigitte en Jan Van der Stock, reds. (2005). *Manuscripts in transition. Recycling manuscripts, texts and images. Proceedings of the international congress held in Brussels (5-9 November 2002)*. Parijs, Leuven en Dudley (MA), Peeters.

Delaissé, Léon M.J. (1960). *Middeleeuwse miniaturen van de Librije van Boergondië tot het handschriftenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België*. Amsterdam, J.M. Meulenhoff.

Delaissé, Léon M.J. (1967). Towards a history of the mediaeval book, in: *Miscellanea André Combes*, II. Rome, Pont. Università Lateranense en Parijs, J. Vrin: 27-39.

Delaissé, Léon M.J. (1974). The Importance of Books of Hours for the History of the Medieval Book, in: *Gatherings in the Honor of Dorothy E. Miner*. Ursula E. McCracken, Lilian M.C. Randall en Richard H. Randall, reds. Baltimore, Walters Art Gallery: 203-225.

Delisle, Léopold Victor (1978). *Le Cabinet des Manuscrits de la Bibliothèque Impériale*, II. Hildesheim en New York, Georg Olms Verlag.

Denis, Michael (1802). *Manuscripti theologici Bibliothecae Palatinae Vindobonensis latini*, II/3. Wenen, s.n.

Derolez, A. (1971). *Beknpte catalogus van de middeleeuwse handschriften in de Universiteitsbibliotheek te Gent verworven sinds 1852*. Gent, Rijksuniversiteit.

Derolez, A. (1977). *Inventaris van de handschriften in de universiteitsbibliotheek te Gent*. Gent, Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit.

Deschamps, Jan (1977). *Middelnederlandse handschriften in de Koninklijke Bibliotheek Albert I*, Brussel, vierde reeks (1952-1977). Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I.

Deschamps, Jan en Herman Mulder (1998-). *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België*. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België [voorlopige uitgave].

Desnoyers, F.-E. (1873). Objets trouvés dans la Loire durant l'été de 1870. *Mémoires de la Société Archéologique de l'Orléanais*, 12: 245-295.

Desnoyers, F.-E. (1876). Nouveaux objets trouvés dans la Loire pendant les années 1872-73 et une partie de 1874. *Mémoires de la Société Archéologique de l'Orléanais*, 14, 113-196.

Desnoyers, F.-E. (1889). Objets trouvés dans la Loire de 1875 à 1886. *Mémoires de la Société Archéologique de l'Orléanais*, 22: 183-201.

Desnoyers, F.-E. (1898). Les fouilles de la Loire en 1894. *Mémoires de la Société Archéologique de l'Orléanais*, 27: 41-58.

Deys, H.P. (1994). De pelgrimsinsignes van Sinte Cunera te Rhenen. *Jaarboek Oud-Utrecht*: 33-54.

Van Dijk, J.P.W.A. (1990). 'Heiligenbakkers'. Pijpaarden, porseleinen en gipsen heiligenbeelden, in: Van Liebergen en Rooijackers (1990): 82-95.

Dinzelbacher, Peter (1990). Die 'Realpräsenz' der Heiligen in ihren Reliquiaren und Gräbern nach mittelalterlichen Quellen, in: *Heiligenverehrung in Geschichte und Gegenwart*. Peter Dinzelbacher en Dieter R. Bauer, reds. Ostfildern, Schwaben Verlag: 115-174.

Dogaer, Georges (1977). Einfluß der Randverzierung der sog. Gent-Brügger Schule auf die deutsche Buchmalerei um 1500, in: *Bibliothek, Buch und Geschichte. Kurt Köster zum 65. Geburtstag*. Günther Pflug, Brita Eckert en Heinz Friesenhahn, reds. Frankfurt a.M., Vittorio Klostermann: 211-217.

Dogaer, Georges (1979). L' "Ecole Ganto-Brugeoise", une fausse appellation, in: *Miscellanea Codicologica F. Masai dicata. Tome II*. Pierre Cockshaw, Monique-Cécile Garand en Pierre Jodogne, reds. Gent, E. Story-Scientia: 511-518.

Dogaer, Georges (1987). *Flemish miniature painting in the 15th and 16th centuries*. Amsterdam, B.M. Israël.

Dörnhöffer, Friedrich (1907-11). *Hortulus Animae/Zielentuintje. Cod. Bibl. Pal. Vindob.* 2706. Utrecht, Oosthoek en Amsterdam, Van Holkema & Warendorf.

Drigsdahl, Erik (1978). Matriarkalske billeder i flamsk miniaturemaleri, in: *En bog om kunst til Else Kai Sass*. Svend Eriksen en Erik Fischer, reds. S.l., Forum.

Drochon, Jean Emmanuel B. (1890). *Histoire illustrée des pèlerinages français de la Très Sainte Vierge*. Parijs, Plon en Nourit.

Dückers, Rob en Pieter Roelofs, reds. (2005). *De gebroeders Van Limburg. Nijmeegse meesters aan het Franse hof 1400-1416*. Antwerpen, Ludion.

Dünninger, Josef (1964). Pilgerzeichen von Vierzehnheiligen. *Bericht des Historischen Vereins für die Pflege der Geschichte des ehemaligen Fürstbistums Bamberg*, 100: 391-396

- Duroy, Rolf en Günter Kerner (1988). Kunst als Zeichen: Die semiotisch-sigmatische Methode, in: *Kunstgeschichte. Eine Einführung*. Hans Belting, Heinrich Dilly et al., reds. Berlin, Dietrich Reimer Verlag: 258-279.
- Durrieu, Paul (1891). Alexandre Bening et les peintres du Bréviaire Grimani. *Gazette des Beaux-Arts*, 33 (5): 353-367 en 33 (6): 55-69.
- Dyas, Dee (2001). *Pilgrimage in medieval English literature 700-1500*. Cambridge, D.S. Brewer.
- Eekhof, Albert (1909). *De questierders van den aflaet in de noordelijke Nederlanden, met onuitgegeven bijlagen*. 's-Gravenhage, Nijhoff.
- Eichberger, Dagmar (2002). *Leben mit Kunst, Wirken durch Kunst. Sammelwesen und Hofkunst unter Margarete von Österreich, Regentin der Niederlande (Burgundica V)*. Turnhout, Brepols.
- Elsakkers, Marianne (2001). In Pain You Shall Bear Children (Gen 3:16): Medieval Prayers for a Safe Delivery, in: *Women and Miracle Stories. A Multidisciplinary Exploration*. Anne-Marie Korte, red. Leiden, Boston en Keulen, Brill: 179-209.
- Van Engen, John (1986). The Christian Middle Ages as an Historiographical Problem. *The American Historical Review*, 91 (3): 519-552.
- Enno van Gelder, H.A. (1972-73). *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16^e eeuw*. 2 vols. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- Essen, Ruhrland Museum (1997). *Transit Brügge-Novgorod. Ein Strasse durch die Europäische Geschichte*. Ferdinand Seibt en Sabine Kröger, reds. Bottrop, Pomp.
- Essen, Ruhrlandmuseum en Bonn, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik (2005). *Krone und Schleier. Kunst aus Mittelalterlichen Frauenklöstern*. Susan Marti, red. München, Hirmer Verlag.
- Von Euw, Anton en Joachim Plotzek (1982). *Die Handschriften der Sammlung Ludwig, Band 2*. Keulen, Schnütgen-Museum.
- Evans, Joan (1953). *A history of jewellery 1100-1870*. Londen, Faber and Faber.
- Evans, Joan (1969). *Life in medieval France*. Londen, Phaidon.
- Evans, Joan (2004). *Magical Jewels of the Middle Ages and the Renaissance particularly in England*. Kessinger (oorspronkelijke uitgave Oxford, Clarendon Press, 1922).
- Falkenburg, Reindert (1993). Iconologie en historische antropologie: een toenadering, in: Halbertsma en Zijlman (1993): 139-174.
- Farinelli, Leonardo, et al. (2001). *Cum picturis ystoriatum. Codici devozionali e liturgici nel Biblioteca Palatina*. Modena, Il Bulino.
- Farmer, Sharon (2002). *Surviving poverty in medieval Paris. Gender, ideology, and the daily lives of the poor*. Ithaca, Cornell University Press.
- Farquhar, James Douglas (1980). Identity in an anonymous age. *Bruges manuscript illuminators and their signs. Viator*, 11: 371-383.
- Faye, C.U. en W.H. Bond (1962). *Supplement to the Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*. New York, The Bibliographical Society of America.
- Ferrari, Giorgio E., Mario Salmi et al. (1971). *The Grimani breviary. Reproduced from the illuminated manuscript belonging to the Biblioteca Marciana, Venice*. Londen, Thames and Hudson.
- Fierens-Gevaert, H. (1924). *Les très belles heures de Jean de France, Duc de Berry*. Brussel, Œuvre Nationale pour la Réproduction de Manuscrits a Miniatures de Belgique.
- Fleischmann, Isa (1998). *Metallschnitte und Teigdruck. Technik und Entstehung zur Zeit des frühen Buchdrucks*. Mainz, Philipp von Zabern.
- De la Fons-Mélicoq, Alfons (1868). Documents pour servir à l'histoire des médailles. *Revue de la Numismatique Belge*, 24: 75-81.
- Forgeais, Arthur (1862-66). *Collections de plombs historiques trouvés dans la Seine, tomes I-V*. Parijs, chez l'auteur en Aubry.
- Formsma, W.J., R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis (1987). *De Ommelanden Borgen en Steenhuizen (Groninger Historische Reeks, 2)*. Assen, Van Gorcum [tweede druk met aanvullingen en verbeteringen]
- Forrer, Robert F. (1907). *Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer*. Berlin, Spemann.
- Forrer, Robert F. (1914). Mittelalterliche religiöse Brakteatenmedaillen. *Berliner Münzblätter*, 35 (155): 177-181.
- Franz, Adolph (1909). *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*. 2 dln. Freiburg im Breisgau, Herdersche Verlagshandlung.
- Freedberg, David (1989). *The power of images. Studies in the history and theory of response*. Chicago en Londen, University of Chicago Press.
- Gandert, Otto (1954). Ein romanisches Pilgerzeichen aus dem mittelalterlichen Magdeburg. Ein Beitrag zur Pilgerzeichenforschung, in: *Frühe Burgen und Städte. Beiträge zur Burgen- und Stadtkernforschung (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte, Band 2)*. Berlin, Akademie Verlag: 167-173.
- Ganz, David (2007). Christus im Doppelblick. Die Vision Papst Gregors und die Imagination der Betrachter, in: Gormans en Lentes (2007): 208-257.

- Garcia, Michael (2005). *Medieval Medicine, Magic, and Water: The dilemma of deliberate deposition of pilgrim signs*. *Peregrinations*, 1 (3): 1-13.
- Gaspar, Camille (1932). *The Breviary of the Mayer van den Bergh Museum at Antwerp*. Brussel, Ch. Weckeser en New York, G.E. Stechert.
- Gaspar, Camille en Frédéric Lyna (1984). *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale de Belgique. Première partie*. Brussel, Bibliothèque Royale Albert Ier [oorspronkelijke editie 1934-47].
- Gaspar, Camille en Frédéric Lyna (1987). *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale de Belgique. Deuxième partie*. Brussel, Bibliothèque Royale Albert Ier [herdruk van de editie uit 1934-47].
- Gay, Victor (1887-1928). *Glossaire archéologique du moyen-âge et de la Renaissance*. 2 vols. Parijs, Éditions A & J. Picard & Co [herdruk Nendeln, Kraus Reprint, 1967-71].
- Geary, Patrick J. (1990). *Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press [herdruk van herziene editie 1978].
- Geirnaert, Noël (1982). Kunst- en geestesleven te Brugge in de schaduw van de Bourgondische hertogen ca. 1450-1482. *Vlaanderen*, 31 (187): 133-139.
- Gelderblom, Arie Jan (1993). Ceci n'est pas une pipe. Kunstgeschiedenis en semiotiek, in: Halbertsma en Zijlmans (1993): 271-310.
- Gent, Bijlokemuseum en Museum van Oudheden der Bijloke, Museum voor Schone Kunsten en Centrum voor Kunst en Cultuur (1975). *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur, II : Boekdrukkunst, boekbanden, borduurkunst, edelsmeedkunst, miniatuurkunst*. Gent, Snoeck-Ducaju & Zoon.
- Georges, André (1971). *Le pèlerinage à Compostelle en Belgique et dans la Nord de la France, suivi par une étude sur l'iconographie de saint Jacques en Belgique*. Brussel, Paleis der Academiën.
- Gerritsen, Willem P. (2007). Meditation, memory, and marginal decoration in the Book of Hours of Catharine of Cleves', in: Biemans et al. (2007): 91-100.
- Gerson, Paula, et al., reds. (1998). *The Pilgrim's Guide. A critical edition (The Pilgrim's Guide to Santiago de Compostela)*. 2 vols. Londen, Harvey Miller Publishers
- Van den Gheyn, J. (1901). *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique, Tome I : Écriture sainte et liturgie*. Brussel, Lamertin.
- Gillam, Stanley G. (1984). *The Douce Legacy. An exhibition to commemorate the 150th anniversary of the bequest of Francis Douce (1757-1834)*. Oxford, Bodleian Library.
- Glauch, Günther (1984). *Katalog der lateinische Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München, Clm 28255-28460*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- Goddard, Stephen H. (1985). Brocade Patterns in the Shop of the Master of Frankfurt: An Accessory to Stilistic Analysis. *Art Bulletin*, LXVIII (3): 401-417.
- Goehring, Margaret L. (2000). *Landscape in Franco-Flemish Manuscript Illumination of the late fifteenth- and early sixteenth centuries* [ongepubliceerd proefschrift Case Western Reserve University].
- Goehring, Margaret L. (2006). Taking Borders Seriously: the significance of cloth-of-gold textile borders in Burgundian and post-Burgundian manuscript illumination in the Low Countries. *Oud Holland*, 119 (1): 22-40.
- Goehring, Margaret L. (2007). The Representation and Meaning of Luxurious Textiles in Franco-Flemish Manuscript Illumination, in: Rudy en Baert (2007): 121-155.
- Goehring, Margaret L. (2008). Artist or style? A consideration on the Master of the 'Older' Prayerbook of Maximilian I, in: *Manuscript studies in the Low Countries: Proceedings of the 'Groninger Codicologendagen' in Friesland*. J.M.M. Herman et al., red.: 186-205.
- Goehring, Margaret L., IN DRUK. Exploring the Border: Reading Continuous Narrative Borders in the Breviary of Eleonor of Portugal, in: *Push Me/Pull You: Art and Devotional Interaction in Late Medieval and Early Modern Europe*. Laura Gelfand en Sarah Blick, reds. Leiden, Brill.
- Goldsmidt, Ernst Philip (1928). *Gothic & Renaissance Bookbindings*. 2 vols. Nieuwkoop, B. de Graaf en Amsterdam, N. Israël [herdruk 1967].
- Gormans, Andreas en Thomas Lentjes, reds. (2007). *Das Bild der Erscheinung. Die Gregorsmesse im Mittelalter (Kultbild. Visualität und Religion in der Vormoderne, Band 3)*. Berlijn, Reimer.
- Govers, Marie-José en Hans Kienhorst (1994). *Het Geraardsbergse handschrift. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 837-845*. Hilversum, Verloren.
- Grebe, Anja (2005). Transgressing the borders: The fortunes of Flemish book illumination in Southern Germany after 1500, in: Dekeyser en Van der Stock (2005): 431-439.
- Grézy, M. (1862). Notice sur quelques enseignes et médailles en plomb, trouvées à Paris, dans la Seine. *Memoires de la Societe Nationale des Antiquaires de France*, Sér. 3, 5: 117-143.
- Grimaldi, Floriano (2001). *Pellegrini e pellegrinaggio a Loreto nei secoli XIV-XVIII (Supplemento n.2 al Bollettino Storico della Città di Foligno)*. Loreto, Tecnostampa.

- Haasis-Berner, Andreas (1995). Die Jakobsmuschel in Grabfunden. Hinweise zu Ursprung und Bedeutung eines Pilgerzeichens. *Sternenweg*, 16: 3-11.
- Hackenbroch, Yvonne (1996). *Enseignes. Renaissance hat jewels*. Florence, Studio per Edizioni Scelte.
- Haemers, Jelle, Céline Van Hoorebeeck en Hanno Wijsman, reds. (2007). *Entre la ville, la noblesse et l'état: Philippe de Clèves (1456-1528), homme politique et bibliophile*. Turnhout, Brepols.
- Hageman, Mariëlle en Marco Mostert, reds. (2005). *Reading images and texts. Medieval images and texts as forms of communication. Papers from the third Utrecht symposium on medieval literacy, Utrecht, 7-9 December 2000*. Turnhout, Brepols.
- Hagen, Ursula (1973). *Die Wallfahrtsmedaillen des Rheinlandes in Geschichte und Volksleben (Werken und Wohnen. Volkskundliche Untersuchungen im Rheinland, 9)*. Keulen, Rheinland Verlag.
- Halbertsma, Marlite en Kitty Zijlmans, reds. (1993). *Gezichtspunten. Een inleiding in de methoden van de kunstgeschiedenis*. Nijmegen, Sun.
- Hamburger, Jeffrey F. (1998). *The Visual and the Visionary. Art and female spirituality in late medieval Germany*. New York, Zone Books.
- Hamburger, Jeffrey F. en Anne-Marie Bouché, reds. (2006). *The mind's eye. Art and theological argument in the Middle Ages*. Princeton University, Department of Art and Archaeology en Princeton University Press.
- De Hamel, Christopher (1986). *A History of Illuminated Manuscripts*. Oxford, Phaidon.
- De Hamel, Christopher (2005). *The Rothschilds and their collections of illuminated manuscripts*. Londen, The British Library.
- Hand, John Oliver (1992). 'Salve sancta facies'. Some thoughts on the iconography of the 'Head of Christ' by Petrus Christus. *Metropolitan Museum Journal*, 27: 7-18.
- Hand, John Oliver, Catherine A. Metzger en Ron Spronk, reds. (2006). *Prayers and portraits. Unfolding the Netherlandish diptych*. Washington, National Gallery of Art, Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten i.s.m. Cambridge, Harvard University Art Museums, en New Haven en Londen, Yale University Press.
- Harthan, John (1977). *Books of Hours and Their Owners*. Londen, Thames and Hudson.
- Heene, Katrien (2002). Vrouwen en mobiliteit in de Nederlanden. Een verkenning in Mediolatijnse teksten. *Queeste*, 9 (1): 19-37.
- Van Heeringen, R.M., Jos Koldewij en Annette A.G. Gaalman (1988). *Heiligen uit de Modder. In Zeeland gevonden pelgrimstekens*. Utrecht, Clavis Stichting Publicaties Middeleeuwse Kunst en Zutphen, Walburg Pers [tweede, ongewijzigde druk].
- Heers, Jacques en Georgette de Groer (1978). *Itinéraire d'Anselme Adorno en Terre Sainte (1470-1471). Texte édité, traduit et annoté*. Parijs, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Heitz, Paul (1902). Wallfahrtsblättchen zu den drei Ähren. *Jahrbuch für Geschichte, Sprache und Literatur Elsass-Lothringens*, 18: 192-193.
- Hens, H., H. van Bavel, G.C.M. van Dijk en J.H.M. Frantzen (1978). *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch, 1381-1603 (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 42)*. Tilburg,
- Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Hernad, Béatrice, red. (1990). *Die Graphiksammlung des Humanisten Hartmann Schedel*. München, Prestel.
- Van Herwaarden, Jan (1978). *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late Middeleeuwen (ca 1300 – ca 1500)*. Assen en Amsterdam, Van Gorcum.
- Van Herwaarden, Jan (2005). Geloof en samenleving: eucharistische devotie en de verering voor het Lijden van Jezus, in: *Een profane pelgrimage naar de Middeleeuwen. Opstellen van prof. dr. Jan van Herwaarden over geloof en samenleving in de laatmiddeleeuwse Nederlanden*. Hilversum, Verloren: 21-34.
- Hindman, Sandra (1987). *Important Western medieval illuminated manuscripts and illuminated leaves*. Akron (Ohio), Ferrini.
- Hindman, Sandra en James Douglas Farquhar (1977). *Pen to press. Illustrated manuscripts and printed books in the first century of printing*. University of Maryland en The Johns Hopkins University.
- Hoade, Eugene (1970). *Western pilgrims. The itineraries of fr. Simon Fitzsimons (1322-23), a certain Englishman (1344-45), Thomas Brygg (1392), and notes on other Authors and Pilgrims*. Jeruzalem, Franciscan Print Press.
- Hodge, Robert en Gunther Kress (1988). *Social semiotics*. Cambridge, Polity Press.
- Hofman, Rijcklof (2000). De functionaliteit van handschriften uit de Moderne Devotie, in: *Veelenturf (2000)*: 169-194
- Hogenelst, Dini en Frits van Oostrom (2002). *Handgeschreven Wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen*. Amsterdam, Prometheus.
- Holleman, F.A. (1953). *Dirk van Assendelft, schout van Breda en de zijnen*. Zutphen, Thieme.
- Hollstein, F.W.H. (1949-). *Hollstein's Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, ca. 1450-1700*. 71 dln. Amsterdam, Menno Hertzberger.
- Hollstein, F.W.H. (1954-). *German Engravings, Etchings and Woodcuts, ca. 1400-1700*. 73 dln. Amsterdam, Menno Hertzberger.

- Van Hoorebeeck, Céline (2007). La Ville, le Prince et leurs officiers en Flandre à la fin du Moyen Âge: livres et lectures de la famille de Baenst. *Le Moyen Âge*, CXIII (1): 45-67.
- Van der Horst, Kurt en Johann-Christian Klamt, reds (1991). *Masters & Miniatures. Proceedings of the congress on medieval manuscript illumination in the Northern Netherlands (Utrecht, 10-13 december 1989)*. Doornspijk, Davaco.
- Hottois, Isabelle (1982). *De muziekiconografie in de handschriften van de Koninklijke Bibliotheek Albert I*. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I.
- Van den Hoven van Genderen, Bram (1997). *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen*. Zutphen, Walburg Pers.
- Hucher, E. (1853). Des enseignes de pèlerinage. *Bulletin Monumental*, 19 (deuxième série, 9): 505-535.
- Hüffer, Maria (1951). *Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijsburg*. 1 deel, twee stukken. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- Hulin de Loo, Georges (1931). Quelques œuvres d'art inédites rencontrées en Espagne. *Académie Royale de Belgique. Bulletins de la Classe des Beaux-Arts*, 13: 39-43.
- Hulin de Loo, Georges (1939). La vignette chez les enlumineurs gantois entre 1470 et 1500. *Académie Royale de Belgique. Bulletins de la Classe des Beaux-Arts*, 21: 158-180.
- Husemann, Simone (2000). Pretiosen persönlicher Andacht, in: Neurenberg (2000): 54-68.
- Hüsken, W.N.M., red. (2005). *De spelen van Cornelis Everaert*. Hilversum, Verloren.
- Indestege, Luc (1958). Schmuckformen aus flämischen Einbänden im ausgehenden Mittelalter: Beschriftete Rankenplatten. *Gutenberg Jahrbuch*, [33]: 271-287.
- Indestege, Luc (1961). *Boekbanden uit vijftiende eeuw*. Gent, Rijksuniversiteit.
- Van Iterson, W. (1960). *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek*. Assen, Van Gorcum, Dr. H.J. Prakke & H.M.G. Prakke.
- Jacobs, J.H.M. (1990). Vroomheid inprenten. De prentjesverzameling in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden, in: Van Liebergen en Rooijackers (1990): 112-128.
- De Jager, H. (1894). De Brielsche Vroedschap in de jaren 1618-1794, dl. 2. *Algemeen Nederlandsch Familieblad*, 11 (1-2): 49-56.
- De Jager, H. (1898). De vervanging van Libertus Fraxinus door Cornelis Pietersze Burchvliet. Eene bladzijde uit het geschiedboek der nederduitsch hervormde gemeente te Brielle. *Archief voor de Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, 7 (1): 1-57.
- James, Montague Rhodes (1932). *A descriptive catalogue of the manuscripts in the library of Lambeth Palace. The mediaeval manuscripts*. Cambridge, University Press.
- Janssen, H.L. en A.A.J. Thelen, reds. (2007). *Tekens van leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch*. Utrecht, Uitgeverij Matrijs.
- Janvier, A. (1883). *Veronique ou la Sainte Face de Notre-Seigneur Jésus-Christ. Notice historique sur cette insigne et très sainte relique majeure de la basilique Vaticane*. Tours, Imprimerie Juliot [vijfde editie].
- Jezler, Peter, red. (1994). *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das jenseits im Mittelalter*. München, Fink Verlag [2. durchges. Auflage].
- De Jong, Mayke (1986). 'Volk' en geloof in vroegmiddeleeuwse teksten, in: Rooijackers en Van der Zee (1986): 16-35.
- Jones, Peter Murray (2007). Amulets: prescriptions and surviving objects from late medieval England, in: *Beyond Pilgrim Souvenirs and Secular Badges. Essays in honour of Brian Spencer*. Sarah Blick, red. Oxford, Oxbow Books: 92-107.
- Jongen, Ludo en Norbert Voorwinden, reds. (2001). *Vanden levene Ons Heren*. Hilversum, Verloren.
- Jørgensen, Ellen (1926). *Catalogus Codicum Latinorum Medii Aevi Bibliothecae Regiae Hafniensis*. Kopenhagen, Prostat in Aedibus Gyldeandalianis.
- Kammel, Frank Matthias (2000). *Imago pro domo. Private religiöse Bilder und ihre Benutzung im Spätmittelalter*, in: Neurenberg (2000): 10-33.
- Kaufmann, Thomas DaCosta en Virginia Roehrig Kaufmann (1991). The Sanctification of Nature. Observations on the origins of trompe l'oeil in Netherlandish book painting of the fifteenth and sixteenth centuries. *J. Paul Getty Museum Journal*, 19: 43-64.
- Kaufmann, Thomas DaCosta (1993). *The Mastery of Nature. Aspects of Art, Science and Humanism in the Renaissance*. Princeton University Press.
- Kieckhefer, Richard (1988). Major currents in late medieval devotion, in: *Christian Spirituality, II: High Middle Ages and Reformation (World Spirituality, vol. 17)*. Jill Raitt, red. New York, Crossroad: 75-108.
- Kim, K.L. (1996). *Caged in our own signs. A book about semiotics*. Norwood (N), Ablex Publishing Corporation.
- Kinable, Dirk (1997). *Facetten van Boendale. Literair-historische verkenningen van Jans Teesteyne en de Lekenspiegel*. Leiden, Dimensie Boeken.
- Knippenberg, W.H.Th. (1990). Rozenkransen en rozenhoedjes, in: Van Liebergen en Rooijackers (1990): 76-81.

- Kock, Thomas (1999). *Die Buchkultur der Devotio Moderna. Handschriftenproduktion, Literaturversorgung, und Bibliotheksaufbau im Zeitalter des Medienwechsels. Band 2.* Frankfurt am Main, Lang.
- Koene, Bert (2005). *Voor God, graafen geslacht: de kroniek van de ridders van Assendelft.* Hilversum, Verloren.
- Koldewij, Jos (1985). *Der gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen. De Geschiedenis van de Kerkschat van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht, deel I.* Assen en Maastricht, Van Gorcum.
- Koldewij, Jos (1991). Pilgrim badges painted in manuscripts: A North Netherlandish example, in: Van der Horst en Klamt (1991): 211-218.
- Koldewij, Jos (1992). In middeleeuwse handschriften geschilderde pelgrimstekens: een voorbeeld uit de Noordelijke Nederlanden. *Millennium*, 6 (1): 99-110.
- Koldewij, Jos (1993)a. Pelgrimstekens in de marge. Middeleeuwse afbeeldingen van insignes in handschriften en een Jacobusschelp die een applique verloor, in: Van Beuningen en Koldewij (1993): 38-45.
- Koldewij, Jos (1993)b. Pelgrimsinsignes in het getijdenboek 'D'Oiselet', in: Van Beuningen en Koldewij (1993): 46-48.
- Koldewij, Jos (1993)c. Het zijn niet allen slagers die lange messen dragen. Vies pelgrims en hun herkenningstekens, in: Van Beuningen en Koldewij (1993): 33-37.
- Koldewij, Jos (1995)a. Een vrome verzameling van een welgestelde reiziger: een Vlaams getijdenboek met 23 genaaiide zilveren pelgrimstekens, in: *Geloof, moraal en intellect in de Middeleeuwen (voordrachten gehouden tijdens het symposium t.g.v. het tien-jarig bestaan van het Nijmeegs Centrum voor Middeleeuwse Studies, 10 en 11 december 1993)*. P. Bange, red. Nijmegen: 25-37.
- Koldewij, Jos (1995)b. *Van de hoed en de rand... Betekenis en functie van Middeleeuwse kunst.* Utrecht, Clavis.
- Koldewij, Jos (2000)a. Lijfelijke en geestelijke pelgrimage. Materiële 'souvenirs' van spirituele pelgrimage, in: Veelenturf (2000): 222-252.
- Koldewij, Jos (2000)b. 'Te Sente Thomas van Cantelbergh, in Inghelant...' Pelgrimsinsignes en pelgrimstochten naar Thomas Becket, in: *Thomas Becket in Vlaanderen. Waarheid of legende?* Robert Bauer, red. Kortrijk, Groeninghe Museum: 49-71.
- Koldewij, Jos (2000)c. Reliekhoofden en Pelgrimstekens. Nieuws over de Utrechtse zilversmid Cornelis van Noert, in: *De Stavelij in zilver: 25 Jaar Zilverclub.* Jean-Pierre van Rijen, Louise E. van den Bergh-Hoogterp en J.R.H. Roessingh, reds. S.l., s.n.: 31-37.
- Koldewij, Jos (2001). Een middeleeuws diptiek uit Aken gevonden in Dordrecht, in: Van Beuningen, Koldewij en Kicken (2001): 59-66.
- Koldewij, Jos (2002). Servatius in veelvoud en enkelvoud. Maastrichtse boekbanden, miniaturen, pelgrimstekens en zegels, in: *Als ich can. Liber amicorum in memory of professor dr. Maurits Smeyers. Corpus van verluchte handschriften.* Bert Cardon, red. Leuven, Peeters: 701-742.
- Koldewij, Jos (2003). Schilderkunst ten tijde van de 'Brabantse gotiek' in het hertogdom Brabant. *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 86, nrs. 3-4: 431-466.
- Koldewij, Jos (2006). *Geloof & Geluk. Sieraad en devotie in middeleeuws Vlaanderen.* Arnhem, Terra.
- Koldewij, Jos en P.M.L. van Vlijmen, reds. (1985). *Schatkamers uit het Zuiden.* Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent.
- Koller, Fortuné (1971). *Au service de la Toison d'or (Les officiers).* Dison, Lelotte.
- König, Eberhard (2004). *Die Belles Heures des Duc de Berry. Sternstunden der Buchkunst.* Luzern, Faksimile Verlag.
- König, Eberhard, et al. (1998). *Das Berliner Stundenbuch der Maria von Burgund und Kaiser Maximilians. Handschrift 78 B 12 im Kupferstichkabinett der Staatliche Museen zu Berlin Preussischer Kulturbesitz.* Berlin, Nicolai.
- Korteweg, Anne S., red. (1992). *Kriezens, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw.* Zutphen, Walburg Pers.
- Korteweg, Anne S. (1998). *De boeken van Oranje-Nassau. De bibliotheek van de graven van Nassau en prins van Oranje in de vijftiende en zestiende eeuw.* Den Haag, Museum van het Boek/Museum Meermanno Westreenianum en Koninklijke Bibliotheek.
- Korteweg, Anne S. (2007). La bibliothèque de Philippe de Clèves: inventaire et manuscrits parvenus jusqu'à nous, in: Haemers, Van Hoorebeeck en Wijsman (2007): 183-221.
- Korteweg, Anne S. en Claudine A. Chavannes-Mazel (1980). *Schatten van de Koninklijke Bibliotheek. Acht eeuwen verluchte handschriften.* 's-Gravenhage, Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum en Koninklijke Bibliotheek.
- Köster, Kurt (1956). Gutenbergs Aachener Heilumspiegel, in: *Das Werk der Bucher. Von der Wirksamkeit des Buches in Vergangenheit und Gegenwart. Eine Festschrift für Horst Kliemann zu seinem 60. Geburtstag.* Freiburg, Verlag Rombach: 284-301.

Köster, Kurt (1965). Religiöse Medaillen und Wallfahrts-Devotionalien in der flämischen Buchmalerei des 15. und frühen 16. Jhs. Zur Kenntnis gemalter und wirklicher Kollektionen in spät-mittelalterlichen Gebetbüchern, in: *Buch und Welt. Gustav Hofmann zum 65. Geburtstag dargebracht*. Hans Striedl en Joachim Wieder, reds. Wiesbaden, Harrassowitz: 459-504.

Köster, Kurt (1973)a. *Gutenberg in Straßburg. Das Aachenspiegel-Unternehmen und die unbekannte 'afentur und kunst'*. Mainz, Verlag der Gutenberg-Gesellschaft.

Köster, Kurt (1973)b. Pilgerzeichen und Wallfahrts-plaketten von St Adrian in Geraardsbergen. *Städte-Jahrbuch*, 4: 103-120.

Köster, Kurt (1979). Kollektionen metallener Wallfahrts-Devotionalien und kleiner Andachtsbilder, eingenäht in spätmittelalterliche Gebetbuch-Handschriften, in: *Erlesenes aus der Welt des Buches. Gedanken, Betrachtungen, Forschungen*. Bertram Haller, red. Wiesbaden, Ludwig Reichert Verlag: 77-130.

Köster, Kurt (1983)a. Gutenbergs Straßburger Aachenspiegel-Unternehmen von 1438/1440. *Gutenberg-Jahrbuch* 1983, 58: 24-44.

Köster, Kurt (1983)b. *Pilgerzeichen und Pilgermuschel von mittelalterlichen Santiagostraßen. Saint-Léonard, Rocamadour, Saint-Gilles, Santiago de Compostela. Schleswiger Funde und Gesamtüberlieferung*. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag.

Köster, Kurt (1984)a. Gemalte Kollektionen von Pilgerzeichen und religiösen Medaillen in flämischen Gebet- und Stundenbüchern des 15. und frühen 16. Jahrhunderts. Neue Funde in Handschriften der Gent-Brügger Schule, in: *Liber Amicorum Herman Liebaers*. Frans Vanwijngaerden, Jean-Marie Duvoisquel, Josette Mélard en Lieve Viaene-Awouters, reds. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I: 485-535.

Köster, Kurt (1984)b. Mittelalterliche Pilgerzeichen, in: *Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins*. München. Lenz Kriss-Rettenbeck en Gerda Möhler, reds. München en Zürich, Verlag Schnell & Steiner: 203-223.

Köster, Kurt (1985). Pilgerzeichen und Ampullen. Zu neuen Braunschweiger Bodenfunden, in: *Stadtarchäologie in Braunschweig*. Hartmut Rötting, red. Hameln, Verlag CW Niemeyer: 277-286.

Kramer, Karl-S. (1963). Die 'Neue Wallfahrt' in Neustadt bei Coburg. Nachrichten von einer vorreformatorischen Marienwallfahrt. *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde*: 25-32.

Kren, Thomas (1983). *Renaissance painting in manuscripts. Treasures from the British Library*. New York, Hudson Hills Press.

Kren, Thomas, red. (1992). *Margaret of York, Simon Marmion and The Visions of Tondal. Papers delivered at a symposium organized by the Department of Manuscripts at the J. Paul Getty Museum*. Malibu (CA), The J. Paul Getty Museum.

Kren, Thomas (1998). Landscape as Leitmotif. A Reintegrated Book of Hours Illuminated by Simon Bening, in: *Illuminating the Book. Makers and Interpreters. Essays in honour of Janet Backhouse*. M.P. Brown en S. McKendrick, reds. Londen, The British Library en Toronto, University of Toronto Press: 209-232.

Kren, Thomas (2005). The importance of patterns in the emergence of a new style of Flemish manuscript illumination after 1470, in: Dekeyzer en Van der Stock (2005): 357-377.

Kren, Thomas en J. Rathofer (1988). *Simon Bening. Flämischer Kalender: Clm 23.638, Bayerische Staatsbibliothek, München*. Luzern, Faksimile Verlag.

Kronenburg, J.A.F. en A.W. Scheepers (1904-31). *Maria's heerlijkheid in Nederland. Een geschiedkundige schets van de vereering van de heilige Maagd in ons vaderland, van de eerste tijden tot op onze dagen*. Amsterdam, F.H.J. Bekker.

Kruip, Marjolijn (2006) Het Besloten Hofje: een spirituele pelgrimage, in: Koldewij (2006): 231-234.

Kühnel, Harry (1985). *Alltag im Spätmittelalter*. Graz, Wenen en Keulen, Edition Kaleidoskop.

Kuryluk, Ewa (1991). *Veronica and Her Cloth. History, Symbolis., and Structure of a "True" Image*. Cambridge (Massachusetts) en Oxford, Basil Blackwell.

Kwakkel, Erik (2002). *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven, Peeters.

De Laborde, le comte (1849-1852). *Les Ducs de Bourgogne. Etudes sur les Lettres, les Arts et l'Industrie pendant le XVe siècle et plus particulièrement dans les Pays-Bas et le Duché de Bourgogne*. 3 vols. Parijs, Plon Frères.

Laude, Pierre Joseph (1859). *Catalogue methodique, descriptif et analytique des manuscrits de la bibliothèque publique de Bruges*. Brugge, De Tanghe.

Lauer, Ph. (1939). *Catalogue général des manuscrits latins, tome Ier (nos. 1-1438)*. Parijs, Bibliothèque Nationale.

Van den Leene, Joseph (1705). *Le Théâtre de la Noblesse du Brabant, représentant les érections des terres, seigneuries & noms des personnes & des familles titrées, les créations des chevaleries & octroys des marques d'honneurs & de noblesse*. 3 vols. Luik, Jean François Broncaert.

- Legaré, Anne-Marie (1998). Livres d'heures, livres de femmes. Quelques exemples en Hainaut, in: *Le livre dans les pays du nord de la France: douze siècles de médiation culturelle* (Eulalie, 1), Frédéric Barbier en Marie-Pierre Dion, reds., Valenciennes, ARDIB: 53-68.
- Legner, Anton (1995). *Reliquien in Kunst und Kult zwischen Antike und Aufklärung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Leniaud, Jean Michel en Françoise Perrot (1991). *La Sainte Chapelle*. Parijs, Nathan/CNMHS.
- Lentes, Thomas (2006). 'As far as the eye can see...': Rituals of gazing in the late Middle Ages, in: Ham-burger en Bouché (2006): 360-373.
- Leroi, Antoine en Pierre Hédouin (1839). *Histoire de Notre Dame de Boulogne, suivie de la continuation de cette histoire depuis et y compris la fin du siècle de Louis XIV jusqu'en 1839*. Boulogne-sur-Mer, Chez Le Roy-Mabille [9ème édition].
- Leroquais, Victor (1927-43). *Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque Nationale*. 4 dln. Parijs, Bibliothèque Nationale.
- Lettinck, N. en J.J. van Moolenbroek, reds. (1986). *In de schaduw van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland aangeboden aan prof. dr. A.H. Bredero*. Utrecht, HES Uitgevers.
- Letts, Malcolm, red. (1967). *The pilgrimage of Arnold von Harff, knight, from Cologne, through Italy, Syria, Egypt, Arabia, Ethiopia, Nubia, Palestine, Turkey, France and Spain, which he accomplished in the years 1496 to 1499 (second series, no. XCIV)*. Nendeln en Liechtenstein, Kraus Reprint Limited.
- Leuven, Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens (1998). *Leven te Leuven in de late Middeleeuwen*. Lutgarde Bessemans, red. Leuven, Peeters.
- Leuven, Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens (2002). *Medieval Mastery. Book illumination from Charlemagne to Charles the Bold 800-1475*. Lee Preedy, red. Leuven, Brepols en Davidsfonds.
- Lewis, Suzanne (1995). *Reading Images. Narrative discourse and reception in the thirteenth-century illuminated Apocalypse*. Cambridge University Press.
- Van Liebergen, Leon en Gerard Rooijakkers, reds. (1990). *Volksdevotie. Beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant*. Uden, Museum voor Religieuze Kunst.
- Von Liechtenstein, Prinz Heinrich Karl (1976). *Das Gebetbuch Karls V. Vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat des Codex Vindobonensis 1859 der Österreichische Nationalbibliothek. Kommentarband*. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- Lieftinck, G.I. (1969). *Boekverluchters uit de omgeving van Maria van Bourgondië, c. 1475-1485*. Brussel, Paleis der Academiën.
- Lightbown, Ronald W. (1992). *Mediaeval European Jewellery with a catalogue of the collection in the Victoria & Albert Museum*. Londen, Victoria & Albert Museum.
- Lipsius, Justus (1604). *Diva Virgo Hallensis. Beneficia eius & Miracula fide atque ordine descripta*. Antwerpen, Ioannes Morete.
- Lipsius, Justus (1714). *Historie van Onse Lieve Vrouwe van Halle... En op een nieuwt gecorrigeert en verbeteret. Den Pelgrim van Halle*. Brussel, Joseph t'Serstevens.
- Van der Lof, Reinier F.C. (1991)a. Een plankje voor pelgrimsinsignes in Weesp en zijn verwanten. *Antiek*, 25 (6): 307-311.
- Van der Lof, Reinier F.C. (1991)b. Een plankje voor pelgrimsinsignes gevonden in Weesp. *Tussen Vecht en Eem*, 9 (2): 59-62.
- Van der Lof, Reinier F.C. (1991)c. Nogmaals de plankjes voor pelgrimsinsignes. *Antiek*, 26 (2): 76-77.
- Londen, Royal Academy (1953-54). *Flemish Art 1300-1700*, 2 vols. Londen, William Clowes & Sons.
- Van Loon, F.G. (1743). *Antwerpsch Chronykje in welk zeer veele en elders te vergeefs gezogte geschiedenissen sedert den jare 1500 tot het jaar 1574 ... omstandig zyn beschreeven*. Leiden, Pieter vander Eyk.
- Van Loon-Van de Moosdijk, Elly (2004). 'Goet ende wael gheraect'. *Versieringsmotieven op luid- en speelklokken uit de Middeleeuwen en Renaissance in het hertogdom Brabant (1300 tot 1559)*. Nijmegen University Press.
- Los Angeles, J. Paul Getty Museum en Londen, Royal Academy of Arts (2003). *Illuminating the Renaissance. The triumph of Flemish Manuscript Painting in Europe*. Thomas Kren en Scot McKendrick, reds. Los Angeles, J. Paul Getty Museum en Londen, Royal Academy of Arts.
- Lukkenaer, P. (1946). *Mirakelboek Onser Liever Vrouwen T'Amersfoert*. Amersfoort, Het Onze Lieve Vrouwe Gilde.
- Lyna, Frédéric (1931). Un livre de prières inconnu de Philippe le Hardi (Bruxelles, ms. 11035-37), in: *Mélanges Hulin De Loo*. Brussel en Parijs, Librairie Nationale d'Art et d'Histoire: 249-259.
- Macinghi negli Strozzi, Alessandra (1877). *Lettere di una gentildonna fiorentina del secolo XVI ai figliuoli esuli*. C. Guasti, red. Florence, G.C. Sansoni.
- Madan, Falconer (1897). *A summary catalogue of Western manuscripts in the Bodleian Library at Oxford*, vol. IV: nrs. 16670-24330. Oxford, Clarendon Press.
- Madou, Mireille (1991). *Het verhaal van de heilige Jacobus (Liber Sancti Jacobi)*. Schoorl, Conserve.
- Maes, F. (1960). Meerbeek en zijn verleden. *Eigen Schoon en De Brabander*, XLIII: 51-65.

- De Maio, Romeo (1992). *Il Codice Flora. Una pinacoteca miniata nella Biblioteca Nazionale di Napoli*. Napels, Pironti.
- Mâle, Emile (1949). *L'art religieux de la fin du Moyen Age en France. Etude sur l'iconographie du Moyen Age et sur ses sources d'inspiration*. Parijs, Colin [5ième édition., revue et corr.].
- Mâle, Emile (1972). *The Gothic Image. Religious art in France of the thirteenth century*. New York, Evanston, San Francisco en Londen, Icon Editions [herdruk uit 1958, Harper Torchbook].
- De Man, Dirk (1919). *Hier Beginnen Sommige Stichtige Punten van Onsen Oelden Zusteren*. Den Haag, Martinus Nijhoff.
- Maniura, Robert (2003). The Icon is Dead, Long Live the Icon: The holy image in the Renaissance, in: *Icon and Word. The Power of Images in Byzantium. Studies presented to Robin Cormack*. Antony Eastmond en Liz James, reds. Aldershot, Ashgate: 87-103.
- Marchal, F.J.F. (1842). *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque Royale des ducs de Bourgogne, tome I. Résumé Historique. Inventaire no. 1 – 18000*. Brussel en Leipzig, C. Mucquardt.
- Margry, Peter Jan en Charles Caspers (1997-2004). *Bedevearten in Nederland*, 4 vols. Amsterdam, P.J. Meertens Instituut en Hilversum, Verloren.
- Maris, Johanna (1945-46). Van Sincte Kuneren vaert, in: *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'*. W.A.F. Bannier, J.W.C. van Campen en G.A. Evers, reds.: 214-219.
- Marks, Richard en Paul Williamson (2003). *Gothic. Art for England*. Londen, Victoria & Albert Museum.
- Markus, Robert A. (1990). *The end of ancient Christianity*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne en Sidney, Cambridge University Press.
- Marrow, James H. (2005). *Pictorial invention in Netherlands manuscript illumination of the late Middle Ages: the play of illusion and meaning*. Parijs, Leuven en Dudley (MA), Peeters.
- Marrow, James H. (2006). Scholarship on Flemish Manuscript Illumination of the Renaissance: Remarks on Past, Present and Future, in: Morrison en Kren (2006): 163-176.
- Martyn, John F.C. (2004). *The letters of Gregory the Great*. 3 vols. Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Mayer, Anton L. (1938). Die heilbringende Schau in Sitte und Kult, in: *Heilige Überlieferung. Ausschnitte aus der Geschichte des Mönchtums und des heiligen Kultes*. Odo Casel, red. Münster, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung: 234-262.
- Mazal, Otto en Dagmar Thoss, comm. (1991). *Das Buchaltärchen Herzog Philipps des Guten von Burgund. Codex 1800 der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien*. 2 vols. [Faksimile und Kommentar]. Luzern, Faksimile Verlag Luzern.
- Mazal, Otto en Franz Unterkircher (1963). *Katalog der Abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. "Series Nova" (Neuerwerbungen)* 2/1. Wenen, Georg Prachner.
- De Mecheleer, Lieve (1997). *Rekeningen van de kerkfabriek van de Sint-Leonarduskerk van Zoutleeuw (1405, 1452-1599)*. Brussel, Paleis der Academiën.
- Mechelen, Lamot (2005). *Dames met klasse: Margareta van York, Margareta van Oostenrijk*. Dagmar Eichberger, Yvonne Louise Bleyerveld en Patrick De Rynck, reds. Leuven, Davidsfonds.
- Meder, Joseph (1932). *Dürer-Katalog. Ein Handbuch über Albrecht Dürers Stiche, Radierungen, Holzschnitte, deren Zustände, Ausgaben und Wasserzeichen*. Mansfield Centre, Martino Publishing.
- Meertens, Maria (1930-34). *De Godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw*. 4 vols. Utrecht, Dekker & Van de Vegt [het vierde deel is abusievelijk genummerd als vol. VI].
- Meijer, Hubert (1976). La plus ancienne image 'Pieuse' du Pèlerinage des Trois Épis. Une gravure sur bois conservée à la Bibliothèque de Sélestat. *Annuaire des Amis de la Bibliothèque humaniste de Sélestat*, [26]: 33-34.
- Meiss, Millard (1967). *French painting in the time of Jean de Berry. The late fourteenth century and the patronage of the duke*. Londen en New York, Phaidon.
- Meiss, Millard (1974). *French painting in the time of Jean de Berry. The Limbours and their contemporaries, I-II*, New York, Braziller.
- Meiss, Millard en Elisabeth H. Beatson (1975). *De Belles Heures van Jean, duc de Berry*. Utrecht en Antwerpen, Spectrum.
- Meiss, Millard en Colin Eisler (1960). A New French Primitive. *The Burlington Magazine*, 102 (687): 233-240.
- Mekking, A.J.J. (1981). Het "Vera Icon" uit de Sint Servaaskerk te Maastricht teruggevonden. De omzwervingen van een paneel, in: *"Van der Nyersen upwaert"*. G.W.G van Bree, P.A.W. Dingemans et al., reds. Maastricht, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap: 95-111.
- Mellinkoff, Ruth (1973). The round, cap-shaped hats depicted on Jews in BM Cotton Claudius B. iv, in: *Anglo-Saxon England*, 2. Peter Clemoes, red. Cambridge, at the University Press.

- Menhardt, Hermann (1961). *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek. 3. Band (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Sprache und Literatur; 13)*. Berlin, Akademie Verlag.
- Merkel, Ulrich (1999). *Buchmalerei in Bayern in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Spätblüte und Endzeit einer Gattung*. Regensburg, Schnell und Steiner.
- Michelant, Heinrich (1852). *Gedenkbuch des Metzger Bürgers Philippe von Vigneulles aus den Jahren 1471 bis 1522 nach der Handschrift des Verfassers*. Stuttgart, Litterarische Verein.
- Miedema, Nine R. (1998). Following in the Footsteps of Christ. Pilgrimage and Passion Devotion, in: *The Broken Body. Passion Devotion in Late-Medieval Culture*. A.A. MacDonald, H.N.B. Ridderbos en R.M. Schlusemann, reds. Groningen, Egbert Forsten: 73-92.
- Miedema, Nine R. (2001). *Die römischen Kirchen im Spätmittelalter nach den 'Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae'* (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, Band 97). Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Miedema, Nine R. (2002). Pelgrimsreizen in de geest van de Middeleeuwen, *Transparant*, 13 (3): 16-19.
- Miedema, Nine R. (2003). *Rompilgerführer in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Die 'Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae'*. Tübingen, Niemeyer.
- Millar, M.E.G. (1914-20). Les manuscrits a peintures du Sir John Soane Museum et du Royal College of Physicians. *Bulletin de la Société Française de Reproductions de Manuscrits a Peintures*, 4 (2): 81-149.
- Minnen, Bart (2005). Wezemaal, centrum van de Sint-Jobsdevotie in de Nederlanden, 15de en 16de eeuw. *Signum. Tijdschrift van de Contactgroep voor sociaal-economische en institutioneel-juridische geschiedenis van geestelijke en kerkelijke instellingen in de Nederlanden in de Middeleeuwen*, 16 (3): 118-125.
- Mitchiner, Michael (1986). *Medieval pilgrim & secular badges*. Londen, Hawkins Publications.
- Van Moolenbroek, Jaap (1999). *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders (Middeleeuwse Studies en Bronnen, dl. 65)*. Hilversum, Verloren.
- Morand, F. (1844). *Notice Historique. Esquisse scénographique et historique de l'Eglise Saint-Pierre d'Aire-sur-la-Lys publiée par Mgr Scott*. Parijs, s.n.
- Morris, Colin (2005). *The sepulchre of Christ and the Medieval West. From the beginning to 1600*. Oxford University Press.
- Morris, Colin en Peter Roberts (2002). *Pilgrimage. The English experience from Becket to Bunyan*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Morrison, Elizabeth en Thomas Kren, reds. (2006). *Flemish Manuscript Painting in Context. Recent Research*. Los Angeles, J. Paul Getty Museum.
- Moschall, J. (1983). 'Marien Voerspan of Sapeel'. Eine mittelniederländische Bearbeitung der 'Goldenen Schmiede' des Konrad von Würzburg. Erlangen, Palm und Enke.
- Mulder-Bakker, Anneke B., red. (2002). *The Invention of Saintliness*. Londen en New York, Routledge.
- Mulders, Jacobo (1956). *Victricius van Rouaan. Leven en Leer*. Maastricht, Alph. V. Kol S.J.
- Muller, Ellen (1985). Heilige Maagden. De verering van maagdheiligen in religieuze vrouwengemeenschappen, in: *Tussen Heks en Heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw*. Patty Bange et al., reds. Nijmegen, Sun en Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint-Jan': 83-100.
- Muller, J.W. en L. Scharpé, reds. (1920). *Spelen van Cornelis Everaert*. Leiden, Brill.
- Nahuys, Maurin (1882). Médailles et jetons inédits relatifs à l'histoire des dix-sept anciennes provinces des Pays-Bas. *Revue Belge de Numismatique*, 38: 281-309.
- Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum (2000). *Spiegel der Seligkeit. Privates Bild und Frömmigkeit im Spätmittelalter*. G. Ulrich Großmann, red. Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum.
- Nijmegen, Museum Het Valkhof, Kevelaer, Nieder-rheinisches Museum für Volkskunde und Kulturgeschichte, Zutphen, Stedelijk Museum Zutphen en Roermond, Stedelijk Museum Roermond (2001). *De gouden eeuw van Gelre. Kunst en cultuur in het oude hertogdom*. Geldern, Verlag des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend en Utrecht, Matrijns.
- Nijs, Greet (2002). Typology of the border decoration in the manuscripts of the Ghent-Bruges school, in: Cardon, Van der Stock en Vanwijnsberghe (2002): 1007-1036.
- Nijsten, Gerard (2004). *In the shadow of Burgundy. The court of Guelders in the late Middle Ages*. Cambridge University Press.
- Nilson, Ben (1999). The Medieval Experience at the Shrine, in: Stopford (1999): 95-122.
- Nissen, Peter (1988). Bedevaart is lekenzaak. Frederik van Heiloo en de jubileumbedevaart van 1450, in: *Christelijke bedevaarten. Op weg naar heil en heling*. M. van Uden en P. Post, reds. Nijmegen, Dekker & van de Vegt: 39-60.
- Nordenfalk, Carl, et al. (1952). *Gyldne Bøger. Illumine-rede middelalderlige håndskrifter i Danmark og Sverige*. Kopenhagen, Nationalmuseet.

- Obbema, P.F.J. en A. Derolez (1980). De produktie en verspreiding van het boek 1300-1500, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 4: Middeleeuwen*. D.P. Blok en W. Prevenier, reds. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck: 351-362.
- Oosterman, J.B. (1992). Pronkzucht en devotie. De overlevering van gebeden in het Gruuthusehandschrift, in: *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. F. Willaert, red. Amsterdam.
- Oosterman, J.B. (1995). *De gratie van het gebed. Overlevering en functie van Middelnederlandse berijmde gebeden (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen, 12)*. 2 vols. Amsterdam, Prometheus.
- Van Oostrom, Frits (1992). *Court and culture. Dutch literature 1350-1450*. Berkeley, University of California Press.
- Van Opstal, Augustin (1665). *D'Arcke des Verbonds van het Nieuwe Testament, oft triumph-waghen vande H. Casse van Neer-Waver, ghebrocht door Maria uyt den hemel op der aerden over 600 jaren*. Brussel, Philips Vleghaert.
- Van Os, Henk (1994). *Gebed in schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500*. Zwolle, Waanders en Amsterdam, Rijksmuseum.
- Ottosen, Knud (1993). *The responsories and versicles of the Latin Office of the Dead*. Århus, University Press.
- Pächt, Otto (1948). *The Master of Mary of Burgundy*. Londen, Faber and Faber.
- Pächt, Otto en J.J.G. Alexander (1966). *Illuminated manuscripts in the Bodleian Library Oxford, vol. 1: German, Dutch, Flemish, French and Spanish schools*. Oxford, Clarendon Press.
- Pächt, Otto en Dagmar Thoss (1974). *Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Österreichische Nationalbibliothek. Band 1: Französische Schule, Teil I (Textband und Tafelband)*. Wenen, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Pächt, Otto en Dagmar Thoss (1977). *Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek. Band 2: Französische Schule, Teil II (Textband und Tafelband)*. Wenen, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Pächt, Otto en Dagmar Thoss (1990). *Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek. Band 7: Die Flämische Schule, Teil II (Textband und Tafelband)*. Wenen, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Pächt, Otto, Ulrike Jenni en Dagmar Thoss (1983). *Die illuminierte Handschriften und Inkunabeln der Österreichische Nationalbibliothek, Band 6: Flämische Schule, Teil I (Textband und Tafelband)*. Wenen, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Palazzo, Robert P. (2005). The Veneration of the Sacred Foreskin(s) of Baby Jesus – A Documentated Analysis, in: *Multicultural Europe and Cultural Exchange in the Middle Ages and Renaissance (Arizona Studies in the Middle Ages and The Renaissance, vol. 12)*. James P. Helfers, red. Turnhout, Brepols: 155-176.
- Panofsky, Erwin (2006). *Die altniederländische Malerei. Ihr Ursprung und Wesen*. 2 vols. Keulen, Dumont [oorspronkelijke uitgave *Early Netherlandish Painting*, 1953].
- Pantin, W.A. (1976). Instructions for a Devout and Literate Layman, in: *Medieval Learning and Literature. Essays presented to Richard William Hurt*. J.J.G. Alexander en M.T. Gibson, reds. Oxford, Clarendon Press.
- Parkes, M.B. (1991). *Scribes, scripts and readers. Studies in the communication, representation and dissemination of medieval texts*. Londen en Rio Grande, The Hambledon Press.
- Pearson, Karl (1887). *Die Fronica. Ein Beiträge zur Geschichte des Christusbilder im Mittelalter*. Straatsburg, Karl J. Trübner.
- Pecchiai, Pio (1951). Banchi e botteghe dinanzi alla basilica Vaticana nei secoli XIV, XV e XVI. *Archivi d'Italia e Rassegna Internazionale degli Archivi*, 18 (2): 81-123.
- Pelsdonk, Jan (2004). Een onverwachte groet van Sint Mathurijn. De vondst van twee vormblokken en een stempel voor devotiepenningen. *De Beeldenaar*, 6: 259-267.
- Perdrizet, Paul (1932). De la Véronique et de Sainte Véronique. *Seminarium Kondakovianum. Recueil d'Etudes. Archéologie, histoire de l'art, études byzantines*, V. Praag, Institut Kondakov: 1-15.
- Peters, Christine (2003). *Patterns of Piety. Women, Gender and Religion in Late Medieval and Reformation England*. Cambridge University Press.
- Petit, Ernest (1888). *Itinéraires de Philippe le Hardi et de Jean sans Peur, ducs de Bourgogne (1363-1419) d'après les comptes de dépenses de leur hôtel*. Parijs, Imprimerie Nationale.
- Philippen, L. (1925). *Le culte de Notre-Dame op 't Stoccken à Anvers, 1474-1580*. Antwerpen, E. Secelle.
- Pietri, Luce (1983). *La ville de Tours du IVe au VIe siècle: naissance d'une cité chrétienne (Collection de l'Ecole Française de Rome, 69)*. Rome, Ecole Française de Rome, Palais Farnèse.
- Pita Andrade, José en María del Mar Borobia Guerrero (1992). *Old Masters. Thyssen-Bornemisza Museum*. Barcelona, Lunwerk.
- Piters, Miriam (2002). De inhoudsopgaven in Boendale's *Der Leken Spiegel*, in: *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Wim van Anrooij et al., reds. Amsterdam, Prometheus: 45-64.

- Planas Badenas, Josefina (2000-01). El libro de horas del obispo Morgades. Precisiones estilísticas sobre una obra de factura flamenca. *Locus amoenus*, 5: 67-75
- Plotzek, Joachim (1987). *Andachtbücher des Mittelalters aus Privatbesitz*. Keulen, Schütgen-Museum.
- Plotzek, Joachim, Gabriele Bartz, Bodo Brinkmann et al. (2001). *Ars vivendi, ars moriendi*. München, Hirmer Verlag [tentoonstellingscatalogus Keulen, Erzbischöfliches Diözesanmuseum].
- Plummer, John (1964). *The book of hours of Catherine of Cleves*. New York, Pierpont Morgan Library.
- Plummer, John (2002). *The hours of Catherine of Cleves*. New York, George Braziller [derde editie, herdruk 1966].
- Poettgen, Jörg (1988). Zwei unbekannte Medaillen der Dürerer St.-Anna-Wallfahrt. *Dürerer Geschichtsblätter*, 77: 25-28.
- Poirters, A. (1657). *Den Pelgrim van Halle ofte Historie van Onse Lieve Vrouwe van Halle. Dat is: Den oorspronck van het H. Beeldt; beneffens de mirakelen ofte besondere jonsten; als oock de eere ende giften aen de H. Maghet bewesen*. Brussel, Huybrecht Antoon Velpius.
- De Poorter, A. (1934). *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque publique de la ville de Bruges*. Gembloux, Deculot en Parijs, Les Belles Lettres.
- Porcher, Jean (1955). *Les manuscrits à peintures du XIIIe au XIVe siècle*. Parijs, Bibliothèque Nationale.
- Poupeye, Camille (1912). Les jardins clos et leurs rapports avec la sculpture malinoise. *Handelingen van den Koninklijken Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 22: 51-114.
- Power, Eileen, red. (2006). *The goodman of Paris (Le Ménager de Paris). A Treatise on Moral and Domestic Economy by A CITIZEN OF PARIS c. 1393*. Woodbridge, The Boydell Press.
- Pribsch, Robert (1896-1901). *Deutsche Handschriften in England*. Erlangen, Verlag von Fr. Junge.
- Ten Raa, Chr.M.G. (1990). Laurens du Blioul, heer van Sart, audiëntier des Keizers, in: *Brabants recht dat is... Opstellen aangeboden aan prof. Mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant*. Assen en Maastricht, Van Gorcum: 241-250.
- Ten Raa, Chr.M.G. (1988). Lysbeth van Blayele alias Elisabeth du Blioul, in: *Miscellanea Forensia Historica. Ter gelegenheid van het afscheid van Prof. mr. J.Th. de Smidt*. J.M.I. Koster-Van Dijk en A. Wijffels, reds. Amsterdam, Werkgroep Grote Raad van Mechelen: 239-249.
- Raff, Thomas, red. (1984). *Wallfahrt kennt keine Grenzen*. München, Bayerisches Nationalmuseum en Adalbert Stifter Verein.
- Ragusa, Isa (1991). Mandyliion-sudarium: the 'translation' of a Byzantine relic to Rome. *Arte Medievale*, V (2): 97-106.
- Randall, Lilian M.C. (1974). Pea-Pods and Molluscs from the Master of Catherine of Cleves Workshop. *Apollo*, 100: 372-379.
- Randall, Lilian M.C., et al. (1992). *Medieval and Renaissance Manuscripts in the Walters Art Gallery, II: France 1420-1540, 2 vols*. Baltimore en Londen, Johns Hopkins University Press.
- Randall, Lilian M.C., et al. (1997). *Medieval and Renaissance Manuscripts in the Walters Art Gallery, III: Belgium 1250-1530, 2 vols*. Baltimore en Londen, Johns Hopkins University Press.
- Reinburg, Virginia (1989). Les pèlerins de Notre-Dame du Puy. *Revue de l'Histoire de l'Eglise de France*, 75: 297-313.
- Reinfeld, Fred (1955). *Der Münzkenner*. Stuttgart, Ernst Battenberg Verlag.
- De Reume, Auguste (1856). *Les vierges miraculeuses de la Belgique. Histoire des sanctuaires ou elles sont vénérées. Légendes, pèlerinages, confréries, bibliographie*. Parijs en Doornik, H. Casterman.
- Reynaert, J. (1984). *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent, I: De handschriften verworven vóór 1852*. Wetteren, Universa en Gent, Rijksuniversiteit.
- Reynolds, Catherine (2003). Illuminators and the Painters' Guilds, in: Los Angeles en Londen (2003): 15-33.
- Rhodes, James F. (1983). The Pardoner's "Vernycle" and His "Vera Icon". *Modern Language Studies*, 13 (2): 34-40.
- De Ricci, Seymour en W.J. Wilson (1935-40). *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*. New York, Kraus Reprint Corporation [herdruk 1961-66].
- Ricketts, Peter T. en Cyril P. Hershon, reds. (1998). *Le Breviari d'Amor de Matfre Ermengaud. Tome III (880T-16783) (Association Internationale d'Études Occitanes)*. University of London, Royal Holloway.
- Ringbom, Sixten (1962). Maria in Sole and the Virgin of the Rosary. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 25 (3-4): 326-330.
- Ringbom, Sixten (1969). Devotional images and imaginative devotions. Notes on the place of art in late medieval private piety. *Gazette des Beaux-Arts*, 111 (73): 159-170.
- Ringbom, Sixten (1984). *Icon to Narrative. The rise of the dramatic close-up in fifteenth-century devotional painting*. Doornspijk, Davaco [second edition, revised and augmented with a postscript 1983].

- Rockwell, William Walker, red. (1925). *Liber Miraculorum Ninivensium Sancti Cornelii Papae*. Ein Beitrag zur flandrischen Kirchengeschichte. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht en New York, G.E. Stechert & Co.
- Roehrig Kaufmann, Virginia (1992). The theme of pilgrimage in the miniatures of the "Hours" of Engelbert van Nassau, in: *Pielgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy. Materiely XIII Seminarium Mediewistycznego* (Poznanskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, nr. 110), Jacek Wiesiolowski. Poznan, [s.n.]: 33-42.
- Rome, Palazzo Venezia (1999). *Romei et Giubilei. Il pellegrinaggio medievale a San Pietro (350-1350)*. Mario D'Onofrio, red. Milaan, Electa.
- Roo, R. De (1971). Mechelse Beeldhouwkunst, in: *Aspekten van de Laatgotiek in Brabant*. V. Vercruysse, red. Leuven, Stedelijk Museum: 420-462.
- Roobaert, Edmond (2001). Brusselse bedevaarders en hun bedevaarten in de 16e eeuw. *Volkskunde*, 102 (2): 97-144.
- Roobaert, Edmond (2002). Jeruzalemvaarders, rederijkers en schilders en de palmzondagprocessie te Brussel in de 16de eeuw. *Volkskunde*, 103 (1): 3-70.
- Rooijackers, Gerard (1990). Het geleefde geloof in Noord-Brabant. Devoties als vormen van religieus gedrag, in: Van Liebergen en Rooijackers (1990): 9-20.
- Rooijackers, Gerard en Theo van der Zee, reds. (1986). *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*. Nijmegen, Sun.
- Rothstein, Bret Louis (1998). *On the Order of Seeing in the Burgundian Netherlands* [ongepubliceerd proefschrift, University of California, Santa Barbara].
- Rothstein, Bret Louis (2005). *Sight and spirituality in early Netherlandish painting*. Cambridge University Press.
- Rouyer, Jules (1851). Notice historique sur quelques médailles de Notre-Dame de Boulogne, *Mémoires de la Société des Antiquaires de la Morinie*, 9: 231-247.
- Rouyer, Jules (1860). *Recherches historiques sur le chapitre et l'église collégiale de Saint-Pierre d'Aire-sur-la-Lys*. Saint-Omer, Imprimerie de Fleury-Lemaire.
- Rücklin, Gertrud (1965). *Religiöses Volksleben des ausgehenden Mittelalters in den Reichsstädten Hall und Heilbronn* (Historische Studien, Heft 226). Vaduz, Kraus Reprint.
- Rudy, Kathryn M. (2005). Vrouwelijke devotie aan het Mechelse hof, in: Mechelen (2005): 231-239.
- Rudy, Kathryn M. (2007). A pilgrim's memories of Jerusalem: Londen, Wallace collection, Ms M319. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 70: 311-325.
- Rudy, Kathryn M. en Barbara Baert, reds. (2007). *Weaving, Veiling, and Dressing. Textiles and their Metaphors in the Late Middle Ages* (Medieval Church Studies, 12). Turnhout, Brepols.
- Rühting, Heinrich (1992). Frömmigkeit, Arbeit, Gehorsam. Zum religiösen Leben von Laienbrüdern in der Windesheimer Kongregation, in: Schreiner (1992)b: 203-226.
- Russakoff, Anna (2003-04). The Role of the Image in Illustrated Manuscripts of 'Les Miracles de Notre Dame' by Gautier de Coinci: Besancon, Bibliothèque municipale 551. *Manuscripta*, 47-48: 135-144.
- Russel, Jeffrey Burton (1997). *A History of Heaven. The singing silence*. Princeton University Press.
- Ryan, William Granger, transl. (1995). *The Golden Legend. Readings on the Saints*, 2 vols. Princeton, Princeton University Press [vierde druk].
- Saenger, Paul (1985). Books of hours and the reading habits of the later Middle Ages. *Scrittura e Civiltà*, 9: 239-269.
- De Saint-Pathus, Guillaume (1932). *Les miracles de Saint Louis*. Percival B. Fay, red. Parijs, Librairie Ancienne Honoré Champion.
- De Saint-Sulpice, curé (1861-66). *Notre-Dame de France ou Histoire du Culte de la Sainte Vierge en France depuis l'origine du christianisme jusqu'à nos jours*, 7 volumes. Parijs, Henri Plon.
- Saliger, Arthur, red. (1987). *Dom- und Diözesanmuseum Wien*. Wenen, Erzbischöfliches Dom- und Diözesanmuseum.
- Sandler, Lucy Freeman (1986). Face to face with God. A pictorial image of the Beatific Vision, in: *England in the fourteenth century. Proceedings of the 1985 Harlaxton Symposium*. W.M. Ormrod, red. Woodbridge, The Boydell Press: 224-235.
- Sarfati, Herbert (1972). Dordrecht. *Spiegel Historiae*, 7 (12): 659-667.
- Schmidt, Leopold (1958). *Heiliges Blei in Amuletten. Votiven und andere Gegenständen des Volksglaubens in Europa und im Orient*. Wenen, Montan-Verlag.
- Schmidt, Peter (2000). Bildgebrauch und Frömmigkeitspraxis. Bemerkungen zur Benutzung früher Druckgraphik, in: Neurenberg (2000): 69-83.
- Schmidt, Peter (2002). Beschriebene Bilder. Benutzernotizen als Zeugnisse frommer Bildpraxis im späten Mittelalter, in: *Frömmigkeit im Mittelalter. Politisch-soziale Kontexte, visuelle Praxis, körperliche Ausdrucksformen*. Klaus Schreiner en Marc Müntz, reds. München, Wilhelm Fink Verlag: 347-384.
- Schmidt, Peter (2003). *Gedruckte Bilder in Handgeschriebenen Büchern. Zum Gebrauch von Druckgraphik im 15. Jahrhundert* (Pictura et Poesis, Band 16). Keulen, Weimar en Wenen, Böhlau Verlag.

- Schnitker, Harry (2004). Margaret of York on pilgrimage: the exercise of devotion and the religious traditions of the house of York, in: *Reputation and Representation in Fifteenth-Century Europe*. Douglass L. Biggs, Sharon D. Michalove en A. Compton Reeves, reds. Leiden en Boston, Brill: 81-122.
- Schoch, Rainer, Matthias Mende en Anna Scherbaum, reds. (2001). *Albrecht Dürer. Das druckgraphische Werk. Band 1: Kupferstiche, Eisenradierungen und Kaltnadelblätter*. München, Londen en New York, Prestel.
- Schoutens, Stephanus (1877)a. *Maria's Brabant of Beschrijving van de Wonderbeelden en merkwierdige Bedevaartplaatsen van Onze-Lieve-Vrouw in Brabant*. Sint-Truiden, Schouberechts-Vanwest en Vanwest-Pluymers.
- Schoutens, Stephanus (1877)b. *Maria's Vlaanderen of Beschrijving der Wonderbeelden en der merkwierdige Bedevaartplaatsen in Oost- en West-Vlaanderen*. Gent, Drukkerij van J. & H. Vander Schelden.
- Schoutens, Stephanus (1878)a. *Maria's Antwerpen of Beschrijving van de Wonderbeelden en merkwierdige Bedevaartplaatsen van Onze-Lieve-Vrouw in de Provincie Antwerpen*. Sint-Truiden, Schouberechts-Vanwest en Vanwest-Pluymers.
- Schoutens, Stephanus (1878)b. *Maria's Limburg of Beschrijving van de Wonderbeelden en merkwierdige Bedevaartplaatsen van Onze-Lieve-Vrouw in Limburg*. Sint-Truiden, Schouberechts-Vanwest en Vanwest-Pluymers.
- Schreiner, Klaus (1990). Marienverehrung, Lese- kultur, Schriftlichkeit, Bildungs- und frömmigkeits- geschichtliche Studien zur Auslegung und Darstel- lung von 'Maria Verkündigung'. *Frühmittelalterliche Studien*, 24: 314-368.
- Schreiner, Klaus (1992)a. Laienfrömmigkeit – Frö- mmigkeit von Eliten oder Frömmigkeit des Volkes? Zur sozialen Verfaßtheit laikaler Frömmigkeitspraxis im späten Mittelalter, in: Schreiner (1992)b: 1-78.
- Schreiner, Klaus, red. (1992)b. *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter. Formen, Funktionen, politisch-soziale Zusammenhänge*. München, R. Oldenbourg Verlag.
- Schultz, Alwin (1991). *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger, II*. Kettwig, Phaidon [Nachdruck der Ausgabe von 1880].
- Schulz, Herbert C. (1999). *The Ellesmere manuscript of Chaucer's Canterbury Tales*. San Marino (CA), Hun- tington Library.
- Scott, Kathleen L. (1996). *Later Gothic Manuscripts: 1390-1490*. 2 vols. (Text en Catalogue). Londen, Miller.
- Scribner, Bob (1990)a. Das Visuelle in der Volksfrom- migkeit, in: *Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit (Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 46)*. Bob Scribner, red. Wiesbaden, Harrassowitz: 9-20.
- Scribner, Robert W. (1990)b. Magie und Aberglaube. Zur volkstümlichen sakramentalischen Denkart in Deutschland am Ausgang des Mittelalters, in: *Vol- kreligion im hohen und späten Mittelalter (Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte, Neu Folge, Heft 13)*. Peter Dinzelsbacher en Dieter R. Bauer, reds. Paderborn, München, Wenen, Zürich, Ferdinand Schöningh: 253-274.
- Sears, Elizabeth en Thelma K. Thomas, reds. (2002). *Reading medieval images. The art historian and the object*. The University of Michigan Press.
- Shailor, Barbara A. (1987). *Catalogue of Medieval and Renaissance Manuscripts in the Beinecke Rare Book and Manuscript Library Yale University, volume II: Mss 251-500*. Binghamton, N.Y., Medieval & Renaissance Texts & Studies.
- Sheingorn, Pamela, translated and annotated (1995). *The Book of Sainte Foy*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Signori, Gabriela (1995). *Maria zwischen Kathedrale, Kloster und Welt. Hagiographische und historiographi- sche Annäherungen an eine hochmittelalterliche Wun- derpredigt*. Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag.
- Signori, Gabriela (1996). Bildung, Schmuck oder Meditation? Bücher, Seidenhüllen und Frauenhände in der flämische Tafelmalerei des 15. Jahrhunderts, in: *Mundus in imagine. Bildersprache und Lebenswelten im Mittelalter. Festgabe für Klaus Schreiner*. Andrea Löther, Ulrich Meier et al., reds. München, Wilhelm Fink Verlag: 125-168.
- Skemer, Don C. (2006). *Binding Words. Textual Amulets in the Middle Ages*. University Park, The Pennsylvania State University.
- Smallegange, M. (1696). *Nieuwe Chronyk van Zee- land, I*. Middelburg, Iohannes Meertens.
- Smeyers, Maurits (1995). An Eyckian Vera Icon in a Bruges book of hours, ca. 1450 (New York, Pier- pont Morgan Library, Ms. 421), in: *Serta Devota in memoriam Guillelmi Lourdaux. Pars posterior: Cultura mediaevalis (Mediaevalia Lovaniensia. Series I/ Studia XXI)*. Werner Verbeke, Marcel Haverals, Rafaël De Keyser et al., reds. Leuven University Press: 195-224.
- Smeyers, Maurits (1998). *L'Art de la Miniature fla- mande du VIIIe au XVIe siècle*. Leuven, Davidsfonds.
- Smeyers, Maurits en Jan Van der Stock (1996). *Fle- mish Illuminated Manuscripts, 1475-1550*. Gent, Ludion Press en New York, distr. by Abrams.
- Smith, Charles R. (1848). Religious signs or tokens of the Middle Ages. *Collectanea Antiqua*, 1: 81-91.
- Smith, Charles R. (1852). Pilgrims' signs. *Collectanea Antiqua*, 2: 43-50.
- Smith, Charles R. (1857). Pilgrims' signs. *Collectanea Antiqua*, 4: 165-172.
- Smith, Leonardo, red. (1934). *Epistolario di Pier Paolo Vergerio, volume unico (Fonti per la Storia d'Italia*

pubblicate dall'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo: Epistolari, secoli XIV-XV). Rome, Tipografia del Senato.

Snoek, G.J.C. (1989). *De eucharistie- en relikverering in de Middeleeuwen. De middeleeuwse eucharistie-devotie en relikverering in onderlinge samenhang*. Amsterdam, VU-Uitgeverij.

Soens, P. (1927). *Geschiedenis van Onze Lieve Vrouw van Kerselare, Edelare*. Audenaerde, Drukkerij Bevernaege Gebroeders.

Spaander, I.V.T. en R.-A. Leeuw, reds. (1979). *De Stad Delft. Cultuur en Maatschappij tot 1572*. Delft, Stedelijk Museum Het Prinsenhof.

Spencer, Brian W. (1968). Pilgrim badges, in: *Rotterdam Papers. A contribution to medieval archaeology*. J.G.N. Renaud, red. Rotterdam, Coördinatie Commissie van Advies inzake Archeologisch Onderzoek binnen het ressort Rotterdam: 137-153.

Spencer, Brian W. (1971). A scallop-shell ampulla from Caistor and comparable pilgrim souvenirs. *Lincolnshire History and Archaeology*, 1 (6): 59-66.

Spencer, Brian W. (1978). King Henry of Windsor and the London pilgrim, in: *Collectanea Londiniensia. Studies in London Archaeology and History presented to Ralph Merrifield*. Joanna Bird, Hugh Chapman en John Clark, reds. Londen, London and Middlesex Archaeological Society: 235-264.

Spencer, Brian W. (1980). *Medieval Pilgrim Badges from Norfolk*. Norfolk, Norfolk Museums Service.

Spencer, Brian W. (1998). *Museum of London. Medieval finds from excavations in London, VII: Pilgrim souvenirs and secular badges*. Londen, The Stationery Office.

De Splenter, Ann (1991). De rol van Filips van Kleef in de boekverluchting van het laatste kwart van de 15^e eeuw. *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde*, XXIX: 69-90.

Stahl, Harvey (2000). Heaven in view. The Place of the Elect in an Illuminated Book of Hours, in: *Last Things. Death and Apocalypse in the Middle Ages*. Caroline Walker Bynum en Paul Freedman, reds. Philadelphia, University of Pennsylvania Press: 205-232.

Stalpaert, H. (1982). Middeleeuwse pelgrimstekens op Brugse schilderijen. *Volkskunde*, 83 (1): 288-302.

Van der Stock, Jan, red. (1991). *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787*. Brussel, Gemeentekrediet.

Van der Stock, Jan (2002). *Early Prints. The print collection of the Royal Library of Belgium*. Londen en Turnhout, Harvey Miller Publishers.

Van der Stock, Jan (2006). Flemish Illuminated Manuscripts. Assessing the archival evidence, in: Morrison en Kren (2006): 117-122.

Stoker, Karl en Theo Verbeij (1997). *Collecties op Orde*. 2 vols. Leuven, Peeters.

Stopford, J., red. (1999). *Pilgrimage Explored*. Suffolk, York Medieval Press.

Stracke, D.A. (1945). Vereering van het Heilig Aanschijn in de Nederlanden. *Ons Geestelijk Erf*, 1: 237-244.

Strada, Famianus (1636). *De bello belgico decas prima*. Antwerpen, Jan Cnobbaert.

Straub, Dietmar (1982). *Severin zwischen Römerzeit und Volkerwanderung*. Linz, Land Oberösterreich, Amt der Oberösterreichischen Landesregierung.

Sumption, Jonathan (1975). *Pilgrimage. An image of mediaeval religion*. Londen, Faber & Faber.

Testa, Judith Anne (1984). The Beatty Rosarium reconstructed: A manuscript with excised miniatures by Simon Bening. *Oud Holland*, 98 (4): 189-236.

Testa, Judith Anne (1986). *The Beatty Rosarium. A manuscript with miniatures by Simon Bening*. 2 vols. (facsimile and commentary). Doornspijk, Davaco.

Testa, Judith Anne (1992). *The Stockholm-Kassel book of hours: A reintegrated manuscript from the shop of Simon Bening*. Stockholm, Kungl. Biblioteket/Royal Library.

Testa, Judith Anne (1994). An unpublished manuscript by Simon Bening. *The Burlington Magazine*, 136 (1096): 416-426.

Testa, Judith Anne (1996). A Book of Hours with 'Micro-miniatures' by Simon Bening. *Oud Holland*, 110 (1): 1-11.

Testa, Judith Anne (2000). Simon Bening and the Italian High Renaissance: Some Unexplored Sources. *Oud Holland*, 114 (2-4): 107-124.

Texier, abbé Jacques Rémy Antoine (1857). *Dictionnaire d'orfèvrerie, de gravure et de ciselure chrétiennes, ou de la mise en œuvre artistique des métaux, des émaux et des pierreries (Troisième et dernière encyclopédie théologique, tome 27)*. Parijs, J.-P. Migne.

Thijs, Alfons K.L. (1991). "Pelgrimstekens" in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Contrareformatie. Jan en Peter Oris: producenten van "tinnen vaatjes" en andere devotionalia. *Oostvlaamse Zanten*, 66 (2): 67-88.

Thoss, Dagmar (1978). *Französische Gotik und Renaissance in Meisterwerkender Buchmalerei*. Graz, Akademische Druck u. Verlagsanstalt.

Thoss, Dagmar (1986-87). Georg Hoefnagel und seine Beziehungen zur Gent-Brügger Buchmalerei, in: *Albrecht Dürer und die Tier- und Pflanzenstudien der Renaissance (Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien, 82-83, n.s. 46-47)*, Fritz Koreny, red. München, Prestel: 199-211.

Thoss, Dagmar (1987). *Flämische Buchmalerei. Handschriftensätze aus dem Burgundereich. Ausstellung der Handschriften- und Inkunabelsammlung der*

- Österreichische Nationalbibliothek. Graz, Akademisch Druck- und Verlagsanstalt.
- Thoss, Dagmar, et al. (1991). *Das Buchaltärchen Herzog Phillips des Guten von Burgund*. Luzern, Faksimile Verlag.
- Tóth-Ubbens, Magdi (1963). "Van Goude, Zelter, Juellen ende Anderen Saken". Twintig jaren Haagse tresorie-rekeningen betreffende beeldende kunst en kunstnijverheid ten tijde van Albrecht van Beieren 1358-1378. *Oud-Holland*, 78: 87-134.
- Toussaert, Jacques (1960). *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age*. Parijs, Librairie Plon.
- Trenkler, Ernst (1979). *Rothschild-Gebetbuch. Vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat des Codex Vindobonensis Series Nova 2844 der Österreichische Nationalbibliothek. Kommentar*. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- Turner, Jane, red. (1996). *The Dictionary of Art*. 34 vols. New York, Grove en Londen, Macmillan.
- Ugglass, Carl R. af (1944). Kultbild och pilgrimsmärke. Kommentar till ett fynd. *Fornvännen*, 39: 129-145.
- Unterkircher, Franz (1952). *Abendländische Buchmalerei*. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek.
- Unterkircher, Franz (1957). *Inventar der illuminierten Handschriften, Inkunabeln und Frühdrucke der Österreichischen Nationalbibliothek, I: Die Abendländischen Handschriften*. Wenen, Georg Pachner.
- Unterkircher, Franz (1985). *Das Stundenbuch des Mittelalters*. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- Unterkircher, Franz en Antoine De Schryver (1969). *Gebetbuch des Karls Kühnen vel potius Stundenbuch der Maria von Burgund, Codex Vindobonensis 1857 der Österreichischen Nationalbibliothek*. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- Utrecht, Centraal Museum (1962). *Vroeg-christelijke kunst uit Rome*. Utrecht, Centraal Museum.
- De V., B. (1885). Une ancienne custode à reliques. Les représentations du Sacre-Cœur de Jésus au xvme siècle. *Revue de l'Art Chrétien*, 28 (2): 219-223.
- Vandamme, Erik (1981). Het 'Besloten Hofje' in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen. Bijdrage tot de studie van de kunstnijverheid in de provinciale Zuidnederlandse centra omstreeks 1500, in: *Archivum Artis Lovaniense. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Kunst der Nederlanden. Opgedragen aan Prof. Em. Dr. J.K. Steppe*. Maurits Smeyers, red. Leuven, Peeters: 143-149.
- Vandenbergh, Stefan (1977). Une médaille de pèlerinage de Saint Rombout et l'indulgence pontificale sous le pape Nicolas V (1447-1455) à Malines, in: *Bibliothek, Buch, Geschichte. Kurt Köster zum 65. Geburtstag*. Günther Pflug, Brita Eckert en Heinz Friesenhahn, reds. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann: 405-411.
- Vandenbergh, Stéphane (1987). Laat 15de- of vroeg 16de-eeuwse pelgrimsinsignes en -medailles en 17de-eeuwse kruisjes van het H. Kruis te Asse, in: *650 Jaar H. Kruis te Asse: situering, legende en verering: gedenkboek*. Jaak Ockeley, red. Asse, [het Comité]: 227-230.
- VandenBerghe, Stéphane (1988). Metalen voorwerpen uit recent archeologisch onderzoek te Brugge, in: *Brugge onder-zocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987*. Hubert De Witte, red. Brugge, VZW Archeo-Brugge: 160-191.
- Vandenbroeck, Paul, Luce Irigaray, Ann Bries et al., reds. (1994). *Hooglied. De beeldwereld van Religieuze Vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw*. Brussel, Vereniging voor tentoonstellingen Paleis voor Schone Kunsten en Snoeck-Ducaju & Zoon.
- Vanwijnsberghe, Dominique (2006). Marketing books for burghers: Jean Markant's activity in Tournai, Lille, and Bruges, in: Morrison en Kren (2006): 135-148.
- Veelenturf, Kees, red. (2000). *Geen povere schoonheid. Laat-middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie*. Nijmegen, Valkhof Pers.
- Van der Velden, Hugo (2000). *The donor's image. Gerard Loyet and the votive portraits of Charles the Bold*. Turnhout, Brepols.
- Van der Velden, Hugo (2001). Karel de Stoute op bedevaart. De aanschaf van pelgrimstekens door de graaf van Charolais, in: Van Beuningen, Koldeweij en Kicken (2001): 234-241.
- Verhoeven, Gerrit (1992). *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen*. Amsterdam, VU Uitgeverij.
- Van der Vet, W.A. (1902). *Het Biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exempelen*. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- Viaene, Antoon (1982). *Vlaamse pelgrimstochten. Een verzameling opstellen over bedevaarten en bedevaarders vanuit Vlaanderen in de late Middeleeuwen*. Brugge, Gidsen Bond.
- Vialet, F. en B. Gourtay, reds. (1983). *Iconographie de la Vierge noir du Puy*. Le Puy-en-Velay, Baptistère Saint-Jean.
- Viellard, Jeanne (1963). *Le Guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle*. Macon, Protat Frères [derde editie].

- Van Vliet, Cor (2005). Drie Belgische Jakobskerken. *De Jacobsstaf*, 66: 50-60.
- Vocelka, Karl en Lynne Heller (1997). *Die Lebenswelt der Habsburger. Kultur- und Mentalitätsgeschichte einer Familie*. Graz, Wenen en Keulen, Verlag Styria.
- De Vooy, C.G.N. (1903). *Middel nederlandse Maria-legenden. I: Onser lieven vrouwen miraculen naar het Katwijkse handschrift*. Leiden, Brill.
- Vorsterman van Oyen, G.A. (1889). *Het archief van Aardenburg, I: Beredeneerde catalogus van de hand-vesten, rekeningen enz. uit het tijdperk van de graven van Vlaanderen 1201-1604*. Middelburg, J.C. & W. Altorffer.
- De Vries, M., red. (1844-48). *Der Leken Spiegel, leer-dicht van den jare 1330 door Jan Boendale gezegd Jan de Clerc*. 4 vols. Leiden, D. Du Mortier en Zoon.
- Vroom, Wim (1993). Het jachtgebied van Sint-Hubertus, in: *Bouwkunst. Studies in vriendschap voor Kees Peeters*. Amsterdam, Architectura & Natura Pers: 571-578.
- De Waal, A. (1900). Andenken an die Romfahrt im Mittelalter. *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, 14: 54-67.
- Walsham, Alexandra (2004). Jewels for gentlewomen, in: *The Church and the Book (Papers read at the 2002 summer meeting and the 2001 winter meeting of the Ecclesiastical History Society)*. R.N. Swanson, red. Woodbridge, Suffolk, Boydell Press en Ecclesiastical History Society: 123-142.
- Walters Adams, Gwenfair (2007). *Visions in Late Medieval England. Lay Spirituality and Sacred Glimpses of the Hidden Worlds of Faith*. Leiden en Boston, Brill.
- Von Waltheym (1991). Le pèlerinage de Hans von Waltheym en l'an 1474. *Provence historique*, 41 (166): 521 ff.
- Warnar, Geert (2002). Dubbelster of tegenpolen? Boendale en Ruusbroec in de Middel nederlandse let-terkunde van de veertiende eeuw, in: *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Wim van Anrooij et al., red. Amsterdam, Prometheus: 31-44.
- Warnar, Geert (2003). *Ruusbroec. Literatuur en mystiek in de veertiende eeuw*. Amsterdam, Athenaeum, Polak & Van Gennep.
- Washington, National Gallery of Art en Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum (2005). *Die Anfänge der europäischen Druckgraphik. Holzschnitte des 15. Jahrhunderts und ihr Gebrauch*. Peter Parshall en Rainer Schoch, reds. Washington, Board of Trustees, National Gallery of Art en Neurenberg, Verlag des Germanisches Nationalmuseums.
- Wasser, Ben (1993). *Pelgrimage. Bedevaartplaatsen van de Westerse christenheid*. Nijmegen, Sun.
- Weale, W.H. James (1866-70). Le couvent des Soeurs de Notre Dame dit de Sion, à Bruges. *Le Beffroi. Arts, héraldique, archéologie*, 3 : 76-93.
- Weale, W.H. James (1872-73). Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges. *Le Beffroi*, 4: 238-337.
- Weale, W.H. James (1894-98). *Bookbindings and rubbings of bindings in the National Art Library, South Kensington Museum, I: Introduction*. Londen, Department of Science & Art of the Committee of Council on Education.
- Webb, Diana (2002). *Medieval European Pilgrimage, c. 700 – c. 1500*. Basingstoke, Palgrave.
- Weekes, Ursula (2004). *Early Engravers and their Public. The Master of the Berlin Passion and Manuscripts from Convents in the Rhine-Maas Region, ca. 1450-1500*. Turnhout, Brepols.
- Wegner, Ulrich (2003). *Der Jakobsweg. Auf der Route der Sehnsucht nach Santiago de Compostela*. Freiburg, Basel en Wenen, Herder.
- Weiler, A.G., uitgegeven en ingeleid door (1984). *Getijden van de Eeuwige Wijsheid naar de vertaling van Geert Grote*. Baarn, Amboeboeken.
- Weiße, Dieter J. (2005). *Katholische Reform und Gegen-reformation*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Wescher, Paul (1931). *Beschreibendes Verzeichnis der Miniaturen – Handschriften und Einzelblätter – des Kupferstichkabinetts der Staatliche Museen Berlin*. Leipzig, J.J. Weber.
- Wescher, Paul (1946). Sanders and Simon Bening and Gerard Horenbout. *The Art Quarterly*, 9: 191-211.
- Wescher, Paul (1959). Beiträge zu Sanders und Simon Bening und Gerard Horenbout, in: *Festschrift Friedrich Winkler*. Berlin, Verlag Gebr. Mann: 126-135.
- Van der Werff, Koos (1994). Pelgrimstekens. *Jacobsstaf*, 23: 92-101.
- Wichmans, Augustinus (1632). *Brabantia Mariana Tripartita*. Antwerpen, Johannes Cnobbaert.
- Wieck, Roger S. (1983). *Late medieval and renaissance illuminated manuscripts 1350-1525 in the Houghton Library*. Cambridge (MA), Harvard College Library, Department of Printing and Graphic Arts.
- Wieck, Roger S. (1988). *Time Sanctified. The Book of Hours in Medieval Art and Life*. New York, George Braziller in association with the Walters Art Gallery, Baltimore.
- Wieck, Roger S. (1996). Folia fugitiva. The pursuit of the illuminated manuscript leaf. *Journal of the Walters Art Gallery (Essays in honour of Lilian M.C. Randall)*, 54: 233-254.

- Wieck, Roger S. (1997). *Painted Prayers. The book of hours in Medieval and Renaissance Art*. New York, George Braziller in association with The Pierpont Morgan Library.
- Wieck, Roger S. (2005). The Book of Hours, in: *The Liturgy of the Medieval Church, second edition*. Thomas J. Heffernan en E. Ann Matter, reds. Kalamazoo, Western Michigan University, Medieval Institute Publications.
- Wieck, Roger S. (2007). The Sacred Bleeding Host of Dijon in choir books and on posters, in: Biemans et al. (2007): 385-396.
- Wierda, Lydia (1996). Moderne devoten en hun boeken: enkele observaties betreffende de boekproductie bij windesheimers en fraters, in: *Windesheim, 1395-1995. Kloosters, teksten, invloeden. Voordrachten gehouden tijdens het internationale congres "600 jar Kapittel van Windesheim", 27 mei 1995 te Zwolle (Middelzeeuwse Studies, 12)*. Anton J. Hendrikman, red. Nijmegen, Centrum voor Middeleeuwse Studies: 98-123.
- Wierda, Lydia (2000). 'Een oetmoedich boeck': het ideale boek bij de Moderne Devoten, in: Veelturf (2000): 155-168.
- Wilkins, Eithne (1969). *The Rose-Garden Game: The Symbolic Background to the European Prayer-Beads*. Londen, Victor Gollancz.
- Willemsen, Annemarieke (1998). *Kinder delijt. Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden*. Nijmegen, Nijmegen University Press.
- Williams-Krapp, Werner (1986). *Die deutschen und niederländischen Legende des Mittelalters. Studien zu ihrer Überlieferungs-, Text- und Wirkungsgeschichte*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Wilson, Jean C. (1990). Workshop patterns in sixteenth century Bruges. *The Burlington Magazine*, 132 (1049): 523-527.
- Wingens, Marc (1994). *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw*. Nijmegen, Sun.
- Winkler, Friedrich (1914). Der Brügger Meister des Dresdener Gebetbuches und seine Werke. *Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen*, 35: 225-244.
- Winkler, Friedrich (1962-63). Das Gebetbuch des Kardinals Albrecht von Brandenburg aus der Sammlung Ludwig. *Aachener Kunstblätter*, 24-25: 7-107.
- Winkler, Friedrich (1978). *Die flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts*. Amsterdam, B.M. Israël [oorspronkelijke uitgave 1925].
- Winston-Allen, Anne (1997). *Stories of the Rose. The Making of the Rosary in the Middle Ages*. University Park (Pennsylvania), The Pennsylvania State University Press.
- De Winter, Patrick M. (1976). *The patronage of Philippe le Hardi Duke of Burgundy (1364-1404)*, Volume III [proefschrift New York University].
- De Winter, Patrick M. (1981). A book of hours of Queen Isabel la Católica. *The Bulletin of The Cleveland Museum of Art*, 67 (10): 342-427.
- De Winter, Patrick M. (1982). The *Grandes Heures* of Philip the Bold, Duke of Burgundy: The Copyist Jean L'Avenant and His Patrons at the French Court. *Speculum*, 57: 786-842.
- De Winter, Patrick M. (1985). *La Bibliothèque de Philippe le Hardi, duc de Bourgogne (1364-1404). Etude sur les manuscrits à peintures d'une collection princière à l'époque du "style gothique internationale"*. Parijs, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Winzinger, Franz (1963). *Albrecht Altdorfer Graphik. Holzschnitte, Kupferstiche, Radierungen*. München, R. Piper & Co.
- Wohlfeil, Rainer (1986). Das Bild als Geschichtsquelle. *Historische Zeitschrift*, 243: 91-100.
- Wohlfeil, Rainer (1991). Methodische Reflexionen zur historischen Bildkunde, in: *Historische Bildkunde. Probleme – Wege – Beispiele (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 12)*. Brigitte Tolkmitt en Rainer Wohlfeil, reds. Berlin, Duncker & Humblot: 17-35.
- Wolf, Eva (1996). *Das Bild in der spätmittelalterlichen Buchmalerei. Das Sachsenheim Gebetbuch im Werk Lievin van Lathem*. Hildesheim, Zürich en New York, Olms.
- Wolf, Gerhard (1998). From Mandylion to Veronica. The Holy Face and the Paradox of Representation, in: *Papers from a colloquium held at the Bibliotheca Hertziana, Rome and the Villa Spelman, Florence (Villa Spelman colloquia, 6)*. Herbert Leon Kessler en Gerhard Wolf, reds. Bologna, Nuova Alfa Editoriale: 153-179.
- Wolf, Gerhard (1999). "Pinta della nostra effige". La Veronica come richiamo dei Romei, in: *Rome (1999)*: 211-218.
- Wolf, Gerhard (2002). *Schleier und Spiegel. Traditionen des Christusbildes und die Bildkonzepte der Renaissance*. München, Wilhelm Fink Verlag.
- Wolf, Horst (1982). *Die Meister des Breviarium Grimali*. Berlin, Evangelische Verlagsanstalt.
- Wolf, Horst (1985). *Kostbarkeiten flämischer Buchmalerei*. Berlin, Evangelische Verlagsanstalt.
- Wonisch, Othmar (1916). *Die Gnadenbilder Unserer Lieben Frau in Maria-Zell. Sankt Lambrecht en Maria-Zell*, Selbstverlage der Abtei St. Lambrecht.
- Wood, Mary Anne Everett, red. (1846). *Letters of royal and illustrious ladies of Great Britain from the commencement of the twelfth century to the close of the reign of Queen Mary, II*. Londen, Henry Colburn.
- Wormald, Francis (1937). The Rood of Bromholm. *Journal of the Warburg Institute*, 1: 31-45.

Wüstefeld, W.C.M. (1993). *Middeleeuwse boeken van het Catharijneconvent*. Zwolle, Waanders en Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent.

Wüstefeld, W.C.M. (2006). Manuscript painting in the circle of the Master of Catherine of Cleves (ca. 1435-60): Tradition and context of Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms. ABM h15, in: *Tributes in honor of James H. Marrow. Studies in painting and manuscript illumination of the late Middle Ages and Northern Renaissance*. Jeffrey F. Hamburger en Anne S. Korteweg, reds. Londen en Turnhout, Harvey Miller Publishers: 585-599.

Zeebout, Ambrosius (1998). *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Inleiding, aantekening en onderzoek naar de bronnen door R.J.G.A.A. Gaspar. Hilversum, Verloren.

Van Zoest, Aart (1978). *Semiotiek. Over tekens, hoe ze werken en wat we ermee doen*. Baarn, Ambo.

REGISTER VAN OBJECTEN

Het register heeft betrekking op het tekstgedeelte van het boek (pp. 1-273),
niet op de appendices en catalogus.

Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum	
inv. nr. MW2-6,	83-84, 97 afb. 17, 238
Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica	
Ms 137 (Getijdenboek, mogelijk van Aleid van Assendelft),	I 1, 1, 92, 109-110, 127, 133
Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, Universiteitsbibliotheek	
Ms I G 23,	173 n. 531
Antwerpen, Museum Mayer van den Bergh	
Ms Lat. IX 46 (Breviarium Mayer van den Bergh),	237-238
Arnhem, Historisch Museum	
Ms 2037,	I 2, 93, 101, 110, 112, 126, 128
Atrecht, schatkamer van de kathedraal,	76-77, 77 afb. 9
Balen, Sint-Andreaskerk,	105, 107 afb. 22
Baltimore, Walters Art Museum	
Ms W 164, 17	
Ms W 166 (Getijdenboek van Daniël Rijn en Elizabeth van Munte),	I 3, 154
Ms W 170,	I 4, 47, 108, 110-111, 121, 153, 158, 168 n. 512, 181
Ms W 186,	I 5, 136-137, 143, 153
Ms W 191,	I 6, 46, 108, 134 n. 420
Ms W 193,	I 7, 153
Ms W 218,	I 8, 108, 132-133, 153-154
Ms W 234,	I 9, 90, 93, 95 n. 301, 108, 111, 137
Ms W 247,	I 10, 108, 153
Ms W 262,	I 11, 93
Ms W 427,	II 1, 37, 39, 168 n. 512, 210, 229, 231, 234
Ms W 782 (Getijdenboek Van Alphen),	I 12 en II 2, 5, 21, 128, 214, 229, 231-234, 246, 267
Ms W 815,	I 13, 30, 108, 153
Berkeley, University of California, The Bancroft Library	
Ms UCB 29 (Getijdenboek van de familie Talaru),	28, 29 afb. 2
Berlijn, Kupferstichkabinett	
Ms 78 B 12 (Getijdenboek van Maria van Bourgondië en Maximiliaan),	192 n. 582, 193-194, 204, 237, 267
Ms 78 B 14 (Getijdenboek G&A),	II 3, 14, 29, 38-39, 47, 168 n. 512, 191-195, 214, 222, 229-230, 232, 240-243, 248, 254, 258, 267-268, 272
Berlijn, Preussische Staatsbibliothek	
Ms germ. oct. 672,	37 n. 7
Brugge, Groeningemuseum	
inv. nr. o.35,	82, 91 afb. 14, 226
Brugge, Grootseminarie	
Ms 64/183 (Getijdenboek van Adriaen Vergoes),	I 14, 101, 108, 121-122, 148, 153-154
Brugge, Stadsbibliotheek 'De Biekerf'	
Ms 329,	I 15, 53 n. 130, 90, 93, 124 n. 397, 137
Ms 339,	I 16, 28, 92-93, 153
Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België	
Ms 2895,	I 17, 121, 153
Ms 2905-09,	103 n. 333
Ms 3088,	103 n. 333
Ms 4917,	I 18, 154
Ms 8645,	I 19, 128
Ms 5163-64,	165 n. 501, 171-172, 183 afb. 47, 265
Ms 9785 (Getijdenboek 'van Thiébaut van Luxemburg'),	I 20, 153
Ms 10 541,	I 21, 4, 127, 148
Ms 10 770,	I 22, 28, 86-87, 92, 108, 148, 154, 168, 225
Ms 10 773,	I 23, 153
Ms 10 818 (Missaal van Jan Boelaert),	102, 190, 191 afb. 50
Ms 11 060-61 (Heures de Bruxelles),	165 n. 501, 170-172, 265
Ms 11 035-37(Grandes Heures de Notre Dame),	I 24, 14, 97-98, 134, 137-139, 149, 152, 162, 165 n. 501, 166 n. 504, 167-172, 174, 177 afb. 44, 178-179, 179 afb. 45, 247, 262, 265
Ms 12 082 (Getijdenboek van zuster Katrijn van Kaets),	106 n. 353
Ms 21 371 (Getijdenboek van Haes Gijsberts),	I 25, 47, 101, 110
Ms II 4982 (Gebedenboek van Laurens du Blioul),	I 26, 47, 90, 96-97, 108, 132, 134, 226
Ms II 4996 (Getijdenboek van Didier Boissot),	I 27, 47, 108, 154
Ms II 5941,	II 4, 30, 38-39, 229, 231-232, 257-258, 259 afb. 76, 269

Ms II 7484,	I 28, 28, 148, 153, 174
Ms IV 40 (Getijdenboek van Filips van Kleef),	II 5, 38-39, 195 n. 591, 203-206, 222, 229-230, 232, 250, 254-255, 266-267
Ms IV 142 (Getijdenboek van de familie Burchvliet),	I 29, 98-99, 110, 120, 154
Ms IV 167 (Getijdenboek van Jacob Ruebens),	54, 223 afb. 60, 225 afb. 61 (detail), 234
Ms IV 271,	I 30, 110, 176
Ms IV 280,	II 6, 38-39, 168 n. 512, 210-211, 215, 229, 231-232
Ms IV 441,	II 7, 38-39, 168 n. 512, 199-200, 203, 215, 229, 231-232, 251, 256, 268
Ms IV 456,	237
Ms IV 480 (Getijdenboek Borgia),	II 8, 38-39, 168 n. 512, 195 afb. 52, 212-213, 229, 232, 267
Ms IV 497,	I 31, 47, 108, 132, 154,
Ms IV 746 (Getijdenboek van Jan de Baenst),	I 32, 96, 153, 172, 185, 185 afb. 52,
Ms IV 1000,	I 33, 110, 177-178
Ms IV 1066,	17
Ms IV 1096,	I 34, 47, 95 n. 301, 153-154
Ms IV 1260 (Getijdenboek Da Costa),	237
Ms IV 1266 (Getijdenboek van de familie Vanden Kerchove),	I 35, 47, 97, 108, 153
Ms IV 1290 (Getijdenboek van Jean Tavernier),	51-52, 53 afb. 5, 125
Cambridge, Fitzwilliam Museum	
Ms 55,	117
Ms III-1954 (Grandes Heures de Notre Dame),	I 36, 14, 97-98, 134, 262
Carpentras, Bibliothèque Municipale Inguimbertaine	
Ms 59 (Getijdenboek van Antoine Bourdin),	I 37, 93, 95 n. 301, 108, 153, 163, 175
Chantilly, Musée Condé	
Impr. XIV. C. 3,	I 38, 88, 134, 153
Ms 77,	II 9, 38-39, 168 n. 512, 212-213, 218, 221, 229, 232, 243-244, 249 n. 739, 267
Cleveland, Cleveland Museum of Art	
Ms acq.nr. 1963.256 (Getijdenboek van Isabella la Católica),	II 10, 37, 39, 165 n. 502, 168 n. 512, 194-203, 206, 214-215, 221, 229, 231-232, 250-252, 256, 266, 268-269
Cothen, collectie Van Beuningen	
inv. nr. 1477,	243 afb. 68, 249
inv. nr. 1709,	255 afb. 74, 257
inv. nr. 2295,	193 afb. 51, 212, 212 n. 653
inv. nr. 2315,	250 n. 743
inv. nr. 3471,	83, 95 afb. 16
Den Haag, collectie P. van Gernerden,	249 afb. 71, 253
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek	
Ms 74 G 5,	I 39, 101, 128, 153-154
Ms 74 G 35 (Getijdenboek van de familie Van Matenes),	I 40, 28, 97, 121, 153-154
Ms 76 F 26,	I 41, 131, 133 afb. 31, 153
Ms 77 L 60 (Getijdenboek van de familie De La Chambre, genoemd D'Oiselet),	I 42, 16, 47, 89, 93, 100, 108, 134, 153, 201 n. 613, 250 n. 743
Ms 130 E 18,	I 43, 110, 153
Ms 131 H 8,	I 44, 153
Ms 131 H 13,	I 45, 95 n. 301, 96, 106-108, 153
Ms 132 G 38 (Getijdenboek van Diener Goes),	I 46, 106, 110, 118, 136, 153-154
Ms 133 F 9,	159, 161 afb. 36
Ms 133 M 23,	I 47, 92, 136
Ms 134 C 47 (Getijdenboek van Margriete van Beeringen),	I 48, 47, 96, 107-108, 121, 153-154
Ms 135 E 36,	I 49, 153-154
Ms 135 J 55,	52 n. 121
Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum	
Ms 10 E 3,	II 11, 30, 38-39, 125, 168 n. 512, 206-207, 215, 215 afb. 59, 226-227, 229-230, 232
Deventer, Stad- of Athenaeumbibliotheek	
Ms 101 E 24 KL (114),	161, 182, 189 afb. 49
Fritslar, Dombibliotheek	
Ms 83 (Breviarium van Johannes Hubenstricker),	165 n. 501, 173 afb. 42, 265
Gent, Bijloke-museum	
inv. nr. 1043,	105-106, 109 afb. 23, 148
Gent, Universiteitsbibliotheek	
Ms 186,	I 50, 28, 92, 144-145, 154
Ms 1347 (Getijdenboek van Marien van Elderen),	I 51, 93, 110, 133-134, 226
Ms 2750 (Getijdenboek van de familie Van der Vlaest),	I 52, 47, 90, 94-95, 103 afb. 20, 105 afb. 21, 108, 125, 127-128, 129 afb. 29, 154

's-Heerenbergh, Huis Bergh, Ms 10,	I 53, 47, 114, 148, 153 247 afb. 70, 252
Ieper, Stedelijke Musea (olim P. van Wanseele), Indianapolis Museum of Art, James E. Roberts Fund inv. nr. IMA 23.4,	227 afb. 62, 235
Kassel, Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek Ms math. et art. 50 (Getijdenboek van Albrecht van Brandenburg),	227, 237
Keulen, Diözesan- und Dombibliothek Ms	1576, I 54, 108, 128, 226
Keulen, Sammlung Ludwig Ms I 17,	200 n. 610
Kopenhagen, Det Kongelige Bibliothek Ms GKS 1605 40,	II 12, 39, 209, 229, 231 161, 165 afb. 38
Ms GKS 1612 40,	I 55, 154, 168 n. 512 I 56, 153
Ms GKS 3445 80 (Getijdenboek van Jacob Gerrits),	165
Ms Thott 542 40 (Getijdenboek van Marguerite Crohin),	
Ms Thott 117 40,	
Lissabon, Fundação Calouste Gulbenkian Ms L.A. 210 (Getijdenboek Holford),	II 13, 30, 38-39, 132 n. 415, 198, 203, 206-207, 230, 232, 247, 252-253, 256-257
Londen, British Library Add. Ms 18 852 (Getijdenboek van Johanna van Castilië),	II 14, 37-39, 168 n. 512, 208-212, 220-221, 229-232, 237, 246-247, 249-250, 271 211-212, 237 237
Add. Ms 35 313 (Gebedenboek Rothschild),	I 57, 101, 110, 154
Add. Ms 38 126 (Getijdenboek Huth),	47, 95 n. 301, 153-154 I 59, 92, 153
Ms Arundel 294,	197 afb. 53, 222
Ms Harley 3828; I 58,	
Ms Stowe 17,	
Londen, British Museum, Prints & Drawings,	
Londen, Lambeth Palace Library Ms 545 (Getijdenboek van de familie Lewkenor),	116-117
Londen, Museum of London inv. nr. 85.231/1,	245 afb. 69, 249
Londen, Sir John Soane's Museum Ms Millar 4 (Soane getijdenboek),	II 15, 29, 38-39, 168 n. 512, 211-212, 215, 217, 229, 231-232, 237, 250, 252 n. 751, 253
Los Angeles, J. Paul Getty Museum Ms 48,	84, 99 afb. 18, 241 237
Ms Ludwig IX 17 (Gebedenboek van Albrecht van Brandenburg),	135, 135 afb. 32
Luik, Musée d'Art Religieux et d'Art Mosan,	
Luik, Universiteitsbibliotheek Ms Wittert 32,	I 60, 148, 153
Lyon, Bibliothèque municipale Ms 565,	62, 63 afb. 6
Madrid, Fundación Lázaro Galdiano Ms 15 503 (Getijdenboek van William Hastings),	204
Madrid, Museo de Arte Thyssen-Bornemisza acc. nr. 1956.15,	44, 45 afb. 3
acc. nr. onbekend (Gabriel Mälesskircher),	155, 157 afb. 34, 164 114-115, 115 afb. 24
Madrid, Museo Nacional del Prado,	
Middelburg, Zeeuws Museum inv. nr. M84-004-04,	74, 75 afb. 8
Milaan, Biblioteca Ambrosiana Ms S.P. II 189 (Getijdenboek van Andriana Facina),	II 16, 30, 39, 146, 168 n. 512, 210, 220-222, 229, 231-232
München, Bayerische Staatsbibliothek Ms Lat. 12 666,	130, 131 afb. 30
Ms Lat. 28 345,	231 afb. 63, 235, 237 237
Ms Lat. 28 346,	160, 163 afb. 37
Xylogr. 50,	
München, Bayerisches Nationalmuseum inv. nr. Kr.A. 1866,	205 afb. 56, 223
Napels, Biblioteca Nazionale Ms I.B. 51 (Getijdenboek La Flora),	II 17, 40, 147, 165 n. 502, 194, 196-198, 203, 206, 215, 221, 229, 231-232, 233 afb. 64, 235-237, 244, 247-248, 250, 252, 256, 268

Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum	
inv. nr. H 55,	159, 159 afb. 35
inv. nr. H 65,	65, 67 afb. 7
inv. nr. Pl.O. 3031,	77, 81 afb. 11
Ms 17 231 (Gebedenboek van Hieronymus Kress),	52 n. 122
New Haven, Yale University	
Ms 107,	I 61, 108, 153
Ms 287,	II 18, 39, 125, 153, 168 n. 512, 209, 220, 222, 229
New York, Brooklyn Museum of Art	
Ms 19.74,	28, 237
New York, Metropolitan Museum of Art, The Cloisters collection	
acc. nr. 54.1.1 (Belles Heures),	I 62, 16, 28, 47-48, 49 afb. 4, 94, 112, 138-139, 141-142, 141 afb. 33, 154
New York, Pierpont Morgan Library	
Ms M. 52 (Breviarium van Eleonora van Portugal),	II 19, 38-39, 199-203, 207, 214-215, 222 n. 668, 229-230, 232, 237, 250-251, 256, 268
Ms M. 67,	117
Ms M. 399 (Getijdenboek Da Costa),	237
Ms M. 491 (Getijdenboek van Karel V),	135
Ms M. 917 (Getijdenboek van Catharina van Kleef),	233, 258
New York Public Library, Spencer Collection,	
Ms 39,	52 n. 122
Nová Ríše, Premonstratenzerabdij	
Ms 10 (Getijdenboek I&A),	194 n. 592
Olim	
Akron, Bruce P. Ferrini, 1987, lot 65 (app. II, nr. 7),	I 63, 95 n. 301, 121, 153
Amsterdam, Biblioteca Philosophica Hermetica, Ms Astor a24	
(Getijdenboek van Albrecht van Brandenburg),	37 n. 77
Bonn-Bad Godesberg, Hermann Kunst, Ms 5	
(Getijdenboek van Gillette van der Ee),	I 64, 14, 96, 101, 108, 124-126, 125 afb. 27, 153
Floris Corneliszoon (Getijdenboek van Floris Corneliszoon),	I 65, 150, 153-154
Keulen, Venator & Hannstein, 2000, lot 572	
(Getijdenboek van Margareta Vanden Hecke),	I 66, 93, 106, 163
Londen, Christie's, 2004, lot 22,	I 67, 153
Londen, Christie's, 2007, lot 10,	I 68, 163
Londen, Christie's, 2008, lot 47,	I 69, 128
Londen, Sotheby's, 1986, lot 134,	I 70, 154, 251
Londen, Sotheby's, 1986, lot 117,	II 20, 37, 39, 199-200, 203, 215, 229, 231-232, 256, 268
Londen, Sotheby's, 1989, lot 14,	162 n. 483, 181 n. 556
Londen, Sotheby's, 1998, lot 38,	237
Londen, Sotheby's, 2006, lot 85 (Getijdenboek van Jean de Montboissier),	134-135
Parijs, Les Enluminures (Getijdenboek van de familie Du Bourg),	I 71, 153
Ramsen, Heribert Tenschert,	
Antiquariat Bibernmühle,	II 21, 40, 168 n. 512, 212, 216, 229, 231-232, 244, 253
Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms Series nova 2844	
(Gebedenboek Rothschild),	37 n. 77, 237
Woodbury (NY), Nehushtan Antiques, 2000 (Getijdenboek van Jean de Croy),	121 n. 392
Onbekend,	
Collectie Renate König,	162-163, 169 afb. 40
Collectie P. van Hooff,	27 afb. 1, 28
Collectie Musgrave (Getijdenboek Musgrave),	206
Oostende, Het Domein Raversijde, Museum Walraversijde (Kruiszande en Beselare),	251 afb. 72, 253
Oslo, collectie Schøyen	
Ms 12,	90 n. 288, 100-101, 134
Oxford, Bodleian Library	
Ms Douce 51 (Getijdenboek van de familie Bonnoel),	I 72, 13-14, 47, 97, 108, 128, 154
Ms Douce 219-220 (Getijdenboek van Engelbert van Nassau),	II 22, 38-39, 168 n. 512, 191-195, 204, 214-215, 222, 224 n. 682, 229-230, 232, 237-238, 242, 255, 258, 266-267
Ms Douce 311 (Getijdenboek van Louis Quarré),	II 23, 29, 38-39, 165 n. 502, 200-203, 207, 221, 229-230, 232, 250-251, 253, 255, 266, 268
Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal	
Ms 641 rés,	I 73, 153, 172, 174
Ms 1176 rés,	I 74, 107, 153, 174-175
Parijs, Bibliothèque nationale de France	
Ms Lat. 156B (Getijdenboek van Margareta van Orléans),	241 afb. 67, 246
Ms Lat. 159 (Getijdenboek van Pierre II van Bretagne),	I 75, 46, 139 afb. 66, 245-246
Ms Lat. 1370 (Getijdenboek van Karel VIII),	I 76, 47, 97, 108, 247, 269

Ms Lat. 1394,	I 77, 154
Ms Lat. 10 555 (Getijdenboek van Agnola Facina),	II 24, 37, 39, 168 n. 512, 209-210, 220-222, 229-231, 232
Ms Nouv. Acq. Fr. 16 428 (Gebedenboek van Filips de Goede),	I 78, 47, 95 n. 301, 97, 132
Ms Nouv. Acq. Lat. 3055,	244 n. 729
Parijs, Musée National du Moyen Age, Thermes de Cluny	
Inv. nr. Cl. 23459,	166, 175 afb. 43
Parma, Biblioteca Palatina	
Ms Pal. 165,	II 25, 39, 213, 229-230, 232, 244, 252, 268
Ms Pal. 195,	II 26, 39, 47, 198 n. 600, 229, 231-232, 243, 255-256
Passau-Innstadt, Katholische Pfarrkirchenstiftung Sankt Severin,	77, 79 afb. 10
Philadelphia, Bibliotheca Schoenbergensis	
Ms 4,	I 79, 110, 154
Poitiers, Bibliothèque municipale	
Ms 57/269,	211 n. 647
Princeton, University Library	
Ms Garret 59,	I 80, 154
Rhenen, Oud-Archief,	207 afb. 57, 223-224, 268
Rouen, Bibliothèque municipale	
Ms 3024 (Leber 137),	253 afb. 73, 254
Ms 3028 (Leber 142),	II 27, 39, 168 n. 512, 206, 219, 229, 231, 237
San Marino (CA), Huntington Library	
Ms EL 26 C 9 (Canterbury Tales van Ellesmere),	155
Ms HM 1136 (getijdenboek P&I),	I 81, 121, 154
Sarnen, Sankt Andreas,	78, 85 afb. 13
Schweinfurt, privé-collectie,	123 afb. 26, 124
Sibiu, Muzeul National Brukenthal	
Ms 761 (Breviarium Brukenthal),	II 28, 39, 84, 168 n. 512, 204-206, 208-211, 220-222, 229, 232, 237-238, 250, 254, 266-267
Sidney, University of Sidney, Rare Book & Special Collections	
RB Additional Ms 334,	I 82, 36, 95 n. 301, 154
Utrecht, Museum Catharijneconvent	
Ms ABM h 23 (Getijdenboek van de familie Heerma),	I 83, 47, 97, 99-100, 110
Ms BMH h 63 (Getijdenboek van de families Potten en Ram),	I 84, 47, 92, 100, 110, 128,
Ms St.Cc hs. 1 (Getijdenboek van Catrijna Pietersdr.),	I 85, 29, 110, 154, 159, 163, 175, 224
Venetie	
Ms Lat. I, 99 (Breviarium Grimani),	II 29, 38-39, 206, 229, 232, 250
Vic, Museu Episcopal	
Ms 88,	II 30, 30, 39, 207-208, 215, 223, 229, 231-232, 237, 253, 268
Washington D.C., National Gallery of Art, Rosenwald collection	
inv. nr. 143.3.585,	131 n. 411
inv. nr. onbekend (Albrecht Altdorfer),	201 afb. 55, 223
Wenen, Dom- und Diözesanmuseum	
Prot. nr. L-42,	77-78, 83 afb. 12
Wenen, Österreichische Nationalbibliothek	
Ms 1800 (Boekaltaar van Filips de Goede),	I 86, 47, 84, 95 n. 301, 97, 101 afb. 19, 118-119, 119 afb. 25, 122, 154
Ms 1828,	165 n. 501, 167, 265
Ms 1853*,	117-118
Ms 1857 (Getijdenboek van Maria van Bourgondië),	192 n. 582
Ms 1859 (Oudere Gebedenboek van Karel V),	I 87, 14, 97, 112, 135, 143, 148-150, 152, 168 n. 512
Ms 1887,	211 n. 647
Ms 1907 (Oudere Gebedenboek van Maximiliaan I van Oostenrijk)	149, 203 n. 615, 204
Ms 1979,	II 31, 38-39, 197-198, 203, 206, 215 afb. 59, 226-227, 229, 231-232, 252, 255-256, 268-269
Ms Series nova 2596	
(Psalter-getijdenboek van Ferdinand I van Oostenrijk),	I 88, 14, 90, 92-93, 95 n. 301, 97, 112, 150, 154, 165 n. 501, 166-167, 175-176, 201 n. 613, 265
Ms Series nova 2619 (Légende de Saint Adrien van Lodewijk XI),	235 afb. 65, 242
Ms Series nova 2624 (Getijdenboek van Ferdinand I van Oostenrijk),	I 89, 14, 30, 93, 97, 112, 122-124, 154, 223
Ms Series nova 12 715,	167 afb. 39, 182-184
Ms Series nova 12 897,	I 90, 16, 90, 95 n. 301, 102-103, 106-108, 141-142, 154, 168 n. 511, 172, 181, 183-184, 263
Wienhausen, Kloster Wienhausen	
inv. nr. 34,	164-165, 167, 171 afb. 41, 265
Zutphen, Stads- en Streekarchief	
Ms Huis Baak II (278/34),	I 91, 47, 101, 110, 128

REGISTER VAN PERSONEN

A

Adornes, Anselm, 56 n. 143
 Alighieri, Dante, 182
 Altdorfer, Albrecht, 33, 201, 205, 223
 Alva, hertog van, zie Álvarez de Toledo, Fernando
 Álvarez de Toledo, Fernando, 98
 Alvin, Louis-Joseph, 34
 Anjou, René van, 80-81
 Arc, Jeanne d', 80
 Assendelft, familie Van, 109-110
 Aleid, 127, 133
 Nicolaas, 109
 Augustinus van Hippo, 69, 102-103, 173 n. 534, 258-259, 269

B

Backer, Henry de, 250
 Backere, Mattheus de, 68
 Baden, Cimbarga van, 193 n. 588
 Baenst, Jan III de, ,
 96, 172, 185
 Baussele, Gerard van, 106
 Beaufort-Canillac, Isabeau de, 134
 Beda Venerabilis, 143
 Beer, Jan de, 45
 Beeringen, Margriete van, 96, 107
 Beieren, Albrecht van, 67, 78
 Beieren, Margareta van, 168, 171
 Bening, 198
 Alexander, 198
 Simon, 18, 197-199, 203 n. 615, 206-208, 215, 219-220 n. 660, 223 n. 672, 226, 255-256, 267
 Berry, Jean de, 16, 47, 49, 94, 141, 170, 172, 181, 265
 Bethléem, De, 80
 Blioul, Laurens du, 96, 98, 131, 134
 Bloc, Ludovicus, 124
 Bodden, Catlijn, 61
 Boedts, Filips, 111 n. 365
 Boelaert, Jan, 102, 190-191
 Boendale, Jan van, 26, 46, 50 n. 111, 97, 116, 143
 Bonaiuti, Andrea, 164
 Bonigne, de
 Anthoine, 100
 Yne, 100
 Bonnoel, familie De, 97
 Bernard, 108
 Bonvyle, Katherine, 74
 Borgia, familie, 195, 212, 267
 Bourdin, Antoine, 93, 108, 163, 175
 Bourgondië, hertog van, zie Valois
 Brandenburg, Albrecht van, 37 n. 77, 105 n. 349, 227, 237
 Bretagne, Van
 Anne, ,
 196 n. 598
 Pierre II, 46, 239, 245-246
 Bruegel de Oudere, Pieter, 114-115
 Brugsal, Sanders Alexander van, zie Monogrammist S
 Brieg, Margareta van, 78
 Buchel, Aernout van, 100 n. 322
 Bullestraete, Maiken, 104
 Burchvliet, familie, 120
 Cornelis Pietersz., 99
 Mariken Pietersdr., 98 n. 314, 99 n. 315, 120

C

Cantimpré, Thomas van, 70 n. 218, 137
 Capet, Filips III, koning van Frankrijk, 78
 Castilië,
 Enrique IV van, 81
 Johanna van (de Waanzinnige), 37, 208-212, 220, 230-231, 237, 240, 246, 249-250, 271
 Católica, Isabella la, 37, 194-198, 200-203, 215, 221, 240, 250, 252, 256, 266, 268-269, 271
 Caumont, Nompar II de, 80
 Caxton, William, 243 n. 728
 Chambre de Montjustin, de La,
 Claude, 89, 93, 100, 108, 112, 134
 Jehanne, 100
 Symon, 100
 Chaucer, Geoffrey, 155
 Christus, Petrus, 84, 170 n. 518
 Clercks, Margrita, 111 n. 365
 Cocq, Filips Le, 96, 107
 Coinci, Gautier de, 130
 Cordier, Magdalena, 91

D

Damianus, Petrus, 47 n. 103
 David, Gerard, 91, 196 n. 598
 Digulleville, Guillaume de, 70, 140, 180
 Douce, Francis, 13
 Duranti, Guillelmus, 157
 Dürer, Albrecht, 123-124

E

Edessa, Abgar van, 160 n. 481
 Ee, Van der,
 Bartholomeus, 96
 Gillette, 96, 101, 124-126
 Egter tot Wissekerken, Johanna Elisabeth, 109
 Elderen, Marien van, 93, 110, 133-134
 Ermengaud, Matfre, 70
 Essen, Adolf van, 225
 Essenroe, van,
 Aryons, 93
 Anna, 110
 Eugenius IV, paus, 118, 184
 Everaert, Cornelis, 69

F

Facina,
 Agnola, 209-210, 220-222, 230-231
 Andriana, 146, 210, 220-222, 231
 Fevers, Margareta, 96
 Fitzsimons, Simon, 55
 Fraxinus, Libertus, 99 n. 315
 Fraye, De, 90, 103
 Henry, 95
 Jan, 90

G

Gavere, Joris de, 111
 Ghistele, Joos van, 68 n. 208, 115
 Goes, Dienner, 7, 118, 136
 Goes, van der,
 Catharina, 198
 Hugo, 194, 198

Gregorius I (de Grote), paus, 31, 55 n. 135, 70-71, 123
 Grote, Geert, 52, 101, 103, 110
 Gruuthuse, Lodewijk van, 43
 Gutenberg, Johannes, 33

H

Habsburg, van, 14, 18, 96-98, 112, 135, 143,
 Karel V, 148, 150, 152, 246-247, 257, 263
 Ferdinand I van Oostenrijk, 14, 93, 95 n. 301, 97-98,
 112, 122-124, 126, 150,
 166-167, 175, 246, 263, 265
 Frederik III, 193 n. 588
 Margareta van Oostenrijk, 105 n. 349
 Maximiliaan I van Oostenrijk, 60, 95, 149, 192 n. 582,
 193, 203 n. 615, 204,
 237, 240, 267
 Hackeborn, Mechtild van, 184
 Hagen, 34
 Halsberch, Hansken, 111
 Harff, Arnold von, 56, 65-66
 Hecke, Margareta vanden, 93, 106, 163
 Heerma, familie, 97, 99, 110
 Dirk (Dierck), 99
 Johan, 99
 Lucia (ook Lutz), 99
 Ludolf, 99-100
 Heisterbach, Caesarius van, 60
 Hendricx, 104
 Jan, 104
 Margriet, 104
 Hendrik VI, koning van Engeland, 61 n. 168
 Henegouwen, Filippa van, 78
 Heylwig, Adriaen van, 96, 107
 Hongarije, Agnes van, 78, 85
 Horenbout, Gerard, 18, 105 n. 346 en n. 349
 Houthem, Anthoine van, 101, 125
 Hove, Adam vanden, 111 n. 365
 Hubenstricker, Johannes, 173

I

Impens, Joos, 121
 Innocentius III, paus, 66 n. 201, 182 n. 557

J

Jehan, Dreux, 149 n. 459, 169, 171, 177
 Johannes XXII, paus, 158
 Jong, Andries Jans de, 98 n. 314, 99 n. 315

K

Kaets, Katrijn van, 106 n. 353
 Kerchove, familie Vanden, 97
 Kijfhoek, familie Van, 109
 Kijfhoek van Arkel, Aleid van, 109-110, 127, 133
 Kleef, van, 233, 258
 Catharina, 60 n. 165, 194 n. 591,
 203-206, 222, 229, 230, 240,
 250, 254-255, 266-267, 271
 Kress, Hieronymus, 52 n. 122

L

Lalaing, Antoine de, 43, 114
 Lawen van Delf, Jan den, 78
 Lely, familie Van der, 110
 Lely van Oudewater, Jacob van der, 109
 Lewkenor, familie, 116-117
 Limburg, gebroeders Van, 49, 138, 141
 Luxemburg, Françoise van, 205 n. 622

M

Male, Margareta van, 62
 Mälesskircher, Gabriel, 155, 157, 164
 Marmion, Simon, 196 n. 598
 Matenes, familie Van, 28, 97, 121
 Meckenem, Israhel van, 222
 Meerte, Catharina van, 95 n. 302
 Meesters en medewerkers,
 Berlijnse Medewerker van
 de Dresden Meester, 192
 Eerste Vaste Medewerker van Simon Bening, 206
 Ghent associates, 192 n. 582, 193-195, 203 n. 615,
 204, 206, 214, 235, 238, 267
 Hoofdmedewerker van de
 Maximiliaan Meester, 199 n. 604
 Hoofdmedewerker van de
 Meester van de Davidscènes, 208-210
 Hoofdmedewerker van Simon Bening, 208
 Meester met de Opgemaakte Gezichten, 208, 215,
 223, 267-268
 Meester van Antoine Rolin, 228
 Meester van de Davidscènes in
 het Grimani Breviarium, 18, 37, 146, 205,
 207-215, 218, 223 n. 672,
 224, 239, 249, 267-268
 Meester van de Gebedenboeken
 rond 1500, 18, 199 n. 604,
 210-211, 215, 267
 Meester van de Godelieve-legende, 227
 Meester van de Hortulus Animae, 203 n. 615
 Meester van het Amsterdamse Kabinet, 127
 Meester van het Berlijnse Getijdenboek
 van Maria van Bourgondië, 193 n. 589
 Meester van het Breviarium
 van Jan zonder Vrees, 138-139
 Meester van het Dresden Gebedenboek, 17, 21,
 192-195, 213-215,
 249, 253, 255, 267
 Meester van het Getijdenboek van
 Catharina van Kleef, 20, 231, 233, 246
 Meester van het Musgrave Getijdenboek, 206, 215,
 226, 267
 Meester van het Oudere Gebedenboek
 van Maximiliaan I, 21, 147, 194-200, 203-204,
 206-208, 210 n. 643, 214,
 215, 222 n. 668, 231, 233, 235,
 236 n. 705, 249-251, 253,
 255-256, 267-268
 Meester van het Soane Getijdenboek, 211, 215, 217
 Meester van het Weense Getijdenboek
 van Maria van Bourgondië, 192-194,
 204, 214, 267
 Meester van Jacobus IV van Schotland, 198, 199
 n. 604, 211-212
 Meester van Karel V, 18
 Meester van Maria van Bourgondië, 192 n. 582,
 203 n. 615, 238
 Meester van Sint Gudula, 135
 Meester van Vat. Lat. 10 293, 206 n. 626, 208 n. 635
 en n. 636, 209 n. 637
 Spitz Meester, 138 n. 429
 Vergilius Meester, 138 n. 429
 Miélot, Jean, 149, 170
 Monogrammisten,
 Monogrammist AI, 123-124
 Monogrammist S, 197, 222
 Montboissier, Jean de, 134-135

N

Nassau, Engelbert van, 191, 192 n. 582, 193-195, 204,
214-215, 222, 224 n. 682, 229, 230,
237-238, 242, 255, 258, 266-267
82, 226
Neville, Cecily, 80
Newhouse, Elizabeth, 80
Nicolaas V, paus, 92
Noe, Jan de, 223 n. 670
Nola, Paulinus van, 56

O

Oostenrijk, van, zie Habsburg,
Oris,
Jan, 34
Peter, 34
Orléans, Margareta van, 241, 246

P

Parradin-Bernhard, familie, 30 n. 55, 19
Paulus III, paus, 120
Petit, Etienne II, 117
Pius V, paus, 82
Plantagenet, Eduard III, 78
Portugal,
Eleonora van, 199-200, 202-203, 207, 222 n. 668,
230, 237, 240, 250, 256, 268, 271
Johannes II van, 200
Potten, Jacob, 100
Pucelle, Jean de, 176
Prussia, Dominicus van, 225

Q

Quarré, Louis, 200-203, 207, 221, 240,
250, 253, 255, 266, 268

R

Rain, familie Von, 257 n. 761
Ram,
Adriaen, 100
Caterina, 100
Gerard, 100
Lijsbet, 100
Récourt, familie De, 257 n. 760
Rijcken, Margrita de, 111 n. 365
Rouen, Victricius van, 55
Ruebens, Jacob, 54, 223, 225, 234, 237
Rupe, Alanus de, 225
Ruusbroec, Jan van, 158

S

Savoye, Charlotte van, 82, 233, 235, 239, 242
Schedel, Hartmann, 121
Schutten, Truyde, 184
Sgheerts, Kerstijnen, 111
Sickinghe, Beele (of Bela) van, 99
Speculator, zie Duranti, Guillelmus,
Splinter, Adriaen, 100, 128
Stagel, Elsbeth, 107
Suso, Heinrich, 107

T

Talaru, familie, 27-28
Tavernier, Jean, 51, 53
Tayaert,
Ioos, 111 n. 365
Peter Baudwijn, 111 n. 364
Tiberius, keizer, 173
Trubert, George, 84, 99, 241
Tudor, Elisabeth I van Engeland, 78

U

Ubbena,
Duirt, 100 n. 320
Maria Geertruit (ook Marijke Geertruit), 99
Uterwijck, van,
Maria Lucia, 100
Rudolf, 99-100

V

Valois,
Filips de Goede, 14, 66-68, 80, 84, 97-98,
101, 118-119, 122, 132, 134, 149-150,
168-171, 174, 178, 247, 262
Filips de Schone, 193, 208, 240, 283
Filips de Stoute, 62, 98, 134, 168, 170 n. 523, 262
Jan zonder Vrees, 168, 170
Karel de Stoute, 61, 63, 82, 96, 226, 250
Karel V van Frankrijk, 68 n. 210
Karel VIII van Frankrijk, 81 n. 264, 97-98, 108, 112,
196, 247, 263, 269, 271
Lodewijk XI van Frankrijk, 81-82, 97 n. 310, 235, 242
Lodewijk XII van Frankrijk, 81
Velde, Louise van de, 105
Verdelff, Margriete, 99 n. 315
Vergerio, Pier Paolo, 164
Vergoes, Adriaen, 101, 121-122
Verstraeten, Hiëronymus, 54, 223, 234
Vigneulle, Philippe de, 64
Vitry, Jacques de, 70, 114
Vlaest, familie Van der, zie ook De Fraye,
103, 105, 127-129
Filips, 90, 95
Jan, 95-96, 100
Johanna, 95
Vooghe, Lieven, 111 n. 365
Vool, Maria Gangelofsdr, 109
Voragine, Jacobus de, 59, 131, 139, 173, 176 n. 541

W

Waelhem, Catharina van, 96, 107
Wales, Gerald of, 241
Walters, Henry, 36
Waltheym, Hans, 67
Weinbrenner, Sigmundt, 68
Wright, Roger, 81
Würzburg, Konrad von, 242

Y

York, Margareta van, 26 n. 49, 114

Z

Zeebout, Ambrosius, 115

REGISTER VAN PLAATSEN

A		
Aardenburg,	67, 116	
Aarschot,	83, 93	
Accolans,	100, 108	
Aire-sur-la-Lys,	79	
Saint-Pierre,	79	
Aken,	57-59, 64, 68, 89, 93, 105, 107, 109-111, 114 n. 369, 125, 148 n. 454, 199, 202, 212, 238, 255-256, 259, 263	
Alseberg,	104	
Altötting,	77, 125	
Amersfoort,	104	
Amiens,	84, 243	
Ammerschwihr,	116	
Amsterdam,	59, 83-84, 97, 104	
Andechs,	111	
Antwerpen,	34, 46, 69, 102, 167, 190	
Onze-Lieve-Vrouwekathedraal,	167	
Asse,	91 n. 291, 220, 246, 249-250, 269	
Atrecht,	76	
Aubervilliers,	81 n. 266	
Aubusson,	134	
B		
Bari,	57, 75, 85	
Bayeux,	163	
Bayonne,	81	
Besançon,	108, 134	
Beselare,	247, 252	
Béziers,	71	
Blomberg,	83, 97	
Bodensee,	162, 169	
Bordeaux,	93, 97, 108	
Boulogne-sur-Mer,	58-59, 67, 76, 78-79, 92, 125, 204-206, 213, 219, 256, 258	
Bretagne,	239, 241, 246	
Bridgnorth,	78	
Brielle,	98-99	
Bromholm,	117	
Brugge,	17-18, 43, 105, 110-111, 121, 137, 153-154, 163, 172, 189, 195, 209, 215, 223, 231, 233-235, 251, 255	
Klooster Sion,	105	
Sint-Salvatorkerk,	235	
Brussel,	14, 28, 34, 36, 39, 57-58, 82, 90, 95, 98, 102-104, 163, 167-170, 174, 181, 189-190, 199-200, 203, 206, 210, 212-213, 229, 232, 250, 257, 262	
Sint-Nicolaaskerk,	58	
C		
Cahors,	66	
Camblain-Châtelain,	257 n. 760	
Canterbury,	55, 57, 66, 78, 93, 111, 114 n. 369, 243, 245, 249, 255-256, 258	
Chambéry,	83, 95	
Cléry,	81-82	
Conques,	62, 66	
Constantinopel,	48, 230 n. 694	
Coulombs,	167	
Abdij Notre-Dame,	167	
D		
Delft,	104, 106	
Oude Kerk,	104	
Sint-Claraklooster,	104	
Sint-Ursulaklooster,	106	
Den Haag,	35-36, 38-39, 67, 96, 100, 131, 136, 153-154, 159, 172, 207, 229-230, 232, 249, 253	
Diepenveen,	184	
Dijon,	43, 60, 118, 170	
Sainte Chapelle,	118	
Doornik,	174, 190, 199 n. 603, 256, 268	
Dordrecht,	74 n. 230	
Douai,	77, 196, 220, 231, 246, 250, 269	
Drei-Ähren,	116	
Dudzele,	253, 269	
Duffel,	68 n. 213	
Düren,	93, 110, 132, 207, 257	
E		
Ebstorf,	105	
Einsiedeln,	93, 111, 116 n. 377	
Elende,	76	
Embrun,	81	
F		
Finisterra,	129 n. 406	
Florence,	164	
Santa Maria Novella,	164	
Fornása,	76	
Foy, 68		
G		
Geraardsbergen,	28, 74-75, 89, 92-93, 101, 122, 132, 174, 201, 221-222, 251, 255-256	
Gemert,	167 n. 508	
Gent,	18, 90, 95, 103, 105 n. 349, 110-111, 129, 154, 165 n. 501, 171-172, 183, 188-189, 190, 196, 198, 200, 203, n. 615, 209, 231, 233, 238, 255, 265	
Klooster Galilea,	105 n. 349	
Genua,	156 n. 470	
Gottsbüren,	59	
's-Gravenzande,	66 n. 198, 87, 89, 93, 201, 221, 250, 256, 258, 269	
Onze-Lieve-Vrouwekerk,	250	
Greenwich,	78	
H		
Haarlem,	101	
Haastrecht,	68	
Halle,	58-60, 80, 82, 87, 93, 103, 105-109, 114 n. 369, 122, 128 n. 405, 148 n. 454, 163, 199, 202, 207, 213, 221, 243-244, 249 n. 739, 255-256, 258	
Mariakapel,	60	
Havelberg,	81	
Heilig Land,	56-58, 80, 83, 102, 115, 190	
Helfta,	184	
Helsingborg,	85	
Minervaklooster,	85	
's-Hertogenbosch,	67, 74 n. 231, 104, 224	
Hontenisse,	121	
Hoogstraten,	43	
Hornhuizen,	99	

I			
Ieper,	247		
J			
Jaën,	156 n. 470		
Jehoshaphatdal,	143, 149-150, 152		
Mariakerk,	149		
Jeruzalem,	56-57, 62, 65, 96, 115, 140,		
	149, 156 n. 470, 184, 190		
Calvarieberg,	56, 102		
Golgotha,	56, 179, 265		
Heilig-Grafkerk,	56, 190		
K			
Kampen,	100 n. 321		
Kappellebrug,	102, 221, 251		
Karup,	75		
Kerselare,	68, 92, 105, 107		
Keulen,	57, 64, 66, 68, 111, 153, 179, 200,		
	224, 238, 255-256, 258, 263, 268		
Kevelaar,	69		
Klein-Feistritz,	76 n. 240		
Klosterlangheim,	68		
Knittelfeld,	75 n. 238		
Königslutter,	76		
Kornelimünster,	64, 66 n. 198, 212, 249, 253		
Kortrijk,	179		
Onze-Lieve-Vrouwekerk,	179		
Kruiszande,	207, 251, 253, 269		
Kwabeek,	96		
L			
Laon,	156 n. 470		
Larchant,	163		
Lausanne,	118-119, 122		
Lede,	34		
Leiden,	99, 104		
Leuven,	84, 93, 96, 106-107		
Sint-Maartensdal,	106		
Sint-Pieter,	84		
Vrouwenpark,	61, 103		
Liesse,	211		
Loire,	13 n. 2		
Lom,	75		
Londen,	13 n. 2, 37-39, 58 n. 157, 64,		
	153-154, 229, 232, 237, 245, 256		
Loreto,	76, 59		
Luik,	27		
Lund,	85		
Allerheiligenklooster,	85		
Lyon,	54 n. 131		
M			
Maastricht,	20, 59, 64, 76, 173, 202		
Sint-Servaaskerk,	173		
Mariazell,	75 n. 238, 76 n. 240		
Mechelen,	58, 92, 96, 105, 107, 211, 252 n. 751		
Meerbeek,	125-126		
Antoniuskerk,	126		
Meerssen,	60		
Middelburg,	74 n. 230, 75		
Geereterrein,	74 n. 230, 75		
Milaan,	39, 118-119, 122, 229, 232		
Montjustin,	93, 100, 108		
Montreuil-en-Thierache,	156 n. 470		
Mont-Roland,	93		
Mont-Saint-Michel,	246		
N			
Nieuwkoop,	99		
Ninove,	61, 74 n. 230, 253, 269, 281		
Norwich,	98		
Noyon,	76		
O			
Oberbüren,	93		
Oudenaerde,	97		
Oudergem,	103		
Oudewater,	68, 109-110		
P			
Parijs,	13 n. 2, 37, 39, 59, 107, 111, 132,		
	138 n. 429, 153-154, 156 n. 470,		
	167, 229, 232		
Sainte Chapelle,	59, 117-118, 167		
Passau,	77		
Petite-Synthe,	201, 221, 253, 269		
Pilton (Somerset),	74		
Porto,	60		
Puy-en-Velay, Le,	58-59, 67, 88, 93, 97, 108,		
	117-119, 128, 163, 175, 247, 249 n. 739		
R			
Ranshofen,	130-131		
Ravenstein,	60 n. 165, 203		
Regensburg,	34, 59, 76 n. 240, 93, 111,		
	122-123, 201, 205, 223, 230		
Rhenen,	16 n. 18, 91 n. 291, 163, 175,		
	207, 223-224, 268		
Rijnsburg,	104		
Rocamadour,	58-59, 66, 85		
Rome,	29-30, 56-59, 62, 65-66, 70,		
	85, 110, 114, 116, 147, 155-157, 160-167,		
	171, 173, 173 n. 531, 175, 179-185, 215,		
	230 n. 694, 259, 264-266		
Pantheon,	58		
San Giovanni in Laterano,	167		
Sant'Agnese,	184		
Santa Croce,	56-57		
Santa Maria Rotunda,	58		
Santa Maria Maggiore,	58-59, 230 n. 694		
Sint-Pieter,	56-57, 183		
Rosière,	58		
Rotterdam,	58 n. 157, 74 n. 230		
Rouvroy,	77		
S			
Saint-Antoine l'Abbaye,	126		
Saint-Claude,	63, 93, 100, 134, 148 n. 454		
Saint-Clément-de-Pradelles,	84-85		
Saint-Denis,	60		
Sainte-Catherine-de-Fierbois,	80		
Saint-Gilles-du-Gard,	252 n. 750		
Saint-Hubert (Ardennen),	57, 61, 222		
Saint-Josse,	243, 253, 269		
Saint-Maximin-la-Sainte-Baume,	67, 93, 130		
	n. 407, 175		
Saint-Nicolas-de-Port,	57, 132, 252		
Saint-Robert,	63		
Sânga,	76		
Salignac,	65		
Salisbury,	62 n. 175, 110-111, 256		
Santiago de Compostela,	31, 57-59, 61-62, 65-66,		
	68, 76, 82, 129, 234-235		
Sarnen,	78, 85		
Saumur,	243		

Schalkwijk,	100
Schoonvorst,	93, 110
Seine,	13 n. 2
Sinai,	54, 55 n. 135, 57, 70, 96, 115, 141
Sinte-Winnox-Bergen,	68
Sint-Gillis-Waas,	252
Steenokkerzeel,	104
Stour,	13 n. 2

T

Tammingaborch,	99
Tarascon,	93, 132, 175
Tegernsee,	155
Terdecq,	96
Thames,	13 n. 2
Trier,	193, 212
Trois Epis,	116
Trondheim,	74 n. 23, 76
Tull en 't Waal,	100

U

Ulm,	78
Uskwerd,	99
Holwinde,	99
Utrecht,	21 n. 44, 91 n. 291, 98, 109-110, 154, 176, 182, 189, 224

V

Vadstena,	85
Vaucouleurs,	60
Vendôme,	118
Vergi,	62
Saint-Denis,	62
Vierzehnheiligen,	68
Vollenhove,	100 n. 321
Voss,	74 n. 231, 75

W

Wabern-Umhausen,	162 n. 484
Wakkerzeel,	34, 61
Walsingham,	59, 74, 80, 250
Heilig Huis,	59
Wanbattel,	106
Warmond,	97
Waver,	57-58, 125, 207
Weißpriach,	76 n. 240
Wenen,	14, 38-39, 77, 102, 106, 154, 184, 197-198, 203-204, 206, 229, 232, 237, 250, 252, 256
Stephansdom,	83
Westminster,	61 n. 168, 64, 74, 243 n. 728
Our Lady of Pity,	74
Wetteren,	34, 106
Wienhausen,	74 n. 231, 104, 107, 164-167, 171, 265
Wilsnack,	59, 81, 83, 97, 207, 257
Windsor,	75
Whithorn,	66

Y

York,	26 n. 49, 82, 114, 226
-------	------------------------

Z

Zichem,	104
Zierikzee,	58 n. 157
Zoutleeuw,	34, 91 n. 291, 223 n. 670
Zuidwolde (Groningen),	100

REGISTER VAN TREFWOORDEN

A

Aanbidding, 31, 163, 176, 204, 227
Aanrakingsreliëk, 83, 142
Aanschijn, Heilig, 29, 139, 156-157, 163, 170, 177-178, 182-183, 247, 265
Aartsengel, 235, 239, 246
Aartshertog, 14, 122, 124, 150, 175, 265
Abdis, 104, 215
Abt, 101, 252
Adel, 44, 48, 53-54, 59, 74, 78, 80, 95-97, 100-102, 104, 110, 142, 166, 174, 246
Advent, 44, 139, 183, 233
Aflaat, 31, 56-57, 64-65, 82, 92, 114, 155, 120, 158-159, 173 n. 531, 178, 180, 183-184, 186, 262, 265
Aflaatkramer, 57, 155, 164
Akeldama, 57
Alfabet, 47
Almanak, 200-201
Altaar, 44, 50, 62, 75-76, 80, 176, 242
Altaarkast, 63, 76, 104
Altaarstuk (zie ook retabel), 22, 33, 44, 51, 135, 235
Ampul, 56, 74, 117
Amulet, 68 n. 210, 73 n. 227, 74, 82, 106, 113, 142-143, 148 n. 450, 150, 241, 261, 265
Anna-te-Drieën, 76, 109
Annunciatie, 44, 45, 51-52, 53, 59, 76, 105, 122, 128, 196-197, 213, 244, 250, 266
Apostel, 31, 45, 48, 55-59, 61, 125, 135, 136, 156, 162, 227, 235, 240, 246
Archeiropoieton, 156, 230
Arma Christi (ook lijdens- en passiewerktuigen), 107, 124, 174, 176, 211, 265
Audancier, 96
Augustijnen, 182, 258, 269

B

Baggervondst, 13 n. 2
Band, zie boekband
Barenspijn, 71
Barensteel, 203
Barmhartigheid, 31, 35, 65
Bastarda, 192, 257
Bedevaartplaatje, 116-117
Bromholm, 117
Bedevaartprent, 68, 116
Beeldsnijder, 77, 105
Belijder, 48, 135-137, 142, 231
Begijnhof, 105
Benedictijnen, 155
Beschermengel, 203, 271
Besloten Hofje, 92, 104-105, 107
Besnijdenis, 150, 167 n. 508, 175-176, 226
Bespotting, 244
Bevalling, 143, 148
Bidsnoer, 18, 51-52, 67, 82-83, 224, 226-227, 233, 235, 240, 248, 261
Bidstoel, 44, 52
Biënboec, 137
Bijbel, 148, 156, 180, 182, 225

Bijbelboeken,

Apocalyps, 123, 138-139
Cantica (ook Hooglied), 123, 231
Ecclesiasticus, zie Wijsheid van Jezus Sirach
Genesis, 173
Jesajas, 44 n. 94
Jezus Sirach, zie Wijsheid van Jezus Sirach
Job, 179
Korinthiërs I, 51, 156, 158, 181
Psalmen (zie ook boetpsalmen), 44-46, 56, 90, 117, 124 n. 396, 173 n. 534, 181-182, 225, 231, 240
Tobit, 180
Wijsheid van Jezus Sirach, 156, 160, 180
Bijgeloof, 73, 261, 273
Bladwijzer, 126-127, 130
Bloed, 56, 59-60, 118, 156, 164-166, 176, 178, 185
Bloem, 18-19, 78, 105, 123, 189, 193, 223, 227-228, 234, 239, 245, 254, 268
Boekaltaar, 84, 101, 118, 119, 122
Boekband, 52, 101, 103, 110-111, 124
Boekbinder, 111, 124
Boekenbeurs, 52
Boete, 71, 114, 161, 182-183, 225, 246
Boetpsalmen, 45-46, 122, 126-127, 135, 150, 181, 182-183, 185-186, 219, 231, 232-233, 246
Borstbeeld, zie reliëkbuste
Bracteaat, 90, 91 n. 290, 92 n. 296
Breviarium, 24, 44-45, 84, 116, 173, 199-211, 214-215, 220, 222, 229-230, 232, 237-240, 245, 250, 254, 256, 258-259, 265-268, 270-273
Briefje, 28-30, 116-117, 127, 131, 155, 165, 168, 174, 176, 181, 196, 201, 244, 247, 264, 273
Broche, 27 n. 52, 74
Broederschap, 79, 92, 225, 235 n. 704
Notre-Dame Panetière, 79, 92
Rozenkransbroederschap, 225
Bruid, 105, 123
Buidelboek, 52
Burgerij, 53-54, 78

C

Calvarieberg (ook Golgotha), 56, 102, 179, 265
Canterbury Tales, 66, 155, 164
Cantica, zie Bijbelboeken
Cedula, 105
Chemiseband, 52
Chevalier, 96
Christuskind, 78-79, 85, 123, 125, 125, 163, 176, 243
Christusmonogram, 205, 227
Circumcisie, zie Besnijdenis
Cisterciënzerinnen, 104, 164
Codex Calixtinus, 140
Completen, 45, 118, 234
Concilie van Lateranen IV, 64
Concilie van Trente, 120
Consecratie, 59
Consecratiegebed, 75, 168, 185
Crucifix, 76-77, 106, 159, 207, 222, 249-252
Cultusbeeld, 25, 57, 62, 68-69, 72, 74-75, 78, 83, 113, 119, 151, 160, 241, 247-248, 261, 264

- D**
- David, 135, 162, 181-183
Devotiepaneel, 83, 97, 135, 261
Devotio Moderna, zie Moderne Devotie
Diaken, 136, 198, 221, 252
Diptiek, 84
Discipel, 136
Dodenvigilie, 45-46, 47 n. 101, 51-52, 110, 122, 126, 170, 227, 231, 236, 240
Dood, 114, 115
Doodshoofd, 227, 236
Doornenkroon, 56, 123
Drie-eenheid, 123, 138, 242
Dubbelkruis, 117, 174
Duivel, 70, 143, 149, 246
- E**
- Ecuyer, 100
Edellieden
(ook edelman en edelvrouwe), 60-61, 68, 80, 90, 97, 109, 112, 143, 240, 250, 254, 271
Edelsmid (zie ook goud- en zilversmid), 33, 57, 91-92, 223, 250
Edelsteen, 18, 55, 160 n. 481, 214, 228, 238, 239 n. 718, 241-242, 248
Eedverbond, 82
Engel, 43, 48, 50, 54, 59, 76, 125, 129, 135-136, 138, 141, 161, 169, 189, 203, 207, 218, 243
Engelengroet, zie gebed, Ave Maria
Engelenkoor, 136
Epifanie, 157
Epilepsie, 61, 149, 242
Eucharistie, 31, 43 n. 89, 59, 84, 176
Evangelieles, 46, 230, 232
Evangelist, 230
Johannes, 48, 125 n. 399, 134, 138, 208
Lucas, 59, 208-209, 230-231
Marcus, 244
Matteüs, 155
Exemplar, 107
Expositie, zie ostensio
Ex-voto, zie votiefgeschenk
- F**
- Fleur-de-lys, 107, 162 n. 483
- G**
- Gebed
Adoro te, 146, 231-232
Anna gaude speciosa, 133
Ave ancilla trinitatis, 230, 232, 241-242
Ave Maria, 42, 118, 128, 143, 158, 184, 224-226, 248
Concede quesumus omnipotens deus, 136
Deus qui nobis signatis, 170, 178
Obsecro te, 46, 84, 128-130, 246
O crux salve speciosa, 117
O excellentissima, 193 n. 587, 230, 232
O glorious Iesu, 231-232, 243
O intemerata, 46, 124, 128, 143
O lux et decus, 234, 237, 259
O Maria plasma nati, 204, 230, 232, 254
Pater Noster, 114, 118, 143, 158, 225-226, 248
Salve regina, 128, 148 n. 454, 204, 254
Salve Sancta Facies, 46, 139, 143, 157-158, 161, 168, 170, 178-181, 185-186, 216, 231-232, 244, 265
Stabat mater, 138
Gedbedsportret, 81-82, 91, 106, 134, 135, 208, 246, 270
Gedbedssnoer, zie bidsnoer
Geboorte van Christus, 31, 52, 57, 74 n. 231, 139-140, 176-177
Geest, Heilige, 46, 48, 123, 126, 138, 209-210, 220-221, 227
Geestelijke pelgrimage, 16, 113-114, 183-184, 247, 270
Gemeenschap van heiligen, 48, 135, 137, 139, 151-152, 264
Gemma Ecclesiastica, 241
Getijden, zie Mariagetijden
Getijden van de Eeuwige Wijsheid, 126
Getijden van de Heilige Geest, 46, 126
Getijden van het Heilig Kruis, 46, 124, 126-127, 231-232, 237
Git, 82, 226
Glas, 242
Goldene Schmiede, 242
Golgotha, zie Calvarieberg
Goudsmid, 80, 223, 242
Grafiek, 33-34, 118 n. 394, 120-121, 159, 223 n. 672
Grafkelder, 179
Graveur, 33, 222-223
Gravure, 34, 69, 122-124, 123
Gregoriusmis, 31, 82
Griffier, 96, 131
Grote Raad van Mechelen, 58
- H**
- Hart, 63, 70-71, 117, 129, 177, 257-258, 269
Heiligdomsvaart, 64
Heilig Aanschijn, zie Aanschijn, Heilig
Heilige, 28, 74, 75, 92, 101, 132, 134, 136, 174, 194, 201, 207, 210, 221-222, 235, 242
Adrianus, 28, 74, 75, 92, 101, 132, 134, 136, 174, 194, 201, 207, 210, 221-222, 235, 242
Aegidius, 213, 252
Agnes, 184
Amalberga, 127, 251
Amandus, 111, 251
Andreas, 231-232
Anna, 76, 93, 109-110, 121, 123, 132-134, 226
Antonius Abt, 101, 125-126, 256
Apollonia, 138
Augustinus, 69, 102-103, 173 n. 534, 258, 269
Barbara, 107, 125 n. 399, 131-132, 138, 144-145, 210-211
Bernardus, 107, 143, 177, 241, 250 n. 743
Birgitta van Zweden, 34, 85
Catharina van Alexandrië, 16, 48, 54, 57, 115, 130-131, 131, 138, 141-142, 141, 204, 210-211, 232, 256
Christoffel, 31, 131, 133, 231-232, 257
Claudius van Besançon, 63, 88, 100, 108, 134, 148 n. 454
Cornelius, 61, 66, 74 n. 230, 202, 207, 212, 253
Cunera, 29, 61, 163, 175, 207, 207, 215, 223-224, 268
Cuthbertus, 76
Dorothea, 94, 105, 138
Drie Koningen, 57, 68, 163, 204-205, 233
Dymphna, 202
Elizabeth van Thüringen, 58, 81

Florentius van Saumur,	243	Heilig Sacrament, zie Sacrament, Heilig	
Gertrudis,	106, 215	Heilige Geest, zie Geest, Heilige	
Gregorius de Grote,	31, 55 n. 135, 70-71, 123, 231	Heilige Maagschap, zie Maagschap, Heilige	
Godelieve,	191, 215, 253, 258	Heilige Traan, zie Traan, Heilige	
Helena,	212	Heiligenleven (ook vita),	25-26, 44 n. 94, 139, 141-142, 152, 264
Hendrik VI,	61 n. 168, 74	Hellemond,	246
Hubertus,	61, 191, 197, 222	Hemelvaart,	183, 222-223, 268
Jacobus Maior,	21, 31, 34, 57-59, 62, 65, 67, 68, 70, 77, 79, 81, 84, 107, 129, 140, 166, 227, 231-232, 231, 234-237, 246, 259	Herinneringsstuk,	47, 94
Jeroen,	109	Hervormingsgezinden,	82
Joachim,	123, 133	Hoedensjerp,	81-82
Johannes de Doper,	48, 84, 134, 138, 149, 208, 242-243	Hof,	80, 82, 96, 240, 262
Johannes de Evangelist,	48, 125, 125, 134, 138, 208	Hoge Raad van Adel,	110
Judas Taddetus,	227	Hondsdoheid,	61
Judocus van Ponthieu,	34, 164, 213, 243	Hooglied (zie Bijbelboeken, Cantica),	
Koningen, zie Drie Koningen		Hostie,	59 n. 162, 60, 75, 104, 118, 207, 257
Laurentius,	106	Houtsnede,	34, 65, 67, 116, 123, 130, 131, 159, 159, 199, 201
Leonardus van Noblat,	253	Hoveling,	78, 96, 247
Lodewijk IX,		Humanist,	120-121, 262
60, 242		Hymne,	44-45, 117, 123, 204, 230, 254
Lucia,	231-232	I	
Maagden, 11.000,	105	IHM, zie IHS	
Margareta,	138, 215	IHS,	34, 107, 161, 172, 174, 210-211, 243
Maria Magdalena,	13, 67, 93, 130, 163, 175	Icoon,	230
Marta van Betanië,	132, 175	Incarnatie,	76, 185
Martinus van Tours,	55	J	
Maturinus,	163	Jacob,	173
Matteüs,	227	Jakobsschelp,	20, 31, 78, 82, 84, 223, 225, 226, 231, 231, 233-234, 246, 259
Maurontius,	196, 221, 231, 250	Jeruzalem, Hemelse,	47, 55, 61, 65, 139, 161, 180, 102, 190, 191
Menas,	70	Jeruzalemkruis,	
Monica,	258	Jubelvaart, zie heilighdomsvaart	
Nicasius,	251	Jubileumaflaat,	92,
Nicolaas van Myra,	57, 59, 131-132, 133, 195 n. 595, 196, 231-232, 252	Juweel,	207, 241-242, 255, 257
Nicolaas van Tolentino,	258	K	
Ninianus,	66	Kalender,	27, 45-46, 95 n. 301, 98, 108-110, 121, 134, 144-145, 176, 185, 200, 209, 212, 240, 251, 256, 258
Odulfus,	109	Kanunnik,	100, 103, 190
Osmund,	110	Kapelaan,	104
Paulus,	48, 56, 59, 66, 103, 138, 143, 156, 162, 170-171, 181, 252	Katholiek,	82, 99-100, 110, 120
Petrus,	47 n. 103, 48, 56, 59, 64, 66, 137, 138-139, 158, 162, 170-171, 181 n. 555, 252	Kelk,	118, 125 n. 399, 176
Quirinus,	93, 126, 207, 257 n. 760	Kerkvader,	69-70, 258
Renildis,	34	Kerst,	44, 176, 185
Rochus,	34, 77, 83, 164	Klok,	73, 132 n. 415, 212, n. 653, 261
Rumoldus,	92, 211, 252 n. 751	Klooster,	16, 22, 61, 67, 85, 102-108, 116 n. 377, 130, 131, 141-142, 155, 162, 164-165, 167, 171, 181-184, 263
Sebastiaan,	212-213, 231-232	Kloosterkroniek,	105
Servatius,	20, 76	Kloosterling,	22, 43, 50, 104, 108, 183,
Severinus,	77, 79	Kluizenares,	114
Swithin,	110, 256	Koning,	68 n. 210, 81-82, 97, 108, 117, 135-137, 149, 160 n. 481, 167, 173 n. 534, 181, 196, 200, 242, 247, 263, 269, 271
Thomas Becket,	20, 55, 57, 78, 110, 213, 243, 243, 245, 249, 256	Koningin,	78, 85, 123, 137, 196, 200, 204, 224, 240-241, 269, 271
Veronica,	64 n. 195, 65, 106, 125, 156-162, 159, 161, 165 n. 497, 165, 166-170, 169, 171, 172-173, 173, 177-178, 177, 179, 181-182, 181, 183, 183, 185, 191, 231, 244, 265-266	Koorheren,	103, 182
Vincentius van Zaragoza,	252	Kopiist, zie scribent	
Willem van Aquitanië,	141-142	Kruis	
Willem van Malavalle	142	Bellenkruis,	221, 253
Willibrordus,	109	Dubbelkruis,	117, 174
Wulfran,	256	Heilig Kruis,	117, 249
Zita,	78		

Jeruzalemkruis, 102, 190, 191
 Kruisdood, zie Kruisoffer
 Kruisdraging, 156, 185
 Kruisiging, 4, 56, 76, 127, 129, 132, 176-177, 243, 265,
 Kruisweg, zie ook Via Dolorosa, 177

L

Laatste Oordeel, 51, 149, 179, 182
 Lam Gods, 78, 125, 136, 176, 210-211, 223,
 Laudén, 45, 128, 137
Legenda Aurea, 59, 130, 139, 143 n. 445, 173, 176 n. 541
Légende de Saint Adrien, 235, 242
Lekenspiegel, 26, 46, 97, 116
 Lekenbroeder, 103-104, 108, 142,
 168 n. 511, 181, 183-184, 263
 Lekenzuster, 103-104
Liber Miraculorum, 61 n. 169
Liber Sancti Jacobi, 61, 140
 Lijden, zie ook passie, 52, 57, 70, 114, 124, 159-160,
 174, 177-179, 185, 225, 254
 Lijdenswerktuigen, zie Arma Christi
 Lijdensverhaal, 56, 57 n. 150, 159, 176, 180, 185
 Lijkwade, 95
 Litanie, 45-46, 136, 200, 256
 Liturgie, 43-44, 160 n. 482
 Lovertje, zie paillet

M

Maagd, 48, 66, 130, 135-137
 Maagdelijkheid, 123
 Maagschap, Heilige, 123
 Mal, 91, 162 n. 484, 223
 Mantelschelp, zie Jakobsschelp
 Man van Smarten, 82, 123-124, 123, 213, 244, 266
 Mariamis, 129-130, 230, 232, 237, 243
 Mariamonogram, 210-211
 Mariagetijden, 44-46, 50-53, 76, 90, 107,
 110, 121-122, 126-128, 130, 226,
 230, 232, 234, 236, 240, 244
Marien Voerspan of Sapeel, 242
 Martelaar, 48, 54-55, 252
 Medaille, 17, 37 n. 77, 80 n. 259, 82,
 106 n. 353, 191, 213
 Memoria, 46 n. 99, 47 n. 101 en n. 104
 Memorietafereel, 51
Menagier de Paris, Le, 50 n. 112, 51, 70
 Metten, 45, 50 n. 112, 51, 53, 127-128
 Middenklasse, 53, 97
Miracles de Notre-Dame, Les, 130
 Mirakel, 42, 58-60, 65, 67, 68-69, 71,
 115, 130, 143, 224
 Mirakelbeeld, 27, 58, 60, 151, 272
 Mirakelboek, 60-61, 68, 104 n. 340
 Mirakelkruis, 117
 Model, 18-19, 23-25, 188, 191,
 194-214, 220-222, 226-227,
 254-257, 266-270
 Modelblad, zie voorbeeldblad
 Moderne Devotie, 16, 102-103, 106-107, 113, 183
 Monnik, 64, 258
 Monstrans, 202
 Mozes, 54, 139
 Mysticus, 107, 158

N

Naamheilige, 48, 100, 134, 242
 Nagel, 56, 74, 211
 Neurenbergse akten, 68 n. 212
 Noble, 92
 None, 45, 226, 257
 Non, 103-104, 105 n. 349, 164-165, 184
 Noodnaam, 18, 138, 188, 193, 195, 208 n. 632, 270

O

Offerande, 61-63, 69, 79, 104
 Officie van de Heilige Maagd, zie Mariagetijden
 Olijfberg, 132
 Onbevleete Ontvangenis, 123, 230, 232, 254
 Openbaringen, zie Apocalyps
 Openingspagina
 (ook beginpagina en incipit), 19, 51, 126-127, 142,
 152, 208, 227-232, 234,
 237, 243-245, 266, 271
 Orde van het Gulden Vlies, 96, 131, 201 n. 611, 240
 Ornament, 78-79, 242
 Osculatorium, 168, 185
 Ostensio, 34, 63-65, 140, 160-161,
 173 n. 534, 180, 183-184, 265

P

Paillet, 78-79, 85, 92, 241 n. 723
 Paradijs, 43, 55, 65, 137, 139-140, 152
 Parel, 55, 210, 213-214, 218, 224, 228, 241, 257, 271
 Parelrand, 28, 92, 212
 Pasen, 44, 182 n. 557, 244
 Passie, zie ook lijden, 56, 118, 124, 132, 159-160,
 174-177, 179, 185,
 193 n. 589, 211, 265
 Passiegetijden, 147, 231-232, 237, 244
 Passiereliek, 57, 117
 Paternoster, 67, 226
 Patriarch, 135-136
 Patriciaat, 54, 78, 84, 95-97, 101, 275
 Patroonheilige, 47-48, 51, 101, 108, 134-135,
 149, 184, 235, 246, 254
 Paus, 31, 55 n. 135, 70-71, 82, 92, 118,
 120, 158, 173 n. 534, 183 n. 562,
 182 n. 557, 184, 253
 Pauselijk wapen, 92, 162, 167, 182, 216, 244, 265
 Pecten Maximus, 31
Pèlerinage de la vie humaine, Le, 70, 140, 180
Pelgrim van Halle, De, 60 n. 165
 Pelgrimsattributen, 140, 226, 235
 Fles, 77
 Hoed, 31, 34, 155, 164
 Kalebas, 77
 Mantel, 34, 66, 78, 84, 166
 Schelp, 31, 65-66, 68, 76-77,
 128, 211, 227, 233, 234-236,
 239, 246, 257
 Staf, 42, 62, 63, 70, 77, 80, 211,
 225, 234-236, 246, 257
 Tas, 31, 42, 62, 63, 66, 70, 79-80,
 140, 235-236
Peperit-formule, 143
 Pest, 46, 58, 71, 143
 Pieta, 128
 Predikant, 99, 139, 241
 Prediker, 102, 114
 Preek, 140

Prent,	16, 28-29, 33-34, 51, 66, 81, 84, 94, 116, 120-126, 127, 131, 50, 159-160, 182, 191, 197, 222-223, 254, 268, 273	Schrijftafel,	83 n. 279
Prentsnijder,	65	Schrijn, zie reliekhouders	
Priem,	45, 50 n. 112	Schutblad (ook schutvel),	28, 84, 88, 89, 102, 107, 114, 121-122, 124, 125, 126, 133-134, 136, 142-143, 151-153, 172, 174-175, 181, 185, 190, 251, 263-264, 271, 273
Priester,	50, 52, 130, 136, 158, 176	Scribent of scriba (ook kopiïst),	22, 94, 122, 149, 169
Priores,	105	Serafijn,	138
Processiekruis,	76-77, 77, 80	Sext,	45, 127
Processie,	34, 57-58, 207	Sint-Lucascilde,	198 n. 601
Profeet,	44 n. 94, 48, 135-136	Sjaal,	81
Protestantisme,	98-99, 120	Slangenbeet,	143
Psalm, zie ook boetpsalmen,	44-46, 56, 90, 117, 124 n. 396, 173 n. 534, 181, 225, 231, 240	Sleutel,	162-163, 169, 182, 223, 236
Psalter,	17, 44, 94, 95 n. 301, 113, 117, 150, 165 n. 501, 166-167, 171-172, 175-176, 209, 225, 240, 265	Spiegel,	51, 66, 68, 83, 156, 158, 160-161, 178-181, 185-186, 265
R		Stadssecretaris,	106
<i>Rationale divinatorum officiorum</i> ,	157	Stanstechniek (ook stansmethode),	92
Ring,	74, 213	Stanswerk,	82, 91-92, 155, 252
Reductie van Groningen,	99	Stempel, zie mal	
Reformatie,	57, 82, 120, 262	Stempelsnijder,	33
Reliekbuste (ook borstbeeld),	132, 253	Sudarium,	30, 64 n. 185, 156-157, 160-161, 165 n. 497, 166, 171, 180 n. 553, 191, 231, 244, 265
Relieken,		Statie,	56-57, 114
Schedelrelik van Anna (Düren),	93	Straffbedevaart,	58, 66
Gordel van Maria (Maastricht en Prato),	59	Strooirand,	189, 190 n. 574, 194, 209 n. 638, 228, 234, 239, 268
Heilig Bloed (Wienhausen),	164, 165 n. 497, 166	Sudarium (zie ook zweetdoek),	30, 64 n. 185, 156-157, 160-161, 165 n. 497, 166, 171, 180 n. 553, 191, 231, 244, 265
Heilige Rok (Trier),	212	T	
Heilige Traan (Vendôme),	118	<i>Tale of Beryn</i> ,	66
Johannes de Doper (Amiens),	84	Taukruis,	256
Kraamkleed van Maria (Aken),	58-59, 64, 125, 212	Tenhemelopneming van,	
Moedermelk van Maria (Rome),		Maria,	59, 123, 149
Parijs en Walsingham),	59	Maria Magdalena,	130
Passierelieken (Rome),	57	Terts,	45, 231
Passierelieken (Sainte Chapelle),	117	Textiel,	18, 107, 238-239, 242 n. 725
Voorhuid van Christus (Antwerpen, Rome en		Thesaurier,	201 n. 611, 240
Notre-Dame de Coulombs),	167	Tiara,	74 n. 230, 162, 169, 174, 182, 236
Reliekhouders (ook schrijn),	25, 52, 55, 57-58, 62, 64, 66-67, 73, 76, 83, 105-106, 125, 207, 239, 241 n. 723	Tobit,	180
Reliektioning, zie ostensio		Traktaat,	26-27, 139, 157
Rentmeester,	96, 107	Transfiguratie,	110, 173
Retabel,	18, 209 n. 638, 238	Translatie,	110, 141, 258
Ridder,	60, 66, 68, 143, 151, 174, 205 n. 622, 254, 257 n. 760	Transsubstantiatie,	59
Ritueel (ook ritus),	32, 62, 64, 160, 180, 265	Triptiek,	91
Rozenkrans,	37 n. 79, 66, 69, 73, 82-83, 85, 91, 209, 215, 224, 226-227, 233, 239, 248	Tulband,	162, 170
Rozenkransbroederschap,	225	V	
Rozenkransgebed,	101, 128, 133-134, 224-226	Vaantje,	34, 66
S		Vagevuur,	46, 47 n. 101, 71, 116, 186, 246, 265
Sacrament, Heilig,	83	<i>Van den Berch</i> ,	69
Sacrament van Mirakel, Heilig,	104	<i>Vanden Levene Ons Heren</i> ,	43, 52, 148, 160,
Sacramenten, Laatste,	100	Vanitas,	20-21, 245
Sacramentswonder (ook Eucharistisch wonder),	104	Vasten,	182 n. 557
Sacristie,	75, 76 n. 240	Verkondiging, zie Annunciatie	
Salvator Mundi,	158, 168 n. 512, 174, 178, 243, 256, 279	Veronica, zie Heiligen	
Schelpinsigne,	76	Veronicaschilder,	164
Schepen,	95	Vespers,	45, 50 n. 112, 53
Schild,	92, 109, 125, 200, 203, 209-210, 223, 252, 254, 257 n. 760	Via Dolorosa,	57
		<i>Virgo in Sole</i> ,	223, 82, 123
		<i>Virgo Lactans</i> ,	138
		Vis,	205
		<i>Visio beatifica</i> ,	180
		Visioen,	31, 59, 68, 123, 130, 137-139, 156, 161, 180, 182

Visnet, 200
 Vita, zie heiligenleven
Vita Nuova, 182
 Vlieg, 197
 Voorbeeldblad (ook modelblad), 19, 188, 197-198,
 205-206, 209, 211, 220-221,
 226-227, 255, 266, 268
 Votiefgeschenk, 40, 62, 75-76, 80, 250

W

Wan, 203, 254
 Wapen, 47 n. 101, 70, 90, 92, 94, 101,
 103, 109, 117, 162, 167, 168, 182,
 193, 196 n. 598, 200, 201 n. 611,
 203 n. 616, 208, 216, 223, 235,
 242, 244, 252, 257, 265, 270-271
 Wapenrusting, 151
 Wederopstanding, 70, 212, 244
 Weduwe, 48, 80, 136, 168
 Windesheim, 103, 104 n. 337, 167, 184
 Wonden, 114, 124, 159, 174
 Wonder (zie ook mirakel), 26, 55, 58-61, 69, 77,
 83, 92, 97, 104, 113, 118-119,
 130, 148, 230, 251, 264

Z

Zegel, 191, 207, 223-224, 268
 Ziekte, zie ook hondsdelheid en pest, 46, 61-62, 71,
 143, 149, 173 n. 531
 Zilversmid, 78
 Zondeval, 139-140
 Zwangerschap, 46, 173
 Zweetdoek, 56, 156, 177, 182, 264, 266

Nijmeegse Kunsthistorische Studies

- DEEL I Ineke Pey, Herstel in Nieuwe Luister, 1993
- DEEL II Lieske Tibbe, R.N. Roland Holst – Arbeid en Schoonheid vereend, 1994
- DEEL III Bernadette C.M. van Hellenberg Hubar, Arbeid en bezieling – de esthetica van P.J.H. Cuypers, J.A. Alberdingk Thijm en V.E.L. de Stuers, 1997
- DEEL IV Bram de Klerck, Giulio, Antonio & Vincenzo Campi – schilderkunst en devotie, 1997
- DEEL V Peter van der Coelen, De Schrift verbeeld – oudtestamentische prenten uit de Renaissance en Barok, 1998
- DEEL VI Annemarieke Willemsen, ‘Kinder Delijt’ – middeleeuws speelgoed in de Nederlanden, 1998
- DEEL VII Frans Jozef van der Vaart, Bedelordekloosters, ’s-Hertogenbosch en de Bossche School, 1999
- DEEL VIII Lieske Tibbe, Vier kunstdebatten omstreeks 1900, 2000
- DEEL IX Nelly de Hommel-Steenbakkers, Een Openbaring: Parijs, Bibliothèque Nationale Ms. Néerlandais 3, 2001
- DEEL X Barbara Kruijsen, Verzamelen van middeleeuwse kunst in Nederland, 1830-1903, 2002
- DEEL XI Jan Vredenberg, Trotse kastelen & lichtende hallen, 2003
- DEEL XII Elly van Loon-van de Moosdijk, ‘Goet ende wael gheraect’.
Versieringsmotieven op luid- en speelklokken uit Middeleeuwen en Renaissance
in het Hertogdom Brabant (1300 tot 1559), 2004
- DEEL XIII Lidwien Schiphorst, ‘Een toevloed van werk van wijd en zijd’.
De beginjaren van het atelier Cuypers/Stoltzenberg, 2004
- DEEL XIV S.A.C. Dudok van Heel, De jonge Rembrandt onder tijdgenoten.
Godsdienst en schilderkunst in Leiden en Amsterdam, 2006
- DEEL XV Niels Coppes mmv Ernst van Raaij, Hans Sibbelee (1915-2003). Geëngageerd fotograaf, 2008
- DEEL XVI Hanneke van Asperen, Pelgrimstekens op perkament.
Originele en nageschilderde bedevaartssouvenirs in religieuze boeken (ca. 1450 – ca. 1530), 2009

De Stichting NIJMEEGSE KUNSTHISTORISCHE STUDIES heeft als doel het uitgeven of doen uitgeven van proefschriften en andere publicaties, resulterend uit onderzoek verricht door, dan wel in samenwerking met de Afdeling Kunstgeschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. De stichting werd opgericht in 1993 en staat onder bestuur van prof. dr. A.M. Koldewey, prof. dr. V. Manuth, dr. B. de Klerck en dr. M. Gieskes.

Stichting NIJMEEGSE KUNSTHISTORISCHE STUDIES

Afdeling Kunstgeschiedenis

Radboud Universiteit Nijmegen

Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen

Het boek *Pelgrimstekens op perkament. Originele en nageschilderde bedevaartssouvenirs in religieuze boeken (ca. 1450 – ca. 1530)* is het resultaat van een onderzoeksproject van de leerstoelgroep Kunstgeschiedenis van de Middeleeuwen en de Vroegchristelijke Tijd, Radboud Universiteit Nijmegen. Het onderzoek kon worden verricht dankzij subsidies van het interfacultaire profileringsonderzoeksproject CCE (Christelijk Cultureel Erfgoed) en het onderzoeksinstituut HLCS (Historische, Literaire en Culturele Studies) van de Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit Nijmegen, en is ingekaderd in het databaseproject Kunera (www.kunera.nl) dat mede werd gefinancierd door NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek).

Het onderzoek *Pelgrimstekens op perkament* werd uitgevoerd aan de Afdeling Kunstgeschiedenis, Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit Nijmegen en op 11 december 2009 als academisch proefschrift verdedigd met als promotor prof. dr. A.M. Koldewij (RU Nijmegen).

Deze publicatie is tot stand gekomen met een bijdrage van:

Stichting Middeleeuwse Religieuze en Profane Insignes

H.J.E. van Beuningen Fonds

M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting

Frederik Muller Fonds

Stichting Dr. Hendrik Muller Vaderlandsch Fonds

J.E. Jurriaanse Stichting

Boekenfonds Elisabeth Grent / F.J.A.M. van der Helm

Stichting Fonds voor de Geld- en Effectenhandel

De afdeling Kunstgeschiedenis en de leerstoelgroep Kunstgeschiedenis

van de Middeleeuwen en de Vroegchristelijke Tijd, Radboud Universiteit Nijmegen

Boeken zijn bewaarplaatsen voor allerlei aandenkens, ook in de late middeleeuwen. Bezitters naaiden bedevaartssouvenirs aan het perkament van religieuze boeken. Verluchters schwilderden pelgrimstekens en andere devotionalia in de marges, zo waarheidsgetrouw dat lijkt dat ze daar zijn ingenaaid. De middeleeuwse boeken worden nu bewonderd om hun schoonheid, maar ze hadden ook een praktisch nut als instrument dat het lichamelijk en geestelijk welzijn van de eigenaar moest waarborgen. Boeken met ingenaaide bedevaartssouvenirs laten zien hoe de bezitter het boek gebruikte, welke teksten hij het meest las, maar ook wie pelgrimstekens verzamelde. De nageschilderde pelgrimstekens die vooral in rijk verluchte, kostbare manuscripten zijn afgebeeld, vullen de kennis over de originele insignes aan. De margemotieven vervulden in het boek vooral een decoratieve en structurerende rol. Daaraan kon de verluchter desgewenst een extra betekenis toevoegen door een relatie te leggen met de omlijste tekst of miniatuur. In het boek Pelgrimstekens op perkament wordt de betekenis van bedevaartssouvenirs belicht aan de hand van de boeken waarin ze verschijnen.

